

Харківський національний університет імені В. Н. Каразіна
Міністерство освіти і науки України

Кваліфікаційна наукова
праця на правах рукопису

КРАВЧЕНКО ОЛЕНА ВАЛЕНТИНІВНА

УДК 94 (477) : 06.058+347.642 «17/19»

ДИСЕРТАЦІЯ
ОПІКА НАД ДІТЬМИ НА УКРАЇНСЬКИХ ЗЕМЛЯХ
У СКЛАДІ РОСІЙСЬКОЇ ІМПЕРІЇ
НАПРИКІНЦІ XVIII – НА ПОЧАТКУ XX ст.

Спеціальність 07.00.01 – історія України
(Історичні науки)

Подається на здобуття наукового ступеня доктора історичних наук

Дисертація містить результати власних досліджень. Використання ідей, результатів і текстів інших авторів мають посилання на відповідне джерело

_____ О. В. Кравченко

Науковий консультант: **Калініченко Володимир Вікторович,**
доктор історичних наук, професор

Харків – 2019

АНОТАЦІЯ

Кравченко О. В. Опіка над дітьми на українських землях у складі Російської імперії наприкінці XVIII – на початку XX ст. – Кваліфікаційна наукова праця на правах рукопису.

Дисертація на здобуття наукового ступеня доктора історичних наук за спеціальністю 07.00.01 – історія України (історичні науки). – Харківський національний університет імені В. Н. Каразіна Міністерства освіти і науки України, Харків, 2019.

У дисертації використано широкий спектр загальнонаукових та спеціальних методів наукового дослідження: емпіричні (спостереження, порівняння), емпірично-теоретичні методи (абстрагування, узагальнення, дедукція та індукція, аналіз і синтез, логічний) та теоретичні (сходження від абстрактного до конкретного, описовий, статистичний, типологізація та класифікація), а також спеціальні (конкретно-історичні) методи: проблемно-хронологічний, історико-генетичний, історико-порівняльний, історико-типологічний, історико-системний, структурно-функціональний, метод періодизації (діахронний).

Актуальність вибраної теми дослідження зумовлена необхідністю наукового аналізу виникнення та розвитку опіки над дітьми в українських губерніях Російської імперії. Головною гіпотезою дослідження є те, що протягом визначеного історичного періоду в українських губерніях сформувалася складна, своєрідна система опіки над неповнолітніми таких категорій, як немовлята-підкидьки, незаконнонароджені (позашлюбні), сироти, малолітні правопорушники, діти з малозабезпечених родин, хворі, діти із обмеженими фізичними можливостями (сліпі, глухонімі) та сироти з привілейованих верств населення, віком від народження до 21 року.

У сучасних умовах в Україні формується новий інститут – утримання дітей-сиріт в прийомній родині або сімейний тип опіки та виховання. Отже, виникла необхідність історичного аналізу й осмислення зародження та розвитку різних форм і напрямів опіки та піклування над неповнолітніми,

вивчення еволюції та розвитку установ і організацій, що здійснювали опіку над дітьми в різні історичні періоди.

Наукова новизна одержаних результатів дослідження полягає в розкритті теоретичних засад і практичних аспектів зародження, організації й розвитку опіки над дітьми в українських губерніях Російської імперії та зумовлена відсутністю у вітчизняній історіографії спеціальних узагальнювальних праць з історії опіки над дітьми в зазначених хронологічних межах.

У дисертаційному дослідженні *вперше*: виконано комплексну реконструкцію формування та розвитку інститутів державної, громадської, приватної та церковної опіки над неповнолітніми на території українських губерній у складі Російської імперії; виділено етапи виникнення та розвитку системи опіки над дітьми на українських землях у складі Російської імперії; показано актуальність «дитячого питання» в роботі міжнародних і всеросійських з'їздів і конгресів; виділено основні соціальні та вікові категорії дітей, які потребували опіки й захисту; відтворено процес формування та взаємодії місцевих опікунств, відділень, товариств опіки над неповнолітніми в українських губерніях Російської імперії; показано еволюційні зміни та регіональні особливості діяльності як загальнодержавних, так і місцевих інституцій, товариств і організацій у сфері допомоги дітям; проаналізовано діяльність опікунсько-виправних закладів для неповнолітніх правопорушників, показано роль громадськості в їх організації; розкрито основні напрями й форми медичної та профілактичної опіки та допомоги хворим дітям; показано роль окремих приватних осіб у створенні закладів опіки над дітьми, виділено мотиви їх добродійної діяльності; проаналізовано внесок земств і органів міського самоврядування в організацію опіки над сиротами та підкидьками; розглянуто структуру, завдання й функції спеціальних державних комітетів та громадських організацій піклування про сиріт, дітей воїнів російсько-японської війни,

дітей-біженців Першої світової війни; введено до наукового обігу нові архівні документи.

Удосконалено: теоретико-методологічні підходи у дослідженні законодавства у сфері опіки та піклування про дітей; класифікацію типів виховних і сирітських закладів Приказів громадської опіки (ПГО), Відомства установ імператриці Марії (ВУІМ) та його відділень в Україні.

Набуло подальшого розвитку: вивчення досвіду діяльності європейських інституцій опіки над дітьми та його поширення в українських губерніях Російської імперії; осмислення форм і методів надання допомоги неповнолітнім з боку доброчинних товариств і приватних осіб; дослідження процесу виникнення та розвитку установ піклування про дітей з особливими фізичними потребами – незрячими та глухоніми; висвітлення історії створення дитячих ясел та денних притулків для дітей найбільш вразливих прошарків населення в містах і сільській місцевості; дослідження напрямів діяльності різних конфесій в організації піклування сиротами; окреслення ролі станових та етнонаціональних товариств в організації допомоги неповнолітнім.

Дисертація складається з шести розділів (двадцяти двох підрозділів), що розкривають основні напрями, форми і методи здійснення опіки над неповнолітніми особами з боку як держави, так і громадських інституцій, церкви та приватних осіб.

Перший розділ присвячено аналізу історіографічної та джерельної бази, визначено методологічний апарат, за допомогою якого вирішувалися поставлені дослідницькі завдання.

У другому розділі проаналізовано процес становлення та розвитку системи опіки над дітьми, значний вплив на який мали європейські традиції діяльності доброчинних та опікунських установ. З'ясовано, що правові традиції опіки та піклування над сиротами, які були зафіксовані в Литовському статуті та певний час діяли на українських землях, знайшли відображення в російському законодавстві XIX ст. Показано, що російське

законодавство впливало на практику організації опіки над дітьми в українських губерніях. Доведено, що міжнародні та загальноросійські з'їзди актуалізували питання залучення громадськості та державних інституцій до організації допомоги дітям, рішення з'їздів призводили до змін цивільного законодавства у ставленні до незаконнонароджених дітей.

Третій розділ присвячено аналізу діяльності закладів опіки над дітьми ПГО, ВІУМ, а також відділень Опікунств над сліпими та глухоніми в українських губерніях. Доведено, що виховні будинки ПГО не набули значного поширення в українських губерніях, проте сирітські будинки ПГО діяли практично в усіх губернських містах та опікували дітей купців, чиновників, міщан, цехових, канцелярських службовців.

Показано, що на території українських губерній з 1840-х рр. було створено розгалужену мережу губернських, повітових, міських та сільських відділень ВУІМ, напівдержавної інституції. Навчально-виховні заклади ВУІМ опікували дітей бідних батьків – дворян, чиновників, іноземних підданих, міщан, селян і нижчих воєнних чинів. Ці заклади, знаходячись під заступництвом імператорської родини, добре фінансувалися коштом громадськості, вважалися зразковими.

З'ясовано, що процес виникнення установ піклування про дітей з особливими фізичними потребами був зумовлений соціально-економічними чинниками та відбувався нерівномірно в українських губерніях. Головними завданнями, крім опіки, повставали питання виховання й навчання цієї категорії неповнолітніх. З 1880-х рр. набуло поширення утворення училищ для сліпих дітей та відкриття губернських відділень Опікунства над сліпими. Особливістю опіки над глухоніми дітьми було те, перші заклади для них створювалися з ініціативи місцевої громадськості, а не урядових структур задовго до офіційного відкриття загальнодержавного Опікунства над глухоніми.

Форми й напрями піклування про дітей громадських доброчинних та приватних організацій і товариств представлено в четвертому розділі.

Особливостями діяльності загальнодержавних і місцевих інституцій опіки над дітьми була їх значна концентрація у великих містах (Харків, Одеса, Київ), централізована система управління через місцеві відділення, комітети, опікунства (особливо це стосувалося підвідомчих організацій), залучення в якості почесних опікунів губернаторів, чиновників.

Акцентовано увагу на тому, що утворення громадських добродійних товариств опіки над дітьми на українських землях розпочалося з 1820-х рр., що було зумовлено стихійними лихами та епідеміями. Ініціаторами виступало насамперед дворяни. Добродійні товариства опікувалися сиротами, напівсиротами, байстрюками, прагнучи надати їм початкову освіту, влаштовували в села до прийомних родин на виховання, навчали ремеслам. Формами опіки були: відкриття притулків, навчальних закладів, безплатних їдалень, пунктів безплатної видачі їжі немовлятам. Метою діяльності громадських фондів було виховання підлітків, попередження жебрацтва, надання початкової освіти, навчання ремесел, виправлення малолітніх злочинців, лікування, фізична підготовка, а також матеріальна та трудова допомога для найбідніших батьків.

Зроблено висновок, що ключова роль у створенні опікунсько-виправних закладів для неповнолітніх правопорушників належала громадським організаціям – товариствам виправних притулків і землеробських колоній, а іноді земствам. Доведено, що денні притулки та дитячі ясла для дітей робітників і селян з малозабезпечених родин мали важливе значення для охорони здоров'я та збереження життя дітей. Безплатні лікарні, амбулаторії, літні санітарні станції та лікувальні колонії влаштовувалися для хворих дітей з найбідніших родин, переважна їх більшість мала всестановий характер. Мотивами створення приватних закладів опіки для неповнолітніх були суспільні інтереси, життєві цінності та особисті сімейні трагедії, пов'язані зі смертю або відсутністю власних дітей.

У п'ятому розділі розглянуто земські, міські, станові, етнонаціональні та конфесійні організації опіки над дітьми. Зроблено висновок, що

найгіршим було становище дітей саме в земських і міських установах: високий рівень дитячої смертності, поширення хвороб, розповсюдження «сирітського промислу», постійний брак коштів. Неврегульованість на законодавчому рівні питання щодо відповідальності за опіку над підкидьками призводило до перманентних суперечок між губернськими та повітовими земствами та міськими управліннями.

Встановлено, що станові товариства, зокрема міщан, дворян та ремісників, були зорієнтовані на підтримку малолітніх сиріт у притулках, сприяли здобуттю належної освіти дітьми. Етнонаціональні товариства здійснювали допомогу найбільшій дітям як російських підданих, так і іноземців. Найбільше поширення серед етнонаціональних товариств опіки над дітьми набули єврейські. Доведено, що серед конфесійних організацій поширення на українських землях мали переважно православні заклади опіки над дітьми, у меншій мірі римо-католицькі та лютеранські.

В останньому, шостому розділі, висвітлено роль різних державних комітетів і регіональних інституцій опіки над неповнолітніми на початку ХХ ст., коли під впливом воєнних лихоліть з'явилися нові категорії дітей, що потребували допомоги (діти воїнів, біженці) та розширилися форми й методи опіки: охорона материнства й дитинства, опіка над дітьми сільського населення.

Проведене дослідження дозволило виділити основні соціальні та вікові категорії неповнолітніх, що потребували опіки й захисту. Це діти-сироти та напівсироти, байстрюки, малолітні правопорушники, діти з обмеженими фізичними можливостями (сліпі та глухонімі, інваліди), діти малозабезпечених верств населення, діти арештантів і злочинців, діти воїнів та діти-біженці. Серед вікових категорій можна виокремити наступні групи: 1) немовлят від народження до 2 років ; 2) молодшого дошкільного віку – від 2 до 7 років ; 3) молодшого шкільного віку – від 7 до 12 років ; 4) середнього шкільного віку – від 12 до 15 років ; 5) підлітки – 15–18 років ; 6) 18–21 року.

Виділено п'ять важливих етапів виникнення та розвитку системи опіки над дітьми на українських землях у складі Російської імперії: 1) початок 1780-х – кінець 1820-х рр., 2) початок 1830-х – кінець 1850-х рр.; 3) початок 1860-х – кінець 1880-х рр., 4) 1890-і – 1913-й рр., 5) 1914–1917 рр.

Практичне значення отриманих результатів дослідження має науково-теоретичний, пізнавальний та практичний характер для подальших досліджень із соціальної історії, підготовці узагальнюючих праць та довідкових видань, навчальних посібників та навчально-методичних комплексів, створенні спеціальних історичних курсів у навчальних закладах, у краєзнавчій та просвітницькій роботі. Матеріали дисертації можуть прислужитися при створенні експозицій у музеях та бібліотеках. Висновки та узагальнення роботи можуть бути використані для удосконалення нормативно-правової бази України, а також у практиці соціальної роботи з дітьми-сиротами з урахуванням історичного досвіду соціальної допомоги.

Ключові слова: байстрюк, дитячий заклад опіки, дитина, доброчинна діяльність, земство, опіка, опікунство, патронат, піклування, Приказ громадської опіки, сирота, соціальна установа для дітей, суспільна опіка, Україна, ясла.

ABSTRACT

Olena. V. Kravchenko Child care in the Ukrainian lands as a part of the Russian Empire in the late XVIII - early XX centuries. Qualification research paper, manuscript.

Thesis for a Doctoral Degree in History: Speciality 07.00.01 – History of Ukraine (History). – V. N. Karazin Kharkiv National University, the Ministry of Education and Science of Ukraine, Kharkiv, 2019.

This dissertation focuses on the main methods of research: general scientific and special methods of scientific research: (observation, comparison), empirical-theoretical methods (abstraction, generalization, deduction and induction, analysis and synthesis, logical) and theoretical (ascent from abstract to concrete, descriptive,

typologization and classification), as well as special (concrete-historical) methods: problem-chronological, historical-genetic, historical-comparative, historical-typological, historical-systemic, structures o-functional method of periodization (diachronic).

Relevance of research is predefined by the necessity of scientific analysis of the origin and development of the state, public, church and private care of children in the Ukrainian provinces of the Russian empire. The main hypothesis of research is that during a certain historical period in the Ukrainian provinces there was formed a complex, original system of child care for such categories of minors as babies-foundlings, extramarital children, orphans, juvenile delinquents, sick children, children with physical disabilities (blind, deaf-mute) and the poorest children from the privileged population stratum at the age from birth to 21.

In modern terms a new institute – care and education for children-orphans in a foster home or family-type orphanage is formed in Ukraine. Therefore, there was a necessity in the historical analysis and comprehension of the origin and development of different forms and areas of care and assistance to minors, the study of evolution and development of the institutions and organizations that carried out child care in different historical periods.

The scientific novelty of the dissertation and the research results obtained consist in the analysis of theoretical principles and practical aspects of the origin, organization and development of the child care in the Ukrainian provinces of the Russian empire, which is caused by the absence of the special summarizing research works on the history of child care in the indicated chronologic periods in the domestic historiography.

In the dissertation research for the first time: the complex reconstruction of forming and development of state, group, church and private care institutes of the minor on territory of the Ukrainian provinces the Russian empire has been carried out; the stages of origin and development of the system of custody of children in Ukrainian lands of the Russian empire have been distinguished; the actuality of «child's question» in the work of international and Russian conventions and

congresses has been emphasized; the basic social and age-old categories of children, who required custody and protection, have been distinguished; the process of forming and co-operation of local custodianships, departments, societies of custody of the minor in the Ukrainian provinces of the Russian empire has been represented; the evolutionary changes and regional activity features of both national and local institutes, societies and organizations have been shown in the field of help for the minor; the activity of custody-correctional institutions for juvenile offenders has been analyzed, the role of public in their organization has been shown; basic directions and forms of medical and prophylactic guardianship and help to the sick children have been exposed; the role of private individuals has been shown in establishing the custody of children, the motives of their charity activity have been distinguished; the contribution of zemstvos and organs of municipal self-government has been analyzed in organizing the custody of orphans and foundlings; the forms of church and monasterial custody of orphans have been characterized; there have been considered the structure, task and functions of the special state committees and public organizations of custody of orphans, children of warriors of Russian-Japanese war, children-refugees of the World War I; the new archive documents are introduced into scientific use.

Improved: the study of European experience of activity of the European institutes of custody of children and its distribution in the Ukrainian provinces of the Russian empire; theoretic and methodology approaches in research of legislation in the field of guardianship and custody of children; the classification of the types of educational and orphan institutions of Orders of public care, Empress Maria's Department of establishments and its departments in Ukraine.

Further of developed : comprehension of forms and methods of granting help to the minor from charity societies and private persons; research of the process of origin and development of the institutions of custody of children with special physical necessities – blind and deaf-mute; the analysis of necessity of creation of creches and day-nurseries for the poorest population stratum in cities and countryside; the research of activity directions of different confessions in organizing

the custody of orphans; lineation of the role of class and ethnic-national societies in providing help for the minor.

Dissertation consists of six chapters (twenty two subchapters), that reveal the basic directions, forms and methods of realization of custody of minor persons from the side of both the government and public institutes, church and private persons.

The first chapter deals with the analysis of historiography and source base, the methodological apparatus has been defined by which means the research tasks have been completed. In the second chapter, the process of founding and development of the custody of children system has been analyzed, considerably influenced by the European traditions of charity activity and custody establishments. It has been found out, that Ukrainian legal traditions in relation to custody and care of orphans, formed in the Lithuanian charter, found a reflection in the Russian legislation of XIX century. It has been shown how Russian legislation influenced the practice of organization of custody of children in the Ukrainian provinces. It has been well-proven that international and Russian conventions actualized the question of bringing in the public and state institutes to providing help to the chronically-sick children, juvenile offenders, the decision of conventions resulted in the changes of civil legislation in attitude toward adulternates.

The third chapter deals with the analysis of activity of children custody establishments of Departmens of Public Care, Empress Maria's Department of establishments, and Departments of custody of blind and deaf-mute in the Ukrainian provinces. It is well-proven that the educator houses of Departments of Public Care were not widely spread in the Ukrainian provinces, however the orphan houses of Departments of Public Care worked in practically every province city and watched over the children of merchants, officials, petty bourgeois, workshop, office workers.

It is shown that on territory of the Ukrainian provinces since 1840-ies the ramified network of province, district, city and rural branches of Empress Maria's Department of establishments, parastatal institution was created. Educational establishments of Empress Maria's Department of establishments watched over the children of poor parents – noblemen, officials, foreign nationals, petty bourgeois,

peasants and lower soldiery ranks. These establishments, being under the deputy of emperor's family, were well financed by the public, were considered exemplary.

It has been defined, that the process of origin of establishments of custody of children with the special physical necessities was predefined by socio-economic factors and took place unevenly in the Ukrainian provinces. Besides guardianship, the matters of education and studies of this category of minor rose as main tasks. Since 1880-ies the formation of schools for blind children and opening of province separations of Custody of blind were spread. The peculiarity of custody of deaf-mute children was that the first establishments for them were created on the initiative of local public.

The forms and directions of custody of children of public charity and private organizations and societies have been presented in the fourth chapter. The features of activity of national and local institutes of custody of children was their considerable concentration in large cities (Kharkiv, Odesa, Kyiv), centralized control system through regional offices, committees, guardianships (especially with jurisdiction organizations), bringing in the governors, officials as the honoured guardians.

Attention is accented that formation of public charity societies of custody of children in Ukrainian lands began in 1820-ies which was predefined by the natural disasters and epidemics. The initiators were primarily the nobility. Charity societies cared of orphans, semiorphans, foundlings, aiming to give them primary education, arranged in villages to foster families for education, taught the handicrafts. The forms of custody were as follows: opening the refuges, educational establishments, free eating-house, places of free meal delivery to the babies.

The conclusion has been drawn, that a key role in creation of guardian-correctional establishments for minor offenders belonged to public organizations – to the societies of correctional refuges and agricultural colonies, and sometimes to the zemstvos. It is well-proven that daily refuges and creches for the children of workers and peasants from needy families had an important value for health protection and maintenance of life of children.

In the fifth chapter the territorial, municipal, class, ethnic-national and confessional organizations of custody of children have been studied. The conclusion has been drawn, that the worst was the position of children in territorial and municipal establishments: high level of child's death rate, spreading disease, spreading of «orphan trade», permanent shortage of finances. Unsettled at legislative level the question of responsibility for custody of the foundlings resulted in permanent conflicts between province and district zemstvos and municipal administrations.

It has been determined that class societies, in particular petty bourgeois, noblemen and artisans, were orientated to support very young orphans in refuges, assisted obtaining the proper education by the children. Ethnic and national societies provided help for the poorest children of both Russian nationals and foreigners. The most wide-spread among ethnic and national societies of custody of children were the Jewish ones. It has been well-proven that among confessional organizations the Orthodox establishments of custody of children were mainly spread in Ukrainian lands, Roman Catholic and Lutheran were spread in a less degree.

In the final, sixth chapter, the role of different state committees and regional institutes of custody of the minor in early XX of century has been reflected, when influenced by war the new categories of children who needed help (children of the warriors, refugees) appeared, and the forms and methods of custody broadened: maternity and child welfare service, custody of children of rural population.

The study undertaken allows to distinguish the basic social and age categories of the minor, who required custody and protection. Those were the children-orphans and semiorphans, adulternates, foundlings, juvenile offenders, children with the limited physical abilities (blind and deaf-mute, invalids), children of indigent population stratum, children of prisoners and criminals, children of warriors and children-refugees. Among age categories the following groups can be distinguished: 1) babies from birth to the age of 2; 2) junior preschool age – from 2 to 7; 3) midchildhood –from 7 to 12; 4) middle school age –from 12 to 15; 5) teenagers – 15 – 18 years old; 6) 18 – 21 years old.

Five important stages of origin and development of the custody of children system in Ukrainian lands in the Russian empire have been distinguished: 1) early 1780-ies – late 1820ies, 2) early 1830-ies – late 1850-ies; 3) early 1860-ies – late 1880-ies, 4) 1890-ies – 1913, 5) 1914–1917.

The of practical significance of the obtained results of the research has theoretical, cognitive and practical character for further researches in social history, preparation of summarizing works and training aids, creation of the special historical courses in educational establishments, in regional and elucidative work. Conclusions and generalizations of the research can be used for the improvement of legislative and regulatory framework of Ukraine, and also in practice of social work with children-orphans taking into account the historical experience of social help.

Key words: foundling, child care institution, child, charity, zemstvo, care, guardianship, patronage, custody, Department of Public Care, orphan, social institution for children, public care, Ukraine, nursery.

Наукові праці, в яких опубліковані основні наукові результати дисертації:

Монографія

1. Кравченко О. Опіка над дітьми в Україні наприкінці XVIII – на початку XX ст. : монографія. Харків : ФОП Панов А. М., 2019. 430 с.

Публікації у фахових виданнях України:

2. Кравченко О. В. Благодійні установи для дітей у Харкові (друга половина XIX – початок XX ст.). *Збірник наукових праць Харківського національного педагогічного університету імені Г. С. Сковороди*. Серія : Історія та географія. Харків, 2006. Вип. 21–22. С. 20–25.
3. Кравченко О. Добродійна Рада в Харкові (початок XX ст.). *Наукові записки : збірник праць молодих вчених та аспірантів Інституту української археографії та джерелознавства ім. М. С. Грушевського НАН України*. Київ, 2009. Т. 19, кн. 2, ч. 1. С. 252–260.

4. Кравченко О. В. Дитячі притулки Відомства установ імператриці Марії в Україні. *Вісник Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна*. Серія : «Історія». 2010. № 908. Вип. 42. С. 103–113.
5. Гужва О., Кравченко О. Ясла-притулки як форма опіки над дітьми в Україні (друга половина XIX – початок XX ст.). *Волинські історичні записки: збірник наукових праць*. Житомир, 2010. Т. 5. С. 6–12. *(Особистий внесок О. В. Кравченко полягає у вивченні процесу створення дитячих ясел на українських землях, виявленні причин та етапів відкриття цього типу закладів у сільській місцевості та містах).*
6. Кравченко О. В. Виховні та сирітські будинки Приказів громадської опіки в Україні (XIX – початок XX ст.). *Гуржіївські історичні читання*. Черкаси, 2011. Вип. 4. С. 153–155.
7. Кравченко О. В. Товариства виправних притулків для неповнолітніх в Україні (друга половина XIX – початок XX ст.). *Вісник Національного технічного університету «Харківський політехнічний інститут»*. Збірник наукових праць. Тематичний випуск «Актуальні проблеми історії України». Харків, 2011. № 37. С. 29–38.
8. Кравченко О. В. Опіка над сліпими дітьми в Україні (друга половина XIX – початок XX ст.). *Збірник наукових праць Харківського національного педагогічного університету імені Г. С. Сковороди*. Серія : Історія та географія. Харків, 2012. Вип. 44. С. 50–55.
9. Кравченко О. В. Дитячі літні та лікувальні колонії в Україні (1880-і рр. – початок XX ст.). *Вісник Національного технічного університету «Харківський політехнічний інститут»*. Збірник наукових праць. Тематичний випуск «Актуальні проблеми історії України». 2012. № 24. С. 26–35.
10. Кравченко О. В. Створення та діяльність відділень опікунства Марії Федорівни над глухонімими в Україні наприкінці XIX – на початку XX ст. *Гуржіївські історичні читання*. Черкаси, 2012. Вип. 5. С. 169–172.

11. Кравченко О. В. Добродійність і створення училищ для глухонімих дітей в Україні (XIX – початок XX ст.). *Науковий вісник Миколаївського національного університету імені В. О. Сухомлинського. Збірник наукових праць*. Миколаїв, 2012. Вип. 3.33: Історичні науки. С. 89–96.
12. Кравченко О. В. Товариства опіки над дітьми на півдні України (друга половина XIX – початок XX ст.). *Записки історичного факультету*. 23 випуск : наук.-істор. видання / Колектив авторів. Одеса. 2012. С. 137–158.
13. Кравченко О. Дитячий сирітський притулок ім. М. Р. Гладкова в Одесі (1879–1918 рр.). *Київська старовина*. 2012. № 5/6. (407). С. 96–104.
14. Кравченко О. Опіка над дітьми на Чернігівщині у XIX – на початку XX ст. *Ніжинська старовина*. Київ, 2013. Вип. 16 (19). С. 62–73.
15. Кравченко О. В. Олексіївський Головний комітет: допомога дітям-сиротам на початку XX ст. *Гуржіївські історичні читання*. Черкаси, 2013. Вип. 6. С. 156–158.
16. Кравченко О. В. Особистість в історії добродійності або чиї імена носили дитячі притулки в Україні у XIX – на початку XX ст. *Наддніпрянська Україна: історичні процеси, події, постаті : збірник наукових праць*. Дніпропетровськ, 2013. Вип. 11. С. 178–188.
17. Кравченко О. В. Земські сирітські будинки в Україні (друга половина XIX – початок XX ст.). *Вісник Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна. Серія : Історія України. Українознавство: історичні та філософські науки*. 2013. № 1088. Вип. 17. С. 61–67.
18. Кравченко О. В. Товариства фізичного виховання та захисту дітей в Україні (кінець XIX – початок XX ст.). *Гуржіївські історичні читання*. Черкаси, 2014. Вип. 7. С. 118–121.
19. Кравченко О. В. Підкидьки чи знайди? : Державна та суспільна опіка над незаконнонародженими в Україні наприкінці XVIII – на початку

XX ст. *Вісник Національного технічного університету «Харківський політехнічний інститут»*. Збірник наукових праць. Серія : «Актуальні проблеми історії України». Харків, 2014. № 25 (1068). С. 62–69.

20. Кравченко О. Організація опіки над дітьми-біженцями : документальні джерела з фондів Російського державного військово-історичного архіву. *Вісник Київського національного університету імені Тараса Шевченка*. Серія : «Історія». 2014. № 3 (121). С. 15–17.
21. Кравченко О. В. Доброчинність та опіка над дітьми на Катеринославщині у XIX – на початку XX ст. *Наукові праці історичного факультету Запорізького національного університету*. 2014. Вип. 38. С. 64–72. (*Index Copernicus та РИНЦ*).

Публікації у наукових спеціалізованих закордонних виданнях та виданнях України, які включені до міжнародних наукометричних баз:

22. Кравченко О. Опіка над дітьми в Україні у XIX – на початку XX ст.: вплив європейських традицій. *Człowiek wobec problemów XIX i XX wieku*. Toruń, 2011. S. 65–80.
23. Kravchenko O. Church and care for orphan children on Ukrainian territories in the 19th – the beginning of 20th centuries. *Studia Academica Šumenensia*. Shumen, 2015. Vol. 2. S. 111–121. (*ERIH PLUS – European Reference Index for the Humanities*).
24. Кравченко О. В. Опіка над сиротами сільського населення: практика діяльності Романовського комітету в українських губерніях (1913–1917 рр.). *Молодий вчений : науковий журнал*. 2019. № 6 (70). С. 251–256. (*Index Copernicus*).

Наукові праці, які засвідчують апробацію матеріалів дисертації:

25. Кравченко О. Доброчинні товариства опіки дітей в Одесі (друга половина XIX – початок XX ст.). *Скарбниця української культури : збірник наукових праць*. Чернігів, 2007. Вип. 8. С. 119–123.

26. Кравченко О. В. Створення та діяльність дитячих ясел-притулків в Україні (друга половина XIX – початок XX ст.). *Матеріали III Волинської міжнародної історико-краєзнавчої конф.*, 12–13 листопада 2010 р. Житомир, 2010. С. 52–54.
27. Кравченко О. В. Роль Православної Церкви в організації опіки над дітьми-сиротами в Україні у XIX – на початку XX ст. *Зародження та розвиток українського цивілізаційного простору: проблеми національного державотворення, духовної та культурної самобутності українського народу* : збірник матеріалів міжнародної наук.-практ. конф. 11–12 листопада 2011 р. Ужгород, 2012. С. 110–116.
28. Кравченко О. Опіка над глухоніми дітьми в Україні у XIX ст. *Аркасівські читання* : матеріали II міжнародної наук.-практ. конф. 27–28 квітня 2012 р. Миколаїв, 2012. С. 181–183.
29. Кравченко О. В. Опіка над дітьми у діяльності доброчинних товариств в Україні (XIX – початок XX ст.). *Сучасна україністика: наукові парадигми мови, історії, філософії* : збірник статей III міжнародної наук. конф., 17–19 травня 2012 р. Харків, 2012. С. 79–85.
30. Кравченко О. В. Організація дитячих притулків церковнопарафіяльними опікунствами та православними братствами в Україні (друга половина XIX – початок XX ст.). *Церква-наука-суспільство: питання взаємодії* : матеріали Десятої міжнародної наук. конф., 30 травня – 1 червня 2012 р. Київ, 2012. С. 102–104.
31. Кравченко Е. В. Роль женщин-благотворительниц в организации призрения детей на Украине в XIX – начале XX века. *Женщины и мужчины в контексте исторических перемен* : материалы Пятой международной науч. конф. РАИЖИ и ИЭА РАН, 4–7 октября 2012 г., Тверь ; Москва, 2012. Т. 1. С. 112–114.
32. Кравченко Е. В. Источники по истории призрения детей в XIX – начале XX вв. в архивах Украины. *Актуальные проблемы источниковедения* : материалы международной научно-практ. конф. к 135-летию со дня

- рождения В. И. Пичеты, Минск–Витебск, 9–11 октября 2013 г. Витебск, 2013. С. 197–200. **(РИНЦ)**.
33. Кравченко О. В. Одеське жіноче благодійне товариство та опіка над дітьми-сиротами у XIX ст. *Гендерна політика міст : історія і сучасність*: матеріали III міжнародної науково-практ. конф., 23–25 жовтня 2013 р. Харків, 2013. С. 124–126.
 34. Кравченко Е. В. Условия жизни воспитанников провинциальных сиротских приютов в XIX в. *Повседневность российской провинции XIX–XX вв.* : материалы Всерос. науч. конф., 5–6 ноября 2013 г. : в 2 ч. Пермь, 2013. Ч. 1. С. 283–288. **(РИНЦ)**.
 35. Кравченко Е. В. Опекa над сиротами в Российской империи в XIX – начале XX вв. *Вісник Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна*. Серія : Право. 2013. № 1077, вип. 15. С. 223–226.
 36. Кравченко Е. В. Общества помощи больным детям: опыт благотворительной деятельности. *XXIV ежегодная богословская конференция Православного Свято-Тихоновского гуманитарного университета* : материалы. Москва, 2014. С. 160–162. **(РИНЦ)**.
 37. Кравченко Е. В. «Друг бедных и несчастных»: общественная и благотворительная деятельность Владислава Андреевича Франковского. *Мозырищина: люди, события, время* : материалы междунар. науч.-практ. конф., 23–24 мая 2014 г. Мозырь, 2014. С. 52–57.
 38. Кравченко Е. В. Государственное и общественное призрение детей-сирот в годы Первой мировой войны. *Россия в годы Первой мировой войны, 1914–1918* : материалы международной науч. конф., 30 сентября – 3 октября 2014 г., Москва, 2014. С. 270–276.
 39. Кравченко Е. В. Призрение детей-беженцев в годы Первой мировой войны. *Великая война : Последние годы империи* : сборник научных статей XX Царскосельской научн. конф. Санкт-Петербург, 2014. С. 288–300.

40. Кравченко Е. В. Общество и война: организация помощи семьям запасных в 1914 г. (на примере г. Одессы). *Первая мировая война : взгляд спустя столетие. 1914 год : от мира к войне : материалы IV Международной научно-практ. конф., 27–28 ноября 2014 г. Москва, 2015. С. 317–325. (РИНЦ).*
41. Кравченко Е. В. Письма детей-беженцев Первой мировой войны как исторический источник. *Актуальные проблемы источниковедения : материалы III Международной научно-практ. конф., 8–9 октября 2015 г. Витебск, 2015. С. 265–268. (РИНЦ).*
42. Кравченко Е. В. Повседневная жизнь детей-беженцев в приютских учреждениях. *Первая мировая война и судьбы народов Российской империи (1914–1918 гг.) : сборник статей международной науч. конф., посвященной 100-летию со дня начала Первой мировой войны. Могилёв, 2015. С. 70–73.*
43. Кравченко О. Організація та діяльність притулків для дітей-біженців в Україні у роки Першої світової війни. *1915 рік: війна, провінція, людина: українсько-польські акценти: матеріали міжнародного наук. симпозіуму, 17 квітня 2015 р. Харків, 2016. С. 172–182.*

***Наукові праці, які додатково відображають наукові результати
дисертації:***

44. Кравченко О. В. Внесок Д. І. Багалія у вивчення історії благодійності на Харківщині. *Багаліївські читання в НУА : програма і матеріали VI Багаліївських читань. Харків, 5 листопада 2004 р. Харків, 2004. Ч. 6 : Історія Харківщини у працях і оцінках Д. І. Багалія. С. 43–46.*
45. Кравченко О. В. Історія благодійності в Україні : плани семінар. занять і метод. матеріали до вивчення спец. курсу. Харків : УкрДАЗТ, 2005. 46 с.
46. Кравченко О. В. Комплексний підхід до вивчення джерел у спецкурсі «Історія благодійності в Україні». *Шляхи і засоби адаптації вищої освіти до вимог Болонського процесу: науково-методичний аспект :*

- наук.-метод. конф. кафедр академії, 7–9 груд. 2005 р. : тези доп. Харків, 2005. С. 21–23.
47. Кравченко О. В. Історія благодійності на Харківщині (до 350-річчя м. Харкова): Ч. 1. Бібліографічний покажчик / уклад. О. В. Кравченко. Харків : Харківський приватний музей міської садиби, 2005. 280 с.
 48. Кравченко О. В. Сучасна українська історіографія історії благодійності дорядянського періоду. *Матеріали міжвузівської науково-методичної конференції «Сучасна україністика: проблеми мови, історії та народознавства»* : збірник статей. Харків, 2005. С. 326–332.
 49. Кравченко О. Історичний досвід соціально-доброчинної діяльності органів місцевого самоврядування в Україні. *Аспекти самоврядування*. 2006. № 5. С. 44–46.
 50. Кравченко О. В. Харківське товариство благодіяння: до 200-річчя від дня заснування. URL : http://korolenko.kharkov.com/virtual_vistavki/dobrosinnist/index.html (дата звернення: 15.07.2018).
 51. Кравченко О. В. Владислав Франковський – почесний громадянин Харкова, лікар і філантроп. *Видатні поляки Харківщини*: матеріали Міжнародного наук. симпозіуму, 7 груд. 2011 р. Харків, 2012. С. 119–133.

ЗМІСТ

ПЕРЕЛІК УМОВНИХ ПОЗНАЧЕНЬ	24
ВСТУП	25
РОЗДІЛ 1. ІСТОРІОГРАФІЯ, ДЖЕРЕЛА ТА МЕТОДОЛОГІЯ ДОСЛІДЖЕННЯ	37
1.1. Стан наукової розробки проблеми	37
1.2. Характеристика джерел	75
1.3. Методологія та методи дослідження	90
Висновки до розділу 1	97
РОЗДІЛ 2. СТАНОВЛЕННЯ ТА РОЗВИТОК СИСТЕМИ ОПІКИ НАД ДІТЬМИ: ЄВРОПЕЙСЬКИЙ ДОСВІД ТА РОСІЙСЬКА ПРАКТИКА	99
2.1. Європейські традиції опіки над дітьми	99
2.2. Законодавча база опіки та піклування над неповнолітніми	108
2.3. Питання опіки над дітьми в діяльності міжнародних та всеросійських з'їздів і конгресів	125
Висновки до розділу 2	136
РОЗДІЛ 3. ВІДОМЧІ УСТАНОВИ ОПІКИ НАД ДІТЬМИ В УКРАЇНСЬКИХ ГУБЕРНІЯХ	138
3.1. Виховні та сирітські будинки Приказів громадської опіки	138
3.2. Дитячі заклади Відомства установ імператриці Марії Федорівни	161
3.3. Опікунство над сліпими під заступництвом імператриці Марії Олександрівни та його відділення в Україні	191
3.4. Опікунство над глухонімими під заступництвом імператриці Марії Федорівни та його відділення в Україні	201
Висновки до розділу 3	220

РОЗДІЛ 4. ГРОМАДСЬКІ ТА ПРИВАТНІ ОРГАНІЗАЦІЇ	
ПІКЛУВАННЯ ПРО ДІТЕЙ	223
4.1. Опіка над дітьми в діяльності добровільних товариств	223
4.2. Товариства патронату, виправних притулків та землеробських колоній для неповнолітніх	256
4.3. Створення та функціонування дитячих ясел і денних притулків	275
4.4. Товариства допомоги хворим дітям, літні та лікувальні колонії	289
4.5. Приватні заклади опіки над дітьми	304
Висновки до розділу 4	315
РОЗДІЛ 5. ЗЕМСЬКІ, МІСЬКІ, СТАНОВІ, ЕТНОНАЦІОНАЛЬНІ ТА КОНФЕСІЙНІ ОРГАНІЗАЦІЇ ОПІКИ НАД ДІТЬМИ	318
5.1. Земські та міські установи для сиріт і підкидьків	318
5.2. Станові та етнонаціональні товариства опіки над сиротами	347
5.3. Роль православної, католицької та лютеранської церков в організації піклування про дітей	358
Висновки до розділу 5	374
РОЗДІЛ 6. ОПІКА НАД НЕПОВНОЛІТНІМИ В РОКИ ВОЄННИХ ЛИХОЛІТЬ ПОЧАТКУ ХХ СТ.	377
6.1. Олексіївський Головний Комітет та піклування про сиріт	377
6.2. Загальнодержавні та регіональні інституції опіки над дітьми воїнів	386
6.3. Опіка над сиротами сільського населення: практика діяльності Романовського комітету	406
6.4. Організація опіки над дітьми-біженцями в роки Першої світової війни	417
Висновки до розділу 6	452
ВИСНОВКИ	454
СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ	467
ДОДАТКИ	583

ПЕРЕЛІК УМОВНИХ ПОЗНАЧЕНЬ

ВООМД – *Всеросійське опікунство охорони материнства й дитинства*

ВЗС – *Всеросійський земський союз допомоги хворим і пораненим воїнам*

ВСМ – *Всеросійський союз міст допомоги хворим і пораненим воїнам*

ВУІМ – *Відомство установ імператриці Марії*

ДАРФ – *Державний архів Російської Федерації*

ІЛТ – *Імператорське людинолюбне товариство*

КПЗФ – *Комітет Південно-Західного фронту*

МВС – *Міністерство внутрішніх справ*

МДО – *Міністерство державної опіки*

МНП – *Міністерство народної освіти*

НІАБ – *Національний історичний архів Білорусі в Мінську*

ОН з УБ – *Особлива нарада з улаштування біженців*

ПГО – *Прикази громадської опіки*

ПСЗРИ – *Полное собрание законов Российской империи*

ПТДЖВ – *Польське товариство допомоги жертвам війни*

ТЕТЯНИНСЬКИЙ КОМІТЕТ – *Комітет Її Імператорської Високості Великої Княжни Тетяни Миколаївни для надання тимчасової допомоги постраждалим від воєнних дій*

УІМ – *Установи імператриці Марії*

ЦДІАК України – *Центральний державний історичний архів України, м. Київ*

ВСТУП

Обґрунтування вибору теми дослідження. Діти завжди були найвразливішим елементом будь-якого суспільства, водночас виступали показником його зрілості та здатності захистити маленьку знедолену людину. Більш того, саме ставлення до потреб дітей, позбавлених батьківського піклування, є одним із важливих чинників гуманітарної політики держави. Наскільки захищена дитина, настільки держава є соціально орієнтованою і спрямованою на розвиток свого майбутнього.

Сьогодні в Україні, де соціальний захист знедолених неповнолітніх здійснюється державою, поступово створюється новий інститут – утримання дітей-сиріт у прийомній родині або сімейний тип опіки та виховання замість інтернатної системи. Для України така практика не є новою, вона має глибоке історичне коріння, на жаль перерване як імперським, так і радянським періодом. Тому виникає потреба історичного аналізу й осмислення опіки над дітьми як важливої сторінки української історії в соціо-гуманітарному дискурсі.

Сучасна Українська держава одночасно приділяє значну увагу як формуванню обґрунтованої законодавчої бази щодо реалізації опіки та піклування, так і захисту прав дитини. Порядок організації соціальної опіки та піклування в Україні здійснюється на підставі Декларації прав дитини, Конвенції ООН про права дитини, ратифікованою Україною у 1991 р., а також нормативно-правовими актами щодо соціального захисту дітей-сиріт і дітей, позбавлених батьківської опіки. Серед них Закон України «Про охорону дитинства», 2001 р., який визначає охорону дитинства в Україні як стратегічний загальнонаціональний пріоритет з метою забезпечення реалізації прав дитини на життя, охорону здоров'я, освіту, соціальний захист

та всебічний розвиток установлює основні засади державної політики в цій сфері¹.

У 2005 р. прийнято Закон України «Про забезпечення організаційно-правових умов соціального захисту дітей-сиріт та дітей, позбавлених батьківського піклування», що визначає правові, організаційні, соціальні засади та гарантії державної підтримки дітей-сиріт та дітей, позбавлених батьківського піклування, а також осіб з числа, і є складовою частиною законодавства про охорону дитинства². Дослідження історичного досвіду опіки над дітьми зумовлено необхідністю відродження забутих форм допомоги неповнолітнім. Серед новітніх чинників, які викликали актуалізацію питання опіки над дітьми, залишеними без батьків, є, по-перше, розв'язана Російською Федерацією війна проти України, окупація частини її території; по-друге, трудова міграція українців. Наслідком дії цих процесів є збільшення кількості дітей, які потребують соціальної опіки та допомоги з боку не лише держави, а й суспільства.

Україна мала свої традиції опікування дітей, закріплені в неписаному праві. З процесом поглинання українських земель Російською імперією та уніфікацією усіх сторін життя відбулися зміни й у справі опікування дітей.

Відтак, важливим і нагальним є вивчення історичного досвіду організації опіки над дітьми на території українських губерній у часи Російської імперії наприкінці XVIII – на початку XX ст., яке включає в себе аналіз процесу становлення та розвитку урядових інституцій, громадських доброчинних закладів і товариств, церковних і приватних організацій, що надавали допомогу неповнолітнім.

Для соціальної опіки та піклування дітей в Україні імперської доби характерною рисою була відсутність єдиної державної політики. Важливе місце відводилося суспільній ініціативі та приватній доброчинності, що стали

¹ Про охорону дитинства : Закон України : прийнятий 26 квітня 2001 р. *Відомості Верховної Ради України*. 2001. № 30. Ст. 142.

² Про забезпечення організаційно-правових умов соціального захисту дітей-сиріт та дітей, позбавлених батьківського піклування : Закон України : прийнятий 13 січня 2005 р. *Відомості Верховної Ради України*. 2005. № 6. Ст. 147. URL: <http://zakon0.rada.gov.ua/laws/show/2342-15> (дата звернення: 28.02.2019).

невід'ємною складовою частиною опіки та піклування наприкінці XVIII – на початку XX ст.

Отже, аналіз та використання досвіду діяльності інституцій опіки над дітьми, благодійних закладів і товариств, приватних осіб, які надавали допомогу неповнолітнім, має для сьогодення важливе значення не лише наукове, але й практичне. Недостатнє висвітлення цієї проблеми у вітчизняній історіографії спонукало дисертантку до проведення самостійного дослідження.

Зв'язок роботи з науковими програмами, планами, темами.

Дисертаційне дослідження виконано в межах освітньої програми дисципліни «Історія України та української культури» для всіх спеціальностей Українського державного університету залізничного транспорту та відповідає науково-дослідній темі кафедри історії України Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна «Політична та соціально-економічна історія України (друга половина XVII – XX ст.). Історія Слобожанщини». Реєстраційний номер 0112U004753.

Окремі аспекти проблеми досліджено за грантової підтримки Німецького історичного інституту в Москві (тема дослідження: «Опіка над дітьми-сиротами у роки Першої світової війни», 2014 р.).

Об'єктом дослідження є інститут соціальної опіки та піклування над неповнолітніми, насамперед, сиротами, незаконнонародженими, підкидьками, позбавленими батьківського піклування, біженцями, інвалідами та малолітніми правопорушниками, а також дітьми з малозабезпечених сімей наприкінці XVIII – на початку XX ст. Поняття «опіка» розглядається не лише в контексті охорони майна неповнолітнього, а й у широкому, глобальному, загальнолюдському розумінні як форма соціальної допомоги та система захисту, виховання, навчання та охорони прав особистості дитини.

Предмет дослідження – еволюція та механізми державної опіки, громадського піклування, церковної та приватної допомоги дітям, соціально-доброчинна діяльність різноманітних організацій і установ опіки над дітьми в

українських губерніях у складі Російської імперії у визначений історичний період.

Хронологічні межі охоплюють останню третину XVIII – початок XX ст. Вибір нижньої межі зумовлено запровадженням на території українських губерній з 1780 р. державних інституцій – Приказів громадської опіки за Законом 1775 р. «Учреждения для управления губерний Всероссийской империи», до обов’язків яких належало влаштування та утримування народних шкіл та сирітських будинків. Саме в останній третині XVIII ст. відбувалось остаточне включення українських земель до складу Російської імперії. Верхня межа пов’язана з ліквідацією монархії в лютому 1917 р., фактичною трансформацією системи опіки та поступовим припиненням існування доброчинних інституцій і відомств, що піклувалися неповнолітніми. Для пояснення тих процесів, які відбувалися в окреслений період, автор іноді виходить за визначені хронологічні межі.

Територіальні межі дослідження охоплюють дев’ять українських губерній у складі Російської імперії у рамках тогочасного адміністративно-територіального поділу (Волинська, Катеринославська, Київська, Подільська, Полтавська, Таврійська, Харківська, Херсонська, Чернігівська губернії).

Мета дослідження полягає в тому, щоб на основі комплексного аналізу джерел та сучасної методології пізнання історичних явищ і процесів розкрити процес зародження, формування та розвитку інституцій державної, громадської, церковної та приватної опіки над дітьми в Україні в окреслених хронологічних межах.

Для реалізації мети поставлені такі **дослідницькі завдання**:

- визначити напрями та рівень наукового вивчення проблеми у вітчизняній та зарубіжній історіографії, проаналізувати джерельну базу та обґрунтувати методологічні засади дослідження;
- виділити основні етапи виникнення та розвитку системи опіки над дітьми та показати вплив європейських традицій на цей процес в українських губерніях Російської імперії;

- з'ясувати специфіку законодавства у сфері опіки над дітьми та показати актуальність «дитячого питання» у програмах міжнародних і всеросійських з'їздів і конгресів;
- встановити основні соціальні та вікові категорії дітей, які потребували опіки й захисту, встановлення еволюційні зміни та особливості діяльності як загальнодержавних, так і місцевих інституцій та розкрити основні види та форми організації державної, громадської, церковної опіки та приватної доброчинної допомоги різним категоріям неповнолітніх віком від народження до 21 року;
- проаналізувати умови створення та діяльність виховних і сирітських закладів Приказів громадської опіки, Відомства установ імператриці Марії та його відділень в Україні;
- висвітлити процес виникнення та розвитку установ піклування про дітей з особливими фізичними потребами – незрячими та глухоніми;
- встановити форми й методи підтримки сиріт і дітей з найбільш вразливих родин з боку доброчинних товариств і приватних осіб, розглянути діяльність опікунсько-виправних закладів для неповнолітніх правопорушників, показати роль громадськості в їх організації;
- дослідити процес створення й показати доцільність функціонування дитячих ясел і денних притулків, розкрити основні напрями й форми медичної та профілактичної допомоги хворим дітям та виділити мотиви доброчинності приватних осіб у створенні закладів опіки для сиріт;
- проаналізувати діяльність земств і органів міського самоврядування у сфері суспільної опіки над сиротами та підкидьками, з'ясувати роль станових, етнонаціональних та конфесійних організацій допомоги неповнолітнім;
- розглянути діяльність державних та регіональних інституцій опіки над дітьми воїнів, сиротами та дітьми-біженцями на території українських губерній Російської імперії у період воєнних дій початку XX ст.

Методологічну базу дисертації становить сукупність теоретичних понять, підходів, принципів і методів історичного пізнання, вибір яких зумовлений поставленими завданнями та специфікою джерел. Застосовано інституційний, соціальний та системний підходи та загальнонаукові принципи історизму, багатофакторності та міждисциплінарності. Використано широкий спектр загальнонаукових та спеціальних методів наукового дослідження: емпіричні (спостереження, порівняння), емпірично-теоретичні методи (абстрагування, узагальнення, дедукція та індукція, аналіз і синтез, логічний) та теоретичні (сходження від абстрактного до конкретного, описовий, статистичний, типологізація та класифікація), а також спеціальні (конкретно-історичні) методи: проблемно-хронологічний, історико-генетичний, історико-порівняльний, історико-типологічний, історико-системний, структурно-функціональний, метод періодизації (діахронний). Їх комплексне застосування сприяло впорядкуванню фактів, інтерпретації конкретно-історичного матеріалу, створенню цілісної картини функціонування установ і закладів опіки над дітьми на державно-регіонально-місцевому рівнях.

Наукова новизна одержаних результатів полягає в тому, що вперше у вітчизняній історіографії на підставі значного масиву опрацьованих історичних джерел виконано комплексну реконструкцію процесу формування та розвитку складної системи державної, громадської, приватної та церковної опіки, у центрі якої перебувала соціально-незахищена дитина, часів бездержавності України.

У дисертаційному дослідженні

вперше:

- виділено етапи виникнення та розвитку системи опіки над дітьми на українських землях у складі Російської імперії;
- показано актуальність «дитячого питання» в роботі міжнародних і всеросійських з'їздів і конгресів, у яких брали участь представники української інтелігенції;

- виділено основні соціальні та вікові категорії дітей, які потребували опіки й захисту;
- відтворено процес формування та взаємодії місцевих опікунств, відділень, товариств опіки над неповнолітніми в українських губерніях Російської імперії та показано еволюційні зміни та регіональні особливості діяльності як загальнодержавних, так і місцевих інституцій, товариств і організацій у сфері допомоги неповнолітнім;
- проаналізовано діяльність опікунсько-виправних закладів для неповнолітніх правопорушників, показано роль громадськості в їх організації;
- розкрито основні напрями й форми медичної та профілактичної опіки та допомоги хворим дітям;
- показано роль окремих приватних осіб у створенні закладів опіки над дітьми, виділено мотиви їх добродійної діяльності;
- проаналізовано внесок земств і органів міського самоврядування в організацію опіки над сиротами та підкидьками;
- розглянуто структуру, завдання й функції спеціальних державних комітетів та громадських організацій піклування про сиріт, дітей воїнів російсько-японської війни, дітей-біженців Першої світової війни;
- введено до наукового обігу невідомі до цього часу архівні документи.

удосконалено:

- теоретико-методологічні підходи в дослідженні законодавства у сфері опіки та піклування про дітей;
- класифікацію типів виховних і сирітських закладів ПГО та Відомства установ імператриці Марії з його відділеннями в Україні.

набуло подальшого розвитку:

- вивчення досвіду діяльності європейських інституцій опіки над дітьми та його поширення в українських губерніях Російської імперії;
- осмислення форм і методів надання допомоги неповнолітнім з боку добродійних товариств і приватних осіб;

- дослідження процесу виникнення та розвитку установ піклування про дітей з особливими фізичними потребами – незрячими та глухоніми;
- висвітлення історії створення дитячих ясел та денних притулків для дітей найбільш вразливих прошарків населення в містах і сільській місцевості;
- дослідження напрямів діяльності різних конфесій в організації піклування над сиротами та окреслення ролі станових та етнонаціональних товариств в організації допомоги неповнолітнім.

Практичне значення одержаних результатів дисертації має кілька аспектів. Науково-теоретичний аспект полягає в тому, що фактологічний матеріал і теоретичні положення дисертації можуть бути використані для подальших досліджень із соціальної історії, історії опіки та піклування, історії доброчинності, підготовці узагальнювальних праць з історії України, історії педагогіки, історії соціальної роботи та довідкових видань.

У пізнавальному аспекті матеріали дослідження будуть корисними при підготовці навчальних посібників, при розробці навчально-методичних комплексів з історії України, історії соціальної опіки, доброчинності та історії освіти, створенні спеціальних історичних курсів у навчальних закладах, у краєзнавчій та просвітницькій роботі, можуть прислужитися при створенні експозицій у музеях та бібліотеках.

Практичний аспект визначається можливістю використання висновків та узагальнень роботи для вдосконалення нормативно-правової бази України у сфері опіки й піклування, а також у практиці соціальної роботи з дітьми-сиротами з урахуванням історичного досвіду соціальної допомоги.

Окремі положення дисертації було впроваджено до навчального процесу Українського державного університету залізничного транспорту під час викладання спецкурсу «Історія благодійності в Україні»¹ на

¹ Кравченко О. В. Історія благодійності в Україні : плани семінар. занять і метод. матеріали до вивчення спец. курсу. Харків : УкрДАЗТ, 2005. 46 с. ; Кравченко О. В. Комплексний підхід до вивчення джерел у спецкурсі «Історія благодійності в Україні». *Шляхи і засоби адаптації вищої освіти до вимог Болонського процесу: науково-методичний аспект* : наук.-метод. конф. кафедр академії, 7–9 груд. 2005 р. : тези доп. Харків, 2005. С. 21–23.

економічному факультеті та дисципліни «Історія України та української культури».

Ідеї та висновки дослідження було представлено авторкою в лекціях з історії соціальної опіки над дітьми для студентів спеціальності «соціальна робота» філолого-педагогічного факультету Технологіко-гуманітарного університету імені Казимира Пуласького (м. Радом, Республіка Польща) в межах програми академічної мобільності проєкту Європейського Союзу Еразмус+ КА1, 16–20 квітня 2018 р. [Додаток А2].

Особистий внесок здобувача. Дослідження виконано самостійно, усі наукові результати одержані дисертантом особисто. Одна стаття у фаховому виданні написана у співавторстві з О. П. Гужвою. (Особистий внесок О. В. Кравченко полягає у вивченні процесу створення дитячих ясел на українських землях, виявленні причин та етапів відкриття цього типу закладів у сільській місцевості та містах).

Кандидатську дисертацію на тему «Благодійна діяльність Православної Церкви в Харківській єпархії (1799–1917 рр.) було захищено у 2003 р. за спеціальністю 07.00.01 – історія України; її матеріали в тексті докторської дисертації не використовувались.

Апробація результатів дослідження.

Дисертація та окремі її положення обговорювалися на засіданнях кафедри історії та мовознавства Українського державного університету залізничного транспорту та кафедри історії України Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна.

Основні ідеї, положення та висновки дисертаційної роботи оприлюднено в доповідях та виступах на 28 наукових конференціях, симпозіумах і семінарах міжнародного, всеукраїнського та регіонального рівнів, зокрема: VI Багаліївських читаннях в НУА (Харків, 5 листопада 2004 р.); конференції «Харків і філантропія. Шляхи відродження» (Харків, 27 жовтня 2005 р.); науковій конференції «Меценатство і благодійність: події, постаті, фундації», присвяченій 110-й річниці заснування

Чернігівського історичного музею імені В. В. Тарнавського (Чернігів, 23–24 листопада 2006 р.); Міжнародній науковій конференції «Джерела локальної історії: методи дослідження, проблеми інтерпретації, популяризація» (Київ, 29–30 вересня 2009 р.); III Волинській міжнародній історико-краєзнавчій конференції (Житомир, 12–13 листопада 2010 р.); Międzynarodowej Sesji Naukowej «Człowiek w Europie – skąd i dokąd zmierzamy» (Gdynia, 22–23 września 2011 r.) / Міжнародній науковій конференції «Людина в Європі – звідки й куди прямуємо» (Гдиня, Республіка Польща, 22–23 вересня 2011 р.); Міжнародній науково-практичній конференції «Зародження та розвиток українського цивілізаційного простору: проблеми національного державотворення, духовної та культурної самобутності українського народу» (Ужгород, 11–12 листопада 2011 р.); Міжнародному науковому симпозиумі «Видатні поляки Харківщини» (Харків, 7 грудня 2011 р.); III Міжнародній науковій конференції «Сучасна україністика : наукові парадигми мови, історії, філософії» (Харків, 17–19 травня 2012 р.); II Міжнародній науково-практичній конференції «Аркасівські читання» (Миколаїв, 27–28 квітня 2012 р.); Міжнародних наукових читаннях «Південна Україна : козацька та післякозацька доба (XVI – XX ст.)» (Одеса, 26–27 травня 2012 р.); Десятій міжнародній науковій конференції «Церква – наука – суспільство: питання взаємодії» (Київ, 30 травня – 1 червня 2012 р.); II Міжнародних наукових Спаських читаннях, присвячених 115-річчю від дня народження Ф. Г. Спаського (Ніжин-Батурин, 26–28 вересня 2012 р.); V Міжнародній науковій конференції Російської асоціації дослідників жіночої історії «Жінки та чоловіки в контексті історичних змін» (Твер, Російська Федерація, 4–7 жовтня 2012 р.); Міжнародному симпозиумі з захисту прав дитини «Немає дітей – є люди», присвяченому пам'яті Януша Корчака (Харків, 12 грудня 2012 р.); Міжнародній науково-практичній конференції до 135-річчя з дня народження В. І. Пічети «Актуальні проблеми джерелознавства» (Мінськ-Вітебськ, Білорусь, 9–11 жовтня 2013 р.); III Міжнародній науково-практичній

конференції «Гендерна політика міст: історія і сучасність» (Харків, 23–25 жовтня 2013 р.); III Всеукраїнській науковій конференції «Наддніпрянська Україна: проблеми історії освіти, науки та духовно-культурного життя» (Дніпропетровськ, 24–25 жовтня 2013 р.); Всеросійській науковій конференції «Повсякденність російської провінції. XIX – XX ст.» (Перм, Російська Федерація, 5–6 листопада 2013 р.); XXIV Щорічний міжнародний богословській конференції Православного Свято-Тихонівського гуманітарного університету (Москва, Російська Федерація, 21 січня 2014 р.); Міжнародній науково-практичній конференції «Мозирщина: люди, події, час» (Мозир, Білорусь, 23–24 травня 2014 р.); Міжнародній науковій конференції «Перша світова війна: події, наслідки, уроки» (Київ, 25–26 вересня 2014 р.); Міжнародній науковій конференції «Росія в роки Першої світової війни, 1914–1918» (Москва, Російська Федерація, 30 вересня – 3 жовтня 2014 р.); Міжнародній науковій конференції «Перша світова війна та долі народів Російської імперії (1914–1918 рр.)» (Могильов, Білорусь, 15 жовтня 2014 р.); XX Царськосільській науковій конференції «Велика війна. Останні роки імперії» (Пушкін, Російська Федерація, 24–26 листопада 2014 р.); IV Міжнародній науково-практичній конференції «1914 рік – від миру до війни: погляд через століття» (Москва, Російська Федерація, 27–28 листопада 1914 р.); Міжнародному науковому симпозиумі «1915 рік. Війна, провінція, людина: українсько-польські акценти» (Харків, 17 квітня 2015 р.); Міжнародній науково-практичній конференції «Актуальні проблеми джерелознавства» (Вітебськ, Білорусь, 8–9 жовтня 2015 р.) [Додаток А1].

Публікації. Основні положення та висновки дисертації викладено в **51** науковій праці, у тому числі – індивідуальній монографії обсягом 21,6 ум. друк. арк., у **23** наукових публікаціях, у тому числі **20** статтях у виданнях, затверджених МОН України, з них – **1** у фаховому виданні України, включеному до міжнародних наукометричних баз ***Index Copernicus та РИНЦ***; **2** – у зарубіжних спеціалізованих виданнях, з них **1** – у зарубіжному виданні, включеному до міжнародної наукометричної бази ***ERIH PLUS*** –

European Reference Index for the Humanities, 1 – у науковому виданні України, яке включено до міжнародної наукометричної бази *Index Copernicus*, 19 статтях і матеріалах конференцій апробаційного характеру та 8 публікацій, які додатково відображають наукові результати дисертації.

Обсяг і структура дисертації. Дисертація складається з переліку умовних скорочень, вступу, шести розділів (поділених на 22 підрозділи), висновків, списку використаних джерел (116 сторінок, 1036 найменувань), додатків (108 сторінок, 74 додатки). Загальний обсяг дисертації становить 690 сторінок, з них 393 сторінки – основний текст.

РОЗДІЛ 1

ІСТОРІОГРАФІЯ, ДЖЕРЕЛА ТА МЕТОДОЛОГІЯ ДОСЛІДЖЕННЯ

1.1. Стан наукової розробки проблеми

Історія зародження та формування інституту опіки та діяльності опікунських установ і закладів становить одну з важливих наукових проблем сучасної історіографії, яка повернулася до «маленького» героя, у даному випадку – до дитини. Історіографія проблеми охоплює різнопланові дослідження, присвячені таким напрямкам як правове становище сиріт і позашлюбних дітей, функціонування доброчинних організацій опіки над дітьми, діяльність окремих осіб, зокрема представників імператорської родини, у сфері соціальної допомоги неповнолітнім.

Аналіз процесу накопичення наукових знань дає можливість виділити на основі якісних змін у політичній, світоглядній еволюції українського суспільства та в історичних дослідженнях три етапи становлення історіографії проблеми: 1) початок XIX ст. – 1917 р. – імперський; 2) 1917–1991 рр. – радянський; 3) 1991–2018 рр. – період української незалежності. Досягнення повноти бачення історіографічного простору передбачає опрацювання не тільки видань вітчизняних істориків, а й студій закордонних дослідників історії доброчинності та опіки над дітьми часів існування Російської імперії: американських, російських, польських та білоруських істориків.

Історіографія імперської доби. У першій половині XIX ст. вийшли в світ праці з історії опіки, авторами яких були різними чиновники та державні діячі. Серед перших робіт, у яких висвітлювалися питання суспільної опіки, зокрема над дітьми, був твір О. Стога, написаний під час підготовки до складання Зводу законів Російської імперії¹. Автор зібрав комплекс

¹ Див.: О общественном призрении в России / А. Стог. Санкт-Петербург : Изд. мин-ва полиции, 1818. Ч. 1. О начале устройства и распространения в России общественного призрения и о нынешнем состоянии оногo. 4, 114 с.; О общественном призрении в России / [А. Стог]. Санкт-Петербург : В морск. тип., 1818. Ч. 2. Свод законов приказов общественного призрения. Отд. 1. XXIX, 159 с.; О общественном призрении в России /

нормативних документів з цієї проблеми з перших століть християнства до 1818 р. Наведені ним урядові акти стосувалися опіки над жебраками, удовами, сиротами та незаконнонародженими дітьми. Було зібрано факти про діяльність Приказів громадської опіки (далі – ПГО), виокремлено виховні та сирітські будинки¹. Враховуючи особливий характер тексту й одночасно погоджуючись з думкою дослідниці російської доброчинності Г. Ульянової², вважаємо, що зазначену працю можна розглядати також як історичне джерело. У пореформений період вийшла праця К. Мушинського «Устройство общественного призрения в России», у якій подано ґрунтовний нарис діяльності ПГО з 1775 до 1861 рр. Автор, оперуючи широким пластом статистичних даних, проаналізував фінансовий стан ПГО, показав специфіку закладів для дітей і дорослих³.

Серед узагальнюючих, фундаментальних праць на тему історії російської доброчинності слід назвати монографію «Благотворительная Россия. История государственной, общественной и частной благотворительности в России», підготовлену в 1901 р. за редакцією П. Ликошина⁴. У роботі крізь призму біографій російських імператорів представлено історію розвитку державної та громадської доброчинності від допетровських часів до правління Миколи II. Цінним у роботі, яка складається з двох частин, є детальний аналіз законодавства щодо доброчинності (ч. 1), а також діяльність доброчинних товариств і відомств, зокрема ВУІМ (ч. 2), серед яких багато опікувалися безпосередньо дітьми.

[А. Стог]. Санкт-Петербург : В морск. тип., 1818. Ч. 2. Законы о приказах общественного призрения, их капиталах, доходах и расходах. Отд. 2. 142 с.; О общественном призрении в России / [А. Стог]. Санкт-Петербург: Тип. мед. департ-та, 1827. Ч. 3. Дополнение к своду законов приказов общественного призрения. Отд. 1. 3, 264 с.

¹ О общественном призрении в России / [А. Стог]. Санкт-Петербург : Изд. М-ва полиции, 1818. Ч. 1. О начале устройства и распространения в России общественного призрения и о нынешнем состоянии оног. С. 102.

² Ульянова Г. Н. Благотворительность в Российской империи. XIX – начало XX века. Москва : Наука, 2005. С. 69.

³ Мушинский К. А. Устройство общественного призрения в России. Санкт-Петербург : Тип. М-ва внутр. дел, 1862. С. 3.

⁴ Благотворительная Россия. История государственной, общественной и частной благотворительности в России : в 2 т. / под. ред. П. И. Лыкошина. Санкт-Петербург : Изд. О. Ф. Имеретинской и П. И. Лыкошина, 1901. Т. 1. ч. 1: Благотворительность государственная. 1901. 330, [4] с., [5] л. портр. ; ч. 2: Благотворительность государственная. 1901 (обл. 1902). 264 с.

Соціальна політика Росії в галузі опіки над дітьми викликала увагу дослідників другої половини XIX – початку XX ст. Історичні нариси Е. Барі¹, Х. Шванебаха² та Є. Шумигорського³ присвячено аналізу відкриття та діяльності перших дитячих притулків та ВУІМ. Історію окремих доброчинних організацій для дітей на українських землях представлено в публікаціях Ф. Бобієнського⁴, А. Єфимова⁵, П. Добровольського⁶. У цих працях розглядалася діяльність конкретних закладів і установ опіки над дітьми в окремих містах, зокрема Києві, Одесі, Чернігові.

Ще одна група праць розкривала еволюцію соціальних закладів і установ для дітей. Їх автори зібрали значний фактичний матеріал про діяльність закладів опіки сиріт та незаконнонароджених. Історію виховних сирітських закладів для покинутих дітей досліджували О. Селіванов⁷, М. Яблоков⁸, А. Віреніус⁹. У цих публікаціях аналізувалися питання прийому та утримання дітей у виховних будинках та яслах, наголошувалося на слабкому фінансуванні, невисокому рівні навчання, відсутності в притулках медичного персоналу.

З другої половини XIX ст. у періодичних виданнях з'явилися публікації, які висвітлювали зарубіжний досвід опіки над дітьми, виховання й виправлення малолітніх злочинців, діяльності різноманітних установ і

¹ Барі Э. Я. О детских приютах : Ист. очерк, сост. директором Детского приюта княгини Белосельской-Белозерской доктором Эдуардом Барі. Санкт-Петербург : Тип. имп. акад. наук, 1889. 4, II, 58 с.

² Шванебах Х. Х. Ведомство учреждений императрицы Марии и его учреждения в Царском Селе и Царскосельском уезде. Исторический очерк. Санкт-Петербург: [Б. и.], 1911. 76 с.

³ Ведомство учреждений Императрицы Марии в его прошлом и настоящем состоянии (по поводу его столетнего юбилея). *Вестник благотворительности*. 1897. № 3. С. 15–22. Подпись: Ш. Е. [Шумигорский Е.].

⁴ Бобиенский Ф. О кулинарных школах при детских приютах Ведомства учреждений императрицы Марии. *Вестник благотворительности*. 1897. № 5. С. 8–14 ; № 6. С. 13–17.

⁵ Черниговский детский приют Ведомства учреждений императрицы Марии Фёдоровны с 1842 по 1902 г. / сост. А. Ефимов. Чернигов : Тип. губ. правл., 1902. 108 с.

⁶ Добровольский П. М. К истории Черниговского земского сиротского дома. *Земский сборник Черниговской губернии*. 1903. № 3. С. 45–57.

⁷ Селиванов А. Ф. Воспитательные, сиропитательные и сиротские дома, приюты для подкидышей и приюты для малолетних. *Общественное и частное призрение в России*. Санкт-Петербург : Тип. имп. акад. наук, 1907. С. 185–214 ; Селиванов А. Ф. Учреждения по призрению детей : (Воспитательные дома, ясли и приюты). *Энциклопедия семейного воспитания и обучения*. Санкт-Петербург, 1900. Вып. 29. С. 1–32.

⁸ Яблоков Н. В. Призрение детей в воспитательных домах. *Трудовая помощь*. 1901. № 3. С. 294–323 ; № 4. С. 417–442 ; № 6. С. 1–17.

⁹ Вирениус А. Значение учебно-воспитательных заведений в деле нравственного воспитания : Детские приюты. *Трудовая помощь*. 1899. № 7. С. 145–170 ; Вирениус А. Воспитание и гигиена в воспитательных заведениях (приютах, сиротских домах и т. п.). *Трудовая помощь*. 1902. № 5. С. 640–680.

товариств допомоги у європейських країнах¹. У цих працях підкреслювався позитивний вплив країн Західної Європи у справі організації ефективної опіки над дітьми для Російської імперії. Загальні питання суспільної опіки над дітьми вивчали М. Жеденов², О. Волькенштейн³, П. Кукуранов⁴. Зокрема, М. Жеденов намагався довести, що відкриття волосних сільськогосподарських притулків було ефективним способом допомоги безпритульним дітям у сільській місцевості⁵.

В окрему групу праць слід виділити дослідження імперської доби, присвячені темі покинутих дітей. На зламі XIX – XX ст. теми соціального та правового становища незаконнонароджених дітей, соціокультурних умов опіки над безпритульними і покинутими набували активного обговорення на сторінках періодичних видань. Що показово, багато з авторів підписувалися лише ініціалами, не вказуючи своїх справжніх імен. Подібними статтями були наповнені видання «Трудовая помощь», «Вестник благотворительности» та ін., розміщуючи їх у літературних розділах часописів⁶. Автори статті «Як опікувати дітей?» намагалися розібратися з основними принципами опіки над дітьми, шукали відповіді на питання щодо впливу станового підходу на ефективність опіки над неповнолітніми в прийомних родинах, прагнули

¹ Гончарова В. Воспитательно-исправительные заведения для малолетних в Италии. *Детская помощь*. 1888. № 5. С. 151–155; Гончарова В. Итальянские учреждения для призрения и воспитания брошенных детей. *Детская помощь*. 1888. № 7. С. 207–211; Дриль Д. Нравственно-заброшенные дети и французские учреждения общественной благотворительности. *Детская помощь*. 1885. № 24. С. 1142–1144; Матерн Э. Общество покровительства детям в Париже. *Детская помощь*. 1885. № 17. С. 831–834; Смирнова М. Благотворительная помощь детям в Англии (по Лаллеману). *Детская помощь*. 1887. № 14. С. 448–452; № 17. С. 554–557; Снегирёв Л. Детская помощь в Германии. *Детская помощь*. 1885. № 4. С. 233–241, № 8. С. 457–462.

² Жеденов Н. Общественное призрение детей на началах самостоятельного их существования в связи с вопросом о сельскохозяйственном и кустарном образовании. Саратов : Тип.-лит. Н. П. Штерцер и К°, 1894. 24 с.

³ Волькенштейн О. Призрение детей. *Вестник благотворительности*. 1902. № 5–6. С. 66–76.

⁴ Кукуранов П. С. Призрение вдов и сирот в России. *Трудовая помощь*. 1910. № 6. С. 37–43.

⁵ Жеденов Н. Общественное призрение детей на началах самостоятельного их существования в связи с вопросом о сельскохозяйственном и кустарном образовании. Саратов : Тип.-лит. Н. П. Штерцер и К°, 1894. С. 23.

⁶ О мерах к улучшению системы призрения покидаемых незаконнорожденных детей. *Детская помощь*. 1887. № 23. С. 750–756, № 24. С. 786–790. Подпись: К-в Д.; Как призреть детей? *Вестник благотворительности*. 1897. № 11. С. 15–28. Подпись: Н. Ж. – М. М.; Призрение подкидышей в Херсонском земстве. *Трудовая помощь*. 1899. № 8. С. 274–278. Подпись: В. Г.; О современном положении дела призрения бесприютных и покинутых детей в России. *Трудовая помощь*. 1913. № 7. С. 127–153. Подпись: Д-о; Некоторые сводные данные о современном положении подкидышей и внебрачных детей в России. *Трудовая помощь*. 1914. № 4. С. 384–391. Подпись: А. К.

показати значення віку та особистих якостей вихователів та наглядачів сирітських закладів для розвитку дитини¹.

Аналізуючи закон від 3 червня 1902 р. стосовно положення незаконнонароджених, інший невідомий автор акцентує увагу на створенні системи опіки позашлюбних та безпритульних дітей і наполягає на підтримці відкритого прийому дітей, необхідності залучення матерів до годування немовлят та подальшому розвитку законодавства щодо позашлюбних дітей і охороні материнства².

Актуальні питання опіки над дітьми, насамперед її морального та практичного аспектів, висвітлювалися в розділі «Современное обозрение» видання «Вестник благотворительности». 1902 р. там було опубліковано статтю про об'єднання зусиль доброчинних установ і товариств, оскільки «допомога дітям – це допомога не лише у теперішньому, але й в майбутньому»³. Низку публікацій присвячено регіональним аспектам опіки над підкидьками, соціальному та правовому становищу байстрюків та покинутих дітей⁴, діяльності доброчинних установ і закладів опіки над дітьми, зокрема сирітських притулків⁵.

Недосконалість російського законодавства щодо правового статусу незаконнонароджених активно обговорювалась серед фахівців-юристів. Дослідження відомого українського юриста О. Загоровського, спеціаліста в галузі сімейного права, стосувалися критичного аналізу російського

¹ Как призреть детей? *Вестник благотворительности*. 1897. № 11. С. 16, 23, 25. Подпись : Н. Ж. – М. М.

² О современном положении дела призрения бесприютных и покинутых детей в России. *Трудовая помощь*. 1913. № 7. С. 147–149. Подпись : Д-о

³ Важность помощи детям. *Вестник благотворительности*. 1902. № 2. С. 88. Подпись: П. Н. К.

⁴ Гумберт К. Императрица Мария Фёдоровна в её заботах о воспитании несчастнорождённых. *Вестник благотворительности*. 1897. № 5. С. 22–33; Подоба Ф. К вопросу об учреждении для призрения и воспитания детей. *Трудовая помощь*. 1898. № 9. С. 278–291; Жижилко В. Призрение подкидышей земствами в 1903–1906 гг. *Трудовая помощь*. 1908. № 7. С. 138–168; Александровский Н. Призрение покинутых детей в Харьковской губернии. *Трудовая помощь*. 1912. № 5. С. 517–524.

⁵ Каптерев П. Ф. Исторический очерк учреждений для воспитания детей дошкольного возраста. *Русская школа*. 1896. № 2. С. 12–23; № 3. С. 7–29; № 4. С. 14–28; Вирениус А. Значение учебно-воспитательных заведений в деле нравственного воспитания. Детские приюты. *Трудовая помощь*. 1899. № 7. С. 145–170; Спира Ф. О. 1864–1914: Историческая записка о деятельности общества для призрения младенцев и родильниц за пятидесятилетие его существования / сост. Ф. О. Спира. Одесса : Тип. Хрисогелос, 1915. 14 с; Задачи Ведомства детских приютов. *Вестник благотворительности*. 1898. № 8. С. 7–11, № 9. С. 7–15. Подпись : О. А. [Оттокар Адеркас].

законодавства щодо позашлюбних дітей. З 1880-х рр. автор наполягав на проведенні законодавчої реформи, спрямованої на розширення прав незаконнонароджених. Крім дозволу добровільного визнання батьком незаконної дитини, на думку автора, повинно було бути узаконено дітей через подальший шлюб батьків, а також допущена можливість визнання батьківства шляхом судової позики, за відсутності добровільного визнання¹. О. Загоровський наполягав на запровадженні законодавчої норми про встановлення обов'язкової опіки над кожним неповнолітнім незаконнонародженим².

Слід відзначити, що О. Загоровський присвятив низку праць дослідженню правового статусу незаконнонароджених за західно-європейськими цивільними кодексами, ретельно вивчав російське право щодо опіки над дітьми³, виділив види опіки: за заповітом (батьки призначали дітям опікунів), за законом (опіку здійснювали законні опікуни, наприклад керівники виховних будинків над вихованцями) та за призначенням (урядова опіка)⁴. На думку О. Загоровського, для російських опікунських установ була характерна така особливість як становість⁵.

Серед юридичних досліджень виділимо фундаментальну працю С. Термена, в якій також було зроблено спробу проаналізувати питання опіки над незаконнонародженими дітьми в Російській імперії. Робота складалася з трьох розділів: 1) історичний нарис опіки над нещаснонародженими в Росії, 2) нарис розвитку та діяльності імператорського Санкт-Петербурзького виховного будинку, 3) реформи опіки над покинутими дітьми. Автор підкреслював, що передумови опіки над малолітніми почали складатися в Російській імперії наприкінці XVII ст. Було дано характеристику ставлення суспільства до позашлюбних з позицій церкви, права та інших інституцій.

¹ Загоровский А. О незаконных детях по русскому законодательству. *Вестник Европы*. 1882. Кн. 3 (март). С. 391–392.

² Там само. С. 400.

³ Загоровский А. И. О незаконнорождённых по иностранным гражданским кодексам и русскому гражданскому праву. *Журнал министерства юстиции*. 1898. № 3. С. 1–27, № 5. С. 1–44.

⁴ Загоровский А. Об опеке над несовершеннолетними. *Русская мысль*. 1902. Кн. 4. С. 61–63.

⁵ Там само. С. 58.

С. Термен дійшов висновку, що обов'язок виховання незаконнонароджених повинен покладатися цілковито на державу, загальний нагляд і керівництво мали бути в руках уряду, причому, бажано, в одному відомстві, але ані суспільство, ані приватні особи не мусили бути від цього процесу відсторонені¹.

Лікар-педіатр І. Троїцький у брошурі «К вопросу о призрении подкидышей» виділяв три основні системи опіки над покинутими дітьми, розглядав питання про причини незадовільного ведення та способів впорядкування опіки над підкидьками². Г. Дембо, знаний лікар-гігієніст, пропонував розробити законодавство з дитячої опіки, в якому на основі демократичних принципів і християнської моралі були б прописані питання про права дитини, а також про позбавлення батьківських прав і механізм вилучення дітей з оточення, де порушувалися їхні інтереси³. Відомий громадський діяч Є. Максимов присвятив кілька праць історії суспільної опіки та доброчинності в Росії з найдавніших часів до середини XIX ст., зокрема аналізував діяльність різноманітних установ і організацій опіки над дітьми⁴. Є. Максимов одним з перших в історіографії імперських часів почав вивчати діяльність земств у галузі суспільної опіки, представив різні види соціальної активності земств, виокремив піклування та виховання дітей, показав динаміку опіки над сиротами в земських і неземських губерніях⁵.

Серед небагатьох історичних праць, де робилася спроба аналізу та оцінки стану опіки над незаконнонародженими, можна назвати роботи М. Гінзбурга та С. Звенигородського. М. Гінзбург поділив історію опіки над

¹ Термен С. Э. Призрение несчастнорождённых в России. Санкт-Петербург : Ю. Мансфельд, 1912. С. 5, 182.

² Троїцький І. К вопросу о призрении подкидышей. [Киев] : Тип. ун-та св. Владимира В. И. Завадского, [1891]. С. 3, 13.

³ Дембо Г. И. Защита детей от жестокого обращения. *Общественное и частное призрение в России*. Санкт-Петербург : Тип. имп. акад. наук, 1907. С. 248–259.

⁴ Максимов Е. Д. Очерки частной благотворительности в России. *Трудовая помощь*. 1897. № 1. С. 57–65 ; № 2. С. 148–155 ; 1898. № 3. С. 209–217 ; № 4. С. 346–357 ; № 5. С. 497–515 ; № 8. С. 159–176.

⁵ Максимов Е. Д. Очерк истории развития и современного положения общественного призрения в России. *Общественное и частное призрение в России*. Санкт-Петербург, 1907. С. 36–37. Максимов Е. Очерк земской деятельности в области общественного призрения. *Антология социальной работы* : в 5 т. / сост. М. В. Фирсов. Москва : Сварог-НВФ СПТ, 1999. Т. 1. История социальной помощи в России. С. 29–43.

безпритульними дітьми в Росії на три епохи: 1) епоха панування церкви, коли духовенство повинно було піклуватися про дітей і збереження їхнього життя та здоров'я; 2) епоха від Петра I до Олександра II, коли було запроваджено опіку над незаконнонародженими дітьми на державному рівні, Катерина II звернула увагу на виховання та освіту не лише дворянського та міщанського станів, а й незаконних дітей, для яких створювалися установи закритого типу – виховних будинків. 3) епоха правління Олександра II, Олександра III та Миколи II¹. Автор досить критично висловлювався про стан опіки над підкидьками, зокрема відзначав недостатнє фінансування, відсутність інформації щодо подальшої долі дітей². У нарисі, присвяченому організації опіки над підкидьками в Харківській губернії, С. Звенигородський аналізував різні системи опіки, застосовані в країнах Західної Європи та Росії, з'ясовував причини високої дитячої смертності³.

Найбільш ґрунтовними в історіографії імперської доби з окресленої теми стали роботи доктора медицини М. Ван-Путерена⁴. 1910 р. вийшла друком його монографія, присвячена історії опіки над позашлюбними дітьми та підкидьками в Росії та багатьох європейських державах. Головну увагу автор зосередив на проблемі піклування над покинутими сиротами з боку ПГО, губернських та повітових земств, міських управлінь, Відомства установ імператриці Марії, доброчинних товариств і приватних осіб⁵.

Слід відзначити також дослідження М. Ошаніна, який ретельно проаналізував численні доповіді та звіти земських і повітових управ, а також доповіді лікарів на засіданнях товариств і з'їздів, зібрав дані під час особистих оглядів закладів опіки для підкинутих дітей і дійшов висновку, що цілковита ліквідація опіки неможлива і не відповідає потребам населення.

¹ Гинзбург Н. Призрение подкидышей в России. *Трудовая помощь*. 1904. № 4. С. 499–501, № 5. С. 595.

² Гинзбург Н. Призрение подкидышей в России. *Трудовая помощь*. 1904. № 4. С. 491.

³ Звенигородский С. Призрение покинутых детей (подкидышей) в Харьковской губернии. *Врачебная хроника Харьковской губернии*. 1911. № 5. С. 430–469.

⁴ Ван-Путерен М. Д. Призрение бесприютных детей и подкидышей уездными земствами. Санкт-Петербург : Тип. М-ва вн. дел, 1895. 44 с. ; Ван-Путерен М. Д. Краткий очерк развития детских лечебных колоний. Санкт-Петербург : Тип. П. П. Сойкина, 1896. 26 с.

⁵ Ван-Путерен М. Д. Исторический обзор призрения внебрачных детей и подкидышей и настоящее положение этого дела в России и других странах. Санкт-Петербург : Тип. Киршбаума, 1910. IV, 670, 86 с.

Опікою над покинутими дітьми мусили завідувати губернські та повітові земства, а також місцеві добродішні організації. Опіка, виховання та спеціальне навчання «ненормальних» (невеликохворих) дітей мали покладатися цілковито на уряд¹. М. Ошанін був прибічником відкритого прийому дітей до опікунських закладів, а систему таємного прийому вважав за необхідне повністю ліквідувати. Автор засуджував романську систему опіки над дітьми, засновану на існуванні великих виховних будинків, проте вважав, що й протестантська система в чистому вигляді не могла бути застосована ані в сільській, ані в міській місцевості, оскільки лише сприяла поширенню збирання милостині дітьми².

Історія опіки над сліпими дітьми стала предметом вивчення істориків, педагогів, лікарів та громадських діячів з другої половини ХІХ ст. В. Курлов у низці публікацій у журналі «Детская помощь» значну увагу приділяв розгляду системи опіки над незрячими в Західній Європі та становищу сліпих у Російській імперії³. Відомий діяч у галузі суспільної опіки О. Адеркас, який 1884 р. представляв Росію в Амстердамі на П'ятому Міжнародному конгресі щодо сліпих, а 1888 р. – на Шостому Міжнародному конгресі щодо покращення побуту сліпих, 1907 р. опублікував статтю про становище сліпих в Росії⁴. Один із засновників тифлопедагогіки лікар О. Скребицький написав огляд діяльності Опікунства над сліпими в Росії, який представив 2 січня 1896 р. у Москві на другому з'їзді російських діячів з технічної та професійної освіти, та фундаментальну працю, присвячену вихованню та навчанню незрячих у європейських країнах⁵. В «Обзоре результатов деятельности Попечительства...» О. Скребицький досить критично висловлювався про діяльність Опікунства, особлив про

¹ Ошанин М. А. О призрении покинутых детей. Ярославль : Типо-литограф. губ. зем. управы, 1912. С. 128–129.

² Там само. С. 127.

³ Курлов В. Слепые у нас и за границей. *Детская помощь*. 1886. № 9. С. 335–341 ; Курлов В. Что мы делаем для наших слепых? *Детская помощь*. 1886. № 13. С. 509–516.

⁴ Адеркас О. К. Призрение слепых. *Общественное и частное призрение в России*. Санкт-Петербург : Тип. имп. акад. наук, 1907. С. 69–84.

⁵ Скребицкий А. И. Воспитание и образование слепых и их призрение на Западе. Санкт-Петербург : Тип. М. М. Стасюлевича, 1903. С. 648, 653.

невиправдані витрати на спорудження приміщень для Олександро-Маріїнського в Санкт-Петербурзі та Київського училищ¹.

Публікації з теми опіки над глухонімими, зокрема дітьми, з'явилися у друкованих виданнях також з другої половини XIX ст. Переважна їх більшість належала медикам, які звертали увагу на причини глухонімоти, наводили різноманітну статистику кількості глухонімих осіб, ставлення до них з боку суспільства тощо. Це праці М. Гартманна², В. Фірсова³, М. Погребинського⁴, І. Мердера⁵, І. Брода⁶, С. Уманця⁷ та ін.

Грунтовним дослідженням, у якому аналізувалося становище глухонімих у Росії, став твір доктора медицини М. Богданова-Березовського, опублікований 1901 р.⁸. У ньому уміщено історичний нарис подій і заходів, спрямованих на опіку й виховання глухонімих, наводяться статистичні відомості про кількість глухонімих у Росії, дана характеристика навчальних закладів для глухонімих, описано процес заснування Опікунства Імператриці Марії Федорівни над глухонімими, представлені різноманітні види установ Опікунства та запропоновані педагогічні та медичні заходи з попередження й лікування глухонімоти⁹.

Перші публікації, присвячені історії піклування над неповнолітніми злочинцями та дітьми арештантів, з'явилися також у другій половині XIX ст., з появою такого нового типу закладів опіки над малолітніми

¹ Скребицкий А. И. Обзор результатов деятельности Попечительства слепых в России за четырнадцать лет на основании его отчётов, с 1881 г. по 1894 г. (включительно) : речь, произнесённая 2-го января 1896 г. доктором А. И. Скребицким на 2-м Съезде представителей профессионального и технического образования в Москве. Москва : Ун-кая тип., 1897. С. 5, 9.

² Гартманн М. Глухонемога и воспитание глухонемых / пер. М. А. Фронштейна. Москва : Тип. Моск. телеграф, 1881. 192 с.

³ Фирсов В. О призрении глухонемых в России. *Вестник благотворительности*. 1898. № 10. С. 36–45.

⁴ Погребинский М. Г. Попечение о глухонемых : речь, читанная в годичном собрании общества одесских врачей 21 ноября вице-председателем общества М. Г. Погребинским. Одесса : Тип. «Одес. новостей», 1898. 10 с.

⁵ Призрение глухонемых в России. *Вестник благотворительности*. 1899. № 3. С. 64–68. Подпись: И. М. [И. Мердер].

⁶ Брод И. К вопросу о призрении глухонемых на Западе и в России. *Вестник Попечительства государыни императрицы Марии Федоровны о глухонемых*. 1903–1904. № 9. С. 131–138.

⁷ Уманец С. И. Призрение глухонемых. *Общественное и частное призрение в России*. Санкт-Петербург : Тип. имп. акад. наук, 1907. С. 84–100.

⁸ Богданов-Березовский М. Положение глухонемых в России. С обзором современного состояния вопроса о восстановлении слуха у глухонемых. Санкт-Петербург : Изд. Попеч-ва Гос-ни Имп. Марии Федоровны о глухонемых, 1901. 293 с.

⁹ Там само. С. 1–2.

правопорушниками, як виправні притулки та землеробські колонії. До цих праць, в основному написаних юристами, належать історичні нариси Є. Антонова¹, Д. Тальберга², М. Шимановського³, Д. Дриля⁴, С. Гогеля⁵, Є. Альбицького та А. Ширгена⁶, І. Гороновича⁷, В. Обреїмова⁸, Ф. Малініна⁹, О. Коротнєва¹⁰ та ін. У цих дослідженнях розглядалися історія й законодавство про малолітніх і неповнолітніх злочинців в римському праві, західно-європейському та російському, діяльність виправних установ для дітей.

Зокрема, Є. Альбицький та А. Ширген, порівнюючи послідовний розвиток ідеї примусового виховання молодих злочинців і покинутих дітей в системах установ Західної Європи, Північної Америки та Росії, зауважили, що за російськими законами виправні притулки призначалися лише для дітей-злочинців, місця для дітей покинутих і виправданих судом закон не передбачав. Російські притулки відносилися цілковито до сфери каральної, не маючи контактів з відомством народної освіти. Автори вважали необхідним законодавче визначення точного мінімуму й максимуму термінів перебування молодих осіб у закладах примусового виховання. Патронат для

¹ Антонов Е. В. О пользе исправительных приютов и убежищ для малолетних преступников и освобождаемых из мест заключения. Москва : Тип. Игнацуса, 1879. 71 с.

² Тальберг Д. Исправительные приюты и колонии в России. Санкт-Петербург : Тип. В. С. Балашова, 1882. 63 с.

³ Шимановский М. В. Очерк возникновения исправительно-воспитательных заведений для малолетних преступников в России : речь товарища председателя М. В. Шимановского, прочитанная в годичном собрании юридического общества при Новороссийском университете. Одесса : Тип. П. А. Зеленого, 1884. 33 с. ; Шимановский М. В. Патронат в России : публичная лекция, читанная 18-го апреля 1888 года, в Биржевом зале, в пользу Одесского общества исправительных приютов и Одесского общества покровительства отбывшим наказание и бесприютным М. В. Шимановским. Одесса : Тип. «Одес. Вестника», 1888. 71 с.

⁴ Дриль Д. А. Малолетние преступники. Этюд по вопросам о человеческой преступности, её факторах и средствах борьбы с ней. Москва : Тип. А. И. Мамонтова и К°, 1888. Вып. 2. Ч. 1. XII, 255 с. ; Дриль Д. А. Призрение несовершеннолетних преступников «нравственно-испорченных» и беспризорных детей и подростков в России // Общественное и частное призрение в России. Санкт-Петербург, 1907. С. 100–112.

⁵ Гогель С. Удаление невинных детей из тюрем. *Трудовая помощь*. 1898. № 9. С. 262–277.

⁶ Альбицкий Е., Ширген А. Исправительно-воспитательные заведения для несовершеннолетних преступников и детей заброшенных в связи с законодательством о принудительном воспитании. Саратов : Тип. губ. земства, 1893. IX, 302 с.

⁷ Горонович И. И. Об исправительных заведениях для преступных и порочных детей. Очерк. Изд. Херсон. губ. зем. управы. Херсон : Тип. О. Д. Ходушиной, 1893. 42 с.

⁸ Обреимов В. И. Краткий исторический очерк Полтавской ремесленно-земледельческой колонии. Полтава : Тип.-лит. губ. правл., 1899. 23 с.

⁹ Малинин Ф. Н. Исправительные заведения для несовершеннолетних. Харьковский исправительный приют за 1898–1901 гг. *Тюремный вестник*. 1903. № 4. С. 506–517.

¹⁰ Коротнев А. Д. Малолетние и несовершеннолетние преступники. Краткий историко-юридический очерк. Санкт-Петербург : Тип. СПб. т-ва печ. и изд. дела «Труд», 1903. 113 с.

молодих злочинців повинен бути правом і обов'язком держави та здійснюватися через приватні товариства, але під пильним наглядом і сприянням уряду. Автори висловлювали побажання, щоб товариства патронату мали за законом право примусової опіки над вихованцями з моменту звільнення з виправних установ і до досягнення повноліття¹.

Наприкінці XIX ст. започатковано вивчення історії окремих закладів нового типу – дитячих ясел-притулків та літніх лікувальних колоній. Багато хто з авторів надавали доцільні рекомендації щодо важливості й корисності цих закладів і для дітей, і для батьків, особливо в сільській місцевості. Призначення ясел для дітей як важливих осередків опіки над малолітніми дітьми характеризували А. Арнольд², А. Шингарьов³, В. Шенгелідзе⁴, О. Шкарин⁵, Л. Доброгаєва⁶. Зокрема вивчалися різні типи дитячих ясел в містах і селах Російської імперії та європейських країнах, підкреслювалося, що вони відкривалися завдяки громадській і приватній ініціативі. Досліджувалися причини виникнення цього типу опікунських закладів⁷. Проте в роботах практичного та публіцистичного характеру не здійснювався історичний аналіз діяльності ясел як опікунських осередків, відсутня оцінка їх стану в губерніях та регіонах, зокрема в Україні.

¹ Альбицкий Е., Ширген А. Исправительно-воспитательные заведения для несовершеннолетних преступников и детей брошенных в связи с законодательством о принудительном воспитании. Саратов : Тип. губ. земства, 1893. С. 302.

² Арнольди А. К. Опыт устройства деревенских яслей. *Трудовая помощь*. 1899. № 2. С. 173–180 ; Арнольди А. К. Ясли и другие типы учреждений для дневного призрения детей. *Трудовая помощь*. 1900. № 8. С. 231–263 ; Арнольди А. К. Ясли. Опыт практического руководства к устройству яслей. *Трудовая помощь*. 1901. № 9. С. 505–531 ; № 10. С. 669–706; 1902. № 1. С. 1–25 ; № 2. С. 161–189.

³ Шингарев А. И. Ясли – приюты для детей в деревнях. *Вестник благотворительности*. 1902. № 5–6. С. 6–17 ; Шингарев А. И. Ясли приюты для детей в деревнях во время летней рабочей поры / О-во русс. врачей в память Н. И. Пирогова. Изд. . Москва : Комис. по распр-нию гигиен. знаний в народе, 1913. 32 с., ил.

⁴ Шенгелидзе В. В. Характеристика яслей в России. *Общественное и частное призрение в России*. Санкт-Петербург : Тип. имп. акад. наук, 1907. С. 215–226.

⁵ Шкарин А. Н. Устройство и содержание в деревне летнего приюта-яслей: краткое руководство для желающих устроить в деревне ясли. Санкт-Петербург : Канц. по упр. всеми дет. приютами ВУИМ, 1907. 2, 24 с.

⁶ Доброгаева Л. П. Летние сельские ясли Всероссийского попечительства об охране материнства и младенчества за 1916 год. Петроград : Гос. тип., 1917. 73 с.

⁷ Шингарев А. И. Ясли – приюты для детей в деревнях. *Вестник благотворительности*. 1902. № 5–6. С. 8–10.

Характеристику літніх і лікувальних дитячих колоній для хворих дітей представлено в публіцистичних статтях та В. Ревякіна¹, І. Акінфієва², М. Грузенберга³, нарисі Л. Дризо⁴ та ін. Автори зосереджували увагу на позитивному впливі цих установ на стан фізичного здоров'я неповнолітніх, підкреслювали роль колоній у профілактиці поширення епідеміологічних захворювань, особливо серед дітей і підлітків з неблагополучних і бідних родин. Окремо слід виділити праці, в яких розглядалась діяльність приватних дитячих закладів, у яких висвітлювалася історія їх створення, контингент вихованців, внутрішня структура тощо⁵.

Слід відзначити, що проблема налагодження ефективної взаємодії держави і суспільства у розв'язанні «дитячого питання» була досить актуальною та активно обговорювалася на сторінках періодичних видань. Зокрема, В. Френкель серед завдань доброчинності в Росії вбачав проведення профілактичних заходів щодо попередження бродяжництва, соціального сирітства, пропонував розвивати патронат з метою контролю за подальшою долею випускників виховно-виправних закладів⁶.

Далеко не всі публікації відзначалися оптимістичними поглядами на реальний стан речей, пов'язаний з організацією опіки над дітьми. Наприклад, у нарисах «Наші діти» А. Михайлов, розглядаючи різні питання виховання, покарання й філантропії щодо дітей, був налаштований критично і вважав, що «немає сенсу й думати про значне покращення стану дітей за допомогою

¹ Ревякин В. Летние колонии для бедных больных детей за границей и у нас. *Вестник воспитания*. 1892. № 2. С. 107–120.

² Акинфиев И. Екатеринославская летняя детская колония в с. Паньковке в 1900 г. (год пятый). *Русская школа*. 1901. № 5–6. С. 105–108.

³ Грузенберг М. О. Детские лечебные и дачные колонии в России. *Общественное и частное призрение в России*. Санкт-Петербург : Тип. имп. акад. наук, 1907. С. 227–242.

⁴ Дризо Л. Летние колонии в Европе и других частях света : Очерк развития первой летней колонии в Одессе (к 10-летию её существования) и отчёты о деятельности женской летней колонии, находящейся под покровительством комитета Одесского отделения общества распространения просвещения между евреями в России за 1902 год. Одесса : Тип. Торг. Дома Г. М. Левинсон, 1903. 116 с.

⁵ Благотворительные учреждения коммерции советника, потомственного и почётного гражданина г. Киева Михаила Парфеньевича Дегтерева и приют потомственной почетной гражданки Елизаветы Ивановны Дегтеревой за десятилетие 1902–1912 гг. Киев : Тип.-лит. насл. Круглянского, 1913. 276 с. ; Симферопольский детский приют имени графини А. М. Адлерберг : (к шестидесятилетию его существования) : Крат. ист. очерк / сост. А. И. Маркевич. Симферополь : Тавр. губ. тип., 1915. 2, 71 с.

⁶ Френкель В. Задачи благотворительности в России. *Вестник благотворительности*. 1899. № 7–8. С. 78.

яких-небудь філантропічних заходів» та висловлювався так: «добročинність у теперішній час в одному місці дає мікроскопічну користь, в іншому – залишається абсолютно даремною, у третьому – приносить тільки шкоду»¹.

Проблеми дитячої опіки висвітлювалися в узагальнювальних працях з історії великих на той час міст України. Серед цих праць можна виділити ювілейні видання, наприклад, такі як «Одесса, 1794–1894», опубліковане коштом міського громадського управління до 100-річчя Одеси. Окремий розділ у цьому ілюстрованому збірнику присвячено доброчинним установам і закладам міста, у тому числі дитячої опіки². У монографії Д. І. Багалія та Д. П. Міллера громадська доброчинність в Харкові розглядалася в окремому розділі³. Автори акцентували увагу на становості харківської доброчинності та підкреслювали, що «найбільшу увагу звернуто на опіку над дітьми, починаючи з немовлят і закінчуючи сліпими, глухими та морально-покаліченими (малолітніми злочинцями)». Також наголошувалося, «що жебрацтво дітей на вулицях міста – явище далеко не рідкісне»⁴.

Цікавий для дослідження узагальнювальний фактичний матеріал про доброчинні установи в українських губерніях в окремих виданнях – доповідях і нарисах, де серед інших груп доброчинних організацій міститься інформація про заклади опіки над дітьми. Зокрема, у своєму нарисі щодо діяльності Херсонського земства Ф. Нікітін дав характеристику земським притулкам для підкидьків⁵. Опис дитячих закладів та діяльність доброчинних

¹ Михайлов А. Наши дети : очерки. Изд. 2-е. Санкт-Петербург : Тип. С. Добродеева, 1883. С. 424, 437.

² Благотворительность / сост. А. С. Бориневич. *Одесса, 1794–1894* / Издание городского общественного управления к столетию города. Одесса, 1895. С. 705–780.

³ Багалей Д. И., Миллер Д. И. История города Харькова за 250 лет его существования (с 1655-го по 1905-й год): Ист. моногр. : В 2 т. Репринт. изд. Харьков, 1993. Т. 2. С. 901–931.

⁴ Багалей Д. И., Миллер Д. И. История города Харькова за 250 лет его существования ... С. 931 ; Кравченко О. В. Внесок Д. І. Багалія у вивчення історії благодійності на Харківщині. *Багаліївські читання в НУА* : програма і матеріали VI Багаліїв. читань. Харків, 5 листопада 2004 р. / Нар. укр. акад. Харків, 2004. Ч. 6 : Історія Харківщини у працях і оцінках Д. І. Багалія. С. 46.

⁵ Див. : Краткий очерк двадцатилетней деятельности Херсонских земских учреждений / докл. Ф. П. Никитина. [Херсон : Тип. Н. О. Ващенко, 1885]. 23 с. Краткий очерк возникновения и деятельности благотворительных учреждений Харьковской губернии, составлен по распоряжению начальника Харьковской губернии Н. П. Савицким и П. А. Евстратовым. Харьков : Тип. губ. правл., 1896. 191 с.

товариств опіки над дітьми в Києві та Харкові представлено в праці В. Мозгового¹ та історичному нарисі Н. Савицького та П. Євстратова².

Отже, характерною рисою історіографії початку XIX ст. – 1917 р. була наявність праць, написаних державними і громадськими діячами, безпосередніми учасниками та сучасниками тих подій (лікарями, юристами, педагогічними працівниками, чиновниками). Для цих видань притаманна амбівалентність, тобто вони є не тільки історіографічним фактом, а й історичним джерелом. Історіографія імперського періоду накопичила значний пласт фактичного матеріалу щодо організації, різноманітних форм і методів соціальної опіки над дітьми, насамперед таких категорій, як незаконнонароджені, діти з обмеженими фізичними можливостями (сліпі, глухонімі), малолітні правопорушники.

У публікаціях основну увагу було зосереджено на аналізі законодавства про опіку над неповнолітніми, діяльність окремих інституцій, таких як ПГО, дитячі притулки ВУІМ, виховні будинки. Автори намагалися зібрати статистичні дані про стан суспільної опіки та доброчинності в Російській імперії, іноді описуючи конкретні виховні заклади. Активно обговорювалося «дитяче питання» на сторінках періодичних видань. Науковці та практичні діячі не ставили за мету вивчення інститутів опіки над дітьми окремо на українських землях. Деякі автори, що особисто брали участь в діяльності опікунських установ і закладів, висловлювали практичні поради з підвищення їхньої ефективності. Однак, спеціальних узагальнюювальних досліджень щодо опіки над малолітніми/неповнолітніми дітьми в окремих губерніях, практично не проводилося. Власне історичні твори являли собою лише нариси історії окремих закладів опіки над дітьми, зокрема земських або приватних, що діяли на території українських губерній.

¹ Мозговой В. Г. Общественная и частная благотворительность в Киевской губернии: (благотворительные учреждения, богадельни и больницы). Киев : В тип. губ. правл., 1885. 91 с.

² Краткий очерк возникновения и деятельности благотворительных учреждений Харьковской губернии, составлен по распоряжению начальника Харьковской губернии Н. П. Савицким и П. А. Евстратовым. Харьков : Тип. губ. правл., 1896. 191 с.

Радянська історіографія. У радянські часи зміна історичної парадигми призвела до домінування ідеологічних орієнтирів у висвітленні минулого. Громадська опіка та приватна доброчинність стали визнаватися явищами буржуазного суспільства. Замість них було створено централізовану систему державного соціального забезпечення.

У публікаціях сучасних дослідників часом траплялося необґрунтоване твердження, що в радянський період не існувало спеціальних досліджень з теми доброчинності та соціальної опіки над дітьми. Насправді такі праці виходили, хоча на 1920-ті – 1990-ті рр. припадає відносно невелика кількість видань, поява яких була обумовлена насамперед практичними та ідеологічними потребами влади.

На початку 1920-х рр. гостро постала проблема підготовки кадрів – фахівців із соціального виховання. У роботі М. Гернета, написаній на замовлення відділу підготовки персоналу Головного управління соціального виховання та політехнічної освіти Народного комісаріату освіти Росії, розглянуто поняття соціально-правової охорони неповнолітніх, етапи та форми розвитку цього інституту за кордоном і в Росії. У нарисі зроблено висновок, що зростання дитячої злочинності було безпосередньо пов'язано з початком Першої світової війни. «Ніколи за весь час існування людства питання про охорону дитинства не висувалося з такою очевидною необхідністю його можливого швидкого вирішення як починаючи з першого року світової війни»¹.

Цінним для нас є нарис Л. Лубенської та М. Гіммельфарб, присвячений аналізу діяльності сільських ясел у дореволюційній Росії. Автори навели статистику, що не охоплювала в повній мірі відкриття ясел, зокрема дані щодо трьох українських губерній – Харківській, Катеринославській та Полтавській, і наголосили, що лише радянська влада зробила ясла стійким

¹ Гернет М. Н. Социально-правовая охрана детства за границей и в России. Москва : Право и жизнь, 1924. С. 9.

досягненням села¹. 1926 р. було надруковано агітаційний збірник, складений О. Кайдановою, про життя безпритульних, головна ідея якого – «як гарно стало жити дітям за радянської влади»². Пошуки літератури на визначену проблематику, виданої у 1930–1940 рр., виявилися марними. Очевидно, тема опіки над дітьми в цей час не була популярною серед науковців. Відсутність публікацій з теми опіки над дітьми була обумовлена насамперед ідеологічними орієнтирами, хоча реальність жорстко актуалізувала цю проблематику, бо внаслідок репресій і війн багато дітей в СРСР залишилися сиротами, потрапили до інтернатів і стали суб'єктами державної, а іноді й приватної опіки.

Лише у 1950-х рр. з'явилися перші дослідження, присвячені дошкільному вихованню в Україні в дореволюційний період. С. Абрамсон прагнув показати досягнення в цій галузі в часи радянської влади – після революції та на початку 1920-х рр. Звичайно, типовим для часу написання цієї праці (1950 р.) був акцент на визначальній ролі партії більшовиків у боротьбі за охорону материнства й дитинства, значному внеску Н. Крупської у становлення марксистської дошкільної педагогіки наприкінці ХІХ – на початку ХХ ст. і т.п. Проте автор відзначав прогресивні досягнення передових педагогів (К. Ушинського, П. Лесгафта) у виховній діяльності, позитивне значення дитячих народних садків, які були й платними, і безплатними, існували за рахунок лотерей і пожертвувань, та визнавав, що «дошкільне виховання на Україні... було справою приватної благодійності і окремих осіб, які відкривали дитячі садочки з метою отримання прибутків»³.

Дисертацію С. Бабинської присвячено вивченню історії виникнення та розвитку навчально-виховних дитячих закладів Росії, зокрема такого типу, як сільські притулки-колонії. Авторка підкреслювала, що «брак спеціальних

¹ Лубенская Л., Гиммельфарб М. Летние сельские ясли в дореволюционной России. *Летние сельские ясли на Украине*. Харьков, 1925. С. 29.

² Беспризорные / сост. О. В. Кайданова. Москва : Изд-во «Долой неграмотность», 1926. 64 с.

³ Абрамсон С. Б. История дошкольного воспитания на Украине : (Развитие дошкольного воспитания на Украине до Великой Октябрьской социалистической революции, в годы гражданской войны и в восстановительный период до 1925 г.) : автореф. дис. ... канд. пед. наук. Харьков, 1950. С. 8–9.

досліджень на цю тему суттєво збіднює уявлення радянської педагогіки про шляхи виховання та навчання селянських дітей-сиріт у виховних закладах, тим більше, що у цьому досвіді були елементи позитивного, а деякі з цих закладів після Жовтневої революції були перетворені на дитячі будинки»¹. Особливу увагу авторка звертала на трудове виховання дітей².

У радянській історіографії «система опіки над дітьми» перетворилася на «виховання» дітей-сиріт у спеціальних закладах (виховних будинках, притулках, сховищах)³. Окремі публікації радянських часів було присвячено правовому становищу незаконнонароджених дітей та їхніх матерів у царській Росії⁴, питанням виховання та охорони материнства й дитинства⁵. У статтях Н. Білобородової⁶, А. Шабуніна⁷ та В. Александрової⁸ розглядалася діяльність Московського виховного будинку зі збереження життя та виховання дітей, лікувальних закладів і установ зі збереження здоров'я дітей. На жаль, у більшості з цих статей навіть відсутні посилання на використані джерела та літературу.

Отже, публікації радянських часів перебували під впливом класового підходу, критично оцінювали навіть позитивні тенденції, що мали місце в системі організації опіки та виховання над дітьми на початку XIX ст. – 1917 р.. Ключовою ідеєю, яка об'єднувала ці дослідження, було те, що тільки радянській владі належить заслуга організації ефективної системи захисту та соціальної опіки неповнолітніх.

¹ Бабинская С. П. Сельские воспитательные учреждения приютского типа в дореволюционной России: автореф. дис. ... канд. пед. наук. Москва, 1967. С. 2.

² Див.: Бабинская С. П. Детские воспитательные учреждения в деревнях России конца XIX и начала XX вв. *Ученые записки Московского областного педагогического института им. Н. К. Крупской* : сб. ст. аспирантов. Москва, 1964. Т. 145, вып. 10. С. 281–297.

³ Бабинская С. П. Сельские воспитательные учреждения приютского типа в дореволюционной России: автореф. дис. ... канд. пед. наук. Москва, 1967. С. 4.

⁴ Азарова Е. Правовое положение детей одиноких матерей в царской России. *Социальное обеспечение*. 1974. № 4. С. 28–29.

⁵ Кацнельбоген А. Г. А. Н. Толиверова и её журнал «На помощь матерям». *Вопросы охраны материнства и детства*. 1978. Т. 23, № 11. С. 83–86.

⁶ Белобородова Н. Л. Московский воспитательный дом и его роль в истории здравоохранения России. *Советское здравоохранение*. 1984. № 7. С. 58–61.

⁷ Шабунин А. В. К 150-летию первой в России детской больницы. *Советское здравоохранение*. 1984. № 11. С. 63–64.

⁸ Александрова В. Московский воспитательный дом [для подкидышей и беспризорных детей, XVIII – начало XX вв.]. *Народное образование*. 1990. № 12. С. 130–131.

У цілому, підкреслимо, що в радянські часи тема доброчинності й суспільної опіки часів імперського періоду знаходилася поза науковими інтересами переважної більшості вчених-істориків.

Сучасна українська історіографія. Подолання ідеологічної моноспрямованості радянських часів призвело до появи якісно нових дослідницьких пріоритетів. Історія суспільної опіки та доброчинності привернула увагу сучасної української науки з початку 1990-х рр.¹. Цю проблему досліджують принаймні в трьох аспектах: історичному, педагогічному, юридичному. Першою історичною працею в українській історіографії, присвяченою темі опіки й громадської доброчинності, стала дисертація С. Поляруш, у якій авторка проаналізувала процес формування державних, церковних і громадських структур допомоги малозабезпеченим категоріям населення на Лівобережній Україні, зокрема виділила заклади підтримки дітей-сиріт, підпорядковані ПГО та ВУІМ².

Найважливішими і значущими для теми дослідження є студії Ф. Ступака, Н. Сейко, В. Шпак, у яких представлено різні аспекти історії доброчинності. У дисертації Ф. Ступака комплексно вивчався феномен благодійництва та суспільної опіки в процесі історичного розвитку, а саме напрями, форми і методи соціально спрямованої діяльності таких інституцій як ПГО, земських і міських органів самоврядування. Зокрема, розглядалось функціонування різних навчально-виховних закладів ПГО на території українських губерній, соціальна політика земств та міських громадських управлінь, спрямована на сиріт і незаконнонароджених³.

Н. Сейко присвятила своє дослідження впливу доброчинності на систему освітніх закладів України⁴. У своїй педагогічній дисертації В. Шпак

¹ Сергеев И. «Для лиц недостаточного состояния». Из истории благотворительности в Харькове. *Акционерное дело*. 1991. № 1. С. 132–139.

² Поляруш С. І. Становлення і діяльність органів державної опіки та громадської благодійності на лівобережній Україні (1775–1918 рр.) : автореф. дис. ... канд. іст. наук : спец. 07.00.01. Київ, 1996. С. 12, 14.

³ Ступак Ф. Я. Благодійність та суспільна опіка в Україні (кінець XVIII – початок XX ст.) : автореф. дис. ... д-ра іст. наук : 07.00.01. Переяслав-Хмельницький, 2010. 40 с.

⁴ Сейко Н. А. Доброчинність у сфері освіти України (XIX – початок XX століття) : автореф. дис. ... д-ра пед. наук : спец. 13.00.05. Луганськ, 2009. 44 с.

виділила три етапи становлення та розвитку реабілітаційної діяльності виправно-виховних закладів в Україні: I етап – перша половина XIX ст. – опікунський (виникнення форм державного й громадського піклування про різні категорії «важких у виховному розумінні дітей»); II етап – друга половина XIX ст. – лікувально-педагогічний (виникнення громад і земств, покращення діяльності притулків для дітей-підкидьків, посилення ролі благодійних і громадських товариств); III етап – початок XX ст. – соціально-педагогічний (інтенсивний розвиток теоретико-практичних засад реабілітаційної діяльності)¹.

Історико-педагогічні дослідження концентрували увагу на аспектах навчання, виховання, соціального захисту дітей-сиріт та дітей, позбавлених батьківської опіки. Наприклад, освітньо-виховна та соціально-педагогічна діяльність державних закладів, громадських організацій, православної церкви та приватних осіб 1864–1918 рр. стала об'єктом вивчення Т. Янченко². Педагогічні аспекти адаптації дітей у притулках і сирітських будинках досліджувала С. Заєць³. С. Ситняковська аналізувала діяльність соціально-виховних закладів для безпритульних дітей в контексті надання ремісничої освіти⁴. Питання виховання та соціального розвитку дітей-сиріт вивчала І. Голубочка⁵. Роль громадських організацій та приватних осіб у розвитку дошкільного виховання на Слобожанщині висвітлювали Н. Туренко⁶ та В. Маштакова⁷. У дослідженнях Т. Головань¹ і Л. Мокієвої² представлено

¹ Шпак В. П. Теоретичні та практичні засади реабілітаційної діяльності виправно-виховних закладів в Україні (XIX – початок XX ст.) : дис. ... д-ра пед. наук : спец. 13.00.01. Полтава, 2006. 500 с., дод.

² Янченко Т. В. Проблеми соціально-педагогічної підтримки дітей, які потребували захисту, в Україні (друга половина XIX – початок XX ст.) : автореф. дис... канд. пед. наук : спец. 13.00.01. Київ, 2006. 20 с.

³ Заєць С. С. Соціальна адаптація знедолених дітей у притулках і сирітських будинках (друга половина XIX – поч. XX ст.) : автореф. дис. ... канд. пед. наук : спец. 13.00.05. Луганськ, 2010. 20 с.

⁴ Ситняковська С. М. Реміснича освіта в системі соціального захисту дітей у XIX – на початку XX століття. *Вісник Житомирського державного університету*. Педагогічні науки. 2008. Вип. 42. С. 150–153.

⁵ Голубочка І. С. Проблема соціального розвитку дітей-сиріт в історії вітчизняної педагогіки (друга половина XIX – початок XX століття) : автореф. дис. ... канд. пед. наук : спец. 13.00.01. Переяслав-Хмельницький, 2013. 20 с.

⁶ Туренко Н. М. Внесок громадських організацій, приватних осіб та асоціацій у розвиток дошкільного виховання на Слобожанщині (друга половина XIX – початок XX ст.) : автореф. дис. ... канд. пед. наук : спец. 13.00.01. Харків, 2010. 20 с.

⁷ Маштакова В. О. Історія соціального виховання на Слобожанщині (XIX – початок XX ст.). *Вісник Луганського національного університету ім. Тараса Шевченка*. 2011. № 20 (231). Ч. 5. С. 27–33.

історико-педагогічний аналіз розвитку суспільного дошкільного виховання та патрунування в Криму. В. Фомін у своїй історико-педагогічній монографії представив основні типи та етапи розвитку закладів суспільної опіки дітей та молоді в Україні³. Діяльність державних та громадських опікунсько-виховних закладів Галичини у другій половині XIX – на початку XX ст. досліджували Р. Волянчук⁴, В. Стинська⁵, Р. Романишин⁶, І. Комар⁷. Автори цих публікацій зосереджували свою увагу на аналізі законодавчих актів Австро-Угорщини та Польщі, організації дошкільної освіти дітей, проблемах виховання, діяльності релігійно-громадських інституцій Галичини тощо.

Правові аспекти опіки та піклування над дітьми на території України представлено в юридичних дослідженнях. Ю. Походзіло акцентував увагу на здійсненні земствами громадського піклування про покинутих дітей і малолітніх злочинців⁸. Н. Рудий зробив висновок, що «у процесі здійснення опіки й піклування у дорадянський період важлива роль відводилася громадським організаціям, Церкві, освітнім закладам, які всіляко допомагали опікунам у здійсненні ними своїх обов'язків, створенні сприятливих умов виховання дитини, її соціалізації»⁹. С. Морозова досліджувала правове регулювання опіки та піклування за цивільним законодавством України. Автор виділила два етапи розвитку вітчизняного інституту опіки та піклування: 1) дореволюційний етап, який поділяється на: а) період

¹ Головань Т. М. Становлення і розвиток суспільного дошкільного виховання у Криму (друга половина XIX – початок XX століття) : автореф. дис. ... канд. пед. наук : спец. 13.00.01. Одеса, 2008. 20 с.

² Мокієва Л. М. Становлення і розвиток благодійності та патрунування у системі освіти Криму (XIX – початок XX століття) : автореф. дис. ... канд. пед. наук : спец. 13.00.01. Одеса, 2010. 20 с.

³ Фомін В. В. Діяльність закладів суспільної опіки дітей та молоді в Україні : історія, теорія, досвід. Дніпро : Середняк Т. К., 2017. 340 с.

⁴ Волянчук Р. Я. Педагогічний аспект опіки дітей і молоді в Галичині (друга половина XIX – перша третина XX ст.) : автореф. дис. ... канд. пед. наук : спец. 13.00.01. Івано-Франківськ, 2005. 19 с.

⁵ Стинська В. Розвиток мережі опікунсько-виховних закладів у Галичині (кінець XIX – початок XX ст.). *Ідея опіки дітей та молоді в історико-педагогічній науці* : зб. наук. пр. Івано-Франківськ, 2005. С. 194–197.

⁶ Романишин Р. Державна суспільна опіка в Галичині (друга половина XIX – перша третина XX ст.). *Ідея опіки дітей та молоді в історико-педагогічній науці* : зб. наук. пр. Івано-Франківськ, 2005. С. 165–170.

⁷ Комар І. В. Опікунська діяльність релігійних організацій української греко-католицької церкви у Галичині (кінець XIX – перша половина XX ст.) : автореф. дис. ... канд. пед. наук : спец. 13.00.05. Київ, 2007. 20 с.

⁸ Походзіло Ю. М. Правове регулювання громадського піклування в губерніях Лівобережної України в XIX – на початку XX ст. : автореф. дис. ... канд. юрид. наук : спец. 12.00.01. Харків, 2008. С. 12, 15.

⁹ Рудий Н. Я. Інститут опіки і піклування в Україні: історико-правове дослідження : автореф. дис. ... канд. юрид. наук : спец. 12.00.01. Львів, 2011. С. 14.

звичаєвого права; б) період історії Російської імперії; 2) післяреволюційний етап, який поділяється на: а) радянський період; б) період незалежності України¹. І. Яніцька досліджувала правову сутність понять «опіка» і «піклування» як форми влаштування малолітніх дітей-сиріт та дітей, позбавлених батьківського піклування, органами опіки і піклування або судом з метою захисту особистих та майнових прав даної категорії дітей в українській правовій системі².

У монографії О. Малишева висвітлено процес формування та розвитку системи міських сирітських судів в Україні наприкінці XVIII – на початку XX ст. Автор дійшов висновків, що поняття «опіка» і «піклування» не мали законодавчого визначення в цей період і застосовувались у досить суперечливий спосіб. Пріоритетом у діяльності сирітських судів було охорона підопічного майна, а не прав та інтересів особи³.

Для сучасної української історіографії проблеми характерним стало вивчення регіональних аспектів діяльності інституцій опіки над дітьми. Так, наприклад, фахова підготовка вихованців дитячих притулків, зокрема Чернігівського, висвітлена в публікації О. Аніщенко⁴. У статті А. Морозової досліджено особливості організації та функціонування Чернігівського сирітського будинку 1840–1900 рр.⁵. Соціальну діяльність земств Чернігівщини у сфері опіки над неповнолітніми вивчала Ю. Примаченко (Петровська)⁶. Авторка дійшла висновків, що створення земських органів самоврядування та передача до їхньої компетенції справи опіки неповнолітніми стало прогресивним кроком у формуванні системи соціального захисту дітей; земства використовували різні форми допомоги

¹ Морозова С. Є. Правове регулювання опіки та піклування за цивільним законодавством України : автореф. дис. ... канд. юрид. наук : спец. 12.00.03. Київ, 2011. С. 10–11.

² Яніцька І. А. Опіка і піклування як форма влаштування дітей-сиріт та дітей, позбавлених батьківського піклування : автореф. дис. ... канд. юрид. наук : спец. 13.00.03. Одеса, 2015. 22 с.

³ Малишев О. О. Міські сирітські суди в Україні: історико-правове дослідження / НАН України ; Ін-т держави і права ім. В. М. Корецького. Київ, 2013. С. 312, 315.

⁴ Аніщенко О. Фахова підготовка дівчат у дитячих притулках (1839–1911). *Шлях освіти*. 2000. № 1. С. 41.

⁵ Морозова А. З історії Чернігівського сирітського будинку. *Сіверянський літопис*. 2008. № 1. С. 48.

⁶ Примаченко Ю. Гуманітарна діяльність Чернігівського губернського земства в роки Першої світової війни: опіка неповнолітніми. *Вісник Чернігівського державного педагогічного університету*. Серія: Історичні науки. 2004. Вип. 27. № 2. С. 89–96.

сиротам і напівсиротам, проте проблемними питаннями були брак фінансування та недостатня ефективність земської опіки¹.

У монографії І. Гребцової та В. Гребцова досліджено історію державного піклування та громадської доброчинності в Одесі з кінця XVIII ст. до 1860-х рр.². Автори ґрунтовно проаналізували діяльність Одеського приказу громадської опіки та його закладів, вивчили діяльність Відомства установ імператриці Марії та його жіночих навчальних закладів і притулків в Одесі, Імператорського Людинолюбного товариства, показали процес заснування Одеського жіночого доброчинного товариства, дослідили діяльність Одеських станових, конфесійних та національних доброчинних товариств. Але монографія обмежується 1860-ми рр., тому повної картини розвитку доброчинного руху в Одесі до початку XX ст. створити не представлялося можливим.

Ф. Ступак аналізував діяльність товариств і опікунств допомоги дітям бідних батьків і сиротам у Києві³. Процес створення дитячих притулків Таврійської губернії у середині XIX ст., а також діяльність доброчинних об'єднань допомоги знедоленим учням на прикладі Таврійської губернії дослідив А. Савочка, окремий підрозділ у його дисертації присвячено дитячим притулкам⁴. У монографії Ю. Гузенка представлено історію громадських благодійних об'єднань на Півдні України. Автор на матеріалах Херсонського, Одеського та Миколаївського державних обласних архівів проаналізував діяльність деяких доброчинних товариств загального типу, конфесійних та національних організацій, які допомагали дітям⁵.

¹ Примаченко Ю. М. Діяльність земств Чернігівської губернії у сфері опіки неповнолітніми (II пол. XIX – поч. XX ст.). *Література та культура Полісся*. Ніжин, 2007. Вип. 36. С. 117.

² Гребцова І. С., Гребцов В. В. Становление государственного попечительства и общественной благотворительности в Одессе в конце XVIII – 60-е гг. XIX ст. (В аспекте проблемы: центр – регион). Одесса : Астропринт, 2006. 320 с.

³ Ступак Ф. Я. Діяльність благодійних товариств Києва другої половини XIX – початку XX століття : автореф. дис. ... канд. іст. наук : спец. 07.00.01. Київ, 1997. 23 с.

⁴ Савочка А. М. Становлення і розвиток громадської благодійності в Таврійській губернії (XIX – початок XX століття) : дис. ... канд. іст. наук : 07.00.01. Сімферополь, 2012. С. 100–122.

⁵ Гузенко Ю. І. Становлення і діяльність громадських благодійних об'єднань на Півдні України в другій половині XIX – на початку XX ст. (на матеріалах Херсонської губернії). Миколаїв : Іліон, 2006. 232 с.

Торкався проблеми існування сирітських закладів на Волині Г. Махорін¹. Діяльність світських установ та закладів соціальної опіки дітей на Слобожанщині вивчала Ю. Соколовська, зокрема головну увагу авторка зосередила здебільшого на доброчинності громадських організацій Харкова². Вивчення діяльності окремих національних та конфесійних доброчинних товариств на Півдні України стало предметом наукових розвідок українських учених А. Савочки³ та І. Гветадзе⁴. У навчальному посібнику з історії соціальної роботи на Катеринославщині В. Васильєв присвятив підрозділ піклуванню про сиріт, безпритульних та бездоглядних. Автор дає характеристику доброчинним закладам і товариствам, які діяли в Катеринославській губернії в другій половині XIX – на початку XX ст. та опікувалися сиротами⁵.

Участь жінок у діяльності доброчинних організацій Півдня Російської імперії, зокрема ПГО, ВУІМ, дитячих закладів опіки, досліджувала С. Накаєва⁶. Одним із важливих напрямів громадської активності польських жінок в Наддніпрянщині, О. Ніколаєнко виділила благодійництво на користь дітей і дитячих закладів⁷. Приватна доброчинна діяльність на користь установ для дітей з боку окремих осіб, таких як А. Фабр, знайшла своє

¹ Махорін Г. Л. Сирітський будинок і дитячі притулки м. Житомира наприкінці XIX – на початку XX ст. *Наукові записки Вінницького державного педагогічного університету ім. Михайла Коцюбинського* : зб. наук. праць : Історія. Вінниця, 2003. Вип. 6. С. 36–40.

² Соколовська Ю. В. Благодійність у становленні системи опіки дітей та підлітків на Слобожанщині в другій половині XIX – на початку XX століть : дис... канд. іст. наук : 07.00.01. Харків, 2011. 203 с. ; Соколовська Ю. В. Доброчинність у системі станової опіки дітей у Харківській губернії у XIX – на початку XX ст. *Гілея*. Серія : Історичні науки. 2012. Вип. 61. С. 44–47.

³ Савочка А. Н. Становление и развитие общественных благотворительных организаций в Ялтинском уезде (вторая половина XIX – начало XX века). *Ученые записки Таврического национального университета им. В. И. Вернадского*. Серия : Исторические науки. 2010. Т. 23 (62). № 1. С. 155–167.

⁴ Гветадзе І. Г. Благодійна діяльність іноземців Одесі (друга половина XIX – початок XX ст.). *Історичні і політологічні дослідження*. 2010. № 3–4 (45–46). С. 135–140 ; Гветадзе І. Г. Організація і діяльність німецьких благодійних товариств на Півдні України (XIX – початок XX ст.). *Історичні і політологічні дослідження*. 2011. № 1–2 (47–48). С. 211–216.

⁵ Васильєв В. В. Посібник з історії соціальної роботи на Катеринославщині. Дніпропетровськ : РВВ ДНУ, 2007. С. 40–49.

⁶ Накаєва С. А. Жінки у становленні державного піклування та громадської благодійності на європейському півдні Російської імперії (перша половина XIX ст.) : автореф. дис. ... канд. іст. наук : спец. 07.00.02. Одеса, 2008. 16 с.

⁷ Ніколаєнко О. О. Польські жінки Наддніпрянщини в другій половині XIX – на початку XX ст. : громадське і приватне життя : дис. ... д-ра іст. наук : спец. 07.00.01. Харків, 2017. С. 296–298.

відображення в дисертації О. Бобкової¹, представників династії Харитоненків – у статті Л. Даниленка та І. Шудрика². Історія навчання дітей зі зниженим слухом представлена в роботі О. Таранченко³. У процесі вивчення розвитку тифлопедагогіки в Україні С. Федоренко аналізувала історичні та соціокультурні передумови виникнення практики навчання сліпих дітей⁴. О. Устименко досліджував історію Харківського училища для сліпих дітей⁵.

Доброчинна діяльність громадських організацій, Всеросійського земського та Всеросійського міського союзів на користь знедолених дітей, роль Тетянинського комітету в допомозі дітям-біженцям у роки Першої світової війни, діяльність національних товариств розглядалися в наукових статтях українських дослідників О. Доніка⁶, Н. Загребельної⁷, Н. Сейко⁸, Є. Джумиґи⁹, у монографії Л. Жванко¹⁰. Благодійну діяльність дворянства

¹ Бобкова О. М. Адміністративна та культурно-просвітницька діяльність А. Я. Фабра на Півдні України (30-ті – перша половина 60-х рр. XIX ст.) : автореф. дис. ... канд. іст. наук : спец. 07.00.01. Дніпропетровськ, 2007. 20 с.

² Даниленко Л. А., Шудрик І. О. Підприємницька та доброчинна діяльність династії Харитоненків: (До 180-річчя від дня народження засновника династії – І. Г. Харитоненка). *Науково-теоретичні здобутки Слобідської України : філософія, релігія, культура*. Харків, 2000. № 4. С. 176–182.

³ Таранченко О. М. Становлення та розвиток системи спеціального навчання дітей зі зниженим слухом в Україні (XIX – початок XXI ст.) : дис... канд. пед. наук : 13.00.03. Київ, 2006. 266 с.

⁴ Федоренко С. В. Становлення та розвиток вітчизняної тифлопедагогіки : автореф. дис. ... д-ра пед. наук : спец. 13.00.03. Київ, 2012. С. 11–13.

⁵ Устименко О. М. Харківське училище для незрячих дітей (1886–1917 рр.). *Вісник Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна*. 2010. № 906. Серія : Історія України. Українознавство: історичні та філософські науки. Вип. 13. С. 114–119.

⁶ Донік О. М. Діяльність громадських організацій і товариств у справі допомоги військовим та цивільному населенню в Україні у роки Першої світової війни (1914–1918 рр.). *Проблеми історії України XIX – початку XX ст.* 2002. Вип. 4. С. 155–182 ; Донік О. М. Громадська благодійність в Україні в роки Першої світової війни. *Проблеми історії України XIX – початку XX ст.* 2005. Вип. 9. С. 61–86.

⁷ Загребельна Н. І. Громадські гуманітарні організації в Україні у роки Першої світової війни : автореф. дис. ... канд. іст. наук : спец. 07.00.01. К., 2004. 20 с. ; Загребельна Н. І. Провідні гуманітарні організації в Україні у період Першої світової війни: створення, структура, соціальна база, джерела фінансування. *Проблеми історії України XIX – початку XX ст.* 2003. Вип. 6. С. 255–269 ; Загребельна Н. І. Роль Комітету її імператорської величності Великої Княжни Тетяни Миколаївни в організації надання тимчасової допомоги постраждалим від воєнних дій у роки Першої світової війни. *Проблеми історії України XIX – початку XX ст.* 2005. Вип. 9. С. 87–91.

⁸ Сейко Н. Польські та російські доброчинні громадські організації у сфері освіти Правобережжя у період Першої світової війни (1914–1917 рр.). *Українська полоністика*. 2004. № 1. С. 99–105 ; Сейко Н. А. Фундація княжни Тетяни Миколаївни як доброчинна організація періоду Першої світової війни. *Вісник Житомирського педагогічного університету*. 2003. Вип. 13. С. 164–167.

⁹ Джумиґа Є. Ю. Умови життя дітей в Одесі під час Першої світової війни (липень 1914 – лютий 1917 рр.). *Проблеми історії України XIX – початку XX ст.* 2011. Вип. 19. С. 369–380.

¹⁰ Жванко Л. Біженці Першої світової війни : український вимір (1914–1918 рр.) : моногр. Харків : Віровець А. П. «Апостроф», 2012. 568 с.

Київської губернії в роки Першої світової війни вивчала Т. Ісса¹. Автори цих праць висвітлювали роль різних загальноросійських організацій у сфері допомоги цивільному населенню, біженцям у воєнні лихоліття, але майже не виділяючи дітей як окремих об'єктів опіки і доброчинності. К. Ячменіхін та Ю. Петровська досліджували роль земства у наданні допомоги родинам військовослужбовців. Аналізуючи гуманітарну діяльність земств Чернігівської губернії, автори виділили два важливі напрями допомоги: опіка над родичами військовослужбовців та опіка над дітьми².

Отже, історія становлення інституту соціальної опіки та піклування над неповнолітніми XVIII – початку XX ст. цікавила багатьох сучасних вітчизняних дослідників: істориків, правознавців, педагогів. Предметом ретельної уваги українських науковців стали насамперед регіональні аспекти діяльності різноманітних доброчинних установ, товариств та приватних осіб. Окремі напрями організації суспільної та приватної опіки над дітьми, проблеми виховання, діяльність громадських організацій на ниві допомоги неповнолітнім стали важливими складниками українських студій³, але історичних досліджень за темою опіки над дітьми, у яких би виокремлювалися інституційні складові діяльності установ і закладів державної, громадської, церковної та приватної опіки, як вдалося з'ясувати, ще не проводилося.

Американська історіографія. Перші дослідження з історії опіки над незаконнонародженими дітьми часів Російській імперії, в 1960-х рр., як припускаємо, розпочали не радянські, а американські історики. 1963 р. було опубліковано статтю Б. Медісона «Нелегітимні діти Росії до й після

¹ Ісса Т. В. Благодійна діяльність дворянства Київської губернії під час Першої світової війни : автореф. дис. ... канд. іст. наук : спец. 07.00.01. К., 2018. 17 с.

² Ячменихін К. М., Петровская Ю. М. Гуманитарная деятельность земств Черниговской губернии в годы Первой мировой войны: оказание помощи семьям военнослужащих. *Юг России и Украина в прошлом и настоящем: история, экономика, культура* : сб. научн. трудов V междунар. научн. конф., (Белгород, 23–24 янв. 2009 г.). Белгород: Изд-во БелГУ, 2009. С. 382.

³ Кравченко О. В. Сучасна українська історіографія історії благодійності дорядянського періоду. *Матеріали міжвузівської науково-методичної конференції «Сучасна україністика: проблеми мови, історії та народознавства»* : збірник статей. Харків, 2005. С. 329.

революції»¹, у якій проаналізовано соціальне та правове становище покинутих дітей, починаючи з петровських і екатерининських реформ XVIII ст. до 1960 р. Автор наводив статистику щодо кількості незаконних народжень, насамперед у столичних виховних будинках, та аналізував причини високої смертності дітей. У 1980-х рр. професор Д. Ренсел у книзі «Матері нещастя. Покинуті діти в Росії», спираючись на цілу низку документів з центральних російських архівів, докладно висвітлив історію Московського та Петербурзького виховних будинків для незаконнонароджених немовлят, систематизував статистику покинутих дітей, дійшов висновку щодо закономірності виникнення державної опіки над підкидьками у XVIII ст.².

Сучасна російська історіографія. Перші сучасні публікації в російській історіографії, у яких розглядалися питання виникнення та розвитку системи суспільної опіки в Росії, зокрема над дітьми, вийшли друком на початку 1990-х рр.³ Тему опіки над дітьми в дореволюційній Росії однією з перших у сучасній російській історіографії порушила відомий науковець Г. Ульянова⁴.

Історія опіки над дітьми та підлітками закономірно пов'язана з історією благодійності. Серед досліджень, присвячених історії російської доброчинності XVIII – початку XX ст., найбільш вагомими є фундаментальні монографії та дисертації Г. Ульянової, О. Соколова та О. Хитрова. Г. Ульянова в монографії «Благотворительность в Российской империи,

¹ Madison B. Russia's Illegitimate Children before and after the Revolution. *Slavic Review* / Published by: Cambridge University Press, 1963. Vol. 22. № 1 (Mar.). P. 82–95. DOI: 10.2307/3000389. URL: https://www.jstor.org/stable/3000389?read-now=1&seq=1#page_scan_tab_contents (date of the application: 15.07.2018).

² Карацуба И. В., Мельникова О. Б. Д. Л. Рэнсел. Матери нищеты. Брошенные дети в России. Москва : Научная цифровая библиотека. URL: http://portalus.ru/modules/love/rus_readme.php?subaction=showfull&id=1447535580&archive=&start_from=&ucat=& (дата обращения: 09.02.2018). Рец. на кн. : Ransel D. L. Mothers of Misery. Child Abandonment in Russia. Princeton: Princeton University Press, 1988. XIV, 330 p.

³ Александрова В. Московский воспитательный дом [для подкидышей и беспризорных детей, XVIII – начало XX вв.]. *Народное образование*. 1990. № 12. С. 130–131 ; Руфанов Н. В. Развитие системы общественного призрения в России. *Советское здравоохранение*. 1991. № 10. С. 56–59.

⁴ Ульянова Г. Н. Доля сиротская. Заметки из истории попечения о детях в дореволюционной России. *Социальная защита*. 1991. № 5. С. 66–68.

XIX – начало XX века» представила практично всі аспекти історії російської доброчинності. У дослідженні показано еволюцію російського законодавства щодо прийняття й реалізації доброчинних пожертвувань, інституційний розвиток філантропії, економічні механізми доброчинності та її регіональні особливості. Авторка оперувала відомостями щодо українських міст, аналізуючи розвиток доброчинності в Києві та Одесі¹. О. Соколов визначив більшість наявних у Росії організаційних форм і напрямів доброчинності, розглядав взаємодію суспільства й держави в рішенні соціальних проблем як поєднання приватної, суспільної доброчинності та державної опіки².

О. Хитров досліджував діяльність російських доброчинних відомств і комітетів під заступництвом Дому Романових. На особливу увагу заслуговує третій розділ дисертації «Призрение детей и юношества», у якому розглядається діяльність навчально-виховних закладів Відомства імператриці Марії та Людинолюбного товариства у 1860-х рр. – до початку XX ст. на прикладі Петербурзьких установ, проаналізовано форми й методи соціальної опіки над дітьми³.

Процес становлення державних та громадських інституцій із соціального захисту дітей і підлітків у Росії вивчала С. Агуліна, зосередивши увагу на управлінні, організації навчально-виховного процесу та професійній підготовці в цих установах⁴. Державна опіка над незаконнонародженими та сиротами протягом XVIII ст. була об'єктом аналізу Р. Азізбаєвої⁵. Соціально-педагогічна допомога неповнолітнім крізь призму історії доброчинних

¹ Ульянова Г. Н. Благотворительность в Российской империи. XIX – начало XX века. Москва : Наука, 2005. 403 с.

² Соколов А. Р. Благотворительность в России как механизм взаимодействия общества и государства: начало XVIII – конец XIX века: дис... д-ра ист. наук : 07.00.02. Санкт-Петербург, 2006. 725 с.

³ Хитров А. А. Дом Романовых и российская благотворительность. Вторая половина XIX – начало XX века (по материалам Санкт-Петербурга–Петрограда и Петербургской–Петроградской губернии) : дис. ... д-ра ист. наук : 07.00.02. Санкт-Петербург, 2009. 504 с.

⁴ Агулина С. В. Становление и развитие воспитательно-благотворительных учреждений для детей в России (середина XIX – начало XX вв.) : дис. ... канд. пед. наук : 13.00.01. Москва, 1996. 200 с.

⁵ Азизбаева Р. Е. Призрение сирот и незаконнорожденных в России XVIII века : дис. ... канд. ист. наук : 07.00.02. Москва, 2004. 414 с.

громадських організацій досліджувалася Л. Корочковою¹. Роль державних інституцій та церковних установ в організації опіки та захисту дітей намагалася розкрити Я. Сунцева². І. Апаріна та В. Попов у брошурі «Государственное и частное призрение детей в дореволюционной России» проаналізували процес надання допомоги дітям-сиротам та формування доброчинних організацій і приватних установ опіки («призрения») над дітьми здебільшого на прикладі Петербурга та Москви. Автори дійшли висновку, що система опіки над дітьми до 1917 р. містила чотири основні інститути: державу, церкву, громадські доброчинні установи та індивідуальних благодійників³.

Розробку цієї тематики найширше представлено в низці дисертаційних досліджень: І. Курбатова⁴, О. Белоножко⁵, Р.Новиков⁶, Н. Єлфімова⁷, М. Раттур⁸, які розглядали різнопланові аспекти соціальної діяльності державних, церковних і громадських інституцій у Росії, спрямованої на допомогу неповнолітнім: вплив доброчинної діяльності на реабілітацію дітей-інвалідів, історію охорони материнства й дитинства, історію суспільної опіки над дітьми, соціальну роботу з неповнолітніми в різних хронологічних періодах. І. Павлова в докторській дисертації, присвяченій формуванню органів піклування в Росії наприкінці XIX – на початку XX ст., визначила зміст поняття «соціальне піклування» ширше, ніж «доброчинність», і

¹ Корочкова Л. Н. Развитие российских благотворительных организаций в области социально-педагогической помощи несовершеннолетним (история и современные тенденции) : дис. ... канд. пед. наук : 13.00.01. Уфа, 2007. 220 с.

² Сунцева Я. В. Исторический опыт взаимодействия органов Московского городского самоуправления и церковно-православных приходов в деле защиты детей в начале XX века : дис. ... канд. ист. наук : 09.00.13. Москва, 2007. 223 с.

³ Апарина И. И., Попов В. М. Государственное и частное призрение детей в дореволюционной России. Москва : Изд-во Перспектива-НТИЦ-«Развитие», 2000. С. 5, 15, 85.

⁴ Курбатова И. Н. Роль христианской благотворительности и милосердия в социальной реабилитации аномальных детей : дис. ... канд. пед. наук : 13.00.03. Москва, 1998. 143 с.

⁵ Белоножко Е. П. История охраны материнства и детства органами социального призрения России, вторая половина XIX – начало XX вв. : дис. ... д-ра ист. наук : 07.00.02. Б. м., 2001. 423 с.

⁶ Новиков Р. А. Историческое развитие общественного призрения детей и подростков в России (X – начало XX века) : дис. ... канд. ист. наук : 07.00.02. Москва, 2001. 204 с.

⁷ Елфимова Н. В. Становление и развитие социальной работы с несовершеннолетними в пореформенной России (60-е гг. XIX – начало XX вв.) : автореф. дис. ... канд. ист. наук : спец. 07.00.02. Москва, 2003. 26 с.

⁸ Раттур М. В. Развитие системы общественного призрения детей и подростков в России: 1881–1894 гг. : дис. ... канд. ист. наук : 07.00.02. Москва, 2004. 235 с.

розуміла його як допомогу нужденним верствам населення з боку всіх організацій: державних, громадських, адміністративних місцевих, станових, добровольчих¹. Праця І. Павлової чи не єдина в російській сучасній історіографії, окрім дослідження Г. Ульянової, в якій наведено окремі статистичні дані щодо закладів дитячої опіки українських міст – Житомира, Одеси, Харкова².

Питання трудового виховання неповнолітніх правопорушників у виправних закладах Російської імперії, зокрема діяльність виправно-ремісничих колоній на території України розглядалися в дисертації Д. Савінкіна³. Крім того, процес становлення виховно-виправних установ для неповнолітніх у тюремній системі Російської імперії вивчала В. Селянина⁴. У монографіях О. Дуплій окремі підрозділи присвячено діяльності виховних закладів ПГО – виховних і сирітських будинків⁵. Авторка, спираючись на законодавство, проаналізувала категорії сиріт цих закладів і дійшла висновку, що клієнтами сиротинців були переважно діти обер-офіцерів, третину контингенту становили діти канцелярських службовців, і лише незначну долю вихованців представляли пансіонери, які утримувалися за рахунок різних відомств, товариств, добродійців чи родичів⁶.

У монографії Б. Тебієва та О. Коркищенка висвітлено діяльність держави та суспільства в дорядянській Росії у сфері подолання дитячої злочинності та бездоглядності, проаналізовано запобіжні заходи з подолання

¹ Павлова І. П. Социальное попечение в России в конце XIX – начале XX века: дис. ... д-ра ист. наук : 07.00.02. Санкт-Петербург, 2004. С. 35.

² Там само. С. 277, 291, 299.

³ Савинкин Д. В. Трудовое воспитание несовершеннолетних правонарушителей в воспитательно-исправительных заведениях России (середина XIX – начало XX в.): дис. ... канд. пед. наук: 13.00.01. Коломна, 2004. С. 170–171.

⁴ Селянина В. В. Социально-историческое развитие воспитательно-исправительных учреждений для несовершеннолетних в России (1864–1917 годы): автореф. дис. ... канд. ист. наук: спец. 07.00.02. Москва, 2002. 27 с.

⁵ Дуплий Е. В. Приказы общественного призрения в России: правовые, организационные и финансово-экономические основы деятельности (1775–1864 гг.). Москва, 2005. 124 с.

⁶ Дуплий Е. В. Деятельность приказов общественного призрения в России (1775–1864 гг.). Москва, 2005. С. 47.

цих явищ, наведено приклади діяльності благодійних установ для дітей виправного виховання¹.

Окремі регіональні аспекти діяльності соціальних установ для дітей досліджувалися на матеріалах різних губерній та міст Російської імперії². Наприклад, монографія С. Голикової та Л. Дашкевич присвячена історії становлення й розвитку соціального забезпечення та захисту дітей на Уралі. Головну увагу авторки приділили висвітленню двох типів опіки: закритого – на прикладі виховних будинків і притулків Пермської, В'ятської, Оренбурзької та Уфимської губерній та відкритого – на прикладів сільських ясел-притулків Уралу³. К. Турчина досліджувала систему інституцій соціальної опіки дітей-сиріт в Санкт-Петербурзі⁴. У монографії І. Юстус та М. Яніної розглянуто проблему розвитку установ дитячої доброчинності на прикладі Симбірської губернії, зокрема роль земств, державних і приватних установ опіки над дітьми⁵. На матеріалах Тверської губернії А. Петрова вивчала проблеми сирітства як соціального явища, насамперед в середовищі міщанства і селянства. Зокрема, під сирітством авторка визначала втрату дитиною одного чи обох батьків, а також перебування дитини поза дій соціальних інституцій. Отже, сирітство поповнювали такі категорії дітей:

¹ Тебиев Б. К., Коркищенко О. А. Государство, общество и «трудные дети» в досоветской России: государственно-правовая мысль, социальная политика и общественно-благотворительная деятельность по предупреждению преступности и безнадзорности несовершеннолетних в России XVIII – начало XX в. Москва : МПА-Пресс, 2005. 139 с.

² Бердова О. В. Благотворительность и детское попечение в Костромской губернии в XIX – начале XX вв. *Благотворительность в России : исторические и социально-экономические исследования*. 2002. Санкт-Петербург, 2003. С. 193–205 ; Сиренко Ю. В. Развитие системы призрения и воспитания детей-сирот Уфимской губернии в XIX – начале XX веков : автореф. дис. ... канд. пед. наук : 13.00.01. Оренбург, 2009. 23 с. ; Егизарьянц М. Н. Социальное призрение детей-сирот на Кубани (конец XVIII – начало XX вв.). *Вестник Адыгейского государственного университета*. Сер. 3: Педагогика и психология. 2010. № 3. С. 36–41. URL: <http://cyberleninka.ru/article/n/sotsialnoe-prizrenie-detey-sirot-na-kubani-konets-hviii-nachalo-hh-vv> (дата обращения: 16.08.2015) ; Мерко Е. П. Эволюция института опекунов детей-сирот в Российской империи в 1890–1914 гг. (на материалах губерний Центрального Черноземья) : автореф. дис. ... канд. ист. наук : 07.00.02. Белгород, 2012. 27 с. URL: <http://cheloveknauka.com/v/420527/a?#?page=1> (дата обращения: 08.08.2016) ; Фролова И. В. Региональный опыт социальной помощи несовершеннолетним в Российской империи во второй половине XIX – начале XX вв. (в Новгородской и Псковской губерниях) : дис. ... канд. ист. наук: 07.00.02. Екатеринбург, 2018. 347 с. URL: file:///C:/Users/user/Downloads/Dissertacija_Frolova_I.V.pdf (дата обращения: 17.08.2018).

³ Голикова С. В., Дашкевич Л. А. Призрение детей на Урале в XVIII – начале XX в. : институциональный и социокультурный аспекты. Екатеринбург : РИО УрО РАН, 2013. 436 с.

⁴ Турчина Е. В. Становление и развитие системы учреждений социального призрения детей-сирот в Санкт-Петербурге (XVIII – начало XX века) : дис. ... канд. пед. наук : спец. 13.00.01. Санкт-Петербург, 2000. 196 с.

⁵ Юстус И. В., Янина М. А. Система и деятельность учреждений по призрению детей в конце XIX – начале XX веков : отечественный и зарубежный опыт. Ульяновск : Изд-во УлГТУ, 2006. 92 с.

незаконнонароджені; вихованці установ інтернатного типу, бездоглядні і безпритульні діти; діти батьків, позбавлених батьківських прав і діти арештантів; покинуті діти (підкидьки) та діти-втікачі¹. На думку дослідниці, сирітство та жебрацтво дітей було дуже поширено й у свідомості селянства та міщанства сприймалось як звичайне явище російської дійсності².

І. Юргина досліджувала діяльність установ соціальної допомоги, зокрема для дітей-сиріт³. Система виховання в дитячих доброчинних закладах Симбірської губернії стала предметом зацікавленості М. Яніної⁴. У дисертації Л. Гатилової та спільній з О. Друговською статті проаналізовано різні типи закладів опіки над дітьми в Курській, Воронежській і Тамбовській губерніях, зроблено висновок, що наприкінці XIX – на початку XX ст. існувала широка мережа дитячих установ, підвідомчих різним товариствам, земствам, доброчинним організаціям, приватним особам. Їх діяльність була спрямована на турботу, виховання та освіту дітей⁵.

Л. Хотємова відзначала чотири основні напрями у сфері дитячої опіки: опіка над сиротами й підкидьками, надання соціальної підтримки дітям малозабезпечених батьків віком від немовлят до старшого шкільного віку, надання соціальної допомоги дітям з фізичними вадами (сліпим і глухонімим) та організація роботи з трудними підлітками. За висновком авторки, на Європейській Півночі Росії існувала полісуб'єктна модель соціальної опіки над дітьми, що містила такі соціальні інститути: держава,

¹ Петрова А. В. Сиротство как социальное явление во второй половине XIX – начале XX вв. (по материалам Тверской губернии) : автореф. дис. ... канд. ист. наук : спец. 07.00.02. Тверь, 2007. С. 10–11.

² Там само. С. 14, 16.

³ Юргина И. Н. Учреждения социальной помощи в Тверской губернии второй половины XIX – начале XX в. : автореф. дис. ... канд. ист. наук : спец. 07.00.02. Тверь, 2010. 27 с.

⁴ Янина М. А. Система воспитания в детских благотворительных учреждениях конца XIX – начала XX веков (на материалах Симбирской губернии) : дис. ... канд. пед. наук : 13.00.01. Ульяновск, 2007. 224 с.

⁵ Гатилова Л. С. Благотворительность в российской провинции в конце XIX – начале XX вв. (по материалам губерний Центрального Черноземья) : автореф. дис. ... канд. ист. наук : спец. 07.00.02. Курск, 2001. 24 с. ; Друговская А. Ю., Гатилова Л. С. Из истории детского призрения и благотворительности в конце XIX – начале XX века (по материалам губерний Центрального Черноземья). *Тысячелетия истории России: проблемы, противоречия и перспективы развития: сборник статей* / под общ. ред. А. И. Уткина. Москва, 2004. С. 59.

церква, місцеві органи самоврядування та громадсько-приватні установи¹. Опіка над дітьми-сиротами з боку церкви та монастирів Томської єпархії була предметом вивчення О. Караваєвої². Розвиток системи установ соціальної опіки сиріт у Казані досліджувала Г. Рафікова³.

На особливу увагу, вважаємо, заслуговує дослідження К. Кухер та П. Щербініна, присвячене вивченню системи соціального захисту дітей-сиріт у Тамбовській губернії XIX – початку XX ст. крізь призму державної, громадської та приватно-доброчинної діяльності⁴. Автори дійшли висновку про успішність організації опіки над дітьми-сиротами на регіональному й повітовому рівнях. У контексті нашого дослідження варто виділити праці, які висвітлюють історію опіки над дітьми в період Першої світової війни. Насамперед відзначимо монографію І. Павлової⁵, у якій розглянуто всі види державної, суспільної та приватної допомоги постраждалим: родинам, призваних на війну, дітям-сиротам воїнів, біженцям, інвалідам. Організаційні форми допомоги жертвам Першої світової війни, зокрема сиротам та дітям-біженцям проаналізувала А. Грицаєва⁶.

Таким чином, у сучасній російській історіографії представлено широкий пласт досліджень з теми доброчинної діяльності, історії опіки над різними категоріями нужденних, вивчалася діяльність різноманітних інституцій допомоги й захисту неповнолітніх у різних регіонах і містах. Географія публікацій демонструє глибоке опрацювання регіональних

¹ Хотємова Л. В. Система социального призрения детей на Европейском Севере России (последняя четверть XVIII – начало XX вв.): автореф. дис. ... канд. ист. наук: спец. 07.00.02. Сыктывкар, 2004. С. 18.

² Караваева Е. В. Призрение сирот при монастырях и женских общинах в последней четверти XIX – начале XX в. (на примере Томской епархии). *Известия Алтайского государственного университета*. 2010. № 4–3 (68). С. 95–100. URL: <http://izvestia.asu.ru/2010/4-3/hist/18.ru.html> (дата звернення: 18.08.2016).

³ Рафикова Г. Э. Развитие государственного и общественного призрения детей-сирот в XIX – начале XX вв. (по материалам г. Казани) : автореф. дис. ... канд. ист. наук : спец. 07.00.02. Казань, 2013. 27 с. URL: <http://cheloveknauka.com/v/379171/a/?#?page=1> (дата звернення: 15.06.2018).

⁴ Кухер К., Щербинин П. Особенности призрения детей-сирот в Тамбовской губернии в XIX – начале XX века сквозь призму общественной и частной благотворительности. *Вестник Тамбовского университета*. Сер. : Гуманитарные науки. 2017. Т. 22. № 6 (170). С. 179–189. URL: https://elibrary.ru/download/elibrary_30587371_66911599.pdf DOI: 10.20310/1810-0201-2017-22-6(170)-179-189 (дата обращения: 15.04.2018).

⁵ Павлова И. П. Социальное попечение в России в годы Первой мировой войны. Красноярск : Краснояр. гос. агр. ун-т, 2003. 152 с.

⁶ Грицаева А. Н. Благотворительность в России в годы Первой мировой войны (1914 – февраль 1917 г.): опыт помощи пострадавшим от военных действий : дис. ... канд. ист. наук : 07.00.02. Москва, 2008. 289 с.

аспектів проблеми. Але українська тематика не знаходила висвітлення, окрім поодиноких прикладів використання статистичних даних стосовно певних міст, зокрема Києва та Одеси.

Сучасна польська історіографія. Серед найважливіших доробків сучасної польської історіографії відзначимо праці Ч. Кепського, присвячені історії опіки над сиротами в Польщі, діяльності доброчинних організацій у Царстві Польському (пол. Królestwie Polskim, Kongresówce), історії милосердя, доброчинності та опіки¹. На думку вченого-педагога, саме милосердя, втілюючись на практиці, набуває форми доброчинності, опіки та підтримки. Саме «милосердя повинно бути ідеєю, що пронизує суспільне й економічне життя, законодавство, політичні стосунки між людьми та народами»². Ці слова є дуже актуальними й для українського суспільства.

У монографії «Доброчинні товариства в Царстві Польському» представлено історію польських опікунських традицій, діяльність Варшавського, Люблінського, Лодзинського та Радомського доброчинних товариств, а також єврейських та російського доброчинних товариств з 1815 по 1914 рр., спрямованих, зокрема, на опіку над сиротами, створення охоронків, притулків, ясел³.

В окремих дослідженнях польських істориків представлено результати вивчення регіональних інституцій суспільної опіки та доброчинності⁴. Так, Е. Мазур обрала предметом своєї уваги доброчинні організації Варшави ХІХ ст. з позиції матеріальних умов побуту бідних. Авторка звернула увагу на одну важливу річ: якщо в Західній Європі та Північній Америці державна

¹ Kępski Cz. Dziecko sieroce i opieka nad nim w Polsce w okresie międzywojennym. Lublin, 1991. 230 s. ; Kępski Cz. Idea miłosierdzia a dobroczynność i opieka. Lublin: Wydaw-wo UMCS, 2002. 145 s.; Kępski Cz. Rola miłosierdzia w Europie. Radom : Instytut Technologii Eksploatacji, 2004. 277 s.

² Kępski Cz. Idea miłosierdzia a dobroczynność i opieka. Lublin : Wydaw-wo UMCS, 2002. S. 7.

³ Kępski Cz. Towarzystwa dobroczynności w Królestwie Polskim (1815–1914). Lublin : Wydaw-wo UMCS, 1993. 282 s.

⁴ Див.: Tomaszewicz A. Kaliskie Towarzystwo Dobroczynności (1879–1914). *Przegląd Nauk Historycznych*. 2006. Rok. V. № 2/10. S. 105–142. URL: http://repozytorium.uni.lodz.pl:8080/xmlui/bitstream/handle/11089/19592/4-105_142-Tomaszewicz.pdf?sequence=1&isAllowed=y (data odwołania: 14.08.2018) ; Świątek T., Chwiszczuk R. Warszawski ruch społecznikowski. Warszawa, 2010. 158 s.

URL: http://www.cultus.nazwa.pl/public/obrazy/warszawski_ruch_spolecnikowski.pdf. (data odwołania: 19.09.2017).

опіка над дітьми набувала в цей період «важливого національного сенсу існування», то у «Варшаві не було створено організованої системи опіки неповнолітніх через, насамперед, мінімальну фінансову підтримку тієї діяльності царизмом. Проте докладалися зусилля, принаймні до частини дітей, таємно від загарбників [Російської імперії – О. К.], створити польські школи для дівчаток та хлопчиків»¹. У монографії виділено різні види організацій дитячої опіки: будинок для підкидьків, ясла, охоронки (денні притулки), сиротинці, виправні притулки, будинки допомоги бідним матерям з дітьми.

У монографії Т. Крушевського представлено організацію суспільної опіки в діяльності провінційного самоврядування в Сілезії у XIX – XX ст. Зокрема в останньому сьомому розділі розглядалася провінційна суспільна опіка над дітьми та молоддю в 1878–1945 рр. за часів прусського та австрійського панування². У монографії В. Бернера та Є. Супади проаналізовано медично-суспільну діяльність на користь охорони публічного здоров'я в Лодзі з 1870 до 1914 рр. На особливу увагу заслуговує окремий розділ, присвячений інституціям охорони здоров'я опікунсько-виховного характеру, створеним завдяки громадській ініціативі, а саме притулкам, сиротинцям, літнім колоніям, шпиталям для хворих дітей, організації «Краплі молока», амбулаторіям Лодзинського християнського доброчинного товариства та єврейських доброчинних організацій³.

У польській історіографії аналізувалася діяльність російських доброчинних товариств у Царстві Польському за імперських часів, зокрема Російського благодійного товариства та його відділень. У статті К. Лятавца відзначалося, що російські доброчинні організації, у яких ключову роль виконували цивільні чиновники, духівництво, купецтво, учителі, мали

¹ Mazur E. Dobroczynność w Warszawie XIX wieku. Warszawa: Wydaw-wo IA i EPAN, 1999. S. 12–13.

² Kruszewski T. Organizacja opieki społecznej w działalności samorządu prowincjonalnego na Śląsku w XIX i XX wieku. Wrocław : Wydaw-wo Uniwersytetu Wrocławskiego, 2010. 334 s. Rec.: Piotrowska-Marchewa M. [Recenzja]. *Śląski Kwartalnik Historyczny Sobótka*. Rocznik LXVI. 2011. № 1. S. 129–134.

³ Berner W., Supady J. Działalność lekarsko-społeczna na rzecz zdrowia publicznego w Łodzi w latach 1870–1914. Łódź : Adi, 2001. 313 s.

переважно православний характер. Практично при кожному товаристві діяли дитячі притулки¹. У публікації М. Корибут-Марчіняк представлено добродчинні товариства північно-західних губерній Російської імперії на початку ХІХ ст., зокрема Віленське (1807 р.), Брестське (1809 р.), Новогрудське (1810 р.), Мінське (1811 р.), Гродненське (1818 р.)². У статті Т. Збирад розглядалися етапи розвитку інституційних форм опіки над дитиною, починаючи від середньовічних шпиталів-притулків, через «закриті» заклади аж до будинків суспільної допомоги, а також показано різницю в організації опіки на територіях, розділених між Росією, Пруссією та Австрією³. Й. Доманська у статті «Добродчинність щодо сиріт на польських землях до 1918 р.» наголошувала, що в Царстві Польському, порівняно з іншими польськими регіонами, діяла найбільша кількість добродчинних товариств, головними цілями яких була опіка сиріт. Авторка, аналізуючи діяльність релігійних та національних закладів для дітей, відзначила поширену на той час у Європі тенденцію щодо розміщення дітей, особливо підкидьків, у прийомних родинах,⁴.

Отже, цілком закономірно, що польські історики зверталися насамперед до історії добродчинності та опікунської діяльності різних організацій власної батьківщини, зокрема часів Російської імперії. Нами не виявлено польських досліджень, присвячених установам опіки над дітьми на території українських земель.

Сучасна білоруська історіографія. 1990-і – 2000-і рр. представлені низкою досліджень з історії добродчинності та соціальної роботи в Білорусі

¹ Latawiec K. Rosyjskie instytucje dobroczynne w Królestwie Polskim między powstaniem styczniowym a I Wojną Światową. Zarys problematyki. *Dobroczynność i pomoc społeczna na ziemiach polskich w XIX, XX i na początku XXI wieku*. Kielce, 2008. S. 60–61, 67.

² Korybut-Marciniak M. Towarzystwa dobroczynne w pierwszej połowie XIX wieku w guberniach północno-zachodnich Cesarstwa Rosyjskiego. *Dobroczynność i pomoc społeczna na ziemiach polskich w XIX, XX i na początku XXI wieku*. Kielce, 2008. S. 11–37.

³ Zbyrad T. W trosce o dziecko-kształtowanie się form opieki od śpędniowiecznych szpitali do domów pomocy społecznej. *Polska myśl pedagogiczna*. 2016. Rok II. № 2. S. 397. URL: https://ruj.uj.edu.pl/xmlui/bitstream/handle/item/30415/zbyrad_w_trosce_o_dziecko_kszaltowanie_sie_form_opiek_i.pdf?sequence=1&isAllowed=y (data odwołania: 15.08.2018).

⁴ Domańska J. Dobroczynność względem sierot na ziemiach polskich do 1918 r. *Biuletyn Historii Wychowania*. 2011. № 27. S. 29–30. DOI: <https://doi.org/10.14746/bhw.2011.27.2> URL: <https://pressto.amu.edu.pl/index.php/bhw/article/view/17181> (data odwołania: 31.07.2018).

XIX – початку XX ст. Джерела вивчення єврейської доброчинності аналізувалися в кандидатській дисертації Ю. Функ¹. В окремій статті авторки зацентовано увагу на діяльності єврейських доброчинних товариств у Білорусі, розкрито напрями, види та форми доброчинності євреїв, зокрема щодо створення сирітських притулків та ясел². У дисертаційних роботах О. Григор'єва³, С. Шимукович⁴, О. Сенкевич⁵ вивчалися проблеми становлення та розвитку соціальної роботи в Білорусі протягом X – XX ст., історія доброчинності, зокрема діяльність доброчинних товариств і установ, створених з приватної ініціативи, а також профілактична соціальна робота державних органів і благодійних організацій щодо подолання злочинності серед неповнолітніх на території Білорусі. Хронологічні межі цих досліджень різні, окремі з них охоплюють період XIX – початку XX ст.

Важливим напрямом досліджень білоруських істориків можна назвати публікації щодо церковної та монастирської доброчинності, а саме закладів опіки над дітьми. О. Хмелькова на прикладі Гродненської губернії показала діяльність православної та католицької церков у сфері виховання та навчання сиріт і підкидьків⁶. О. Борун, аналізуючи різні напрями соціально-доброчинної активності монастирів, дійшла висновку, що при всіх православних монастирях Білорусі діяли стаціонарні сиротинці, а з початком Першої світової війни при деяких обителях було відкрито також притулки

¹ Функ Ю. В. Еврейская благотворительность в Беларуси в XIX – начале XX в. и источники её исследования: автореф. дис. ... канд. ист. наук: спец. 07.00.09. Минск, 1999. 27 с.

² Функ Ю. В. Общая характеристика еврейских благотворительных обществ на территории белорусских губерний в середине XIX – начале XX в. *Вестник Беларускага дзяржаўнага ўніверсітэта*. Сер. 3. Гісторыя. Філасофія. Псіхалогія. Паліталогія. Сацыялогія. Эканоміка. Права. 2011. № 2. С. 7. URL: <http://elib.bsu.by/handle/123456789/13919> (дата обращения: 13.03.2018).

³ Григорьев А. Д. Становление и развитие социальной работы на Беларуси (X – XX вв.) : дис. ... д-ра ист. наук : 07.00.02. Минск, 2000. 248 с.

⁴ Шимукович С. Ф. Деятельность благотворительных учреждений по социальной защите населения Беларуси (90-е гг. XIX – июль 1914 г.) : дис. ... канд. ист. наук : 07.00.02. Минск, 2000. 193 с.

⁵ Сенкевич О. И. Развитие социальной работы с несовершеннолетними правонарушителями на территории Беларуси во второй половине XIX – начале XX вв. : дис. ... канд. ист. наук : 07.00.02. Минск, 2007. 116 с.

⁶ Хмелькова Е. Н. Опекa православно́й и католической церкви над детьми-сиротами в Гродненской губернии во второй половине XIX – начале XX вв. *Хрысціянства у гістарычным лёсе беларускага народа*: зб. навук. арт. Гродна, 2009. Ч. 1. С. 243–247.

для дітей-біженців¹. Отже, дослідження білоруських істориків також зосереджено на історії доброчинних інституцій та опікунських закладів у кордонах білоруських губерній у складі Російської імперії.

Таким чином, історіографічний аналіз праць авторів імперської доби, радянського періоду, сучасних українських та зарубіжних дослідників засвідчує певні позитивні результати у вивченні теми, використання різних методологічних підходів при вивченні окресленої проблеми. Встановлено, що в історіографії проблеми в окремі періоди пріоритетними були дослідження, у яких висвітлювалися питання правового статусу й захисту незаконнонароджених дітей, діяльності різних інституцій опіки, взаємовпливу доброчинності та соціальної опіки над дітьми. Радянські історики опіку розглядали переважно крізь призму виховання й діяльності навчально-виховних закладів. Сучасні українські та закордонні історики зосереджували увагу на глибокому опрацюванні джерел і усвідомленні впливу доброчинності, милосердя, співчуття на реалізацію практичної допомоги дітям. Акцент у багатьох студіях зроблено на регіональних аспектах вивчення проблеми опіки над дітьми, досліджувалися локальні інституції на рівні регіону, губернії, міста, що дозволило виходити в подальшому на рівень глибоких узагальнень і порівнянь. Однак стосовно процесів на території України вивчалися лише окремі аспекти.

Аналіз історіографічних досліджень переконує в актуальності і перспективності вивчення історії опіки над дітьми в українських губерніях часів Російської імперії, оскільки маємо констатувати відсутність окремого історичного дослідження з окресленої проблеми.

¹ Борун Е. Н. Социально-карикативная деятельность православных монастырей на территории Беларуси во второй четверти XIX – начале XX вв. *Вестник Брестского университета*. Сер. 2. Гісторыя. Эканоміка. Права. 2013. № 1. С. 71–72.

1.2. Характеристика джерел

Дисертація ґрунтується на широкій джерельній базі, що містить різноманітні за походженням, видовими ознаками та змістом опубліковані та архівні документи й матеріали. Певну складність під час пошуку і підбору репрезентативних джерел становила їх розпорошеність у бібліотеках і архівосховищах не лише окремих міст, але й держав.

За інформаційним потенціалом і цільовим призначенням джерела, що відображають історію становлення та розвитку державної, громадської, церковної та приватної опіки над дітьми, можна поділити на такі групи: нормативно-правові акти, справочинна документація, статистично-довідкові матеріали, періодичні видання, джерела особового походження та візуальні джерела (фотографії).

До першої групи належать *закони та підзаконні нормативно-правові акти* Російської імперії стосовно організації опіки над дітьми, зосереджені у трьох зібраннях Повного зібрання законів Російської імперії (ПСЗРИ), зокрема щодо влаштування закладів для незаконнонароджених, створення ПГО в губерніях, виховання сиріт, опіки над сліпими і глухонімими, відкриття виправних притулків: «Установи для управління губерній Всеросійської імперії» (1775 р.)¹, «Положення для управління сирітськими будинками під відомством ПГО» (1836 р.)², «Положення про дитячі притулки» (1839 р.)³, «Про заснування опік над німими та глухонімими» (1842 р.)⁴, «Положення про земські установи» (1864 р.)⁵, «Про виправні притулки» (1866 р.)⁶, «Міське положення» (1870 р.)⁷, «Положення про дитячі

¹ ПСЗРИ. Собр. (1649–1825). Т. 20. (1775–1780). № 14392.

² ПСЗРИ. Собр. (1825–1881). Т. 11. (1836). Ч. 2. № 9816.

³ ПСЗРИ. Собр. (1825–1881). Т. 14. (1839). Ч. 1. № 13031 ; Положение о детских приютах. *Детская помощь*. 1886. № 20. С. 729–731 ; 1887. № 2. С. 33–37 ; № 3. С. 65–68 ; № 4. С. 102–106 ; № 5. С. 141–143 ; № 6. С. 169–172 ; № 8. С. 229–232.

⁴ ПСЗРИ. Собр. (1825–1881). Т. 17. (1842). Ч. 2. № 16167.

⁵ ПСЗРИ. Собр. (1825–1881). Т. 39. (1864). Ч. 1. № 40934.

⁶ ПСЗРИ. Собр. (1825–1881). Т. 41. (1866). Ч. 2. № 43949.

⁷ ПСЗРИ. Собр. (1825–1881). Т. 45. (1870). Ч. 1. № 48498 ; Городовое положение. *Земский сборник Черниговской губернии*. 1870. № 8. С. 17–70.

притулки ВУІМ» (1891 р.)¹, «Про затвердження правил щодо покращення становища незаконнонароджених дітей» (1902 р.)² тощо. Ці нормативні акти регулювали порядок організації та створення опікунських закладів для неповнолітніх, встановлювали порядок і процедуру розміщення до них вихованців, визначали вікові, станові, статеві категорії дітей, над якими встановлювалися опіка й піклування.

Основним нормативним документом, який регулював соціальну діяльність у державі, був Статут про суспільну опіку. Статут видавався у трьох виданнях – 1857 р.³, 1892 р.⁴ та 1915 р.⁵. У першому виданні 1857 р. 13-й том складається з трьох частин: перша – Статут про забезпечення народного продовольства, друга – Статути про суспільну опіку, третя – Установи та статути лікарські з цивільної частини. Сама друга частина складається з двох книг: перша – установи та статути ПГО та закладів, що знаходилися під їх управлінням. Книга друга – установи та статути закладів суспільної опіки, що перебували поза відомством ПГО, зокрема, добродійні товариства у підпорядкуванні МВС, Імператорське Людинолюбне товариство, опіка над бідними духовного звання Православної та Вірмено-Григоріанської церкви, опіка поселенців та осіб інших звань.

У другому виданні Статуту про суспільну опіку, на відміну від першого, крім порядку організації діяльності ПГО, відзначалося, що управління закладами суспільної опіки покладалося також на місцеві установи (земські та міські). Регулювалася діяльність сирітських та виховних

¹ ПСЗРИ. Собр. (1881–1913). Т. 11. (1891). № 7930.

² ПСЗРИ. Собр. (1881–1913). Т. 22. (1902). Ч. 1. № 21566.

³ Свод законов Российской империи, повелением государя императора Николая Первого составленный. Санкт-Петербург: В Тип. Второго Отделения Собственной Е. И. В. Канцелярии, 1857. Т. 13. Уставы о народном продовольствии, общественном призрении, и врачебные. Ч. II. Уставы о общественном призрении. С. 171–466. URL: <http://www.runivers.ru/lib/book7372/388226/> (дата обращения: 15.03.2018).

⁴ Устав о общественном призрении. Общие учреждения установленный общественного призрения и уставы заведений, им подведомственных // Свод законов Российской империи. Изд. 1892 г. Т. 13. С. 81–175. URL: <http://pravo.gov.ru/proxy/ips/?searchres=&empire=1&collection=0&volume=100017&pg=1> (дата обращения: 18.03.2018).

⁵ Россия. Законы и постановления. Свод законов Российской империи, повелением государя императора Николая Первого составленный. Издание 1915 г. / Россия. Законы и постановления. Петроград, 1915. Т. 13 : Устав об общественном призрении. 1915. [243] с. : табл. URL: <http://elbib.shpl.ru/nodes/17825#page/1/mode/grid/zoom/1> (дата обращения : 18.03.2018).

будинків, регламентувався порядок функціонування доброчинних товариств і кас. Окремий розділ (3-й) присвячено організації опіки над бідними з боку різних відомств, зокрема бідних духовного звання православного сповідання. Окреслювався порядок утримання та навчання сиріт, нагляду за поведінкою та станом здоров'я, порядок розподілу сиріт після завершення їхнього перебування в сиротинцях.

Третє видання Статуту про суспільну опіку містить закони, опубліковані до 31 березня 1915 р. Крім установ суспільної опіки, а саме сирітських будинків, та установ, «що управлялися на особливих умовах» (Імператорського Людинолюбного товариства, доброчинних товариств, закладів, кас взаємодопомоги), яким приділялося достатньо уваги в попередніх виданнях Статуту, у збірнику 1915 р. регламентується діяльність новостворених наприкінці XIX – на початку XX ст. структур, зокрема, Опікунства про трудову допомогу, що знаходилося під заступництвом імператриці Олександри Федорівни, Романовського комітету, Олексіївського Головного комітету, установ опіки нижчих воїнських чинів та їхніх родин.

Нормативні джерела були юридичною основою виникнення й діяльності доброчинних товариств опіки над дітьми, дитячих притулків, які існували на підставі власних статутів, інструкцій та правил. Для досягнення поставленої у дисертації мети аналізувалися статuti різних товариств, закладів і комітетів, що опікувалися дітьми, правила прийому до сирітських будинків, інструкції щодо управління закладами.

У зв'язку із накопиченням значних змін у російському законодавстві щодо дітей виходили неофіційні збірники, у яких було зібрано постанови щодо положення малолітніх і неповнолітніх у родині та поза родиною, у тому числі стосовно захисту їхніх матеріальних інтересів і охорони фізичного, розумового й морального добробуту. Зокрема у збірнику, складеному Я. Канторовичем, вміщено постанови стосовно визначення віку неповнолітності, законності й незаконності народження, опіки та піклування

про неповнолітніх, відповідальності малолітніх і неповнолітніх злочинців, про суспільну опіку над неповнолітніми¹.

Наступна група джерел з історії опіки над дітьми – *справочинна (діловодна) документація* державних установ і закладів опіки, а також різноманітних добродійних товариств і організацій. Її представлено в архівних фондах і окремих опублікованих виданнях. В основних групах діловодних документів можна виділити наступні: циркуляри, інструкції, накази, постанови, розпорядження з питань опіки над дітьми, протоколи та журнали засідань і нарад різних комісій та організацій, труди з'їздів представників виправних закладів, звіти про діяльність товариств опіки над дітьми, листування з органами державної влади щодо виділення коштів, обладнання, влаштування, утримання, фінансового стану дитячих закладів, влаштування дітей-біженців до притулків, ухвали губернських опікунств дитячих притулків, матеріали з обслідування сільського патронажу, відомості щодо руху дітей у притулках, клопотання та заяви про влаштування дітей до закладів опіки, відкриття притулків-ясел, запрошення на засідання добродійних товариств, рапорти про санітарний стан та ремонт приміщень сирітських закладів, скарги до Сенату з приводу опіки підкидьків, наряди поліцеймейстерів про підкидьків, анкети відділу з улаштування біженців та Комітету піклування про безпритульних дітей Тимчасового уряду, формулярні списки членів дирекцій притулків.

Серед опублікованих справочинних документів переважають звіти та огляди добродійних організацій, товариств, комітетів, опікунств, окремих закладів, які щорічно публікувалися й відправлялися до відповідних міністерств і відомств. Важливим джерелом для аналізу діяльності органів місцевого самоврядування в галузі суспільної опіки служать звіти земських управ, журнали засідань і постанови губернських і повітових земств, міських дум, у яких висвітлювалися питання виділення субсидій закладам опіки над

¹ Законы о детях : Сборник постановлений действующего законодательства, относящихся до малолетних и несовершеннолетних, с приложением свода разъяснений по кассационным решениям Сената / сост. Я. А. Канторович. Санкт-Петербург : Изд. Я. А. Канторовича, 1899. 1; IX, 330 с.

дітьми, надання допомоги на утримання підкидьків в сільському патронаті, призначення стипендій на навчання тощо. Фінансовий стан дитячих притулків розкривають акти ревізійних комісій, дані про грошові обіги закладів ВУІМ, рахунки надходжень і витрат.

Результатом діяльності опікунських установ було формування їхніх архівних зібрань. В українських архівах представлено документи губернських ПГО, що розкривають процес створення, функціонування та фінансування богоугодних закладів, сирітських і виховних будинків, вміщуються щорічні звіти про їхню діяльність, відомості про пожертвування різних осіб, іменні списки службовців і вихованців ПГО (Держархів Житомирської області, Ф. 160. Волинський приказ громадської опіки; Держархів м. Києва, Ф. 102. Контора Києво-Кирилівських богоугодних закладів; Держархів Одеської області, Ф. 362. Одеський приказ громадської опіки; Держархів Хмельницької області, Ф. 232. Подільський приказ громадської опіки, Держархів Чернігівської області, Ф. 131. Чернігівський приказ громадської опіки).

Діловодна документація губернських і повітових відділень опікунства дитячих притулків ВУІМ зосереджена в Держархіві Херсонської області (Ф. 243. Канцелярія Херсонської губернської опіки дитячих притулків, Держархіві Хмельницької області (Ф. 39. Подільське губернське попечительство дитячих притулків). Навчальну складову функціонування дитячих притулків відображено у фонді Канцелярії попечителя Одеського навчального округу (Держархів Одеської області, Ф. 42) та фонді Управління Київського навчального округу (ЦДІАК України, м. Київ, Ф. 707).

Заснування та діяльність доброчинних товариств, земських, міських, приватних дитячих притулків та виправних закладів відбивають справочинні документи з Держархіву Житомирської області (Ф. 329. Волинське губернське у справах про товариства та союзи присутствіє), Держархіву Харківської області (Ф. 29. Харківське губернське в справах про товариства та спілки присутствіє, Ф. 489. Правління Харківського товариства виправних

притулків для малолітніх злочинців, Ф. 509. Харківське товариство фізичного виховання і захисту дітей), Держархіву Чернігівської області (Ф. 230. Чернігівська землеробсько-ремісничка виправна колонія для неповнолітніх, Ф. 232. Чернігівський сирітський будинок).

Про діяльність притулків для сиріт, немовлят і підкидьків збережено матеріали в Держархіві Одеської області (Ф. 96. Одеський міський притулок для опікування немовлят і породіль), Держархіві Харківської області (Ф. 202. Харківське товариство опікування безпритульними малолітніми сиротами), Держархіві м. Києва (Ф. 207. Товариство боротьби з дитячою смертністю, Ф. 232. Притулок Київського піклування над малолітніми дітьми військовослужбовців, Ф. 248. Товариство надання допомоги бідним хворим дітям у м. Києві, Ф. 276. Безкоштовна амбулаторія лікарні товариства надання допомоги хворим дітям м. Києва).

Крім фондів опікунських організацій, цінними є документи з фондів державних установ, які відображають процес взаємодії з органами державної влади й місцевого самоврядування (наприклад, Держархів м. Києва – Ф. 163. Київська міська управа ; Держархів Одеської області – Ф. 1. Управління Новоросійського і Бессарабського генерал-губернатора, Ф. 2. Канцелярія Одеського градоначальника, Ф. 4. Одеська міська дума, Ф. 5. Управління тимчасового Одеського генерал-губернатора, Ф. 16. Одеська міська управа. Ф. 42. Канцелярія опікуна Одеського навчального округу, Ф. 274. Одеський статистичний комітет канцелярії Одеського градоначальника ; Держархів Харківської області – Ф. 3. Канцелярія Харківського губернатора, Ф. 4. Харківське губернське правління, Ф. 45. Харківська міська управа, Ф. 52. Управління поліцмейстера міста Харкова ; Держархів Херсонської області – Ф. 1. Канцелярія Херсонського губернатора, Ф. 81. Городовий сирітський суд ; Держархів Чернігівської області – Ф. 127. Чернігівське губернське правління, Ф. 128. Канцелярія Чернігівського цивільного губернатора ; ЦДІАК України, м. Київ – Ф. 442. Канцелярія Київського, Волинського та Подільського губернатора ; Держархів Російської Федерації, м. Москва –

Ф. 6787. Министерство государственного призрения Временного правительства.

Важливі матеріали про роботу земств у сфері опіки над безпритульними малолітніми сиротами, надання субсидій для закладів сліпих і глухонімих дітей, відкриття відділень Всеросійського опікунства про охорону материнства й дитинства, діяльність Романовського комітету, фінансові звіти повітових опікунств дитячих притулків, списки земських вихованців, відданих на усиновлення вміщують фонди Держархіву Харківської області – Харківська губернська земська управа (Ф. 304), Держархіву Чернігівської області – Чернігівська губернська земська управа (Ф. 140), Державного архіву Російської Федерації – Всероссийское попечительство об охране материнства и младенчества (Ф. 1795).

У фондах релігійних установ знаходяться документи щодо відкриття сирітських закладів при церквах та монастирях, пожертвуваннях на користь дітей (наприклад, Ф. 630. Євангельсько-лютеранська парафія церкви Св. Павла в м. Одесі з Держархіву Одеської області ; Ф. 40. Харківська духовна консисторія з Держархіву Харківської області).

Діяльність відділень Олексіївського головного комітету представлена у Держархіві Харківської області (Ф. 315. Харківський губернський комітет опікування дітей осіб, які загинули під час російсько-японської війни 1904–1905 рр.), у Держархіві Чернігівської області (Ф. 145. Чернігівське губернське у земських і міських справах присутствіє), Національному архіві Республіки Білорусь, м. Мінськ (Ф. 509. Минский губернский комитет по призрению детей лиц, погибших в войне с Японией).

Документи про надання субсидій і добродійної допомоги родинам і дітям-сиротам у роки Першої світової війни з боку загальнодержавних і місцевих організацій зосереджено в Держархіві Одеської області (Ф. 61. Олексіївське сільське правління), Держархіві Хмельницької області (Ф. 59. Подільське губернське відділення Московського комітету з надання благодійної допомоги родинам осіб, призваних на війну), Держархіві

Чернігівської області (Ф. 730. Чернігівський губернський відділ Всеросійського товариства опікування біженцями), ЦДІАК України, м. Київ (Ф. 919. Полтавське відділення Комітету для надання тимчасової допомоги постраждалим від воєнних дій).

Робота Всеросійського земського та міського союзів у напрямку організації установ для дітей-біженців, організації патронажу представлена у фондах Держархіву Дніпропетровської області – Ф. 688. Відділ допомоги біженцям Катеринославського повітового комітету Всеросійського земського союзу ; Держархіву Харківської області – Ф. 312. Харківський губернський Комітет Всеросійського земського союзу ; ЦДІАК України, м. Київ – Ф. 715. Комітет Південно-Західного фронту Всеросійського Земського Союзу ; Російського державного військово-історичного архіву, м. Москва – Ф. 12568. Галицький комітет ВЗС допомоги больным и раненым воинам. Комітет Юго-Западного фронта ВЗС допомоги больным и раненым воинам, Ф. 13273. Отдел по устройству беженцев Всероссийского земского и городского союзов помощи больным и раненым воинам, Ф. 15713. Польский комітет допомоги жертвам войны. Матеріали російських фондів вперше введено автором до наукового обігу¹.

Третьою групою використаних джерел є *статистично-довідкові матеріали*, які є базою для вивчення кількісних і якісних показників діяльності державних, громадських, церковних і приватних закладів опіки над дітьми в українських губерніях Російської імперії. Статистичні матеріали насамперед представлено тематичними збірниками, щорічниками, оглядами про стан губерній, статистичними виданнями.

Важливе значення для дослідження історії опіки над дітьми мають збірники відомостей щодо розвитку доброчинності та доброчинних установах в Російській імперії, які почали видаватись з 1880-х рр. «Сборник

¹ Кравченко Е. В. Источники по истории призрения детей в XIX – начале XX вв. в архивах Украины. *Актуальные проблемы источниковедения* : материалы международной научно-практ. конф. к 135-летию со дня рождения В. И. Пичеты, Минск–Витебск, 9–11 октября 2013 г. / ВГУ имени П. М. Машерова. Витебск, 2013. С. 197–200.

сведений по общественной благотворительности в России», підготовка якого тривала з 1876 р., був виданий Імператорським людинолюбним товариством в 7-ти томах та вміщував відомості про добродійні установи окремо в Санкт-Петербурзі, Москві, губерніях та повітах Російської імперії, а також про організацію опіки над малолітніми, новонародженими, інвалідами та неповнолітніми злочинцями¹.

Збірник «Призрение детства. Сведения по общественной и частной благотворительности в России и за границею», виданий протягом 1887–1888 рр. у 3-х томах став по-суті продовженням вказаного видання. Збірник представляв загальний нарис суспільної опіки малолітніх в Росії, у тому числі в Санкт-Петербурзі, Москві, а також в країнах Європи та Америки. У збірнику було викладено всі форми опікування дитинства: у першому томі – загальні форми, у другому – розглядалася допомога спеціальним моральним і фізичним недугам дитинства, третій том охоплював проблеми виправлення злочинців і заступництва їх виправленню². У виданні наведено дані про 15 дитячих притулків ВУІМ в українських губерніях³.

Наступне видання «Сборник сведений о благотворительности в России. С краткими очерками благотворительных учреждений в Санкт-Петербурге и Москве» вміщувало значний пласт статистичних даних, зібраних у 1896 р., про добродійні товариства та установи в губерніях. У тому числі у збірнику представлено інформацію про добродійні організації опіки над дітьми в українських губерніях⁴.

У 1900 р. Відомством установ імператриці Марії було видано новий трьохтомний збірник відомостей про опікування бідних в Росії «Благотворительные учреждения Российской империи» російською та

¹ Сборник сведений по общественной благотворительности в России : в 7 т. / разраб. П. П. Семёновым, И. Е. Андриевским, П. В. Охочинским. Санкт-Петербург : Изд. Человеколюбивого о-ва, 1880–1886.

² Призрение детства. Сведения по общественной и частной благотворительности в России и за границею : в 3 т. Санкт-Петербург : Тип. Дома призрения малолетних бедных. Т. 1. 1887. X, VI, 207 с. ; Т. 2. 1887. XVI, 430 с. ; Т. 3. 1888. VIII, 270 с.

³ Призрение детства. Сведения по общественной и частной благотворительности в России и за границею : в 3 т. Санкт-Петербург : Тип. Дома призрения малолетних бедных. Т. 1. 1887. С. 86–87.

⁴ Сборник сведений о благотворительности в России. С краткими очерками благотворительных учреждений в Санкт-Петербурге и Москве. Санкт-Петербург : Тип. М. Д. Ломковского, 1899. 1207, 9 с.

французькою мовами¹. Усі включені до збірника дані відносяться до звіту за 1898 р., а відомості про установи, створені протягом 1899–1900 рр. увійшли до особливого додатку до першого тому. Відомості збиралися шляхом розсилання опитувальних листів до добродійних установ у губерніях та до центральних управлінь деяких відомств і міністерств².

Ця праця складалася з трьох томів та поділяється на чотири частини. До першої частини (першого тому) увійшли загальні висновки, зведені таблиці, список установ, заснованих протягом 1899–1900 рр., картограми та діаграми. До другої частини (другого тому) було включено статистичні відомості про добродійні установи 48 губерній європейської частини Росії, у тому числі всіх українських губерній. У третій частині розміщено відомості про добродійні установи Прибалтійських, Привісленських губерній, Кавказу та великого князівства Фінляндського. Четверта частина має статистичні дані про добродійні установи губерній та областей Сибіру та Середньої Азії. Наприкінці цієї частини подано відомості про добродійні капітали Ліфляндської губернії, а також додаткові дані щодо добродійності в Фінляндії, отримані пізніше³.

Губернії та області розташовано за алфавітом, а статистичні відомості згруповано за певним порядком: усі установи поділено на добродійні товариства та добродійні заклади. Товариства розташовано за міністерствами та відомствами, у віданні яких вони перебували, роками заснування та групами в залежності від характеру їхньої діяльності. Добродійні заклади вказано за містами, містечками, населеними пунктами та поділено на дві категорії: заклади для дорослих та заклади для дітей. Останні поділяються на три групи: 1) заклади для опіки та виховання малолітніх і

¹ Благотворительные учреждения Российской империи. Составлено по Высочайшему повелению Собственной Его Императорского Величества Канцелярией по учреждениям императрицы Марии : в 3 т. Санкт-Петербург : Тип. СПб. акц. общ. печ. дела в России Е. Евдокимова, 1900. Т. 1. 360 с. ; Т. 2. 1980 с. ; Т. 3. 428 с.

² «Благотворительные учреждения Российской империи. Institutions de bienfaisance de l'Empire de Russie». Составлено по Высочайшему повелению Собственной Его Императорского Величества Канцелярией по учреждениям Императрицы Марии. 1901 г. *Вестник благотворительности*. 1901. № 7–8. С. 92. Подпись: К. Г.

³ Там само. С. 93.

неповнолітніх; 2) заклади дешевого та безплатного навчання; 3) заклади медичної допомоги для дітей.

Наступне двотомне видання «Благотворительность в России» вийшло в 1907 р. та вміщувало загальний огляд суспільної опіки та доброчинності, а також список доброчинних установ в алфавітному порядку за назвами губерній¹. Особливу цінність представляють статистичні дані другого тому, в якому згруповано інформацію про доброчинні товариства та доброчинні заклади в усіх губерніях Російської імперії, в тому числі українських. В окремих розділених параграфах по кожній губернії представлено відомості про доброчинні організації в губернському місті, потім в губернії за алфавітом повітів, окремо для дорослих, окремо для дітей. Практично по кожному товариству можна знайти інформацію про дату створення, дату затвердження статуту, відомче підпорядкування, кількість членів товариства, капітали, прибутки та витрати, наявність нерухомого майна. Дані про доброчинні заклади вміщують інформацію про дату заснування, адресу, кількість осіб, які користувалися допомогою, їх вік, стать, витрати тощо.

Збірник «Благотворительные учреждения России», виданий 1912 р. в типографії імператорського училища глухонімих, містить характеристику про майже 300 доброчинних організацій з портретами видатних діячів та фотографіями будинків закладів, що діяли в різних губерніях Російської імперії протягом XIX – початку XX ст. У збірці можна знайти коротку статистичну інформацію про доброчинні товариства, дитячі притулки та ясла, що підпорядковувалися переважно ВУІМ, в українських губерніях².

Важливі матеріали про стан сільських дитячих закладів в українських губерніях можна знайти у виданні, що вийшло друком у 1915 р. під назвою «Сельские детские приюты Ведомства учреждений императрицы Марии», де

¹ Благотворительность в России. Составлено по Высочайшему повелению Собственной Его Императорского Величества Канцеляриею по учреждениям Императрицы Марии : в 2 т. Санкт-Петербург: [Тип.-лит. Ныркина, 1907]. Т. 1. [Обзор состояния общественного призрения и благотворительности]. 959 с. ; Т. 2. Ч. 1–2. Список благотворительных учреждений. 871 с.

² Благотворительные учреждения России. Санкт-Петербург : Тип. учил. глухонемых, 1912. [2], 257, 124 с., 25 л. ил.

представлено статистичні дані про новостворені на початку ХХ ст. дитячі притулки, зокрема час відкриття, кількість дітей, стать, вартість утримання кожного, кошти витрат на утримання притулку, земельне майно, загальна вартість майна закладу¹. Слід відзначити, що у збірнику подано лише перелік закладів, що подали дані під час збору інформації за 1912 р.

Прагнення систематизувати та впорядкувати дані про наявні в губерніях Російської імперії доброчинні організації, що опікувалися дітьми, спричинило до проведення обстеження і створення збірника статистичних даних з боку Романовського комітету. Результатом стало видання 1916 р., присвячене закладам опіки над дітьми, насамперед сиротам сільського населення, зібране з ініціативи Романовського комітету станом на 1 січня 1914 р. У двох частинах збірника розміщено короткий нарис і зведені таблиці з висновками про стан опіки сільських сиріт та списки закладів, що опікувалися сиротами сільського населення з розподілом їх на губернії, області та даними про кожен заклад. Крім того, в додатках наведено список притулків, відкритих протягом 1914–1915 рр. та запланованих до відкриття в 1916 р.².

Ще одним, фактично останнім за часів Російської імперії, збірником-довідником стало видання Тетянинського комітету про установи та організації, що надавали допомогу біженцям. У цьому виданні, складеному за назвами губерній та населених пунктів, зосереджено цінну інформацію про дитячі притулки в українських губерніях, що опікувалися дітьми-біженцями, вказано адреси організацій, кількість осіб тощо³.

¹ Сельские детские приюты Ведомства учреждений императрицы Марии. Петроград : Гос. тип., 1915. С. 9–13, 20–28.

² Сборник статистических сведений о заведениях закрытого призрения детей, в том числе сирот сельского населения / сост. Канцелярией Совета Министров по Романовскому комитету. Петроград : Гос. тип., 1916. С. VI.

³ Справочник об организациях и учреждениях, оказывающих помощь беженцам : сост. по 1 мая 1916 года / Издание особого отдела Комитета Ея Императорского Высочества Великой Княжны Татьяны Николаевны по регистрации беженцев. Петроград : Гос. тип., 1916. Вып. 2. Ч. 1–2. VIII, 642 с.

Окрему групу джерел становлять довідкові видання, до яких належать адрес-календарі¹, пам'ятні книжки², путівники³, довідники⁴, огляди про стан губерній⁵, ювілейні видання⁶, бібліографічні покажчики⁷. Вони містять інформацію про кількість дитячих закладів, штат, їхнє географічне представлення, адреси розташування, рік створення, очільників, почесних та дійсних опікунів, наглядачів, їхній соціальний стан, адреси проживання.

Отже, статистично-довідкові збірники представляють широке коло даних про географічне розташування, відомче підпорядкування доброчинних установ, товариств, закладів, які опікувалися дітьми, про кількість осіб, які скористалися допомогою (чоловіки, жінки, хлопчики, дівчатка), вік опікуваних, кошти на утримання організацій (капітали, членські внески, пожертвування, субсидії), кошти на утримання закладів (державні, місцеві, земські, приватні), наявність нерухомого майна, вартість утримання однієї особи тощо. Безперечно, ці відомості не завжди були повними, містили неточності, але їхній аналіз, порівняння і співставлення дають можливість оцінити масштаби розвитку доброчинних інституцій опіки над дітьми в українських губерніях.

¹ Адрес-календарь Одесского градоначальства на 1915 год. [Одесса] : Изд. Вед-тей Одес. градонач-ва, 1915. 491, LXI с. ; Адрес-календарь и справочная книжка Полтавской губернии на 1904 год / Изд. Полт. Губ. стат. комитета. Полтава, 1904. 49, 133 с. ; Адрес-календарь и справочная книжка Полтавской губернии на 1904 год / Изд. Полт. Губ. стат. комитета. Полтава, 1904. 49, 133 с. ; Адрес-календарь чинов всех ведомств, служащих в Волынской губернии. [Житомир, Начало XX в.]. 70 с.

² Памятная книжка Волынской губернии на 1914 год. [Житомир, 1913]. 548 с. ; Памятная книжка Керчь-Еникальского градоначальства / изд. Керч. стат. комитета. Керчь : Тип. Х. Н. Лаго, 1914. 14, XXX, 128, XXI, V, 131 с.

³ Путеводитель по г. Чернигову. Чернигов : Типо-лит. губ. правл., 1896. 86 ст. ; Путеводитель по городу Чернигову / сост. А. Ярыгин. Чернигов : Тип. губ. правл., 1900. 210 ст. ; Коханский В. Одесса и её окрестности. Полный иллюстрированный путеводитель и справочная книга. Одесса : Тип. Л. Нитче, 1892. 352 с.

⁴ Весь Харьков : Справочная книга на 1916 год. Харьков : Тип. Печатник, 1916. 104 с., 1240 стб. (разд. паг.) ; Справочная книга : Весь Екатеринослав. 1915 / изд. Л. И. Сатановского. XVII год изд. Екатеринослав, 1915. VIII, 316, X с. ; Справочник об организациях и учреждениях, оказывающих помощь беженцам : сост. по 1 мая 1916 года / Издание особого отдела Комитета Ея Императорского Высочества Великой Княжны Татьяны Николаевны по регистрации беженцев. Петроград : Гос. тип., 1916. Вып. 2. Ч. 1–2. VIII, 642 с.

⁵ Обзор Подольской губернии за 1885 год. [Каменец-Подольский, 1886]. 125 с.

⁶ Благотворительность / сост. А. С. Бориневич. *Одесса, 1794–1894* / Издание городского общественного управления к столетию города. Одесса, 1895. С. 705–780.

⁷ Кравченко О. В. Історія благодійності на Харківщині (до 350-річчя м. Харкова): Ч. 1. Бібліогр. покажчик / уклад. О. В. Кравченко. Харків : Харківський приватний музей міської садиби, 2005. 280 с.

Четвертою групою джерел є *періодичні видання*. Серед них слід виділити дві підгрупи: періодика загальнодержавна та періодика регіональна. У дослідженні було використано матеріали таких загальнодержавних періодичних видань, таких як «Вестник благотворительности», «Вестник воспитания», «Вестник Европы», «Война и евреи», «Детская помощь», «Друг слепых», «Журнал министерства юстиции», «Мирный труд», «Летопись войны», «Призрение и благотворительность», «Русская мысль», «Русская школа», «Слепец», «Трудовая помощь», «Тюремный вестник», «Церковные ведомости».

Регіональна періодика представлена виданнями, що друкувалися на території українських губерній, такими як: «Ведомости Одесского городского общественного управления», «Ведомости Одесского градоначальства», «Вера и жизнь: двухнедельный журнал Черниговской епархии», «Вера и разум. Листок для Харьковской епархии», «Волчанский земский листок», «Врачебная хроника Харьковской губернии», «Земский сборник Черниговской губернии», «Известия Волынского губернского земства», «Известия Киевской городской думы», «Известия Одесской городской думы», «Известия Харьковской городской думы», «Известия Херсонского уездного земства», «Киевская старина», «Маленькие одесские новости», «Одесский вестник», «Сборник Херсонского земства», «Утро», «Харьковский календарь», «Херсонские епархиальные ведомости», «Черниговская земская неделя», «Югобеженец», «Южная мысль», «Южный край».

Деякі з організацій мали свої друковані видання, на сторінках яких висвітлювалися різні питання надання допомоги певним категоріям населення, відкриття доброчинних закладів. До таких видань належать «Бюллетень Комитета Юго-Западного фронта ВЗС помощи больным и раненым воинам», «Вестник Всероссийского общества попечения о беженцах», «Вестник Комитета Всероссийского союза городов Юго-Западного фронта», «Вестник Попечительства государыни императрицы

Марии Федоровны о глухонемых», «Еженедельник Высочайше учрежденного состоящего под Августейшим Ея Императорского Величества Государыни Императрицы Александры Федоровны Комитета Ея Императорского Высочества Великой Княжны Елисаветы Федоровны по оказанию благотворительной помощи семьям лиц, призванных на войну».

У періодиці подано інформацію щодо відкриття та діяльності сирітських закладів, розглядалися різні аспекти державної політики щодо дітей-сиріт, представлено детальний фактичний матеріал, який дозволив відтворити еволюційні зміни щодо статусу неповнолітніх, проаналізувати складні взаємовідносини між державними інституціями, суспільством, приватними особами щодо ефективної організації опіки над дітьми, а також знайти загальні закономірності та регіональні особливості цього процесу.

Наступну групу джерел становлять *джерела особового походження*, які відбивають погляди сучасників подій. Це спогади, записки, особисті листи. Документи особового походження мають суб'єктивний характер, проте відтворюють живі емоції та почуття людей, ставлення до того, що відбувалося в певний історичний період.

Остання група джерел – це *візуальні джерела*, представлені насамперед фотографіями будинків опікунських закладів, дітей і вихователів, портретами громадських діячів, посвідченнями членів товариств, статистичними картками підкидьків, білетами на поховання дитини. Ці джерела дають можливість ідентифікувати місце розташування закладів, реконструювати й «олюднити» процес навчання і виховання, відтворити й порівняти внутрішній і зовнішній вигляд установ і закладів опіки, побутові умови проживання вихованців, їхній приютський одяг, заняття.

Важливим історичним джерелом для вивчення нашої проблеми є сучасні збірники документів і матеріалів, у яких представлено різні аспекти опіки над дітьми. Зокрема йдеться про збірник Л. Жванко «Біженство Першої світової війни в Україні. Документи і матеріали (1914–1918 pp.)», у якому

зібрано свідчення про різні форми допомоги дітям-біженцям караїмів, сербів, поляків, відкриття санаторій, шкіл для неповнолітніх¹.

Переважну більшість архівних документів і матеріалів уперше введено до наукового обігу. Отже, опубліковані та архівні матеріали дозволяють виділити напрями і форми державної, громадської, церковної та приватної опіки над дітьми, проаналізувати практичну діяльність доброчинних організацій і опікунств, виховно-виправних закладів для дітей, соціальний склад установ опіки над дітьми.

1.3. Методологія та методи дослідження

Методологічну базу дисертації становить система теоретичних понять, підходів, принципів та методів історичного пізнання, комплексне застосування яких дозволило виділити предмет і об'єкт дослідження, основні історичні явища та процеси, простежити їхній взаємозв'язок та взаємозумовленість. Основним явищем, що розглядається в дисертаційній роботі, є опіка над дітьми, а основним процесом – діяльність держави, суспільства, церковних інституцій та приватних осіб на території українських губерній.

Методологічна база дослідження ґрунтується на використанні інституційного, соціального та системного підходів. Інституційний підхід дозволив виокремити основні відомства й установи опіки над дітьми в цілісну, логічну структуру. Застосування соціального підходу сприяло розгляду процесу формування системи опіки з позицій інтересів різних соціальних груп: з погляду суб'єктів та об'єктів, з позицій осіб, від яких залежало встановлення опіки та з погляду інтересів дітей, які стали набувачами соціальної допомоги, опіки й піклування. Використання системного підходу обумовило створення цілісної картини організації допомоги дітям з боку державних інституцій, громадських та церковних організацій, приватних осіб

¹ Жванко Л. М. Біженство Першої світової війни в Україні. Документи і матеріали (1914–1918 рр.). Харків : ХНАМГ, 2009. С. 157, 208–209, 223, 246–247, 258–259.

протягом тривалого історичного періоду, дозволило побачити закономірності й особливості діяльності та взаємного впливу цих суб'єктів один на одного.

Методологічну базу дослідження включають загальнонаукові принципи історизму, багатофакторності та міждисциплінарності. Принцип історизму дозволив розглянути систему соціальної опіки над дітьми у часовій динаміці у контексті тих історичних змін, що відбувалися протягом тривалого періоду, з'ясувати їх вплив на характер і форми опіки. Застосування цього принципу сприяло висвітленню передумов формування інститутів опіки під впливом європейських традицій. При дослідженні державної опіки, громадської та приватної доброчинності використання принципу історизму проявлялося в аналізі історичних фактів з урахуванням часу їх виникнення, розгляді їх у тісному зв'язку із конкретно-історичними умовами, в яких відбувалися події.

Принцип багатофакторності дав можливість сукупного вивчення об'єктивних та суб'єктивних факторів історичного розвитку системи опіки над дітьми з урахуванням загальнодержавних тенденцій та регіональних особливостей. Принцип міждисциплінарності обумовив вивчення складного історичного процесу формування опіки над дітьми з урахуванням впливу та змін у законодавстві, з позиції втілення досвіду педагогічних діячів, з урахуванням змін, які відбувалися в історії медицини, історії церкви, а також під впливом виникнення соціальної роботи як сфери професійної діяльності.

Для досягнення мети дисертаційного дослідження було використано широкий спектр загальнонаукових та спеціальних методів наукового дослідження. Авторкою застосовувалися загальнонаукові емпіричні методи (спостереження, порівняння), емпірично-теоретичні методи (абстрагування, узагальнення, дедукція та індукція, аналіз і синтез, логічний) та теоретичні (сходження від абстрактного до конкретного, описовий, статистичний, типологізація та класифікація), а також спеціальні (конкретно-історичні) методи: проблемно-хронологічний, історико-генетичний, історико-порівняльний, історико-типологічний, історико-системний, структурно-функціональний, метод періодизації (діахронний). Їх комплексне застосування

сприяло впорядкуванню фактів, інтерпретації конкретно-історичного матеріалу, створенню цілісної картини функціонування установ і закладів опіки над дітьми на державно-регіонально-місцевому рівнях.

Структура роботи та спосіб викладення матеріалу обумовлені застосуванням проблемно-хронологічного методу. Цей метод використовувався для поділу теми дослідження на кілька досить вузьких проблем, кожна з яких розглядалася в хронологічній послідовності і відповідала сформульованим в дисертації завданням.

Історико-генетичний метод полягає у послідовному розкритті властивостей, функцій та змін реальності, яка вивчається, в процесі її історичного руху¹. Використання цього методу дозволило послідовно розкрити причинно-наслідкові зв'язки та закономірності у процесі формування системи опіки над неповнолітніми, проаналізувати еволюцію та регіональні особливості діяльності дитячих притулків.

За допомогою історико-порівняльного методу відбувалося співставлення різних типів установ та аналізувалася їх діяльність. Цей метод дозволив побачити зміни, які відбулися у законодавстві щодо опіки та піклування про дітей, ставленні до незаконнароджених, дозволив провести паралелі між практикою організації опіки в європейських країнах та на українських землях.

На підставі історико-типологічного методу здійснювалося співвідношення різних видів добродійної допомоги дітям у різних губерніях та повітах. Застосування цього методу дозволило виділити за спільними ознаками структурні елементи системи опіки, класифікувати різні типи добродійних організацій, які піклувалися дітьми.

Можливості історико-системного методу були спрямовані на розкриття внутрішніх механізмів функціонування суспільних систем (зокрема, системи опіки). Основою застосування даного методу є єдність у суспільно-історичному розвитку одиничного, особливого і загального.

¹ Ковальченко И. Д. Методы исторического исследования. Москва : Наука, 2003. С. 184.

Використання структурно-функціонального методу дозволило розглянути систему організації опіки над дітьми як цілісний механізм, скрізь призму взаємозв'язку діяльності інституційних структур, як державних, так і громадських, з'ясувати особливості надання ними допомоги різним категоріям дітей. Метод забезпечує системність всього дослідження, зумовлює не стільки загальність охоплення фактичного матеріалу, скільки структурну цілісність дослідження.

Метод періодизації (діахронний) застосовувався для визначення ключових етапів розвитку соціальної опіки над дітьми на українських землях, розкриття якісних змін, що відбувались у державному законодавстві, у процесі функціонування різних інституцій, зокрема, організації губернських та повітових відділень Опікунства дитячих притулків ВУІМ, дитячих ясел-притулків, товариств виправних притулків.

Конкретно-пошуковий метод передбачав виявлення, аналіз, класифікацію та опрацювання віднайдених джерел. У процесі опрацювання і систематизації джерел з обраної проблеми використовувалися методи джерелознавчої евристики та критики. З метою впорядкування та узагальнення історичних фактів, створення допоміжних таблиць використовувався статистичний метод.

Важливою складовою для науково-теоретичного осмислення обраної для дослідження теми є розуміння та інтерпретація понятійного апарату. Сучасне законодавство України визнає дві форми: опіку та піклування над дітьми-сиротами та дітьми, позбавленими батьківської опіки. За часів Російської імперії, законодавство якої поширювалось на українські губернії, ці поняття визначалися дещо ширше: 1) опіка (рос. – опека, попечительство) як встановлена державою форма охорони та правового захисту майна й особистості малолітнього/неповнолітнього (найчастіше встановлювалася за законом або судом)¹; 2) опіка, опікування (рос. – призрение) у значенні

¹ Вольман И. С. Опекa и попечительство. Санкт-Петербург : Труд, 1903. С. 6.

соціальної реабілітації, діяльності конкретних установ та інституцій на постійній і систематизованій основі (державна опіка, приватна опіка); 3) опіка, піклування (рос. – попечение), у значенні соціального піклування (увага, турбота, дбання, допомога, співчуття) у сенсі надання будь-кому притулку; як соціальний інститут пов'язана з початком християнства та виникненням доброчинності (піклування/опіка над хворими, бідними, старими, безпритульними).

Опіка у першому значенні (скоріше, юридичному) встановлювалася судом і передбачала насамперед становий підхід, оскільки захищалися права та інтереси осіб дворянського, міщанського та духовного звання. Для дворян при кожному повіті та земському суді було створено дворянські опіки на чолі з предводителями дворянства. Для міщан, купців та селян, які володіли нерухомим майном у межах міста, при кожному міському магістраті створювалися сирітські суди на чолі з міським головою. Опіка над сиротами духовенства здійснювалась єпархіальним піклуванням. Опіка над сиротами в селах покладалася на сільську громаду й встановлювалась як правило за рішенням сільської громади або сходу, а іноді сільським старостою, волосним старшиною, волосним правлінням і волосним судом¹.

Опіка встановлювалась над дітьми, які не досягли 17-літнього віку, але залишилися без батьків або одного з них. Опіка над дітьми з особливими потребами, а саме інвалідами, глухонімими та сліпими, діяла до 21 року. При досягненні дитиною 17 років, над нею встановлювалось піклування. Опіка у другому значенні (піклування) про дітей було обов'язком батьків, а за їхньої відсутності (сироти, душевнохворі) покладалося на родичів, духовенство, інших осіб².

У XVIII ст., як відзначав О. Соколов, під «опікою» (у значенні рос. «призрение») розумілись усі форми соціальної допомоги, оскільки

¹ Алещенко І. О. Становлення інституту опіки і піклування над неповнолітніми дітьми в Україні (кінець XVIII – XIX ст., за матеріалами сирітських судів та дворянських опік Сумщини). *Держава і право. Юридичні і політичні науки: збірник наук. праць*. 2008. Вип. 42. С. 152–153.

² Вольман И. С. Опекa и попечительство. Санкт-Петербург : Труд, 1903. С. 6.

відповідальність за цю допомогу покладалася на місцеві станові товариства, тому найчастіше йшлося про «суспільну опіку». На рубежі XIX ст. у зв'язку з поширенням «гамбурзької» системи, що базувалася на ідеї превентивної соціальної допомоги бідним, таку допомогу стали називати «піклування» (рос. – попечение), і фінансувалася вона за рахунок різних місцевих товариств і самоуправління. Державна ж опіка передбачала, на відміну від суспільної, фінансування з казни, або за рахунок обов'язкових платежів¹. Термін «опіка» у значенні російського «призрение», як справедливо зазначала Г. Ульянова, використовувався до всієї сфери, пов'язаної із соціальною реабілітацією основних категорій населення, що потребували захисту, а саме дітей, літніх осіб та інвалідів, тобто тих, хто не міг себе утримувати власною працею.

Термін «суспільна опіка» використовувався в назвах адміністративних органів і державному діловодстві. Опікун (рос. попечитель) – особа, під заступництвом якої знаходилася установа, але не перебувала там на службі. Слід підкреслити, що особливих розмежувань в трактуванні і розумінні понять «опіка», «піклування», «опікування» російське імперське законодавство не пропонувало, поняття часто використовувалися для взаємодоповнення.

Опіка у значенні соціального піклування («попечения»), також використовувалась у розумінні заступництва, тимчасової допомоги, підтримки, турботи (особливо під час стихійних лих, воєнних дій певним категоріям населення – хворим, інвалідам, біженцям, родинам, військовослужбовцям, безпритульним, дітям)². За радянських часів поняття «опіка» було замінене на «соціальне забезпечення», а в 1990-і рр. – «соціальний захист»³.

Поняття «опіка» стосовно окресленого в дисертації історичного періоду пропонуємо розглядати в широкому значенні, а саме як організовану систему

¹ Соколов А. Р. Благотворительность в России как механизм взаимодействия общества и государства: начало XVIII – конец XIX века : дис... д-ра ист. наук : 07.00.02. Санкт-Петербург, 2006. С. 91.

² Павлова И. П. Социальное попечение в России в годы первой мировой войны. Красноярск : Красноярский гос. аграр. ун-т, 2003. С. 5.

³ Ульянова Г. Н. Благотворительность в Российской империи. Конец XVIII – начало XX века : дис... д-ра ист. наук : спец. 07.00.02. Москва, 2006. С. 133.

захисту, надання допомоги, цілеспрямований комплекс заходів, реалізований державою, суспільством, церквою та приватною доброчинністю, орієнтований на дітей (малолітніх та неповнолітніх). У широкому розумінні опіка включала піклування, догляд, надання прихистку, виховання, турботу про сиріт, підкидьків, незаконнонароджених, малолітніх правопорушників, дітей-інвалідів, дітей з малозабезпечених родин. У вузькому розумінні опіку розглядаємо також як одну з форм доброчинності, оскільки вона часто мала не обов'язковий, а добровільний характер, найчастіше саме з боку суспільства та приватних осіб. Опіка встановлювалася над неповнолітніми особами. Законодавство Російської імперії під поняттям «неповнолітні» визнавало три вікові категорії дітей: 1) від народження до 14 років; 2) від 14 до 17 років; 3) від 17 до 21 року¹. Осіб перших двох категорій обох статей у законодавстві іноді називали малолітніми, а третьої – неповнолітніми (Т. Х, ч. 1, ст. 213)². Отже, юридично повноліття наставало лише в 21 рік.

Вважаємо, що протягом останньої третини XVIII – на початку XX ст. поступово сформувалася саме «система опіки над дітьми» як складне, багатопланове явище, що охоплювало різноманітні суб'єкти опіки (державу, суспільство, церкву, приватних осіб) та всі вікові й соціальні категорії неповнолітніх (від народження до 21 року). Опіка мала становий або всестановий характер.

Сучасні російські дослідники історії доброчинності теж наполягають на «системності»: Г. Ульянова виділяє «систему доброчинних закладів як матеріальне втілення позитивних зусиль суспільства»³. О. Соколов вивчає «розвиток системи державної опіки в XVIII – XIX ст. та її взаємозв'язок з

¹ Законы о детях : сборник постановлений действующего законодательства, относящихся до малолетних и несовершеннолетних, с приложением свода разъяснений по кассационным решениям Сената / сост. Я. А. Канторович. Санкт-Петербург: Изд. Я. А. Канторовича, 1899. С. 1 ; Вольман И. С. Опекa и попечительство. Санкт-Петербург : Труд, 1903. С. 9–10.

² Свод Законов Российской империи : в 16 т. Т. 10. Свод Законов гражданских. Свод Законов межевых. URL: <http://pravo.gov.ru/proxy/ips/?searchres=&collection=0&empire=1&sort=-1&volume=100013> (дата обращения: 14.06.2018).

³ Ульянова Г. Н. Благотворительность в Российской империи. Конец XVIII – начало XX века : дис... д-ра ист. наук : 07.00.02. Москва, 2006. С. 8.

приватною доброчинністю»¹, О. Хитров розглядає доброчинні відомства, комітети, товариства й установи Дому Романових як «підпорядковану верховній державній владі в особі правлячої династії своєрідну систему соціальної допомоги...»².

Система опіки над дітьми на українських землях, на нашу думку, включала сукупність інституцій, які здійснювали «повну» опіку, яка мала постійний характер, над сиротами, підкидьками, незаконнонародженими, малолітніми правопорушниками, дітьми злочинців та психічно-хворими в закладах інтернатного типу: сирітських притулках та виховних будинках, нічліжних відділеннях, виправних закладах та «додаткову» опіку, яка мала тимчасовий характер, над малозабезпеченими дітьми з бідних родин, напівсиротами, біженцями, хворими дітьми в дитячих притулках, яслах, дитячих садочках, літніх та санітарних колоніях, дешевих їдальнях, прийомних родин.

Висновки до розділу 1

Історіографія проблеми соціальної опіки над дітьми на українських землях Російської імперії охоплює вітчизняні та зарубіжні праці, присвячені аналізу таких тем, як суспільна опіка та діяльність різноманітних доброчинних відомств і виховних закладів, правове становище незаконнонароджених, опіка над особами з обмеженими фізичними можливостями, проблеми сирітства.

У XIX – на початку XX ст. дискусійними були питання щодо способів опіки над неповнолітніми в Росії та зарубіжних країнах, публікувалися поради щодо доцільності створення нового типу закладів – ясел та лікувальних колоній для дітей. Але ці праці були написані переважно юристами, лікарями, громадськими діячами, а не істориками. Спеціальних досліджень щодо опіки

¹ Соколов А. Р. Благотворительность в России как механизм взаимодействия общества и государства: начало XVIII – конец XIX века : дис... д-ра ист. наук : 07.00.02. Санкт-Петербург, 2006. С. 579.

² Хитров А. А. Дом Романовых и российская благотворительность. Вторая половина XIX – начало XX века (по материалам Санкт-Петербурга-Петрограда и Петербургской-Петроградской губернии) : дис... д-ра ист. наук : 07.00.02. Санкт-Петербург, 2009. С. 6.

над неповнолітніми дітьми в регіональному аспекті, зокрема на території окремих губерній, практично не проводилося.

Поодинокі дослідження радянської історіографії мали критично-ідеологічний характер, хоча визнавався приватний характер опіки царських часів, яка розглядалася переважно в контексті виховання.

Зміна історичної парадигми на початку 1990-х призвела до зростання інтересу вітчизняних науковців до історії доброчинності, реабілітаційної діяльності виправно-виховних закладів на українських землях. Предметом історичних досліджень стало широке коло питань, присвячених соціально-педагогічним аспектам інституцій опіки над дітьми, аналізувалася роль окремих діячів у створенні сирітських закладів, досліджувалися регіональні особливості функціонування товариств і опікунств, що дбали про дітей. Зарубіжні історики акцентували свою увагу на проблемах доброчинної діяльності та історії опіки над різними категоріями нужденних у різних регіонах і містах. Але українська тематика не знаходила висвітлення в цих працях.

Для досягнення поставленої мети дослідження було залучено широку базу різнопланових джерел, яка складається з таких груп: 1) нормативно-правові акти; 2) справочинна документація; 3) статистично-довідкові матеріали; 4) періодичні видання; 5) джерела особового походження; 6) візуальні джерела (фотодокументи).

Методологія дослідження включала застосування низки наукових підходів, принципів і методів, як загальнонаукових, так і спеціальних. Їх комплексне застосування дозволило всебічно проаналізувати історію опіки над дітьми крізь призму діяльності державних, громадських, церковних та приватних організацій.

Результати досліджень даного розділу наведено в публікаціях: [713, 768, 842, 865, 866, 883].

РОЗДІЛ 2

СТАНОВЛЕННЯ ТА РОЗВИТОК СИСТЕМИ ОПІКИ НАД ДІТЬМИ: ЄВРОПЕЙСЬКИЙ ДОСВІД ТА РОСІЙСЬКА ПРАКТИКА

2.1. Європейські традиції опіки над дітьми

Опіка над дітьми як соціальне явище зароджувалася під впливом християнства: притулки для незаконнонароджених влаштовувалися при церквах і монастирях – ці заклади стали прототипом майбутніх виховних будинків. В епоху язичництва ані дітовбивство, ані підкидання не вважались чимось протиправним¹. До поширення ідей гуманізму та епохи Відродження ставлення суспільства до незаконнонароджених дітей було вкрай негативним, світське законодавство ставилось до знедолених презирливо й суворо. В європейських країнах система опіки над дітьми почала складатися упродовж XVIII – XIX ст. Набуло поширення кілька напрямів опіки над дітьми: опіка над незаконнонародженими та покинутими дітьми, опіка над сиротами та малолітніми правопорушниками.

Найпоширенішими закладами для виховання сиріт, зокрема підкинутих дітей, вважались виховні будинки. Найстарішим у Європі був Міланський виховний дім для покинутих немовлят, заснований 787 р. архієпископом Датеєм (Datheus)². 1198 р. Папа Інокентій III заснував при лікарні Св. Духа в Римі притулок зі спеціальним пристосуванням-ящиком у стіні – *tour*, куди можна було покласти немовля, таким чином рятуючи його від загибелі³. 1780 р. імператриця Марія-Терезія віддала для породіль і підкидьків, переведених з великого шпиталю (1458 р.), колегію Св. Катерини. Усього наприкінці XIX ст. в Італії нараховувалося 104 виховні будинки⁴.

¹ Ван-Путерен М. Д. Исторический обзор призрения. С. 1.

² Яблоков Н. В. Призрение детей в воспитательных домах. Санкт-Петербург : Гос. тип., 1901. С. 10.

³ Кулькова Ж. Г. Проблема сиротских учреждений в исторической ретроспективе. *Вестник Челябинского университета*. Серия 5 : Педагогика, психология. Челябинск, 1999. № 1. С. 81.

⁴ Ван-Путерен М. Д. Исторический обзор призрения... С. 52, 56.

У Німеччині з XIII ст. засновано багато виховних будинків, але поступово їх було закрито й уведено систему опіки над дітьми, яка отримала назву «протестантська», тобто турбота про дітей покладалася на громаду. З кінця XVIII ст. система сімейного виховання замінила систему закритих закладів. У таких містах, як Берлін, Кельн, Дюссельдорф, Бремен, Гамбург, Лейпциг, Дрезден, Штутгарт, Франкфурт було віддано перевагу сімейному принципу опіки¹. З 1827 р. виховні будинки було перетворено на сирітські, почали відкриватися школи, інтернати й будинки працелюбності для дітей старшого віку². У Франції підкинутих дітей влаштовували до шпиталів (з XI ст.), з XV ст. – їх опікували приватні особи, з 1790 р. відкривалися виховні будинки. З 1793 р. підкидькам давалася офіційна назва «*enfants de la patrie*» й було видано декрет, ключова ідея якого полягала в тому, що турбуватися про покинутих дітей повинна нація³. 19 січня 1811 р. імператор Наполеон I видав спеціальний декрет, за яким підкидьки, покинуті діти й сироти підлягали вихованню за рахунок громадської доброчинності, а всі підкидьки визнавалися власністю держави⁴. За цим декретом у Франції відкрито 300 виховних будинків⁵. У Франції 23 грудня 1874 р. було прийнято закон «*Loi Roussel*», який передбачав лікарський та адміністративний нагляд за всіма дітьми віком менше двох років, які перебували на чужому піклуванні. Унаслідок прийняття закону виникли комітети в департаментах і центральна комісія в Міністерстві внутрішніх справ, які здійснювали нагляд за годувальницями в провінціях, що дозволяло зберігати життя багатьох дітей. 1897 р. в Парижі в амфітеатрі нової Сорбонни відзначалось 80-річчя сенатора-філантропа доктора Теофіля Русселя, який добився прийняття цього закону на користь немовлят і малолітніх дітей⁶.

¹ Волькенштейн О. Призрение детей. *Вестник благотворительности*. 1902. № 5–6. С. 70.

² Ван-Путерен М. Д. Исторический обзор призрения ... С. 66.

³ Там само. С. 7–9.

⁴ Там само. С. 11, 14.

⁵ Яблоков Н. В. Призрение детей в воспитательных домах. *Трудовая помощь*. 1901. № 3. С. 307.

⁶ Хроника иностранной благотворительности Чествование друга детей сенатора доктора Расселя. *Вестник благотворительности*. 1897. № 6. С. 62–63.

У Бельгії 1811 р. було облаштовано 19 виховних будинків, в Австрії на 1856 р. діяло 15 таких закладів, які опікували 66 939 дітей віком до 10 років. В Угорщині з 1756 р. турбота про підкинутих дітей покладалась на громаду. Лише у 1883 р. Товариству Білого Хреста було дозволено опікувати підкидьків за його рахунок. З 1901 р. в Угорщині для дітей до 7 років, які потребували опіки, відкривались державні притулки¹. У Швейцарії, Данії та Швеції опіка над підкидьками покладалась також на громаду, в Іспанії та Португалії – на духовенство та добродійні товариства, у Великій Британії – на виховні будинки, а після їх закриття – на громаду та добродійні товариства². Варшавський виховний будинок було відкрито католицьким духовенством у 1736 р. при лікарні немовляти Ісуса для опіки над дітьми, покинутими на вулицях Варшави. Після приєднання частини Польщі до Росії до притулку стали приймати лише незаконнонароджених³.

Отже, в Західній Європі сформувалися дві системи опіки над дітьми: 1) романська система, що передбачала прийом дітей через бюро і спеціальні установи, коли уряд, наприклад, влаштовував виховні будинки; 2) протестантська система, коли опікою завідувало саме населення, а опіка над підкидьками здійснювалася як складова опіки про бідних⁴. Виховні будинки набули поширення в католицьких державах – в Італії, Іспанії, Португалії, Франції, Бельгії. Протестантські ж країни (Англія, Німеччина, Австро-Угорщина, Швейцарія, Швеція, Данія, Нідерланди) практично відмовились від такого способу піклування про дітей, вважаючи неефективним існування притулків для незаконнонароджених⁵. У виховних будинках діти перебували тимчасово, потім їх віддавали на виховання до приватних родин, переважно селянських. Фінансування виховних будинків покладалось на громади та провінції.

¹ Ван-Путерен М. Д. Исторический обзор призрения... С. 49, 57, 63.

² Там само. С. 67–70.

³ Термен С. Э. Призрение несчастнорожденных в России... С. 13.

⁴ Ошанин М. А. О призрении покинутых детей. Ярославль : Типо-литогр. губ. зем. управы, 1912. С. 9.; Троицкий И. К вопросу о призрении подкидышей. [Киев] : Тип. ун-та св. Владимира В. И. Завадзкого, [1891]. С. 13.

⁵ Яблоков Н. В. Призрение детей в воспитательных домах. *Трудовая помощь*. 1901. № 3. С. 304.

Актуальною для Західної Європи була проблема опіки над малолітніми правопорушниками. Вперше ідея щодо необхідності втручання суспільства в справу опіки над ними та занедбаними дітьми, очевидно, пролунала у XVIII ст. 1776 р. Йоганн Песталоцці висловив думку щодо необхідності піклування та виховання дітей, покинутих батьками. У 1833 р. в Гамбурзі пастор Йоганн Віхерн взяв на себе обов'язок виховання занедбаних дітей, відкривши виправний заклад¹.

В Англії систему виправного виховання було закладено з 1788 р., коли Лондонське філантропічне товариство влаштувало декілька хуторів (cottage-homes) для перевиховання дітей зі злочинним минулим. Подібні установи отримали назву «реформаторіїв». Однією з найвідоміших була Редгільська реформаторія, створена у 1849 р. Справа в тому, що до того часу неповнолітніх злочинців тримали у тюрмах разом з дорослими, це мало негативний вплив на дітей-правопорушників. Отже, турбота про них виявлялась у тому, щоб не допустити бідних дітей, які знаходились «на порозі злочину», до скоєння злочину. Каральний характер у ставленні до дітей поступово змінився виправним. У 1854 р. було прийнято законодавчий акт про реформаторії «The Youthful Offender's Act 1854»².

1894 р. в Англії діяло 50 реформаторіїв (37 для хлопчиків та 13 для дівчаток). Вони призначалися для виправлення неповнолітніх злочинців віком від 10 до 16 років. Термін перебування коливався від 2 до 5 років. Реформаторії знаходились у віданні департаменту внутрішніх справ і утримувалися коштом приватних осіб із субсидією від уряду й під постійним контролем особливого інспектора. Реформаторії були трьох видів: землеробські колонії (найбільш поширені), ремісничі притулки (переважно в містах) та реформаторії-кораблі³.

¹ Антонов Е. В. О пользе исправительных приютов и убежищ для малолетних преступников и освобождаемых из мест заключения. Москва : Тип. Игнацуса, 1879. С. 13.

² Минц П. М. Английская система принудительного воспитания. *Журнал Министерства юстиции*. 1897. № 5. С. 200, 204.

³ Там само. С. 210–211.

Другу категорію англійських виправних установ становили індустріальні школи, які створювались з 1839 р. У 1894 р. їх нараховувалося 141. До цих шкіл потрапляли покинуті батьками діти-жебраки, сироти до 14 років; діти-злочинці, молодші 12 років; діти, молодші 14 років, з якими не могли впоратись батьки¹. Реформаторії переслідували каральну мету, індустріальні школи мали превентивно-виховний характер.

1835 р. голова Швейцарського добродійного товариства Й. Цельвегер доводив необхідність влаштування виправного закладу для правопорушників, з цією метою по всій Швейцарії було відкрито підписку на збір коштів. Лише у 1839 р. поблизу Берна вдалося відкрито будинок порятунку малолітніх². 1 грудня 1883 р. італійський професор математики Гаравент заснував у Генуї виправно-виховний притулок-корабель для хлопчиків. У притулку перебували діти, які вийшли з тюрем; звільнені від покарання судом; діти, чиї батьки перебували у в'язниці, та незаконнонароджені діти³. Тим часом у Франції, в умовах недостатнього розвитку установ для опіки над покинутими дітьми та дітьми-сиротами, для попередження поширення злочинності серед неповнолітніх у Парижі 2 лютого 1900 р. було засновано сімейне опікунство, метою якого було надання моральної підтримки дітям і батькам у їхньому вихованні⁴.

У Німеччині також була розвинута система допомоги й виправлення малолітніх злочинців. На 1901 р. нараховувалося 678 виправних закладів, заснованих приватними товариствами з субсидією від місцевої влади.

Важливою формою опіки над малолітніми дітьми бідних батьків стали ясла-притулки. Батьківщиною ясел вважається Франція, бо саме в Парижі 14 листопада 1844 р. відкрито перші в Європі дитячі ясла, засновником яких був французький філантроп, відомий педагог Ф. Марбо за сприяння духовенства

¹ Минц П. М. Английская система принудительного воспитания. *Журнал Министерства юстиции*. 1897. № 6. С. 36–37.

² Антонов Е. О пользе исправительных приютов.... С. 15.

³ Буксгевден О. Корабль-школа для исправления нравственно-испорченных мальчиков. *Вестник благотворительности*. 1902. № 4. С. 105–106.

⁴ Кравченко О. Опіка над дітьми в Україні у XIX – на початку XX ст. : вплив європейських традицій. *Człowiek wobec problemów XIX i XX wieku*. Toruń, 2011. S. 73.

й дам-благодійниць. Один з найперших дитячих денних притулків створив Оберлін разом з Луїзою Шепенер у 1779 р., збираючи в себе безпритульних дітей, переважно дошкільного віку, розповідаючи їм казки, влаштовуючи ігри. 1802 р. принцесою Пауліною фон-Детмальд було засновано перший дитячий садок. Широке розповсюдження такий тип закладів набув лише у 1830-і рр.¹. Незабаром ясла відкрилися в Австрії, Бельгії, Англії, Португалії, Іспанії, Австро-Угорщині, Німеччині, Греції, Голландії, Швеції та Швейцарії².

У 1897 р. лише в Парижі нараховувалось 30 ясел, на які щорічно витрачалось 75 тис. франків. У м. Лілль (100 тис. мешканців) також було створено ясла³. Практика підтримки дітей шкільного віку з бідних, малозабезпечених родин набула поширення в Австрії та Німеччині. Таким дітям влаштовували так звані «*Suppenanstalten*» (їдальні) і роздавали теплий одяг та їжу⁴. Перший у Німеччині будинок опіки над дітьми шкільного віку було засновано у Дармштадті 1828 р., другий – у Веймарі 1853 р., вони займали дітей, які повертались зі школи, садовими роботами⁵.

Особливої уваги потребували діти з обмеженими фізичними можливостями. Установи для виховання й навчання малолітніх сліпих в європейських країнах почали з'являтися наприкінці XVIII ст. за підтримки держави та суспільства. Перший навчальний заклад для сліпих було засновано 1784 р. в Парижі Валентином Гаюї. Дітей навчали не лише ремеслам, а й музиці, читанню, письму, арифметиці. Подібні заклади згодом з'явилися в Англії (1791 р.), Німеччині (1806 р.), Австрії (1808 р.) та інших країнах⁶.

У другій половині XIX ст. в Європі актуальності набуло питання опіки над розумово-хворими та розумово-відсталими людьми. Ініціаторами

¹ Волькенштейн О. Призрение детей. *Вестник благотворительности*. 1902. № 5–6. С. 75.

² Картамышев В. Н. Благотворительность – лучший акт милосердия. *Мирный труд*. 1907. № 6–7. С. 234–235.

³ Городские ясли в Лилле. *Вестник благотворительности*. 1897. № 12. С. 84.

⁴ Заботы о бедных школьниках. *Вестник благотворительности*. 1897. № 10. С. 64.

⁵ Волькенштейн О. Призрение детей. *Вестник благотворительности*. 1902. № 5–6. С. 75.

⁶ Современное обозрение. *Вестник благотворительности*. 1901. № 7–8. С. 110.

створення доброчинних закладів для них ставали приватні особи, яким з часом став допомагати уряд та громадські організації. Одним із перших на необхідність виховання таких дітей звернув увагу швейцарський психіатр Іоганн Якоб Гутгенбюль, який у 1841 р. в Абендберзі відкрив лікарню для психічно хворих дітей¹. Подібні заклади існували в Норвегії, Швеції, Німеччині, Швейцарії, Англії. Але лише у США опікою над слабоумними займався уряд: у 1880 р. на 50 млн. осіб нараховувалось до 76 тис. слабоумних, для яких у державних закладах було виділено 5 тис. місць².

У Данії 1855 р. з ініціативи лікаря душевнохворих доктора Гюберца було відкрито в Копенгагені спеціальний заклад «Gamble Bakkehus» для слабоумних. Ця категорія осіб поділялася на три групи: 1) здатні до навчання діти; 2) безнадійні діти й дорослі, які потребували догляду в притулках; 3) здатні до праці дорослі. Друга група поділялася на слабоумних глухонімих, сліпих, епілептиків, паралізованих і калік та душевнохворих. При закладі для слабоумних у Копенгагені доктор Келлер відкрив відділення для глухонімих, яке в 1879 р. переїхало до власного будинку. А коли в 1880 р. доктор відкрив притулок для глухонімих «Karens Minde», уряд виділив кредит 110 тис. крон³.

Для хворих та послаблених дітей шкільного віку відкривалися спеціальні літні колонії. Цей вид доброчинних установ зобов'язаний своїм виникненням пастору Біону в Цюріху (1876 р.)⁴.

Для послаблених дітей шкільного віку та хворих на золотуху відкривались спеціальні літні колонії у Франції, Англії та Італії. Цей вид доброчинних установ, відкритих в горах кантона Аппельцель під Цюріхом (Швейцарія, 1876 р.), зобов'язаний своїм виникненням пастору В. Біону⁵. Потім колонії для дітей набули поширення в Європі: були відкриті у 1880 р. в

¹ Призрение детства. Сведения по общественной и частной благотворительности в России и за границей : в 3 т. Санкт-Петербург : Тип. Дома призрения малолетних бедных. Т. 2. 1887. С. 319.

² Ганзен П. Общественная самопомощь в Дании, Норвегии и Швеции. Санкт-Петербург : Тип. министерства внутренних дел, 1898. С. 130.

³ Там само. С. 134–135.

⁴ Михаил. Обиженные дети (из публичных лекций). *Вестник благотворительности*. 1901. № 7–8. С. 50.

⁵ Тебиев Б. К., Коркищенко О. А. Государство, общество и «трудные дети» в досоветской России ... С. 70.

Австрії, 1883 р. у Франції¹. Вони мали велике значення для підтримання й збереження здоров'я послаблених дітей. За влучним висловом німецького лікаря Геппеля, були «аккумуляторами, що об'єднували енергію росту й сили»².

В. Ревякін наводив цифри, які свідчили про розміри європейських дитячих колоній: у 1880 р. з Дрездена, Бремена та Лейпцига було відправлено в село 1507 осіб, у 1889 р. з Парижа – близько 800, а з Глазго того ж року 3195 дітей³. Звіти про діяльність закордонних колоній свідчили про чудовий вплив цих закладів на здоров'я дітей. У Європі діяло дві системи колонізації дітей: датська (дітей розселяли на час літніх канікул у селянські родини) та цюріхська (дітей під наглядом педагогів вивозили за місто, організовуючи групи по 50 осіб)⁴.

У країнах Західної Європи дітей визнавали дорогоцінним скарбом нації, від фізичного й морального здоров'я яких залежала не лише міць і добробут, а й майбутнє. Визнання необхідності державного виховання занедбаних дітей призводило не лише до видання ряду законодавчих постанов, але й до збільшення категорії малолітніх, які ставали об'єктом державної опіки⁵. Корисний досвід щодо необхідності захисту дітей від жорстокого поводження існував в Англії. Там з 1884 р. діяло товариство для захисту дітей від жорстокого поводження батьків та осіб, які експлуатували дітей. Важливими засобами, які товариство обрало, були: 1) добиватися переробки та внесення доповнень у закони про захист дітей; 2) членам товариства надавати допомогу нещасним дітям перед судом; 3) проводити

¹ Ревякин В. Летние колонии для бедных больных детей за границей и у нас. *Вестник воспитания*. 1892. № 2. С. 109–110.

² Отчет о деятельности первой летней колонии для девочек, находящейся под покровительством Комитета Одесского отделения Общества распространения просвещения между евреями в России за 1901 год. Одесса : Тип. Исаковича и Бейленсона, 1902. С. 3.

³ Ревякин В. Летние колонии для бедных больных детей за границей и у нас. *Вестник воспитания*. 1892. № 2. С. 110.

⁴ Грузенберг М. О. Детские лечебные и дачные колонии в России. *Общественное и частное призрение в России*. Санкт-Петербург, 1907. С. 228.

⁵ Доклады. О беспризорных детях в связи с войной. *Доклады Харьковского губернского земского собрания чрезвычайной сессии 16 октября 1916 г.* Харьков: Тип. Печ. С. П. Яковлева, 1916. С. 38.

роз'яснювальну роботу серед батьків¹. Товариство добилося, щоб в Англії було прийнято закон, який карав за погане поводження з дітьми. Закон вийшов у 1894 р., мав 28 статей, які визначали ступінь покарання особам, винним у жорстокому поводженні з дітьми, обмеження експлуатації, відправлення винних до в'язниці². До 1889 р. товариство організувало комітети у 130 містах країни. За 10 років діяльності товариство надало допомогу 109364 дітям, притягнуло до суду 7 тис. батьків і опікунів³.

У Франції кроком до захисту дітей стало відкриття в 1888 р. французького союзу порятунку дітей, який очолив Жюль Симон. Дітей забирали у недостойних батьків, притягали їх до суду, дітям давали професійну освіту.

Аналізуючи досвід європейських країн у справі опіки над дітьми, слід відзначити, що розв'язання цього питання було поставлено на досить високий рівень: по-перше, на законодавчому рівні діяли спеціальні закони про охорону дитини: Закон про систему державної опіки в Угорщині (1901 р.), Закон про опіку покинутих дітей в Італії (1890, 1904 р.), Закон про захист дітей у Франції (1904 р.), Закон про дітей в Англії (1908 р.); по-друге, функціонували сотні урядових (державних) та громадських виховних притулків (сирітських, виправних, землеробських, ремісничих); по-третє, працювала система виховання покинутих та позашлюбних дітей у прийомних родин (Німеччина)⁴.

У Німеччині, Швейцарії та частково Данії та Швеції існувала протестантська система опіки, яка характеризувалась тим, що дітьми опікувались батьки або громада. Піклування у виховних будинках практикувалось у Франції, Італії, Іспанії та Росії. Жозефінська система

¹ Английское общество для защиты детей от жестокого обращения. *Журнал Министерства юстиции*. 1897. № 1. С. 278.

² Хроника иностранной благотворительности. Английское общество для защиты детей от жестокого обращения. *Вестник благотворительности*. 1897. № 4. С. 71.

³ Английское общество для защиты детей от жестокого обращения. *Журнал Министерства юстиции*. 1897. № 1. С. 278.

⁴ Кравченко О. Опіка над дітьми в Україні у XIX – на початку XX ст.: вплив європейських традицій. *Człowiek wobec problemów XIX i XX wieku*. Toruń, 2011. S. 80.

передбачала, що до виховних будинків приймали дітей, чиї матері зобов'язались прослужити певний час годувальницями. Ця система практикувалася в Австрії, Швеції, Данії. Опіка матерів на дому особливо була розвинута у Франції, а з кінця XIX ст. – у Німеччині та Росії¹.

Таким чином, у країнах Європи протягом кількох століть було накопичено корисний досвід опіки над різними категоріями неповнолітніх: підкидьків, малолітніх правопорушників, сиріт, дітей з обмеженими фізичними можливостями. Поступово відбувалася трансформація від закритої опіки у виховних будинках, яка досить швидко виявилася малоефективною, оскільки сприяла поширенню підкидання дітей та зростанню смертності серед немовлят².

2.2. Законодавча база опіки та піклування над неповнолітніми

Українські традиції опіки над сиротами сягають Київської Русі, хоч тодішнє законодавство не визначало спеціальних заходів щодо дітей-сиріт. Опіка та виховання здійснювалися безсистемно, переважно завдяки діяльності церкви, сільської громади та з ініціативи окремих князів. Наприклад, князь Володимир Мономах у «Повчанні дітям» наполягав на необхідності допомоги малозабезпеченим верствам населення: «Всего же более убогих не забывайте, но, насколько можете, по силам кормите, и подавайте сироте, и вдовицу оправдывайте сами, а не давайте сильным избить человека»³.

Уперше термін «опіка» закріплюється в українському праві в Литовському статуті 1529 р.⁴ Натомість у Російському царстві питання щодо

¹ Ван-Путерен М. Д. Исторический обзор призрения.... С. 611.

² Кравченко О. Опіка над дітьми в Україні наприкінці XVIII – на початку XX ст. : монографія. Харків : ФОП Панов А. М., 2019. С. 50.

³ Голубочка І. Становлення інститутів опіки та виховання дітей-сиріт в Україні. *Гуманітарний вісник ДВНЗ «Переяслав-Хмельницький державний педагогічний університет імені Григорія Сковороди»*: зб. наук. праць 2012. Вип. 25. С. 25.

⁴ Малишев О. О. Міські сирітські суди в Україні: історико-правове дослідження / НАН України ; Ін-т держави і права ім. В. М. Корецького. Київ, 2013. С. 33.

створення організованої опіки над дітьми та відкриття притулків постало лише у XVII ст. Цар Федір Олексійович у 1682 р. видав Указ, у якому за європейськими зразками передбачалося відбирати дітей у жебраків і віддавати їх до шкіл, щоб підлітки («нищенские дети, робята и девки») могли здобути необхідну освіту та навчитися різним ремеслам і наукам¹. Проте цей указ залишився не реалізованим².

На початку XVIII ст. вперше в Росії було привернуто увагу до опіки над незаконнонародженими немовлятами-сиротами («засорними немовлятами», як їх тоді називали). Промисловці-жебраки забирали їх у матерів і нерідко калічили дітей заради збільшення свого заробітку. Ще більше таких дітей гинуло незабаром після свого народження. Щоб уникнути сорому, матері «незаконних» дітей намагалися їх позбутися «отмётывая засорных младенцев в непристойные места» або навіть убиваючи дітей³.

1706 р. поблизу Великого Новгороду у Колмово-Успенському монастирі з особистої ініціативи митрополита Іова було засновано перший у Росії притулок («домик подкидышков») для незаконнонароджених дітей⁴. Сучасна російська дослідниця Р. Азізбаєва припускає, що у цій ініціативі був певний розрахунок, оскільки запровадження західної форми опіки, запровадженої у католицьких і протестантських країнах, у православній країні могло зустріти складності, насамперед фінансові⁵. Згодом у Новгороді було створено до 10 притулків, де виховувалося близько 3 тис. дітей⁶. Цей приклад став поштовхом до змін у законодавстві. Кілька указів Петра I стосувалися опіки над незаконнонародженими. Судячи з законів, проаналізованих нами в Повному Зібранні Законів Російської імперії

¹ Термен С. Э. Призрение несчастнорождённых в России. Санкт-Петербург : Ю. Мансфельд, 1912. С. 5.

² Селиванов А. Ф. Учреждения по призрению детей : (Воспитательные дома, ясли и приюты). *Энциклопедия семейного воспитания и обучения*. Санкт-Петербург, 1900. Вып. 29. С. 9; Михаил. Призрение брошенных детей на Руси 200 лет тому назад. *Вестник благотворительности*. 1902. № 4. С. 36–37.

³ Михаил. Призрение брошенных детей на Руси 200 лет тому назад. *Вестник благотворительности*. 1902. № 4. С. 38.

⁴ Термен С. Э. Призрение несчастнорожденных в России... С. 7.

⁵ Азизбаева Р. Государственное призрение детей в России XVIII века. *ЧЕЛО: Альманах*. 2002. № 2 (24). С. 73.

⁶ Яблоков Н. В. Призрение детей в воспитательных домах. *Трудовая помощь*. 1901. № 3. С. 315.

(ПСЗРИ), першим став указ від 16 січня 1712 р., у якому йшлося про відкриття в усіх губерніях шпиталів за прикладом Новгородського архієрея для «незазрительного приёма и прокормления младенцев», народжених не від законних матерів, щоб вони гріха не чинили, тобто не вбивали своїх позашлюбних дітей¹. 31 січня 1712 р. Петро I підписав іменний указ про заснування у всіх губерніях шпиталів для покалічених та престарілих, а також немовлят, «народжених не від законних жен», за прикладом новгородського архієрея Іова². 4 листопада 1714 р. новим указом імператор визначав необхідність відкривати при церквах для незаконнонароджених шпиталі: «у Москві – мазанки, в інших містах – дерев'яні». Для збереження дітей «изобразить искусных жен, и давать им из неокладных прибыльных доходов на год денег по 3 руб., хлеба – по полуосьмине на месяц, а младенцам по 3 деньги на день»³.

За рік, 4 листопада 1715 р. було опубліковано іменний указ, оголошений Сенатом, який фактично дублював попередній. Йшлося знову про влаштування в містах при церквах шпиталів для незаконнонароджених дітей. У Москві та інших містах при церквах було наказано відкрити шпиталі за зразком притулків митрополита Іова, щоб «засорних немовлят» не позбавлялися, а приносили до шпиталів і клали до віконця, так, щоб обличчя матерів не було видно⁴. Таким чином, щоб зберегти дітям життя, уникнути дітозгубництва, допускалося таємне принесення немовлят.

1 лютого 1720 р. Сенатським указом підтверджувалася необхідність видавати незаконнонародженим немовлятам та їхнім годувальницям грошове та хлібне жалування та необхідність будівництва нових шпиталів⁵.

За кілька років, законом від 20 січня 1724 р. Петро I вказував, щоб у Москві та інших містах, де у спеціальних будинках влаштовані незаконнонароджені діти і підкидьки певного віку, «віддавати їх в учні до

¹ ПСЗРИ. Собр. (1649–1825). Т. 4. № 2467, п. 18.

² ПСЗРИ. Собр. (1649–1825). Т. 4. № 2477.

³ ПСЗРИ. Собр. (1649–1825). Т. 5. № 2856.

⁴ ПСЗРИ. Собр. (1649–1825). Т. 5. № 2953.

⁵ ПСЗРИ. Собр. (1649–1825). Т. 6. № 3502.

різних мистецтв»¹. Утримувалися шпиталі за рахунок міських прибутків, частково за рахунок приватних пожертвувань. Вірогідніше, після смерті Петра I ці доброчинні шпиталі були позакривані, принаймні жодної інформації про їхнє існування не знайдено².

Отже, перші заходи щодо організації опіки над незаконнонародженими дітьми в Росії були реалізовані на початку XVIII ст. Цар Петро I запровадив покарання матерів, які намагались позбутися «засорних немовлят». Діти виховувались у шпиталях, і головним завданням держави було збереження їхнього життя. Слід відзначити, що не всі незаконні діти обов'язково підкидалися. І не всі підкидьки були незаконнонародженими, серед них зустрічалися законні, народжені в шлюбі, але з певних причин залишені батьками.

У Конституції Пилипа Орлика 1710 р., першій на європейському континенті Конституції, яка визнана пам'яткою української філософської та правової думки, і була відображенням державно-правових поглядів того часу, розділ XI присвячено опіці й піклуванню. Йшлося про те, що удови козаків та осиротілі діти, козацькі господарства і жінки у відсутності чоловіків, коли ті будуть зайняті у воєнних походах, або перебуватимуть на якихось інших військових службах, щоб не притягались до всіляких посполитих повинностей і не обтяжувалися вимаганням повітових податків³. Проте, законодавець не вказував, до якого часу вдова з осиротілими дітьми могла користуватися цією пільгою. На думку українського історика права Н. Рудого, така державна опіка тривала до повноліття дітей, коли вони могли самостійно дбати як про себе, так і про матір, або ж до виходу матері вдруге заміж та появи в сім'ї годувальника⁴.

¹ ПСЗРИ. Собр. (1649–1825). Т. 7. № 4421. Ст. 2.

² Яблоков Н. В. Призрение детей в воспитательных домах С. 22.

³ Орлик П. Конституція Української гетьманської держави, 1710 р. / Пилип Орлик; перекл. укр. мовою М. Трофимука; Львівська Богословська Академія та ін. Львів : Право, 1997. С. 110.

⁴ Рудий Н. Я. Інститут опіки і піклування в Україні: історикоправове дослідження: монографія. Львів: Львівський державний університет внутрішніх справ, 2012. С. 88.

Н. Рудий стверджував, що «на початку XVIII століття, юридична урегульованість суспільних відносин у сфері опіки і піклування на українських територіях була кращою, ніж в Росії, адже українське суспільство ще з XVI ст. користувалося нормами опіки і піклування, зафіксованими в Литовських статутах. Вони діяли як окремий правовий інститут. Тому російська влада залишала дію старого українського опікунського права, очевидно як більш досконалого у порівнянні з російським, але при цьому робила спроби кодифікувати його. Найбільш відомими кодифікаціями були «Права, за якими судиться малоросійський народ 1743 р.» та «Зібрання малоросійських прав 1807 р.»¹.

«Права, за якими судиться малоросійський народ 1743 р.» – проект зводу законів Гетьманщини XVIII ст., що не отримав офіційного схвалення від російських монархів, не був санкціонований та введений в дію, але фактично застосовувався на Лівобережній Україні. В «Правах, за якими судиться малоросійський народ 1743 р.» було кодифіковано правові норми Третього Литовського статуту, німецького права та звичаєвого українського права, яке прирівнювалося до «закону неписаного»² Інституту опіки і піклування присвячено розділ XI документу «Права, за якими судиться малоросійський народ 1743 р.»³. Аналіз цього розділу показує, що в ньому значно розширювалося регулювання кола опікунських правовідносин, було деталізовано права і обов'язки опікуна та опікуваного, простежувалася зміна ставлення до дитини і зміщення акценту в бік пріоритетності охорони її

¹ Там само. С. 89–90.

² Яковлів А. І. Український кодекс 1743 року «Права, по которым судится малороссийский народ»: його історія, джерела та систематичний виклад змісту. Мюнхен : Заграва, 1949. С. 50.

³ Права, по которым судится малороссийский народ, Высочайшим всепресветлейшия, державнейшия Великия Государыни Императрицы Елисаветы Петровны, Самодержицы Всероссийския, Ее императорского священнейшего Величества повелением, из трех книг, а именно: Статута Литовского, Зерцала Саксонского и приложенных при том двух прав, такожде из книги Порядка, по перевезде из полского и латинского языков на российский диалект в едину книгу сведенные, в граде Глухове, лета от рождества Христова 1743 года, изданные под редакцией и с приложением исследования о сем Своде и о законах действовавших в Малороссии профессора А. Ф. Кистяковского. Киев, 1879. С. 299–323. URL: http://nipol.ucoz.ru/load/malorossija_i_ukraina/istoricheskie_dokumenty/kistjakovskij_a_f_prava_po_kotorym_sudijsja_malorossijskij_narod/110-1-0-1491 (Дата обращения: 13.03.2019).

особистих інтересів, отримання належного виховання та освіти від опікуна¹. Показовим є також те, що при відсутності найближчих родичів, опіки не можна було приймати без відома уряду².

У другій половині XVIII ст. рішення про відкриття спеціальних закритих закладів для «засорних» дітей ухвалила Катерина II, заснувавши за європейськими зразками 1 вересня 1763 р. виховний будинок у Москві. Проект будинку розробив відомий російський діяч Іван Бецькой (1704–1795), незаконнонароджений син фельдмаршала князя І. Ю. Трубецького, сподвижника Петра I³. 15 березня 1770 р. було відкрито також виховний будинок у Санкт-Петербурзі⁴. План І. І. Бецького було спрямовано на виховання в Росії «третього стану», тобто громадян, які будуть служити на користь батьківщини. У багатьох містах з приватної ініціативи різних доброчинців почали відкриватися сиротинці. У цих фактично відділеннях Московського виховного будинку діти перебували до 3-річного віку, звідки їх доправляли у виховний будинок.

Наприкінці XVIII ст. в Російській імперії набула поширення практика розміщення незаконнонароджених при монастирях і церквах, іноді під доглядом дорослих, у шпиталях. Як справедливо відзначала українська дослідниця І. Петренко «на державному рівні відбувалася певна гуманізація правового поля: пом'якшилися способи покарання за дітозгубництво, запроваджувалися превентивні заходи для його попередження і піклування про незаконнонароджених дітей завдяки створенню шпиталів при церквах»⁵.

¹ Рудий Н. Я. Інститут опіки і піклування в Україні ... С. 92.

² Права, по которым судится малороссийский народ, Высочайшим всепресветлейшия, державнейшия Великия Государыни Императрицы Елисавет Петровны, Самодержицы Всероссийския, Ее императорского священнейшего Величества повелением, из трех книг, а именно: Статута Литовского, Зерцала Саксонского и приложенных при том двух прав, также из книги Порядка, по переводе из полского и латинского языков на российский диалект в едину книгу сведенные, в граде Глухове, лета от рождества Христова 1743 года, изданные под редакцией и с приложением исследования о сем Своде и о законах действовавших в Малороссии профессора А. Ф. Кистяковского. Киев, 1879. С. 304.

³ Белобородова Н. Л. Московский воспитательный дом и его роль в истории здравоохранения России. *Советское здравоохранение*. 1984. № 7. С. 58.

⁴ Термен С. Э. Призрение несчастнорожденных.... С. 11–12.

⁵ Петренко І. Дітозгубництво в контексті позашлюбних відносин мирян XVIII ст. *Київська старовина*. 2010. № 5. С. 37.

Наприкінці XVIII ст. сиротинці для опіки над незаконнонародженими було створено ще в понад 20 населених пунктах Російської імперії – Архангельську, Белозерську, Витегрі, Воронежі, Єкатеринбурзі, Казані, Коломні, Нарві, Нижньому Новгороді, Новгороді, Олонці, Оренбурзі, Осташкові, Пензі, Тобольську, Торопці, Чебоксарах, Ярославлі¹, у тому числі значковим товаришем Гулевичем у Ніжині (1763 р.) та Руднєвим у Києві (1789 р.)².

Припускаємо, що одним із перших реалізованих законодавчих актів щодо українських земель була «Інструкція губернатору та губернській і провінційним канцеляріям» 1765 р. У п. 6 – «Про малолітніх сиріт» йшлося, що «малолітніх повних сиріт, без батьків і матерів, які не мали засобів до існування, віддавати тамтешнім мешканцям». Тому, хто забажає взяти таких дітей, видавалося свідоцтво від провінційних канцелярій, аби ніякої підміни не було. Сироти могли знаходитися у прийомній родини до 20-ти річного віку, а якщо хто майстерності навчить – до 30-ти років «из пищи и платья и из платежа на них в казну окладных денег»³. Тобто, очевидно йдеться про заохочення приватної опіки над сиротами.

Окремі опікунські норми, впроваджені за часів Катерини II, були згодом впорядковані та знайшли своє відображення в «Учреждении для управления губерний Всероссийской империи» 1775 р. Цей законодавчий акт реформ місцевого управління регламентував поділ Російської держави на губернії та повіти, створював нову судову станову систему, реформував місцевий адміністративно-поліцейський апарат. Кодекс передбачав створення при верхніх земських судах Дворянської опіки для дворянських удів та малолітніх сиріт та їхнім майном (розділ XVI), а при міських магістратах – Міських сирітських судів для купецьких і міщанських удів і сиріт. (розділ XXI). Крім того, в кожній губернії утворювалися Прикази громадської опіки (ПГО), які відали школами, сирітськими будинками,

¹ Яблоков Н. В. Призрение детей в воспитательных домах ... С. 28.

² Ван-Путерен М. Д. Исторический обзор призрения.... С. 82–83.

³ ПСЗРИ. Собр. (1649–1825). Т. 17. № 12430.

лікарнями, богадільнями, робітними та упокорювальними будинками (розділ XXV)¹.

Дворянська опіка та міський сирітський суд відповідали за призначення опікунів для управління майном сиріт. Якщо малолітній залишався без майна, Дворянська опіка відповідала за влаштування сироти до училища або влаштувати на державну службу, Міський сирітський суд прагнув розмістити неіміщого малолітнього до сирітського училища або приватних осіб для навчання промислу чи ремеслу² ПГО відповідали за створення сирітських будинків для опіки та виховання неіміщих сиріт чоловічої й жіночої статі або, якщо це буде з різних причин неможливо, влаштування дітей добрим людям за певну плату для виховання і навчання ремеслам, торгівлі, іншим професіям в залежності від статі, роду та стану³. Це дозволяло поєднувати традиційні сімейні форми опіки з державними та знімало навантаження на органи опіки. Їх роль після влаштування дитини-сироти в прийомну родину зводилася до контролю за належним виконанням опікуном своїх обов'язків та фінансування його діяльності⁴.

Упродовж 1764–1828 р. в Російській імперії виховні будинки засновувались для опіки над незаконнонародженими дітьми⁵. Незаконними за російським законодавством визнавалися діти наступних категорій: 1) народжені поза шлюбом, хоч би їхні батьки потім взяли шлюб; 2) народжені від перелюбу; 3) народжені через 306 днів після смерті батька або розірвання шлюбу розлученням; 4) народжені в шлюбі, який за вироком духовного суду визнаний незаконним і недійсним⁶.

Малолітніх незаконнонароджених дітей, здатних до навчання ремеслам, і здорових дітей, ПГО мали право відправляти до імператорських виховних будинків Москви та Санкт-Петербурга або до порядних приватних

¹ ПСЗРИ. Собр. (1649–1825). Т. 20. (1775–1780). № 14392.

² Там само. С. 248, 262.

³ Там само. С. 272.

⁴ Рудий Н. Я. Інститут опіки і піклування в Україні ... С. 94.

⁵ Бобровников В. Г. Воспитательные дома России (1764–1917 годы). *Клио*. 2004. № 1. С. 116.

⁶ Щербинин П. Плод страсти роковой: солдаты и их незаконнорожденные дети в XIX – начале XX века. *Родина*. 2003. № 8. С. 49.

осіб¹. 18 липня 1828 р. Микола I своїм указом заборонив засновувати в губерніях нові виховні будинки під відомством ПГО. 9 березня 1898 р. рішенням Державної Ради цей указ було скасовано².

Становий характер російського законодавства щодо підкидьків яскраво виявлявся у конкретних правилах і постановах. Так, з 1828 р. правило, що підкидьки приписувалися до стану вихователя, поширювалося на купецтво. Приймаки купців до повноліття залишалися в купецькому стані при наявності власних капіталів, якщо їх не мали – приписувалися до міщан або посадських. 29 листопада 1828 р. щодо спадкових та особистих дворян підтверджувалися правила, що вихованці стають їхніми кріпаками, а особистих дворян – приписувалися до розряду державних селян. 25 листопада 1830 р. прийнято закон, що позашлюбні діти козачок віддавалися в козаки. Закон 5 грудня 1831 р. дозволяв вихованцям виховних будинків, приймакам приписуватися до різних податних товариств для виплати повинностей навіть без згоди цих товариств³. Законом від 7 січня 1839 р. право щодо усиновлення підкидьків, які не мали родичів, поширювалося на іноземців, що проживали в Росії⁴.

У першій половині XIX ст. в Україні відбувалася кодифікація правових норм, що здійснювалося в нових соціально-економічних і політичних умовах, коли національна державність була остаточно знищена Російською імперією. На початку 1804 р. було створено кодифікаційну комісію, яка складалася з трьох експедицій (відділень). Одна з них займалася правом Лівобережної та Правобережної України. Комісія підготувала «Зібрання малоросійських прав» (1807 р.), що стало першим діючим в Україні систематизованим збірником норм цивільного права, які насправді діяли. Його джерелами стали Литовські статuti, Магдебурзьке право і звичаєве право. Фактично «Зібрання

¹ О общественном призрении в России / [А. Стог]. Санкт-Петербург : В морск. тип., 1818. Ч. 2. Свод законов приказов общественного призрения. С. 107–108.

² Бобровников В. Г. Воспитательные дома России (1764–1917 годы). *Клио*. 2004. № 1. С. 116; ПЗЗ. Собр. (1881–1913). Т. 18. № 15131.

³ Термен С. Э. Призрение несчастнорождённых в России. Санкт-Петербург : Ю. Мансфельд, 1912. С. 18–19.

⁴ Там само. С. 20.

малоросійських прав» – це перший проект цивільного кодексу України. У ньому було зафіксовано норми права, що діяли в Полтавській та Чернігівській губерніях на початку XIX в.¹ Проект не було офіційно затверджено, хоча він широко використовувався практиками.

«Зібрання малоросійських прав 1807 року» багато в чому дублювало опікунські норми «Прав, за якими судиться малоросійський народ 1743 р.», але мали й відмінності, зокрема, опіка знімалася з дитини-сироти чоловічої статі після виповнення 21 року, а не 18-ти років, проте жінкам і дівчатам завжди належало мати опікуна². Показово, що незаконнонароджені діти не мали права на опікунів³.

З 30-х рр. XIX ст. відбувалося поширення на українські губернії російської системи права і було введено «Звід Законів Російської імперії». Згідно із Зводом Законів Цивільних (Т. X) духовенство керувалося своїми канонами у врегулюванні опіки та піклування, згідно з якими призначення опіки над дітьми священнослужителів і духовних причетників належало духовному начальству⁴. Над удовами та сиротами духовенства опіка встановлювалася особливими установами – Опікунствами над бідними духовного звання, запровадженими в Російській імперії указом від 12 серпня 1823 р.⁵.

Найважливіші законодавчі документи XIX – початку XX ст. про опіку над дітьми зосереджені в Статуті про суспільну опіку, який публікувався у трьох виданнях: 1857 р., 1892 р. та 1915 р. На підставі ст. 545, 547, 548 та 549 Т. 13 Статут про суспільну опіку на ПГО покладался обов'язок опіки над підкидьками⁶. 1839 р. МВС затвердило інструкцію, згідно якої малолітні діти роздавалися на виховання приватним особам-доброчинцям безоплатно або за

¹ Собрание малороссийских прав 1807 г. / Памятники политико-правовой культуры Украины; АН Украины, Ин-т государства и права и др. / сост.: К. А. Вислобоков и др. Киев : Наук., думка, 1992. С. 10.

² Рудий Н. Я. Институт опіки і піклування в Україні: історико-правове дослідження: монографія. Львів: Львівський державний університет внутрішніх справ, 2012. С. 93.

³ Собрание малороссийских прав 1807 г. / Памятники политико-правовой культуры Украины; АН Украины, Ин-т государства и права и др. / сост.: К. А. Вислобоков и др. Киев : Наук., думка, 1992. С. 65.

⁴ Рудий Н. Я. Институт опіки і піклування в Україні ... С. 107.

⁵ ПСЗРИ. Собр. (1649–1825). Т. 38. (1822–1823). № 29583.

⁶ Держархів Харківської області. Ф. 45. Оп. 1. Спр. 3469. Арк. 12 зв.

плату від 50 до 75 руб. на рік (ст. 496, 498 Т. 13 Статуту про суспільну опіку). Виховні заклади ПГО предписувалося закрити¹. Але виникало питання, де взяти таку кількість охочих доброчинців, якщо лише в Харкові щороку кількість підкидань сягала тисячі дітей².

У 1889 р. за волею імператора Олександра III, було вирішено «щоби в столицях, як і в інших губерніях, опіка безпритульних дітей покладалась у міру дійсних потреб на місцеві кошти міських і земських суспільних органів», але до початку ХХ ст. ця позиція не була втілена в законодавстві³.

Згідно зі Статутом про суспільну опіку, у сирітських будинках вихованці опікувались до 12 років. Потім діти, залежно від статі, походження, здібностей та схильностей, закінчивши гімназію, могли на розгляд ПГО вступати до університетів (штатними студентами або на кошт ПГО), на цивільну службу, до стану купецького або міщанського (за бажанням)⁴. Інші випускники розподілялись таким чином: сироти чиновників та канцелярських службовців віддавались до канцелярських училищ або до приватних благодійників. Сироти купецького стану залежно від здібностей відправлялись до фельдшерських шкіл при богоугодних закладах ПГО; у державні школи садівництва, виноробства, землеробства; до приватних осіб за плату чи безоплатно для навчання мистецтву, ремеслам, торгівлі та ін.⁵. Дівчатка, найкращі за здібностями, розподілялися до виховних казенних закладів – училищ та інститутів, до приватних пансіонів, до приватних осіб для навчання ремеслам та рукоділлю⁶.

¹ Там само. Арк. 13.

² Звенигородский С. Призрение покинутых детей (подкидышей) в Харьковской губернии. *Врачебная хроника Харьковской губернии*. 1911. № 5. С. 434.

³ Там само.

⁴ Свод законов Российской империи, повелением государя императора Николая Первого составленный. Санкт-Петербург: В Тип. Второго Отделения Собственной Е.И.В.Канцелярии, 1857. Т. 13. Уставы о народном продовольствии, общественном призрении, и врачебные. Ч. II. Уставы о общественном призрении. Ст. 440, 446, 447, 450, 453, 454. URL: <http://www.runivers.ru/lib/book7372/388226/> (дата обращения: 15.03.2018).

⁵ Там само. Ст. 446, 465, 470, 513.

⁶ Благотворительная Россия. История государственной, общественной и частной благотворительности в России: в 2 т. / под. ред. П. И. Лыкошина. Санкт-Петербург: Изд. О. Ф. Имеретинской и П. И. Лыкошина 1901. Т. 1. С. 259.

Російське законодавство ретельно регулювало процес відкриття доброчинних установ та закладів опіки над дітьми, в українських губерніях у тому числі. 7 листопада 1838 р. було створено Комітет Головного опікунства дитячих притулків під патронатом і керівництвом Олександри Федорівни, дружини імператора Миколи I. Комітету, який очолив граф Г. Строганов, було доручено прийняти під своє завідування існуючі в Санкт-Петербурзі та організовувати нові дитячі притулки по всій Російській імперії та розробити «Положення про дитячі притулки»¹. Над розробкою цього важливого документа працював В. Одоєвський², який очолював Комітет Головного опікунства дитячих притулків з 1838 р. по 1842 р., талановитий педагог, очільник виховних притулків для дітей³. Практично за рік, 27 грудня 1839 р. це Положення було затверджено⁴.

У 1864 р. Комітет Головного опікунства дитячих притулків було ліквідовано, а завідування його закладами перейшло до ВУІМ⁵. 18 липня 1891 р. було затверджено нове «Положення про дитячі притулки»⁶, на підставі якого згодом відкривалися сільські опікунства дитячих притулків⁷. Функціонували притулки на підставі відповідних циркулярів Комітету Головного опікунства в Санкт-Петербурзі⁸.

У новому «Положенні про дитячі притулки» 1891 р. визначалося, що метою сирітських притулків була опіка над бідними дітьми обох статей незалежно від звання, віросповідання, стану та походження, надання їм релігійно-морального виховання початкової освіти. Відповідно до засобів і місцевих умов дитячі притулки:

¹ Детские приюты в России ... С. 16.

² Див.: Глазырина О. В. Педагогические основы организации В. Ф. Одоевским детских приютов в России в первой половине XIX в. Таганрог : Издат-ль А. Н. Ступин, 2013. 103 с.; Фомін В. В. Питання опіки дітей та молоді в творчій спадщині В. Ф. Одоєвського. *Педагогіка формування творчої особистості у вищій і загальноосвітній школах*. 2015. Вип. 45 (98). С. 52–59. URL: file:///C:/Users/user/Downloads/Pfto_2015_45_8.pdf (дата звернення: 13.02.2018).

³ Бабинская С. П. Сельские воспитательные учреждения приютского типа в дореволюционной России : автореф. дис... канд. пед. наук. Москва, 1967. С. 7.

⁴ ПСЗРИ. Собр. (1825–1881). Т. 14. Ч. 1. № 13031.

⁵ Благотворительная Россия Т. 1. Ч. 2. С. 95.

⁶ Ведомство детских приютов. *Вестник благотворительности*. 1897. № 2. С. 13.

⁷ Держархів Харківської області. Ф. 4. Оп. 137. Спр. 78. Арк. 3.

⁸ Держархів Хмельницької області. Ф. 39. Оп. 1. Спр. 2. Арк. 9–18.

1) надавали денну опіку дітям, що залишалися під час денної праці їхніх батьків або родичів без нагляду, чи позбавлених за сімейними обставинами можливості отримати вдома початкову освіту та виховання;

2) опікувалися повним утриманням дітей обох статей – круглих сиріт, напівсиріт і тих, чий батьки не мають коштів для їхнього виховання та навчання;

3) опікувалися безпритульними немовлятами обох статей¹.

Сирітські заклади приймали дітей трьох категорій: дошкільного віку, шкільного віку та старшого віку, які потребували ремісничої освіти².

Російське законодавство регламентувало також правовий статус громадських організацій та доброчинних товариств опіки над дітьми, які в першій половині XIX ст. знаходилися у віданні МВС і відкривалися лише з височайшого імператорського дозволу³. В українських губерніях найдавнішими були Жіноче благодійне товариство в Одесі з будинками опіки сиріт та будинками опіки престарілих і покалічених жінок, Німецьке доброчинне товариство в Одесі⁴. Створення губернських, міських та сільських опікунств, дитячих притулків ВУІМ⁵, присвоєння дитячим закладам імен їхніх засновників або представників імператорської родини знайшло відображення в законодавчих актах Російської імперії⁶.

У першій половині XIX ст. було зроблено практичні кроки на законодавчому рівні на шляху до організації хоча б мінімальної участі у справі допомоги глухонімим. У російському законодавстві з'явився важливий документ – 4 листопада 1842 р. було затверджено рішення

¹ ПСЗРИ. Собр. (1881–1913). Т. 11. (1891). № 7930.

² Задачи Ведомства детских приютов. *Вестник благотворительности*. 1898. № 8. С. 7. Подпись : О. А. [Оттокар Адеркас].

³ Свод законов Российской империи, повелением государя императора Николая Первого составленный. СПб. : В Тип. Второго Отделения Собственной Е.И.В.Канцелярии, 1857. Т. 13. Уставы о народном продовольствии, общественном призрении, и врачебные. Ч. II. Уставы о общественном призрении. Ст. 1520. URL: <http://www.runivers.ru/lib/book7372/388226/> (дата обращения: 15.03.2018).

⁴ Там само. Ст. 1523.

⁵ ПСЗРИ. Собр. (1881–1913). Т. 11. № 8057.

⁶ ПСЗРИ. Собр. (1881–1913). Т. 25. № 25861.

Державної Ради «Про заснування опіки над німими та глухонімими»¹. Згідно з цим законом, глухонімі та німі особи знаходилися під опікою до 21 року. Після законного огляду цих осіб на підставі статті 226 Зводу цивільних законів, якщо встановлювалася нездатність вільно виявляти свої думки, керувати та розпоряджатися своїм майном, то над такою особою встановлювалося опікунство.

З другої половини XIX ст. у російському законодавстві спостерігалися важливі зміни щодо опіки над малолітніми правопорушниками. Після ухвалення нового Положення про покарання 1866 р. було проведено реформу щодо дітей-злочинців: 5 грудня 1866 р. затверджено Закон Російської імперії щодо відкриття спеціальних притулків для морального виправлення неповнолітніх злочинців².

Згідно норм російського законодавства дітей до 10 років не притягали до кримінальної відповідальності. Неповнолітні віком від 10 до 17 років за неумисне скоєння злочину за рішенням суду віддавалися від відповідальний нагляд або батькам, або особам, під опікою яких вони перебували, або іншим благонадійним людям за їхньою згодою. Проте, якщо за неумисно скоєний злочин за законом визначалося покарання не менше як тюремне ув'язнення, то неповнолітніх віком 10–14 років могли відправити, а підлітків 14–17 років переважно відправляли до виправних притулків, колоній для малолітніх злочинців або монастирів, і утримували там не менше ніж рік до 18 років. За скоєння умисного злочину неповнолітніх віком від 17 до 21 року могли відправити до в'язниці³. Виправні притулки, створені земствами, товариствами, духовними установами або приватними особами мали за законом ряд переваг, зокрема нерухоме майно притулку звільнялося від казенних зборів, за кожного неповнолітнього щомісяця видавалася

¹ ПСЗРИ. Собр. (1825–1881). Т. 17. Ч. 2. № 16167.

² ПСЗРИ. Собр. (1825–1881). Т. 41. Ч. 2. № 43949.

³ Законы о детях : Сборник постановлений действующего законодательства, относящихся до малолетних и несовершеннолетних, с приложением свода разъяснений по кассационным решениям Сената / сост. Я. А. Канторович. Санкт-Петербург : Изд. Я. А. Канторовича, 1899. С. 96–99, 120.

притулкам плата за їжу і одяг з коштів місцевих опікунських про тюрми комітетів¹.

Законодавство Російської імперії стосовно статусу незаконнонароджених дітей до кінця XIX ст. залишалося недосконалим і тривалий час перебувало без змін. Незаконнонароджені до того часу не мали жодних прав батьків, навіть не могли їх наслідувати якщо б батьки згодом взяли церковний шлюб². Покращення становища позашлюбних дітей розпочалося з прийняттям Закону 12 березня 1891 р. про дітей узаконених і усиновлених, коли було дозволено їхнє узаконення через подальший шлюб батьків³. Після цього вони отримували всі права законних дітей. Але закон обмежував права дітей, народжених від перелюбу, коли батьки не могли взяти законний шлюб⁴. Закон 2 червня 1897 р. значно змінив умови судочинства у справах про злочинні дії малолітніх, а також систему і характер покарань для малолітніх злочинців. Але існували проблеми з реалізацією цього закону через недостатню кількість виправних закладів та інших умов нагляду і виправлення малолітніх засуджених⁵.

Радикальні зміни у законодавстві відбулись лише на початку XX ст., а до того часу, згідно ст. 994 «Уложення про покарання, народження позашлюбної дитини» призводило до кримінальної відповідальності. Закон цивільний 1900 р. скасував цю статтю, отже народження позашлюбної дитини не каралося кримінально, а мало наслідки лише цивільного порядку⁶. 3 липня 1902 р. було прийнято Закон про покращення становища позашлюбних дітей⁷. За цим Законом було скасовано обмеження 1891 р. і вирівняно в правах усіх дітей після подальшого шлюбу їхніх батьків,

¹ Там само. С. 117.

² Термен С. Э. Призрение несчастнорождённых в России ... С. 7.

³ Загоровский А. И. О внебрачных детях по новому закону (3 июня 1902 г.) в связи с постановлениями о них западноевропейских гражданских кодексов. Одесса : Экон. тип., 1903. С. 4.

⁴ Термен С. Э. Призрение несчастнорождённых в России ... С. 23.

⁵ Законы о детях : Сборник постановлений действующего законодательства, относящихся до малолетних и несовершеннолетних, с приложением свода разъяснений по кассационным решениям Сената / сост. Я. А. Канторович. Санкт-Петербург : Изд. Я. А. Канторовича, 1899. С. VI.

⁶ Термен С. Э. Призрение несчастнорождённых в России ... С. 129.

⁷ ПСЗРИ. Собр. (1881–1913). Т. 22. (1902). Ч. 1. № 21566.

незаконні діти отримали навіть деякі права наслідування майна за материнською лінією¹.

19 квітня 1909 р. було ухвалено Положення «Про виховно-виправні заклади для неповнолітніх», підготовлене на ґрунті окремих статутів колоній та притулків². Відповідно до його положень заклади мали виховний, попереджувальний характер і перейменовувались на виховно-виправні³. Ухвалення нового Положення, що стало результатом з'їздів представників російських виправних притулків для малолітніх, визнало можливим вилучити тілесні покарання з переліку дисциплінарних заходів у виховно-виправних закладах⁴. Лише в чотирьох містах Російської імперії – Петербурзі, Москві, Харкові та Києві було запроваджено особливі дитячі суди, при яких створено інститут опікунів⁵.

Законодавством регулювалось відкриття загальнодержавних інституцій та комітетів. 16 червня 1905 р. було видано іменний указ про заснування Головного комітету щодо піклування про дітей осіб, загиблих у війну з Японією, та найменування цього комітету Олексіївським⁶.

Події російської революції 1905–1907 рр. суттєво лібералізували правила щодо утворення й функціонування добровільних об'єднань. 4 березня 1906 р. було ухвалено «Тимчасові правила про товариства і союзи»⁷. Відтепер для утворення товариства достатньо було подати губернатору письмову заяву за встановленим зразком. Губернатор у випадку виявлення перешкод для створення організації передавав цю заяву на розгляд новоствореному губернському або міському присутствію у справах товариств. Реєстрація товариств відбувалася шляхом внесення до реєстру й

¹ Термен С. Э. Призрение несчастнорождённых в России ... С. 24.

² Орфинская Л. В. Исправительно-воспитательные учреждения и патронат в России и Финляндии. Конец XIX – начало XX в. *Вестник Санкт-Петербургского ун-та* : Серия 2 : История. 2007. Вып. 1. С. 94.

³ Кривоносов А. Н. Исторический опыт борьбы с беспризорностью. *Государство и право*. 2003. № 7. С. 93.

⁴ Гогель С. К. Подготовка к благотворительности. *Антология социальной работы*. Москва, 1994. Т. 1. С. 183.

⁵ Апарина И. И., Попов В. П. Государственное и частное призрение детей в дореволюционной России. Москва : Перспектива-НТЦ «Развитие», 2000. С. 27.

⁶ ПСЗРИ. Собр. (1881–1913). Т. 25. Ч. 2. № 26435.

⁷ Там само. Т. 26. Ч. 1. № 27479.

публікації інформації про це в місцевій пресі. «Тимчасові правила про товариства і союзи» були основним законодавчим документом для благодійних організацій до 1917 р.¹.

Важливим законодавчим документом, який уперше в російській історії створив правове поле для системної допомоги найближчим родичам осіб, призваних на військову службу, стало «Положення про опіку нижчих чинів та їхніх родин», запроваджене 25 червня 1912 р. Після опублікування цього документа дружини та діти запасних нижчих чинів, призваних до війська, мали право розраховувати на отримання державної (казенної) продовольчої допомоги, що було компенсацією родині за відсутність годувальника².

Отже, протягом окресленого в дисертації періоду поступово відбувалися важливі зміни у законодавстві щодо організації опіки над неповнолітніми: було розширено коло осіб, над якими встановлювалася опіка і піклування. Коли до цієї групи у XVIII ст. належали насамперед незаконнонароджені та сироти та опіка мала становий характер, то з 30-х рр. XIX ст. набуває поширення тенденція до всестановості. Російське законодавство почало регулювати процедуру відкриття громадських і приватних установ опіки над дітьми. З 1860-х рр. відбулися зміни у законодавстві щодо опіки над малолітніми правопорушниками. На початку XX ст. лібералізація в процедурі відкриття добродійних товариств сприяла збільшенню кількості закладів опіки і розширенню форм і методів організації допомоги неповнолітнім.

Таким чином, наприкінці XVIII – початку XX ст. відбувався процес формування та модернізації імперського законодавства щодо державної та громадської опіки та підтримки різних категорій дітей. Насамперед, у законодавстві знайшли відображення питання опіки над

¹ Сербалюк Ю. В. Благодійні організації та їх роль у здійсненні соціальної опіки в XIX – на початку XX ст. *Збірник наукових праць Кам'янець-Подільського нац. ун-ту імені Івана Огієнка*. Серія: Соціально-педагогічна. 2015. Вип. 24. С. 169. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/znpkp_sp_2015_24_19 (дата звернення: 25.07.2018).

² Пушкарёва Н. Л., Щербинин П. П. Организация призрения семей низших чинов в годы Первой мировой войны. *Журнал исследований социальной политики*. Москва, 2005. Т. 3. № 2. С. 148.

незаконнонародженими дітьми, сиротами, глухонімими. Старе українське козацьке право, у тому числі стосовно опіки та піклування, було кодифіковано і пристосовано до російського законодавства, що знайшло своє відображення у Зводі Законів Російської імперії.

Спостерігався перехід від поодиноких законодавчих актів до системного законодавчого регулювання організації опіки та допомоги дітям. При цьому, значним недоліком законодавства продовжував залишатися становий підхід, нескоординованість державних та приватних ініціатив та наявність значної кількості національних благодійних установ, що діяли за різного рівня підтримки з боку держави¹. У законодавстві регулювався процес створення установ і закладів опіки над дітьми, а також доброчинних організацій, які мали право опікуватися сиротами, визначалися категорії неповнолітніх, які підпадали під опіку, прописувався механізм розподілу дітей до сирітських будинків.

2.3. Питання опіки над дітьми в діяльності міжнародних та всеросійських з'їздів і конгресів

Починаючи з 1870-х рр. проблеми опіки та доброчинності, допомоги різним категоріям нужденних піднімалися на різноманітних пенітенціарних, педагогічних, медичних, гігієнічних міжнародних з'їздах і конгресах. Наприклад, з 1873 р. конгреси щодо поліпшення долі сліпих проходили регулярно у різних містах – у Відні, Дрездені, Парижі, Берліні, Амстердамі, Кельні².

Актуалізація питання надання ефективної допомоги різним категоріям дітей у європейських країнах спричинила необхідність винесення цієї теми для обговорення на подібних форумах – як міжнародних, так і всеросійських.

¹ Кравченко О. Опіка над дітьми в Україні наприкінці XVIII – на початку XX ст. : монографія. Харків : ФОП Панов А. М., 2019. С. 57.

² Булгакова Л. А. Участие России в международных конгрессах по призрению и благотворительности. *Благотворительность в истории России : Новые документы и исследования*. Санкт-Петербург, 2008. С. 343.

1880 р. добродчинний Міжнародний конгрес в Мілані (Італія) клопотав перед урядом про розвиток допомоги матерям для попереджування підкидання незаконнонароджених дітей¹. 1883 р. в Парижі з ініціативи голови Паризького товариства заступництва над дітьми М. Бонжана проходив Міжнародний конгрес для розробки питань добродчинної допомоги дітям. У діяльності конгресу брали участь представники добродчинних установ європейських країн, США, Бразилії, Чилі, Уругваю, Перу, Мексики, Аргентини. Російських дипломатів представляли Б. Нейдгарт (від Петербурзького та Московського виховних будинків) та Д. Дриль (від Московського університету)².

На конгресі ставилося питання про необхідність значного поширення притулків-ясел у робітничих районах міст³. На конгресі працювало п'ять комісій з питань опіки над дітьми: про малолітніх дітей, про покинутих дітей, про учнівство, про невідвідування шкіл та про неповнолітніх злочинців⁴.

Перший міжнародний конгрес щодо опіки та добродчинності проходив 1889 р. у межах Всесвітньої виставки в Парижі. На форумі, крім інших питань, обговорювалися чотири головні: обов'язковість суспільної опіки, систематичність організації добродчинності, виховання та навчання дітей у притулках, медична допомога в селах⁵. Восени 1896 р. під час Швейцарської національної виставки в Женеві відбувся конгрес з питань покровительства дітям. Розглядалися питання захисту дітей від негативного впливу «вулиці», раціонального, попереджувального виховання, подолання злочинності серед

¹ Ван-Путерен М. Д. Исторический обзор призрения ... С. 57.

² Вопросы благотворительной помощи детям на международном конгрессе 1883 года *Детская помощь*. 1885. № 22. С. 1043.

³ Горностаев И. Об объединении деятельности учреждений, преследующих задачи детской помощи. *Трудовая помощь*. 1901. № 3. С. 328.

⁴ Там само. С. 339.

⁵ Булгакова Л. А. Участие России в международных конгрессах по призрению и благотворительности. *Благотворительность в истории России : Новые документы и исследования*. Санкт-Петербург, 2008. С. 346.

дітей. Зверталась увага на те, що саме держава мусить брати на себе турботу про покинутих і беззахисних дітей¹.

На Третьому міжнародному конгресі з громадської опіки й доброчинності (Париж, липень, 1900 р.) визнавалось за необхідне підвищення ролі урядових установ у питанні влаштування притулків для морально скалічених дітей, нагляду за приватними притулками, удосконалення законодавчої бази щодо опіки над новонародженими, відданими на виховання². У конгресі взяли участь представники 36 країн. Росію представляли делегати від ВУІМ – О. Адеркас, голова Московського відділення Імператорського Людинолюбного товариства С. Яковлев, представник Варшавського доброчинного товариства А. Сулиговський, чиновники від МВС, Міністерства фінансів та інших відомств³. На цьому конгресі було обрано постійну організацію – Міжнародний комітет конгресів щодо опіки та доброчинності, до складу якого увійшли представники 60 країн, у тому числі від Росії⁴.

На Четвертому міжнародному конгресі з питань громадської та приватної опіки, який проходив у травні 1906 р. у Мілані, актуальними було п'ять питань. Крім опіки над іноземцями, підготовки добровільних співробітників опіки та доброчинності, піклування про самотніх дівчат і жінок, страхування та попередження пауперизму, розглядалося питання боротьби з дитячою смертністю, зверталась увага на особливу актуальність цього питання для Росії⁵. На конгресі було рекомендовано створити Міжнародний союз та національні союзи щодо боротьби з дитячою смертністю.

¹ Хроника иностранной благотворительности. Женевский конгресс о покровительстве детям. *Вестник благотворительности*. 1897. № 1. С. 58–59.

² Ван-Путерен М. Д. Исторический обзор призрения ... С. 43.

³ Булгакова Л. А. Участие России в международных конгрессах по призрению и благотворительности. *Благотворительность в истории России : Новые документы и исследования*. Санкт-Петербург, 2008. С. 346–347.

⁴ Там само. С. 349.

⁵ Витте Г. Г. IV Международный конгресс по вопросам общественного и частного призрения в Милане (1906 год). Санкт-Петербург : Тип. Министерства внутренних дел, 1906. С. 15.

Слід відзначити, що на відміну від досить скептичного ставлення до участі представників від Росії у попередніх конгресах, практичну користь яких ставили під сумнів і називали не інакше як «говорильнею», до Четвертого конгресу у правлячих колах поставилися зі значною увагою. Офіційним представником від Росії на четвертому, як і на третьому конгресах, було призначено директора Медичного департаменту МВС доктора медицини і хірургії Л. Рагозіна¹.

Для підготовки до конгресу було створено спеціальну комісію при МВС, до роботи якої Л. Рагозін залучив відомих у сфері опіки осіб – директора Канцелярії з управління дитячими притулками ВУІМ О. Адеркаса, юрисконсульта Головного тюремного управління Міністерства юстиції Д. Дриля, чиновника МВС Г. Вітте, члена Комітетів Головного опікунства дитячих притулків ВУІМ і Опікунства про будинки працелюбства і робітні будинки барона О. Буксгевдена, чиновника Канцелярії ВІУМ С. Уманця, почесного члена Санкт-Петербурзької ради дитячих притулків А. Селіванова, керівника справами Комітету Опікунства про будинки працелюбства і робітні будинки Є. Максимова, лікарів В. Шенгелідзе, В. Губерта, М. Грузенберга, Г. Дембо та ін.². Практичним результатом роботи комісії стала підготовка та публікація збірника нарисів з різних галузей опіки та доброчинності в Росії французькою та російською мовами³. 400 примірників книги через Міністерство іноземних справ було роздано представникам іноземних держав. Публікації російською мовою з доповненнями безплатно розсилали до губернських земських управ, ПГО, в доброчинні організації, бібліотеки навчальних закладів. На думку Л. Булгакової збірник став одним з

¹ Булгакова Л. А. Участие России в международных конгрессах по призрению и благотворительности. *Благотворительность в истории России : Новые документы и исследования*. Санкт-Петербург, 2008. С. 345, 347.

² Там само. С. 350.

³ Общественное и частное призрение в России. Санкт-Петербург : Тип. имп. акад. наук, 1907. 296 с.

найкращих видань, яке відбивало стан опіки та доброчинності в Російській імперії¹.

У діяльності Четвертого конгресу з питань опіки та доброчинності брали участь шість представників від Росії: крім Л. Рагозіна, Г. Вітте, О. Адеркаса, О. Катуара де Біонкура, також секретар Імператорського людинолюбного товариства Г. Ракєєв та предводитель дворянства Маріупольського повіту Катеринославської губернії П. Каменський².

П'ятий міжнародний конгрес проходив у Копенгагені 27–31 липня 1910 р. Головними питаннями для обговорення на форумі були: догляд за хворими в селах, опіка іноземців, роль жінок в організації доброчинності та опіка над удовами та сиротами³. Оцінюючи стан справ в Росії, Г. Вітте відзначав, що всі заходи в цьому напрямку стосувалися насамперед удів і сиріт службовців урядових і громадських установ і не мали нічого спільного з системою опіки на Заході, під якою розумілася обов'язкова опіка нужденних з боку держави або органів самоврядування⁴.

Останній, Шостий міжнародний конгрес щодо опіки та доброчинності планувалося провести в Лондоні наприкінці травня 1915 р. Програмою передбачалося обговорення попереджувальних заходів (соціального страхування), опіки покинутих дітей, родин арештантів, піклування про розумово хворих. Проте, Перша світова війна стала на заваді цим планам⁵.

Питання опіки та доброчинної допомоги дітям неодноразово розглядалися також на загальноросійських з'їздах. Так, 28 квітня 1886 р. в Москві на першому з'їзді представників доброчинних установ, що опікувались дітьми, вперше постало питання про об'єднання діяльності

¹ Булгакова Л. А. Участие России в международных конгрессах по призрению и благотворительности. *Благотворительность в истории России : Новые документы и исследования*. Санкт-Петербург, 2008. С. 350.

² Там само. С. 351.

³ Там само. С. 358.

⁴ Витте Г. Г. Международный конгресс по общественному призрению и частной благотворительности в Копенгагене. *Трудовая помощь*. 1910. № 10. С. 447.

⁵ Булгакова Л. А. Участие России в международных конгрессах по призрению и благотворительности. *Благотворительность в истории России : Новые документы и исследования*. Санкт-Петербург, 2008. С. 365.

установ, які переслідували завдання дитячої допомоги¹. Розглядалось також питання про захист дітей від жорсткого поводження². Серед учасників з'їзду були відомі громадські та релігійні діячі, лікарі, юристи, представники урядових відомств, доброчинних закладів і товариств, наприклад, голова з'їзду граф П. Капніст, М. Бахметьєв, Г. Рачинський, протоієрей Г. Смирнов-Платонов, К. Рукавишников, М. Яблоков, Д. Дриль та ін., понад 60 осіб³. Серед ключових висновків з доповідей були думки про необхідність відкриття денних притулків для попередження здійснення злочинів дітьми, встановлення опіки над дітьми, які стали жертвами злочинів, жорсткого поводження. Наполягалось на визнанні можливим і бажаним відправлення дітей на виховання в села⁴. Ставилося актуальне питання про організацію допомоги хронічно-хворим дітям, створення спеціальних закладів для їхнього навчання, бо таких закладів було на той час небагато в Російській імперії⁵.

З 1880-х рр. питання піклування над малолітніми злочинцями набуло в Російській імперії такої актуальності, що виникла необхідність проведення з'їздів представників виправних закладів. Перший з'їзд відбувся 20–27 жовтня 1881 р. в Москві у приміщенні Московського міського Рукавишниковського виправного притулку⁶. Другий з'їзд проходив 10–15 вересня 1884 р. в Києві⁷.

Серед учасників першого з'їзду були московський міський голова С. Третьяков, представники Московського Рукавишниковського притулку,

¹ Див.: Смирнов С. Заметки по поводу первого съезда Московских благотворительных учреждений, призревающих детей. *Детская помощь*. 1886. № 15. С. 586–593.

² Горностаев И. Об объединении деятельности учреждений, преследующих задачи детской помощи. *Трудовая помощь*. 1901. № 3. С. 334.

³ Летопись и труды первого съезда благотворительных учреждений в Москве. *Детская помощь*. 1886. № 9. С. 317–318.

⁴ Летопись и труды первого съезда благотворительных учреждений в Москве. *Детская помощь*. 1886. № 10. С. 363, 369.

⁵ Летопись и труды первого съезда благотворительных учреждений в Москве. *Детская помощь*. 1886. № 12. С. 451.

⁶ Рукавишников К. В. Труды Высочайше разрешённого первого съезда представителей русских исправительных заведений для малолетних. Москва : Тип. А. И. Мамонтова и К°, 1882. 249, 176 с.

⁷ Рукавишников К. В. Труды Высочайше разрешённого второго съезда представителей русских исправительных заведений для малолетних. Москва : Тип. В. Ф. Рихтера, 1885. 217, 181 с.

Московського Болшевського виправного притулку для дівчат, Петербурзького товариства патронату, виправних притулків Ярославля, Симбірська, Варшави, Харкова, Саратова, Петербурга, Києва¹. У діяльності другого з'їзду брали участь очільник Південно-Західного краю О. Дрентельн, київський губернатор С. Гудим-Левкович, київський голова І. Толлі, представники від Головного тюремного управління, Міністерства юстиції та представники від товариств землеробських колоній і ремісничих притулків Петербурга, Києва, Москви, Ярославля, Харкова, Варшави, Одеси².

Наступні з'їзди представників російських виправних притулків, крім останнього, проходили в Москві: третій з'їзд – у червні 1890 р., четвертий – у серпні 1895 р.³. П'ятий з'їзд проходив з 12 по 18 травня 1900 р.⁴. Шостий, очевидно, проходив у 1903 р., сьомий – у 1908 р., восьмий – у жовтні 1911 р.⁵.

Усього ж у Російській імперії впродовж 1881–1911 р. пройшло вісім з'їздів представників російських виправних закладів для малолітніх. Між з'їздами діяло Постійне бюро виправних закладів⁶. Пропозиція щодо його створення пролунала на третьому з'їзді (1890 р.), а створено постійне бюро з'їздів російських виправних притулків було 10 січня 1891 р.⁷ у складі трьох осіб: голови К. Рукавишнікова, В. Микляшевського та сенатора М. Таганцева⁸. Бюро готувало майбутні з'їзди та було центром, що сприяв об'єднанню діяльності окремих установ⁹.

¹ Рукавишников К. В. Труды Высочайше разрешённого первого съезда ... С. 1.

² Рукавишников К. В. Труды Высочайше разрешённого второго съезда ... С. 1.

³ Таганцев Н. С. Уголовное право (Общая часть). Ч. 2. По изданию 1902 года. URL: <http://www.allpravo.ru/library/doc101p/instrum106/> (дата обращения: 13.07.2018).

⁴ Труды Пятого съезда представителей, состоящих под покровительством Его Императорского Величества Государя Императора русских исправительных заведений для малолетних. (Москва, изд. К.В.Рукавишникова, 1900 г.). *Журнал Министерства юстиции*. 1901. № 4. С. 354. Подпись: Д. Д. [Дриль Д. А.].

⁵ ДАРФ. Ф. 1188. Оп. 1. Спр. 7. Арк. 1–2.

⁶ Отчёт о деятельности Высочайше утверждённого Постоянного Бюро съездов, состоящих под покровительством Государя Императора русских исправительных заведений за 1904 год. *Журнал Министерства юстиции*. 1905. № 10. С. 243–253.

⁷ ПСЗРИ. Собр. (1881–1913). Т. 11. № 7356.

⁸ ДАРФ. Ф. 1188. Оп. 1. Спр. 1. Арк. 1.

⁹ Таганцев Н. С. Уголовное право (Общая часть). Ч. 2. По изданию 1902 года. URL: <http://www.allpravo.ru/library/doc101p/instrum106/> (дата обращения: 13.07.2018).

Останній (восьмий) з'їзд проходив у Санкт-Петербурзі в жовтні 1911 р., на якому було представлено 20 доповідей, присвячених питанню опіки над неповнолітніми. Серед них – першого дитячого мирового судді М. Окунєва на тему «Особливий суд у справах про малолітніх», приват-доцента П. Люблинського «Про посадових опікунів у зв'язку з діяльністю судів для дітей», професора-юриста С. Познишева «Про нові джерела засобів для організації примусового виховання безпритульних, покинутих і жебраків-дітей та підлітків», заслуженого проф. В. Микляшевського «Як здійснюється заступництво над вихованцями виховно-виправних закладів у Росії», заслуженого діяча в галузі виховання О. Фідлера «Про організацію широкої допомоги безпритульним і покинутим дітям»¹. О. Фідлер акцентував увагу на необхідності правильної організації найширшої допомоги бездоглядним, покинутим дітям. На думку О. Фідлера, необхідно було залучати міста й земства для планомірної боротьби з дитячою злочинністю й засновувати в кожному місті й окремій місцевості особливе «Товариство піклування про дітей»².

На з'їздах представників виправних притулків відбувалось ознайомлення зі станом існуючих виправних закладів, розроблялися практичні питання їх улаштування, певні проекти реформ вносились до Міністерства юстиції та Міністерства внутрішніх справ і були згодом реалізовані³. Найважливішим досягненням з'їздів було визнання за виховно-виправними закладами для дітей не карального, а виправного характеру⁴.

З 5 по 7 червня 1901 р. в Санкт-Петербурзі проходив Перший з'їзд діячів Відомства імператриці Марії Олександрівни над сліпими. У заході взяли участь понад 100 вчителів та вихователів сліпих, особи, які мали відношення до опіки над сліпими, а також деякі сліпі. На з'їзд приїхали

¹ ДАРФ. Ф. 1188. Оп. 1. Спр. 7. Арк.1–2.

² Держархів Харківської області. Ф. 45. Оп. 1. Спр. 3537. Арк. 1.

³ Таганцев Н. С. Уголовное право (Общая часть). Ч. 2. По изданию 1902 года. URL: <http://www.allpravo.ru/library/doc101p/instrum106/> (дата обращения: 13.07.2018).

⁴ Горонович И. И. Об исправительных заведениях для преступных и порочных детей. Очерк. Изд. Херсон. губ. зем. управы. Херсон : Тип. О. Д. Ходушиной, 1893. С. 30.

також представники установ інших відомств. Засідання проходило в будинку Олександро-Маріїнського училища для сліпих. Головою з'їзду було обрано члена ради опікунства над сліпими, опікуна училища Ф. Фельдмана, віце-головами – директора Олександро-Маріїнського училища Г. Недлера та члена ради опікунства О. Адеркаса¹. Було розглянуто широкий спектр питань стосовно навчання та виховання сліпих, забезпечення їх працею та опіки над сліпими, які закінчили училища².

На початку ХХ ст. в Росії проводилися спеціальні з'їзди, у роботі яких активну участь брали засновники, керівники та лікарі училищ глухонімих. На цих з'їздах піднімалися актуальні питання опіки, навчання та виховання глухонімих. Перший з'їзд проходив у Москві в 1906 р., другий – у 1907 р. в Санкт-Петербурзі. Третій з'їзд відбувався в Москві з 27 по 31 грудня 1910 р. Перші два з'їзди являли собою лише підсекцію ХІ секції 2-го та 3-го з'їздів російських діячів технічної та професійної освіти. Третій з'їзд діячів з виховання, навчання та опіки над глухонімими було скликано абсолютно самостійно. Організатором з'їзду був директор Ф. Рау та педагогічний персонал Московського училища глухонімих³.

Почесним головою з'їзду було обрано Московського міського голову М. Гучкова, а головами засідань – доктора медицини М. Богданова-Березовського, члена Ради Опікунства над глухонімими, доктора медицини Е. Боришпольського (Санкт-Петербург), колишнього директора Варшавського інституту глухонімих і сліпих С. Яковенка (Варшава), директора Олександрівського училища глухонімих Н. Лаговського (Катеринославська губернія), доктора медицини, директора Імператорського училища глухонімих П. Єнька (Санкт-Петербург), начальницю Маріїнської школи глухонімих Г. Кюльце (Санкт-Петербург), начальницю Казанського

¹ Первый съезд деятелей по ведомству попечительства императрицы Марии Александровны о слепых. *Вестник благотворительности*. 1901. № 7–8. С. 120. Подпись: К. Г.

² Там само. С. 122–123.

³ Боришпольский Е. Отчет о Съезде деятелей по воспитанию, обучению и призрению глухонемых, состоявшемся в Москве с 27 по 31 декабря 1910 г. *Вестник Попечительства государыни императрицы Марии Федоровны о глухонемых*. 1910–1911. № 5–6. С. 111.

училища глухонімих Е. Ласточкину та директора Варшавського інституту глухонімих і сліпих доктора медицини Юргенса¹.

У роботі з'їзду активну участь брали завідувач Харківського училища глухонімих протоієрей В. Ветухов, завідувачка школи для глухонімих у Києві Н. Патканова-Кронковська², лікарі М. Додін (Єлисаветград) та А. Де-Ленс (Київ)³. На з'їзді розглядалися важливі питання загального державного навчання глухонімих, належного фінансування (оскільки практично всі провінційні училища глухонімих існували винятково на добровільні кошти), пенсійного забезпечення вчителів училищ.

Спеціальна комісія VIII Пироговського з'їзду⁴, яка займалася питаннями опіки підкинутих дітей, запропонувала внести зміни до цивільного законодавства й назву «незаконнонароджені» діти замінити на «позашлюбні», що й було зроблено за новим законом 3 червня 1902 р.⁵.

Автор нарису «О современном положении дела призрения бесприютных и покинутых детей в России», який підписався Д-о, приходить до досить прогресивних на той час висновків, що опіка над безпритульними дітьми повинна бути розділена на декілька моментів: 1) допомога матерям; 2) опіка підкидьків у виховних будинках; 3) сприяння усиновленню; 4) патронаж над вихованцями. Відзначалося, що питання, у чиїх руках повинна бути зосереджена справа опіки над безпритульними дітьми, є складним. Відзначалося, що «у принципі, справа опіки повинна бути доручена земствам та містам як установам, покликаним піклуватися про місцеві потреби. Але не підлягає сумніву, що в такому складному питанні, як турбота про позашлюбних дітей, існують такі складні завдання, вирішити які під силу

¹ Там само. 115.

² Боришпольский Е. Отчет о Съезде деятелей по воспитанию, обучению и призрению глухонемых, состоявшемся в Москве с 27 по 31 декабря 1910 г. *Вестник Попечительства государыни императрицы Марии Федоровны о глухонемых*. 1910–1911. № 7–8. С. 176.

³ Боришпольский Е. Отчет о Съезде деятелей по воспитанию, обучению и призрению глухонемых, состоявшемся в Москве с 27 по 31 декабря 1910 г. *Вестник Попечительства государыни императрицы Марии Федоровны о глухонемых*. 1911–1912. № 1–2. С. 33.

⁴ Засідання VIII Всеросійського Пироговського з'їзду лікарів проходили в Москві 4–10 січня 1902 р. *Трудовая помощь*. 1902. № 1. С. 112.

⁵ О современном положении дела призрения бесприютных и покинутых детей в России. *Трудовая помощь*. 1913. № 7. С. 139–140. Подпись: Д-о.

тільки державі»¹. Отже, головним рішенням з'їзду було зрівняння у правах незаконнонароджених з іншими особами, що й було втілено у життя Законом 3 червня 1902 р.

На початку ХХ ст. у Санкт-Петербурзі відбулося два з'їзди російських діячів з питань громадської та приватної опіки: перший проходив 8–13 березня 1910 р., другий – 11–16 травня 1914 р.². На першому обговорювались, крім інших, питання виховання у притулках та професійної освіти в доброчинно-виховних закладах. У першому з'їзді взяло участь понад 300 делегатів, які за п'ять днів виголосили 40 доповідей³.

На з'їзді, як відзначав С. Гогель, почався похід проти системи виховання дітей доброчинними установами в притулках, бо ця система не лише не готувала до практичного життя, але й відлучувала від нього⁴.

На другому з'їзді актуальними стали питання піклування над покинутими дітьми та вивчення досвіду опіки над неповнолітніми в Англії, Угорщині, Німеччині, Італії та Франції. У роботі з'їзду взяли участь представники педагогічної громадськості як центральних, так і місцевих організацій, у тому числі делегати з українських губерній, зокрема Київське губернське земство відрядило на з'їзд члена управи та лікаря-директора сирітського притулку⁵.

На з'їзді було ухвалено «Положення про суспільну опіку», основними рекомендаціями якого визнавались у тому числі такі як зміна Статуту суспільної опіки, встановлення обов'язкової опіки над дітьми

¹ Там само. С. 150–151.

² Труды первого съезда русских деятелей по общественному и частному призрению. 8–13 марта 1910 г. Санкт-Петербург., 1910 IV, 229, 637 с. ; Труды съезда по общественному призрению, созванного Министерством внутренних дел 11–16 мая 1914 г. : в 2 т. Петроград : Тип. В. Безобразов и К 1914. Т. 1. Доклады и журналы заседаний. XXX, 743 с. ; Т. 2. Материалы. II, 538 с.

³ Бабинская С. П. Сельские воспитательные учреждения приютского типа в дореволюционной России: автореф. дис. ... канд. пед. наук. Москва, 1967. С. 13.

⁴ Гогель С. К. Подготовка к благотворительности. *Антология социальной работы*. Москва, 1994. Т. 1. С. 184–185.

⁵ Обзор деятельности Киевского губернского земства за 1904–1917 годы. Ч. 1. Общеземские мероприятия. Київ : Друк. Київ. губ. нар. управи, 1918. С. 73.

непрацездатних осіб або злочинців, дітей-ненормальних, жебраків, безпритульних, безпомічних, постраждалих від жорсткого поводження¹.

У грудні 1913 р. відбувся Перший з'їзд з питань дитячого суду, на якому обговорювався проект закону щодо заходів піклування над безпритульними, було запропоновано дати визначення різним категоріям безпритульності малолітніх: залишених без нагляду або опіки батьків чи опікунів, малолітніх-жебраків та волоцюг, малолітніх злочинців, дітей, батьків-злочинців, отже малолітніх, які перебували в тих життєвих умовах, що могли мати негативний вплив на дитячу моральність або здоров'я².

Отже, на міжнародних конгресах та загальноросійських з'їздах порушувалися питання ефективної організації доброчинності та суспільної опіки, зокрема над дітьми, попередження підкидання, боротьби з дитячою смертністю, створення нових типів виховних та доброчинних закладів, організації допомоги різним категоріям неповнолітніх. З'їзди і конгреси допомагали скерувати суспільну думку в позитивному напрямку, обмінюватися не лише ідеями, але й практиками реалізації опіки та піклування над дітьми³.

Висновки до розділу 2

Таким чином, у європейських країнах було накопичено значний досвід опіки над покинутими дітьми, сиротами, малолітніми правопорушниками, дітьми бідних батьків. Функціонували різні форми організації допомоги неповнолітнім – в одних країнах переважала державна, в інших – громадська опіка. Найпоширенішим типом закладів у європейських країнах були виховні будинки. У Європі діяло дві системи опіки: 1) піклування над сиротами й покинутими дітьми в закритих, спеціальних закладах – виховних будинках;

¹ Бобровников В. Г. Благотворительность и призрение в России : монография. Волгоград : Политехник, 2000. С. 126.

² Гернет М. Н. Социально-правовая охрана детства ... С. 45, 51

³ Кравченко О. Опіка над дітьми в Україні наприкінці XVIII – на початку XX ст. : монографія. Харків : ФОП Панов А. М., 2019. С. 66.

2) відправлення дітей під опіку окремих родин. На території українських земель мали місце і відкриті, і закриті форми опіки, типовим видом закладів були притулки, виховні будинки не знайшли поширення, на відміну від російських столиць.

Українське право щодо опіки над дітьми мало коріння з Литовських статутів. Припускаємо, що протягом XVIII – на початку XX ст. законодавство Російської імперії щодо опіки над дітьми суттєво трансформувалося під впливом саме європейських держав: з'явилися закони про опіку над незаконнонародженими, насамперед, щодо збереження їхнього життя, запобігання підкидання дітей. Сиротами мали опікуватися на місцях прийомні родини, тобто заохочувалася приватна опіка над дітьми.

Найважливішим законодавчим документом, що регулював механізм опіки над різними категоріями неповнолітніх, був Статут про суспільну опіку. Становий характер опіки над дітьми проявлявся у законодавстві, особливо до другої половини XIX ст.

Проведення міжнародних конгресів і з'їздів, на нашу думку, мало важливі позитивні наслідки: громадські діячі намагалися щосили бити в «дзвони» суспільної свідомості, вносили проекти рішень до різних міністерств і отримували врешті-решт реакцію: відбувалися зміни в російському законодавстві, з'явилися нові закони про опіку над малолітніми правопорушниками, незаконнонародженими дітьми тощо.

Відбулося спрощення процедури відкриття доброчинних організацій, які надавали допомогу дітям, що в певній мірі призводило до розпорошення і дублювання їхніх функцій. Під впливом міжнародних та загальноросійських з'їздів і конгресів на початку XX ст. поступово викристалізовувалася ідея державного впливу і переходу від доброчинності до обов'язкової державної системи соціального захисту.

Результати досліджень даного розділу наведено в публікаціях: [768, 845, 870, 879].

РОЗДІЛ 3

ВІДОМЧІ УСТАНОВИ ОПІКИ НАД ДІТЬМИ В УКРАЇНСЬКИХ ГУБЕРНІЯХ

3.1. Виховні та сирітські будинки Приказів громадської опіки

Система державної опіки над дітьми в Російській імперії почала складатися з останньої чверті XVIII ст. Це було пов'язано з адміністративною реформою 1775 р., складовою частиною якої стало формування спеціальних губернських органів – Приказів громадської опіки (далі – ПГО)¹.

Першу частину Закону «Установи для управління губерній Всеросійської Імперії» було підписано Катериною II 7 листопада 1775 р. Причиною проведення реформи стало розширення території держави, яка поділялася на 50 губерній. Кожні 2–3 губернії об'єднувалися в генерал-губернаторства (намісництва)². У пункті 380 Закону «Установи для управління губерній Всеросійської Імперії» визначалося досить широке коло обов'язків ПГО у кожній губернії: опіка та нагляд за створенням та діяльністю 1) народних шкіл; 2) сирітських будинків для опіки та виховання сиріт чоловічої і жіночої статі, які залишилися без батьків і не мають засобів для існування; 3) шпиталів або лікарень для лікування хворих; 4) богаділень для убогих, покалічених та престарілих чоловічої та жіночої статі; 5) особливого будинку для невиліковно хворих, 6) будинку для божевільних; 7) робітних будинків для осіб обох статей; 8) упокорювальних будинків для осіб обох статей. У пункті 382 зазначалося, що на відкриття в кожній губернії ПГО жалувалося зі скарбниці по 15 тис. руб. одноразово для створення капіталу й заохочення доброхотних людей до пожертвувань для ПГО³.

Відкриття ПГО на українських землях відбувалося поступово протягом певного часу й було пов'язано зі запровадженням нового адміністративно-

¹ Ступак Ф. Я. Прикази громадської опіки в Україні. Київ : НМУ, 2002. С. 3.

² Соколов А. Р. Приказы общественного призрения в последней четверти XVIII в. *Английская набережная, 4 : Ежегодник, 2000*. Санкт-Петербург, 2000. Вып. 2. С. 230.

³ Благотворительная Россия. История государственной, общественной и частной благотворительности в России ... 1901. Т. 1. С. 167 ; ПСЗРИ. Собр. (1649–1825). Т. 20. № 14392.

територіального устрою, головною одиницею якого стала губернія. З 1780 р. Закон «Установи для управління губерній Всеросійської Імперії» почав поширюватися на українські землі. Згідно цього Закону у кожній губернії адміністративно-поліцейські функції виконували губернатор, губернське правління та Приказ громадської опіки.

В Україні ПГО відкривалися поступово наприкінці XVIII – на початку XIX ст.: виникли в Харківському (9 грудня 1780 р.), Київському (9 січня 1782 р.), Чернігівському (19 січня 1782 р.), Новгород-Сіверському (19 січня 1782 р.). 4 липня 1784 р. – у Катеринославському намісництвах, 29 січня 1787 р. – у Таврійській області, 1 травня 1796 р. – у м. Кам'янець-Подільський Подільського намісництва, 6 серпня 1796 р. – у м. Житомирі Волинського намісництва¹. У 1802 р. – в Полтавській та Херсонській губерніях, 1803 р. – у Таврійській губернії. Враховуючи особливий статус м. Одеси, у 1823 р. було створено Одеський ПГО².

ПГО підпорядковувалися імператору й Сенату, з 1802 р., коли було створено міністерства, ПГО перейшли у відання Міністерства внутрішніх справ. З 1810 р. по 1819 р. ПГО підпорядковувалися Міністерству поліції, але з 1819 р. знову були передані до Господарського Департаменту Міністерства внутрішніх справ³. Основними типами закладів для дітей при ПГО на українських землях були виховні будинки (доми) та сирітські будинки (сиротинці). Виховні будинки влаштовувалися в деяких губерніях, крім столичних міст Санкт-Петербурга та Москви, як заклади для незаконнонароджених дітей у віданні установ суспільної опіки. З 31 жовтня

¹ Григорьев В. А. Реформа местного управления при Екатерине II: (Учреждение о губерниях 7 ноября 1775 г.). Санкт-Петербург : Рус. скоропечатня, 1910 VII, [1], 387 с. URL: <http://books.e-heritage.ru/book/10079124> (дата обращения: 14.06.2018).

² Ступак Ф. Я. Приказы громадської опіки в Україні ... С. 10; Дуплий Е. В. Приказы общественного призрения в России ... С. 106.

³ Махорін Г. Л. Діяльність Волинського приказу громадської опіки. *Вісник Академії праці і соціальних відносин Федерації профспілок України*. 2003. № 5 (24). С. 179.

1808 р. за розпорядженням імператриці Марії Федорівни, передавалися під управління ПГО¹.

Припускаємо, що виховні будинки існували до створення ПГО, про їх існування у «доприказні» часи згадували дослідники, зокрема С. Звенигородський. Протягом 1764–1775 рр. виховні будинки було відкрито в Ніжині, Оренбурзі, Новгороді, Смоленську, Чебоксарах, Єнисейську, Коломні, Осташкові та інших містах². Очевидно, пізніше вони були закриті.

1816 р., як вдалося встановити, виховні будинки при ПГО існували в українських губерніях лише в Києві (з пологовим будинком) та Харкові – Слобідсько-Український (40 сиріт опікувались поза ПГО на його кошти)³. Смертність дітей у виховних притулках була вражаючою: до 81–100% вихованців гинули. Зважаючи на це, 3 липня 1828 р. в Росії імператором Миколою I було затверджено закон, за яким заборонялось відкривати нові виховні будинки для підкидьків у віданні ПГО⁴. Існуючі виховні будинки було закрито, а дітей роздано під опіку охочим доброчинцям безплатно, або за встановлену оплату⁵. Очевидно, було закрито й виховні будинки в українських губерніях⁶. 9 березня 1898 р. рішенням Державної Ради цей указ, як вже згадувалося, було скасовано⁷.

5 червня 1820 р. вийшов закон, за яким ПГО повинні були розподіляти незаконнонароджених дітей після завершення їхнього перебування на вихованні в закладах суспільної опіки. Усіх вихованців ПГО розподіляли на дві категорії: 1) здібних або обдарованих; 2) таких, що мали обмежені

¹ Россия. Законы и постановления. Свод законов Российской империи, повелением государя императора Николая Первого составленный. Издание 1915 года / Россия. Законы и постановления. Петград, 1915. Т. 13: Устав о общественном призрении. 1915. С. 38. URL: <http://elibrary.shpl.ru/nodes/17825#mode/grid/page/1/zoom/1> (дата обращения: 18.03.2018).

² Звенигородский С. Призрение покинутых детей (подкидышей) в Харьковской губернии. *Врачебная хроника Харьковской губернии*. 1911. № 5. С. 431.

³ О общественном призрении в России / [А. Стог]. Санкт-Петербург : Изд. М-ва полиции, 1818. Ч. 1. Табель № 3.

⁴ ПСЗРИ. Собр. (1825–1881). Т. 3. (1828). № 2125.

⁵ Краткий очерк возникновения и деятельности благотворительных учреждений Харьковской губернии / сост. по распоряжению начальника Харьковской губернии Н. П. Савицким и П. А. Евстратовым. Харьков : Тип. губ. правл., 1896. С. 45.

⁶ ЦДІАК України. Ф. 442. Оп. 65. Спр. 269. Арк. 1.

⁷ ПСЗРИ. Собр. (1881–1913). Т. 18. (1898). № 15131.

здібності, не мали успіхів у науках. Перших передбачалося віддавати на навчання до училищ або навіть до Медично-хірургічної академії. Другу категорію – направляти робітниками при садах чи до інших закладів на роботу¹. У 1865 р. було припинено прийом до університетів та Медично-хірургічної академії медичних пансіонерів і стипендіатів МВС, тобто і вихованців ПГО².

1837 р. незаконнонароджених або невідомого походження вихованців чоловічої статі ПГО було заборонено віддавати на цивільну службу з правом отримання класних чинів та заборонено віддавати дітей цієї категорії до повітових училищ, гімназій, бухгалтерських відділень та подібних закладів³. Якщо вихованець ПГО потрапляв до купецької родини, а з часом виявлялося, що це була незаконнонароджена солдатська дитина, то ця дитина поверталася до воєнного відомства або вихователь міг внести за неї до скарбниці визначену суму як за рекрута⁴. Малолітніх волоцюг жіночої статі до 17 років залишали на вихованні в закладах ПГО, а потім приписувати до податної спільноти на власний кошт існування⁵.

Розподіл до сирітських будинків залежав від соціального стану дитини: довідку про відправлення сиріт купців, міщан, цехових, посадських і різночинців надавав міський голова, а сиріт чиновників і канцелярських службовців – губернатор⁶. До сирітських будинків діти приймалися за згодою ПГО або земської управи щороку з 1 липня. Насамперед, про сиріт через ремісничих голів, поліцію або приватних осіб збиралися дані про: 1) майно, яким сирота володіє; 2) чи не встановлено над ним опіку за рішенням Сирітського суду; 3) наявність родичів, які б могли взяти під свою опіку; 4) рід занять і соціальний стан батьків та чи від них походять діти; 5) стан

¹ ПСЗРИ. Собр. (1649–1825). Т. 37. (1820–1821). № 28305.

² ПСЗРИ. Собр. (1825–1881). Т. 40. (1865). Ч. 1. № 42150, п. 1.

³ ПСЗРИ. Собр. (1825–1881). Т. 12. (1837). Ч. 2. № 10816.

⁴ ПСЗРИ. Собр. (1825–1881). Т. 20. (1845). Ч. 1. № 19181.

⁵ ПСЗРИ. Собр. (1825–1881). Т. 27. (1852). Ч. 1. № 26611.

⁶ Устав о общественном призрении. Общие учреждения установленный общественного призрения и уставы заведений, им подведомственных. *Свод законов Российской империи*. Изд. 1892 г. Т. 13. С. 129–130. URL: <http://pravo.gov.ru/proxy/ips/?searchres=&empire=1&collection=0&volume=100017&pg=1> (дата обращения: 18.03.2018).

здоров'я, відсутність фізичних та розумових недоліків, невиліковної хвороби, наявність щеплення проти віспи; 6) вік дитини з наданням метричного свідоцтва¹.

До сирітських притулків за законодавством могли прийматися пансіонери на прохання приватних осіб, опікунів чи на вимогу різних відомств. За пансіонерів кожні півроку вносилися встановлена плата. Майно сиріт до повноліття доручалося збереженню сирітських судів або дворянських опік. Сиротам законного походження надавалося право, так само як і вихованцям Імператорських виховних будинків, після досягнення 21 року обирати рід занять, дозволялося приписуватися до міщанських або цехових товариств без згоди останніх². Діти в сирітських будинках мали однакове становище, без різниці походження, звання або стану. Одяг, постіль, їжа, прислуга – для всіх повинні були бути однаковими. Вихованці незалежно від статі навчалися за програмами парафіяльних училищ, а саме вивчали: 1) Закон Божий за коротким катехізисом і священною історією; 2) читання за книгами церковного й цивільного друку, читання рукописів; 3) чистописання; 4) чотири перші дії арифметики. Навчальні предмети поділялися на два класи. Найкращі за здібностями діти після складання іспитів мали право вступати до гімназій, а потім до університетів як за рахунок коштів громадської опіки, так і за рахунок родичів, доброчинців тощо³. Дівчатка купецького, міщанського, цехового станів мали право вступати до повивальних училищ, а після випуску залишатися класними дамами при сирітських закладах, віддавалися до партикулярних домів наставницями, до благодійників або до різних майстрів для навчання рукодільним роботам. Дівчатка-діти чиновників чи канцелярських службовців віддавалися до дівочих інститутів, приватних пансіонів або до благодійників⁴.

¹ Там само. С. 129.

² Там само. С. 130.

³ Там само. С. 133.

⁴ Там само. С. 135–137.

Підрахувати реальну кількість виховних будинків, які існували в дореформений період, виявилось достатньо складно. Наведена сучасниками інформація виглядає досить суперечливою. За статистичними даними, 1852 р. в цілому в Російській імперії в 7 виховних будинках та 12 відділеннях на кошти ПГО опікувалося 3 309 дітей. З них 524 були розподілені по різних місцях, 773 – померли, на 1853 р. залишилось 2 012 вихованців. Утримання кожної дитини обходилося в 10 руб. 49 $\frac{1}{4}$ коп. на рік, або в 3 коп. на добу¹. У тому числі виховні будинки діяли в Києві та Харкові.

За іншими даними, наведеними К. А. Мушинським, на 1861 р. у 19-ти губерніях та деяких повітових містах існувало 8 виховних будинків і 11 відділень, у яких перебувало 2218 дітей. На їхнє утримання витрачено 30947 руб., тобто 57 руб. 66 коп. на одну дитину².

Сирітські будинки належали до розряду благодійних закладів у завідуванні та на утриманні ПГО. Метою їх заснування було: 1) опіка над сиротами в тому віці, коли вони не можуть бути влаштовані для навчання, яке повинне було б закласти основи їхнього майбутнього стану; 2) сприяння влаштуванню сиріт після досягнення певного віку: одних – до навчальних закладів, інших – на службу, на фабрики чи заводи, до приватних осіб для навчання ремеслам, торгівлі та іншим корисним заняттям, що відповідають статі, походженню або соціальному стану дитини³.

До сирітських будинків ПГО приймалися 1) сироти обох статей з дітей місцевих купців, міщан, цехових і взагалі людей вільного стану, які залишилися без батьків у ситуації, коли потребували опіки; 2) сироти чиновників та канцелярських службовців, які, перебуваючи в бідності, не мали можливості віддати своїх дітей на виховання та навчання до інших

¹ Благотворительная Россия : История государственной, общественной и частной благотворительности в России ... Т. 1. Ч. 1. С. 259.

² Мушинский К. А. Устройство общественного призрения ... С. 39.

³ Свод законов Российской империи, повелением государя императора Николая Первого составленный. Санкт-Петербург : В Тип. Второго Отделения Собственной Е.И.В.Канцелярии, 1857. Т. 13. Уставы о народном продовольствии, общественном призрении, и врачебные. 996 с.: Ч. II. Уставы о общественном призрении. URL: <http://www.runivers.ru/lib/book7372/388226/> (дата звернення: 15.03.2018).

закладів¹. З 1843 р. постанова про відправлення до виховних закладів ПГО солдатських дітей жіночої статі набула поширення й на морське відомство².

Створення губерній супроводжувалося формуванням губернських установ і закладів, у тому числі соціальних. Припускаємо, що одним із найдавніших сирітських будинків був Харківський. У книзі витрат Харківського сиротинця за 1790 р. відзначалося, що для утримання дітей продукти харчування купувалися у приватних осіб, а витрати записувалися за місяцями до спеціальної книги, виданої бібліотекарю ієромонаху Аполлосу³.

Після утворення з Малоросійської губернії двох – Полтавської та Чернігівської, у 1803 р. за імператорським указом Малоросійському генерал-губернатору князю Олексію Куракіну наказувалося серед інших богоугодних закладів створити в Полтавській губернії під назвою «Будинок виховання бідних», які будуть навчатися в гімназії та повітовому училищі⁴. Проте офіційне відкриття цього навчально-виховного закладу опіки над дітьми відбулося 1 травня 1804 р. в Чернігові. О. Куракін наполягав на тому, щоб Будинок став незалежною від навчальних закладів організацією, і листувався з цього приводу з опікуном Харківського навчального округу графом Северином Потоцьким. Останній же прагнув об'єднати установу з гімназією, правила про заснування якої були затверджені 26 січня 1803 р., під безпосереднім власним наглядом. О. Куракін добився дозволу в міністра освіти графа П. Завадовського на відкриття Будинку виховання бідних у приміщеннях колишнього літнього архієрейського дому під власним керівництвом та коштом Чернігівського ПГО⁵.

Будинок виховання бідних було розраховано на 50 дітей «сиріт на казенному утриманні, без батьків або при них, але неімущих». Як писав П. Добровольський, князь О. Куракін на відкритті не був присутній, оскільки

¹ ПСЗРИ. Собр. (1825–1881). Т. 11. (1836). Ч. 2. № 9816.

² ПСЗРИ. Собр. (1825–1881). Т. 18. (1843). Ч. 1. № 17432.

³ ЦДІАК України. Ф 1973. Оп. 1. Спр. 2208. Арк. 1.

⁴ ПСЗРИ. Собр. (1649–1825). Т. 27. (1802–1803). № 20808.

⁵ Добровольський П. М. К истории Черниговского земского сиротского дома. *Земский сборник Черниговского губернии*. 1903. № 3. С. 49.

не любив таких свят, на яких передбачав вихваляння у промовах своїх діянь. З тих саме міркувань він не планував бути присутнім на відкритті наступного 1805 р. чернігівської гімназії (реорганізованої з народного училища), про що завчасно написав директору училищ губернії М. Маркову¹.

Між тим О. Куракін після відкриття будинку виховання бідних сам склав його статут, згідно з яким заклад відкривався для допомоги неімущим, «які своїм дітям освіту й виховання дати не в силах»². Не заборонялося приймати до закладу пансіонерів з оплатою по 100 руб. на рік за кожного. Вік дітей, які приймалися на виховання, визначався в 8 – 12 років, а час перебування вихованців під опікою закладу – 7 років, тобто до 19 років включно. У приміщенні будинку планувалося відкрити два відділення: для дворянства та для різночинців³.

При відкритті Будинку виховання бідних було прийнято 19 дітей, а вже наприкінці травня 1804 р. кількість вихованців досягла 42 осіб, 19 з яких (11 дворян та 8 різночинців) були прийняті до народного училища⁴. У назві закладу згодом з'явилася зміна – Будинок виховання бідних дворян, хоча реально до закладу приймали не лише дітей дворянського стану.

1816 р. в Будинку виховання бідних дворян перебувало вже 83 вихованці, протягом року 8 вибуло, 1 помер, залишилося 74 дитини⁵. До закладу спочатку приймалися лише хлопчики. Зі списку вихованців за 1814 р. видно, що це були діти з різних, але привілейованих станів: дворянства, духовенства, діти ротмістрів, колезького асесора, колезького секретаря, колезького регістратора, титулярного радника тощо⁶.

¹ Там само. С. 51.

² Морозова А. Будинок виховання бідних дворян. *Скарбниця української культури*: зб. наук. пр. Чернігів, 2007. Вип. 8. С. 144.

³ Добровольський П. М. К истории Черниговского земского сиротского дома. *Земский сборник Черниговского губернии*. 1903. № 3. С. 52–53.

⁴ Там само. С. 54.

⁵ О общественном призрении в России / [А. Стог]. Санкт-Петербург : Изд. мин-ва полиции, 1818. Ч. 1. О начале устройства и распространения в России общественного призрения и о нынешнем состоянии оного. Табель № 3.

⁶ Держархів Чернігівської області. Ф. 131. Оп. 1. Спр. 771. Арк. 1 зв. – 5.

Досить сумні спогади про своє перебування в Чернігівському виховному закладі залишив колишній вихованець, який навіть через багато років не назвав свого імені, а підписався ініціалами – В. М. Л. Він вважав, що система навчання сиріт була незадовільною, з ненавистю пригадував наглядача закладу Ф. Грембицького, який регулярно проводив «виховні екзекуції над дітьми» – катування відбувалися останньої суботи кожного місяця у «швальні» – так називалася одна з кімнат квартири наглядача. «1827 р., коли я вступив до Чернігівського виховного будинку..., я застав ще майже половину вихованців, яким мало виповнитися 20 років, а вони переважно сиділи ще в повітовому училищі. Навчання у школах було геть поганим: у випускному класі гімназії зазвичай бував один вихованець, рідко – два, іноді жодного з 60-ти. 1832 р. – було три випускники», – писав В. М. Л.¹

Згідно з «Положенням для сирітських будинків, створених під управлінням ПГО», опублікованим 17 лютого 1837 р.², почалася реорганізація Чернігівського будинку виховання бідних дворян. На реорганізацію було виділено 5696 руб. з коштів Чернігівського ПГО. 21 березня 1839 р. було затверджено положення про ліквідацію Будинку виховання бідних дворян³. За штатом 1839 р. кількість вихованців встановлювалася в 40 осіб: 20 хлопчиків та 20 дівчаток⁴. Отже, виникало питання про подальшу долю 63 вихованців, які на той момент перебували і Будинку. Було вирішено 6 із них відправити до нового сирітського будинку, 10 залишити в гімназії пансіонерами ПГО, 10 віддати батькам та родичам, а інших 37 – найбідніших – віддати на службу, видавши по 60 руб. сріблом одноразово⁵. Нарешті на місці Будинку виховання бідних дворян 10 січня 1840 р. було створено Чернігівський сирітський будинок, до якого поступово

¹ Черниговский воспитательный дом семьдесят лет назад : отрывок из воспоминаний В. М. Л. *Киевская старина*. 1896. Т. 6. ноябрь. С. 46.

² ПСЗРИ. Собр. (1825–1881). Т. 11. (1836). Ч. 2. № 9816.

³ Держархів Чернігівської області. Ф. 128. Оп. 1. Спр. 6770. Арк. 24 зв., 66.

⁴ Обзор деятельности Черниговского губернского земства по общественному призрению от 1865 по 1902 год. *Земский сборник Черниговской губернии*. 1904. № 9–10. С. 109. Подпись: N. N.

⁵ Держархів Чернігівської області. Ф. 128. Оп. 1. Спр. 6770. Арк. 51–52 зв.

почали прийматися сироти інших станів – купців, міщан та збіднілих чиновників¹.

Після ухвалення «Положення для сирітських будинків, створених під відомством ПГО» 1836 р., на українських землях поширеною формою закладів для дітей під управлінням ПГО стали сирітські будинки (доми) – для дітей законного походження. Метою їх створення була опіка над малолітніми сиротами обох статей та влаштування їх до навчальних закладів, на службу, на фабрики й заводи, до приватних осіб для навчання ремеслам залежно від соціального стану сиріт².

Згідно статей «Положення для сирітських будинків, створених під управлінням ПГО», до закладів приймалися сироти віком від 7 до 11 років включно з обов'язковим попереднім оглядом лікаря, перевіркою майнового та родинного стану дитини. Дітей з фізичними та розумовими вадами не приймали³. Згідно зі Статутом про суспільну опіку, у сирітських будинках вихованці опікувались до 12 років. Потім діти, залежно від статі, походження, здібностей та схильностей, закінчивши гімназію, могли на розгляд ПГО вступати до університетів (штатними студентами або на кошт ПГО), до цивільної служби, до стану купецького або міщанського (за бажанням)⁴. Найкращі вихованці гімназій вступали до університетів – Московського, Казанського, а в українських губерніях – до Київського Св. Володимира та Харківського на юридичний факультет⁵.

Проте фактично до сирітських будинків нерідко потрапляли незаконнонароджені діти таких категорій: покинуті, діти злочинців та

¹ Морозова А. З історії Чернігівського сирітського будинку. *Сіверянський літопис*. 2008. № 1. С. 48.

² Благотворительная Россия. История государственной, общественной и частной благотворительности в России ... Т. 1. С. 257.

³ ПСЗРИ. Собр. (1825–1881). Т. 11. (1836). Ч. 2. № 9816.

⁴ Мушинский К. А. Устройство общественного призрения ... С. 40–41.

⁵ Свод законов Российской империи, повелением государя императора Николая Первого составленный. Санкт-Петербург: В Тип. Второго Отделения Собственной Е.И.В.Канцелярии, 1857. Т. 13. Уставы о народном продовольствии, общественном призрении, и врачебные. Ч. II. Уставы о общественном призрении. Додаток 27 до ст. 708. С. 293. URL: <http://www.runivers.ru/lib/book7372/388226/> (дата обращения: 15.03.2018).

волоцюг, діти засланих на каторгу до Сибіру, діти арештантів та вбивць (наприклад, коли дружина вбила чоловіка)¹.

Крім виховних та сирітських будинків, при ПГО відкривалися спеціальні відділення для підготовки дітей до служби. Так, 26 червня 1823 р. було затверджено план створення відділень вихованців ПГО, метою яких була підготовка молоді до канцелярської служби. Планувалося на початку відкрити два відділення: перше – в одному з міст малоросійських [українських – О.К.] губерній, друге – в Ярославлі. Відділення були розраховані на 50 вихованців кожне, утримувалися коштом ПГО. Приймалися діти від 10 років різних станів, крім солдатського. Освіту діти мали здобувати в міських училищах та гімназіях, потім віддавалися на службу писарями. Причому молодший писар мусив прослужити не менш 10 років, старший писар – 8 років².

1 листопада 1825 р. були відкриті відділення для вихованців ПГО з метою підготовки в писарі у Ярославлі, 2 листопада того ж року – в Полтаві³. Крім писарського відділення, у 1845 р. в Полтаві нараховувалося 5 різних богоугодних закладів – лікарня на 150 ліжок, богадільня на 75 місць, будинок для душевнохворих на 30 осіб, упокорювальний будинок теж на 30 місць, пологовий будинок на 4 ліжка та відділення вихованців ПГО на 50 дітей⁴.

Вихованці ПГО з обмеженими можливостями розподілялися робітниками до казенних закладів (наприклад, садів, училищ виноробства), у яких мусили прослужити не менше 10 років з моменту повноліття. Причому, виявляючи добру поведінку та старанність, могли розраховувати, з дозволу начальства, на перехід на інші посади, крім статської служби⁵.

Інші випускники розподілялися таким чином: сироти чиновників та канцелярських службовців віддавалися до канцелярських училищ. З 1861 р.

¹ Держархів Чернігівської області. Ф. 131. Оп. 1. Спр. 1776. Арк. 19 зв., 34 зв., 53.

² ПСЗРИ. Собр. (1649–1825). Т. 38. (1822–1823). № 29517.

³ ПСЗРИ. Собр. (1825–1881). Т. 1. (12 декабрі 1825–1826). № 346.

⁴ История Полтавского земства. Дореформенный период и введение земских учреждений / сост. Ф. А. Щербина. Полтава : Тип. И. Фришберг, 1914. Вып. 1. С. 5.

⁵ ПСЗРИ. Собр. (1825–1881). Т. 5. (1830). № 3510.

було припинено прийом вихованців ПГО до училищ дітей канцелярських службовців, а самі канцелярські училища ліквідовувалися¹. Замість цього ПГО надавалося право віддавати дітей канцелярських службовців і бідних чиновників стипендіатами до інших навчальних закладів, забезпечуючи необхідною грошовою допомогою на одяг і навчальні прилади².

Сироти купецького та міщанського станів залежно від здібностей та нахилів відправлялись до місцевих гімназій та училищ, до фельдшерських шкіл при богоугодних закладах ПГО; до державних шкіл садівництва, шовківництва, виноробства, землеробства; до приватних осіб за плату чи безоплатно для навчання мистецтва або ремесла, торгівлі та ін. Дівчатка, найкращі за здібностями, розподілялися до виховних казенних закладів – училищ та інститутів, до приватних пансіонів, до майстрів для навчання ремеслам та рукоділлю³. Наприклад, дітей-сиріт направляли до школи малювання в Чернігові, створеної під управлінням ПГО на місці ліквідованого у 1832 р. ремісничого училища. До школи, розрахованої на 12 осіб, приймалися діти віком 10–12 років з інших міст, крім Чернігова: з Полтави, Кременчука, Ніжина, Глухова, Лубен, Стародуба, Ромен та Переяслава⁴.

Випускники сирітських та виховних будинків ПГО направлялись для подальшого навчання до різних освітніх закладів різних губерній. 1842 р. було засновано Києво-Кирилівську фельдшерську школу (у будинку Кирилівських богоугодних закладів)⁵ на 30 вихованців у віданні Київського ПГО⁶. Сюди приймалися підлітки від 12 до 16 років і утримувалися до

¹ Устав о общественном призрении. Общие учреждения установлений общественного призрения и уставы заведений, им подведомственных. Свод законов Российской империи. Изд. 1892 г. Т. 13. С. 99. URL: <http://pravo.gov.ru/proxy/ips/?searchres=&empire=1&collection=0&volume=100017&pg=1> (дата звернення: 18.03.2018).

² ПСЗРИ. Собр. (1825–1881). Т. 36. (1861). Ч. 2. № 37250.

³ Благотворительная Россия ... Т. 1. Ч. 1. С. 259.

⁴ ПСЗРИ. Собр. (1825–1881). Т. 7. (1832). № 5457.

⁵ Мозговой В. Г. Общественная и частная благотворительность в Киевской губернии: (благотворительные учреждения, богадельни и больницы). Киев : В тип. губ. правл., 1885. С. 46.

⁶ Держархів Житомирської області. Ф. 160. Оп. 1. Спр. 33. Арк. 1.

завершення навчання, але не більш як до 20 років¹. До школи направлялись кандидати з Віленського, Мінського, Гродненського, Могилівського, Волинського, Подільського, Рівненського та Бессарабського ПГО². До фельдшерської школи потрапляли вихованці Житомирського сирітського дому й навчалися за рахунок Волинського ПГО³.

Після відкриття в Харкові 1 березня 1845 р. фельдшерської школи Харківський ПГО надіслав запит до Чернігівського ПГО на відправлення пансіонерів на навчання. Унаслідок до фельдшерської школи за рахунок коштів Чернігівського ПГО вступило 7 вихованців, на їх утримання було виділено 792 руб. 82 коп. щорічно⁴.

Від Сімферопольського дитячого притулку до Херсонського народного училища відправлялось 12 пансіонерів, до Харківської фельдшерської школи – 2 пансіонери⁵. У Подільській губернії ПГО в 1895 р. збирав відомості про вихованців дитячого притулку для зарахування одного з них на казенну стипендію ПГО до Києво-Кирилівської фельдшерської школи. Умови для кандидатів були такі: вік від 12 до 16 років, ступінь підготовки – вміння читати російською та грамотно писати⁶.

Вихованцям сирітських та виховних будинків ПГО після досягнення 21 року надавалося право обирати рід занять. Їм дозволялося приписуватися до міщанської й цехової спільноти без згоди останньої. Вихованці отримували дворічну пільгу на сплату податків і повинностей за умови, що протягом наступних трьох років сплата податків залишалася на їхній відповідальності. Незаконнонароджені, крім того, на три роки звільнялися від виконання рекрутської повинності⁷.

Розглянемо процес створення сирітських закладів на українських землях. Оскільки в українських архівах нерівномірно представлено дані про

¹ Мозговой В. Г. Общественная и частная благотворительность ... С. 44.

² Держархів Житомирської області. Ф. 160. Оп. 1. Спр. 33. Арк 100 зв.

³ Там само. Арк. 175.

⁴ Держархів Чернігівської області. Ф. 131. Оп. 2. Спр. 327. Арк. 8 зв.

⁵ Держархів Одеської області. Ф. 1. Оп. 195. Спр. 849. Арк. 4 зв.

⁶ Держархів Хмельницької області. Ф. 39. Оп. 1. Спр. 6. Арк. 22.

⁷ ПСЗРИ. Собр. (1825–1881). Т. 22. (1847). Ч. 1. № 20824.

діяльність ПГО, зокрема фонди Харківського архіву щодо цієї установи загинули під час Другої світової війни, прагнемо відтворити процес відкриття ПГО на кількох яскравих прикладах, зокрема Одеси, Херсона, Кам'янця-Подільського, Житомира, Києва.

Сирітський будинок в Одесі виник задовго, ніж було засновано Одеський ПГО. Вірогідніше, у 1804 р., коли в Одесі першим градоначальником був Е. Рішельє. При шпиталі для убогих та старих, витрати на який сягали від 5 до 16 тис. руб. на рік, було відкрито сирітське відділення¹. З 1809 р. при Одеській Миколаївській Соборній церкві (у майбутньому Преображенський собор) існував вокальний хор, до якого приймалися сироти. Хор утримувався на добровільні пожертви та допомогу від комітету від 1 тис. до 10 тис. руб.². У 1814 та 1816 рр. при Одеській міській лікарні існувало «відділення для малолітніх дітей», які залишалися при лікарні після смерті породіль або доставлялися туди як підкидьки³. Коли в 1820 р. до Одеси прибув лікар Стуббе, він подав на ім'я Одеського градоначальника М. Трегубова доповідну записку, у якій йшлося, що «у місті більша частина дітей при їхньому народженні мають нещасну долю: підкинуті матерями з причини сорому, жорстокості, крайньої бідності, або вбиваються, заражені різними хворобами або після смерті батьків залишаються сиротами». Стуббе запропонував заснувати в Одесі виховний будинок на зразок тих, що існують у Москві та Санкт-Петербурзі, а при виховному будинку відкрити особливий інститут для навчання жінок повивальному мистецтву⁴.

Ця ідея знайшла своє втілення: у 1821 р. за розпорядженням Одеського градоначальника співоча школа з навчанням вокалу та інструментальної

¹ Держархів Одеської області. Ф. 59. Оп. 1. Спр. 5. Арк. 54.

² Там само. Спр. 266. Арк. 7.

³ Благотворительность / сост. А. С. Бориневич. *Одесса. 1794–1894* : издание городского общественного управления к столетию города. Одесса, 1895. С. 709.

⁴ Держархів Одеської області. Ф. 59. Оп. 1. Спр. 168. Арк. 1–7.

музики була перейменована на сиротинець¹. Отже, в повноцінному сенсі цього слова, сирітський будинок в Одесі почав діяти з 1821 р. Проект сиротинця підготував протоієрей П. Куницький², який того ж року повернувся до Одеси з Молдови та був призначений настоятелем кафедрального Преображенського собору³. Першими опікунами сирітського дому та жіночого училища Одеського ПГО стали протоієрей П. Куницький та купець 1-ї гільдії К. Попандопуло⁴.

За проектом планувалося на початку прийняти 50 дітей⁵, але кількість їх збільшилася. Становий склад сиріт був досить строкатий, частина взагалі невідомого походження. З 53 перших вихованців-хлопчиків – 16 підлітків було невідомого походження, 13 – з міщан, 9 – обер-офіцерських дітей, інші – із шляхтичів (4), по двоє з селян, з малоросійських дворян, двоє віддано з міського шпиталю, по одному з духовного звання, з солдатських дітей, з молдавських мазилів [представники привілейованого стану в Молдавії та Валахії – О. К.], сиріт, штаб-офіцерських дітей віком від 6 до 18 років. За географічним походженням найбільше дітей було з Одеси – 27, по двоє з Вінниці та Братислави Подільської губернії, Тирасполя Херсонської губернії, Конотопа Чернігівської губернії, по одній дитині з Бахмута Катеринославської губернії та Перекопа Таврійської губернії, 16 – невідомого походження. Серед наявних родичів діти мали: 20 – лише мати, 9 – батька й мати, 2 – лише батька, 2 – дядька, 5 були сиротами, 15 – невідомого походження, були переведені в 1823 р. з Київського виховного будинку⁶.

Завідування Одеським сирітським будинком здійснювала спеціальна комісія. Фінансував заклад Одеський будівельний комітет, який щомісяця

¹ Благотворительность / сост. А. С. Бориневич. *Одесса. 1794–1894* : издание городского общественного управления к столетию города. Одесса, 1895. С. 709.

² Держархів Одеської області. Ф. 59. Оп. 1. Спр. 218. Арк. 3–8.

³ Духовенство Одессы. 1794–1925 / автор-составитель В. А. Михальченко. Одесса : Изд. Музея «Христианская Одесса», 2012. С. 257.

⁴ Держархів Одеської області. Ф. 1. Оп. 221. Спр. 5. Арк. 107, 139 зв.

⁵ Там само. Ф. 59. Оп. 1. Спр. 218. Арк. 4.

⁶ Держархів Одеської області. Ф. 59. Оп. 1. Спр. 266. Арк. 5–24.

виділяв 2 – 2,5 тис. руб. на його утримання¹. Діти вивчали початкові правила граматики, арифметику, чистописання, священну історію, катехізис. Найкращі вихованці потім вступали до Рішельєвського ліцею². Вихованців навчав музики викладач Рішельєвського ліцею В. Ф. Пахман, який отримував жалування 1,5 тис. руб. на рік³. Нездатних до музики дітей віддавали навчатися майстерності, а також до фельдшерської школи⁴.

25 липня 1823 р. Олександром I було затверджено Положення про заснування ПГО в Одесі. За цим положенням існуючий в Одесі сирітський дім (разом з міської лікарнею, богадільнею та міським жіночим училищем) передавався до ПГО⁵. Будинки, у яких були розташовані ці заклади, та кошти на їх утримання передавалися в розпорядження Одеського ПГО⁶.

Отже, Одеський ПГО утримував: 1) міську лікарню (влаштовану на 685 осіб, з 1805 р. була розташована в кам'яному двоповерховому будинку)⁷; 2) сирітський будинок (заснований на 100 осіб, з 1842 р. розміщувався у двоповерховому казенному кам'яному будинку з флігелем)⁸. 3) будинок опіки над жебраками (на 100 осіб, з 1832 р. розміщувався в одноповерховому казенному кам'яному будинку)⁹; та 4) ощадну касу (відкрита 1850 р.)¹⁰.

Сирітській дім розміщувався в найманому Одеським будівельним комітетом у генерал-майора Ф. Кобле за 3 тис. руб. на рік приміщенні¹¹. Кам'яний двоповерховий дім на Новому ринку, на верхньому поверсі знаходилося сирітське відділення. Спальні кімнати, сінци, кімната для буфету, кухня, флігель, комора, кам'яний погріб, сарай, конюшня – належали

¹ Там само. Оп. 1. Спр. 221. Арк. 1, 54.

² Там само. Арк. 18–18 зв., 23, 50.

³ Там само. Арк. 5, 9.

⁴ Благотворительность / сост. А. С. Бориневич. Одесса. 1794–1894 : издание городского общественного управления к столетию города. Одесса, 1895. С. 709.

⁵ Держархів Одеської області. Ф. 1. Оп. 221. Спр. 5. Арк. 72.

⁶ Там само. Ф. 59. Оп. 1. Спр. 221. Арк. 1.

⁷ Там само. Ф. 457. Оп. 1. Спр. 50. Арк. 66 зв.

⁸ Держархів Одеської області. Ф. 59. Оп. 1. Спр. 221. Арк. 4.

⁹ Там само. Ф. 457. Оп. 1. Спр. 50. Арк. 67 зв.

¹⁰ Там само. Арк. 68 зв.

¹¹ Там само. Ф. 59. Оп. 1. Спр. 221. Арк. 7 зв.

сирітському будинку¹. Утримання сирітського будинку, крім найму приміщення, обходилося у 23–27 тис. руб. щорічно².

Вже 1823 р. в Одеському сирітському будинку відбувся перший випуск: повнолітні вихованці писали рапорт на звільнення з видачею атестату. Після випуску із закладу діти вступали на службу³.

Свою діяльність Одеський ПГО офіційно розпочав 29 липня 1824 р.⁴, йому виділявся капітал в 100 тис. руб. з Херсонського ПГО протягом двох років⁵. На сирітський будинок і дитяче відділення при лікарні було виділено в 1826 р. з сум ПГО 20 тис. руб.⁶.

За розпорядженням Новоросійського та Бессарабського губернатора від 7 грудня 1842 р. було куплено дім для сирітського закладу за 7600 руб. сріблом у спадкоємців графа Булгарі. Будинок був двоповерховим, кам'яним, із флігелем. На його реконструкцію було виділено з коштів Одеського ПГО 18400 руб. 60 коп. сріблом. З почесним громадянином Семеном Андросовим було укладено два контракти 25 лютого 1845 р. на суму 8900 руб. та 30 квітня 1845 р. на суму 3940 руб.⁷ на переобладнання будинку сирітського закладу. До 16 вересня 1846 р. всі роботи було виконано підрядником⁸. 15 липня 1847 р. сирітський заклад було переведено до новозбудованого приміщення⁹. З 1854 р. сирітський будинок почали освітлювати каганцями¹⁰.

1854 р. в сиротинці виховувалося 103 дитини. Підкидьків протягом 1854 р. було 186, з них – віддано доброчинцям 8, померло – 38, залишилось на 1855 р. – 140. Підкидьки віддавались до сіл за плату 2 руб. 28 ½. На їх утримання було витрачено 3340 руб. 26 коп.¹¹.

¹ Там само. Спр. 266. Арк. 106.

² Там само. Оп. 1. Спр. 5. Арк. 55; Ф. 59. Оп. 1. Спр. 266, арк. 7–7 зв.

³ Там само. Ф. 59. Оп. 1. Спр. 255. Арк. 4.

⁴ Там само. Ф. 1. Оп. 221. Спр. 5. Арк. 143 зв.

⁵ Там само. Арк. 72–73, 143 зв.

⁶ Там само. Спр. 5. Арк. 227 зв.

⁷ Держархів Одеської області Ф. 362. Оп. 2. Спр. 6. Арк. 3–4.

⁸ Там само. Арк. 18 зв.

⁹ Держархів Одеської області Ф. 362. Оп. 2. Спр. 6. Арк. 48 а.

¹⁰ Держархів Одеської області. Ф. 457. Оп. 1. Спр. 50. Арк. 68.

¹¹ Там само. Арк. 67–68 зв.

Архівні джерела підтверджують, що кількість вихованців сирітського будинку Одеського ПГО щороку зростала: у 1858 р. замість 100 місць штат було розширено до 125 осіб, переважно круглих сиріт. На їх утримання було витрачено 17 тис. 214 руб. 80 $\frac{1}{4}$ коп.¹. Крім того, при сирітському будинку утримувалася значна кількість немовлят-підкидьків обох статей, які роздавались годувальницям. За звітом Одеського ПГО за 1858 р., у закладі опікувалось 134 хлопчики, 15 вибуло, 2 померло, залишилося – 117. Підкидьків було 156, вибуло 25, померло – 31, залишилось – 100². 1860–1861 рр. в Одеському сирітському будинку ПГО перебувало 175 підкидьків³.

Підкидьки та малолітні сироти, які не мали ані батьків, ані родичів, доставлялись до поліції. Численні поліцейські рапорти свідчать, що знайдених підкидьків хрестили, давали ім'я, а прізвище та по батькові давали хрещеного батька⁴. Потім дітей відправляли до ПГО, звідки підкидьки віддавались до прийомних родин на виховання за плату 27 руб. сріблом на рік⁵.

Ті ПГО, які не мали виховних чи сирітських будинків, мусили розподіляти дітей між благодійниками, але часто діти залишались при богоугодних закладах⁶. Ці заклади не були пристосовані для виховання дітей, немовлята часто гинули від недбалого догляду, поганого харчування. Старші діти звикали до байдикування й ледарства. Тому міністр внутрішніх справ циркуляром від 28 березня 1867 р. доручив: 1. Приказам не залишати на виховання в богоугодних закладах підкидьків і сиріт. 2. Негайно віддавати таких дітей благодійникам без плати або за плату за рахунок сум громадського піклування. 3. Дітей, які залишилися сиротами в певному віці, розподіляти безкоштовно або за плату в навчальні, ремісничі або інші

¹ Держархів Одеської області. Ф. 362. Оп. 1. Спр. 8. Арк. 10 зв.

² Там само. Арк. 24 зв.

³ Держархів Одеської області. Ф. 362. Оп. 2. Спр. 10. Арк. 36 зв.

⁴ Держархів Одеської області. Ф. 362. Оп. 1. Спр. 14. Арк. 55, 58.

⁵ Там само. Арк. 62 зв.

⁶ Держархів Одеської області. Ф. 1. Оп. 85. Спр. 109. Арк. 5.

заклади. 4. При наявності в губернії приватного доброчинного товариства співпрацювати з ним на предмет опіки дітей¹.

У Херсоні сирітський будинок ПГО було відкрито в 1837 р. З часом приміщення почало занепадати – на момент передання земству в 1865 р. заклад знаходився в непридатному для виховання дітей стані. «Двоповерхове приміщення мало непривабливий тюремний вигляд, було огорожене високою глухою стіною, знаходилося на одному подвір'ї з божевільнею та богадільнею», – зазначалося в нарисі про діяльність губернського земства².

При ПГО Таврійської губернії діти отримувались згідно штату богадільні, а немовлята віддавалися в села за плату 5 руб. на місяць³.

У Подільському ПГО також сирітського будинку не існувало, сироти віддавалися на виховання до благодійників. На 1855 р. опікувалось 13 сиріт та 3 покинутих дітей, вибуло 2 сиріт та 1 покинута, померло 2 сироти, залишилось 9 сиріт і 2 покинуті дитини. На їх утримання було витрачено 146 руб. 50 коп., а на добу – 4 $\frac{1}{3}$ коп.⁴. Найздібніші діти могли здобувати подальшу освіту у різних закладах. Збереглися відомості про те, що вихованців Подільського ПГО навчались у 1-й Санкт-Петербурзькій гімназії – син титулярного радника В. Порай-Кошиц, 7 вихованців – у 1-й Київській гімназії (О. Коробкін, син колезького реєстратора, М. Левашов – син колишнього ексекютора Київського університету, К. Александров – син капітана корпусу топографів, М. Долженко – син померлого відставного поручика, та 3 сини губернських секретарів – М. Сваричевський, О. Колянковський та В. Бржезинський) та 3 дітей в університеті Св. Володимира в Києві (П. Куклярський – син відставного підпоручика, В. Станіславський – син колезького реєстратора та Я. Дольц – син підпоручика)⁵.

¹ Там само. Арк. 6–6 зв.

² Исторический очерк деятельности Херсонского губернского земства за 1865–1899 гг. Херсон : Паров. типо-лит. О. Д. Ходушиной, 1905. С. 174–175.

³ Ван-Путерен М. Д. Исторический обзор призрения ... С. 289.

⁴ Держархів Хмельницької області. Ф. 232. Оп.1. Спр. 1800. Арк. 70.

⁵ Там само. Арк. 76.

Під управлінням Волинського ПГО з 1856 р. було відкрито сирітський дім у м. Житомирі. За штатом, затвердженим МВС 9 червня 1864 р., заклад було розраховано на 90 осіб (30 хлопчиків та 60 дівчаток)¹. Вихованці проживали там постійно, а дітей-підкидьків відправляли в навколишні села до годувальниць. У 1860 р. в Житомирському сирітському домі нараховувалося 23 хлопчики та 54 дівчинки, 19 хлопчиків-підкидьків та 10 дівчаток перебували в годувальниць². Протягом 1864–1874 рр. кількість дівчаток не перевищувала 47, а хлопчиків – постійно збільшувалася, тому Волинський ПГО вирішив збільшити штат вихованців і, після звернення з листом до МВС, отримав позитивну відповідь. Штат було розширено таким чином: у 1874 р. – 45 хлопчиків та 45 дівчаток. Але місць не вистачало, тому в 1879 р. штат було знову змінено так – 50 хлопчиків, 40 дівчаток. Крім цих дітей, до сирітського будинку належало 28 вихованців у селах: 19 хлопчиків та 9 дівчаток, повних сиріт, яких з 7-річного віку зараховували до сиротинця³.

1892 р. почесними опікунами Житомирського сирітського дому були дружина губернатора Н. Янковська та М. Барський. Наглядачем дому – колезький асесор Я. Кулик⁴. Сирітський будинок, не маючи власного приміщення, тривалий час знаходився в найманому за плату 2 тис. руб. на рік. На ділянці землі, розташованій на вулиці Синельниківській, у 1897–1898 рр. були збудовані двоповерховий кам'яний будинок, два одноповерхових дерев'яних, обкладених цеглою флігелі (для дівчат і хлопчиків), загальна вартість яких становила близько 60 тис. руб.⁵. Незабаром, 1 липня 1899 р. коштом Волинського ПГО, який витратив 55 тис.

¹ Обзор Волынской губернии за 1902 год. Житомир : Волын. губ. тип., 1903. С. 73; ЦДІАК України. Ф. 442. Оп. 107. Спр. 70. Арк. 1.

² Держархів Хмельницької області. Ф. 160. Оп. 1. Спр. 175. Арк. 26.

³ ЦДІАК України. Ф. 442. Оп. 107. Спр. 70. Арк. 5–5 зв.

⁴ Адрес-календарь чинов всех ведомств, служащих в Волынской губернии. Б. м. и г., С. 36.

⁵ Хроника земских повинностей и учреждений общественного призрения Волынской губернии. Житомир: Электро-тип. тов-ва Н. А. Бродович, 1910. С. 11–12.

405 руб. 98 коп., було відкрито нове постійне приміщення сирітського дому¹. У кам'яному будинку розміщувалась церква, школа (в якій навчались за програмою однокласних училищ МНП), кухня, мешкання службовців та інші господарські приміщення².

1899 р. поставку продовольства до Житомирського сирітського дому здійснювало протягом року Житомирське благодійне товариство³. На 1 січня 1900 р. в закладі нараховувалось 105 дітей-підкидьків – 63 хлопчики та 42 дівчинки. Протягом року надійшло 85 осіб (46 хлопчиків та 39 дівчаток). На 1 січня 1901 р. нараховувалося 120 дітей (72 хлопчики та 48 дівчаток). На кошти волинського ПГО навчалось 2 дітей⁴. У 1903 р. в домі опікувалось 42 хлопчики та 24 дівчинки, підкидьки – 90 хлопчиків та 85 дівчаток. На утримання підкидьків було витрачено 4890 руб.⁵. За кожну дитину годувальниця отримувала 2 руб. 50 коп. на місяць⁶. Діти сирітського дому навчалися грамоти за курсом парафіяльних училищ, а також співу та рукоділля. 1904 р. сирітський будинок було передано під управління Волинського земства⁷.

Отже, у Кам'янці-Подільському та Житомирі ПГО опікувалися підкидьками, доставленими поліцією, та утримували дітей при лікарнях та богадільнях, а потім роздавали на виховання в села.

Київський ПГО утримував Києво-Кирилівські богоугодні заклади, які мали спільний штат і спільну організацію. Припускаємо, що в Києві сироти виховувалися при Кирилівських богадільнях і сирітський заклад як інституція кілька разів реорганізовувався: 1802 р. згадується сирітський дім,

¹ Махорін Г. Л. Діяльність Волинського приказу громадської опіки. *Вісник Академії праці і соціальних відносин Федерації профспілок України*. 2003. № 5 (24). С. 182.

² Хроника земских повинностей и учреждений общественного призрения Волынской губернии. Житомир : Электро-тип. тов-ва Н. А. Бродович, 1910. С. 11–12.

³ Держархів Житомирської області. Ф. 160. Оп. 1 дод. Спр. 537. Арк. 43–44.

⁴ Там само. Спр. 15. Арк 3, 5.

⁵ Держархів Житомирської області. Ф. 160. Оп. 1 дод. Спр. 551. Арк. 41.

⁶ Обзор Волынской губернии за 1902 год. Житомир : Волын. губ. тип., 1903. С. 73.

⁷ Махорін Г. Л. Діяльність Волинського приказу громадської опіки. *Вісник Академії праці і соціальних відносин Федерації профспілок України*. 2003. № 5. С. 183.

1819 – виховний будинок з пологовим¹. Серед вихованців Кирилівських закладів у 1847 р. були Федір Гайдамаков (19 років), Катерина Поліщукова (17), Кіпріян Симонов (20), Анна Гримберг (16), Марія Докужаєва (13), Сергій Морозов (8), Прасков'я Ларіонова (4), Павло Непомнящий (9) – відданий до Київського батальйону військових кантоністів, Петро Вишневецький (16) – втік 19 серпня 1847 р.². Згідно з рапортом контори Кирилівських закладів до Київського ПГО від 2 жовтня 1847 р. вихованці працювали обслугою при богадільні, відповідно в чоловічому та жіночому відділеннях³.

З 1857 р. знову утворився сиротинець (Бульварно-Кудрявська вулиця⁴), до якого приймалися повні сироти, у тому числі байстрюки. Київський ПГО наказав конторі Кирилівських богоугодних закладів надати список круглих сиріт, які за віком могли бути зараховані до новоствореного сиротинця. Список було складено 30 листопада 1857 р., і, як видно з джерела, вік рекомендованих дітей коливався між 2 та 11-ма роками⁵ [Див. Додаток Б].

Цікаво, що одні дослідники називають два заклади у віданні Київського ПГО: сирітський будинок на 60 осіб та відділення для підкинутих дітей на 15 осіб⁶. Ф. Я. Ступак писав, що Київський сирітський будинок було створено як відділення для дітей-підкидьків Київського ПГО⁷. Проте, в огляді щодо діяльності Київського губернського земства знаходимо інформацію, що відділення для підкидьків при сирітському будинку Київського ПГО було відкрито 1857 р., з того часу й відкрито притулок-ясла⁸.

¹ Дуплий Е. В. Приказы общественного призрения в России ... С. 113.

² Держархів м. Києва. Ф. 102. Оп. 6. Спр. 17. Арк. 1–2 зв.

³ Там само. Арк. 3–4.

⁴ Мозговой В. Г. Общественная и частная благотворительность в Киевской губернии: (благотворительные учреждения, богадельни и больницы). Киев : В тип. губ. правл., 1885. С. 41.

⁵ Держархів м. Києва. Ф. 102. Оп. 6. Спр. 97. Арк. 1.

⁶ Мельник Л. П., Сербалюк Ю. В. Соціальна опіка сиріт Приказами громадської опіки в історії України кінця XIX – початку XX ст. *Збірник наук. пр. Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка*. Серія: Соціально-педагогічна. 2012. Вип. 21. С. 284. URL: <https://fkspp.at.ua/Bibl/zbirnik21-1.pdf> (дата звернення: 23.07.2018).

⁷ Ступак Ф. Я. Навчально-виховні заклади Приказів громадської опіки. *Схід*. 2003. № 4. С. 94.

⁸ Обзор деятельности Киевского губернского земства за 1904–1917 годы. Ч. 1. Общеземские мероприятия. Київ : Друк. Київ. губ. нар. управи, 1918. С. 59.

Щорічно під опікою утримувалось у середньому 118 дітей у самому притулку та 598 – поза його межами. У Київському притулку підкидьків, знайдених поліцією, реєстрували, хрестили, годували грудьми та віддавали на платне виховання за 3 руб. на місяць. Після досягнення дітьми 12 років плата припинялась¹. Прізвища підкидькам давали від хрещеного батька².

На 1852 р. у Російській імперії у 22 сирітських будинках ПГО опікувались 1824 дитини (у тому числі в Житомирі, Києві, Одесі, Херсоні, Чернігові), з них були розподілені поза наказами до різних закладів і приватних осіб 272, померло 564, залишилось у будинках на 1853 р. 988 вихованців. На кожну сироту витрачалось на рік 50 руб. 30 $\frac{1}{4}$ коп., на добу – 13 $\frac{3}{4}$ коп.³. За даними К. А. Мушинського, у 1861 р. в Російській імперії діяв 21 сирітський будинок, 2 відділення, у яких перебувало 1 826 дітей, було витрачено 116 653 руб., тобто на кожного сироту по 119 руб. 81 коп. на рік. Крім того, діяли фельдшерські школи, у тому числі в Харкові (на 51 вихованця), Києві (на 40), Одесі (на 20)⁴. До шкіл вступали переважно сироти з міщан та інших вільних професій. А за плату – пансіонери від ПГО, казенних, громадських, приватних лікарень та закладів. 1861 р. у фельдшерських школах виховувалося за рахунок ПГО 215 осіб, на них було витрачено 13 149 руб. 85 коп. (на кожного – 122 руб. 9 коп.)⁵.

На початку ХХ ст. ПГО залишились лише в неземських губерніях: в Україні підкинуті немовлята опікувались в Подільському, Волинському та Київському ПГО, які приймали дітей, доставлених поліцією, й передавали на виховання приватним особам. В інших губерніях (Катеринославська, Полтавська, Таврійська, Харківська, Херсонська, Чернігівська) у 1865–1869 рр. ПГО передавали притулки для підкидьків земським установам⁶.

¹ О современном положении дела призрения бесприютных и покинутых детей в России. *Трудовая помощь*. 1913. № 7. С. С. 130–131. Подпись: Д-о.

² Держархів м. Києва. Ф. 102. Оп. 6. Спр. 1. Арк. 3.

³ Благотворительная Россия ... Т. 1. Ч. 1. С. 258.

⁴ Мушинский К. А. Устройство общественного призрения ... С. 42–43.

⁵ Там само. С. 48.

⁶ Кравченко О. В. Виховні та сирітські будинки Приказів громадської опіки в Україні (XIX – початок ХХ ст.). *Гуржіївські історичні читання*. Черкаси, 2011. Вип. 4. С. 154.

Отже, створення в українських губерніях виховних та сирітських будинків відбувалося саме на початку XIX ст. В Україні найбільш поширеним типом закладів були сирітські будинки ПГО, які діяли в Житомирі, Кам'янці-Подільському, Києві, Одесі, Херсоні, Чернігові. Виховні будинки – в Києві та Харкові. До запровадження земств у 1864 р. турбота про байстрюків і підкидьків покладалась цілковито на ПГО (у Чернігівській, Харківській, Херсонській губерніях). У неземських губерніях сирітські будинки були передані у відання земств лише на початку XX ст. (у Київській та Волинській губерніях). Головним недоліком виховних закладів ПГО була висока смертність серед вихованців. Призначенням сиротинців було виховання, навчання та подальше влаштування покинутих дітей і сиріт. В українських губерніях були представлені всі типи навчально-виховних закладів ПГО, а саме сирітські та виховні будинки, училища для дітей канцелярських службовців, відділення писців та фельдшерські школи.

3.2. Дитячі заклади Відомства установ імператриці Марії Федорівни

Важлива роль в історії соціального піклування про дітей, серед іншого й на українських землях, належала Відомству установ імператриці Марії (далі – ВУІМ), заснованому 1797 р. як особливе благодійне відомство, коли Московський та Петербурзький Виховні будинки з усіма своїми закладами перейшли під особисте заступництво дружини Павла I імператриці Марії Федорівни. З 1828 р. отримало назву Установи імператриці Марії (УІМ). Заклади УІМ утримувалися за рахунок особистих коштів Імператриці (близько 50 %), казенної субсидії, приватних пожертвувань, а також прибутків із оборотів Позичкової і Ощадної скарбниць¹.

¹ Ульянова Г. Н. Благотворительность и общественное призрение в России XIX – начала XX века. Институциональное развитие в контексте формирования гражданского общества *Труды института Российской истории РАН*. 2000. № 2. С. 174.

У 1854 р. всі заклади, що перебували під заступництвом імператора та імператриці, об'єднали під загальною назвою Відомства установ імператриці Марії¹. 17 травня 1864 р. нагляд за притулками ВУІМ доручено Головноуправляючому IV відділенню Власної Його Імператорської Величності Канцелярії, а саме відділення згодом перейменовано у Власну Його Імператорської Величності Канцелярію установ імператриці Марії². З 1896 р. відновлено діяльність ліквідованого у 1869 р. Комітету Головного опікунства дитячих притулків, а з 14 січня 1898 р. він розпочав свою діяльність як дорадчий центральний орган установ³.

Під управлінням ВУІМ на українських землях перебували такі жіночі навчальні заклади, як Харківський з 23 грудня 1817 р. (відкритий 12 жовтня 1817 р.), Полтавський з 1854 р. (відкритий 12 грудня 1818 р.), Одеський (заснований 28 липня 1829 р.) та Київський (відкритий у 1838 р.) інститути шляхетних дівчат, Керченський Кушниковський інститут з 11 листопада 1844 р. (заснований 7 червня 1835 р.), а також жіночі гімназії в Житомирі, Кам'янець-Подільському, Києві – Києво-Подольська та Фундуклеєвська⁴.

Крім того, у віданні ВУІМ перебували також дитячі притулки, відкриття яких розпочалося з 1830-х рр. Головною метою створення дитячих притулків ВУІМ була опіка та догляд за дітьми з найбідніших родин; надання матерям, які працювали переважну частину доби, можливості залишати дітей під наглядом у денний час. Прототипом такого виду закладів став притулок для тимчасового перебування дітей, заснований 15 травня 1837 р. при «Будинку піклування трудящих» (1833 р.) відомим благодійником А. М. Демидовим⁵.

Відповідно «Положення про дитячі притулки» (1839 р.) у Санкт-Петербурзі та Москві було створено особливі Ради дитячих притулків, у

¹ Благотворительная Россия ... Т. 1. ч. 2. С. 27.

² Благотворительная Россия ... Т. 1. ч. 2. С. 95 ; Новиков Р. А. Историческое развитие общественного призрения детей и подростков в России ... С. 106.

³ Благотворительная Россия ... Т. 1. ч. 2. С. 98, 100.

⁴ Благотворительная Россия ... Т. 1. ч. 2. С. 45–48, 54 ; Сухенко Т. Інститути шляхетних дівчат в Україні в XIX столітті. *Етнічна історія народів Європи*. 2000. № 7. С. 80.

⁵ Детские приюты Ведомства учреждений Императрицы Марии ... С. 2.

губерніях та повітах – місцеві опікунства дитячих притулків¹. Безпосереднє керівництво притулками за «Положенням» 1891 р. покладалося в столицях на Ради, в інших містах – на губернські, повітові та місцеві (міські і сільські) опікунства².

До особового складу опікунств входили обов'язково представники влади, чиновники, представники духовенства. Очолювали губернські опікунства губернатори, почесними членами були архієпископи та єпископи. Дійсними членами опікунств були дружини губернаторів, віце-губернатори, предводителі дворянства, міські голови, директори народних училищ, голови губернських земських управ, опікуни та опікунки притулків, директори губернських притулків. До повітових опікунств входили повітові справники, голови повітових земських управ, міські голови, інспектори місцевих народних училищ, повітові лікарі, опікунки чи опікуни притулків та директори притулків³. Наприклад, Кам'янець-Подільське опікунство в 1897 р. очолював подільський губернатор М. Селякін, почесними членами були Преосвященний Іриней, єпископ Подільський і Брацлавський та дійсний статський радник, барон Г. Гінцбург. Опікункою Кам'янецького дитячого притулку була дружина генерал-майора М. Селякіна, помічницею – її племінниця, дворянка В. Старшинська. Директором притулку з 1882 р. став статський радник Е. Фаренгольц⁴.

Губернські опікунства поступово було створено в усіх регіонах підросійської України [Див. Додаток В, табл. В.1.1]. Міські відділення діяли в Одесі, Керчі та Севастополі [Див. Додаток В, табл. В.1.2]. Їхні функції виявлялись у збиранні пожертвуваль за підписними листами, організації вистав і проведенні лотерей-алеґрії для формування бюджету опікунства. На засіданнях опікунств щомісяця розглядалися питання щодо продовольчого

¹ Ведомство детских приютов. *Вестник благотворительности*. 1897. № 1. С. 20.

² Благотворительная Россия ... Т. 1. ч. 2. С. 100.

³ Там само. С. 101–102.

⁴ Держархів Хмельницької області. Ф. 39. Оп. 1. Спр. 14. Арк. 7–7 зв.

забезпечення вихованців, ремонту притулків, постачання одягу, білизни, взуття, забезпечення навчальними посібниками¹.

З першої половини XIX ст. набула поширення тенденція називати заклади опіки й піклування над дітьми іменами представників імператорської родини: Миколи I, Олександра II, Олександра III, Олексія Миколайовича, Марії Олександрівни, Марії Федорівни, Олександри Миколаївни, Олексія Миколайовича. Деякі з притулків, підпорядкованих згодом ВУІМ, мали імена засновників: у Сімферополі – графині Амалії Максиміліанівни Адлерберг та таємного радника Андрія Яковича Фабра², у Сумах – дружини відомого цукрозаводчика Івана Харитоненка Наталії Харитоненко³. Притулок у м. Олександрівську Катеринославської губернії отримав ім'я засновниці графині Віри Канкріної⁴. Саме ця тенденція особливо була характерною для дитячих притулків, що входили до складу ВУІМ⁵.

Найперший в українських губерніях дитячий заклад Головного опікунства дитячих притулків було відкрито в Катеринославі. Але точну дату заснування притулку визначити досить складно – у літературі з цього приводу виявилася низка розбіжностей: 14 грудня 1840 р.⁶ [Див. Додаток Г, табл. Г.1.1], хоча нам траплялися й інші дати: 14 грудня 1841 р.⁷ та 16 грудня 1841 р.⁸.

У губернських містах притулки засновувалися раніше, в повітових в основному наприкінці XIX – на початку XX ст. [Див. Додаток Г, табл. Г.1.2]. Повітові опікунства дитячих притулків створювались у різний час і практично одразу засновували заклади для неповнолітніх. 26 грудня 1843 р.

¹ Там само. Арк. 8.

² Гребцова И. С. Накаева С. А. Очерки развития женского благотворительного движения ... С. 91, 98.

³ Григорьев Д. Н. Востребованные временем. Династия Харитоненко. Сумы, 2003. С. 54.

⁴ Сборник статистических сведений о заведениях закрытого призрения детей, в том числе сирот сельского населения. Петроград : Гос. тип., 1916. С. 90.

⁵ Кравченко О. В. Дитячі притулки Відомства установ імператриці Марії в Україні. *Вісник Харк. нац. ун-ту імені В. Н. Каразіна*. 2010. № 908 : Історія. Вип. 42. С. 106.

⁶ Благотворительная Россия ... Т. 1. Ч. 2. С. 129 ; Детские приюты Ведомства учреждений Императрицы Марии ... С. 138 ; Благотворительные учреждения России. Санкт-Петербург : Тип. учил. глухонемых, 1912. С. 231.

⁷ Гребцова И. С., Накаева С. А. Очерки развития женского благотворительного движения ... С. 79.

⁸ Детские приюты в России. Санкт-Петербург : Тип. К. Крайя, 1848. С. 61.

відкрився невеликий притулок на 10 дітей у Ростові-на-Дону на кошти, зібрані з ініціативи предводителя дворянства К. Шабельського¹. 6 грудня 1846 р. виник Старобільський притулок у Харківській губернії². 6 грудня 1851 р. з ініціативи місцевого дворянства та купецтва було засновано Миколаївський дитячий притулок у м. Таганрог³. 1859 р. розпочав свою діяльність Олександрівський притулок у м. Новомосковську. 25 серпня 1896 р. виник притулок у м. Олександрівськ. 17 березня 1901 р. відкрився дитячий заклад у м. Бахмут. 4 жовтня 1903 р. з ініціативи барона М. Унгерн-Штернберга створено сирітський притулок імені графа Ф. Келлера у маєтку Софіївка, Слов'яносербського повіту⁴.

Останніми за часом відкриття серед міських притулків, наскільки нам вдалося встановити, були одеські: дитячий притулок імені цесаревича Олексія Миколайовича, перетворений 6 грудня 1909 р. з денного притулку «Ясла»⁵. Ці «Ясла» було відкрито в Одеському притулку імені Марії Федорівни наприкінці 1904 р. на честь народження спадкоємця цесаревича. 1912 р. розпочалася реорганізація Олексіївського притулку для хлопчиків у притулок «Корабель» на канонерському човні «Чорноморець», пожертвованому міському опікунству морським відомством⁶. 1915 р. було відкрито притулок «Корабель», розрахований на 100 дітей [Див. Додаток Ю]. Олексіївський притулок залишився його відділенням і перебував у спільному з притулком імені Марії Федорівни будинку⁷.

Засновниками дитячих притулків були приватні особи, які виділяли кошти, – найчастіше дворяни або купці, які утворювали спеціальні капітали або задовго до відкриття закладу збирали пожертвування, залишали заповіти (Одеський Олександрівський, Старобільський, Харківський, Херсонський,

¹ Гребцова И. С., Накаева С. А. Очерки развития женского благотворительного движения ... С. 80.

² Благотворительная Россия Т. 1. Ч. 2. С. 160.

³ Гребцова И. С., Накаева С. А. Очерки развития женского благотворительного движения ... С. 82.

⁴ Благотворительные учреждения России. Санкт-Петербург : Тип. Учил. глухонемых, 1912. С. 232.

⁵ Отчёт о деятельности Одесского городского попечительства о детских приютах Ведомства учреждений Императрицы Марии за 1912 год. Одесса, 1914. С. 28.

⁶ Там само. С. 3, 5.

⁷ Держархів Одеської області. Ф. 42. Оп. 35. Спр. 2858. Арк. 34 зв. – 35.

Новомосковський, Сумський, Кам'янець-Подільський, Олександрівський у Катеринославській губернії); міські думи (Київські притулки, Єлисаветградський); жіночі добродійні товариства (Керченський) або місцеві опікунства дитячих притулків (Одеські Маріїнський та Марії Федорівни, Херсонський, Чернігівський, Валківський). Наприклад, дитячий притулок у Новомосковську Катеринославської губернії було відкрито на пожертвування титулярного радника А. Лебедева, купців І. Петренка та А. Мінакова, які разом виділили понад 3,5 тис. руб. З цієї суми 2 тис. руб. призначались на створення основного капіталу закладу¹.

Історія найдавнішого Катеринославського дитячого притулку ВУІМ розпочиналася так. 1842 р. купець І. Колесников заповів на заклад 1 тис. руб., але капітали притулку залишалися незначними: на 1 січня 1848 р. набиралося лише 464 крб. 14 2/3 коп. Спочатку дитячий заклад розташовувався в найманому приміщенні. 1849 р. купець 2-ї гільдії П. Белявський придбав у центрі міста будинок з садом за 2,5 тис. руб. сріблом і подарував його притулку. У 1850 р. дім було переобладнано коштом П. Белявського, який витратив 1187 руб. 60 коп. Таким чином, загальна сума його пожертвувань була суттєвою для того часу та сягала майже 3,7 тис. руб. сріблом². Очевидно, з часом споруда стала занепадати та в 1861 р. була продана. Новий будинок було придбано за 10,5 тис. руб., на що витратили весь капітал притулку. 1865 р. приміщення згоріло, 76 дітей було відправлено в найманий будинок до відновлення старого [Див. Додаток Е].

Завдяки активній діяльності опікунки закладу дружини губернатора Л. Дурново за період з 1871 р. по 1882 р. кошти губернського опікунства дитячих притулків збільшились до 25 тис. руб. Кількість дітей, які перебували на повному утриманні, теж збільшилася з 28 до 44³. У різні часи

¹ Детские приюты Ведомства учреждений Императрицы Марии ... С. 207.

² Ея Императорскому Величеству двенадцатый отчёт Комитета Главного Попечительства детских приютов, о состоянии сих заведений с 1 января 1850 по 1 января 1851 года. Санкт-Петербург : Тип. Имп. Акад. наук, 1852. С. 28 ; Благотворительные учреждения России. Санкт-Петербург, 1912. С. 231.

³ Детские приюты Ведомства учреждений Императрицы Марии ... С. 139.

опікунками Катеринославського дитячого притулку були А. Струкова¹, К. Батюшкова², К. Колобова³, які докладали багато зусиль для розвитку закладу.

1 липня 1842 р. було відкрито одразу два дитячі притулки ВУІМ, засновані відповідно Харківським⁴ та Чернігівським⁵ губернськими опікунствами дитячих притулків. Найбільше пожертвування на Харківський притулок зробив граф В. Орлов-Денисов (понад 2.8 тис. руб. сріблом), суттєві суми внесли представники дворянства, купецтва та чиновники. Першою піклувальницею закладу стала дружина харківського губернського предводителя дворянства княгиня С. О. Голіцина⁶. На 1900 р. притулок користувався власним будинком з церквою, на повному утриманні в ньому перебувала 101 дівчинка віком від 6 до 12 років. Оплачували навчання вихованців почесні члени губернського опікунства дитячих притулків у вигляді членського внеску розміром 65 руб. за кожну дитину. Деякі дівчатка виховувалися на стипендії, засновані приватними благодійниками та міською громадськістю⁷.

На облаштування Чернігівського притулку було зібрано близько 700 руб. різних пожертвувань та лотереї. Важливу роль у відкритті притулку відіграв чернігівський купець 2-ї гільдії П. Цвет, який погодився стати почесним старшиною закладу. Він безкоштовно передав притулку свій будинок на 2,5 роки, облаштувавши його за власний рахунок, пожертвував меблі, посуд та інші речі⁸. Для збільшення капіталів притулку у відання

¹ Гребцова И. С. Накаева С. А. Очерки развития женского благотворительного движения ... С. 80.

² Детские приюты Ведомства учреждений Императрицы Марии ... С. 40.

³ Справочная книга. Весь Екатеринослав. 1915 / изд. Л. И. Сатановского. XVII год изд. Екатеринослав, 1915. С. 238.

⁴ Багалей Д. И., Миллер Д. П. История города Харькова за 250 лет его существования (1655–1905) : в 2 т. Т. 2. Харьков, 1993. Т. 2. С. 912.

⁵ Благотворительная Россия Т. 1. Ч. 2. С. 161.

⁶ Краткий очерк возникновения и деятельности благотворительных учреждений Харьковской губернии ... С. 20–21.

⁷ Харьковское губернское попечительство детских приютов в 1900 г. *Вестник благотворительности*. 1901. № 11. С. 15–16. Подпись: К. Г.

⁸ Детские приюты Ведомства учреждений Императрицы Марии ... С. 356.

Чернігівського опікунства було передано театр, відкритий у 1852 р.¹ Прибутки від спектаклів (до 300 руб. на рік) витрачалися на функціонування дитячого закладу². До Чернігівського притулку приймалися винятково дівчатка віком не молодше 5 років, діти найбідніших мешканців губернії. Кількість вихованок у 1882 р. становила 60 осіб (30 постійних та 30 приходящих)³, на початку ХХ ст. – до 80 дітей⁴. Близько половини вихованок притулку були пансіонерками Чернігівського благодійного товариства⁵.

Заснування Одеського Олександрівського притулку розпочалося задовго до його відкриття – у 1844 р., коли мешканці міста зібрали близько 9 тис. руб.⁶. Кошти на його утримання формувалися з різних джерел, як видно з Додатку Е. Протягом 1854 р. у притулку проживало 114 дітей, у тому числі круглих сиріт 23 (10 хлопчиків та 13 дівчаток) та дітей, що приходили вдень – 91 (32 хлопчики та 59 дівчаток)⁷ [Додаток И].

З 1852 р. у Кам'янці-Подільському розпочався збір пожертвувань на створення дитячого притулку⁸. Різні особи, переважно дворянського стану, жертвували замість візитів увічливості на Великдень, Різдво та Новий рік гроші на притулок. Кошти надходили до Подільського ПГО, на них виготовлялись цінні білети Подільського ПГО, які зберігались у канцелярії начальника губернії, про що повідомлялось Головному опікунству дитячих притулків⁹. До 1858 р. було зібрано 5.157 руб. 10 коп. сріблом, на які придбано 22 білети¹⁰. Лише на 1867 р. капітал склав 15 тис. 700 руб., що дозволило 16 травня 1869 р. відкрити Подільське губернське опікунство¹¹.

¹ Черниговский детский приют Ведомства учреждений императрицы Марии Федоровны с 1842 – 1902 г. / сост. А. Ефимов. Чернигов : Тип. губ. правл., 1902. С. 9.

² Детские приюты Ведомства учреждений Императрицы Марии... С. 356.

³ ЦДІАК України. Ф. 442. Оп. 520. Спр. 58. Арк. 44.

⁴ Черниговский детский приют ... С. 3.

⁵ Детские приюты Ведомства учреждений Императрицы Марии ... С. 358–359.

⁶ Держархів Одеської області. Ф. 274. Оп. 2. Спр. 13. Арк. 1.

⁷ Держархів Одеської області. Ф. 457. Оп. 1. Спр. 50. Арк. 172.

⁸ Держархів Хмельницької області. Ф. 232. Оп. 1. Спр. 1695. Арк. 51 зв.

⁹ Там само. Арк. 14 зв.

¹⁰ Там само. Арк. 57 зв.

¹¹ Благотворительные учреждения России. Санкт-Петербург : Тип. учил. глухонемых, 1912. С. 223.

Управління притулками як правило здійснювали 1) піклувальниця (загальний нагляд та піклування про добробут закладу); 2) директор, обирався переважно з лікарів (спостерігав за станом здоров'я дітей, їх їжею, за грошовою звітністю притулку); 3) почесний старшина (з купецтва) – піклувався про кошти, допомагав батькам у влаштуванні дітей до притулку; 4) доглядачка¹.

Дитячі притулки спочатку відкривалися як денні заклади – діти не залишалися там на ніч, але з 1846 р. в Російській імперії при дитячих притулках ВУІМ почали відкриватися нічліжні відділення для круглих сиріт². Така необхідність була викликана епідемією холери, внаслідок якої залишилося багато сиріт³. В українських губерніях такі відділення були засновані при Київському Олександрівському притулку (9 вересня 1848 р. – під назвою «Костянтинівське», але 1 вересня 1850 р. нічліжне відділення було переведено до Маріїнського притулку і в 1854 р. відкрито вдруге при Олександрівському), при Одеському Олександрівському (1848 р.), при Чернігівському (1850 р.), при Катеринославському (липень 1859 р.) при Харківському (1 січня 1860 р.) та Херсонському Миколаївському (1860 р.), при Полтавському Олександринському (30 березня 1861 р.), Одеському імені Марії Федорівни (1870 р.), Одеському Маріїнському (1878 р.), Старобільському притулку (1883 р.)⁴.

Капітали дитячих притулків ВІУМ формувалися з різних джерел. Функціонували вони на кошти приватних осіб, громадських доброчинних товариств та за підтримки місцевих дум. Дуже часто ці форми опіки перепліталися. Наприклад, початковий капітал формувався за рахунок приватних пожертвувань чи заповітів, потім підключалися новостворені губернські, міські чи повітові опікунства (як у Новомосковську).

¹ Ведомство детских приютов. *Вестник благотворительности*. 1897. № 1. С. 20.

² Детские приюты Ведомства учреждений Императрицы Марии... С. 16.

³ Одесские детские приюты Ведомства учреждений Императрицы Марии. *Вестник благотворительности*. 1897. № 6. С. 11.

⁴ Благотворительная Россия ... Т. 1. Ч. 2. С. 161 ; Детские приюты Ведомства учреждений Императрицы Марии... С. 139, 168, 211, 213, 238, 279, 351, 353, 356.

Одним із найперших «іменних» дитячих закладів, тобто названим на честь приватної особи, на території українських земель у складі Російської імперії став притулок для дітей, відкритий графінею А. Адлерберг у Сімферополі. Ідея створення дитячого притулку в Сімферополі, яку приписують Таврійському губернатору В. Пестелю, до речі схвалену імператрицею Олександрою Федорівною, виникла ще 1848 р. Завдяки пожертвуванням було зібрано кошти в сумі 2092 р. 50 коп. сріблом, але суми виявилось недостатньо, тому гроші було передано до Таврійського ПГО¹. Заклад вирішено назвати «Спаським», але його відкриття відкладалося на невизначений термін. Хоча, в збірнику «Благотворительные учреждения России» вказується, що притулок таки було засновано 1 грудня 1848 р., а відкрито лише 4 серпня 1855 р.² Поштовхом для відкриття закладу стала Кримська війна, внаслідок якої різко збільшилась кількість сиріт, безпритульних, загублених дітей, біженців із Севастополя³.

Отже, припускаємо, що родинні зв'язки з монаршою родиною могли сприяти прискоренню організації закладів опіки. Головною справою А. Адлерберг стала опіка над безпорадними дітьми – жертвами воєнних дій. На зібрані серед заможних мешканців Криму пожертвування та проведену лотерею вдалось отримати понад 10 тис. руб. та відкрити 4 серпня 1855 р. тимчасовий притулок для 11 дітей⁴.

У лютому 1856 р. А. Адлерберг була змушена виїхати з Криму й тому залишила створений нею притулок під опіку віце-губернатора І. Браїлка. У притулку на той час перебувало всього 14 дітей, з них 5 хлопчиків та 9 дівчаток. З 1 січня 1857 р. новий губернатор Г. Жуковський та його дружина К. Жуковська прийняли притулок під свою опіку⁵. Збільшилась кількість вихованців до 38 дітей (13 хлопчиків та 25 дівчаток), восени 1857 р. притулок

¹ Держархів Одеської області. Ф. 1. Оп. 195. Спр. 844. Арк. 3.

² Благотворительные учреждения России ... С. 137.

³ Гребцова И. С. Накаева С. А. Очерки развития женского благотворительного движения ... С. 89–90.

⁴ Держархів Одеської області. Ф. 1. Оп. 195. Спр. 844. Арк. 13.

⁵ Там само. Арк. 4–4 зв.

було перетворено на постійний та названо іменем графині А. Адлерберг¹. 1856 р. притулок прийнято під заступництво імператриці Марії Олександрівни, а наступного року – включено до ВУІМ².

На 17 грудня 1857 р., як видно з доповідної записки Г. Жуковського, було зібрано 24 620 руб. 70 ½ коп. пожертвувань та відсотків з капіталів – 1208 руб. 20 коп., у тому числі по 500 руб. від євпаторійських караїмів, графа Л. Потоцького, Бенардакі, купця І. Фронштейна 3000 руб., почесного громадянина Гинцбурга 1000 руб., купця Агаркова 300 руб., колоніста Ф. Фейна 2200 руб., графині А. Адлерберг 1100 руб., дворян Таврійської губернії 467 руб. 90 коп., купця Варшера 1000 руб. та інших пожертвувань від різних осіб 4210 руб. 30 ½ коп.³.

З 21 листопада 1857 р. притулок отримав власний будинок, куплений в удови генерал-лейтенанта Раєвської за 6 тис. руб. та переобладнаний⁴. 15 квітня 1869 р. були освячені та відкриті нове двоповерхове приміщення притулку на 60 дітей та церква Св. Мироносиці Марії Магдалини, загальна вартість будівництва сягнула 31 тис. 628 руб. 29 коп. Значні пожертвування на притулок внесли Є. Фальц-Фейн, дружина севастопольського купця І. Фальц-Фейна, та інші мешканці Таврійської губернії⁵. До 1886 р. у притулку опікувались і хлопчики, і дівчатка, а потім хлопчиків перевели до притулку імені А. Фабра. На початку XX ст. до 80 дівчаток мешкали в закладі. 1917 р. притулок внаслідок фінансових проблем було передано під управління губернського земства, а 1918 р. заклад практично припинив існування⁶.

¹ Савочка А. М. Дитячі притулки Відомства установ імператриці Марії в Таврійській губернії (друга половина XIX – початок XX ст.). *Історичний архів*. 2010. № 5. С. 50.

² Держархів Одеської області. Ф. 1. Оп. 195. Спр. 849. Арк. 1–9 ; Благотворительные учреждения России. Санкт-Петербург : Тип. учил. глухонемых, 1912. С. 138.

³ Держархів Одеської області. Ф. 1. Оп. 195. Спр. 844. Арк. 5 зв.

⁴ Там само. Арк. 6–6 зв.

⁵ Савочка А. М. Дитячі притулки Відомства установ імператриці Марії в Таврійській губернії (друга половина XIX – початок XX ст.). *Історичний архів*. 2010. № 5. С. 51.

⁶ Журнал засіданій Таврического земского собрания за 1918 г. *Таврическое губернское собрание*. Симферополь, 1918. С. 54–55.

30 листопада 1864 р. у Таврійській губернії відкрито сирітський будинок ім. А. Фабра на капітал у 339 тис. 480 руб.¹, що залишив таємний радник за духовним заповітом після своєї смерті у 1863 р. Сімферопольський сирітський будинок з 1864 р. по 1873 р. перебував у віданні Міністерства внутрішніх справ, а потім його було передано з усіма капіталами, рухомим і нерухомим майном до ВУІМ². Сиротинцю належав дім у центрі Сімферополя, на місці старого будинку Сімферопольської чоловічої гімназії³ [Див. Додаток Ф], земля у п'яти повітах Таврійської губернії, млин у Бахчисараї вартістю 300 тис. руб. Капітали сирітського будинку становили 1,2 млн. руб. На ці кошти за заповітом утримувалися 40 круглих сиріт православного сповідання віком від 4 до 13 років, народжені в Таврійській губернії⁴. На початку ХХ ст. в закладі проживало 42 дитини⁵.

З 1880 р. Катеринославське губернське земство видавало одноразову допомогу із земських сум: Катеринославському притулку 1 тис. руб., Новомосковському притулку – 600 руб.⁶. З часом земські субсидії стали щорічними й надавались постійно принаймні до 1914 р.⁷. З 1899 р. земська субсидія дитячому закладу Катеринослава становила 1,5 тис. руб., з 1909 р. – 2 тис. руб.⁸. У 1888 р. за клопотанням гласних М. Роздянка, І. Фелькнера та Г. Коваленського одноразова допомога Новомосковському та Слов'яносербському притулкам була встановлена в розмірі по 1 тис. руб. кожному⁹. 13 грудня 1894 р. земські збори ухвалили асигнувати щорічно на Олександрівський дитячий притулок – 800 руб. та по 500 руб. кожному

¹ ПСЗРИ. Собр. (1825–1881). Т. 39. Ч. 1. № 40678.

² ПСЗРИ. Собр. (1825–1881). Т. 48. Ч. 1. № 52344 ; Ступак Ф. Я. Прикази громадської опіки в Україні ... С. 94.

³ Бобкова О. М. Организация и деятельность сиротского дома тайного советника Фабра (1864–1920 гг.). *Культура народов Причерноморья*. 2006. № 85. С. 101.

⁴ Селиванов А. Ф. Отчёт по осмотру детских приютов в 1900 г. *Вестник благотворительности*. 1901. № 2. С. 15.

⁵ Благотворительность в России ... Т. 2. Ч. 2. Таврійська губ. С. 4.

⁶ Систематический свод постановлений Екатеринославского губернского земского собрания. 1866–1913 гг. / сост. под. ред. П. К. Соколова. Т. 1. 1866–1889 гг. Екатеринослав : Тип. губ. зем-ва, 1914. С. 833.

⁷ Систематический свод постановлений Екатеринославского губернского земского собрания. 1866–1913 гг. / сост. под. ред. П. К. Соколова. Вып. 2. Ч. 2. 1890–1913 гг. Екатеринослав : Тип. губ. зем-ва, 1914. С. 422.

⁸ Там само. С. 412–413.

⁹ Систематический свод постановлений Екатеринославского губернского земского собрания. 1866–1913 гг. / сост. под. ред. П. К. Соколова. Т. 1. 1866–1889 гг. Екатеринослав : Тип. губ. зем-ва, 1914. С. 834.

Слов'яносербському та Новомосковському притулкам, з 1899 р. останній отримував 1 тис. руб. щороку. У 1901 р. на прохання місцевого предводителя дворянства Ф. Бантиша та голови повітової земської управи О. Карпова було видано одноразово Бахмутському повітовому опікунству 1 тис. руб. для влаштування притулку. З 1903 р. встановлена постійна субсидія 800 руб.¹. 8 грудня 1912 р. Верхньодніпровська повітова земська управа клопотала про асигнування 2,5 тис. руб. на влаштування притулку у Верхньодніпровську в пам'ять 300-річчя Дому Романових, земське зібрання гроші видало, але нам наразі не відомо, чи було притулок відкрито².

У Керч-Єнікале дитячий притулок було засновано жіночим доброчинним товариством, яке виникло 22 жовтня 1871 р. Притулок було відкрито 28 січня 1874 р. (за іншими даними, 19 лютого 1874 р.³). 14 жовтня 1877 р. для завідування притулком було створено міське опікунство, 28 січня 1878 р. його було приєднано до ВУІМ⁴. З 1881 р. жіноче товариство за браком коштів відсторонилося від справ, а Керченська міська дума взяла на себе обов'язок фінансування та управління притулком⁵.

В Одесі, Херсоні, Харкові, Чернігові, Кам'янець-Подільському та Старобільську притулки утримувалися коштом місцевих опікунств дитячих притулків, дворянства та купецтва, у Києві, Єлисаветграді – за рахунок міської ради та приватних осіб. Винятково на пожертвуванні капітали родини Харитоненків існував Сумський дитячий притулок (150 тис. руб. та нерухоме майно на суму близько 100 тис. руб.)⁶.

При Чернігівському притулку сирітське відділення на 10 дітей було влаштовано коштом купця П. Цвета. Річне утримання вихованця коштувало

¹ Систематический свод постановлений Екатеринославского губернского земского собрания. 1866–1913 гг. / сост. под. ред. П. К. Соколова. Вып. 2. Ч. 2. 1890–1913 гг. Екатеринослав : Тип. губ. зем-ва, 1914. С. 415, 417–418.

² Там само. С. 422.

³ Памятная книжка Керчь-Еникальского градоначальства / изд. Керч. стат. комитета. Керчь : Тип. Х. Н. Лаго, 1914. С. 103 ; Благотворительные учреждения России. Санкт-Петербург : Тип. учил. глухонемых, 1912. С. 143.

⁴ Благотворительные учреждения России. Санкт-Петербург : Тип. учил. глухонемых, 1912. С. 143.

⁵ Детские приюты Ведомства учреждений Императрицы Марии ... С. 165–166.

⁶ Там само. ... С. 281.

16 руб. 76 коп. Для влаштування власного приміщення притулку було зібрано у 1850 р. 2832 руб.¹ Наступного 1851 р. купець П. Цвет разом із братом пожертвував притулку будинок, який їм належав, оцінений у 4 тис. руб. У 1864 р. будинок притулку був відремонтований коштом опікунства, на що було витрачено 2 тис. руб. Але з часом приміщення дитячого закладу руйнувалися, особливо старе – дерев'яне, а кам'яне виявилось затісним. 1882 р. статський радник М. Терещенко пожертвував 3 тис. руб. на влаштування нового будинку притулку². Було вирішено старий будинок продати за 14 тис. руб., церкву притулку передати у відання Чернігівського Слєцького монастиря.

Для збору коштів на будівництво нового приміщення була відкрита підписка, за якою зібрали близько 3200 руб., крім того, пожертвування склали 6400 руб. 14 липня 1884 р. на користь опікунства був переданий капітал у 5 тис. руб., пожертвуваний статським радником Войниловичем. Опікунству поступилися садибою колишнього Чернігівського повітового училища (6 десятин 415 кв. сажнів землі зі спорудами). У 1885 р. нове приміщення притулку з домовою церквою було збудовано, а старі будівлі продано в 1888 р. за 11 тис. руб. Чернігівському єпархіальному відомству³. Чернігівський дитячий притулок знаходився у власному двоповерховому кам'яному будинку (на Смоленській вулиці)⁴ [Див. Додаток Т, рис. Т.1].

Дитячий притулок у м. Олександрівськ Катеринославської губернії було відкрито 25 серпня 1896 р. з ініціативи графа І. Канкріна та його дружини В. Канкріної, яка стала опікункою закладу. Олександрівський притулок фінансувався за рахунок пожертвувань 3 тис. руб. з повітових дворянських сум та коштів графського подружжя Канкріних. 1897 р. Катеринославське губернське земство виділило на утримання притулку 800

¹ Ея Императорскому Величеству двенадцатый отчёт Комитета Главного Попечительства детских приютов, о состоянии сих заведений с 1 января 1850 по 1 января 1851 года. Санкт-Петербург : Тип. Имп. Акад. наук, 1852. С. 31–32.

² Детские приюты Ведомства учреждений Императрицы Марии ... С. 356–357.

³ Там само. С. 358–359.

⁴ Черниговское губернское попечительство детских приютов Ведомства учреждений Императрицы Марии в 1900 г. *Вестник благотворительности*. 1902. № 3. С. 11. Подпись: Г. К. [Гумберт К.].

руб., а Олександрівське повітове – 1250 руб. На 1 січня 1898 р. в закладі перебувало 19 дітей¹.

До притулків зазвичай приймалися діти від 3 до 10 років, обох статей, незалежно від стану, віросповідання та національності² трьох категорій: 1) без плати, 2) з невеликою платою від батьків, 3) пансіонери конкретних доброчинців³. У деяких випадках вихованці-сироти залишались у притулках до 18 років⁴. Батьки або інші особи подавали заяву до міської управи з проханням розмістити дитину в один із притулків за рахунок стипендіального фонду закладу⁵. Переважно діти були місцеві або саме з цієї губернії, круглі сироти та напівсироти⁶.

У виняткових випадках до притулків ВУІМ приймали дітей віком від 8 до 10 років за рішенням Сирітських судів за особливим клопотанням⁷. Іноді навіть до 12 років, як у дитячому притулку імені графині А. Адлерберг, де проживали дівчатка-сироти та діти бідних батьків віком від 3 до 12 років, християнських віросповідань⁸. Крім того, іноді Опікунства дитячих притулків ВУІМ доглядали підкидьків. У 1874 р. Керченське доброчинне товариство організувало притулок для бідних дітей (з 1878 р. притулок перейшов до ВУІМ), до нього щорічно приймали близько 40 покинутих немовлят. У грудні 1893 р. при Катеринославському дитячому притулку було відкрито відділення для покинутих дітей⁹.

На початку XX ст., коли в Херсонському Сирітському суді виявився накопичений безособовий капітал у сумі понад 7 тис. руб., суд вирішив

¹ Открытие детского приюта, учрежденного в гор. Александровске, Екатеринославской губернии *Вестник благотворительности*. 1897. № 2. С. 64.

² Бари Э. Я. О детских приютах ... С. 38.

³ Детские приюты в России С. 20.

⁴ Деятельность Волынского губернского попечительства детских приютов Ведомства учреждений Императрицы Марии за 1901 г. *Вестник благотворительности*. 1902. № 10. С. 7. Подпись: Г. [Гумберт К.] ; Керченское городовое попечительство Мариинского детского приюта Ведомства учреждений Императрицы Марии в 1901 г. *Вестник благотворительности*. 1902. № 10. С. 9. Подпись: Г. [Гумберт К.].

⁵ Держархів Одеської області. Ф. 16. Оп. 102. Спр. 33. Арк. 74.

⁶ Справочная книга. Весь Екатеринослав. 1915 / изд. Л. И. Сатановского. XVII год изд. Екатеринослав, 1915. С. 238.

⁷ Держархів Херсонської області. Ф. 81. Оп. 1. Спр. 4. Арк. 11.

⁸ Благотворительность в России ... Т. 2. Ч. 2. Таврійська губ. С. 1.

⁹ Ван-Путерен М. Д. Исторический обзор призрения... С. 424–425.

заснувати спеціальний сирітський капітал, відсотки з якого б надходили на оплату за виховання безпритульних малолітніх сиріт¹. Листування з цього питання велося з Херсонським губернським правлінням протягом кількох років, але врешті-решт суду було відмовлено на підставі того, що суд був установою адміністративною, а не господарською, і в законодавстві поняття «сирітський капітал» не існувало, а виморочне майно повинно було передаватись у прибуток казни². Отже, на шляху добрих намірів службовців суду ставали бюрократичні перешкоди й недосконалість законодавства.

У притулках опікувались діти дворян і чиновників, іноземних підданих, міщан, селян та нижчих воєнних чинів. За віросповіданням переважали православні. У Подільській губернії, крім того, були й католики (на 1 січня 1910 р. було 39 хлопчиків і 23 дівчинки)³. Діти поділялися на дві категорії: 1) такі, що приходили до притулку щоденно; 2) ті, що перебували у закладі постійно (переважно сироти). Діти шкільного віку навчалися за програмою народних училищ, їм викладали Закон Божий, російську мову, арифметику, хоровий спів, гру на різних інструментах.

У притулках існувала практика призначення іменних стипендій: в Катеринославському притулку з 1879 р. була заснована стипендія імені губернатора І. Дурново, який мав довічне право нею розпоряджатися⁴. 1881 р. засновано ще чотири стипендій (по дві для хлопчиків та дівчаток), названих іменами імператорських персон, на пожертвуванні приватними особами капітали⁵. У Київському Маріїнському – 15 стипендій міського управління по 60 руб. кожна та дві стипендії імені Г. Ейсмана, відкриті міським товариством взаємного кредиту⁶. У Сімферопольському графині А. Адлерберг існували п'ять стипендій імені військового губернатора

¹ Держархів Херсонської області. Ф. 81. Оп. 1. Спр. 4. Арк. 24–24 зв.

² Там само. Арк. 62–62 зв.

³ Отчёт Подольского губернского попечительства детских приютов Ведомства учреждений Императрицы Марии за 1910 год. Каменец-Подольский : Тип. Подол. губ. правл., 1911. С. 4.

⁴ Систематический свод постановлений Екатеринославского губернского земского собрания. 1866–1913 гг. / сост. под. ред. П. К. Соколова. Т. 1. 1866–1889 гг. Екатеринослав : Тип. губ. зем-ва, 1914. С. 833.

⁵ Детские приюты Ведомства учреждений Императрицы Марии ... С. 134 ; Благотворительные учреждения России. Санкт-Петербург, 1912. С. 231.

⁶ Мозговой В. Г. Общественная и частная благотворительность в Киевской губернии ... С. 39.

м. Сімферополя генерала Г. Жуковського, створені на кошти Бердянського та Дніпровського земств¹. У Херсоні вихованці опікувались коштом земства, коштом притулку та стипендією імені Осипової².

Головна увага в цих дитячих закладах приділялася релігійно-моральному та фізичному вихованню, збереженню родинних зв'язків із сім'єю. Предметами особливої уваги адміністрації притулків були харчування дітей, зручність і чистота одягу, білизни, взуття, чистота повітря в приміщенні³. Дітей привчали до праці, навчали різноманітним ремеслам: хлопчиків – слюсарному, ковальському, столярно-токарному, чоботарському, дівчаток – швейному, в'язальному, вишивальному. Майстерність вихованців досить високо цінувалася: наприклад, на сільськогосподарській виставці у вересні 1886 р. в Катеринославі Комітет виставки нагородив притулок похвальним листом за роботи, виконані дітьми⁴.

Очевидно, за станом здоров'я дітей у притулках ВУІМ здійснювався ретельний контроль. У притулках, як свідчать матеріали звітів, існував обов'язковий медичний нагляд за дітьми. Лікар відвідував заклад щотижня, у період епідемій – щоденно, а екстрено – за викликом. Ліки та хірургічний матеріал видавались безплатно в губернській міській лікарні. Іноді навіть була можливість влаштування власної лікарні для притулку (як у Херсоні)⁵. Щорічно у притулках проводився персональний огляд вихованців і відповідна інформація записувалась: час вступу до притулку, вік дитини, щеплення від віспи, вага, статура, об'єм грудної клітини, зріст, стан кінцівок, хребта, внутрішніх органів, зору, слуху, рота, мови, нервової системи, залоз, зубів, особливі прикмети⁶.

¹ Детские приюты Ведомства учреждений Императрицы Марии ... С. 274.

² Отчет Херсонского губернского попечительства о состоянии Николаевского детского приюта за 1909 год. Херсон : Тип. Губ. правл., 1910. С. 26.

³ Держархів Хмельницької області. Ф. 39. Оп. 1. Спр. 14. Арк. 9.

⁴ Детские приюты Ведомства учреждений Императрицы Марии ... С. 140.

⁵ Отчет Херсонского губернского попечительства о состоянии Николаевского детского приюта за 1909 год ... С. 3–4.

⁶ Там само. С. 5.

Після закінчення терміну перебування у притулку дітей влаштовували до майстерень або всиновлювали селянські родини. Певний час колишні вихованці знаходилися під наглядом членів місцевих опікунств дитячих притулків. Випускники притулків ВУІМ користувалися пільгою при відбутті військової повинності¹.

Побутові умови вихованців сирітських закладів були організовані досить одноманітно. У дитячих притулках ВУІМ життя дітей проходило в такому порядку. День починався о 6 годині ранку. О 7.30 слідувала молитва². Усі вихованці, крім найменших, ставали до призначених чергувань: прибирали кімнати, готували все необхідне для чаю. Дві дівчинки під наглядом прачки прали білизну, дві – під наглядом куховарки готували обід, пекли білий і чорний хліб, одна з дівчаток заправляла лампи.

О 8.00 діти отримували чай із чорним, а у свята – з білим хлібом. Після чаю діти збиралися в класі, де проходили заняття³. Уроки починалися о 8.30 годині ранку, на перерву приділялось 15 хвилин. Дітей навчали закону Божого, російської мови, арифметики й рукоділля. У Херсонському Миколаївському дитячому притулку заняття тривали до 11 години 45 хвилин. О 12.00 був обід, що складався з борщу або супу, в який додавали ½ фунта м'яса для кожної вихованки, каші з салом чи з молоком. У Чернігівському притулку заняття тривали до 13.30⁴.

У свята давали пироги, вареники або макарони. При Херсонському Миколаївському притулку тримали корів, так що маленьким і слабким дітям давали парне молоко. Після обіду протягом 1,5 години діти відпочивали – гуляли з учительками або гралися вдома. З 14.00 всі діти займалися рукоділлям. Їх навчали шити гладдю, плести гачком, кроїти та шити сукні. О 16.00 діти пили ячмінну каву з молоком і хлібом. Після чаю протягом

¹ Деятельность Волынского губернского попечительства детских приютов Ведомства учреждений Императрицы Марии за 1901 г. *Вестник благотворительности*. 1902. № 10. С. 8. Подпись: Г. [Гумберт К].

² Черниговский детский приют ... С. 19.

³ Отчет о состоянии Николаевского детского приюта в г. Херсоне, находящегося в ведении Херсонского губернского попечительства детских приютов, за 1895 год. Херсон : Тип. губ. правл., 1896. С. 5.

⁴ Черниговский детский приют ... С. 19–20.

півгодини відпочивали, а потім збиралися в класі для приготування уроків. Харчування дітей особливою різноманітністю не відрізнялося. О 19.00 годині була вечеря, що складалася із супу чи борщу (те, що й на обід). З 19.00 до 20.00 для дітей влаштовувалися ігри. О 20.00 була вечеря, спільна молитва й сон¹.

Дитячі притулки ВУІМ вважалися зразковими. Особи, які відвідували ці благодійні установи, залишали досить схвальні відгуки про них. Наприклад, граф М. Протасов-Бахметьев, головний управитель власної її імператорської величності канцелярії установ імператриці Марії, відвідавши Харківський дитячий притулок 3 вересня 1891 р., в особливій книзі залишив запис: «... я знайшов цю установу у зразковому стані в усіх розуміннях. Будівля тримається в чистоті, їжа здорова й ситна. Вигляд у дітей здоровий і веселий. Відповіді, отримані мною, цілком розумні. Знання молитов і церковний спів чудові. Рукодільні роботи привертають до себе увагу своєю вишуканістю і добросовісністю виконання самої роботи ...»² [Див. Додаток М, рис. М.1–М.2].

Наприкінці ХІХ ст. при притулках ВУІМ в українських губерніях набули поширення ремісничі класи та школи, де дітям викладали різноманітні ремесла: кулінарне в Одеському притулку імені Марії Федорівни з 1894 р.³ та у Чернігівському притулку з 1898 р.⁴, кошикове у Києві, виготовлення та склеювання картону для капелюхів у Харкові, слюсарне і ковальське в Житомирі⁵. Реміснича школа діяла в Сімферополі при сирітському домі А. Фабра⁶, з 1 жовтня 1900 р. школа домоводства була відкрита при Кам'янець-Подільському притулку. Подільська школа

¹ Отчет о состоянии Николаевского детского приюта в г. Херсоне, находящегося в ведении Херсонского губернского попечительства детских приютов, за 1895 год ... С. 5.

² Краткий очерк возникновения и деятельности благотворительных учреждений Харьковской губернии ... С. 25.

³ Бобиенский Ф. О кулинарных школах при детских приютах Ведомства учреждений императрицы Марии. *Вестник благотворительности*. 1897. № 5. С. 13.

⁴ Черниговское губернское попечительство детских приютов Ведомства учреждений Императрицы Марии в 1900 г. *Вестник благотворительности*. 1902. № 3. С. 12. Подпись: Г. К. [Гумберт К.].

⁵ Задачи Ведомства детских приютов. *Вестник благотворительности*. 1898. № 9. С. 8. Подпись: О. А.

⁶ Утверждение проекта ремесленной школы при доме Фабра в Симферополе. *Детская помощь*. 1890. № 13. С. 465.

домоводства була заснована і утримувалася на кошти дружини спадкового почесного громадянина А. Четверикової¹.

Кулінарна школа при Одеському дитячому притулку ім. Марії Федорівни виникла з ініціативи директора закладу П. Казарінова. За рахунок накопичених від пожертвувань коштів, безоплатно доставлених з Одеських каменоломень декількох тисяч штук каміння та відведеної Одеською міською думою ділянки землі на початку 1894 р. з'явилась можливість розпочати будівництво приміщення школи².

При Житомирському Маріїнському дитячому притулку в ремісничих класах у 1903 р. 43 хлопчики навчались слюсарству та 11 – столярству³. 1904 р. 29 дітей навчались слюсарству, 8 – столярству, 2 – ковальству та 1 – токарству⁴. Приміщення школи являло собою безоплатну, простору, світлу квартиру з 6 кімнат з опаленням і освітленням, був сад і город, працювали кухарка і сторож. На потреби притулку-школи виділялись до 50 руб. щомісяця на перший час⁵ [Див. Додаток II].

У журналі Подільського губернського опікунства дитячих притулків за 16 лютого 1900 р. було записано в постанові, що притулок-школа домоводства й майстерності відкривалася для вихованок Кам'янець-Подільського дитячого притулку, які закінчили курс навчання в міському парафіяльному училищі, для того, щоб вони привчались до господарства, майстерності, були б підготовленими до чесного заробляння шматка хліба, а при виході заміж – були б домовитими господарками, хорошими матерями й помічницями своїх чоловіків. Дівчат навчали шиття, вишивання, плетіння панчіх, кулінарного мистецтва, городництва й узагалі домоводства. До школи приймалися дівчатка – переважно круглі сироти 12-річного віку, перебували там до 16 років. Кількість дітей визначалася від 5 до 10 осіб, можливо, і

¹ Отчёт Подольского губернского попечительства детских приютов Ведомства учреждений Императрицы Марии за 1910 год. Каменец-Подольский : Тип. Подол. губ. правл., 1911. С. 2, 6.

² Бобиенский Ф. О кулинарных школах при детских приютах Ведомства учреждений императрицы Марии. *Вестник благотворительности*. 1897. № 5. С. 13.

³ Обзор Волынской губернии за 1903 год. Житомир : Волын. губ. тип., 1904. С. 73.

⁴ Обзор Волынской губернии за 1904 год. Житомир : Волын. губ. тип., 1905. С. 62.

⁵ Держархів Хмельницької області. Ф. 39. Оп. 1. Спр. 7. Арк. 112.

більше. З дітей більш заможних батьків могли брати оплату¹. На 1 січня 1910 р. у школі навчалось 9 дітей. За 10 років існування школи А. Четверикова витратила 22 тис. 300 руб. винятково власних коштів на її утримання, не рахуючи одноразових витрат на інвентар². У київських притулках діяли з 1894 р. учнівські бібліотеки для позакласного читання, існували церковні хори, які співали в найближчих парафіяльних церквах³. Як зазначалось у звіті про огляд дитячих притулків А. Селівановим у 1898 р., у бібліотеці Катеринославського притулку, завдяки директорів М. Копилову, нараховувалось 547 книг та, крім того, дитячі журнали⁴.

В Одесі притулки підпорядковувалися міському опікунству дитячих притулків, отримуючи субсидію від міської думи⁵. З 1877 р. Одеський міський голова запропонував сплачувати по 80 руб. на рік на кожну дитину для розміщення в притулках міських стипендіатів⁶. Одеська дума видавала на 30 вихованок у трьох притулках 2400 руб., а також видавала квартирні гроші – 1 тис. руб.⁷.

Дитячі притулки ВУІМ розташовувалися спочатку у найманих, з часом у власних кам'яних або дерев'яних, частіше двоповерхових будинках. У Кам'янці-Подільському притулок знаходився в двоповерховому будинку, мав город і сад вартістю усього майна в 20 тис. руб.⁸ [Див. Додаток Ж]. Деякі приміщення притулків вважали зразками архітектурного мистецтва й досконалыми з погляду гігієни, наприклад, Одеський імені Марії Федорівни, збудований у 1891–1892 рр. та оцінений в 75 тис. руб.⁹ [Див. Додаток З]. Влаштований будинок без жодної копійки з казни, на пожертвування, які

¹ Держархів Хмельницької області. Ф. 39. Оп. 1. Спр. 7. 110–110 зв.

² Отчёт Подольского губернского попечительства детских приютов Ведомства учреждений Императрицы Марии за 1910 год ... С. 6.

³ Киевские детские приюты. *Вестник благотворительности*. 1897. № 3. С. 7.

⁴ Селиванов А. Отчёт по осмотру детских приютов в 1898 г. *Вестник благотворительности*. 1899. № 4. С. 13.

⁵ Держархів Одеської області. Ф. 16. Оп. 104. Спр. 4. Арк. 1.

⁶ Там само. Арк. 5.

⁷ Держархів Одеської області. Ф. 274. Оп. 2. Спр. 13. Арк. 1 зв.

⁸ Держархів Хмельницької області. Ф. 39. Оп. 1. Спр. 5. Арк. 561.

⁹ Одесские детские приюты Ведомства учреждений Императрицы Марии. *Вестник благотворительности*. 1897. № 6. С. 13.

зібрала піклувальниця Н. Зелена, дружина градоначальника¹. При цьому притулку в 1900 р. купець Ф. Сутягін власним коштом збудував та обладнав лікарню, витративши 10 тис. руб., а помічниця піклувальниці О. Котляревська в 1901 р. влаштувала лазню та пральню, пожертвувавши 6,5 тис. руб.². Керченський Маріїнський притулок мав власний кам'яний двоповерховий будинок з колискою для підкидьків, який було збудовано 1889 р.³. Приміщення притулку знаходилось на вул. Садовій, 2⁴ [Див. Додаток Х].

Київське губернське опікунство дитячих притулків завідувало трьома притулками. Маріїнський було відкрито в 1845 р., там опікувалось 108 дітей. Олександрівський знаходився на Подолі, його було засновано в 1849 р., там перебувало 157 дітей. Притулок імені імператора Олександра II виник у 1882 р. й утримував 97 дітей⁵ [Див. Додаток Р, рис. Р.1.2]. Київські Маріїнський та Олександрівський притулки переобладнувались у 1899 р.: губернське опікунство визнало необхідним зводити кам'яну надбудову до існуючих приміщень, а в Маріїнському – збудувати третій поверх⁶ [Див. Додаток С].

Херсонський притулок, як зазначалось у звіті А. Селіванова, знаходився у 1898 р. у «прекрасному будинку, збудованому завдяки енергії колишньої опікунки пані Веселкіної. Приміщення притулку обладнано зразково. Нема розкоші, але все зроблено практично і зручно. Кімнати притулку є світлими, усюди багато повітря... У підвалах і коморах зберігаються великі запаси різних продуктів на зиму. Господарство ведеться

¹ Детский приют в Одессе. *Детская помощь*. 1892. № 22. С. 749.

² Отчёт о деятельности Одесского городского попечительства о детских приютах Ведомства учреждений Императрицы Марии за 1903 год. Одесса, 1904. С. 7.

³ Памятная книжка Керчь-Еникальского градоначальства / изд. Керч. стат. комитета. Керчь : Тип. Х. Н. Лаго, 1914. С. 104, XVII.

⁴ Там само. С. 61.

⁵ Киевские детские приюты. *Вестник благотворительности*. 1897. № 3. С. 7.

⁶ Хроника русских благотворительных учреждений. Приюты и сиротские дома. *Вестник благотворительности*. 1899. № 3. С. 103.

добре й дуже практично... Приміщення притулку є одним із найкращих, яке мені вдалося побачити»¹ [Див. Додаток Л].

Будівництво приміщення притулку у м. Олександрівськ Катеринославської губернії обійшлося у 28 тис. руб., воно було великим і зручним, завдяки будівельному комітету. При закладі була відкрита власна церква, будувалась лікарня та було висаджено сад. Розширення будинку, розрахованого на 30 дітей, дало можливість прийняти 50 дівчаток². До 1863 р. заклад перебував у найманому приміщенні. Згодом повітове опікунство купило дворове місце в 1036 кв. сажнів із будинком і надвірними будівлями. 1877 р. міська управа передала у власність опікунства суміжне дворове місце в 638 кв. сажнів. Було зведено дерев'яний будинок на кам'яному фундаменті з флігелем та садом³. З 1893 р. при закладі почало функціонувати відділення для підкидьків та сиріт⁴.

Полтавський Олександринський дитячий притулок до 1897 р. розміщувався на нижньому поверсі будинку, купленого ще губернатором П. Косаговським (був губернатором у 1889–1891 рр.). Губернське опікунство було проти купівлі, але губернатор наполягав. Верхній поверх до 1897 р. здавався в оренду, але опікунка притулку Е. Бельгард (дружина губернатора О. К. Бельгарда) вирішила відмовитися від прибутків з верхнього поверху й розмістити притулок у всьому будинку, що дало можливість збільшити вдвічі кількість вихованців⁵. Знаходився на Інститутській вулиці у власному будинку [Див. Додаток К]. На початку XX ст. у закладі, розрахованому на 90 дітей, проживало 17 дівчаток та 81 хлопчик⁶. Житомирський дитячий притулок у 1904 р. було переведено до нового двоповерхового кам'яного

¹ Селиванов А. Отчёт по осмотру детских приютов в 1898 г. *Вестник благотворительности*. 1899. № 4. С. 13.

² Благотворительная Россия ... Т. 1. Ч. 2. С. 129.

³ Детские приюты Ведомства учреждений Императрицы Марии ... С. 207.

⁴ Благотворительная Россия ... Т. 1. Ч. 2. С. 129.

⁵ Селиванов А. Второй отчёт по осмотру детских приютов Ведомства учреждений Императрицы Марии. *Вестник благотворительности*. 1899. № 7–8. С. 9.

⁶ Благотворительность в России ... Т. 2. Ч. 2. Полтавська губ. С. 1.

будинку, збудованого на пожертвуваний бароном де-Шодуаром на землях близько двох десятин¹, на Бердичівському шосе, 3² [Див. Додаток П].

Землю під забудову нового приміщення притулку виділяла безоплатно міська громада (у Києві, Харкові, Чернігові, Кам'янець-Подільському, Житомирі) або купувало місцеве опікунство дитячих притулків (у Херсоні, Новомосковську, Одесі, Сімферополі). У Єлисаветграді притулок розміщувався в будинку, що належав місту³, Катеринославський – у будинку, пожертвованому купцем П. А. Белявським⁴, у Переяславі будинок притулку збудований почесним опікуном Л. С. Павловим⁵. Одеська міська дума в 1900 р. виділила безоплатно землю площею 1200 кв. сажнів на Слободі Романівка для будування приміщень для двох притулків (для хлопчиків і для дівчаток)⁶.

При Харківському⁷, Херсонському⁸, Керченському⁹, Чернігівському¹⁰, Одеському імені Марії Федорівни¹¹, Сімферопольському імені графині А. Адлерберг¹² та Олександрівському Катеринославської губернії¹³ притулках були власні домові церкви [Див. Додаток Т, рис. Т.1.2].

Призначення службовців на посади директора притулку, почесних і довічних членів опікунства проводилось з дозволу імператриці через Канцелярію з управління дитячими притулками. Дозвіл надсилався до голови

¹ Благотворительные учреждения России ... С. 215.

² Памятная книжка Волынской губернии на 1914 год. С. 198.

³ Детские приюты Ведомства учреждений Императрицы Марии ... С. 141.

⁴ Ея Императорскому Величеству двенадцатый отчёт Комитета Главного Попечительства детских приютов, о состоянии сих заведений с 1 января 1850 по 1 января 1851 года ... С. 28.

⁵ Переяславский детский приют Ведомства учреждений Императрицы Марии в 1901 г. *Вестник благотворительности*. 1902. № 10. С. 5. Подпись: Г. [К. Гумберт].

⁶ Держархів Одеської області. Ф. 4. Оп. 1. Спр. 651. Арк. 1–1 зв.

⁷ Краткий очерк возникновения и деятельности благотворительных учреждений Харьковской губернии ... С. 27.

⁸ Отчет Херсонского губернского попечительства о состоянии Николаевского детского приюта за 1909 год. Херсон : Тип. Губ. правл. 1910. С. 3.

⁹ Памятная книжка Керчь-Еникальского градоначальства ... С. 104.

¹⁰ Черниговское губернское попечительство детских приютов Ведомства учреждений Императрицы Марии в 1900 г. *Вестник благотворительности*. 1902. № 3. С. 11. Подпись: Г. [Гумберт К].

¹¹ Отчёт о деятельности Одесского городского попечительства о детских приютах Ведомства учреждений Императрицы Марии за 1912 год. Одесса, 1914. С. 79.

¹² Детские приюты Ведомства учреждений Императрицы Марии ... С. 274.

¹³ Селиванов А. Отчёт по осмотру детских приютов в 1898 г. *Вестник благотворительности*. 1899. № 4. С. 13.

місцевого губернського опікунства. Наприклад, такий дозвіл підписала імператриця Марія Федорівна на призначення з 9 червня 1908 р. директором Єлисаветградського Олександрівського дитячого притулку колезького реєстратора Фірсова, члена Єлисаветградського повітового опікунства дитячих притулків. Почесними членами Херсонського опікунства призначено колезького реєстратора К. Стрельченка (молодшого чиновника особливих доручень при Херсонському губернаторові), Єлисаветградського повітового опікунства – з 31 липня 1908 р. купця Бабакіна (почесного старшину Єлисаветградського Олександрівського дитячого притулку) та було звільнено зі служби з 9 червня 1908 р. директора Єлисаветградського дитячого притулку, губернського секретаря Кирієвського¹.

З дозволу імператриці Марії Федорівни з 9 червня 1903 р. директором Херсонського Миколаївського дитячого притулку було призначено колезького асесора², з 12 березня 1911 р. – надвірного радника І. Коваленка, а довічним почесним членом опікунства – К. Стрельченка³. З 10 грудня 1912 р. К. Стрельченко на засіданні губернського опікунства дитячих притулків був обраний директором Херсонського Миколаївського притулку⁴, а звільнений був з цієї посади за власним бажанням 2 квітня 1916 р., оскільки був призваний на дійсну військову службу⁵.

Цікавий документ знайдено нами в Держархіві Херсонської області під назвою «Формулярний список про службу Директора Херсонського Миколаївського дитячого притулку, довічного почесного члена, почесного мирового судді Херсонського мирового округу, колезького секретаря К. Стрельченка 1912–1916 гг.». Документ вміщує дані про чин, посаду, вік, дату народження, віросповідання та відзнаки, стан, наявність землі, освіти, навчальний заклад, який закінчив, дані про проходження по службі, участь у

¹ Держархів Херсонської області. Ф. 243. Оп. 1. Спр. 1. Арк. 2.

² Отчет Херсонского губернского попечительства о состоянии Николаевского детского приюта за 1908 год. Херсон : Тип. П. И. Тритиченко, 1909. С. 8.

³ Держархів Херсонської області. Ф. 243. Оп. 1. Спр. 1. Арк. 9.

⁴ Там само. Арк. 12.

⁵ Держархів Херсонської області. Ф. 1. Оп. 1. Спр. 62. Арк. 53–54.

воєнних діях, покарання, відпустки, відставки по службі, склад сім'ї, кількість та імена й дати народження дітей, місце перебування родини й віросповідання родини¹. Цей документ є своєрідною трудовою книжкою чиновника, і детальні записи в ньому свідчать про те, що відбір на службу до опікунства дитячих притулків був досить ретельний.

Служба в дитячих притулках давала можливість отримання певних чинів і звань, але часто була безоплатною. У Херсонському Миколаївському дитячому притулку на посаду архітектора на безоплатній основі було прийнято на службу 29 грудня 1911 р. інженера Є. Бутмі-де-Кацмана. Він був також обраний почесним членом губерньського опікунства, але без оплати членських внесків². Як правило, у таких документах наводилась біографія претендентів, розписувалися їхні заслуги. Так, у формулярному списку про службу Є. Бутмі-де-Кацмана записано, що народився він 10 жовтня 1872 р., православного сповідання, був цивільним інженером, титулярним радником, був зарахований до Міністерства внутрішніх справ, але жалування не отримував. У 1898 р. закінчив повний курс наук в Інституті цивільних інженерів імператора Миколи I з правом на чин X класу. Потім було відряджено для занять до Технічно-будівельного комітету, а з 17 квітня 1899 р. затверджений у чині колезького секретаря. 15 грудня 1901 р. був переведений за вислугою років у титулярні радники, наказом по МВС від 5 січня 1902 р. звільнений зі служби за проханням³. У 1915 р. Є. П. Бутмі-де-Кацман, вислуживши встановлений термін, отримав чин колезького асесора⁴.

На зламі XIX – XX ст. відбулося різке збільшення кількості установ у складі ВУІМ: у 1897 р. нараховувалось 180 установ, у тому числі 148 дитячих притулків і сирітських відділень, 11 ясел, виховних будинків та притулків для немовлят, 10 ремісничих притулків та рукодільних шкіл, 3 школи поварського мистецтва, 1 школа для підготовки помічниць наглядочок для

¹ Держархів Херсонської області. Ф. 243. Оп. 1. Спр. 1. Арк. 22–31 зв.

² Держархів Херсонської області. Ф. 1. Оп. 1. Спр. 62. Арк. 1.

³ Там само. Арк. 8 зв.

⁴ Там само. Арк. 18.

притулків, 2 лікарні, 3 пологових відділення, богадільня та центральна дитяча бібліотека та опікувалося 12902 дитини¹. На 1903 р. в Російській імперії під управлінням рад і опікунств ВУІМ знаходилося вже 275 дитячих притулків та 66 інших установ (професійних шкіл, лікарень), у яких опікувалося 11,5 тис. дітей².

На початку ХХ ст. відбувався процес активного створення повітових, волосних та сільських опікунств дитячих притулків [Див. Додаток В, табл. В.1.3 – В.1.4]. Особливо яскраво це простежується на прикладі Харківської губернії, де лише за 1899–1906 рр. відкрилося 10 притулків: Валківський, Ізюмський, Лебединський, Вовчанський, Харківський сільський на Холодній Горі, Охтирський, Верхньо-Писарівський, Павлівський сільський, Будянський, Куп'янський. У Харківському повіті 1902 р. відкрито Харківський сільський притулок імені царя-визволителя Олександра II в пам'ять 19 лютого 1861 р. на Холодній Горі. Будівництво одноповерхового дому розпочалося за планом, розробленим архітектором І. Виноградським на Залютинській вулиці поблизу церкви Озерянської Божої Матері³. 1905 р. відкрито Павлівський сільський притулок [Див. Додаток Н].

1902 р. в Чернігівській губернії розпочали свою діяльність сільські опікунства дитячих притулків – Заборівське та Стародубське. У с. Забори Суразького повіту в 1903 р. було відкрито дитячий притулок на 15 дівчаток⁴. Заклад незабаром було названо іменем цесаревича Олексія Миколайовича⁵. До притулку приймалися малолітні селянські сироти та напівсироти віком від 5 до 17 років⁶, крім дівчаток, згодом брали і хлопчиків⁷.

¹ Новиков Р. А. Историческое развитие общественного призрения детей и подростков в России (X – начало XX века) : дис... канд. ист. наук: 07.00.02. Москва, 2001. С. 107.

² Максимов Е. Д. Очерк истории развития и современного положения общественного призрения в России. *Общественное и частное призрение в России*. Санкт-Петербург : Тип. имп. акад. наук, 1907. С. 37.

³ Держархів Харківської області. Ф. 4. Оп. 145. Спр. 1147. Арк. 1, 5.

⁴ Благотворительность в России ... Т. 2. ч. 2. Черниговская губерния. С. 16.

⁵ Сельские детские приюты Ведомства учреждений Императрицы Марии. Петроград : Изд. Романов. комитета, 1915. С. 26.

⁶ Благотворительность в России ... Т. 2. ч. 2. Черниговская губерния. С. 17.

⁷ Сельские детские приюты Ведомства учреждений Императрицы Марии ... С. 26.

У Волинській губернії діяв притулок у Заславлі для хлопчиків віком від 12 до 18 років переважно сиріт і дітей бідних батьків¹. На 1910 р. у віданні Подільського губернського опікунства дитячих притулків знаходились 12 повітових опікунств: Балтське, Брацлавське, Вінницьке, Гайсинське, Каменецьке, Летичевське, Литинське, Могилівське, Ольгопольське, Проскурівське, Ушицьке, Ямпольське; та 5 сільських: Войтовецьке Летичівського повіту, Довжоцьке Каменецького повіту, Пашковецьке та Фельштинське Проскурівського повіту, Капустянське Ушицького повіту. Існували дитячі притулки в повітових містах: Брацлавський, Вінницький, Гайсинський, Грановський, Литинський, Ново-Ушицький, Ольгопольський та в селах: Войтовецький, Довжоцький, Пашковецький, Капустянський та Фельштинський².

Притулки часто відкривалися з ініціативи та коштом місцевих землевласників, наприклад, Могилівське повітове опікунство в Подільській губернії відкрило притулок-ясла в с. Котюжани на кошти місцевої землеволодарки Е. Ценіної. Літні ясла працювали з 15 травня по 15 жовтня, за цей час нараховувалось 2524 відвідувань. У 1901 р. притулки були відкриті в селах: Лучинка, Немія, Колодіївці, Котюжани, Копайгород, Сниткове³. Пашковецьке опікунство заснувало притулок-богадільню в будинку землеволодарки Е. Кисельової. Фельштинське опікунство планувало відкрити в 1911 р. притулок-богадільню в пожертвованому землевласником Ф. Кучером будинку⁴. До 1916 р. в Харківській губернії було відкрито також Основ'янське, Бабаївське, Русько-Лозівське, Карасівське та Дергачівське опікунства⁵.

За своєю матеріальною базою повітові та сільські притулки суттєво поступалися губернським, що мали значні капітали та нерухомість у своїй

¹ Обзор Волынской губернии за 1902 год. Житомир : Волын. губ. тип., 1903. С. 74.

² Отчёт Подольского губернского попечительства детских приютов Ведомства учреждений Императрицы Марии за 1910 год ... С. 3.

³ Благотворительность в России ... Т. 2. ч. 2. Подільська губ. С. 13.

⁴ Отчёт Подольского губернского попечительства детских приютов Ведомства учреждений Императрицы Марии за 1910 год ... С. 120, 143, 152.

⁵ Держархів Харківської області. Ф. 304. Оп. 1. Спр. 3451. Арк. 4.

власності. Найбільшими за кількістю вихованців можна вважати губернські притулки – Харківський¹, Одеські та Київські, в кожному з яких опікувалося понад 100 дітей. У Житомирському притулку проживало 35 дітей і 20 – приходили². У Керченському знаходило притулок 37 дівчаток³. У притулках ВУІМ була найменша смертність серед вихованців порівняно з іншими дитячими закладами Російської імперії. Це пояснювалося належним медичним доглядом, постійною увагою з боку опікунів, контролем місцевої влади⁴.

У період Першої світової війни в дитячих притулках ВУІМ знаходили опіку діти воїнів [Додатки У, Ц, Ш, Щ, Ю]. Фінансову допомогу закладам здійснювали губернські та повітові земства⁵. Після Лютневої революції Тимчасовий уряд утворив Міністерство державного піклування, яке планувало здійснювати цілеспрямовану широку допомогу нужденним з боку держави. Тому Тимчасовий уряд циркулярами від 15 вересня 1917 р. та 12 листопада 1917 р. передав дитячі притулки до міських та земських самоуправлінь⁶.

Деякі із закладів були передані у відання повітових земств (наприклад, Павлівський та Лебединський притулки Харківської губернії – з 1 січня 1918 р.)⁷. Взагалі притулки, як можна зрозуміти з архівних матеріалів, знаходилися в цей час в найскрутнішому фінансовому стані, виникало питання або їх ліквідації, або реорганізації. Херсонський Миколаївський притулок у 1919 р., як видно з журналу засідання дирекції від 5 вересня, приймав до закладу лише стипендіатів тих установ, які видавали притулку субсидію (з розрахунку по 25 руб. на добу за кожну дитину)⁸. Дирекція притулку просила Херсонського губернатора розпочати клопотання перед

¹ Держархів Херсонської області. Ф. 243. Оп. 1. Спр. 1. Арк. 34.

² Обзор Волынской губернии за 1902 год. Житомир: Волын. губ. тип., 1903. С. 74.

³ Памятная книжка Керчь-Еникальского градоначальства ... С. 104.

⁴ Кравченко О. В. Дитячі притулки Відомства установ імператриці Марії в Україні. *Вісник Харків. нац. ун-ту імені В. Н. Каразіна*. Серія : Історія. 2010. № 908. Вип. 42. С. 110.

⁵ Там само. Арк. 9.

⁶ Держархів Харківської області. Ф. 304. Оп. 1. Спр. 3453. Арк. 4.

⁷ Там само. Арк. 22 зв.

⁸ Держархів Херсонської області. Ф. 1. Оп. 1. Спр. 62. Арк. 71.

Урядом щодо виділення на утримання притулку частини збору з розважальних заходів (колишнього збору на користь Відомства імператриці Марії), який у 1919 р. проводився на користь скарбниці¹.

За браком коштів прийом до Херсонського Миколаївського притулку з жовтня 1919 р. було припинено². Було змінено оклади службовців притулку, не вистачало медикаментів (дирекція притулку клопотала про видачу ліків з аптеки при губернській земській лікарні)³. До Херсонського Миколаївського притулку були відправлені діти біженців та діти з виправного притулку, хворі на сифіліс, тому лікар притулку наполягав на їх вилученні, вважаючи їх перебування зі здоровими дітьми неприпустимим⁴.

Після остаточного встановлення радянської влади в Україні дитячі притулки колишнього ВУІМ були передані наприкінці 1919 р. до Народного комісаріату освіти⁵. В Одесі міське опікунство дитячих притулків клопотало про виділення з казни на потреби п'яти притулків 30 тис. руб.⁶. У 1919 р. в Одеських притулках на повному утриманні знаходилося 317 дітей 6–10 років, у притулку «Корабель» – хлопчики з 12 років⁷.

Таким чином, в системі закладів опіки, створеній на українських землях, дитячі притулки ВУІМ відіграли важливу роль в організації піклування, виховання та навчання неповнолітніх, особливо сиріт, напівсиріт та дітей з найбільш вразливих родин. Створювалися та функціонували ці заклади в Україні винятково на громадські та приватні кошти, хоча управління і контроль здійснювалися централізовані з боку Головного опікунства дитячих притулків. Вони знаходилися під заступництвом представників династії Романових, проте фактів фінансування притулків урядом, з державної

¹ Там само. Арк. 70.

² Там само. Арк. 72.

³ Держархів Херсонської області. Ф. 1. Оп. 1. Спр. 62. Арк. 70 зв., 72 зв.

⁴ Там само. Арк. 74.

⁵ Держархів Одеської області. Ф. 42. Оп. 35. Спр. 2858. Арк. 1.

⁶ Там само. Арк. 2.

⁷ Там само. Арк. 37.

скарбниці нами не встановлено. Держава за допомогою законодавства регулювала діяльність притулків¹.

При цьому можна відслідкувати тенденцію: більшість губернських та міських притулків ВУІМ в Україні почала своє функціонування в 40-х рр. XIX ст. Тоді як повітові притулки утворювалися в основному в другій половині XIX ст., а сільські – особливо активно відкривалися на початку XX ст. У складі ВУІМ притулки перебували до Лютневої революції 1917 р. Потім вони передавалися Міністерству державного піклування (1917 р.), Міністерству народного здоров'я та державного піклування (1918 р.) та до Народного комісаріату освіти (1919 р.).

Дитячі притулки ВУІМ мали всестановий характер, приймали переважно дітей православного віросповідання. У притулках існувала практика призначення іменних стипендій. Умови перебування дітей були значно кращими, ніж у притулках інших відомств. Як правило, притулки володіли власною нерухомістю, мали домові церкви.

3.3. Опікунство над сліпими під заступництвом імператриці Марії Олександрівни та його відділення в Україні

Серед різних категорій дітей, які потребували допомоги й опіки з боку суспільства, окремо виділяються неповнолітні, які з різних причин втратили зір, тобто незрячі діти. Для суспільства була й залишається актуальною проблема соціальної адаптації такої групи населення, вивчення історичного досвіду діяльності установ опіки над незрячими, а також їх виховання та навчання.

Перший у Російській імперії заклад для виховання й навчання сліпих було відкрито 5 травня 1807 р. в Санкт-Петербурзі видатним французьким

¹ Кравченко О. В. Дитячі притулки Відомства установ імператриці Марії в Україні. *Вісник Харків. нац. ун-ту імені В. Н. Каразіна*. 2010. № 908 : Історія. Вип. 42. С. 109.

учителем В. Гаюї, якого запросив особисто Олександр І¹. В. Гаюї був засновником першого у світі училища для сліпих у Парижі. У Санкт-Петербурзі інститут для сліпих знаходився спочатку під управлінням Міністерства народної освіти, а з 1819 р. перейшов у відання Імператорського людинолюбного товариства². Протягом першої половини ХІХ ст. подібні заклади для сліпих у Росії не набули поширення й були створені лише в Москві, Варшаві та Ризі.

Практично до 1870-х рр. питання про допомогу незрячим залишалось без серйозної уваги з боку держави й громадськості. Поштовхом до створення Опікунства над сліпими стали події 1877–1878 рр. Саме під час російсько-турецької війни в Петербурзі під патронатом дружини Олександра ІІ імператриці Марії Олександрівни виникло Головне Опікунство для допомоги нужденним сім'ям воїнів³. Головою його було призначено К. Грота, у майбутньому одного із найактивніших діячів на ниві доброчинності. Опіка й виховання сліпих стали цілковито результатом його ініціативності. Серед солдатів, які постраждали на війні, виявилось багато таких, хто втратив зір. Для них у Петербурзі та Києві з ініціативи К. Грота було влаштовано притулки, де сліпі могли навчатись ремеслам⁴. Ідея допомоги сотням сліпих усіх станів була покладена в основу створеного Опікунства над сліпими.

13 лютого 1881 р. було засновано Маріїнське опікунство над сліпими воїнами, перейменоване згодом в Опікунство імператриці Марії Олександрівни над сліпими, а з 10 березня 1883 р. воно перейшло до Відомства установ імператриці Марії⁵. Упродовж 1881–1894 рр. головою Ради Опікунства був статс-секретар К. Грот, протягом 1894–1899 рр. – статс-

¹ Див.: Томановская Л. Валентин Гаюи и его деятельность. *Детская помощь*. 1890. № 8. С. 262–267.

² Курлов В. Что мы делаем для наших слепых? *Детская помощь*. 1886. № 13. С. 510.

³ Хитров А. А. Благотворительная социальная и медицинская помощь слепым в России под покровительством императорской фамилии (вторая половина ХІХ – начало ХХ в.). *Вест. Санкт-Петербургского ун-та*. Серия 2, История. 2008. Вып. 4. Ч. 1. С. 54.

⁴ Константин Карлович Грот. *Вестник благотворительности*. 1897. № 12. С. 17.

⁵ Адеркас О. К. Призрение слепых. *Общественное и частное призрение в России*. Санкт-Петербург: Тип. имп. акад. наук, 1907. С. 70–71.

секретар Є. Перетц, з 1899 по 1905 рр. – граф І. Воронцов-Дашков, з 1905 р. – статс-секретар О. Єрмолов¹.

Уся система опіки над сліпими була зумовлена, на нашу думку, й соціально-економічними чинниками. У другій половині ХІХ ст., як зазначав В. Курлов, у Росії відсоток сліпих людей був більшим, ніж будь-де у світі². За переписом 1886 р., сліпих у європейській частині Російської імперії нараховалося 189.872 особи, що становило 0,2 % населення³. В українських губерніях ситуація виглядала наступним чином: найбільша кількість сліпих була в Київській губернії – 5346 осіб⁴, з них – 1662 дитини віком від народження до 20 років, найменша – в Таврійській губернії 1335 осіб, серед них – 178 дітей [Див. Додаток Я]. О. Устименко, наводячі дані про Харківську губернію, відзначав, що тут нараховувалося 3811 незрячих, у тому числі 135 дітей⁵, за нашими підрахунками, якщо брати до уваги вікову групу від 0 до 20 років, у Харківській губернії нараховувалося 825 незрячих дітей на 1886 р.⁶ У Полтавській губернії нараховувалося 4318 сліпих, з яких близько 2 тис. жебракували⁷. У Чернігівській губернії було до 4312 сліпих, з них 1911 осіб не мали жодних власних коштів для існування, причому на 10 тис. мешканців приходився 21 сліпий⁸. На думку О. Скребицького, цю статистику не можна вважати достовірною, оскільки реальна кількість незрячих була значно більшою⁹. Отже, питання організованої медичної та

¹ Там само. С. 72.

² Курлов В. Слепые у нас и за границей. *Детская помощь*. 1886. № 9. С. 339.

³ Аленицин В. Д. Статистика слепых в России по переписи 1886 г. / разраб. ред. Центр. стат. ком. В. Аленициным и А. Сырневым. Санкт-Петербург : [Т-во Печатня С. П. Яковлева], 1888. С. 13; Скребицкий А. И. Воспитание и образование слепых и их призрение на Западе ... С. 661.

⁴ Скребицкий А. И. Воспитание и образование слепых и их призрение на Западе ... С. 673.

⁵ Устименко О. М. Харківське училище для незрячих дітей (1886–1917 рр.). *Вісн. Харк. нац. ун-ту ім. В. Н. Каразіна*. 2010. № 906 : Історія України. Українознавство : історичні та філософські науки. С. 115.

⁶ Аленицин В. Д. Статистика слепых в России по переписи 1886 г. С. 30.

⁷ Открытие отделения Попечительства в Полтаве. *Слепец*. 1894. № 6. С. 66 ; Скребицкий А. И. Воспитание и образование слепых и их призрение на Западе ... С. 673.

⁸ Хроника русской благотворительности. Черниговское отделение Попечительства о слепых. *Детская помощь*. 1893. № 2. С. 57.

⁹ Скребицкий А. И. Воспитание и образование слепых и их призрение на Западе ... С. 64.

профілактичної допомоги, піклування над незрячими, виховання й навчання дітей було актуальним і потребувало вирішення¹.

Головними завданнями створеного Опікунства були такі: 1) виховання й навчання сліпих дітей, 2) патронат над тими, хто закінчив курс училища й працював, 3) проведення профілактичних заходів, 4) боротьба зі сліпотою серед населення Росії та 5) допомога нездатним до праці сліпим². Джерелами фінансування Опікунства були членські внески, пожертвування. Ключовим джерелом прибутків установи став церковний кухлевий збір. Після звернення навесні 1881 р. до обер-прокурора Св. Синоду К. Побєдоносцева було дозволено щорічно проводити збір пожертвувань у церквах на користь сліпих у тиждень сліпих (п'ятий тиждень після Великодня) у всіх міських та монастирських церквах³. До речі, цю пропозицію внесла відома в Росії громадська діячка, почесний член Опікунства над сліпими С. Елліс⁴.

У 1880-х рр. у різних регіонах Росії почали створюватися відділення Опікунства імператриці Марії Олександрівни над сліпими, серед іншого й на території українських губерній. Після російсько-турецької війни, ще з 1879 р., в Києві діяло товариство опіки над осліпленими воїнами, а з 1880 р. – притулок для дорослих сліпих⁵. Першим в Україні 6 грудня 1882 р. виникло саме Київське відділення Опікунства над сліпими⁶. Київське училище для незрячих дітей було відкрите в 1884 р. на 60 місць⁷ на Інститутській вулиці⁸, а до 1887 р. воно було об'єднане разом зі сховищем для дорослих сліпих. З

¹ Кравченко О. В. Опіка над сліпими дітьми в Україні (друга половина XIX – початок XX ст.). *Збірник наукових праць. Серія : Історія та географія* / Харківський національний педагогічний університет імені Г. С. Сковороди. Харків, 2012. Вип. 44. С. 51.

² Отчёт Попечительства императрицы Марии Александровны о слепых за 1893 год. *Слепец*. 1894. № 8. С. 89.

³ Держархів Харківської області. Ф. 40. Оп. 71. Спр. 798. Арк. 1 ; Мариинское попечительство для призрения слепых, состоящее под Августейшим покровительством Государыни Императрицы. *Харьковские епархиальные ведомости*. 1883. № 35. С. 561.

⁴ Скребицкий А. И. Воспитание и образование слепых и их призрение на Западе ... С. 959.

⁵ Отчет о деятельности состоящего под Августейшим покровительством Государыни Императрицы Мариинского попечительства для призрения слепых с октября 1882 г. по 1 января 1884 года. Санкт-Петербург : Тип. В. Киришаума, 1884. С. 45.

⁶ Благотворительные учреждения Российской империи : в 3 т. Санкт-Петербург, 1900. Т. 2. С. 216 ; Отчет о деятельности состоящего под Августейшим покровительством Государыни Императрицы Мариинского попечительства для призрения слепых с октября 1882 г. по 1 января 1884 года ... С. 44.

⁷ Благотворительные учреждения Российской империи ... Т. 2. С. 224 ; Русский слепец. 1886. № 1. С. 5.

⁸ Мозговой В. Г. Общественная и частная благотворительность в Киевской губернии ... С. 44.

1882 р. відділення отримувало від центрального органу – Ради Опікунства над сліпими субсидію, яка за 10 років досягла 100 тис. 512 руб. Місцеві збори сягали на 1894 р. суми в 129 тис. 511 руб.¹. Переважна більшість цих капіталів була витрачена на будівництво приміщень для училища.

8 листопада 1894 р., після отримання від Ради опікунства допомоги розміром 30 тис. руб., коли будинок училища було суттєво розширено, відбулося його освячення. В училищі існувало три відділення: для хлопчиків, для дівчаток і для малолітніх сліпих дітей обох статей². 1898 р. в закладі перебували 31 хлопчик та 24 дівчинки³. Дітей навчали історії, географії, анатомії, геології, музиці, ремеслам. Різні товариства наскільки могли допомагали училищу – Дніпровське товариство пароплавства оплатило поїздки дітей до Китаївської пустині. Товариство київської кінної залізниці давало можливість безкоштовно їздити містом, узимку діти безоплатно відвідували оперу, на Різдво в училищі влаштовувалась ялинка⁴.

З 17 по 22 травня 1894 р. Київське училище сліпих дітей відвідав голова Ради Опікунства над сліпими К. Грот, який детально ознайомився з внутрішнім розпорядком, оглянув нові приміщення училища, 19 травня був присутнім на засіданні Ради Київського опікунства, що відбулося в училищі, і висловив подяку за плідну діяльність на користь опікунства⁵.

Приватні особи іноді відгукувалися на потреби сліпих і прагнули допомагати. У журналі «Слепец» нами було знайдене цікаве повідомлення: у звіті Київського відділення опікунства імператриці Марії Олександрівни над сліпими за 1889 р. повідомлялось, що в с. Кирилівка Тарасівської волості Київської губернії жила рідна племінниця малоросійського поета Т. Шевченка Ірина, за чоловіком Ковтунова, яка мала шістьох сліпих дітей. Рада відділення, переконавшись у бідному становищі родини Ковтунових, звернулася до землевласника с. Кирилівка, почесного члена Київського

¹ Скребицкий А. И. Воспитание и образование слепых и их призрение на Западе ... С. 963.

² Освящение новых зданий Киевского училища для слепых. *Слепец*. 1894. № 1. С. 1, 7.

³ Благотворительные учреждения Российской империи ... Т. 2. С. 224.

⁴ Разные известия : Киев. Киевское училище слепых детей. *Слепец*. 1894. № 6. С. 71.

⁵ Там само. № 7. С. 82–83.

відділення М. Терещенка, з проханням допомогти родині. М. Терещенко призначив Ковтуновим певну суму як для лікування, так і для влаштування господарства, обіцяв відвести 5 десятин землі, збудувати дім. Завдяки щедрому пожертвуванню Ковтунови відправилися до Харкова до відомого окуліста Л. Гіршмана, де після проведеної операції було повернуто зір чотирьом дітям, а інші виявилися безнадійно сліпими¹.

Ідея створення відділення Маріїнського опікунства в Харкові зародилась наприкінці 1882 р. з ініціативи місцевого уповноваженого П. Трузсона. Це знайшло підтримку з боку Харківського губернатора В. Калачова та професора Харківського університету окуліста Л. Гіршмана. Було розроблено й 19 лютого 1884 р. затверджено проект правил для діяльності Харківського відділення (до речі, за зразком тимчасових правил Київського відділення)².

На 1 січня 1886 р. на добровільні пожертвування було зібрано капітал в 9 тис. 120 руб. 74 коп. Відомо, що восени 1885 р. при клініці лікаря Л. Гіршмана було влаштовано два ліжка для лікування сліпих за рахунок зібраних коштів, на що витрачалось щорічно 600 руб. Харківське відділення Опікунства над сліпими було відкрито 18 травня 1886 р. за підтримки уповноваженого Маріїнського Опікунства над сліпими дійсного статського радника О. Назирова, який був організатором сховища для сліпих дорослих у Кам'янці-Подільському³. До складу Ради Опікунства увійшли Харківський губернатор О. Петров, предводитель дворянства О. Шидловський, міський голова І. Фесенко, професори Л. Гіршман, О. Кузнецов, К. Андреев та В. Пономарьов⁴. Про створення школи для сліпих, очевидно, також проголошувалось на засіданні засновників відділення 18 травня 1886 р.⁵, але

¹ Разные известия : Киев [Училище слепых]. *Слепец*. 1890. № 3. С. 30.

² Отчет о деятельности состоящего под Августейшим покровительством Государыни Императрицы Мариинского попечительства для призрения слепых с октября 1882 г. по 1 января 1884 года ... С. 53–54.

³ Краткий очерк возникновения и деятельности благотворительных учреждений Харьковской губернии ... С. 67–68.

⁴ Хроника русской благотворительности. *Детская помощь*. 1886. № 13. С. 524.

⁵ Краткий очерк возникновения и деятельности благотворительных учреждений Харьковской губернии ... С. 67.

реальне відкриття Харківського училища сліпих дітей відбулось лише у 1887 р.¹. Заклад тричі змінював місце розташування: з 1887 р. по 15 травня 1890 р. перебував у найманому будинку Венедиктової на вул. Німецькій, 41² потім розміщувався в найманому приміщенні на Основі на старій дачі Квітки й лише 12 листопада 1894 р. його було переведено до власного будинку на Сумській вулиці, 55, навпроти Військового шпиталю³. Під час створення до училища було прийнято лише 5 хлопчиків, проте в 1888 р. виховувалось вже 17 хлопчиків та 1 дівчинка була допущена до занять⁴, а на 1 січня 1913 р. у закладі навчалось 75 дітей: 48 хлопчиків та 27 дівчаток⁵.

Ідея про створення в Одесі школи для виховання сліпих дітей виникла ще 1883 р.⁶. І лише на початку 1887 р., коли відкрилося Одеське відділення для сліпих, це було реалізовано. Початковий капітал на здійснення задуму було зібрано за рахунок штрафу, який запровадив голова Південно-західних залізниць за простоювання вагонів в Одеському порту, розміром 3 руб. з вагона за кожну добу. Таким чином, на 1 січня 1887 р. утворилася сума в 7 352 руб. 70 коп., яка стала основним фондом для відділення⁷.

Вже незабаром, 11 квітня 1887 р. було відкрито Одеське відділення Маріїнського опікунства допомоги сліпим дітям. У залі міської Думи зібралися 17 членів-засновників, які обрали членів правління: головою відділення стала дружина градоначальника контр-адмірала П. Зеленого – Н. Зелена. До правління увійшли міський голова Г. Маразлі, губерньський

¹ Харьковское отделение Мариинского Попечительства для призрения слепых за 1888 г. *Харьковский календарь на 1890 год*. Харьков, 1890. С. 262.

² Устименко О. М. Історія Харківського училища для сліпих дітей у 1886–1917 рр. *Збірник наук. праць. Серія : Історія та географія / Харківський національний педагогічний університет імені Г. С. Сковороди*. Харків, 2008. Вип. 29–30. С. 127.

³ По России : Новое здание Харьковского училища слепых детей. *Слепец*. 1894. № 1. С. 11.

⁴ Харьковское отделение Мариинского Попечительства для призрения слепых за 1888 г. *Харьковский календарь на 1890 год*. Харьков, 1890. С. 263.

⁵ Отчет Харьковского отделения Попечительства императрицы Марии Александровны о слепых, состоящего под Августейшим покровительством Ея Императорского Величества Марии Федоровны. За 1912 год. Харьков, 1913. С. 10.

⁶ Отчёт о деятельности Одесского отделения, состоящего под Августейшим покровительством Ея Императорского Величества Государыни Императрицы, попечительства Императрицы Марии Александровны о слепых за 1887 год. Одесса, 1888. С. 3.

⁷ Хроника русской благотворительности. Одесское отделение попечительства императрицы Марии Александровны о слепых. *Детская помощь*. 1893. № 9. С. 259.

предводитель дворянства І. Куріса та інших¹. На першому ж засіданні було прийнято рішення про відкриття школи на 10 сліпих хлопчиків. З цією метою один із місцевих мешканців – дворянин М. Маврокордато пожертвував 1 тис. руб. для найму приміщення для школи та початкове обладнання. Школа почала функціонувати з 1 грудня 1887 р.², у ній навчалось 20 хлопчиків та 1 дівчинка. На утримання школи й вихованців протягом 5 років було витрачено близько 19 тис. руб. Деякі вироби вихованців були представлені на сільськогосподарській виставці в Херсоні, де школа здобула малу срібну медаль³. М. Маврокордато пожертвував на відкриття відділення для дівчаток понад 6 тис. руб., що дозволило розпочати будівництво приміщення нового училища для дівчаток⁴. У 1898 р. в училищі мешкало 28 хлопчиків та 7 дівчаток⁵ [Додаток АА].

Чернігівське відділення Опікунства імператриці Марії над сліпими було відкрито 10 січня 1893 р. Думка про його створення виникла близько двох років тому як ідея про заснування училища сліпих. Центральне опікунство виділило на купівлю будинку для закладу 10,5 тис. руб., а протягом двох років було зібрано за підпискою 8 тис. руб. У 1892 р. було придбано садибу в Чернігові за 10,6 тис. руб. та на ремонт будівель було витрачено 6,5 тис. руб. Училище, розраховане на 30 дітей, відкрилось з 1 грудня 1892 р.⁶. У 1898 р. в закладі проживало 18 хлопчиків та 11 дівчаток⁷. При училищі діяла домовна церква. У 1906 р. була відкрита майстерня з виготовлення мотузок, які постачались до єпархіального свічкового заводу. На 1 січня 1912 р. в Чернігівському училищі навчалась 31 дитина – 22 хлопчики та 9 дівчаток. При училищі діяв патронат, який допомагав сліпим –

¹ Отчёт о деятельности Одесского отделения, состоящего под Августейшим покровительством Ея Императорского Величества Государыни Императрицы попечительства Императрицы Марии Александровны о слепых за 1887 год ... С. 3–4.

² Там само. С. 5–6.

³ Хроника русской благотворительности. Одесское отделение попечительства императрицы Марии Александровны о слепых. *Детская помощь*. 1893. № 9. С. 259.

⁴ Экзамен в Одесском училище слепых. *Слепец*. 1895. № 9. С. 106.

⁵ Благотворительные учреждения Российской империи ... Т. 2. С. 950.

⁶ Хроника русской благотворительности. Черниговское отделение Попечительства о слепых. *Детская помощь*. 1893. № 2. С. 57.

⁷ Благотворительные учреждения Российской империи ... Т. 2. С. 956.

колишнім вихованцям училища матеріально, надаючи їм роботу й у покращенні житлових умов¹.

На початку 1893 р. єпископ Полтавський і Переяславський Іларіон через благочинних зібрав відомості про сліпих, які мешкали в губернії. Виявилось, що таких людей було приблизно 3208, серед них нараховувалось 114 хлопчиків та 78 дівчаток віком від 7 до 11 років. У вересні 1893 р. єпископ Іларіон ініціював відкриття в Полтаві відділення Опікунства про сліпих, затвердження тимчасових правил для відділення й відкриття найближчим часом училища для 10 дітей. Клопотання підписав 121 член опікунства. 22 листопада 1893 р. були затверджені правила опікунства². 17 січня 1894 р. у присутності полтавського губернатора з дружиною, губерньського та деяких повітових предводителів дворянства, міського голови, гласних міської думи, голів губерньської й деяких повітових земських управ, гласних губерньських земських зборів, представників православного духовенства, єврейського рабина був підписаний акт про відкриття Полтавського відділення³. У листопаді 1894 р. було відкрито Полтавське училище для сліпих дівчаток⁴. 1898 р. в училищі навчалось 14 дівчаток⁵, 1907 р. – 20. Сліпі дівчатка від 7 до 11 років мешканців Полтавської губернії приймалися до училища безкоштовно на повне утримання, навчалися грамоти, рукоділля, щіткового ремесла⁶. Знаходилося на Колонійській вул., 23, у будинку Полтавського відділення [Див. Додаток АБ].

У Кам'янці-Подільському з 1884 рр. діяв притулок для дорослих⁷. За 10 років його існування в закладі перебувало від 3 до 14 осіб, на що було

¹ Благотворительные учреждения для слепых в России. *Трудовая помощь*. 1912. № 9. С. 440.

² Благотворительность в России ... Т. 2. ч. 2. Полтавська губ. С. 4.

³ Открытие отделения Попечительства в Полтаве. *Слепец*. 1894. № 6. С. 66.

⁴ Открытие училища для слепых девочек в г. Полтаве. *Слепец*. 1895. № 3. С. 28.

⁵ Благотворительные учреждения Российской империи ... Т. 2. С. 554.

⁶ Благотворительность в России ... Т. 2. ч. 2. Полтавська губ. С. 4.

⁷ Отчет о деятельности состоящего под Августейшим покровительством Государыни Императрицы Марииинского попечительства для призрения слепых с октября 1882 г. по 1 января 1884 года ... С. 54.

витрачено понад 34 тис. руб.¹. У 1894 р. Рада опікунства вирішила перетворити сховище для дорослих на училище для сліпих дітей².

1898 р. було відкрито Подільське відділення Опікунства імператриці Марії Олександрівни над сліпими. Училище для сліпих дітей відкрито 1898 р. на 15 постійних місць та 10 – для проходящих. Незрячі діти мешканців Подільської губернії проживали в училищі безоплатно, а діти з інших губерній – за плату 300 руб. на рік. На початку XX ст. в училищі безплатно навчалось 11 дітей³.

На 1912 р. у Російській імперії функціонувало 29 відділень та 7 постійних комітетів Опікунства над сліпими, в тому числі в Україні – у Кам'янці-Подільському, Києві, Одесі, Полтаві, Харкові та Чернігові. Постійні комітети діяли у м. Ялта⁴ та м. Звенигородка (Київської губернії). У віданні Опікунства на території Російської імперії перебувало 59 закладів, в тому числі – 24 училища для сліпих дітей (в Україні – в містах Кам'янець-Подільський, Київ, Одеса, Полтава, Харків та Чернігів)⁵.

До училищ приймалися здатні до навчання діти віком від 7 до 11 років, які, крім втрати зору, інших фізичних вад не мали. Значна кількість дітей навчалася безплатно, проте сліпі діти заможних батьків навчались за плату не більше 300 руб. на рік. Викладання проводилося за розширеною програмою початкових училищ і тривало від 8 до 10 років у залежності від здібностей учнів. Крім того, діти навчались ремеслам: чоботарському та ткацькому, музиці, співу, налаштуванню роялів, іноді масажу⁶.

Фінансували училища земства та міські думи: Полтавське губернське земство виділяло щорічно субсидію в 300 руб.⁷, Чернігівське губернське

¹ Скребицкий А. И. Обзор результатов деятельности Попечительства слепых ... С. 14.

² По России : Отчеты Каменец-Подольского, Самарского, Костромского, Черниговского, Харьковского и Пермского отделений попечительства за 1893 г. *Слепец*. 1894. № 4. С. 46.

³ Благотворительность в России ... Т. 2. ч. 2. Подільська губ. С. 3.

⁴ Благотворительные учреждения для слепых в России. *Трудовая помощь*. 1912. № 9. С. 438.

⁵ Адеркас О. К. Призрение слепых. *Общественное и частное призрение в России*. Санкт-Петербург : Тип. имп. акад. наук, 1907. С. 73.

⁶ Благотворительные учреждения для слепых в России. *Трудовая помощь*. 1912. № 9. С. 439.

⁷ Заседание 10 декабря 1894 г. *Журналы Полтавского губернского земского собрания XXX очередного созыва 1894 г.* Полтава, 1895. С. 12.

земство виділяло допомогу в 400 руб. на рік, а міська дума асигнувала щорічно 200 руб., повітові земства виділяли по 100–200 руб.¹. З 15 грудня 1896 р. Харківське губернське земство видавало щорічно субсидію в 1 тис. руб. училищу для сліпих².

Отже, до 1880-х рр. установ для опіки над сліпими дітьми в Україні не існувало. Важливу роль в організації навчання й виховання незрячих дітей відіграло Опікунство імператриці Марії Олександрівни над сліпими, створене в 1881 р., та його відділення в Україні – у Києві, Харкові, Одесі, Полтаві, Чернігові та Кам'янці-Подільському. Крім проведення профілактичних заходів, організації матеріальної й трудової допомоги дорослим, завданнями відділень стало відкриття навчальних закладів для малолітніх незрячих. Училища для сліпих дітей в Україні були створені протягом 1880–1890 рр. У Києві та Кам'янці-Подільському училища були виділені з закладів для дорослих. Допомога незрячим надавалась з боку громадськості, субсидій земств та міських дум, приватних пожертвувань³. Проте реальна кількість осіб, які потребували підтримки з боку Опікунства над сліпими, була значно більшою.

3.4. Опікунство над глухонімими під заступництвом імператриці Марії Федорівни та його відділення в Україні

Опікунство над глухонімими під заступництвом імператриці Марії Федорівни як відомчий інститут було відкрито в Російській імперії лише наприкінці XIX ст. До того часу опіка над глухонімими залежала переважно від приватної ініціативи.

¹ Хроника русской благотворительности. Черниговское отделение Попечительства о слепых. *Детская помощь*. 1893. № 2. С. 57.

² Держархів Харківської області. Ф. 304. Оп. 1. Спр. 804. Арк. 1.

³ Кравченко О. В. Опіка над сліпими дітьми в Україні (друга половина XIX – початок XX ст.). *Збірник наукових праць Харківського національного педагогічного університету імені Г. С. Сковороди*. Серія : Історія та географія. Харків, 2012. Вип. 44. С. 54.

Глухонімота тривалий час вважалась у суспільстві причиною розумової відсталості людей, аж допоки не з'ясувалося, що таких осіб можна навчати, виховувати й створювати умови для їхньої суспільної адаптації. Оскільки в Російській імперії тривалий час державної підтримки глухонімих не існувало, турботу про цю категорію знедолених брало на себе суспільство. Особи, особливо діти, які втратили слух, ставали об'єктами громадської та приватної доброчинної діяльності.

Опіка над глухонімими тривалий час не мала організованої форми. На початку XIX ст. в Російській імперії було створено кілька закладів для навчання глухонімих: у 1802 р. було відкрито Ризьке приватне училище глухонімих, у 1805 р. – Вільнюська школа глухонімих з ініціативи єпископа Н. Касаховського. 2 грудня 1806 р. засновано училище глухонімих у м. Павловськ, поблизу Петербурга, за розпорядженням і на власні кошти імператриці Марії Федорівни, дружини Павла I. Заклад було розраховано спочатку на 12 дітей, але після переведення за чотири роки до Петербурга¹ там перебувало вже 24 вихованці, на утримування училища виділялось 13 тис. руб.².

В українських землях першим закладом для глухонімих став «інститут для глухих та німих», заснований у 1805 р. польським дворянином, графом Ю. Ілінським у містечку Романів Новоград-Волинського повіту Волинської губернії, на який він пожертвував 150 тис. руб.³. Ю. Ілінський залучив до викладання професорів, навіть отримав від імператора за це орден Володимира першого ступеня. Указ про заснування інституту імператор Олександр I підписав ще 27 травня 1805 р.⁴ Проіснував інститут до 1836 р., коли за Положенням Комітету Міністрів його було ліквідовано [Див. Додаток АВ, табл. АВ.1]. Замість цього від графа Ю. Ілінського приймалося 60 тис.

¹ Богданов-Березовский М. В. Положение глухонемых в России ... С. 71, 74.

² Призрение детства ... Т. 2. С. 218.

³ Илинский, Август Иванович // Русский биографический словарь : в 25 т. Санкт-Петербург. ; Москва, 1896–1918. URL: https://ru.wikisource.org/wiki/РБС/ВТ/Илинский,_Август_Иванович (дата обращения: 25.07.2018).

⁴ ПСЗРИ. Собр. (1649–1825). Т. 28. № 21765.

польських злотих, або 9 тис. руб. сріблом на користь благородного пансіону при 1-й Київській гімназії¹.

Історія опіки над глухонімими дітьми на українських землях пов'язана з приватною ініціативою громадських діячів, подвижників, які усвідомлювали важливість своєчасного навчання, виховання та соціальної адаптації цієї категорії суспільства. Практичний досвід такої діяльності було накопичено в Одесі, де з ініціативи відомих державних і громадських діячів протягом півстоліття проіснував навчальний заклад для глухонімих дітей.

У лютому 1843 р. князь М. Воронцов отримав дозвіл на відкриття Одеського училища для глухонімих². Воно знаходилося під управлінням колишнього директора Санкт-Петербурзького училища глухонімих надвірного радника Г. Гурцова та його дружини (колишнього інспектора жіночого відділення того ж училища), які 1838 р. поселилися в Одесі³.

Одеське училище було відкрито для 15, а згодом 20 дівчаток християнського віросповідання, пізніше до закладу стали приймати й дітей іудейської віри. Граф М. Вієльгорський, який управляв Петербурзьким училищем глухонімих, заснував 10 стипендій для дівчаток від Петербурзького та Московського виховних будинків на суму по 3 тис. руб. щорічно⁴.

З 1869 р. при училищі відкрилося відділення для хлопчиків, створене графом П. Коцебу⁵. Заклад знаходився під управлінням Одеського градоначальника та розташовувався в найманому за 2 тис. руб. будинку на вул. Кінній, № 6. До училища приймалися глухонімі діти незалежно від стану від 7 до 12 років і перебували до 16 – 18-ти річного віку. Дівчатам вихідна допомога не надавалася, а хлопчики, які добре закінчили навчання, отримували по 100 руб. Діти вивчали усним методом Закон Божий, російську

¹ ПСЗРИ. Собр. (1825–1881). Т. 11. Ч. 1. № 9366.

² Держархів Одеської області. Ф. 274. Оп. 2. Спр. 13. Арк. 49 зв.

³ Благотворительность / сост. А. С. Бориневич. *Одесса. 1794–1894* : издание городского общественного управления к столетию города. Одесса, 1895. С. 710.

⁴ Богданов-Березовский М. В. Положение глухонемых в России ... С. 186–187.

⁵ Держархів Одеської області. Ф. 274. Оп. 2. Спр. 13. Арк. 20.

мову, арифметику, географію, російську історію, чистописання, навчалися ремеслам¹.

Функціонувало Одеське училище для глухонімих за рахунок різноманітних коштів – отримувало допомогу від ВУІМ – 1 тис. руб., по 1,5 тис. руб. від земства Новоросійського краю та Одеської міської управи та існувало на відсотки з капіталу, зібраного графом П. Коцебу на виховання семи хлопчиків (2,1 тис. руб.)². З 1881 р. до закладу почали допускатися приходящі учні. Приймались тільки бідні діти, переважно сироти за відповідним свідоцтвом. Своєкошті пансіонери вносили по 300 руб. на рік, приходящі – 100 руб. У 1884 р. Одеське училище глухонімих знаходилося на Гулевій вулиці, будинок № 18³. Зараз це будинок на вулиці Льва Толстого, 8, тут розташована школа № 47⁴.

Міське управління виплачувало субсидію до 1896 р., коли училище, проіснувавши 53 роки, було закрито начальницею пані Миткевич. Однак уже з 1897 р. питання про відкриття навчального закладу для глухонімих дітей знову ставилось Одеською міською думою. Розробкою цього питання займався віце-голова Одеського товариства лікарів доктор М. Погребинський, який розробив проект та запропонував заснувати в Одесі зразковий інститут для глухонімих на 55 вихованців на два відділення: 1) Фребелівське відділення з трирічним курсом; 2) училища з восьмирічним курсом.

Припускаємо, що поштовхом до вирішення цього питання стало відкриття загальноросійського Опікунства над глухонімими під заступництвом імператориці Марії Федорівни. У червні 1899 р. гласні Одеської думи І. Казарінов та Б. Каяндер знову запропонували управі

¹ Там само. Арк. 29 зв.

² Держархів Одеської області. Ф. 274. Оп. 2. Спр. 38. Арк. 15–15 зв.

³ Там само. Спр. 29. Арк. 138–138 зв.

⁴ Пилявский В. А. Здания, сооружения, памятники Одессы и их зодчие : справочник. Одесса : Изд-во «Optimum», 2010. С. 69.

прийняти заходи для відкриття училища не пізніше 1 січня 1900 р., але на 1901 р. училище так і не було створене¹.

Лише, коли голова Ради Опікунства над глухонімими І. Мердер у 1901 р. запропонував відкрити в Одесі відділення Опікунства і при ньому заснувати школу, ситуація почала змінюватися. Очолити відділення погодилась графиня О. Шувалова². Проте тривалий час не могли визначитися з джерелами фінансування Одеського відділення. На думку його засновників, основний фонд мав скласти капітал у сумі 36 тис. руб. колишнього училища глухонімих, який зберігався в Одеському казначействі. Але бюрократичні перепони гальмували передання капіталу відділенню Опікунства, клопотання про це залишались не розглянутим.

З другого боку, Одеська міська дума вирішила видавати щорічно субсидію на утримання училища для глухонімих розміром 2100 руб. та відвести під його будівництво ділянку землі. Деякі земства та міста південних регіонів Російської імперії висловили бажання про виділення одноразових субсидій та стипендій для училища, але факт його відкриття віддалявся у зв'язку з недостатністю коштів Одеського відділення.

25 вересня 1903 р. на дачі члена Ради відділення (колишнього міського голови Одеси) таємного радника Г. Маразлі на Французькому бульварі відбулося відкриття закладу для глухонімих. Г. Маразлі забезпечив власним коштом придбання інвентарю та навчальних посібників, учнів – необхідною білизною та одягом. Усе майно було передано ним 1 січня 1904 р. у відання Одеського відділення Опікунства над глухонімими³.

1904 р. було створено спеціальний фонд для влаштування постійного приміщення Одеського училища глухонімих за рахунок пожертвувань архієпископа Херсонського і Одеського Іустина (300 руб.), Одеського

¹ Богданов-Березовский М. В. Положение глухонемых в России С. 188, 190.

² Там само. С. 191.

³ Попечительство государыни императрицы Марии Федоровны о глухонемых в 1903 году. Извлечение из отчета за 1903 год. *Вестник Попечительства государыни императрицы Марии Федоровны о глухонемых*. 1904–1905. № 1. С. 5–6.

міщанства (200 руб.) та Севастопольської міської управи (100 руб.)¹. З 1905 р., крім 11 хлопчиків, училище почала відвідувати одна дівчинка².

Так само як і в Одесі, у Харкові опіка над глухонімими дітьми знаходилася у приватних руках й залежала від приватної ініціативи. 1868 р. у Харкові двоє глухонімих – відставний сенатський регістратор А. Бахметьєв та канцелярист О. Прозоров звернулися до начальника Харківської губернії П. Дурново з проханням щодо відкриття платної школи для глухонімих дітей³. 1870 р. приватну школу для глухонімих було відкрито коштом засновників. По допомогу вони звернулися до міської управи, а потім до міністра внутрішніх справ. Міністр визнав цю справу дуже корисною й уважав, що школа потребувала підтримки не лише з боку місцевої влади, а й земських установ⁴. Деякі земства Полтавської, Катеринославської, Орловської, Саратовської та Курської губерній виявили бажання виділити невеликі субсидії школі глухонімих⁵. Міністр запропонував Чернігівським земським зборам асигнувати кошти на відкриття стипендій Чернігівського земства, але губернська управа вирішила, що становище Харківської школи глухонімих було ще не дуже забезпеченим, потужної фінансової підтримки заклад не мав, заклад міг закритися в будь-який момент, тому призначення стипендій від Чернігова не буде мати позитивного результату⁶.

Очевидно, пізніше було зроблено другу спробу відкрити навчальний заклад, яка виявилася більш успішною. 15 листопада 1896 р. священик В. Встухов разом з тим самим А. Бахметьєвим заснували у Харкові нове

¹ Смета прихода и расхода Одесского отделения Попечительства государыни императрицы Марии Федоровны о глухонемых на содержание училища для глухонемых с 1 января по 1 сентября 1904 года. *Вестник Попечительства государыни императрицы Марии Федоровны о глухонемых*. 1903–1904. № 14. С. 220.

² Извлечение из отчета Попечительства государыни императрицы Марии Федоровны о глухонемых. *Вестник Попечительства государыни императрицы Марии Федоровны о глухонемых*. 1904–1905. № 19–20. С. 557.

³ Держархів Харківської області. Ф. 3. Оп. 232. Спр. 170. Арк. 1–1 зв.

⁴ По вопросу о пособии из сумм земства на содержание частной школы глухонемых в городе Харькове. *Журнал заседаний очередного Черниговского губернского земского собрания 1870 года. Приложение к Земскому сборнику Черниговской губернии*. 1870. № 10. С. 63.

⁵ Держархів Харківської області. Ф. 3. Оп. 232. Спр. 170. Арк. 26 зв.

⁶ По вопросу о пособии из сумм земства на содержание частной школы глухонемых в городе Харькове. *Журнал заседаний очередного Черниговского губернского земского собрания 1870 года. Приложение к Земскому сборнику Черниговской губернии*. 1870. № 10. С. 63–65.

приватне училище для глухонімих на підставі ст. 10-ї Височайше затвердженого 25 травня 1874 р. положення про початкові народні училища¹. Спочатку воно розміщувалося в одній невеликій кімнаті, там навчалося 7 учнів і був один учитель (глухонімих). Суттєву підтримку училищу надали харківський губернатор Г. Тобізен, Харківське благодійне товариство, губернське земство, земельний і торговий банки, інспектор народних училищ та інші установи. За підписним листом у Харківській губернії на будівництво приміщення училища було зібрано понад 4 тис. руб.². У 1898 р. Харківська міська дума безкоштовно виділила місце в 196 кв. сажнів поблизу церкви Св. Пантелеймона на Тургенєвській вулиці³, за іншими даними – 350 кв. сажнів⁴, де незабаром було зведено будинок школи для глухонімих.

1900 р. коштом міста, земства та приватних осіб на визначеному місці було збудовано кам'яний будинок школи для глухонімих⁵, у 2 ½ поверхи, розрахований на інтернат для 30 учнів та на 30 приходящих, з квартирами для двох учителів. А вже 20 серпня 1900 р. училище переїхало до нового будинку поблизу Пантелеймонівської церкви на Пісках⁶. 1911 р. було закінчено будівництво та освячено новий триповерховий корпус училища вартістю 40 тис. руб. частково на попередній ділянці землі, а частково на доданій до неї Харківським міським управлінням⁷ [Додаток АГ].

Крім завідувача В. Ветухова, в училищі працювали глухонімих дворянин А. Бахметьєв, який закінчив Петербурзьке училище глухонімих, та Е. Радченко, донька купця, яка закінчила 8 класів у 1-й Харківській гімназії, вони навчали мімічним способом. Усним способом навчали почесний громадянин А. Мальцев, який закінчив учительську семінарію, та його

¹ Отчет училища глухонемых в Харькове, состоящего под Августейшим покровительством попечительства Императрицы Марии Федоровны о глухонемых за 1901 год. Харьков : Тип. «Южного края», 1902. С. 1.

² Богданов-Березовский М. В. Положение глухонемых в России ... С. 229.

³ Об отводе участка близ Тургеневской школы под постройку училища для глухонемых. *Журнал очередного собрания Харьковской городской думы*. 1898. № 19. С. 414.

⁴ Держархів Харківської області. Ф. 304. Оп. 1. Спр. 508. Арк. 48.

⁵ Благотворительные учреждения Российской империи ... Т. 2. С. 300.

⁶ Держархів Харківської області. Ф. 304. Оп. 1. Спр. 508. Арк. 48.

⁷ Харьковское отделение попечительства о глухонемых (Извлечение из отчета о деятельности отделения за 1911 год). *Известия Харьковской городской думы*. 1912. № 3–4. С. 704.

дружина К. Жданова, дочка священика, випускниця Харківського єпархіального жіночого училища, яка отримала спеціальну підготовку в Петербурзькому училищі глухонімих. Лікарем безкоштовно служив спеціаліст з вушних хвороб С. Робак¹.

Фінансову допомогу училищу для глухонімих здійснювали різні установи та приватні особи: Харківське благодійне товариство виділило 360 руб. та одноразово 1000 руб. на будівництво приміщення. Харківське міське громадське управління витратило 500 руб., Харківське губернське земство – 400 руб., Харківський земельний банк – 300 руб., Харківський торгівельний банк – 100 руб. Доброчинні пожертвування збиралися за підписними листами. Власних пансіонерів призначали повітові земства Харківської губернії².

Статистичні дані дають розуміння як розвивався заклад, як змінювався кількісний, етнічний та становий контингент Харківського училища глухонімих. За роки існування училища склад його вихованців суттєво розширився: на момент заснування в 1896 р. в закладі навчалось лише 15 вихованців: 10 хлопчиків та 5 дівчаток³. Вже на 1900 р. навчалось 45 учнів: 27 хлопчиків та 18 дівчаток віком від 7 до 20 років⁴. На 1 січня 1901 р. було 43 вихованці, на 1 січня 1902 р. – 51 (28 хлопчиків та 23 дівчинки віком від 7 до 17 років). З них православних – 48, юдеїв – 3, на мімічному відділенні навчалось 24, на звуковому – 27. На 1 січня 1903 р. в училищі виховувалось 54 дитини (30 хлопчиків та 24 дівчинки) віком від 8 до 18 років. З них 50 – православних, 4 – юдеїв, селян 25, міщан – 20, купців – 4, дворян – 3, духовного звання – 2⁵. На 1 січня 1904 р. в училищі навчалось 56 учнів віком від 8 до 15 років: 33 хлопчики та 23 дівчинки, з них – 53 православного

¹ Отчет училища глухонемых в Харькове, состоящего под Августейшим покровительством попечительства Императрицы Марии Федоровны о глухонемых за 1901 год ... С. 1–2.

² Держархів Харківської області. Ф. 304. Оп. 1. Спр. 508. Арк. 48 зв.

³ Харьковское училище для глухонемых. *Церковные ведомости. Прибавления*. 1899. № 31. С. 1236.

⁴ Держархів Харківської області. Ф. 304. Оп. 1. Спр. 508. Арк. 48.

⁵ Отчёт училища глухонемых в Харькове, состоящего под Августейшим покровительством попечительства Императрицы Марии Федоровны о глухонемых за 1902 год. Харьков : Тип. «Южного края», 1903. С. 2.

віросповідання, 1 – лютеранського та 2 – іудейського. За станом діти поділялись так: 29 селян, 16 міщан, 4 духовного звання, 4 купців, 3 дворян¹.

Переважна більшість дітей була православної віри, але приймали також юдеїв, лютеран та католиків. Притулок при училищі був усестановим, але переважали селянські діти. На 1 січня 1912 р. в училищі навчалось 88 дітей і підлітків віком від 8 до 22 років: з них 56 проживали на училищному пансіоні: 30 хлопчиків та 26 дівчаток. Найбільше серед вихованців було православних: 78, юдеїв – 7, католиків – 2, молокан – 1. За станом поділялись так: селян – 49, міщан – 34, духовного стану – 4, дворян – 1. Власним коштом навчалось 19 осіб, 3 – безплатно, 2 були приватними напівпансіонерами, 36 отримували стипендії від повітових земств Харківської губернії (13 – від Вовчанського, 6 – від Харківського, 3 – від Старобільського, по 2 стипендіатів було від Куп'янського та Лебединського, по 1 стипендіату було від Сумського, Валківського, Ізюмського, Охтирського, Богодухівського та Болховського земства Орловської губернії)².

На 1 січня 1915 р. в училищі навчалось 110 дітей: 67 хлопчиків та 43 дівчинки віком від 8 до 17 років. З них постійно жили в училищному пансіонаті 82 дитини – 50 хлопчиків та 32 дівчинки. З них православних – 101, католиків – 1, молокан – 2, юдеїв – 6. За званням діти поділялись так: селян – 74, міщан – 31, духовного звання – 2, дворян – 2, козаків – 4. Своєкоштных було 39, стипендіатів земств – 40 (від Харківського губернського земства – 1, Белгородського земства Курської губернії – 1, Павловського земства Воронежської губернії – 1, Старобільського – 1, Валківського – 1, Ізюмського – 1 та Зміївського – 1, від повітових земств: 16 від Вовчанського, 6 – від Харківського, від Сумського – 3, Лебединського – 3 та Богодухівського – 3, від Куп'янського – 2). Пансіонерів безкоштовних – 2 та 1 напівпансіонер. Дітей, які приходили до училища, було 28 (з них

¹ Отчет о деятельности Харьковского отделения Попечительства Государыни Императрицы Марии Федоровны о глухонемых и училища глухонемых в Харькове, состоящего в ведении отделения за 1903 год. Харьков : Тип. «Южного края», 1904. С. 8.

² Харьковское отделение попечительства о глухонемых (Извлечение из отчета о деятельности отделения за 1911 год). *Известия Харьковской городской думы*. 1912. № 3–4. С. 705.

платних – 6, безплатних – 22). За 17 років функціонування Харківське училище випустило 220 дітей¹.

Крім Харківського училища глухонімих, у губернії з ініціативи громадськості було відкрито ще два заклади. У вересні 1901 р. було подано клопотання до Управління державним майном щодо відведення ділянки землі поблизу с. Кочеток². У 1902 р. поблизу м. Чугуєва у с. Кочеток для Харківського училища глухонімих управлінням державного майна було відведено ділянку землі розміром 1 десятина 1600 кв. сажнів з лісом. Спочатку за пропозицією ради Харківського відділення Опікунства над глухонімими тут передбачалось відкрити літню колонію для слабких на здоров'я вихованців училища. Але за пропозицією засновника училища священика В. Ветухова та за згодою опікунки училища Н. Ващенко, рада змінила рішення й постановила відкрити в Кочетку школу для глухонімих хлопчиків для навчання їх грамоти та ремесла: столярного, токарного, бондарного, плетіння кошиків, а також садівництва, городництва, бджолярства.

Приміщення школи будувалося за проектом М. Бабкіна, який складав креслення й кошторис безплатно. На початку 1904 р. будівництво закладу, розрахованого на 50 осіб, було закінчено. Основні витрати зробила Н. Ващенко (4 тис. руб. із загальної суми понад 6 тис. руб.). Відкриття Кочетоцької школи глухонімих не залишило байдужою харківську громадськість. У джерелах яскраво описана ця церемонія. На 19 травня 1904 р. було призначено освячення школи. Потяг із запрошеними прибув на ст. Чугуїв. Серед запрошених були архієпископ Харківський Арсеній, губернатор та губернський предводитель дворянства, весь склад ради Харківського відділення Опікунства над глухонімими, а також учителі та учні училища глухонімих. Понад 10 екіпажів виїхало до Кочетка, по дорозі

¹ Отчет о деятельности Харьковского отделения Попечительства Государыни Императрицы Марии Федоровны о глухонемых за 1914 год. Харьков : Тип. «Мирный труд», 1915. С. 9.

² Отчет училища глухонемых в Харькове, состоящего под Августейшим покровительством попечительства Императрицы Марии Федоровны о глухонемых за 1901 год ... С. 3.

архієпископ Арсеній заїхав до храму с. Кочеток, де його зустрів настоятель церкви протоієрей О. Іларіонов, у храмі перед образом Смоленської Божої Матері було відслужено молебн. Після цього владика прибув зі свитою до місця події, де його зустріли священник В. Ветухов та члени Харківської ради Опікунства над глухонімими М. Алексеєнко, І. Виноградов, Н. Ващенко та О. Ветухов¹. О третій годині дня приміщення училища було освячено.

7 січня 1905 р. в с. Кочеток реміснича школа для 10 глухонімих хлопчиків була відкрита. Грамоту діти вивчали мімічним способом, а також навчались столярного й токарного ремесла. Деякі земства заснували стипендії: Харківське – 5, Вовчанське – 3 та Ізюмське – 2 стипендії. Навчання приватним пансіонерам коштувало 120 руб. на рік². У 1911 р. у ремісничій школі навчалось 12 учнів. Завідував закладом священник с. Кочеток Є. Проскурников.

Згодом було відкрито ще один заклад. Чугуївське міське управління виділило безкоштовно 10 десятин землі за Дінцем у Башкирівці (Клугинівка), де 10 травня 1909 р. було організоване третє училище для глухонімих підлітків – реміснича школа для виготовлення виробів з лози. У 1911 р. у закладі перебувало 12 вихованців, із них 8 стипендіатів різних земств, 2 – навчались за власний рахунок, 2 – коштом Харківського відділення Опікунства над глухонімими, 1 – з минулого випуску отримував жалування³. 1914 р. навчалось 11 підлітків, з них – 9 за рахунок різних земств, а 2 власним коштом⁴.

Приміщення Клугинівської колонії було великим, світлим, забезпечене надвірними будівлями. Ділянка загороджена дротом, навколо обсаджена

¹ Ветухов А. Освящение здания школы для глухонемых подростков в селе Кочетке. *Вестник Попечительства государыни императрицы Марии Федоровны о глухонемых*. 1903–1904. № 19. С. 310–312.

² Отчет о деятельности Харьковского отделения Попечительства Государыни Императрицы Марии Федоровны о глухонемых и училища глухонемых в Харькове, состоящего в ведении отделения за 1904 год. Харьков : Тип. «Южного края», 1905. С. 18–19.

³ Харьковское отделение попечительства о глухонемых (Извлечение из отчета о деятельности отделения за 1911 год). *Известия Харьковской городской думы*. 1912. № 3–4. С. 706–707.

⁴ Отчет о деятельности Харьковского отделения Попечительства Государыни Императрицы Марии Федоровны о глухонемых за 1914 год. Харьков : Тип. «Мирный труд», 1915. С. 29.

тополями. 22 травня 1911 р. при колонії було закладено храм¹. Церква була збудована за проектом харківського єпархіального архітектора В. Покровського і коштом Н. Ващенко, яка пожертвувала 1 тис. руб. Освячення та відкриття храму для глухонімих дітей у с. Клугинівка відбулося 19 травня 1913 р. преосвященним Феодором, єпископом Сумським².

Отже, у Харківській губернії, крім училища для глухонімих дітей, були організовані його відділення у с. Кочеток і с. Клугинівка Зміївського повіту. У 1917 р. в усіх трьох училищах перебувало 148 дітей (у Харкові віком до 15–16 років, у Кочетку та Клугинівці – до 18–20 років)³.

28 січня 1885 р. у Таврійській губернії в німецьких колоніях серед менонітів було відкрито Маріїнське училище для глухонімих. Спроби навчати глухонімих датується 1874–1876 рр., коли вірменин Амбарцумов, який отримав спеціальну освіту в Німеччині, почав навчати декількох малолітніх глухонімих колоністів. У 1880 р. меноніти зібрали капітал в 6 тис. руб. для відкриття училища, за рік отримавши для цього дозвіл⁴. У селі Блюменорт Гальбштадтського округу було найнято будинок і запрошено вчителя-спеціаліста. За два роки на добровільні пожертвування менонітського братства було збудовано дім в с. Тіга, а 1889 р. туди перевели Маріїнське училище. Діти бідних батьків користувалися знижкою на навчання, у крайніх випадках приймалися безоплатно⁵. У 1904–1905 навчальному році в закладі навчалось 33 дитини: 17 хлопчиків та 16 дівчаток. Опікуном училища був І. Вібе. Прибутки училища склалися з церковного кухлевого збору, пожертвувань, плати за навчання, а також відсотків із капіталу та прибутків від продажу виробів учнів.

У листопаді 1897 р. у с. Максимовичі Радомишльського повіту Київської губернії глухонімих місцевий священик М. Яворський відкрив

¹ Харьковское отделение попечительства о глухонемых (Извлечение из отчета о деятельности отделения за 1911 год). *Известия Харьковской городской думы*. 1912. № 3–4. С. 707.

² Отчет о деятельности Харьковского отделения Попечительства Государыни Императрицы Марии Федоровны о глухонемых за 1914 год. Харьков : Тип. «Мирный труд», 1915. С. 32.

³ Держархів Харківської області. Ф. 304. Оп. 1. Спр. 3443. Арк. 3–4.

⁴ Богданов-Березовский М. В. Положение глухонемых в России ... С. 220.

⁵ Там само. С. 201.

церковнопарафіяльну школу для глухонімих¹. Приводом для цього стала наявність двох власних глухонімих від народження дітей. Маючи незначні кошти, М. Яворський збудував для школи невеликий дерев'яний дім, а для гуртожитку поступився власною квартирою².

Навчання в школі було безплатним, але за харчування та гуртожиток учні платили по п'ять руб. на місяць. До школи приймалися глухонімі діти віком від 9 до 14 років усіх станів, віросповідань, обох статей. Курс навчання становив п'ять років за усним методом навчання. У перший 1897–1898 навчальний рік дітей перебувало 10, наступного року вже 29. Крім завідувача М. Яворського, у школі працювали ще три молоді вчительки. Дітей навчали ремесла та іконопису. Училищна рада при Святійшому Синоді прийняла рішення про виділення щорічної субсидії 1400 руб. на жалування вчителям та передбачала асигнувати кошти на будівлю гуртожитку для 50 учнів³.

3 травня 1898 р. у Російській імперії було відкрито спеціальне Опікунство імператриці Марії Федорівни над глухонімими, створене під патронатом імператорської родини. Хоча училища для цієї категорії осіб були створені з приватної ініціативи й діяли в Петербурзі, Москві, Казані, Саратові, Астрахані, Варшаві (інститут глухонімих і сліпих, заснований у 1817 р. абатом Я. Фальковським), в Україні – в Одесі (1843 р.)⁴ та Харкові (1896 р.)⁵.

Відомий російський громадський діяч XIX ст. Є. Максимов вважав Опікунство громадською установою⁶. «Створення Опікунства над глухонімими, – на думку сучасного російського історика О. Хитрова, – було прогресивним кроком на шляху розвитку соціальної політики в Росії, оскільки вперше глухонімі почали опікуватися як особлива категорія, що

¹ Там само. С. 220.

² Церковно-приходская школа для глухонемых детей в с. Максимовичах, Киевской губернии. *Вестник благотворительности*. 1899. № 1. С. 93.

³ Богданов-Березовский М. В. Положение глухонемых в России ... С. 221–222.

⁴ Призрение детства ... Т. 2. С. 218, 228, 230–231.

⁵ Державний архів Харківської області. Ф. 45. Оп. 1. Спр. 2236. Арк. 4.

⁶ Максимов Е. Д. Очерк истории развития и современного положения общественного призрения в России. *Общественное и частное призрение в России*. Санкт-Петербург : Тип. имп. акад. наук, 1907. С. 37.

потребувала спеціалізованої, більш складної й кваліфікованої соціальної та медичної допомоги»¹.

Першим головою Опікунства став відомий громадський діяч І. Мердер. Метою Опікунства була організація всебічної допомоги глухонімих у Росії шляхом відкриття притулків, майстерень, будинків піклування як для виховання й освіти глухонімих, навчання усної мови та ремесла, так і для опіки над хворими та знедоленими. Імператриця Марія Федорівна з власних коштів виділила капітал в 300 тис. руб. для початку діяльності установи².

За різними статистичними даними загальна кількість глухонімих у Російській імперії дорівнювалась, за даними С. Уманця, 150 тис. осіб, у тому числі дітей шкільного віку – 40 тис. осіб. У 1897 р. кількість шкіл для глухонімих була 19, а в 1906 р. – 60. Кількість учнів у них – 2.777 осіб³. М. Богданов-Березовський наводить такі дані: на 1900 р. в Росії існувало 32 училища для глухонімих на 1300 учнів. На його думку, усього глухонімих у Росії було 150 тис. осіб, серед них дітей шкільного віку – 30–35 тис. Отже, лише 6–7 % глухонімих дітей у Росії могли здобути освіту, тому опіка над глухонімими була вкрай незадовільною стані⁴. На жаль, статистичних даних щодо українських губерній зібрати не представлялося можливим.

З відкриттям Опікунства над глухонімими активізувалась діяльність, спрямована на створення губернських відділень. 7 грудня 1899 р. була обрана Рада Київського відділення Опікунства над глухонімими: голова – Є. Трепова, дружина Київського губернатора Ф. Трепова, заступник голови – відомий меценат Б. Ханенко, секретар – І. Дьяков, скарбничий – О. Терещенко. Основним фондом відділення стало щедre пожертвування відомого філантропа й цукрозаводчика М. Терещенка в 10 тис. руб. Інші

¹ Хитров А. А. Благотворительная помощь глухонемым в России под покровительством императорской фамилии (конец XIX – начало XX века). *Известия Российского гос. пед. ун-та имени А. И. Герцена*. Санкт-Петербург, 2009. № 103. С. 33.

URL: https://lib.herzen.spb.ru/media/magazines/contents/1/103/khitrov_103_29_36.pdf (дата обращения: 20.04.2016).

² Уманец С. И. Призрение глухонемых. *Общественное и частное призрение в России*. Санкт-Петербург, 1907. С. 85.

³ Там само.

⁴ Богданов-Березовский М. В. Положение глухонемых в России С. 237.

члени родини Терещенків також зробили пожертвування: 5 тис. руб. – вдова дійсного статського радника Н. Терещенко, 1 тис. руб. – дружина надвірного радника Є. Терещенко. Київським місцевим відділенням Опікунства над глухонімими була відкрита школа. Її зародження пов'язане з приватною ініціативою членів невеликого гуртка, яким керувала Є. Трепова.

У червні 1900 р. коштом, пожертвуваним М. Терещенком, була відкрита школа-інтернат для глухонімих у Києві. Розташовувалась у найманому будинку з п'яти кімнат і кухні. Дітей в інтернаті виховувалось 10 (6 хлопчиків та 4 дівчинки) та 5 дітей було приходящих. Навчання було платним – від 100 до 200 руб. на рік¹. У 1901 р. міське управління відвело для приміщення школи-притулку ділянку землі на Лук'янівці, а в 1902 р. було споруджено будинок, де відкрився дитячий садок². На 1 січня 1904 р. у школі навчалось 20 глухонімих дітей (10 дівчаток та 10 хлопчиків). Викладання проводилося усним методом³. На 1911 р. в школі навчалось 42 глухоніми, працювали 4 вчительки та 6 викладачів ремесел⁴ [Див. Додаток АД].

Харківське відділення Опікунства над глухонімими виникло в листопаді 1901 р. з ініціативи вікарія Харківської єпархії Інокентія, єпископа Сумського⁵. 8 березня 1902 р. було затверджено склад Ради відділення, але незабаром його голову, єпископа Інокентія, було призначено єпископом Нарвським, потім – Тамбовським, і він був змушений виїхати з Харкова. Лише 6 жовтня 1902 р. заступником голови Ради відділення було

¹ Там само. ... С. 232.

² Хроника. К десятилетию попечительства о глухонемых. *Вестник Попечительства государыни императрицы Марии Федоровны о глухонемых*. 1910–1911. № 5–6. С. 170.

³ Попечительство государыни императрицы Марии Федоровны о глухонемых в 1903 году. Извлечение из отчета за 1903 год. *Вестник Попечительства государыни императрицы Марии Федоровны о глухонемых*. 1904–1905. № 1. С. 4.

⁴ Хроника. К десятилетию попечительства о глухонемых. *Вестник Попечительства государыни императрицы Марии Федоровны о глухонемых*. 1910–1911. № 5–6. С. 170–171.

⁵ Отчёт училища глухонемых в Харькове, состоящего под Августейшим покровительством попечительства Императрицы Марии Федоровны о глухонемых за 1901 год ... С. 3.

затверджено опікуна Харківського навчального округу таємного радника М. Алексеєнка¹.

До складу ради Харківського відділення в 1903 р. входили голова – єпископ Тамбовський Інокентій, заступник голови – М. Алексеєнко, членами Ради були директор харківського комерційного училища І. Виноградов, харківський міський голова О. Погорелко, професор Харківського університету М. Сумцов, скарбничий ради – священник Пантелеймонівської церкви В. Ветухов, секретар Ради – викладач харківського комерційного училища О. Ветухов та опікунка училища глухонімих – дружина потомственного почесного громадянина Н. Ващенко².

На 1914 р. склад Харківської ради відділення глухонімих дещо змінився: головою ради став М. Алексеєнко, товаришем голови – начальник управління землеробства й державного майна Харківської та Полтавської губерній В. Гаген-Торн, професори Харківського університету М. Сумцов та Я. Анфімов, Чугуївський міський голова І. Лубенцев, священник с. Кочеток о. Є. Проскурніков, членами ради були М. Ілларіонов, засновник училища, протоієрей Миколаївської церкви В. Ветухов – скарбничий ради, викладач комерційного училища О. Ветухов – секретар ради, Н. Ващенко – опікунка Харківського училища глухонімих, видавець «Южного края» О. Іозефович (з 1 жовтня 1906 р.), який був опікуном школи глухонімих у с. Кочеток, та представник від Харківського губернського земства П. Паліцин³.

Лохвицька школа глухонімих у Полтавській губернії була створена 14 листопада 1901 р. Її засновником став глухонімий купець 2-ї гільдії М. Варда, який подарував Опікунству над глухонімими садибу розміром 12 десятин 2140 кв. сажнів. Садиба складалась із трьох житлових будинків, двох сараїв,

¹ Отчет о деятельности Харьковского отделения Попечительства Государыни Императрицы Марии Федоровны о глухонемых и училища глухонемых в Харькове, состоящего в ведении отделения за 1903 год ... С. 3.

² Там само. С. 4.

³ Отчет о деятельности Харьковского отделения Попечительства Государыни Императрицы Марии Федоровны о глухонемых за 1914 год. Училище глухонемых в Харькове (18-й год). Ремесленная школа для глухонемых подростков в с. Кочетке (10-й год) и хутор-школа в Клугиновке (6-й год), состоящие в ведении отделения. Харьков : Тип. «Мирный труд», 1915. С. 3–4.

комори, кухні та погреб¹. Слід відзначити, що М. Варда мав 10 братів і сестер, із яких 8 були глухонімими. Він народився у с. Лохвиці. Закінчив Санкт-Петербурзьке училище глухонімих, де також навчались двоє його братів і дві сестри. М. Варда був засновником та енергійним членом Полтавського відділення Опікунства над глухонімими².

1903 р. у школі виховувалось 12 дітей: 7 хлопчиків та 5 дівчаток віком від 9 до 15 років, із них – 10 безоплатно. На прохання голови Лохвицької земської управи О. Ходолея Гадяцька, Пирятинська, Золотоніська, Зміївська та Курська управи призначили за рішенням земських управ по 120 руб. для місцевих стипендіатів, отже, кількість учнів мала зрости до 17 осіб³.

1900 р. було засновано Чернігівський відділ Опікунства імператриці Марії Федорівни над глухонімими. Головна його турбота полягала у створенні та утримуванні спеціального хутору-притулку для глухонімих дітей⁴. Ініціатива влаштування хутору для навчання грамоти, ремесла й сільськогосподарської праці належала чернігівському губернатору Є. Андреевському. Він провів збори членів Чернігівського товариства землеробсько-ремісничої виправної колонії та запропонував відвести невелику ділянку землі (10–12 десятин) Чернігівському відділенню Опікунства над глухонімими. Спеціальна комісія вибрала ділянку, яка була безоплатно виділена⁵.

7 вересня 1901 р. відбулися перші збори членів-засновників Чернігівського відділення Опікунства над глухонімими, головою було обрано Є. Андреевського, заступником став А. Заволзький, членами Ради відділення – К. Адамович, В. Федутінов (скарбничий), В. Смирнов, М. Рудін,

¹ Из отчета Лохвицкой школы Попечительства государыни императрицы Марии Федоровны о глухонемых за 1903 год. *Вестник Попечительства государыни императрицы Марии Федоровны о глухонемых*. 1903–1904. № 15. С. 240.

² Жизнеописания и некрологи выдающихся лиц на поприще обучения, воспитания и призрения глухонемых. Михаил Дмитриевич Варда. *Вестник Попечительства государыни императрицы Марии Федоровны о глухонемых*. 1905–1906. № 1. С. 60.

³ Из отчета Лохвицкой школы Попечительства государыни императрицы Марии Федоровны о глухонемых за 1903 год. *Вестник Попечительства государыни императрицы Марии Федоровны о глухонемых*. 1903–1904. № 15. С. 242.

⁴ Благотворительность в России ... Т. 2. ч. 2. Черниговская губ. С. 2.

⁵ Богданов-Березовский М. В. Положение глухонемых в России С. 234.

І. Шраг, М. Сульменєв. Було закладено фундамент для приміщення притулку для глухонімих, але до закінчення його будівництва 10 глухонімих дітей з ініціативи Е. Андрєєвського розмістили тимчасово в землеробсько-ремісничій колонії в с. Підусівка¹. 12 жовтня 1903 р. на засіданні загальних зборів Чернігівського відділення вирішили у вигляді експерименту перевести школу з тимчасового приміщення до міста на один рік. На 1 січня 1904 р. у Чернігівській школі глухонімих усним методом навчалася 12 дітей².

Відділення опікунства над глухонімими в м. Олександрівськ Катеринославської губернії було відкрито 1 березня 1903 р. А вже 11 травня того ж року відбулася закладка приміщення школи-гуртожитку та лікарні на хуторі глухонімих за 2 версти від м. Олександрівськ Катеринославської губернії, будівництво яких цілковито було завершено до 11 серпня 1903 р. Маріїнську школу-хутір для глухонімих було відкрито 17 серпня 1903 р. [Див. Додаток АЕ]. До школи прийшло навчатися 28 учнів віком від 7 до 12 років: 16 хлопчиків та 12 дівчаток. Після обстеження з'ясувалося, що рівень розумового розвитку дітей виявився дуже непоганим: 8 з них мали високий рівень розвитку, 14 – середній та 6 дітей – слабкий³. Опікуном школи став Олександрівський міський голова, заступник голови Ради Олександрівського відділення Ф. Мовчановський⁴.

Відділенням був створений гуртожиток із церквою, відкриті майстерні, парові лазні, зразкова молочна ферма, пасіка, городи, парники, фруктовий садок та ін. Освячення церкви в ім'я Св. Марії Магдалени, збудованої коштом Ф. Мовчановського, та гуртожитку для глухонімих відбулося 20

¹ Там само. С. 235–236.

² Попечительство государыни императрицы Марии Федоровны о глухонемых в 1903 году. Извлечение из отчета за 1903 год. *Вестник Попечительства государыни императрицы Марии Федоровны о глухонемых*. 1904–1905. № 1. С. 11.

³ Там само. С. 2.

⁴ г. Александровск. *Вестник Попечительства государыни императрицы Марии Федоровны о глухонемых*. 1903–1904. № 12. С. 197. Подпись: А. М.

липня 1905 р.¹. Уже на 1 січня 1905 р. там виховувалося 32 хлопчики та 26 дівчаток². Діти поділялися на два класи з трьома відділеннями в кожному.

З ініціативи Ф. Мовчановського була відкрита школа-санаторія для глухонімих дітей у м. Євпаторія Таврійської губернії. Щороку до санаторії привозили дітей з Олександрівська, де вони проводили ціле літо, а іноді навіть залишалися на рік, до початку наступного сезону³. Санаторія розташовувалась у двоповерховому будинку на ділянці в 4 десятини, поблизу був сад, недалеко – город, територія санаторії підходила до самого моря. О. Сафонова, працюючи вчителькою у санаторії, описувала свої спостереження: «...дітей, особливо маленьких, першокласників привозять до санаторії слабкими, малокровними та худими, зі слабо розвинутою грудною клітиною, тіло їхнє нерідко покрито лишаями, чиряками, серед них більшість з явними ознаками туберкульозу. На вигляд усі діти бліді, апатичні та в'ялі, але за рік їх не впізнати, усі в середньому додають понад 15 фунтів, робляться міцнішими... Інфекційних захворювань за 5 років існування санаторії не було жодних»⁴. У 1908 р. санаторію відвідало 30 вихованців з Олександрівська, у 1909 р. – було прийнято 50 дітей⁵. Отже, перебування в санаторії мало позитивний вплив на здоров'я глухонімих дітей.

Загалом Опікунство над глухонімими відкрило 13 відділень у різних губерніях, у тому числі 7 – в українських (Олександрівське у Катеринославській губернії, Київське, Полтавське, Таврійське, Харківське, Херсонське і Чернігівське) зі школами та майстернями⁶.

¹ Извлечение из отчета Попечительства государыни императрицы Марии Федоровны о глухонемых. *Вестник Попечительства государыни императрицы Марии Федоровны о глухонемых*. 1905–1906. № 1. С. 49.

² Уманец С. И. Призрение глухонемых. *Общественное и частное призрение в России*. Санкт-Петербург, 1907. С. 87.

³ Сафонова Е. А. О школе-санатории в г. Евпатории. *Вестник Попечительства государыни императрицы Марии Федоровны о глухонемых*. 1910–1911. № 5–6. С. 143.

⁴ Там само. С. 145.

⁵ Сафонова Е. А. О школе-санатории в г. Евпатории. *Вестник Попечительства государыни императрицы Марии Федоровны о глухонемых*. 1910–1911. № 5–6. С. 146.

⁶ Уманец С. И. Призрение глухонемых. *Общественное и частное призрение в России*. Санкт-Петербург, 1907. С. 86.

Таким чином, проблема опіки, виховання та навчання глухонімих дітей була досить актуальною в Російській імперії. Для її вирішення держава підтримувала суспільну і приватну ініціативу. Добродійні капітали становили важливе джерело існування училищ для глухонімих дітей. Суттєву допомогу здійснювали губернські й повітові земства, міські управління. Приватні особи часто ставали ініціаторами відкриття навчально-виховних закладів для глухонімих неповнолітніх, опікувалися та фінансували ці заклади¹.

Спеціальні навчальні заклади для глухонімих дітей у XIX ст. – на початку XX ст. відкривались у різних регіонах. Їхня доля складалася неоднаково. Частина з них припинила своє існування, частина увійшла до складу закладів Опікунства імператриці Марії Федорівни над глухонімими, відкритого у 1898 р. Ініціаторами створення училищ та шкіл для глухонімих дітей найчастіше були приватні особи: священнослужителі, особи, які самі були глухонімими або мали досвід роботи з глухонімими. Опіка над глухонімими неповнолітніми мала переважно закритий характер².

Висновки до розділу 3

До інституційних установ соціальної опіки над дітьми можна віднести ПГО, ВУІМ, Опікунство над сліпими та Опікунство над глухонімими. Відкриття ПГО в українських губерніях з останньої третини XVIII ст. стало результатом адміністративних перетворень російської держави. На ПГО покладалася низка функцій, у тому числі соціальної опіки неімущих верств населення. Виховні будинки (доми) та сирітські будинки (сиротинці) стали основними типами закладів для дітей в управлінні ПГО. У зв'язку із

¹ Кравченко О. В. Створення та діяльність відділень опікунства Марії Федорівни над глухонімими в Україні наприкінці XIX – на початку XX ст. *Гуржіївські історичні читання*. Черкаси, 2012. Вип. 5. С. 171.

² Кравченко О. В. Опіка над глухонімими дітьми в Україні у XIX ст. *Архасівські читання* : матеріали II міжнародної наук.-практ. конф. (27–28 квітня 2012 р.). Миколаїв, 2012. С. 183.

запровадженням законодавчих обмежень, виховні будинки не набули поширення в українських містах. Найбільше розповсюдження мали сирітські будинки. Слід наголосити, що при прийнятті сироти до такого закладу походження не мало значення, проте при розподілі випускників із сиротинців враховувалися соціальний стан та особисті здібності дитини.

Головним контингентом виховних будинків були незаконнонароджені діти. У той час до сирітських будинків приймали насамперед здорових сиріт законного походження. Хоча згодом, до деяких притулків почали приймати й підкидьків, доправлених поліцією, а потім дітей передавали до прийомних родин на виховання.

Діяльність виховних і сирітських притулків ПГО полягала в організації опіки над дітьми до 12-річного віку. Після закінчення терміну перебування дітей у притулках їх направляли на навчання до училищ, гімназій, фельдшерських шкіл відповідно до звання й походження кожного з них. Під час існування ПГО вихованці притулків вступали до навчальних закладів за їхній рахунок, тобто ставали казенними пансіонерами.

Найбільш впливовою інституцією, дії якої поширювалися на всі українські губернії, було напівдержавне Відомство установ Імператриці Марії, що проіснувало понад 120 років. Під управління ВУІМ було створено розгалужену мережу установ і організацій дитячої опіки, зокрема притулків для найбільш вразливих та дітей-сиріт та напівсиріт. Ці заклади мали всестановий характер і приймали дітей незалежно від звання, віросповідання та походження: дворян, чиновників, іноземних підданих, міщан, селян та нижчих військових чинів. Здебільшого діти були православного сповідання. Деякі заклади доглядали немовлят невідомого походження та підкидьків. В Україні діяли губернські, повітові, міські та сільські опікунства дитячих притулків. Засновниками дитячих притулків були приватні особи — найчастіше дворяни або купці, міські думи, добродійні товариства або місцеві опікунства дитячих притулків. Переважна більшість притулків називалася іменами царських осіб, хоча деякі з них мали імена засновників.

Заклади ВУІМ вважалися зразковими, там спостерігалася найменша смертність вихованців. Притулки ВУІМ мали специфічну систему управління: при законодавчому регулюванні і контролі з боку держави, вони утримувалися за рахунок різноманітних джерел: коштом місцевих опікунств, дворянства, купецтва, міської ради та приватних осіб. У таких містах, як Одеса, Київ, Харків, Херсон, притулки розміщувалися у добротних кам'яних будинках.

Потреба у створенні системи дієвої допомоги сліпим та глухонімих дітям у Російській імперії назрівала протягом усього ХІХ ст. Для вирішення цієї проблеми було організовано Опікунство імператриці Марії Олександрівни над сліпими (1881 р.) та Опікунство Марії Федорівни над глухонімих (1897 р.). Відкриття відділень Опікунства над сліпими в Україні розпочалося з 1880-х рр., а глухонімих – наприкінці ХІХ ст. Головними завданнями Опікунства вбачали створення училищ для навчання дітей з особливими потребами. Активну роль у їх діяльності відігравали як світські особи (губернатори, міські голови, громадські діячі, інтелігенція), так і духовні особи (архієпископи, єпископи, священники).

Відділення Опікунства Марії Олександрівни над сліпими та Опікунства Марії Федорівни над глухонімих функціонували за рахунок щорічних та одноразових членських внесків та пожертвувань з боку приватних осіб, різноманітних стипендій, земських та міських субсидій. Одним із важливих завдань, які вирішували відділення, була освіта глухонімих дітей і підлітків шляхом заснування училищ та шкіл. Але кількість осіб, які навчалися в цих закладах, порівняно з реальними потребами глухонімих була незначною. До 1917 р. проблеми опіки сліпих і глухонімих дітей залишалися переважно у сфері діяльності доброчинців.

Результати досліджень даного розділу наведено в публікаціях: [768, 853, 858, 861, 862, 866, 869, 871, 874, 878, 881].

РОЗДІЛ 4

ГРОМАДСЬКІ ТА ПРИВАТНІ ОРГАНІЗАЦІЇ

ПІКЛУВАННЯ ПРО ДІТЕЙ

4.1. Опіка над дітьми в діяльності доброчинних товариств

Піклування неповнолітніми було одним з важливих завдань громадських доброчинних організацій в українських губерніях Російської імперії. Перший досвід практичного існування доброчинних товариств на території українських губерній можна віднести до початку XIX ст. Таким прикладом було Слобідсько-Українське (Харківське) товариство благодіяння (1811–1827 рр.), створене представниками дворянства братами А. Квіткою та Г. Квіткою (Основ'яненком). 19 січня 1812 р. Міністерство поліції та Господарчий департамент затвердили Правила Харківського товариства благодіяння. Предметом діяльності товариства визначалась допомога особам будь-якого звання, статі і віку, які потребували опіки і допомоги. На допомогу товариства мали право: 1) особи, які втратили майно, зазнали збитків від нещасних випадків; 2) удови, які мали потребу в піклуванні й прожитку; 3) сироти, котрі потребували виховання, улаштування на службу або навчання якомусь ремеслу; 4) нещасні дівиці, які залишились у бідності; 5) особи, хворі на довготривалі хвороби, які потребували догляду, прожитку й лікування. Основними напрямками діяльності товариства була підтримка збіднілих дворян у вигляді одноразової допомоги та постійних пенсій, опіка та виховання сиріт обох статей (переважно дітей дворян і чиновників), причому хлопчиків коштом товариства навчали у місцевій Слобідсько-Українській (пізніше Першій Харківській) гімназії, дівчатка утримувались в Харківському інституті шляхетних дівчат. Проте, через брак коштів у товариства виникла думка про пошук більш стабільних джерел утримування цього інституту. 1817 р., на прохання Г. Квітки до імператриці Марії Федорівни, Харківський інститут шляхетних дівчат було вирішено передати під заступництво її Імператорської Величності і включити до складу Установ

імператриці Марії Федорівни. Товариство благодіяння піклувалося про випускниць інституту: для них підшукувались місця роботи – учительками в родинях поміщиків, надавалась матеріальна допомога при виході заміж. Отже, перша громадська організація Слобожанщини піклувалася про найбільш вразливих представників дворянського стану, у тому числі опікувалася дітьми-сиротами. Незважаючи на короткий час існування, товариство відіграло важливу роль у становленні доброчинності в Харкові¹.

Подальший етап створення доброчинних товариств опіки над дітьми розпочався в підросійських губерніях України з 1820-х рр. Причинами активізації суспільства й окремих діячів були стихійні лиха та епідемії, унаслідок яких тисячі дітей залишалися сиротами й безпритульними. Зокрема поширенню сирітства сприяла пандемія холери 1830–1831 рр.

Громадська доброчинність у 1830–1840-і рр. також не набула масового поширення, залишалася справою привілейованих верств населення, в основному дворянства, а також осіб, які мали високий соціальний статус у суспільстві. Лише з другої половини XIX ст. в Російській імперії разом з інституційними урядовими організаціями, що опікувалися дітьми, активно почала розквітати громадська доброчинність. Економічний розвиток Росії та ліберально-демократичні реформи 1860–1870-х рр. привели до зростання підприємництва, накопичення капіталу. Це створювало матеріальні умови для прискореного розвитку громадської та приватної доброчинності. Розмаху благодійної діяльності сприяло заохочувальне законодавство. 1862 р. було скасовано попередній порядок відкриття благодійних товариств, який вимагав імператорського Височайшого дозволу. Відтоді дозвіл на відкриття товариств достатньо було отримати в МВС.

До кінця XIX ст. в Російській імперії було створено розгалужену мережу доброчинних організацій загального типу, тобто таких, що своєю метою вбачали надання різнопланової допомоги і дорослим, і дітям.

¹ Кравченко О. В. Харківське товариство благодіяння: до 200-річчя від дня заснування. URL: http://korolenko.kharkov.com/virtual_vistavki/dobrosinnist/index.html (дата звернення: 15.07.2018).

Ситуацію влучно схарактеризував редактор російського видання «Вестник благотворительности» Є. Шумигорський: «Всього більш сумно, що нерідко в одному й тому ж місті установи одного й того ж доброчинного типу, наче забуваючи одну спільну мету, змагаються між собою, заважаючи одна одній і прагнучи піднятися одна за рахунок одної»¹. На 1897 р. загальна кількість доброчинних установ у Російській імперії сягала 3 600, без урахування церковних опікунств, серед них нараховувалося 1 100 благодійних товариств, 1 520 установ для опіки над дорослими, 825 установ дитячої опіки: притулки, ясла, сховища, ремісничих та рукодільних училищ тощо. Вони підпорядковувалися різним відомствам, діяли відокремлено одне від одного².

Серед різноманітних доброчинних товариств, які ставили за мету опікуватися неповнолітніми, можна виділити такі: жіночі благодійні організації; товариства загального типу, які, крім допомоги дорослому населенню, ставили за мету відкривати заклади опіки для неповнолітніх; товариства допомоги бідним; товариства опіки над немовлятами та породіллями.

Розглянемо процес створення доброчинних товариств та напрями їхньої діяльності. У першій половині XIX ст. займатися благодійною діяльністю могли собі дозволити, в першу чергу, представники знатних родин, наближених до імператорської сім'ї. У пореформений період соціальна ініціатива набула поширення й серед представників інших станів: міщанського, купецького. Активними організаторами й учасниками благодійних товариств, а також ініціаторами відкриття приватних виховних і благодійних установ дуже часто ставали жінки. Напевно, це був прояв соціальної активності жіноцтва, намагання показати свою роль і значення у процесі організації виховних закладів і опіки. Хоча, слід відзначити, що активними учасниками «жіночих» організацій дуже часто виступали й чоловіки. Товариства не були суто жіночими осередками.

¹ Шумигорский Е. От редакции. *Вестник благотворительности*. 1897. № 1. С. 4.

² Там само.

Як виглядала діяльність жіночих організацій, спрямована на допомогу та опіку над дітьми, можна показати на прикладі таких товариств. Серед найдавніших громадських організацій, які опікувалися дітьми на території підросійських губерній України, відзначимо Одеське жіноче благодійне товариство. 18 лютого 1829 р. на ім'я Міністра внутрішніх справ надійшов проект заснування в Одесі товариства під назвою «Новоросійське жіноче товариство піклування над бідними»¹. 12 квітня 1829 р. Новоросійський і Бессарабський генерал-губернатор отримав відповідь про дозвіл імператора щодо відкриття та затвердження правил товариства².

У газеті «Одесский вестник» за 4 травня 1829 р. було опубліковано інформацію про наміри щодо створення товариства. До його складу запрошувалися дами, які б узяли на себе обов'язок вносити регулярно по 25 руб. асигнаціями. Що цікаво, за основу своєї діяльності організація взяла правила Санкт-Петербурзького жіночого патріотичного товариства³. Предметом занять Одеського товариства за проектом визначались: 1) опіка й виховання сиріт обох статей; 2) відвідування богоугодних закладів, які знаходились у віданні ПГО; 3) піклування про хворих, увічених та бідних, які потребували допомоги й лікарської поради; 4) пошук нових коштів і джерел допомоги бідним⁴. В «Одесском вестнике» зазначалось також, що про час відкриття товариства буде оголошено додатково через цю газету⁵. Але з листування міністра внутрішніх справ з губернатором Новоросійським і Бессарабським зрозуміло, що ані в 1830 р., ані в 1831 р. статут не було затверджено, товариство ще не відкрилося⁶.

Діяльність товариства розпочалася лише за чотири роки. Очевидно, поштовхом став неврожай хліба в Новоросійському краю. Тисячі людей

¹ Держархів Одеської області. Ф. 1. Оп. 190. Спр. 11. Арк. 1.

² Там само. Арк. 4, 12.

³ Внутренние известия : Одесса, 4 мая. *Одесский вестник*. 1829. 4 мая (№ 35). С. 141.

⁴ Держархів Одеської області. Ф. 1. Оп. 190. Спр. 11. Арк. 2 зв. – 3.

⁵ Внутренние известия : Одесса, 4 мая. *Одесский вестник*. 1829. 4 мая (№ 35). С. 142.

⁶ Держархів Одеської області. Ф. 1. Оп. 190. Спр. 11. Арк. 8–9.

стали переселялися до міст, шукаючи порятунку від голоду¹. У листопаді 1833 р. в «Одесском вестнике» було опубліковано, що височайше затверджене Новоросійське жіноче товариство опіки над бідними відкрило свої засідання й доводило до відома, що створена Рада товариства, яку очолила Є. Воронцова. Рада збиралася щотижня у будинку графині Р. Едлінг (народжена Стурдза), сестри О. Стурдзи². Головою товариства з 14 травня 1854 р. стала княгиня М. Гагаріна³.

Понад 5 тис. бідних отримали допомогу від жіночого товариства, яке незабаром відкрило спеціальний притулок не лише для годування, а й виховання сиріт. Начальство Одеси виділило для цього спочатку одну вільну казарму, потім будинок поблизу Тираспольської митниці, а пізніше – окрему ділянку міської землі позаду кладовища, у 25 десятинах, для будівництва на ньому приміщень⁴.

1 березня 1834 р. у передмісті Одеси урочисто було відкрито Будинок опіки над сиротами на 45 дітей обох статей. Розклад одягу, білизни та взуття на дітей представлено в Додатку АЖ. У 1835 р. в будинку нараховувалося вже 60⁵, а в 1844 р. – 70 сиріт⁶. Вони отримували там виховання й навчалися ремеслам. Діти вивчали Закон Божий, письмо, читання, св. історію, арифметику, церковний спів та інші предмети⁷. Товариство збудувало власний дім для 70 сиріт на ділянці, виділеній міською думою на площі старого базару⁸.

Проект Положення для будинку опіки над сиротами було затверджено імператором 20 червня 1836 р. [Див. Додаток АЖ.1]. Восени того ж року товариство з дозволу імператора змінило назву на «Одеське жіноче

¹ Там само. Оп. 193. Спр. 20. Арк. 55.

² Внутренние известия : Одесса, 8 ноября. *Одесский вестник*. 1833. 8 нояб. (№ 88). С. 549.

³ Держархів Одеської області. Ф. 457. Оп. 1. Спр. 50. Арк. 21.

⁴ Держархів Одеської області. Ф. 1. Оп. 193. Спр. 20. Арк. 55.

⁵ Сиротский дом Одесского женского Благотворительного общества (письмо к Л. К.). *Одесский вестник*. 1840. № 31–32. 20 апр. С. 125 ; Держархів Одеської області. Ф. 1. Оп. 193. Спр. 20. Арк. 55–55 зв.

⁶ Держархів Одеської області. Ф. 1. Оп. 192. Спр. 61. Арк. 23 зв.

⁷ Сиротский дом Одесского женского Благотворительного общества (письмо к Л. К.). *Одесский вестник*. 1840. № 31–32. 20 апр. С. 125.

⁸ Держархів Одеської області. Ф. 1. Оп. 193. Спр. 20. Арк. 55 зв.

благодійне товариство»¹. З 1834 р. по 1840 р. заклад закінчили 114 дітей. Хлопчиків віддавали навчатися ремеслам, на заводи, дівчат – доброчинцям, які мали забезпечити їхній майбутній добробут².

У 1840 р. товариство представило Новоросійському й Бессарабському генерал-губернатору, а той міністру внутрішніх справ новий проект Положення будинку опіки над сиротами, але процедура перезатвердження проекту тривала понад 4 роки. За цей час при закладі було збудовано домашню церкву. Крім того, для утримання сирітського закладу в 1835 р. товариство почало будувати три корпуси лавок на площі старого базару. Два з них зводили коштом товариства, а на будівлю третього корпусу товариство взяло на 6 років позику в 11 тис. руб. в Одеському ПГО³. Одеська міська дума нараховувала товариству недоїмки, які становили понад 1 тис. руб., та відмовила в наданні пільг. Тому товариство було вкрай зацікавлене у прийнятті скоріших змін до Положення, додавши до п. 63 статтю про звільнення усіх його будинків від повинностей з моменту їх забудови. 19 січня 1845 р. нове Положення про будинок опіки над сиротами з доповненнями було затверджене імператором⁴.

Фінансовими джерелами утримання сирітського будинку були: 1) плата за найм лавок (до 10 тис. щороку); 2) членські внески; 3) плата за пансіонерів; 4) прибутки з землі, що належала товариству. Щорічні прибутки з цих джерел становили 15–17 тис. руб., а витрати – 14–15 тис. руб. Інші кошти використовувались у сплату боргу⁵.

1 лютого 1857 р. було прийнято статут Одеського жіночого благодійного товариства⁶, за яким на його утриманні знаходилося два заклади: 1) для опіки над сиротами, з особливим при ньому відділенні для

¹ Держархів Одеської області. Ф. 1. Оп. 190. Спр. 11. Арк. 18, 22, 26 зв.

² Сиротский дом Одесского женского Благотворительного общества (письмо к Л. К.). *Одесский вестник*. 1840. № 31–32. 20 апр. С. 125.

³ Держархів Одеської області. Ф. 1. Оп. 192. Спр. 61. Арк. 19–19 зв. ; Держархів Одеської області. Ф. 1. Оп. 193. Спр. 20. Арк. 55 зв.

⁴ Держархів Одеської області. Ф. 1. Оп. 192. Спр. 61. Арк. 23, 25.

⁵ Там само. Ф. 1. Оп. 193. Спр. 20. Арк. 55 зв.

⁶ Шведов А. Краткая историческая записка о развитии благотворительного общества со времени его возникновения до 1885 г. Одесса : Тип.-лит. Е. Фесенко, 1885. С. 21.

немовлят; 2) для опіки над престарілими та покаліченими жінками. Крім того, товариство надавало допомогу бідним іншими способами в міру своїх коштів і необхідних потреб¹. За новим статутом нагляд за моральною та навчальною частинами сирітського будинку покладался на священика, який також виконував обов'язки заоновчителя. Завідування господарською частиною – на інспектора, який обирався правлінням товариства на 3 роки й виконував свої обов'язки безоплатно.

Сироти-хлопчики приймалися до закладу з 7 років, а залишалися до 12 років, а дівчатка приймалися з 7 до 11 років й перебували під опікою до 17 років. Під час випуску з сирітського будинку дівчатка отримували зароблені ними за різні роботи для сторонніх осіб кошти, які відкладалися на спеціальний рахунок і зберігалися в кредитній установі². 1859 р. правління товариства прийняло рішення залишати вихованок закладу, які досягли 17 років, у якості прислуги сирітського будинку на 3 роки. До обов'язків дівчат входило прибирання кімнат, прання білизни, рукодільні та кухонні роботи. Мотивацією такого рішення була визначена «вдячність товариству за виховання та необхідність удосконалити господарчу діяльність випускниць»³. До відділення для немовлят приймалися сироти до 7-річного віку, яких потім переводили до сирітського будинку⁴. Пансіонерів брали за плату 50 руб. сріблом на рік⁵.

Діяльності товариства перешкоджали певні існуючі бюрократичні процедури: листування з різноманітними інстанціями (губернатором, міністерством внутрішніх справ) тривало роками.

15 червня 1853 р. товариство відкрило будинок для опіки над престарілими вдовами і скаліченими жінками на 12 осіб. З 1 січня 1854 р. –

¹ Держархів Одеської області. Ф. 1. Оп. 193. Спр. 20. Арк. 14 зв.

² Там само. Арк. 18 зв. – 20 зв.

³ Отчёт правления Одесского женского благотворительного общества, за 1859 год. Одесса : В тип. Л. Нитче, 1860. С. 9.

⁴ Держархів Одеської області. Ф. 1. Оп. 193. Спр. 20. Арк. 22.

⁵ Там само. Арк. 50.

відділення для немовлят на 10 ліжок при сирітському будинку¹. 1858 р. при Одеському жіночому благодійному товаристві було відкрито будинок для прочан². З 15 листопада 1858 р. по 15 квітня 1859 р. існував тимчасовий Комітет піклування про бідних на чолі з А. Алопеус, який складався з 12 дам. Предметом занять комітету було дослідження становища бідних, які зверталися по допомогу, а також виявлення осіб, які соромилися просити допомоги³. У 1859 р. сирітський і будинок для вдів були з'єднані за допомогою спеціально влаштованого тунелю, що дало можливість об'єднати два господарства й суттєво скоротити витрати.

На 1 січня 1859 р. у сирітському закладі перебувало 77 штатних вихованок та 24 вихованці, 8 пансіонерок та 2 пансіонери. Плинність вихованців була високою: у 1859 р. до сирітського будинку було прийнято 29 дітей, з них – 4 за рахунок доброчинців (2 дівчинки та 2 хлопчики), інші – за рахунок товариства (18 дівчаток та 7 хлопчиків)⁴. Вибула 31 дитина: 6 вихованок віддано в прислугу, 16 відправлено до родичів, 2 – до Олександрівського дитячого притулку, 2 – до училища при Михайлівському жіночому монастирі, 2 хлопчиків віддали до навчання ремеслу, 2 забрали родичі, 1 пансіонера забрав батько. На 1 січня 1860 р. залишилось 109 дітей: штатних – 69 дівчаток та 27 хлопчиків, 10 пансіонерів та 3 пансіонерки.

Немовлят на 1 січня 1859 р. було: штатних – 12 дівчаток та 13 хлопчиків, 4 пансіонерки. Надійшло у 1859 р. штатних – 3 дівчинки та 3 хлопчики, 2 пансіонери. Вибуло 7 дітей: штатних – 1 дівчинка та 3 хлопчики переведені у старше відділення, 1 віддана під опіку, 1 пансіонерка померла. На 1 січня 1860 р. залишилось 30 дітей: штатних 13 дівчаток та 12 хлопчиків, 3 пансіонерки та 2 пансіонери⁵.

¹ Держархів Одеської області. Ф. 457. Оп. 1. Спр. 50. Арк. 19 зв.

² Там само. Ф. 1. Оп. 193. Спр. 20. Арк. 35.

³ Отчёт правления Одесского женского благотворительного общества, за 1859 год ... С. 4.

⁴ Там само. С. 8.

⁵ Там само. С. 16–18.

Прийом до сирітського будинку здійснювався на підставі звернень і прохань від приватних осіб, які писалися особисто на імя Є. Воронцової [Див. Додаток АЖ.4].

У 1871 р. княгиня Є. Воронцова пожертвувала капітал в 135 тис. руб. для заснування спеціального будинку для опіки над сиротами-хлопчиками, який було названо на честь її чоловіка Михайло-Семеновським сирітським будинком [Див. Додаток АЖ.5]. Цей факт викликав необхідність внести до статуту товариства нові доповнення – новий статут було затверджено 10 березня 1872 р.¹. З червня 1876 р. головою товариства стала княгиня М. Гагаріна².

На початку 1880-х рр. жіноче товариство потерпало від фінансових проблем: матеріальні джерела для утримання його доброчинних установ зменшувалися. Благовіщенський сирітський будинок був навіть змушений продати частину власних фондів для того, щоб забезпечити витрати й повернути місту старі борги – понад 9 тис. руб.³. Товариство було змушене підняти плату для пансіонерок: з 80 руб. вона була підвищена у листопаді 1883 р. до 150 руб. на рік. Але в особливих випадках правління робило винятки й поверталось до старої оплати: якщо за пансіонерку сплачували украй бідні батьки або якщо пансіонерку віддавав до закладу хтось з членів товариства⁴.

З 1881 р. М. Гагаріна ініціювала клопотання щодо включення Одеського жіночого товариства під заступництво Імператорського Людинолюбного товариства. 14 квітня 1883 р. Одеське жіноче благодійне товариство увійшло до підпорядкування Імператорського Людинолюбного товариства⁵.

¹ Шведов А. Краткая историческая записка о развитии благотворительного общества со времени его возникновения до 1885 г. Одесса : Тип.-лит. Е. Фесенко, 1885. С. 21–22.

² Там само. С. 23.

³ Отчёт правления Одесского женского благотворительного общества, за 1859 год ... С. 3.

⁴ Там само. С. 4–5.

⁵ Шведов А. Краткая историческая записка о развитии благотворительного общества со времени его возникновения до 1885 г. ... С. 25.

Відомо, що Благовіщенський сирітський дім мав три відділення – для сиріт-немовлят від двох до семи років; відділення для сиріт старшого віку, в них мешкало понад 150 дівчаток, третє відділення – для літніх і немічних жінок. Утримувалися дівчатка Благовіщенського сиротинця за рахунок стипендій приватних благодійників, серед них були пансіонери міського сирітського суду, міської управи, управління товариства південно-західних шляхів. 1883 р. у Благовіщенському сирітському закладі нараховувалося 13 пансіонерок та 11 стипендіаток [Додаток АЖ.2].

При Михайло-Семенівському сирітському домі функціонувало народне училище, в якому хлопчики навчалися різним ремеслам, а також Будинок для прочан. У цьому сирітському домі проживало 100 хлопчиків: 30 штатних, 11 позаштатних, 50 міських вихованців, 7 пансіонерів та 2 стипендіати [Додаток АЖ.3]. В училищі було два відділення: жіноче та чоловіче (для малолітніх – від двох до шести років, навчальне – від шести років)¹. До училища приймалися також сторонні діти, які не були вихованцями жіночого товариства. У 1883 р. таких нараховувалося 89 хлопчиків та 107 дівчаток².

Також жіноче благодійне товариство підтримувало сирітські сім'ї, в яких утримувалися діти, за 5 руб. на місяць (кошти збиралися на приватні пожертвування)³. Отже, Одеське жіноче товариство було одним з найбільших і найвпливовіших у місті, мало розгалужену мережу виховних закладів опіки над дітьми, у яких утримувалося понад 350 дітей⁴.

У Керч-Єнікале Таврійської губернії жіноче благодійне товариство було створено 22 жовтня 1871 г. При ньому в 1874 було відкрито дитячий притулок, який увійшов 28 січня 1878 р. до складу ВУІМ⁵.

¹ Благотворительные учреждения Императорского Человеколюбивого общества в Киеве, Одессе и Алушке. [Б. м. : Гос. тип., начало XX в.] С. 7.

² Краткий отчёт о деятельности Одесского женского благотворительного общества за 1883 г. Одесса: В тип. Алексомати, 1884. С. 6–7, 20, 22.

³ Там само. С. 32.

⁴ Кравченко О. В. Одеське жіноче благодійне товариство та опіка над дітьми-сиротами у XIX ст. *Гендерна політика міст : історія і сучасність*: матеріали III міжнародної науково-практ. конф., Харків, 23–25 жовтня 2013 р. Харків, 2013. С. 126.

⁵ Памятная книжка Керчь-Еникальского градоначальства. Керчь, 1914. С. 103.

Серед жіночих товариств відзначимо також Дамське благодійне товариство в Полтаві, створене в 1875 р. Статут товариства було затверджено 15 серпня 1894 р. На початку XX ст. правління товариства ухвалило збудувати нове приміщення для сирітського притулку за планом О. Гюнтера. Будівництво розпочате 5 травня 1905 р. було завершено в досить короткий термін – вже 1 листопада того ж року дітей було переведено в новобудову на вул. Пороховій¹ [Див. Додаток АЗ].

Метою Полтавського дамського доброчинного товариства, очільницею якого на початку XX ст. була О. Лизогуб², дружина відомого політичного діяча Ф. Лизогуба, було надання моральної та матеріальної допомоги бідним Полтави. У будинку товариства розміщувалися такі доброчинні заклади:

1) Школа грамотності на 40 місць, відкрита у 1886 р. Малолітні діти бідних батьків обох статей навчалися та виховувалися безкоштовно. Школа отримувала допомогу від земства та пожертвування від приватних осіб. Навчалось там 15 хлопчиків та 21 дівчинка.

2) Будинок опіки на 100 місць відкрито 1875 р. Діти від 2 років отримувалися безплатно або за плату 3–5 руб. на місяць. Навчалися грамоті, ремеслам, кулінарії. У закладі нараховувалося 37 хлопчиків та 68 дівчаток, у тому числі за плату – 21 особа.

3) Дешева їдальня при школі кулінарного мистецтва. Дівчатка до 13 років навчалися кулінарному мистецтву безплатно.

4) Школа для навчання різним рукоділлям та швацька майстерня. Дівчата від 13 років навчалися безкоштовно³.

Лубенське дамське благодійне товариство виникло в 1893 р., хоча статут товариства було затверджено ще 10 березня 1892 р. Організація нараховувала 61 члена. У 1895 р. було відкрито сховище для малолітніх сиріт на 40 осіб, для місцевих дітей від 1 до 12 років, переважно православного

¹ Благотворительные учреждения России ... С. 211.

² Там само.

³ Благотворительность в России ... Т. 2. ч. 2. Полтавська губ. С. 2.

віросповідання, у будинку товариства проживало 17 хлопчиків та 19 дівчаток¹.

Отже, жіночі організації опікувалися створенням різноманітного типу закладів для дітей, в основному сиріт та дітей бідних батьків із місцевого населення, від немовлят до 17-річних, незалежно від статі, переважно православного віросповідання. Жінки були організаторами та активними учасницями дамських доброчинних товариств, а також ініціаторами створення приватних виховних і доброчинних закладів².

У XIX – на початку XX ст. у багатьох містах України діяли громадські організації не лише «жіночі», а під загальною назвою «благодійне товариство» – як в губернських містах, так і в повітових: у Києві, Харкові, Миколаєві, Херсоні, Єлисаветграді, Ялті, Севастополі, Сімферополі, Феодосії, Луганську, Житомирі, Чернігові, Новозибкові, Смілі, Катеринославі та ін. Опіка над дітьми ставала одним із важливих напрямків їхньої діяльності. Опікунська діяльність доброчинних товариств загального типу в різних містах на території українських губерній була скерована переважно на відкриття притулків для неповнолітніх. У 1820 р. в Києві виникло Київське благодійне товариство, яке утримувало кілька закладів для бідних, як різних станів, так і привілейованих дворянок, а також пансіон для бідних дівчат, які відвідували Фундуклеївську жіночу гімназію³.

На Слобожанщині найбільшим і найвпливовішим було Харківське благодійне товариство, створене 1843 р. Одним із своїх завдань товариство вбачало опіку над малолітніми безпритульними сиротами усіх станів, крім селянського, виховання й надання початкової освіти, влаштування дітей у навчальні заклади, на фабрики та заводи, до ремісничих майстерень тощо⁴. З цією метою у 1844 р. було відкрито жіночу школу при будинку опіки на

¹ Там само. С. 15.

² Кравченко Е. В. Роль женщин-благотворительниц в организации призрения детей на Украине в XIX – начале XX века. *Женщины и мужчины в контексте исторических перемен*: материалы Пятой международной науч. конф. РАИЖИ и ИЭА РАН, 4–7 октября 2012 г., Тверь; Москва, 2012. Т. 1. С. 113.

³ Благотворительные учреждения России ... С. 217.

⁴ Багалей Д. И., Миллер Д. П. История города Харькова ... Т. 2. С. 913–914.

Садово-Куликовській вулиці, а в 1881 р. притулок для бідних хлопчиків-жебраків на Кузнецькій вулиці, який з 1882 р. став називатися Олександрівським¹.

До хлоп'ячого притулку приймалися діти віком від 7 до 13 років – мешканці Харкова та губернії, переважно повні сироти. До 17 років вони залишались у закладі, отримуючи загальну освіту в рамках курсу народних училищ та навчалися ремеслу². 28 жовтня 1891 р. було освячено нове приміщення притулку з великими надвірними будівлями, вартістю 78 тис. руб. З 1893 р. навчального року кількість вихованців за штатом нараховувала 100 осіб³. Знаходився Олександрівський притулок за адресою: вул. Губернаторська, 3⁴.

У Херсонській губернії Миколаївське благодійне товариство було організоване в 1845 р. Коштом товариства з 1865 р. діяв притулок для опіки над престарілими та сиротами. 1898 р. у притулку постійно проживало 118 хлопчиків та 80 дівчаток⁵. 1861 р. виникло Херсонське благодійне товариство, а з 1894 р. під його підпорядкуванням розпочав свою діяльність будинок працелюбства для 100 дітей⁶. У 1867 р. було створено Благодійне товариство м. Єлисаветград Херсонської губернії (зараз – м. Кропивницький). З 1891 р. товариство опікувалось двома закладами для дітей: притулком для покинутих немовлят та яслами, які відвідувало протягом року майже 6 тис. дітей⁷. Попервах притулок для підкидьків міг прийняти лише 8 малят, проте на початку 1902 р. товариство опікувалося вже 350 дітьми віком від кількох місяців до 8–9 років. Дітей віддавали до селянських родин на виховання. Єлисаветградське благодійне товариство отримувало субсидії від земства та міста, а також приватні пожертвування

¹ Держархів Харківської області. Ф. 3. Оп. 282. Спр. 265. Арк. 8–8 зв.

² Сергеев И. «Для лиц недостаточного состояния». Из истории благотворительности в Харькове. *Акционерное дело*. 1991. № 1. С. 135–136.

³ Хроника русской благотворительности. *Детская помощь*. 1893. № 24. С. 746.

⁴ Весь Харьков. Справочная книга на 1916 год. Харьков : Тип. Печатник, 1916. Стб. 178.

⁵ Благотворительные учреждения Российской империи ... Т. 2. С. 940.

⁶ Там само. С. 929.

⁷ Там само. С. 933–934.

для утримання підкидьків, проте фінансування катастрофічно бракувало. Кошти на притулок сягали близько 7 тис. руб. на рік і становили 2/3 бюджету організації. Клопотання щодо визнання Єлисаветградського притулку філією відділення для підкидьків Херсонського земського притулку залишилося без задоволення. Тому 1902 р. було вирішено припинити прийом дітей до закладу¹.

У Таврійській губернії Ялтинське благодійне товариство (виникло в 1869 р.) утримувало два дитячих притулки: один – для постійного проживання дітей та другий для тимчасового перебування малолітніх² [Див. Додаткок АИ, рис. АИ.1.1 – АИ.1.4]. У Севастополі діяло два благодійних товариства: у 1870 р. виникло товариство під патронатом імператриці Марії Федорівни, яке з 1883 р. утримувало сирітський притулок для 70 дівчаток, та благодійне товариство, що було створене 1898 р. і з того ж року опікувалось сховищем для хлопчиків-сиріт³.

Луганське благодійне товариство утримувало з 1881 р. заснований на честь імператора Олександра II будинок опіки над сиротами, у якому проживало понад 20 дівчаток⁴. З 1876 р. діяло благодійне товариство в Житомирі⁵. У 1899 р. було створено притулок для дітей з ініціативи дружини Волинського губернатора К. Дунін-Борковської та в листопаді 1900 р. передано у відання Житомирського благодійного товариства. 1902 р. утримання притулку обходило товариству в 3124 руб. 36 коп.⁶.

У Чернігівській губернії діяло кілька організацій, які опікувалися неповнолітніми. Серед них Чернігівське благодійне товариство, що виникло в 1871 р., утримувало три заклади для дітей: притулок для хлопчиків на 40 місць (відкритий у 1875 р.), будинок працелюбства (з 1894 р.) на 70 місць та

¹ По разным вопросам: Призрение подкинутых детей. *Трудовая помощь*. 1902. № 3. С. 448.

² Благотворительные учреждения Российской империи ... Т. 2. С. 806.

³ Там само. С. 811.

⁴ Там само. С. 178.

⁵ Там само. С. 98.

⁶ Обзор Волынской губернии за 1902 год. Житомир : Волын. губ. тип., 1903. С. 74–75.

початкову школу для хлопчиків з 1898 р., яку відвідувало 30 дітей¹. До притулку безкоштовно приймалися малолітні хлопчики віком від 2 до 18 років, сироти, напівсироти та діти бідних батьків православного сповідання². Дитячий сиротинець знаходився в найманому приміщенні, витрати на нього коштували товариству до 1280 руб. на рік³.

Благодійне товариство м. Новозибків з 1894 р. утримувало дитячу школу, розраховану на 150 осіб, у якій безплатно навчали малолітніх обох статей. Школа функціонувала на кошти товариства та отримувала допомогу від земства⁴. Благодійне товариство м. Борзна організувало у 1896 р. притулок для хлопчиків на 6 місць, але 3 дитини там проживало постійно, а 5 хлопчиків та 2 дівчинки – приходили⁵.

Дитячий притулок діяв у м. Сміла Київської губернії, його було засновано Смілянським благодійним товариством, що виникло в 1893 р.⁶. Безплатні училища, початкові та недільні школи для дітей утримували «благодійні товариства» Катеринослава, Луганська, Сімферополя, Феодосії⁷.

З 1880-х рр. поширення набули міські добродійні організації під назвою «товариства допомоги бідним», одним із пріоритетних завдань яких стало створення та утримання закладів опіки над дітьми. Наприклад, Стародубське товариство допомоги бідним, що виникло в 1885 р., утримувало з 1902 р. при богадільні дитячий притулок, до якого приймалися на виховання безоплатно сироти, напівсироти та діти бідних батьків віком від 3 до 11 років⁸.

¹ Благотворительные учреждения Российской империи ... Т. 2. С. 956.

² Благотворительность в России ... Т. 2. ч. 2. Черниговская губерния. С. 3.

³ Сборник сведений по общественной благотворительности в России : в 7 т. Санкт-Петербург : Изд. Человеколюбивого о-ва, 1884. Т. 3. ч. 1. С. 352.

⁴ Благотворительность в России ... Т. 2. ч. 2. Черниговская губерния. С. 12.

⁵ Благотворительные учреждения Российской империи ... Т. 2. С. 958.

⁶ Там само. С. 246.

⁷ Там само. С. 167, 178, 800, 807.

⁸ Благотворительность в России ... Т. 2. ч. 2. Черниговская губерния. С. 16.

14 січня 1896 р. розпочало свою діяльність товариство опіки над бідними в м. Суми¹. Товариство опікувалось притулком для малолітніх сиріт з ремісничим відділенням, відкритим у 1898 р.² Заклад знаходився на вул. Лебединській у будинку Коваленка. У притулку проживало 11 хлопчиків-сиріт. Утримування кожного хлопчика обходилося в 62 руб. 38 коп. на рік, а за добу – 17 коп., а виховання та навчання – 33 руб. 48 коп., або 9 коп. за добу, отже витрати на рік на дитину сягали 138 руб. 94 коп.³.

Товариства допомоги бідним, що діяли у Кременчуці та Гадячі Полтавської губернії, в Одесі Херсонської губернії також ініціювали відкриття дитячих закладів. Притулок для сиріт і підкидьків у Кременчуці було освячено 5 жовтня 1897 р. Приміщення придбав комітет товариства допомоги бідним з ініціативи голови товариства В. В. Колачевської⁴. Товариство допомоги бідним було одним із найстаріших у Кременчуці – воно виникло у 1863 р., а сховище для малолітніх на 40 місць відкрито 1882 р., з 1892 р. – дешеву їдальню для найбідніших дорослих і дітей, а з 1898 р. – ремісничу школу. 1899 р. у сховищі постійно проживало 18 хлопчиків та 25 дівчаток, а ще один хлопчик та 5 дівчаток приходили⁵. У Гадячі притулок для сиріт діяв з 1899 р.⁶.

1910 р. після епідемії холери в передмісті Одеси – на Пересипі осиротіло багато дітей. Товариство допомоги бідним на Пересипі вирішило заснувати для них притулок, який було відкрито того ж року⁷. У день відкриття притулку з'явилося багато сиріт, харчування було незадовільним, не вистачало білизни. Суттєву допомогу товариству для притулку надали

¹ Отчёт о деятельности общества попечения о бедных в г. Сумах за 1900 год. Сумы : Тип. И. Ф. Колосовского, 1901. С. 1.

² Благотворительные учреждения Российской империи ... Т. 2. С. 926.

³ Отчёт о деятельности общества попечения о бедных в г. Сумах за 1900 год ... С. 7–8.

⁴ Роговский С. Общество вспомоществования бедным в гор. Кременчуге. *Вестник благотворительности*. 1897. № 12. С. 75.

⁵ Благотворительные учреждения Российской империи ... Т. 2. С. 565.

⁶ Там само. С. 557.

⁷ Отчёт о деятельности общества пособия бедным на Пересыпи, в г. Одессе за время с 22 ноября 1909 г. по 1 января 1911 г. Одесса : Тип. Рус. Речи, 1911. С. 6.

графиня О. Толстая (200 руб.) та граф М. Толстой (130 руб.)¹. Було пожертвовано 50 ліжок для сиріт, взагалі практично все обладнання було зібрано за рахунок пожертвувань приватних осіб. Опікункою притулку була обрана Л. Томашевич². Притулок було відкрито як тимчасовий, у найманому приміщенні. У ньому перебували діти віком від 2 до 12 років. Товариство планувало збудувати власне приміщення для притулку³.

1907 р. виникло Опікунське товариство про нічліжно-робітний будинок для безпритульних дітей і підлітків у м. Харкові, яке боролось з жебрацтвом дітей віком до 14 років, надаючи їм притулок і заохочуючи до праці⁴. Практично таку ж мету переслідувало товариство боротьби з жебрацтвом дітей. У власному притулку воно відкрило теслярну майстерню, діти вивчали також Закон Божий, грамоту й арифметику⁵.

Інше товариство боротьби з жебрацтвом дітей відкрило свої дії 23 січня 1910 р. на Панасівській вулиці в будинку № 34 притулок на 20 місць. Діти, яких прийняли до притулку, були волоцюгами, обідраними та побитими, займались жебрацтвом та дрібними крадіжками. Одночасно з відкриттям притулку почала працювати безплатна дитяча їдальня, яка приймала до 140 осіб, але вже у травні 1910 р. їдальню довелося закрити через брак коштів у товариства та внаслідок поганого впливу дітей, які її відвідували, на вихованців притулку. Протягом 1910 р. до притулку було прийнято 34 хлопчики та 5 дівчаток віком 5–14 років. Дітей за можливістю розподіляли до інших виховних закладів: одна дівчинка, покинута матір'ю, була віддана до притулку Відомства установ імператриці Марії, чотирьох дівчаток повернули батькам через неможливість, за браком коштів, утримання їх разом з хлопчиками. Двох хлопчиків відправили до Харківського виправного притулку, троє хлопчиків втекли з притулку, 5 – відправили до батьків, 5 –

¹ Там само. С. 28.

² Там само. С. 7–8.

³ Там само. С. 37–38.

⁴ Держархів Харківської області. Ф. 45. Оп. 1. Спр. 3142. Арк. 55.

⁵ Отчет за 1912 год приюта Общества борьбы с нищенством детей г. Харькова. Харьков: Тип. И. Альтмунера, 1913. С. 4.

додому в інші губернії. Отже, на 1911 р. у притулку залишилось лише 19 дітей¹.

Одним із важливих напрямів громадської доброчинної діяльності в пореформений період XIX ст. стала опіка над покинутими (незаконнонародженими) дітьми. До реформ цю функцію виконували ПГО, які утримували виховні будинки для підкидьків. З 1872 р. Харківське губернське земство перевело відділення підкидьків із Сабурової дачі (жіночої богадільні) до Земського повивального училища, тому що «багато з таких дітей помирало, частково від неуваги й поганого догляду за ними, частково від нестачі годувальниць»², а 3 травня 1874 р. передало відділення до відання Товариства опіки безпритульних малолітніх сиріт в м. Харкові³. Очолила товариство княгиня Ольга Крапоткіна. Метою закладу було вигодовування та початкове виховання сиріт та покинутих дітей віком від кілька місяців до 10 років, яких потім обов'язково влаштовували до навчання або в прийомні сім'ї.

Товариство багато років користувалося субсидіями від губернського земства, що контролювало його діяльність через члена управи, який входив до розпорядчої ради, а звіт про діяльність притулку щорічно подавався губернським зборам. При притулку Товариства опіки над безпритульними малолітніми сиротами (з 1874 р. в будинку Баранова на Кінній вулиці, з 1880 р. на вул. Михайлівська, 10)⁴ було відкрито першу в Харкові дитячу лікарню, опікуном якої безоплатно протягом 1878–1895 р. був видатний лікар Харкова В. Франковський⁵.

¹ Приют общества борьбы с нищенством детей г. Харькова (Краткие извлечения из отчета о деятельности общества за 1910 г.). *Известия Харьковской городской думы*. 1912. № 3–4. С. 707–708.

² Держархів Харківської області. Ф. 3. Оп. 258. Спр. 15. Арк. 2, 4.

³ Отчёт Попечительного Совета Харьковского общества призрения бесприютных малолетних сирот за 1908 год. Харьков : Тип. и лит. Н. В. Петрова, 1909. С. 8.

⁴ Краткий очерк возникновения и деятельности благотворительных учреждений Харьковской губернии ... С. 46 ; Звенигородский С. Призрение покинутых детей (подкидышей) в Харьковской губернии. *Врачебная хроника Харьковской губернии*. 1911. № 5. С. 445.

⁵ Кравченко О. В. Владислав Франковський – почесний громадянин Харкова, лікар і філантроп. *Видатні поляки Харківщини* : матеріали Міжнар. наук. симп., Харків, 7 груд. 2011 р. / Генеральне консульство Республіки Польща в Харкові, Харківський національний університет імені В. Н. Каразіна. Харків, 2012. С. 124 ; Władysław Frankowski – lekarz, Polak, filantrop

Крім того, товариство існувало за рахунок членських внесків та добровільних пожертвувань. Наприклад, купець Ф. Карпов у 1890 р. вніс на користь товариства 15 тис. руб.¹ 1897 р. значне пожертвування в 30 тис. руб. за заповітом було зроблено на користь Харківського притулку безпритульних сиріт від титулярного радника А. Тимченка, який помер 30 грудня 1896 р., а загальна сума пожертвованих ним на доброчинність капіталів становила майже 300 тис. руб.².

З 1874 р. по 1891 р. загальна сума прибутків товариства сягала 484 тис. 490 руб., витрат – 420 тис. 189 руб., опіку отримало 6 тис. 121 дитина³. За іншими даними, за 25 років (1874–1898 рр.) через притулок пройшло 9162 дітей, з них 6225 – померло. Смертність становила 67,94%. Причому на першому році життя з 8695 померло 4754 немовля, або 54,68 %. На той час смертність дітей в «нормальних» родинах становила 26%. Лікар, С. Звенигородський, який тривалий час завідував притулком Товариства опіки над безпритульними малолітніми сиротами, пов'язував такий високий рівень смертності з тривалістю перебування дітей у закладі (чим більше днів, тим вище рівень смертності)⁴. З метою зменшення смертності дітей в притулку з вересня 1902 р. було запроваджено штучне годування немовлят пастеризованим коров'ячим молоком, замість чотирьох годувальниць залишено дві⁵.

11 жовтня 1902 р. коштом товариства відкрито Липковатівську сільськогосподарську школу⁶, поблизу станції Борки (зараз – Липковатівський аграрний коледж), на що було витрачено понад 250 тис.

URL: <https://www.youtube.com/watch?v=gnSvVXriREM&t=51s> (дата звернення: 01.04.2019).

¹ Фатєєва О. М. Діяльність Харківського товариства опіки безпритульних малолітніх сиріт (1874–1912 рр.). *Збірник наукових праць. Серія : Історія та географія* / Харківський національний педагогічний університет ім. Г. С. Сковороди. 2000. Вип. 4. С. 210.

² Крупные пожертвования в пользу благотворительных учреждений гор. Харькова. *Вестник благотворительности*. 1897. № 10. С. 75.

³ Держархів Харківської області. Ф. 3. Оп. 282. Сп. 265. Арк. 11.

⁴ Звенигородский С. Призрение покинутых детей (подкидышей) в Харьковской губернии. *Врачебная хроника Харьковской губернии*. 1911. № 5. С. 450–451.

⁵ Там само. С. 446.

⁶ Держархів Харківської області. Ф. 202. Оп. 1. Спр. 28 а. Арк. 168.

руб.¹ Школа підпорядковувалася Міністерству землеробства і державного майна. До закладу приймалися винятково вихованці притулку Товариства опіки над безпритульними малолітніми сиротами з 13 років, а в підготовчі класи – від 11–14 років².

До 1904 р. підкидьків до Товариства опіки над безпритульними малолітніми сиротами dopravляла поліція. В притулку відзначалась висока смертність доставлених дітей, що пояснювалось різними причинами, у тому числі несприятливими умовами, в яких опинялися немовлята: мокрі пелюшки, дощ, холод. Щоб не доводити здоров'я малюків до таких випробувань, 1904 р. при парадному вході притулку було влаштовано люльку-«тур», до якої кожен міг покласти дитину, а з іншого боку всередині будинку роздавався сигнальний дзвоник, що кликав чергового службовця³. Але це призвело лише до збільшення кількості підкинутих, тепер вже до люльки, дітей, про що свідчать наступні дані: 1900 р. – 497 немовлят, 1901 р. – 526, 1902 р. – 549, 1903 р. – 504, 1904 р. – 571, 1905 р. – 727. За останній рік цифра зросла на 25 %⁴.

За зауваженням лікаря М. Ляшенка, в 1908 р., суттєвими проблемами для притулку були також недостатня кількість годувальниць (лише три) та перевезення дітей із закладу до сіл⁵. Причому, що характерно, плата за патронаж дітей щороку зменшувалася: з 3 руб. на місяць за дитину незалежно від віку в 1875 р. до 1,5 руб. за немовлят в 1879 р. Селянки почали повертати дітей до притулку. Тому товариство було змушено знову її підняти⁶. З 1899 р. товариство сплачувало селянам на дитину віком до 2-х років по 2,5 руб., від 2 до 8 років – по 2 руб. та від 8 до 12 років по 1,5 руб. на

¹ Фатеева О. М. Діяльність Харківського товариства опіки безпритульних малолітніх сиріт (1874–1912 рр.). *Збірник наукових праць. Серія : Історія та географія* / Харківський національний педагогічний університет ім. Г. С. Сковороди. 2000. Вип. 4. С. 210.

² Держархів Харківської області. Ф. 202. Оп. 1. Спр. 28 а. Арк. 13–13 зв., 30.

³ Там само. Ф. 3. Оп. 283. Спр. 570. Арк. 1.

⁴ Звенигородский С. Призрение покинутых детей (подкидышей) в Харьковской губернии. *Врачебная хроника Харьковской губернии*. 1911. № 5. С. 442.

⁵ Отчет Попечительного Совета Харьковского общества призрения малолетних бесприютных сирот за 1908 год. Харьков : Тип. и лит. Н. В. Петрова, 1909. С. 39.

⁶ Звенигородский С. Призрение покинутых детей (подкидышей) в Харьковской губернии. *Врачебная хроника Харьковской губернии*. 1911. № 5. С. 443.

місяць¹. Така патронажна плата на Харківщині була однією з найнижчих: наприклад, в Катеринославській губернії за вигодовування дитини платили 5–6 руб. (1906 р.), в Воронежській – 4 руб. на місяць за 1-річного малюка, в Таврійській – 5 руб. за немовля та дитину шкільного віку, в Курській губернії до 10 руб. за немовля (1910 р.) – одна з найвищих в Російській імперії².

Переважає більшість дітей перебувала в населених пунктах Харківського, Вовчанського повітів Харківської губернії та Белгородського повіту Курської губернії (зокрема, сл. Липці, сл. Тернова, сл. Варварівка)³, де їх вигодовували й доглядали в селянських родин, частина – в притулку або в лікарні. До притулку надходили діти не лише з Харківської, а й Курської губернії⁴.

Регулярно дитячі притулки оглядали спеціальні санітарні комісії, до яких, як правило, входили лікарські інспектори, міські санітарні лікарі, городові лікарі. Оглядався стан здоров'я дітей в закладах, умови догляду, приміщення, аналізувався склад персоналу, робилися зауваження та складався відповідний протокол щодо огляду⁵.

Після досягнення вихованцями 12-річного віку їх віддавали навчатися майстерності чи ремеслу. На дитину укладався договір за спеціальним зразком на прийняття у навчання, в якому визначалися обов'язки особи, яка взяла дитину: утримувати в чистому приміщенні, давати ситну, здорову їжу, забезпечувати одягом, білизною, взуттям, поводитися людинолюбно, не давати важкої роботи, слідкувати за моральністю та вчити чесно виконувати свої обов'язки. Жалування вихованця вносилося до каси товариства кожні три місяці. Точний термін перебувати дитини на навчанні не встановлювався,

¹ Держархів Харківської області. Ф. 304. Оп. 1. Спр. 626. Арк. 2; Отчёт Попечительного Совета Харьковского общества призрения бесприютных малолетних сирот за 1908 год. Харьков : Тип. и лит. Н. В. Петрова, 1909. С. 7.

² Звенигородский С. Призрение покинутых детей (подкидышей) в Харьковской губернии. 1911. № 5. С. 444.

³ Отчёт Попечительного Совета Харьковского общества призрения бесприютных малолетних сирот за 1908 год. Харьков : Тип. и лит. Н. В. Петрова, 1909. С. 12.

⁴ Держархів Харківської області. Ф. 304. Оп. 1. Спр. 744. Арк. 28.

⁵ Там само. Ф. 4. Оп. 160. Спр. 1256. Арк. 5.

у будь-який час вихованця можна було повернути до притулку. Після досягнення 18-ти років вихованців зараховували до міщанського стану¹.

З метою подолання дитячої смертності та провадження превентивних заходів щодо підкидання дітей створювалися товариства опіки годувальниць, а також опіки над покинутими немовлятами та найбільшнішими породіллями.

Такий досвід було реалізовано в Одесі. 15 березня 1857 р. було засновано особливий Одеський опікунський комітет про годувальниць та їхніх дітей на пожертвування 750 руб. сріблом. Серед організаторів комітету був граф О. Строганов. Ідею створення комітету висунув лікар А. Лінк², у 1853 р. було складено проект, а 1857 р. – затверджено статут комітету³. Згідно з § 1 статуту комітет приєднувався до комітету Одеської лікарні, яка функціонувала з 1835 р. Почесним президентом опікунського комітету став одеський градоначальник, а віце-президентом обрано А. Лінка⁴. Опікунами обирали осіб, які одноразово жертвували 50 руб. сріблом та більше. Почесними членами комітету були діячі, які жертвували не менше 15 руб. сріблом щорічно⁵. Головною метою діяльності комітету була турбота про забезпечення сімей здоровими морально й фізично годувальницями, у той же час піклуватися про покращення побуту дітей самих годувальниць⁶. Комітет навіть видавав заохочувальні нагороди жінкам в 20–30 руб. сріблом за зразкову поведінку та вигодовування дітей, які мали залишитися живими і бути здоровими⁷.

На базі цього комітету виникло одне з найбільших доброчинних товариств Півдня України, що опікувалось покинутими дітьми, а саме Одеське товариство опіки над немовлятами та породіллями. Метою діяльності товариства було запобігання підкиданню дітей. Для цього

¹ Держархів Харківської області. Ф. 202. Оп. 1. Спр. 2. Арк. 1, 2–2 зв, 10.

² Отчёт Одесского общества для призрения младенцев и родильниц за 1881–82 год. Одесса : Слав. тип., 1882. С. 3.

³ Отчёт попечительного комитета о кормилицах и их детях за 1858 г. Одесса : В тип. Л. Нитче, 1859. С. 3–4.

⁴ Отчёт Одесского общества для призрения младенцев и родильниц за 1881–82 год ... С. 5.

⁵ Устав Одесского попечительного комитета о кормилицах и их детях. Одесса : В тип. Л. Нитче, 1858. С. 3–4.

⁶ Отчёт Одесской лечебницы для приходящих и Одесского попечительного комитета о кормилицах и их детях за 1859 г. Одесса : В тип. Л. Нитче, 1860. С. 10.

⁷ Устав Одесского попечительного комитета о кормилицах и их детях ... С. 8.

товариство видавало щомісячну допомогу найбіднішим матерям, щоб вони залишали дітей при собі.

При введенні нового міського управління в Одесі, як зазначав А. Лінк, виникла думка щодо створення при міській думі Одеського міського доброчинного комітету. А. Лінк був упевнений, що пожертвування приватні або громадські лише тоді досягають свого призначення, коли мають певну мету. 28 березня 1864 р. А. Лінк, будучи гласним Одеської міської думи, зробив доповідь про необхідність створення доброчинного комітету і виховного будинку для підкидьків. Думська комісія з цього приводу ухвалила створити «Одеський міський доброчинний комітет»¹. Це був початок створення в Одесі товариства опіки над немовлятами і породіллями, відкритого 1 серпня 1864 р.²

30 червня 1864 р. ініціативна група у складі 53 осіб звернулась до Одеського градоначальника барона І. Веліо з пропозицією щодо відкриття тимчасового притулку для підкидьків і декількох ліжок для найбідніших породіль³. Вони розробили проект притулку і планували відкрити в Одесі виховний будинок. Але, відповідно до чинного тоді законодавства, з 1828 р. заборонялось створювати нові виховні будинки в губерніях. Проте міністр внутрішніх справ П. Валуєв дав дозвіл на відкриття в Одесі тимчасового притулку для підкидьків⁴.

Було створено комітет тимчасового притулку для підкидьків і бідних породіль, до складу якого увійшли А. Лінк, С. Дунін, С. Гурович, В. Вагнер, П. Сокальський, І. Єфручі, Л. Лосський, М. Севастопуло та ін. На першому засіданні 23 липня 1864 р. обрали президента – відставного майора А. Абаза, віце-президентом став дворянин С. Дунін, директором притулку був обраний А. Лінк, його помічником – лікар П. Латрі, скарбничим став купець першої

¹ Держархів Одеської області. Ф. 4. Оп. 120. Спр. 50. Арк. 2, 4 зв.

² Спиря Ф. О. 1864–1914 : Историческая записка о деятельности общества для призрения младенцев и родильниц за 50-летие его существования, составленная директором Ф. О. Спиря. Одесса : Слав. тип. Е. Хрисогелос, 1915. С. 3.

³ Держархів Одеської області. Ф. 2. Оп. 1. Спр. 653. Арк. 1–1 зв.

⁴ Там само. Арк. 29.

гільдії В. Вагнер, секретарем – надвірний радник В. Міхневич¹. Фактично тимчасовий притулок було відкрито 22 серпня 1864 р. у Крамаревському провулку (будинок полковника Любенкова)².

17 травня 1868 р. комітет тимчасового притулку звернувся до Одеського градоначальника з проханням про затвердження проекту Товариства опіки над немовлятами й бідними породіллями та просив дозволити відкрити при притулку школу повитух³. У жовтні 1868 р. Одеська міська дума запропонувала товариству взяти під свою опіку вихованців з відділення підкидьків міського сирітського будинку. Пропозицію було прийнято, передання відбулося 8 листопада того ж року⁴. У червні 1871 р. завдяки сприянню міського голови М. Новосельського притулок переведено до міського будинку в Ботанічному саду, а 1872 р. – до більш просторого будинку Черепенникова⁵. Статут цього товариства було затверджено міністром внутрішніх справ 18 квітня 1873 р.⁶. Другий статут затверджено 23 листопада 1882 р.⁷.

Притулок для підкинутих немовлят у 1873 р. отримав назву Павловський, на честь Новоросійського генерал-губернатора П. Коцебу⁸, який багато зробив для розвитку закладу. 18 серпня 1875 р. міське громадське управління відвело товариству ділянку землі в 1011 ½ кв. саженив для нового приміщення притулку на тодішньому Зовнішньому бульварі (згодом – Старопортофранківська вулиця). 25 січня 1876 р. на засіданні Дорадчого комітету розглянуто план будівлі, який безплатно склав архітектор Л. Оттон⁹. Приміщення притулку планували відкрити у 1877 р.¹,

¹ Там само. Арк. 7.

² Там само. Арк. 12.

³ Там само. Арк. 38.

⁴ Спіра Ф. О. 1864–1914 : Историческая записка о деятельности общества ... С. 4.

⁵ Там само. С. 5.

⁶ Див. Устав Одесского общества для призрения младенцев и родильниц. Одесса : Тип. П. Францова, 1873. 17 с.

⁷ Отчёт Одесского общества для призрения младенцев и родильниц, за 1886 год. Год двадцать второй. Одесса : «Слав. тип. Н. Хрисогелос», 1887. С. 1.

⁸ Моїсєєва Т. М. Одеський Павловський притулок (1864–1884 рр.). *Інтелігенція і влада*. 2007. Вип. 10. С. 25. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/iiv_2007_10_6 (дата звернення: 18.04.2014).

⁹ Спіра Ф. О. 1864–1914 : Историческая записка о деятельности общества ... С. 5.

проте значні витрати на будівлю і необхідність взяти кредит у міському кредитному товаристві, змусили цю процедуру відкласти. Павловський притулок розмістився у власному двоповерховому будинку вартістю близько 100 тис. руб.². Лише 8 жовтня 1878 р. відбулося освячення нової будівлі Павловського притулку немовлят і породіль³, який знаходився на Старопортофранківській вулиці, № 24. [Див. Додаток АХ].

З 1864 р. по 1876 р. дирекція Одеського клубу і збори Російського товариства пароплавства і торгівлі видавали щомісячні субсидії матерям немовлят у вигляді пенсії від 3 до 5 руб. сріблом для попередження підкидання дітей. Кількість пансіонерок коливалась від 35 до 45 осіб⁴.

Вражає дуже високий рівень смертності серед дітей – зі звітів видно, що наприклад, з 1 серпня 1864 р. по 1 серпня 1876 р. опікувалось 837 дітей, з них 88 було усиновлено, також 88 повернуто рідним, померло 574 дитини, а залишилось у притулку 87 сиріт⁵.

У Павловському притулку працювали самовіддані громадські діячі, серед них – лікар А. Лінк, який був директором притулку майже 18 років. Після своєї смерті усе майно заповів закладу. На екстреному засіданні товариства 8 квітня 1882 р. директором Павловського притулку було обрано лікаря Ф. Яхимовича⁶, який очолював заклад 9 років. Потім три роки директором правління притулку був Ц. Горецький, а до 1914 р. протягом 20 років притулок очолював Ф. Спіра⁷.

До притулку потрапляли діти, надіслані поліцією, та діти бідних, хворих матерів, передані з міської лікарні для тимчасової опіки. За цих дітей місто Одеса сплачувало 23 тис. руб. на рік. Крім того, вихованцями притулку

¹ Отчёт о деятельности Одесского общества для призрения младенцев и родильниц за 1875– двенадцатый. Одесса : Тип. П. Францова, 1876 гг. Год 1876. С. 4.

² Держархів Одеської області. Ф. 5. Оп. 1. Спр. 1773. Арк. 2 зв.

³ Спіра Ф. О. 1864–1914 : Историческая записка о деятельности общества ... С. 6.

⁴ Отчёт о деятельности Одесского общества для призрения младенцев и родильниц за 1875– двенадцатый ... С. 5.

⁵ Отчёт о деятельности Одесского общества для призрения младенцев и родильниц за 1875–1876 гг. ... С. 6.

⁶ Отчёт о деятельности Одесского общества для призрения младенцев и родильниц за 1881–82 год : Год восемнадцатый. Одесса : Слав. тип., 1882. С. 3, 8–9. Держархів Одеської області. Ф. 5. Оп. 1. Спр. 1773. Арк. 1а.

⁷ Спіра Ф. О. 1864–1914 : Историческая записка о деятельности общества ... С. 13–14.

ставали: 1) діти бідних матерів, народжені у пологовому відділенні притулку, якщо матері з причин крайнього жебрацтва не могли забрати дитину, 2) діти, які не мали родичів, а їхні бідні матері померли в лікарні, 3) діти, яких віддали до притулку матері або інші особи безоплатно чи за одноразове пожертвування – до 100 руб.¹. Рівень смертності в притулку був досить високим – за 22 роки існування закладу померло 62,9 % дітей, у 1886 р. – вже зменшився до 22,4 %, що було обумовлено різними соціальними причинами: підкинуті на вулицях діти страждали від голоду, холоду, несвоєчасного надання медичної допомоги тощо².

Матері немовлят могли приходити до притулку декілька разів на день, щоб годувати їх грудьми. У притулку знаходилися також підкидьки, доставлені поліцією³. Немовлят-підкидьків, яких передавали до притулку, обов'язково хрестили. На всіх дітей заводили спеціальні списки, у яких позначалися день надходження сироти, день хрещення, прізвище, яке надавалось у притулку, особливі прикмети, назву хвороби, якщо дитина була хворою, день смерті, якщо вона померла, особу, яка передала немовля до притулку. Діти невідомих батьків у 10 років передавалися до міського сирітського будинку, а підкидьки з фізичними вадами відправлялися до богоугодних закладів⁴.

Отже, підкинуті діти та знайдені поліцією на вулицях Одеси ставали міськими вихованцями й відправлялися на кошт міста до Павловського притулку, за що міська управа виплачувала щомісяця на їх утримання певну суму. У 1884–1885 рр. ця сума становила 5,5–6 руб. на кожну дитину щомісяця⁵. З листопада 1883 р. дирекція притулку з метою зменшення підкидання дітей запропонувала практику допомоги матерям, приймаючи дітей тимчасово й даючи можливість матерям спілкуватися з ними.

¹ Держархів Одеської області. Ф. 5. Оп. 1. Спр. 1773. Арк. 13 зв. – 14.

² Отчёт Одесского общества для призрения младенцев и родильниц, за 1886 год ... С. 4.

³ Устав Одесского общества для призрения младенцев и родильниц. Одесса : Тип. П. Францова, 1873. С. 1–2.

⁴ Там само. С. 12.

⁵ Об ассигновании 4773 руб. из городских сумм Павловскому приюту для призрения младенцев и родильниц, на покрытие дефицита издержек по содержанию городских питомцев. *Ведомости Одесского городского общественного управления*. 1885. 20 ноября. № 85. С. 2.

Цей досвід було запроваджено з 1885 р., але він виявився не дуже ефективним, оскільки витрати на утримання дітей суттєво збільшилися. Була надана допомога 51 матері на 192 руб., але зросла кількість дітей, яких доправляла поліція. На червень 1885 р. було 392 підкидьків проти 84, що опікувалися на власні кошти притулком¹. Суми витрат на утримування дітей сягали 25 тис. руб. і щороку збільшувалися.

За 22 роки існування товариства опіки над немовлятами і породіллями (з 1868 р. по 1886 р.) воно доглядало 1366 дітей, крім того, за рахунок міста – 2585 підкидьків². З 1868 р. по 1890 рр. до Павловського притулку приймалися вихованці-підкидьки Одеського міського сирітського будинку. Міська дума надавала на їх утримання субсидію. У 1886 р. в Павловському притулку знаходилося 42 хлопчики й 25 дівчаток та у відділенні Одеського міського сирітського будинку 152 хлопчики та 123 дівчинки³. 1 вересня 1890 р. Павловський притулок повернув в опіку Одеського міського притулку 637 покинутих дітей⁴.

При Павловському притулку діяли пологове відділення, повивальна школа (з 1892 р.)⁵ на 1–2 роки навчання та амбулаторна лікарня для хворих жінок і дітей. У статуті 1917 р. знаходимо інформацію щодо існування пологоводопоміжного навчального закладу. При лікарні діяла аптека, надавалася безкоштовна акушерська допомога найбільшому населенню Одеси на дому у хворих⁶.

Крім одеських товариств опіки над дітьми, в південних губерніях діяли також різноманітні доброчинні спілки подібного спрямування. У 1897 р. було створено Товариство опіки над дітьми в Маріуполі Катеринославської

¹ Держархів Одеської області. Ф. 16. Оп. 97. Спр. 13. Арк. 16 зв.

² Там само. Ф. 5. Оп. 1. Спр. 1773. Арк. 2.

³ Отчёт Одесского общества для призрения младенцев и родильниц, за 1886 год ... С. 8–9.

⁴ Спиря Ф. О. 1864–1914. Историческая записка о деятельности общества ... С. 7.

⁵ Там само. С. 8.

⁶ Устав Одесского общества для призрения младенцев и родильниц. Одесса : «Славянская» тип. Е. Хрисогелос, 1917. С. 3.

губернії, яке того ж року відкрило притулок-ясла на 20 осіб. У 1898 р. 17 дітей постійно проживали у притулку, ще 32 приходили щоденно¹.

28 вересня 1899 р. виникло товариство опіки над дітьми в Керчі². 8 липня 1900 р. товариство відкрило притулок для сиріт, який у першій половині 1909 р. було передано в дім, збудований коштом вдови почесного громадянина О. Калініної та дочкою почесного громадянина Н. Месаксуді. Благодійниці пожертвували 20 тис. руб., звели будинок на Карантинній вулиці з власною школою, кухнею та ігровим майданчиком на 53 дитини³ [Див. Додаток АК].

У 1910 р. товариство обладнало пункт безплатного надання їжі немовлятам – «Краплю молока». У 1912 р. з «Краплі молока» було видано 39607 пляшок молока Лізі боротьби з туберкульозом, створеній 1911 р., 1523 великих пляшки та безплатно – 18347 малих та 2755 великих пляшок⁴. У Таврійській губернії діяли з 1900 р. товариство допомоги дітям-сиротам лікарів у Сімферополі, з 1913 р. – товариство опіки над дітьми в Євпаторії⁵.

Важливу роль у запобіганні загибелі дітей відігравали на українських землях Російської імперії товариства боротьби з дитячою смертністю. Серед європейських держав Росія посідала одне з перших місць за кількістю дитячої смертності. При населенні в 127 млн. осіб (за переписом 1897 р.) щорічно в Росії помирало до 4,5 млн. осіб, половина з них – діти. Коефіцієнт смертності дітей до року на 1000 народжених був: у Швеції – 129, у Франції – 163, у Росії – 305. До 15-річного віку у Росії доживала лише чверть народжених, понад 2 млн. дітей не доживала до 5 років⁶.

Серед 17-ти причин дитячої смертності Боткінська комісія у 1886 р. називала, крім хвороб та зловживання спиртними напоями батьків,

¹ Благотворительные учреждения Российской империи ... Т. 2. С. 174.

² Благотворительные учреждения России ... С. 144.

³ Савочка А. М. Становлення і розвиток громадської благодійності в Таврійській губернії (XIX – початок XX століття) : дис... канд. іст. наук: 07.00.01. Сімферополь, 2012. С. 117.

⁴ Памятная книжка Керчь-Еникальского градоначальства / изд. Керч. стат. комитета. Керчь : Тип. Х. Н. Лаго, 1914. С. 106.

⁵ Савочка А.М. Становлення і розвиток громадської благодійності в Таврійській губернії ... С. 266–267.

⁶ Керекеш Э. Э. Детская смертность и возможная борьба с нею. *Земский сборник Черниговской губернии*. 1902. № 10. С. 89–91.

відсутності знань раціональної гігієни та дієтики дитячого віку тощо, недостатнє піклування над бідними та осиротілими дітьми та недостатній догляд за дітьми в робочий літній час. Смертність серед дітей православних, російськопідданих, була вищою, ніж серед татар, башкирів, поляків, німців, євреїв, жінки яких годували дітей грудьми до 1 – 2 років¹.

Велике значення для запобігання дитячої смертності на селі мали ясла, які влаштовувалися влітку на час польових робіт. Ясла були відкриті земствами Полтавської, Чернігівської, Харківської губерній, приватними особами. З метою запобігання смертності серед дітей у Києві було відкрито товариство надання допомоги дітям неімущих, ініціатором створення якого був лікар І. Троїцький [Див. Додаток АР]. Організацію товариства було засновано на громадській доброчинності: лікарі з усіх спеціальностей проводили безкоштовно щоденний прийом хворих, фельдшери робили щеплення проти віспи, безкоштовно видавалися ліки з власної аптеки, особи не медичного фаху видавали безкоштовно стерильне молоко².

У 1890-х рр. під впливом європейських традицій на території українських губерній стали відкриватись доброчинні товариства опіки над дітьми, метою яких було сприяння фізичному та моральному вихованню, турбота й захист дітей від жорсткого поводження з боку батьків, дорослих, поширення правильного погляду батьків і вихователів на фізичний і духовний розвиток дітей. Тому товариства прагнули влаштовувати дитячі садки, купальні, гірки, дитячі школи плавання, колонії під містом для літнього перебування слабких дітей³. Товариства фізичного виховання й захисту дітей були відкриті в Харкові, Одесі, Херсоні.

До складу Харківського товариства фізичного виховання дітей входили такі відділи: 1) відділ захисту дітей, який очолював Б. Пушкарьов; 2) притулок захисту дітей, опікункою якого була М. Батюшкова; 3) відділ

¹ Там само. С. 97, 99.

² Там само. С. 102, 107.

³ Устав Херсонского общества содействия физическому воспитанию детей. Херсон : Тип. губ. правл., 1897. С. 2.

безплатних дитячих їдалень на чолі з А. Фрезе; 4) відділ фізичного виховання дітей, голова – А. Малишенко; 5) комітет дитячих народних садків¹. Товариство, крім піклування про здоров'я, намагалось захищати моральні й майнові інтереси малолітніх дошкільного та шкільного віку до 17 років². З 1909 р. товариство змінило назву на «Товариство фізичного виховання й захисту дітей», відкрило й утримувало дві безплатні дитячі їдальні³.

Діяльність відділу захисту дітей виявлялась у прийнятті або тимчасовому розміщенні до притулку найбільш знедолених малолітніх, становище яких попередньо розслідувалось дільничними опікунами товариства; у клопотанні за дітей перед іншими доброчинними товариствами; у матеріальній підтримці та моральному впливі на дітей⁴.

У притулку захисту дітей 1911 р. перебувало 17 осіб (14 дівчаток та 3 хлопчики). Добові витрати на їжу становили на кожну дитину 12,5 коп. Хліб жертвував почесний член товариства Є. Муравйов. Притулок знаходився в найманій за 600 руб. квартирі. Правління товариства прагнуло збудувати власне приміщення, для цієї мети було зібрано 5658 руб. 53 коп. Безплатні дитячі їдальні видали 27 тис. 845 обідів, які обходились в 5,5 – 6 коп. кожний. Відділ фізичного виховання влаштовував ігри в Польському домі, Народному домі, товаристві грамотності, робочому домі, проводили екскурсії. Усього нарахоувалося 10997 дитячих відвідувань.

Комісія народних садків організовувала літні дитячі майданчики: при 25 міському училищі на Лисій горі (за субсидією міста в 300 руб.), на паровозобудівному заводі (коштом дирекції заводу – 100 руб.). Товариство існувало за рахунок членських внесків, стипендії Харківської міської управи імені О. Батюшкова (400 руб.), субсидії Харківського міського комітету тверезості, пожертвувань і коштів з розважальних заходів та іменних

¹ Харьковское общество физического воспитания и защиты детей (Краткое извлечение из отчета общества за 1910–1911 год). *Известия Харьковской городской думы*. 1912. № 3–4. С. 698.

² Устав Харьковского общества содействия физическому воспитанию детей и попечения о них. Харьков : Тип. «Южного края», 1900. С. 3.

³ Держархів Харківської області. Ф. 29. Оп. 1. Спр. 144. Арк. 26 зв. – 27 зв.

⁴ Харьковское общество физического воспитания и защиты детей (Краткое извлечение из отчета общества за 1910–1911 год). *Известия Харьковской городской думы*. 1912. № 3–4. С. 698.

капіталів (Г. Левинсона – 374 руб., С. Медведєвої – 100 руб., Раздольських – 330 руб.)¹.

1892 р. виникло Одеське товариство сприяння фізичному вихованню дітей з відділом «захисту дітей від жорстокого з ними поводження і шкідливої експлуатації»². Товариство влаштовувало безкоштовні екскурсії дітей на Ланжерон³. Так, 21 травня 1896 р. в екскурсії взяло участь до 900 дітей шкільного віку. Товариством були організовані уроки плавання для навчальних закладів, відкрита школа плавання у відділенні Чорноморського яхт-клубу, яку відвідували підлітки від 11 до 20 років (більшість з них 14–16-річні). Проводились також уроки греблі. На Великому Фонтані функціонували дві дитячі колонії для дівчаток і хлопчиків – вихованців міського й народного училищ. Почесним головою товариства був Г. Маразлі, почесними членами – Н. Зелена, О. Демідова, княгиня Сан-Донато, В. Лігін, П. Лесгафт⁴. Отже, головним призначенням товариства було піклування про фізичне здоров'я молоді.

1896 р. було затверджено статут Херсонського товариства сприяння фізичному вихованню дітей⁵. У перші роки існування товариства його діяльність була зосереджена головним чином на облаштуванні дитячого майданчика та проведенні вистав⁶. 1910 р. під керівництвом М. Павлова-Сільвинського було створене Севастопольське товариство сприяння вихованню та захисту дітей. Воно відкрило школу та два літні майданчики, які працювали з травня по вересень⁷.

Суттєвим недоліком діяльності доброчинних товариств опіки на дітьми була їх розрізненість. Хоча спроби створення координувальних інституцій робилися ініціативними діячами. Наприклад, у Харкові на початку XX ст.

¹ Там само. С. 698–699.

² Благотворительные учреждения Российской империи ... Т. 2. С. 945.

³ Отчёт о деятельности Одесского общества содействия физическому воспитанию детей за 1896 год. Одесса : Тип. Высоч. утв. Южно-Русского о-ва Печат. дела, 1897. С. 5.

⁴ Там само. С. 3, 6–9.

⁵ Устав Херсонского общества содействия физическому воспитанию детей. Херсон : Тип. губ. правл., 1897. С. 2.

⁶ Отчет детской летней колонии для слабых детей за 1911 год. Херсон : Паров. Типо-лит. О.Д. Ходушиной, 1911. С. 4.

⁷ Савочка А.М. Становлення і розвиток громадської благодійності в Таврійській губернії ... С. 155.

було зроблено спробу громадськості створити єдиний координувальний центр – «Доброчинну Раду» з метою об'єднання зусиль усіх доброчинних товариств міста в боротьбі з бідністю. Це було пов'язано з існуванням великої кількості організацій, які опікувалися дітьми і дорослими. Звертаючись до статистичних даних, які враховували лише організовані форми доброчинності, бачимо, що в 1896 р. в Харківській губернії існувало 27 благодійних товариств і 21 доброчинний заклад¹, а в 1907 р. вже 78 доброчинних товариств і 125 доброчинних закладів², з них на початку XX ст. лише в Харкові – понад 10 товариств опіки дітей та близько 30 доброчинних закладів для дітей³.

Навесні 1906 р. з ініціативи правління Харківського товариства сприяння фізичному вихованню дітей та опіки про них та Комітету відділу захисту дітей було розроблено спеціальний проект організації громадської боротьби з жебрацтвом дітей у Харкові⁴. 7 липня 1906 р. гласний Харківської міської думи, член правління товариства опіки над хворими дітьми Харкова О. Батюшков подав доповідну записку на ім'я міського голови О. Погорілка про проект утворення Харківської Доброчинної Ради, «щоби не вщухла думка про боротьбу з жебрацтвом дітей та з метою кращої організації опіки над дітьми при підтримці міського управління»⁵. За цим проектом Доброчинна Рада з опіки дітей мала бути заснована при Харківській міській думі з метою: 1) об'єднати діяльність дитячих доброчинних товариств; 2) організувати піклування над дітьми-жебраками⁶.

¹ Харьковская губерния. Сборник сведений о благотворительности в России. С краткими очерками благотворительных учреждений в Санкт-Петербурге и Москве / сост. по данным собранным в 1896 г. Санкт-Петербург: Тип. М. Д. Ломковского, 1899. С. 785–797.

² Харьковская губерния. Благотворительность в России. Составлено по Высочайшему повелению Собственной Его Императорского Величества Канцелярией по учреждениям Императрицы Марии : в 2 т. Санкт-Петербург : [Тип.-лит. Ныркина, 1907]. Т. 2. Ч. 2. С. 1–26.

³ Кравченко О. В. Благодійні установи для дітей у Харкові (друга половина XIX – початок XX ст.). *Збірник наукових праць Харківського національного педагогічного університету*. Серія : Історія та географія. 2006. Вип. 21–22. С. 23–24.

⁴ Держархів Харківської області. Ф. 45. Оп. 1. Спр. 3142. Арк. 11.

⁵ Там само. Арк. 1.

⁶ Там само. Арк. 4.

На Раду покладалися такі важливі обов'язки: скликати представників Харківських доброчинних товариств у справах опіки та виховання дітей та осіб, відомих своєю науковою та практичною діяльністю у боротьбі з бідністю; розробляти необхідні заходи, узгоджувати та об'єднувати діяльність дільничних опікунств, що підпорядковувалися Харківському доброчинному товариству, з опіки дітей та інших доброчинних установ Харкова (приватних, станових і товариств); з'ясовувати загальні питання дитячої доброчинності в Харкові, зокрема фінансування та визначення категорій нужденних; влаштовувати приміщення, куди б тимчасово відправлялися діти-жебраки (дитячі будинки працелюбства, ясла тощо) та інші питання¹.

Інформацію про проект створення Ради було опубліковано в місцевій газеті «Утро»² та Санкт-Петербурзькому журналі «Трудовая помощь»³. Вірогідніше, ця справа поступово зайшла у глухий кут, нам не відомо, чи відбулися установчі збори, чи ні. Питання про відкриття Доброчинної Ради піднімалося кілька років поспіль, але не було реалізоване⁴. Можливо, цьому завадила Перша світова війна, можливо, інші причини. Проте, важливо те, що на початку XX ст. у Харкові існував громадський рух, спрямований на створення єдиного координуючого центру, що об'єднував би зусилля багатьох філантропічних організацій, спрямований на пошук оптимальних моделей розвитку організації та управління доброчинними установами.

Таким чином, діяльність доброчинних товариств в Україні була спрямована перш за все на створення різноманітних закладів для виховання й опіки над дітьми – притулків, сховищ, дешевих їдалень, шкіл, будинків працелюбства для дітей, майстерень, сирітських будинків. Допомога мала

¹ Там само. Арк. 4–4 зв.

² Городской благотворительный совет. *Утро*. 1907. № 60. 2 февр.

³ Проект объединения благотворительности в г. Харькове. *Трудовая помощь*. 1907. № 7. С. 241–248.

⁴ Кравченко О. В. Доброчинна Рада в Харкові (початок XX ст.). *Наукові записки : збірник праць молодих вчених та аспірантів Інституту укр. археографії та джерелознавства ім. М. С. Грушевського НАН України*. Київ, 2009. Т. 19, кн. 2, ч. 1. С. 252–260.

переважно закритий характер¹. Яскравими прикладами були жіночі (дамські) філантропічні організації опіки над дітьми, зокрема в Одесі, Керч-Єнікале, Полтаві, Лубнах. Діяльність благодійних товариств загального типу у Харкові, Миколаєві, Херсоні, Ялті, Луганську, Житомирі, Чернігові та ін. містах, схожа за напрямками та формами, переважно була скерована на відкриття притулків для неповнолітніх. Схожі цілі переслідували міські Товариства допомоги бідним, які, крім допомоги дорослому населенню, одним із пріоритетних завдань ставили створення та утримання закладів опіки над дітьми.

Діяльність благодійних товариств опіки над дітьми була спрямована на різноманітні категорії неповнолітніх: новонароджених, дошкільнят, школярів. Ці добродійні об'єднання проводили превентивні (профілактичні) заходи щодо боротьби з дитячою смертністю, недопущення дитячого жебрацтва, злочинності та експлуатації неповнолітніх, сприяння фізичному та моральному вихованню та захисту дітей.

Проблемним питанням залишалася розрізненість добродійних товариств, дублювання їхніх функцій навіть на території одного міста або населеного пункту. Хоча відомі спроби створення координувальних інституцій ініціативними діями, наприклад, у Харкові на початку ХХ ст., коли в суспільстві активно обговорювалася ідея організації єдиного координувального центру під назвою Добродійна Рада. Проте, об'єднати зусилля громадськості в цьому напрямку, схоже, так і не вдалося.

4.2. Товариства патронату, виправних притулків та землеробських колоній для неповнолітніх

Опіка над дітьми в широкому значенні включала, крім виховання та навчання, виправлення. Виправлення малолітніх правопорушників і злочинців тривалий час здійснювалося через використання покарання. Ще з

¹ Кравченко О. В. Опіка над дітьми у діяльності добродійних товариств в Україні (XIX – початок ХХ ст.). *Сучасна україністика: наукові парадигми мови, історії, філософії* : збірник статей III міжнародної наук. конф., 17–19 травня 2012 р. Харків, 2012. С. 84.

другої половини XVII ст. у законодавстві визначалося, що для малолітніх до 7 років разом з божевільними не передбачено покарання. Особи, що не досягли 17 років, звільнялися від тілесних покарань. Малолітніх карали через відправлення до тюрем незалежно від статі, віку. Дорослих і дітей, чоловіків і жінок, здорових і хворих тримали разом¹. Під впливом оточення діти, які втратили батьківську опіку, жебракуючи, часто ставали й об'єктами, і суб'єктами різноманітних порушень закону – крадіжок, хуліганств тощо. У суспільстві поступово виникала ідея щодо обмеження впливу злочинного світу на неповнолітніх. Важливим напрямом діяльності громадськості і приватних осіб стала реабілітація малолітніх правопорушників, проведення превентивних заходів щодо запобігання злочинам серед дітей та підлітків.

Як писав відомий фахівець-кримінолог Д. Дриль, у другій половині XVIII – на початку XIX ст. в Європі набув поширення рух, спрямований на піклування та виправне виховання «морально зіпсованих», бездоглядних, безпритульних дітей і підлітків². З 1840-х рр. цей рух поширився в Російській імперії, спочатку в прибалтійських губерніях, а потім в центральній її частині. Одним з перших в Російській імперії спеціальних відділень для засуджених було відкрито 1843 р. у Санкт-Петербурзькому виправному притулку. Туди віддавали також неповнолітніх і малолітніх злочинців з різних губерній, що знаходились під слідством³. З 1853 р., згідно зі Статутом про тих, хто утримувався під вартою, підлітки мали проходити покарання окремо від дорослих злочинців. Але ця норма практично не виконувалась⁴.

Законом від 1866 р., про який вже йшлося раніше, передбачалось створення системи закладів для відбування неповнолітніми покарання у

¹ Коротнев А. Д. Малолетние и несовершеннолетние преступники. Краткий историко-юридический очерк. Санкт-Петербург : Тип. СПб. т-ва печ. и изд. дела «Труд», 1903. С.4–5.

² Дриль Д. А. Призрение несовершеннолетних преступников «нравственно-испорченных» и беспризорных детей и подростков в России. *Общественное и частное призрение в России*. Санкт-Петербург : Тип. имп. акад. наук, 1907. С. 100–112.

³ Никитин В. Дети-преступники и их судьба. *Вестник Европы*. 1874. Т. 1. янв. С. 379 ; Антонов Е. В. О пользе исправительных приютов ... С. 21.

⁴ Орфинская Л. В. Исправительно-воспитательные учреждения и патронат в России и Финляндии. Конец XIX – начало XX в. *Вестник Санкт-Петербургского ун-та: Серия 2, История*. 2007. Вып. 1. С. 94.

вигляді позбавлення волі¹. Причому притулки мали бути організовані урядом за підтримки земств, громадськості, духовних установ і приватних осіб. Але на практиці майже всі притулки, відкриті в Росії до початку XX ст., було створено приватними установами й товариствами².

1870 р. в МВС з'явився проект створення в Росії спеціальних колоній і притулків для неповнолітніх, після чого почали відкриватися доброчинні товариства землеробських колоній і ремісничих притулків та товариства виправних притулків³. Усі установи знаходились у віданні Міністерства юстиції по Головному тюремному управлінню. Хоча за задумом законодавця вони мали бути установами не каральними, а виправно-виховними⁴.

Перший міський притулок для малолітніх правопорушників було засновано в Москві 1864 р. з ініціативи М. Рукавишникова. 18 листопада 1871 р. поблизу Петербурга відкрилась перша в Росії землеробська колонія з ремісничим притулком для хлопчиків-злочинців⁵. Протягом 1871–1881 рр. в Російській імперії було створено шість виправних притулків: Московський Болшевський (1873 р.), Саратовський (1873 р.), Казанський (1875 р.), Ярославський (1878 р.), Симбірський (1880 р.), Харківський (1881 р.) та чотири землеробські колонії: Санкт-Петербурзька (1871 р.), Рубежівська (Київська) (1876 р.), Студзенецька (Варшавська) (1876 р.), Нижегородська (1878 р.)⁶. Згодом на території українських губерній було створено розгалужену мережу закладів для малолітніх злочинців: виправні притулки та колонії діяли в усіх губернських містах: Сімферополь (1890 р.), Чернігів (1896 р.), Житомир (1898 р.), Кам'янець-Подільський (1898 р.), Полтава

¹ Соцький Ю. Особливості виконання покарання у вигляді позбавлення волі щодо неповнолітніх за законодавством Російської імперії. *Право України*. 2004. № 11. С. 122.

² Таганцев Н. С. Уголовное право (Общая часть). Ч. 2. По изданию 1902 года. Allpravo.ru. 2003. URL: <http://www.allpravo.ru/library/doc101p/instrum106/> (дата обращения: 13.07.2018).

³ Павлова И. П. Тюрьма и благотворительность в Российской империи второй половины XIX – начала XX вв. *Благотворительность в России, 2002 : ист. и соц.-эконом. исслед.* Санкт-Петербург, 2003. С. 326.

⁴ Коротнев А. Д. Малолетние и несовершеннолетние преступники. Краткий историко-юридический очерк. Санкт-Петербург : Тип. СПб. т-ва печ. и изд. дела «Труд», 1903. С. 100.

⁵ Никитин В. Дети-преступники и их судьба. *Вестник Европы*. 1874. Т. 1. январь. С. 380.

⁶ Таганцев Н. С. Уголовное право (Общая часть). Ч. 2. По изданию 1902 года. Allpravo.ru. 2003. URL: <http://www.allpravo.ru/library/doc101p/instrum106/> (дата обращения: 13.07.2018).

(1899 р.), Катеринослав (1900 р.), Херсон (1902 р.) та градоначальстві Одеса (1889 р.) для хлопчиків та (1901 р.) для дівчаток [Див. Додаток АЛ].

Засновниками притулків і колоній були громадські організації – товариства виправних притулків і землеробських колоній. На території України можна виділити три хронологічні періоди створення доброчинних товариств патронату, виправних притулків і землеробських колоній для неповнолітніх: 1) 1870-і рр.; 2) 1880-і рр.; 3) 1890-і рр.; 4) початок ХХ ст. На першому виникли Харківське (1871 р.) та Київське (1874 р.) товариства. Другий – 1880-х рр. ХІХ ст., коли було відкрито також два товариства: Таврійське (1882 р.) та Одеське (1886 р.). У третьому періоді були створені всі інші: Полтавське (1891 р.), Волинське та Катеринославське (1892 р.), Чернігівське (1894 р.), Херсонське (1895 р.) та Подільське (1896 р.)¹.

Очевидно, першим в Україні було організовано Харківське товариство виправних притулків. Ідея його створення виникла ще в 1869 р. внаслідок усвідомлення громадськістю необхідності мати заклад для неповнолітніх злочинців². Товариство розпочало свою діяльність 19 грудня 1871 р. Основним фондом організації стали кошти Харківської повітової земської управи (понад 6 тис. руб.) та пожертвування приватних осіб – присяжних засідателів Харківського окружного суду³. Почесними та дійсними членами товариства стали відомі в Харкові та Російській імперії громадські діячі, юристи, лікарі, купці: Є. Гордієнко, В. Кочетов, А. Стоянов, Д. Деларю, М. Бекетов, прот. І. Чижевський, І. Устинов, О. Яблонський, В. Франковський⁴, І. Щелков, Х. Алчевська, К. Велітченко, І. Рубінштейн,

¹ Кравченко О. В. Товариства виправних притулків для неповнолітніх в Україні (друга половина ХІХ – початок ХХ ст.). *Вісник Національного технічного університету «Харківський політехнічний інститут»*. Збірник наукових праць. Тематичний випуск «Актуальні проблеми історії України». 2011. № 37. С. 36.

² Шпак В. П. Реабілітаційна діяльність зарубіжних і вітчизняних виправно-виховних закладів у ХІХ – на початку ХХ століття. Полтава: АСМІ, 2005. С. 236.

³ Отчёт Харьковского общества исправительных приютов за 1872 год ... С. 1–2 ; Сборник сведений по общественной благотворительности в России ... Т. 3. Ч. 1. С. 340.

⁴ Див.: Кравченко О. В. Владислав Франковський – почесний громадянин Харкова, лікар і філантроп. *Видатні поляки Харківщини* : матеріали Міжнар. наук. симпозіуму, 7 груд. 2011 р. Харків : Майдан, 2012. С. 119–133; Кравченко Е. В. «Друг бедных и несчастных»: общественная и благотворительная деятельность Владислава Андреевича Франковского. *Мозырщина: люди, события, время* : материалы Междунар. науч.-практ. конф., 23–24 мая 2014 г. Мозырь, 2014. С. 52–57.

С. Жевержеев¹, а також В. Пащенко-Тряпкін, Ф. Карпов, Д. Голіцин, О. Гутоб, О. Алчевський, Л. Гіршман, Д. Данилевський, Д. Дриль, О. Селіванов, К. Уткін та ін.².

Протягом 10 років реалізовувався проект щодо відкриття під Харковом виправного притулку. 24 травня 1881 р. було відкрито перше відділення (сім'я) на 15 вихованців віком від 10 до 13 років в с. Дергачі³. Хлопчиків навчали столярству, чоботарству. З 1890 р. функціонувала школа садівництва, городництва та хмільництва⁴.

У Київській губернії товариство землеробських колоній і ремісничих притулків виникло в 1874 р. з ініціативи Л. Милорадовича⁵. Метою організації було сприяння покращенню долі неповнолітніх злочинців⁶. За два роки товариство зібрало капітал, а 6 серпня 1876 р. відкрило колонію для хлопчиків у с. Рубежівка Київського повіту⁷ [Див. Додаток АЛ]. До притулку направляли підлітків від 10 до 18 років за вироком суду. При випуску дітям видавалася вихідна допомога 10 руб. кожному⁸. Крім того, у колонії перебували діти в'язнів, безпритульні жебраки та волоцюги⁹.

Сімферопольське товариство виправних притулків (Таврійської губернії) було відкрито 1882 р. Його заснування пов'язано з ідеєю про створення спеціального притулку ще з 1872 р. Приватним гуртком була зібрана невелика сума – 307 руб., у 1881 р. підготовлено проект притулку, а 7 листопада 1882 р. відбулось перше зібрання членів новоствореного товариства¹⁰. У 1888 р. притулок для малолітніх злочинців передбачалось влаштувати поблизу Сімферополя на місцеві пожертвування, земля

¹ Отчёт Харьковского общества исправительных приютов за 1872 год ... С. 9–12.

² Держархів Харківської області. Ф 3. Оп. 281. Спр. 189. Арк. 47 зв. – 51 зв.

³ Малинин Ф. Н. Исправительные заведения для несовершеннолетних. Харьковский исправительный приют за 1898–1901 гг. *Тюремный вестник*. 1903. № 4. С. 506.

⁴ Держархів Харківської області. Ф. 3. Оп. 282. Спр. 265. Арк. 12 зв.

⁵ Таганцев Н. С. Уголовное право (Общая часть). Ч. 2. По изданию 1902 года. Allpravo.ru. 2003. URL: <http://www.allpravo.ru/library/doc101p/instrum106/> (дата обращения: 13.07.2018).

⁶ Мозговой В. Г. Общественная и частная благотворительность в Киевской губернии ... С. 17.

⁷ Благотворительные учреждения Российской империи ... Т. 2. С. 217, 219.

⁸ Мозговой В. Г. Общественная и частная благотворительность в Киевской губернии ... С. 49.

⁹ Тальберг Д. Исправительные приюты и колонии в России. Санкт-Петербург : Тип. В. С. Балашова, 1882. С. 37.

¹⁰ Исправительный приют в Симферополе. *Детская помощь*. 1890. № 12. С. 426.

відводилась державна. Проектувалось влаштувати там сад, городи, майстерні всіх ремесел, скотний двір. Думка щодо створення притулку належала колишньому голові Сімферопольського окружного суду Д.Тальбергу, якого планувалось призначити почесним директором цієї колонії¹.

Сімферопольське товариство придбало за 6 тис. руб. дачу в декількох верстах від міста у відомого лікаря, громадського діяча М.Арендта для влаштування притулку². Під його управлінням перебував виправний притулок для неповнолітніх злочинців, заснований у 1890 р. у с. Сарайли-Кіят Сімферопольського повіту³. З 1893 р. при притулку почали діяти школи садівництва, бджільництва та ремісничої майстерні⁴.

Ідея створення виправного притулку в Єлисаветградському повітовому земстві вперше прозвучала 1873 р., але далі збору коштів справа не пішла. 1879 р. в Херсонському земстві знову було піднято питання щодо притулку. У 1884 р. Одеська дума пожертвувала 10647 руб. 46 коп. й навіть обрала комісію для розроблення статуту Одеського товариства виправних притулків. 1886 р. було затверджено статут і товариство розпочало свою діяльність⁵.

Одеське товариство виховно-виправних притулків для малолітніх злочинців опікувало близько 50 дітей віком від 10 до 19 років, переважали 14–17-річні особи, в основному засуджені вперше. Капітал товариства становив 50 тис. руб., з яких 10 тис. руб. виділила міська дума⁶. На початку вересня 1888 р. було закладено фундамент приміщення майбутнього притулку, яке складалось з трьох будинків: дім для 20 хлопчиків з наглядачем, їдальня й кухня⁷. Притулок для малолітніх злочинців було відкрито у 1889 р.⁸. За станом ознакою найбільше серед них було дітей

¹ Приют для малолетних преступников в Симферополе. *Детская помощь*. 1888. № 2. С. 38.

² Симферопольское общество исправительных приютов. *Детская помощь*. 1888. № 3. С. 96.

³ Благотворительные учреждения Российской империи ... Т. 2. С. 799.

⁴ Савочка А. Н. Благотворительные заведения Симферополя XIX – начала XX века. *Историческое наследие Крыма*. 2007. № 18. С. 151.

⁵ Исторический очерк деятельности Херсонского губернского земства за 1865–1899 гг. Херсон : Паров. Типо-лит. О. Д. Ходушиной, 1905. С. 185–186.

⁶ Петров Г. Русская благотворительность в 1886 г. *Детская помощь*. 1887. № 1. С. 12.

⁷ Закладка здания для исправительного приюта в Одессе. *Детская помощь*. 1888. № 18. С. 576.

⁸ Благотворительные учреждения Российской империи ... Т. 2. С. 946, 949.

міщан. 1910 р., наприклад, представників міщанського стану нараховувалося 33, селянського – 17, дворянського – 1¹. 1915 р. Одеське товариство виправних притулків розташовувалось на розі Хутірської вулиці та Високого провулку, будинок № 11, а виправний притулок – у власному будинку на Великій Фонтанській дорозі². Серед членів товариства були відомі юристи, громадські діячі, викладачі, професори, як професор Імператорського Новоросійського університету в Одесі І. Лінніченко [Див. Додаток АМ].

Питання щодо створення товариства виправних притулків у Херсоні обговорювалось на засіданні губернської земської управи в 1895 р.³. 31 березня того ж року було затверджено статут. До листопада 1899 р. будівництво приміщення закладу, яке обійшлося в 40 тис. руб., на відведеному міською думою місці було закінчено⁴. У притулку перебували хлопчики віком 12–16 років, в основному православні. 1914 р. нараховувалось 25 вихованців⁵.

Ідея створення колонії для дітей в Полтавській губернії виникла ще 1871 р. завдяки клопотанню прокурора С. Хрульова. З його ініціативи було започатковано Кременчуцьке товариство виправних колоній і ремісничих притулків, з приватних пожертвувань зібрано капітал в 4900 руб., але ця справа не була реалізована⁶. Всупереч бажанню С. Хрульова, який змушений був виїхати з міста, гроші було витрачено на інші цілі, а саме на Кременчуцьке товариство піклування про малолітніх злочинців⁷.

¹ Отчёт состоящего под Высочайшим Его Императорского Величества покровительством Одесского общества воспитательно-исправительных приютов для малолетних преступников за 1910 год и смета на 1911 год. Одесса : Типо-лит. М. Железняка, 1911. С. 19.

² Адрес-календарь Одесского градоначальства на 1915 год. [Одесса] : Изд. Ведомостей Одес. градоначальства, 1915. С. 403.

³ Доклады Херсонской губернской земской управы губернскому земскому собранию очередной сессии 1895 года. *Сборник Херсонского земства*. 1895. № 12. С. 80–81.

⁴ Исторический очерк деятельности Херсонского губернского земства за 1865–1899 гг. Херсон : Паров. Типо-лит. О. Д. Ходушиной, 1905. С. 188.

⁵ Отчет правления Херсонского общества исправительных приютов за 1914 год и смета на 1916 год. Херсон : Тип. С. В. Поряденко, 1915. С. 14.

⁶ Шпак В. П. Реабілітаційна діяльність зарубіжних і вітчизняних виправно-виховних закладів ... С. 255.

⁷ Обреимов В. И. Краткий исторический очерк Полтавской ремесленно-земледельческой колонии. Полтава : Тип.-лит. губ. правл., 1899. С. 5, 11.

Вдруге тему актуалізував голова Полтавської губернської управи О. Зеленський у 1878 р., зробивши ґрунтовну доповідь на засіданні управи про відкриття поблизу Полтави притулку для малолітніх злочинців коштом уряду, земства і приватних пожертвувань. Було навіть вирішено подати клопотання до міністрів внутрішніх справ і державного майна про сприяння цим заходам¹.

1891 р. було затверджено статут Полтавського товариства землеробських колоній². У журналі «Детская помощь» за 1892 р. було опубліковано нотатку, в якій зазначалось, що «в Полтаві на кошти місцевого товариства виправних притулків у недалекому майбутньому передбачалось влаштувати виправний притулок для малолітніх злочинців». Полтавська міська дума постановила виділяти по 300 руб. щороку на заклад, а Полтавське губернське земство передало капітал в 11.055 руб. 37 коп. в управління товариства на відкриття притулку³.

Після багаторічного неконструктивного листування з міністерством державного майна щодо виділення ділянки землі під колонію, пошуків зручної ділянки⁴, справа з відкриттям притулку практично не рухалась. Лише коли в 1894 р. полтавський поміщик П. Базилевський подарував товариству виправних притулків ділянку приміської землі в 120 дес., а товариство, зібравши капітал у 35 тис. руб., розпочалося облаштування приміщення колонії⁵. Землеробську колонію в Полтаві було відкрито лише через п'ять років у 1899 р.⁶.

У виправних закладах вихованці проживали двома сім'ями по 15 осіб (Харків, Київ, Полтава). Було обладнано майстері – столярні, слюсарні, чоботарні. Завідування притулками і колоніями здійснював директор. У

¹ Там само. С. 5.

² Там само. С. 7.

³ Исправительный приют в Полтаве. *Детская помощь*. 1892. № 17. С. 577–578 ; Обреимов В. И. Краткий исторический очерк ... С. 12.

⁴ Там само. С. 8.

⁵ Журналы Полтавского губернского земского собрания XXX очередного земского созыва 1894 года. Полтава : Тип. Л. Фришберга, 1895. С. 7.

⁶ Шпак В. П. Реабілітаційна діяльність зарубіжних і вітчизняних виправно-виховних закладів ... С. 256; Благотворительные учреждения Российской империи ... Т. 2. С. 254.

штаті працювали як мінімум два вихователі, законовчитель, завідувач господарством, двоє викладачів ремесел, кучер, робітники, нічний охоронець, кухарка, прачка¹. На посаді директора Полтавської колонії працював кандидат математичних наук В. Обреїмов².

У Волинській губернії товариство виправних притулків було створено 1892 р. Статут товариства затверджено Міністром внутрішніх справ 12 травня 1892 р., а перші збори відбулись 30 липня цього ж року у приміщенні Волинського губернського правління³. Товариством було засновано виправно-виховний притулок для неповнолітніх у с. Тригир'я Житомирського повіту на території Тригирського чоловічого монастиря, в 25 верстах від Житомира⁴. 2 березня 1898 р. притулок відкрито як тимчасовий на 15 вихованців, у будівлі, яку винаймала Рада товариства до побудови власного приміщення. Директором цього закладу став С. Анікін⁵. Стаціонарний притулок на 15 вихованців було відкрито на початку грудня 1900 р. у двоповерховій кам'яній споруді на виділеній Житомирською міською думою землі⁶.

Ініціатором відкриття притулку для малолітніх злочинців на Катеринославщині стало губернське земство. Протягом 1879–1889 р. на земських засіданнях постійно порушувалося питання щодо дієвого нагляду та виховання неповнолітніх злочинців через організацію спеціального притулку⁷. З цією метою було зібрано капітал – 10 % з штрафних сум, що становило 13426 руб. 74 коп. Катеринославське товариство виправних

¹ Обреимов В. И. Краткий исторический очерк ... С. 21.

² Там само. С. 23.

³ Махорін Г. Л. Сирітський будинок і дитячі притулки м. Житомира наприкінці XIX – на початку XX ст. *Наук. записки Вінницького держ. пед. ун-ту імені Михайла Коцюбинського* : зб. наук. праць. Серія : Історія. Вінниця, 2003. Вип. 6. С. 38.

⁴ Там само. С. 39 ; Благотворительные учреждения Российской империи ... Т. 2. С. 98–99.

⁵ Отчёт Совета Волынского общества исправительных приютов за 1892–1897 гг. Житомир, 1897. С. 9.

⁶ Духовский М. В. Распределение исправительных заведений для несовершеннолетних по территории России. *Журнал Министерства юстиции*. 1900. № 7. С. 121 ; Махорін Г. Л. Сирітський будинок і дитячі притулки м. Житомира наприкінці XIX – на початку XX ст. *Наук. записки Вінницького держ. пед. ун-ту ім. Михайла Коцюбинського* : зб. наук. праць. Серія : Історія. Вінниця, 2003. Вип. 6. С. 39.

⁷ Шихов К. Л. Формулювання змістовної гіпотези про земську благодійницьку діяльність за тематичною класифікацією «Систематического свода постановлений Екатеринославского губернского земского собрания 1866–1913 гг.» *Вісник Дніпропетровського університету*. Серія: Історія та археологія. Дніпропетровськ, 2001. Вип. 9. С. 28.

притулків було створено 1891 р.¹, а статут стало можливим затвердити лише 1892 р.². Членом товариства стало теж Катеринославське губернське земство на підставі постанови від 7 грудня 1889 р.³. 1899 р. земство надало одноразову субсидію товариству 5 тис. руб., а потім з 1901 р. по 1909 р. щороку видавало по 1 тис. руб. на користь товариства, з 1910 р. – по 1,5 тис. 45руб.⁴. Олександринську колонію в Катеринославі на 24 вихованці було відкрито у травні 1900 р.⁵.

Ідея відкриття спеціального притулку для малолітніх злочинців у Чернігівській губернії виникла ще в 1888 р. у пам'ять події 17 жовтня (спасіння царської сім'ї у Борках на Харківщині). Чернігівське губернське зібрання навіть постановило відраховувати до фонду закладу 5 тис. руб. з губернського збору та доручити управі клопотати у міністра державного майна виділити ділянку землі для притулку⁶. Було розроблено проект статуту притулку для малолітніх злочинців та безпритульних дітей Чернігівського губернського земства⁷. Проте реалізовано проект було лише через декілька років, після створення у квітні 1894 р. Чернігівського товариства землеробсько-ремесничої виправної колонії⁸. Статут товариства й колонії було затверджено 13 вересня 1894 р.⁹. Колонію для неповнолітніх відкрито 17 жовтня 1896 р. у с. Підусівка Чернігівського повіту з ініціативи

¹ Систематический свод постановлений Екатеринославского губернского земского собрания. 1866–1913 гг. / сост. под. ред. П. К. Соколова. Екатеринослав : Тип. губ. зем-ва, 1914. Вып. 2. Ч. 2. 1890–1913 гг. С. 384.

² Павлова И. П. Тюрьма и благотворительность в Российской империи второй половины XIX – начала XX вв. *Благотворительность в России, 2002 : ист. и соц-эконом. исслед.* Санкт-Петербург : Лики России, 2003. С. 326, 332.

³ Там само. С. 326–327.

⁴ Систематический свод постановлений Екатеринославского губернского земского собрания. 1866–1913 гг. ... С. 386–388.

⁵ Духовский М. В. Распределение исправительных заведений для несовершеннолетних по территории России. *Журнал Министерства юстиции.* 1900. № 7. С. 121.

⁶ Приложения к журналам Черниговского губернского земского собрания [экстренного] 1890 года. Приложение № 16. Об устройстве исправительного приюта для несовершеннолетних преступников. *Земский сборник Черниговской губернии.* 1891. № 2–3. С. 80–81.

⁷ Там само. С. 92–102.

⁸ Воспитательно-исправительные заведения. Черниговская земледельческо-ремесленная колония для несовершеннолетних. *Трудовая помощь.* 1913. № 7. С. 187.

⁹ Отчёт Черниговской губернской тюремной инспекции о состоянии Черниговской земледельческо-ремесленной колонии для несовершеннолетних в 1912 г. в связи с историей учреждения колонии. Чернигов, 1913. С. 68.

чернігівського губернатора Є. Андрієвського¹. До закладу приймалися малолітні хлопчики віком від 10 до 17 років, засуджені за вироками судових органів.

Тривалий час піклування над неповнолітніми правопорушниками в Російській імперії носило громадсько-приватний характер. Проте, як зазначала Л. Орфінська, у результаті наполегливої роботи доброчинних організацій правова форма виправних закладів у 1909 р. отримала інший вигляд, з прийняттям «Положення про виховно-виправні заклади для неповнолітніх». Через зменшення припливу приватних пожертвувань з'явилась необхідність відкриття державних установ для виправного виховання. Перший такий досвід було здійснено в 1913 р. у вигляді перетворення Чернігівської землеробсько-виховної колонії для неповнолітніх². Товариство землеробських колоній і ремісничих притулків було ліквідовано, а фінансування та управління колонією перейшло до урядового органу – Чернігівської губерньської тюремної інспекції³.

Товариство землеробських колоній і ремісничих притулків у Подільській губернії відкрилось у 1896 р., а виправна колонія на 40 місць – у 1898 р.⁴. Крім того, як писав М. Таганцев, на 1902 р. Сумське й Кременчуцьке товариства зачинились, так і не відкривши притулків⁵.

Практично всі виправно-виховні заклади для малолітніх правопорушників були розраховані на хлопчиків. Але, як нам вдалося з'ясувати, вірогідніше, першим на території України закладом для неповнолітніх дівчаток-злочинців був, заснований на початку ХХ ст. Одеським товариством виправних притулків, виховно-ремісничий притулок,

¹ Благотворительные учреждения Российской империи ... Т. 2. С. 955–957 ; Отчёт Черниговской губернской тюремной инспекции о состоянии Черниговской земледельческо-ремесленной колонии для несовершеннолетних в 1912 г. ... С. 68.

² Орфинская Л. В. Исправительно-воспитательные учреждения и патронат в России и Финляндии. Конец XIX – начало XX в. *Вестник Санкт-Петербургского ун-та. Серия : История*. 2007. Вып. 1. С. 94–95.

³ Див.: Отчет Черниговской губернской тюремной инспекции о состоянии Черниговской земледельческо-ремесленной колонии для несовершеннолетних в 1914 году, в связи с вопросом о методах воспитания и исправления порочных детей и подростков. Чернигов: Тип. губ. земства, 1915. VII, 150 с.

⁴ Благотворительные учреждения Российской империи ... Т. 2. С. 540.

⁵ Таганцев Н. С. Уголовное право (Общая часть). Ч. 2. По изданию 1902 года. Allpravo.ru. 2003. URL: <http://www.allpravo.ru/library/doc101p/instrum106/> (дата обращения: 13.07.2018).

статут якого був затверджений 24 лютого 1901 р.¹. До притулку приймалися дівчатка віком від 10 до 14 років за рішенням суду, безпритульні та бездоглядні або жебрачки. Заклад відкривався спочатку на 20 неповнолітніх, за правильністю виховання й навчання спостерігав директор Одеського виправно-виховного притулку для неповнолітніх чоловічої статі².

Як зазначав М. Духовський, в основному механізм організації роботи товариств був такий: утворювалося доброчинне товариство, яке збирало кошти, клопотало перед міністерством, містом або земством про виділення землі чи саме купувало землю та будувало притулок або колонію³.

Аналізуючи статuti товариств виправних притулків, що затверджувались Міністром внутрішніх справ, бачимо, що до їх складу могли входити особи всіх станів і звань, крім учнів навчальних закладів. Члени товариств поділялись на почесних та дійсних⁴.

В Одесі міське управління надавало суттєву підтримку Одеській колонії, виділяючи по 5 тис. руб. щороку, і здійснювало замовлення майстерні притулку, завдяки чому заклад отримував значні прибутки й розширив кількість місць з 30 до 60⁵.

Аналізуючи звіти про діяльність товариств, можемо зробити висновки, що їх очолювали, як правило, губернатори, членами товариств виправних притулків були губернські тюремні інспектори та представники земств. Розпорядниками справ колоній та притулків виступали губернські тюремні інспектори. Вихованцями виховно-виправних закладів у Російській імперії ставали часто не тільки малолітні злочинці, а й діти без злочинного минулого – безпритульні, волоцюги, сироти, «морально занедбані»⁶. До закладів виправного виховання віддавалися неповнолітні чотирьох категорій:

¹ Устав Одесского воспитательно-ремесленного приюта для несовершеннолетних женского пола. Одесса : Тип. «Полюза» Я. В. Гринзафта, б. г. С. 3.

² Там само. С. 4–5.

³ Духовский М. В. Распределение исправительных заведений для несовершеннолетних по территории России. *Журнал Министерства юстиции*. 1900. № 7. С. 112.

⁴ Устав Харьковского общества исправительных приютов. Харьков : В ун-кой тип., 1875. С. 2–3.

⁵ Духовский М. В. Распределение исправительных заведений для несовершеннолетних по территории России. *Журнал Министерства юстиции*. 1900. № 7. С. 114.

⁶ Альбицкий Е., Ширген А. Исправительно-воспитательные заведения ... С. 211.

1) за визначеннями і приговорами суду через порушення закону; 2) за адміністративними розпорядженнями бездоглядні неповнолітні (жебраки, бродяги), що знаходилися на шляху до злочину; 3) неповнолітні, що знаходилися під слідством і судом у випадках, коли це було передбачено; 4) неповнолітні, що віддавалися з волі й на прохання батьків¹.

У виправних притулках вихованці 10–18-річного віку ділилися на сім'ї (3–4 відділення) за віком і розвитком, які не мали між собою безпосереднього зв'язку. Діти отримували релігійну та шкільну освіту за програмою міського училища і професійну землеробську та сільськогосподарську. У Рубежівській виправній колонії під Києвом застосовувалася система дисциплінарних покарань: сувора й публічна догани, постановка в кут і на коліна, позбавлення відпустки, заборона ігор, домашній арешт, за лінь – позбавлення їжі під час обіду або вечері, за більш важливі проступки – відправлення до карцеру на не більше ніж 3–4 доби. Тілесні покарання використовувалися за певний ряд крад іжок, за втечі або крадіжки². У Харківському виправному притулку тілесні покарання не застосовувалися, дітей не виключали із закладу³.

Вихованці виправних притулків виконували всю домашню роботу: прибирання, прання, лагодження білизни, опалення, освітлення. Розваги включали походи на спектаклі, катання на ковзанах, різні ігри, відвідування сільськогосподарських виставок, хоровий спів. До нагород і заохочень належали відпустки, побачення з рідними, дозвіл відправляти за рахунок закладу листи рідним, перехід з нижчого розряду до вищого залежно від поведінки⁴. У Харківському виправному притулку, наприклад, 4-е, краще за

¹ Дриль Д. А. Призрение несовершеннолетних преступников «нравственно-испорченных» и беспризорных детей и подростков в России. *Общественное и частное призрение в России*. Санкт-Петербург : Тип. имп. акад. наук, 1907. С. 105.

² Тальберг Д. Исправительные приюты и колонии в России. Санкт-Петербург : Тип. В. С. Балашова, 1882. С. 43.

³ Малинин Ф. Н. Исправительные заведения для несовершеннолетних. Харьковский исправительный приют за 1898–1901 гг. *Тюремный вестник*. 1903. № 4. С. 513.

⁴ Исправительные заведения для несовершеннолетних. Россия и Финляндия : сведения, сообщенные по вопросному листку Высочайше учрежденной комиссии для устройства конгресса. Санкт-Петербург : [Б. г.], 1890. С. 20–21.

поведінкою відділення, називалося Бурнашевське (на честь колишнього голови Харківського окружного суду О. Бурнашева)¹. Для вихованців виправних притулків влаштовувалися прогулянки до всіх приютських і навколишніх територіях для ознайомлення з природою, посівами та рослинністю². Хворих дітей відправляли до місцевих лікарень за рахунок виправних закладів³.

За статутами кількість місць у виправних закладах була від 15 до 60 [Див. Додаток АЛ]. Але з часом реальна кількість вихованців цих притулків і колоній суттєво зростала. Найбільшими на 1900 р. в Україні були Рубежівська колонія (70 місць), Харківський та Одеський притулки (по 60 місць) і Таврійська колонія (50 місць). У Чернігівській колонії було 36 місць, в Херсонському притулку та Полтавській колонії – по 30 місць⁴. Аналізуючи звіти про діяльність виправних закладів, можна зробити висновок, що у виправно-виховних закладах перебували хлопчики віком від 10 до 19 років, найбільш поширеною категорією були діти 14–17 років, переважно селяни та міщани, зрідка дворянського або купецького стану.

У притулках надавалася початкова освіта за програмою народних училищ. Діти навчалися домашньому господарству й ремеслам⁵. При завершенні терміну перебування в закладах підопічні отримували від товариства необхідне взуття, одяг, білизну, за можливістю грошову допомогу. Товариства підшукували вихованцям необхідну роботу⁶.

Головним напрямком діяльності товариств виправних притулків був пошук коштів для відкриття цих закладів, проведення переговорів щодо виділення місцевою владою земельних ділянок, будівництво притулків. Усі

¹ Там само. С. 33.

² Малинин Ф. Н. Исправительные заведения для несовершеннолетних. Харьковский исправительный приют за 1898–1901 гг. *Тюремный вестник*. 1903. № 4. С. 513–514.

³ Держархів Чернігівської області. Ф. 180. Оп. 1. Спр. 7. Арк. 1.

⁴ Духовский М. В. Распределение исправительных заведений для несовершеннолетних по территории России. *Журнал Министерства юстиции*. 1900. № 7. С. 121.

⁵ Устав Одесского воспитательно-ремесленного приюта для несовершеннолетних женского пола. Одесса : Тип. «Польза» Я. В. Гринзафта, Б. г. С. 7.

⁶ Там само. С. 10.

товариства з моменту утворення підпорядковувались Міністерству внутрішніх справ, а після 1895 р. – Міністерству юстиції.

На початку ХХ ст. в Російській імперії діяло 48 виправно-виховних закладів для неповнолітніх, у тому числі 4 – для дівчаток, які утримувалися 1) земствами, 2) містами, 3) тюремними комітетами та 4) приватними товариствами за участю земств і міст¹. В Україні колонії (5) та притулки (5) опікувались неповнолітніми хлопчиками, за винятком спеціальних притулків для дівчаток в Одесі та Харкові. У виправно-виховних закладах використовувалися різні системи розподілу вихованців:

1) сімейна система (в Київській та Полтавській колоніях, Харківському виправному притулку);

2) прогресивна виховна система, спрямована на спонукання до самостійної діяльності в напрямку самодосконалості (Симферопольський притулок)².

Крім того, наприкінці ХІХ – на початку ХХ ст. в Російській імперії стали виникати добродійні товариства для колишніх правопорушників – патронату над дітьми, які відбули покарання, та колишніми злочинцями. Першим в Україні товариством патронату над колишніми злочинцями стало Одеське товариство покровительства над тими, хто відбув покарання, і безпритульним³. Статут було затверджено 15 серпня 1887 р., а саму організацію було відкрито 22 жовтня 1887 р. Її створенню передували такі події. 16 лютого 1886 р. помічник присяжного повіреного Я. Альберт у власному будинку на Пушкінській вулиці відкрив притулок та майстерню для бездомних і хлопчиків і тих, хто відбув покарання.

До створення такого закладу Я. Альберта спонукало ознайомлення з європейським досвідом діяльності виправних притулків. Цього досвіду він

¹ Дриль Д. А. Призрение несовершеннолетних преступников «нравственно-испорченных» и беспризорных детей и подростков в России. *Общественное и частное призрение в России*. Санкт-Петербург : Тип. имп. акад. наук, 1907. С. 103.

² Несовершеннолетние в возрасте от 10 до 17 лет в 1908 г. Санкт-Петербург : Тип.-лит. СПб. тюрьмы, 1910. С. 11–12.

³ Отчет комитета Одесского общества покровительства отбывшим наказания и бесприютным с 30-го октября 1887 г. по 1-е января 1889 года. Одесса : Тип. «Одес. листка», 1889. С. 1.

набув, перебуваючи за кордоном на лікуванні, куди був змушений виїхати, покинувши через хворобу навчання в університеті¹.

Притулок-прихисток, відкритий Я. Альбертом, існував неофіційно, тому виникла потреба його легалізації. Тому 22 жовтня 1887 р. було відкрито Товариство покровительства тим, хто відбув покарання, й безпритульним. Вже 5 листопада 1887 р. це товариство прийняло у своє відання майстерню і притулок, і Я. Альберт до своєї смерті 18 листопада 1888 р. завідував цими установами². Діти його дуже любили, називали «вчитель». У перші роки існування закладу там проживали усього 23 дитини, лише 6 повернулись на злочинний шлях³.

Досить не типова виховна атмосфера панувала в Одеському притулку колишніх малолітніх злочинців. Ключовим методом виховання в закладі було застосування принципу не примушування. На перший час підліткам, які прийшли в майстерню, надавалася повна свобода: їх не примушували працювати, не читали моралій, не заважали слідувати своїм звичкам. Я. Альберт вивчав характер хлопчика і привчав до боротьби зі шкідливими звичками. За його відгуками, «всі учні були вищими за середнє за розумовими здібностями. У них дуже розвинене самолюбство, вони страшно цінують довіру до себе, усвідомлення, що їх не вважають злодіями, довіряють їм гроші, що служило сильним спонукальним засобом для утримання їх від поганих звичок»⁴. Таким чином, у майстерні пропагували ненасильницькі методи виховання, засновані на повазі та розумінні.

Метою створення Одеського товариства було надання моральної й матеріальної допомоги колишнім засудженим неповнолітнім, сиротам, безпритульним дітям, а також малолітнім до 14 років, які були судом та законом звільнені від покарання. Організація діяла за рахунок членських і добровільних внесків. Суттєву допомогу товариству надавала родина графів

¹ Некролог. Я. О. Альберт. *Детская помощь*. 1888. № 23. С. 732.

² Селиванов А. Одесское общество покровительства отбывшим наказание и бесприютным. *Вестник благотворительности*. 1899. № 2. С. 86.

³ Некролог. Я.О. Альберт. *Детская помощь*. 1888. № 23. С. 732.

⁴ В мастерской малолетних преступников [Одесса, г. Альберт]. *Детская помощь*. 1888. № 6. С. 188.

Толстих – М. Толстой-старший і М. Толстой-молодший входили до складу комітету товариства. На їхні кошти купувалось обладнання для майстерень, одяг, взуття, посуд, білизна, розширювалось приміщення притулку¹. Одеський міський голова Г. Маразлі пожертвував 1 тис. руб. товариству, міська дума виділяла субсидію по 500 руб. щорічно, Одеське земство – 300 руб. на рік. Відомі особи (І. Мечников, Г. Рассомо, М. Шимановський) читали на користь товариства лекції. Останній у вересні 1892 р. був обраний головою комітету товариства. 12 вересня 1893 р. було відкрито нове двоповерхове приміщення притулку й майстерень товариства на території Ботанічного саду, виділений безплатно міською думою² [Див. Додаток АН]. У 1898 р. з ініціативи та коштом почесного члена Г. Маразлі товариство відкрило відділення для неповнолітніх повій³.

На 1 січня 1907 р. у притулку-прихистку товариства перебувало 23 хлопчики віком від 11 до 18 років. Після закінчення терміну перебування дітей у сховищі їх відправляли до приватних майстерень для навчання ремеслам, віддавали батькам, відправляли під опіку родичів⁴. Головою комітету товариства була в 1907 р. Є. Кукуранова, членами комітету – К. Вітте, М. Юзефович, О. Альберт, В. Бертенсон, Е. Гільчер, Я. Балабан, С. Стецький, П. Меліков⁵.

Подібні цілі мало й Харківське товариство патронату над неповнолітніми, створене 16 листопада 1912 р. Його головою став мировий суддя у справах про малолітніх Е. Файст, до складу товариства увійшли

¹ Гоголина Т. А. Благотворительная деятельность графов Толстых (по материалам рукописного фонда ОГНБ им. М. Горького). *Страницы истории благотворительности в Одессе : к 100-летию вступления графа М. М. Толстого в должность попечителя Одесской городской публичной библиотеки*: материалы конф., Одесса, 4 дек. 1997 г. Одесса, 2000. С. 56.

² Селиванов А. Одесское общество покровительства отбывшим наказание и бесприютным. *Вестник благотворительности*. 1899. № 2. С. 86–87.

³ Там само. С. 88.

⁴ Отчет комитета Одесского общества попечительства отбывшим наказания и бесприютным, состоящего под Августейшим покровительством Ея Императорского Величества Государыни Императрицы Александры Федоровны. За 1906 год. Одесса : Тип. «Одес. новости», 1907. С. 17.

⁵ Там само. С. 25.

Є. Парманіна, С. Літарев, О. Гладков, М. Файст, М. Скопіна, Л. Габель, М. Курносова, К. Бернер, Б. Бендер, М. Рейм, О. Гольдберг¹.

Товариство здійснювало допомогу й заступництво над малолітніми дітьми, притягнутими до слідства й суду, звільненими з місць ув'язнення, притулків і за рішеннями суду виправданими². За статутом діяльність товариства виявлялась у пошуку місць праці та навчання для малолітніх, наданні медичної допомоги, одягу, сприяння в розміщенні дітей до виховних закладів або родин та взагалі в «полегшенні їхнього подальшого існування»³.

Товариством були відкриті два притулки для дітей: для хлопчиків – виховно-виправний притулок, який знаходився у с. Іванівка Харківського повіту, а для дівчаток – на Журавлівці (тоді околиці Харкова) у Петропавлівському провулку, № 2⁴. Опікуном хлопчачого притулку був Е. Файст, а дівчачого – його дружина М. Файст⁵. Товариство забезпечувало дітей одягом, їжею, надавало медичну допомогу, влаштовувало дітей до навчання або на службу та ін.⁶. У притулках мали перебувати діти, визнані винними у будь-яких злочинах, або діти-жебраки чи безпритульні. Навчалися вихованці за програмою початкових народних училищ, обов'язково займалися домашніми роботами. У 1913 р. притулки утримували понад 40 хлопчиків та 80 дівчаток⁷. У 1916 р. притулки опікували дітей віком від 10 до 18 років: 257 хлопчиків та 77 дівчаток⁸.

Подібні функції виконувало з 1914 р. новостворене Одеське товариство патронату над неповнолітніми, яке здійснювало допомогу й заступництво неповнолітнім особам, притягнутим до суду й слідства; дітям, які звільнялися з місць позбавлення волі, а також тим, хто «постраждав від злочинів або знаходився під впливом середовища, що негативно впливало на їх

¹ Держархів Харківської області. Ф. 29. Оп. 1. Спр. 409. Арк. 25.

² Там само. Арк. 2.

³ Там само. Арк. 4.

⁴ Держархів Харківської області. Ф. 304. Оп. 1. Спр. 3443. Арк. 24, 26.

⁵ Там само. Арк. 25, 27.

⁶ Держархів Харківської області. Ф. 29. Оп. 1. Спр. 409. Арк. 9.

⁷ Там само. Арк. 64–65.

⁸ Держархів Харківської області. Ф. 304. Оп. 1. Спр. 3443. Арк. 25, 27.

моральність»¹. У Києві існувало товариство заступництва осіб, що звільнилися з місць позбавлення волі, яке організувало та утримувало притулок для дітей каторжників² [Додаток АП].

На думку С. Бахрушина, опікуна відомого Московського Рукавишниковського притулку, головним призначенням виправних притулків було недопущення морального падіння дитини, проведення заходів попереджувального характеру. Тому важливого значення набувала професійна освіта, влаштування спеціальних бірж праці для малолітніх, розвиток позашкільної освіти – клубів, загальноосвітніх читань тощо³.

Початок Першої світової війни важким випробуванням відбився на діяльності виправних притулків: учителі, наглядачі, кучери, розсильні були призвані на фронт. Діти від цього сильно морально страждали і відчували на собі. Вони були змушені брати на себе частину роботи й відповідальності в притулках. Директор Херсонського виправного притулку Г. Радоев писав: «З 18 липня по 1 серпня не було жодної втечі, жодної сварки, бійки, і я ще більше переконався, що ці діти, незважаючи на свої злочинні діяння до визначення в притулок, на всі важкі уроки, винесені з тюрем, етапів, кордегардій, змогли зберегти багато хорошого й чисто дитячого й потрібно лише уміння й любов до них, щоб розвинути в них ці якості»⁴.

Підсумовуючи, можна відзначити, що опіку над дітьми та підлітками, малолітніми правопорушниками, здійснювали громадські організації: товариства виправних притулків, землеробських колоній і товариства патронату. Головними об'єктами уваги цих інституцій були соціально-занедбані неповнолітні, бездоглядні, жебраки, бродяги, сироти, хулігани. Щоби вберегти цих осіб від негативного впливу дорослих злочинців, для них

¹ Устав Одесского общества патроната над несовершеннолетними. Одесса : «Славянская» тип. Е. Хрисогелос, 1914. С. 1.

² Киевский патронат. Общество покровительства лицам, освобождаемым из мест заключения г. Киева. Отчет за 1912 г. Киев : Тип. 1-й Киев. артели печ. дела, 1912. С. 3.

³ Бахрушин С. В. К вопросу о постановке дела исправительного воспитания малолетних (выдержки из заявления, поданного попечителем Городского Рукавишниковского приюта в Московскую городскую Думу, 20 ноября 1916 г.). *Призрение и благотворительность*. 1917. № 5. С. 405.

⁴ Отчет правления Херсонского общества исправительных приютов за 1914 год и смета на 1916 год. Херсон: Тип. С. В. Поряденко, 1915. С. 28.

відкривалися спеціальні притулки та колонії. Призначенням цих закладів визначалось виправлення та виховання дітей, проведення профілактичних заходів щодо недопущення рецидивів злочинів.

Виправні притулки та землеробські колонії було відкрито на території всіх українських губерній у складі Російської імперії. На початку ХХ ст. громадські товариства, що ініціювали створення цих закладів, передавали свої повноваження державним інституціям, зокрема тюремним інспекціям.

4.3. Створення та функціонування дитячих ясел і денних притулків

Важливою формою опіки над малолітніми дітьми у ХІХ ст. стало заснування такого нового типу закладів як дитячі ясла, або ясла-притулки. Причому поняття «ясла» використовувалось у надзвичайно широкому розумінні, не лише як заклади для немовлят, а й також для дітей молодшого шкільного віку.

У залежності від віку дітей відомий громадський діяч А. Арнольд¹ виділив три типи закладів для них: 1) ясла у власному сенсі, тобто установи, які приймали майже винятково немовлят і дітей до 3 років. Вони називалися також «колыбельнями» та «младенческими»; 2) установи, до яких приймалися діти від 3 до 7–8 років: «народні дитячі садки», «материнські школи», «денні притулки». У селах вони називалися також «яслами», «днівками»; 3) ясла змішаного типу, куди приймалися усі діти дошкільного віку, включаючи немовлят. На відміну від Західної Європи, де перші два типи ясел чітко розділялись і змішаних практично не існувало, в російських та українських губерніях переважав третій, змішаний тип – ясла-притулки¹.

Досвід відкриття перших безплатних ясел у Російській імперії відноситься до 1845 р., коли княгиня М. Барятинська (Келлер) відкрила у Петербурзі дитячий заклад для 25 дітей усіх станів і віросповідань. Ці ясла

¹ Арнольди А. К. Ясли и другие типы учреждений для дневного призрения детей. *Трудовая помощь*. 1900. № 8. С. 232–233.

підпорядковувалися ВІУМ. У другій половині XIX ст. в Петербурзі діяло вже 15 ясел, найзаможнішими з них були ясла для дітей робітників фабрики Товариства Російсько-американської мануфактури¹. Але до кінця 1880-х рр. великого поширення в Російській імперії ясла не набули. На думку А. Селіванова, на початку XX ст. при фабриках у Росії діяло не більше 50 ясел, а всіх типів ясел та ясел-притулків на 1899–1900 рр. було не більше 200².

Переважає більшість ясел знаходилась у віданні Міністерства внутрішніх справ, а також підпорядковувалась ВУІМ та Відомству православного сповідання.

Серед причин, що зумовлювали створення ясел-притулків для дітей, можна виділити високий рівень смертності серед немовлят і дітей раннього віку. Це було пов'язано також з тим, що діти залишались без нагляду батьків, які відправлялися на роботу. Як зазначав приват-доцент Імператорської військово-медичної академії О. Шкарин, майже половина дітей у Росії помирала, не досягнувши 5-річного віку³. По-друге, необхідність правильної організації догляду за немовлятами та влаштування раціонального харчування дітей. А. Селіванов, член особливого відділу вченого комітету Міністерства народної освіти, член багатьох добродійних товариств, підкреслював важливість дитячих ясел, вважав, що ці заклади необхідно влаштовувати в кожному селі⁴.

На українських землях слід виділили два типи закладів: денні ясла-притулки в містах, організовані добродійними товариствами або приватними особами для дітей робітників фабрик і заводів. Поширення цього типу закладів відбувалося з 1860 рр. Другий тип ясел – в сільській місцевості, його розповсюдження відноситься до межі XIX – XX ст.

¹ Картамышев В. Н. Благотворительность – лучший акт милосердия. *Мирный труд*. 1907. № 6–7. С. 236.

² Селиванов А. Ф. Учреждения по призрению детей (Воспитательные дома, ясли и приюты). *Энциклопедия семейного воспитания и обучения*. Санкт-Петербург : Тип. М. М. Стасюлевича, 1900. Вып. 29. С. 22, 27.

³ Шкарин А. Н. Устройство и содержание в деревне летнего приюта-яслей ... С. 1.

⁴ Селиванов А. Ф. Учреждения по призрению детей (Воспитательные дома, ясли и приюты). *Энциклопедия семейного воспитания и обучения*. Санкт-Петербург : Тип. М. М. Стасюлевича, 1900. Вып. 29. С. 20.

Кілька яскравих прикладів діяльності цих товариств в Україні демонструють їхню корисність та результативність. 1869 р. у м. Керч-Єнікале Таврійської губернії виникло добродійне товариство «Ясла» (Таврійська губернія), при якому 1895 р. було відкрито притулок-ясла на 30 дітей. 1899 р. заклад відвідали 95 хлопчиків та 212 дівчаток¹. У листопаді 1909 р. Керч-Єнікальське товариство «Ясла» об'єдналось з Керченським товариством опіки над дітьми². З 1895 р. у Ялті існувало товариство «Ясла Заріччя», товариство опіки над малолітніми дітьми під назвою «Ясла» було відкрито у 1899 р. у Феодосії Таврійської губернії³.

Більшу частину вихованців денних ясел-притулків для дітей робітників становили діти найбідніших батьків, але були серед них також сироти. У великих містах створювалися навіть спеціальні товариства, які організовували денні ясла для дітей. Наприклад, метою Київського товариства денних притулків для дітей, створеного 1874 р., було покращення становища малолітніх дітей, залишених без догляду працюючими жінками. За статутом дійсними членами товариства могли бути лише жінки, а почесними членами – особи обох статей. Товариство утримувало п'ять спеціальних притулків, до яких приймалися немовлята та малолітні діти від 2 до 10 років⁴.

1) Новостроєнський притулок було відкрито 4 травня 1875 р., а з 1892 р. він розміщувався у власному будинку на Маріїнсько-Благовіщенській вулиці, 3. Наглядачкою у 1903 р. була В. Белевич, її помічницею – М. Замисловська, вчителькою – З. Солнцева. Спів викладав учитель міських училищ Т. Дзюбенко. На 1 січня 1903 р. у закладі перебувало 83 дитини (52 хлопчики та 31 дівчинка), у тому числі п'ять пансіонерів стипендії

¹ Благотворительные учреждения Российской империи ... Т. 2. С. 808–809.

² Савочка А. М. Становлення і розвиток громадської благодійності ... С. 156.

³ Благотворительные учреждения Российской империи ... Т. 2. С. 807.

⁴ Устав Киевского общества дневных приютов для детей рабочего класса. Киев : Тип. И. И. Чоколова, 1904. С. 1–2. Мозговой В. Г. Общественная и частная благотворительность в Киевской губернии ... С. 43.

проф. С. Ходецького¹. Протягом року вибуло 30 дітей, а було прийнято 29. Усього перебувало 112 дітей від 3 до 13 років. Кількість відвідувань за рік – 16048².

2) Подільський притулок було відкрито 10 квітня 1883 р. З 1903 р. розміщувався на квартирі по Набережно-Нікольській вулиці, 15. Наглядачкою була Ю. Сильванська (завідувала господарчою частиною), рукоділлям та заняттями дітей молодшого віку завідувала наглядачка В. Михайлова. Учителькою працювала А. Затовська. На 1 січня 1903 р. нараховувалось 69 дітей: 35 хлопчиків, з них 12 – з нічліжного будинку Ф. Терещенка та 34 дівчинки, з них 6 – з безплатних квартир Н. Терещенко. Протягом року вибуло 34 дитини, було прийнято – 28. Усього перебувало 97 дітей від 3 до 12 років. Кількість відвідувань за 1903 р. – 15699³.

Діти з нічліжного будинку Ф. Терещенка навіть у святкові дні відвідували заклади Київського товариства дитячих притулків, отримуючи круглий рік одяг, білизну та взуття. Ці діти отримували можливість залишатись ночувати у Подільському притулку.

3) Звіринецький притулок було відкрито 22 травня 1888 р. Розміщувався у 1903 р. у власному будинку по Печерській вулиці, 17. Наглядачкою працювала Е. Чикнязь, вчителькою А. Титова, спів викладав Т. Дзюбенко. Медичну допомогу з 1888 р. надавав лікар М. Массаківський. На 1 січня 1903 р. притулок відвідувало 59 дітей. Протягом року вибуло 23, було прийнято – 19. Усього перебувало за рік 78 осіб від 5 до 13 років. Кількість відвідувань за 1903 р. – 12090⁴.

Четверо безпритульних дітей, круглих сиріт тимчасово проживали у Звіринецькому притулку, отримуючи білизну, взуття та одяг⁵.

¹ Ходецький Старіон Мартиніанович. URL: <http://eu.univ.kiev.ua/departments/inshi-pidrozdzily-istorychnogo-khodets%60kyy-starion-martyniano/> (дата звернення: 13.07.2018).

² Отчет распорядительного комитета Киевского общества дневных приютов для детей рабочего класса за 1903 год. Київ : Тип. И. И. Чоколова, 1904. С. 8–9.

³ Там само. С. 10.

⁴ Там само. С. 7, 12.

⁵ Там само. С. 7–8.

4) Шулявський притулок було відкрито 1 червня 1893 р. на Шулявці. З 1895 р. розміщувався у власній квартирі, наданій товариству денних притулків почесним членом З. Мировичем, у зведеному ним будинку працелюбства на Гоголівській вулиці, 39 (колишній Павловський провулок). Господарчою частиною завідувала наглядачка Е. Щеглова, навчальні заняття проводила вчителька Л. Гаєвич, спів викладав пан Ткаченко. На 1 січня 1903 р. дітей у закладі нараховувалося 50: 29 хлопчиків та 21 дівчинка, з них 5 дівчаток – з Ольгіївського притулку працелюбства. Протягом року вибуло 9 дітей, було прийнято 7. На 1 січня 1904 р. залишалося 48 вихованців від 5 до 11 років. Кількість відвідувань протягом року – 9652¹.

5) Притулок для дітей юдейського віросповідання було відкрито 5 травня 1899 р. Знаходився на Подолі по вулиці Нижній Вал, 61. Наглядачкою у 1903 р. була Т. Белицька, помічницею – Е. Белицька, вчительками – Л. Радченко та О. Червинська, вчителем Закону Божого та давньоєврейської мови – пан Епштейн. На 1 січня 1903 р. у притулку знаходилося 80 дітей (79 дівчаток та 1 хлопчик). Протягом року вибуло 18, а було прийнято 24 дівчинки. Усього за рік перебувало 104 дитини від 7 до 13 років. Кількість відвідувань – 21020. На повному утриманні притулку перебувало 17 пансіонерів круглих сиріт. Протягом 2,5 літніх місяців діти користувалися дачею, наданою Л. Бродським. Медичну допомогу безкоштовно надавали лікар Я. Ратнер – протягом року, лікар Л. Слуцький у дачний період, із хвороб очей – лікар М. Дамський².

У яслах-притулках опікувалися діти чорноробів, майстрових, прислуги, поденщиків, візників, торгівців, жебраків, круглі сироти³. На 1903 р. у чотирьох притулках нараховувалося 260 дітей та 19 службовців. Загальна кількість відвідувань дітьми – 53589. На харчування було витрачено 5049

¹ Там само. С. 13.

² Отчет распорядительного комитета Киевского общества дневных приютов для детей рабочего класса за 1903 год ... С. 15–16.

³ Там само. С. 7.

руб. 1 коп., на день на одну особу – 8 ½ коп. Утримання однієї дитини обходилося товариству в 45 руб.¹.

Діти приходили до притулків між 7 і 9 годинами ранку, перевдягались у спеціальний одяг: їм видавалася білизна, блузи та фартухи, найбільш з дітей в холодну пору отримували теплі панчохи, спідниці, верхній одяг і взуття. Одягнувшись, причесавшись і вмившись, діти молилися й о 9.00 ранку пили чай із хлібом і молоком. Після сніданку починалися заняття у групах з перервами для відпочинку. Час відпочинку вихованці проводили в забавах, співали хором, стрибали й бігали, влітку проводили гімнастичні вправи у дворі. О 14.00 був обід. Потім знову до 17.00 проводилися заняття (а влітку до 19.00), а після вечері розходилися по домівках².

Діти у денних притулках самі по черзі займалися прибиранням кімнат, роздачею харчування, миттям посуду після їди. Заняття проходили в притулку: вихованців навчали російської грамоти, Закону Божого, арифметики, знайомства з навколишнім світом і головними явищами природи, ручної роботи – діти шили собі одяг.

Розпорядчий комітет товариства після завершення перебування дітей у притулку опікувався їхньою подальшою долею: у залежності від здібностей влаштовував їх до ремісничих училищ, учительської семінарії, воєнно-фельдшерської школи та інших навчальних закладів³.

Товариство існувало за рахунок пожертвувань приватних осіб та організацій, отримувало допомогу від Київської міської думи – 1800 руб. на рік⁴.

Почесний член товариства з 1883 р. М. Терещенко заповів 10 тис. руб. на вічний внесок¹.

¹ Там само. С. 14–15.

² Отчёт о деятельности комитета общества дневных приютов для детей рабочего класса в четвертый год существования общества. С 10 марта 1878 г. по 10 марта 1879 г. Киев : В ун-кой тип., 1879. С. 6.

³ Отчет распорядительного комитета Киевского общества дневных приютов для детей рабочего класса за 1903 год. Киев : Тип. И. И. Чоколова, 1904. С. 7–8.

⁴ Отчет распорядительного комитета Киевского общества дневных приютов для детей рабочего класса за 1904 год. Киев : Тип. С. В. Кульженко, 1905. С. 1.

29 січня 1889 р. в Харкові на Москалівській вулиці було відкрито ясла в пам'ять подій 17 жовтня 1888 р. (врятування царської родини під станцією Борки) з ініціативи та коштом дружини тодішнього харківського міського голови М. Фесенко². Діти від 1 до 10 років здобували денний притулок на час роботи матерів, з ранку протягом дня³. З 1889 р. по 1891 р. заклад відвідало 29 тис. 92 дитини⁴. Ці перші харківські ясла з травня 1902 р. були передані під завідування Опікунства про бідних Спасо-Преображенської парафії⁵. 1897 р. в Харкові розпочали діяльність другі «Ясла» – денне сховище-притулок для дітей бідних мешканців⁶. Друге відділення притулку «Ясла» знаходилося поблизу Пантелеймонівської церкви й училища глухонімих⁷. Засновницею його була дружина університетського професора О. Брандт, знаходилось товариство за університетським садом поблизу церкви Св. Пантелеймона⁸. Товариство «Ясла» отримувало допомогу від міської думи (500 руб. на рік), а також отримувало членські внески, пожертвування та відсотки з капіталу, який заповіла О. Брандт. 1913 р. заклад відвідали близько 8,4 тис. дітей⁹. 1912 р. в Російській імперії нараховувалося 27 добродійних товариств, які завідували яслами¹⁰.

Поодинокі спроби відкриття сільських ясел спостерігалися з 1880-х рр. Зокрема, на Сумщині в Конотопському повіті. Ініціаторами виступали насамперед лікарі¹¹. З 1890-х рр. дитячі ясла набули поширення у сільській

¹ Отчет распорядительного комитета Киевского общества дневных приютов для детей рабочего класса за 1903 год ... С. 4.

² Держархів Харківської області. Ф. 3. Оп. 282. Спр. 265. Арк. 9 зв. – 10.

³ [Об открытии дневного приюта «Ясли»]. *Харьковские губернские ведомости*. 1889. 28 янв.

⁴ Держархів Харківської області Ф. 3. Оп. 282. Спр. 265. Арк. 10.

⁵ Отчёт о деятельности попечительства о бедных Спасо-Преображенского прихода за 1907 год. *Известия Харьковской городской думы*. 1908. № 5. С. 74; Отчет о деятельности за 1913 год дневного приюта «Ясли» для малолетних детей работниц, жителей города Харькова, состоящего в заведении Спасо-Преображенского попечительства. *Известия Харьковской городской думы*. 1914. № 4. С. 221–223.

⁶ Годичный отчет за 1897 год II отделения Дневного убежища «Ясли» для малолетних детей бедных жителей города Харькова. Год первый. Харьков : [Б. и.], 1898. С. 3.

⁷ Держархів Харківської області. Ф. 45. Оп. 1. Спр. 2608. Арк. 3.

⁸ Устав общества «Ясли» в г. Харькове. Харьков : Тов-во «Печ. С. П. Яковлева», 1902. С. 1.

⁹ Извлечение из отчёта общества «Ясли» в г. Харькове за 1913 год. *Известия Харьковской городской думы*. 1914. № 9–11. С. 486–487.

¹⁰ Елфимова Н. В. Становление и развитие социальной работы с несовершеннолетними в пореформенной России (60-е гг. XIX – начало XX вв.) ... С. 24.

¹¹ Ступак Ф. Я. Регіональний досвід соціально-доброчинної діяльності: Сумщина. *Сумська старовина*. 2002. № 10. С. 211.

місцевості. Найбільшим поштовхом до відкриття ясел у Російській імперії протягом 1890–1900 рр. стали, на думку доктора медицини В. Шенгелідзе, неврожай та епідемії¹. Один з перших досвідів облаштування ясел під час літніх польових робіт 1898 р. детально описав А. Арнольд². Ініціаторами сільських ясел було здебільшого земства, зокрема на Катеринославщині³. Насамперед це було пов'язано із протипожежними та санітарними заходами⁴.

На Півдні України перші ясла для селянських дітей почали створюватися протягом 1896–1899 рр. в Херсонському, Мелітопольському, Бахмутському та Верхньодніпровському повітах. Проте, масового поширення не набули. Існували лише в 6% селищ регіону, й опікувалися лише 3% селянських дітей⁵.

За офіційною статистикою в Російській імперії у 1898 р. ясла було зареєстровано в 234 місцях. У них доглядалися понад 25 тис. дітей віком від 2 тижнів до 14 років⁶. На думку І. Апаріної та В. Попова, організації ясел у Росії сприяли такі чинники, як проживання селян досить багатолюдними селами та крайня матеріальна незабезпеченість селян і фабричних робітників⁷.

Ініціаторами створення ясел у сільській місцевості виступали також земства. Одним з перших в українських губерніях до створення дитячих ясел-притулків долучилося Полтавське земство. 1896 р. воно виділило на це 2 тис. руб. Результатом стало відкриття літніх ясел у с. Піски Лубенського повіту та с. Устивице Миргородського повіту для селянських дітей. Тричі на день їх годували гарячою їжею, давали вдосталь хліба. Нагляд за дітьми здійснювали

¹ Шенгелідзе В. В. Характеристика яслей в России. *Общественное и частное призрение в России*. Санкт-Петербург : Тип. имп. акад. наук, 1907. С. 216.

² Див. : Арнольди А. К. Опыт устройства деревенских яслей. *Трудовая помощь*. 1899. № 2. С. 173–180.

³ Баздирева Е. М. Роль приватної ініціативи жіноцтва у справі суспільного виховання дітей (за матеріалами Катеринославської губернії початку XX ст.). *Грані*. 2010. № 4 (72). С. 10.

⁴ Филантроп. Вопросы общественной помощи в земской и городской жизни. *Вестник благотворительности*. 1898. № 12. С. 87.

⁵ Приймак О. М. Напрями та технології соціального опікування у південноукраїнському селі наприкінці XIX – початку XX ст. *Наука. Релігія. Суспільство*. 2010. № 2. С. 36.

⁶ Шенгелідзе В. В. Характеристика яслей в России. *Общественное и частное призрение в России*. Санкт-Петербург : Тип. имп. акад. наук, 1907. С. 217.

⁷ Апарина И. И., Попов В. М. Государственное и частное призрение детей ... С. 66.

вчительки земських народних шкіл, причому безоплатно. Ясла мали успіх, тому земство вирішило видати 1897 р. вже 7 тис. руб.¹

У селах Харківської губернії з ініціативи та при фінансуванні губерньського земства (було асигновано по 400 руб. на повіт) у вигляді досвіду влітку 1900 р. відкрилися 12 ясел у шести повітах: Богодухівському – 1, Зміївському – 2, Ізюмському – 2, Куп'янському – 3, Лебединському – 3 та Старобільському 1².

1904 р. ясла функціонували в семи селах Валківського повіту. У Новому Мерчику та Старому Мерчику вони були відкриті на кошти місцевої поміщиці С. І. Духовської, а в інших (селах Камишеватому, Знаменському, Високопільлі, Олексіївці, хуторі Костев) – коштом земства³. Також у Харківському повіті при фаянсовій фабриці М. Кузнецова (с. Буди) коштом підприємства діяли безплатні ясла-притулок для 70 дітей робітниць фабрики⁴.

1905 р. в Лебединському повіті існувало вже 16 сільських ясел⁵. Вперше того ж року завдяки земській асигнації та допомозі приватних осіб (нащадків Вейссе, Янковського заводу, економій Харитоненка та Тростянецької економії нащадків Кеніга) ясла відкрилися в Охтирському повіті в 14 селах⁶. Улітку 1905 р. в семи повітах Катеринославської губернії (восьмий – не надіслав звіт) відкрилися 26 сільських ясел, а в 1904 р. – 49⁷.

На початку ХХ ст. спостерігалось зростання кількості ясел-притулків у сільській місцевості. 1907 р. у своїй науково-публіцистичній праці В. Картаишев зазначав: «У цей час рідкісна губернія в Європейській Росії не має ясел. Це втішне явище вселяє надію на те, що не далеко той час, коли

¹ Филантроп. Вопросы общественной помощи в земской и городской жизни. *Вестник благотворительности*. 1898. № 12. С. 90–92.

² Ясли-приюты в Харьковской губернии за 1904 год. Приложение к «Врачебной хронике» Харьковской губернии. Харьков: Тип. «Печат. дело», 1905. С. 1.

³ Там само. С. 22.

⁴ Держархів Харківської області. Ф. 3. Оп. 283. Спр. 615. Арк. 19.

⁵ Ясли-приюты в Лебединском уезде, Харьковской губернии, в 1905 г. *Трудовая помощь*. 1907. № 8. С. 393.

⁶ Летние детские ясли в Ахтырском уезде Харьковской губ., в 1905 году. *Трудовая помощь*. 1907. № 3. С. 401.

⁷ Ясли-приюты в Екатеринославской губернии в 1905 г. *Трудовая помощь*. 1907. № 8. С. 395.

Росія вся покритється мережею таких симпатичних істинно-християнських установ, як ясла...»¹. Хроніка створення та діяльності ясел-притулків знайшла своє детальне відображення на сторінках періодики початку ХХ ст., зокрема в журналі «Трудовая помощь»². Як відзначав В. Шенгелідзе, сільські й міські ясла були організовані в 44 губерніях Росії, в тому числі у Катеринославській, Подільській, Полтавській, Харківській, Херсонській та Чернігівській губерніях³.

Функціонували ясла, засновані з приватної ініціативи та на приватні кошти. 1900 р. було відкрито притулок-ясла в с. Островчани Каменецького повіту Подільської губернії в 11 верстах від Кам'янця у власному маєтку спадкового дворянина Д. Старжинського для підкинутих немовлят з метою опіки їх до 5 років. Притулок було розраховано на 10 дітей, яких мали годувати спеціально підготовленим коров'ячим молоком. Нехрещених немовлят мали охрестити в православній церкві. З 5-ти років цих дітей передавали на виховання до Кам'янець-Подільського дитячого притулку. Притулок-ясла імені Д. Старжинського до відкриття Каменецького повітового опікунства був підпорядкований губернському опікунству ВУІМ. Опікуном притулку було призначено Д. Старжинського⁴.

Ясла створювалися також з ініціативи місцевих санітарних опікунств. Усатовське санітарне опікунство у 1903 р. піднімало питання перед Одеською санітарно-виконавчою комісією про відкриття ясел у с. Нерубайському на 25 дітей віком від 1 до 8 років⁵. 1904 р. літні ясла було відкрито також Пересипським санітарним опікунством. Діти найбільш бідних батьків приймалися безоплатно за рекомендацією членів опікунства. Допускалось, у випадку вільних місць, приймати дітей за плату 5 коп. на

¹ Картамышев В. Н. Благотворительность – лучший акт милосердия. *Мирный труд*. 1907. № 6–7. С. 236.

² Див.: Ясли-приюты, организованные летом 1908 г. в Куянском и Лебединском уездах, Харьковской губернии. *Трудовая помощь*. 1909. № 8. С. 317–321 ; Ясли-приюты в Старобельском уезде, Харьковской губернии, в 1908 году. *Трудовая помощь*. 1909. № 6. С. 85–89.

³ Шенгелидзе В. В. Характеристика яслей в России. *Общественное и частное призрение в России*. Санкт-Петербург : Тип. имп. акад. наук, 1907. С. 217.

⁴ Держархів Хмельницької області. Ф. 39. Оп. 1. Спр. 7. Арк. 134–134 зв.

⁵ Держархів Одеської області. Ф. 16. Оп. 79. Спр. 52. Арк. 1–3.

день, при наявності в батьків можливості оплачувати перебування їх у яслах¹. Одеська міська управа виділила Пересипському опікунству на ясла 600 руб., а Усатовському – 400 руб. на літній період 1904 р.².

Притулок-ясла Усатовського санітарного опікунства було відкрито для відвідування дітей 6 лютого 1905 р., 10 лютого – освячено. Відкрились ясла завдяки ініціативі лікаря В. Богущького, активного члена опікунства. Причиною відкриття закладу була гостра потреба через неврожай, безробіття, а також необхідність влаштування дітей запасних солдат. За кожне відвідування визначалася плата 5 коп., але через гостру нужду оплачувати було нічим. Тому притулок діти відвідували безплатно. За 1905 р. його відвідало 210 дітей віком від 2 до 10 років, навіть одна 4-х місячна дитина³. Притулок-ясла відвідували також діти з інших сіл⁴.

До ясел селяни ставилися іноді досить скептично, навіть з насмішкою. Боялися, що «пани все одно будуть відбирати за кожну дитину по 2–3 руб., а потім у притулку дітей будуть бити й морити голодом». Проте погляди села на ясла швидко змінювалися: дітей начисто купали, добре годували, вчительки допомагали вирішити внутрішні сварки між малятами⁵.

Оскільки місцеві жителі часто недовіжливо ставилися до створення ясел, санітарні та дільничні лікарі або священнослужителі проводили ретельну роз'яснювальну роботу з населенням з метою популяризації закладів. Роздавалася спеціально підготовлена брошура земського лікаря А. Шингарьова «Ясли-приюты для детей в деревнях во время летней рабочей поры»⁶. До речі, про популярність видання свідчить те, що до 1913 р. брошура видавалась шість разів. А. Шингарьов у березні-травні 1917 р. став

¹ Там само. Арк. 13 зв. –14.

² Там само. Арк. 15 зв.

³ Держархів Одеської області. Ф. 16. Оп. 81. Спр. 174. Арк. 6 зв.

⁴ Там само. 174. Арк. 8.

⁵ Филантроп. Вопросы общественной помощи в земской и городской жизни. *Вестник благотворительности*. 1898. № 12. С. 91–92.

⁶ Див.: Шингарёв А. И. Ясли приюты для детей в деревнях во время летней рабочей поры / О-во русс. врачей в память Н. И. Пирогова. 6 изд. Москва : Комис. по распр-нию гигиен. знаний в народе, 1913. 32 с., ил.

міністром землеробства Тимчасового уряду, а після арешту, в ніч з 6 на 7 січня 1918 р. його було вбито караулом у Петропавлівській фортеці¹.

Розташовувалися ясла переважно в приміщеннях народних чи церковнопарафіяльних шкіл або в приватних селянських будинках. Діти знаходилися під наглядом дільничних лікарів або фельдшерів. Управління цими закладами опіки здійснювали завідувачі та наглядачки. Обслуговували ясла няньки, кухарки та прачки. Працювали ясла переважно в червні-серпні, тобто під час літніх польових робіт². Найчастіше у яслах-притулках опікувалися діти віком від 1 до 10 років, але іноді вікові межі було розширено, і до закладів приймалися немовлята до року та діти віком понад 10 років. У яслах діти перебували вдень, а іноді й ночували. Робочий день вихователів тривав з 4 години ранку до 8–9 години вечора³.

Проблемними питаннями в діяльності ясел-притулків, як зрозуміло з детального звіту лікаря Р. Селіховської-Сич по Лебединському повіту Харківської губернії, були необхідність збереження майна (інвентаря), непридатність приміщень ясел у населених пунктах та ставлення населення до ясел. Як зазначала лікар, ідейний бік ясел був не зрозумілим для селян, головне – безоплатна їжа. Причому селяни середніх статків охоче відправляли дітей до ясел, а найбідніші – більш прискіпливо ставилися до безоплатної допомоги⁴. Ставлення солдаток до ясел взагалі було найприскіпливішим, бо вони вважали, що можуть втратити земську допомогу на дітей⁵.

Про недовірливе ставлення до сільських літніх ясел з боку сільського населення можна знайти інформацію у звітах завідувачів яслами. Один із таких звітів за 1907 р. у с. Покровському Харківської губернії наведено у

¹ Андрей Иванович Шингарёв. URL: <http://ibyuu.narod.ru/shingarev.html> (дата обращения: 13.07.2018).

² Кравченко О. В. Створення та діяльність дитячих ясел-притулків в Україні (друга половина XIX – початок XX ст.). *Матеріали III Волинської міжнародної історико-краєзнавчої конференції*, Житомир, 12–13 листопада 2010 р. / ЖДУ ім. І. Франка. Житомир, 2010. С. 53.

³ Ясли-приюты в Харьковской губернии в 1905–1906 гг.: Приложение к «Врачебной хронике» Харьковской губернии. Харьков : Тип. «Печат. дело», 1907. С. 74.

⁴ Там само. С. 134–137.

⁵ Там само. С. 143.

статті Н. Лобко. У нарисі завідувачка яслами В. Філонова яскраво описувала свій перший робочий день: «9 липня, прокинулася о 3 годині, з нетерпінням чекала, що ось-ось прийдуть до мене з дітворою, але ніхто не з'являвся ... Була вже 9 година, але ніхто не йшов ... Ось воно, невігластво, для них же роблю добро, а вони не хочуть цього зрозуміти, не хочуть користуватися. З такими думками застала мене селянка: «Здорові були, оце почула, що тут дітей будете ви забирати на зберігання, чи то правда, чи ні, і чи за плату, чи як?» Дуже зраділа, що хоч одна прийшла розпитати, у чому справа». Коли завідувачка заспокоїла та пояснила, що плати ніхто не бере та запропонувала привести дітей, селянка відповіла: «ні, це вже завтра, приставлю вам своє сімейство, сьогодні ми підемо на поле. Якщо не не за плату, то від вас тут і відбою не буде, понаводять дітей!». Наступного дня з 5 години ранку селяни почали завозити дітей записувати¹. Така ж ситуація спостерігалася в Катеринославській губернії. Селяни боялися, що за перебування дітей у яслах будуть брати гроші, довго не могли збагнути, що заклади мали доброчинний характер².

У період Першої світової війни ясла відкривались з ініціативи Всеросійського опікунства материнства й дитинства, створеного в 1914 р. У Російській імперії опікунство заснувало 343 сільські ясла в 1915 р. та 500 – у 1916 р.³. У 1915 р. Св. Синод висунув пропозицію щодо створення в Росії особливих тимчасових дитячих притулків-ясел, залучаючи жінок з інтелігентних кіл. Загальне піклування про влаштування й утримання ясел покладалось на парафіяльні Опікунські Ради або парафіяльне духовенство, які мали співпрацювати з притулками ВУІМ та відділами Всеросійського опікунства материнства й дитинства⁴.

¹ Лобко Н. В. З історії діяльності дитячих ясел на Сумщині (початок XX ст.). *Сумська старовина*. 2011. № 35. С. 133.

² Баздирева Е. М. Роль приватної ініціативи жіноцтва у справі суспільного виховання дітей (за матеріалами Катеринославської губернії початку XX ст.). *Грані*. 2010. № 4 (72). С. 10.

³ Лубенская Л., Гиммельфарб М. Летние сельские ясли в дореволюционной России. *Летние сельские ясли на Украине*. Харьков, 1925. С. 25.

⁴ Держархів Одеської області. Ф. 42. Оп. 35. Спр. 2802. Арк. 37.

Крім того, під час війни популярності в тиллових районах набували сільські ясла, створені з ініціативи земських управлінь. Наприклад, у Чернігівській губернії на земських зборах 13 липня 1915 р. було прийнято рішення щодо підвищення розміру тижневої субсидії на одну дитину з 50 до 60 коп. та збільшення терміну функціонування ясел з 6 до 8 тижнів під час сільськогосподарських робіт, оскільки батьки знаходилися на фронті, а матері були зайняті в господарстві. Ясла-притулки діяли в багатьох населених пунктах Козелецького, Ніженського, Кролевецького, Новозибківського, Сосницького та інших повітів Чернівської губернії¹.

Отже, з другої половини XIX ст. важливою формою громадської опіки над немовлятами та малолітніми дітьми міських і сільських мешканців в системі дошкільної освіти та виховання стали дитячі ясла-притулки. У радянські часи ясла й дитячі садки функціонували за рахунок фінансування держави й допомоги підприємств-шефів. Як влучно зазначив О. Донік, більшовицький режим подбав про формування міфу, що дитячі садки були завоюванням соціалістичної революції², хоча, як доводить історія, створювалися вони набагато раніше встановлення радянської влади.

Поняття «ясла» у XIX – на початку XX ст. використовувалось у надзвичайно широкому сенсі цього слова й поширювалось на всі типи установ для денного піклування дітей: ясла, денні притулки, ясла-притулки, денні сховища. Вони мали важливе значення в охороні здоров'я дітей, а також у виховному, гігієнічному, фізичному та протипожежному плані. Дитячі ясла в Україні функціонували в містах і селах. Сільські відкривалися

¹ Ячменихин К. М., Петровская Ю. М. Гуманитарная деятельность земств Черниговской губернии в годы Первой мировой войны: оказание помощи семьям военнослужащих. *Юг России и Украина в прошлом и настоящем: история, экономика, культура* : сб. научн. трудов V междунар. научн. конф., 23–24 янв. 2009 г. Белгород, 2009. С. 382.

² Донік О. М. Благодійність в Україні (XIX – початок XX ст.). *Український історичний журнал*. 2005. № 4. С. 170–171.

щороку влітку під час літніх польових робіт¹. Міські ясла-притулки діяли протягом року постійно.

Засновниками ясел у містах були приватні особи, доброчинні товариства й опікунства. Ініціаторами створення сільських ясел виступали лікарі, громадські діячі, земства, повітові та губернські з'їзди лікарів². Серед основних етапів створення та функціонування ясел-притулків в українських губерніях можна виділити наступні: 1) кінець 1860–1880 рр.; 2) 1890–1914 рр.; 3) 1915–1917 рр.

4.4. Товариства допомоги хворим дітям, літні та лікувальні колонії

Однією з важливих форм медико-соціальної опіки з боку громадських благодійних організацій у кінці XIX – на початку XX ст. було надання медичної допомоги неповнолітнім. Ідея створення товариств допомоги хворим дітям зароджувалась з середини 1870-х років серед педагогів і лікарів під впливом досвіду зарубіжних держав³. На території українських губерній у складі Російської імперії функціонування такого типу товариств найбільш яскраво представлено в таких містах як Київ, Одеса і Харків.

Першим серед названих міст було відкрито Одеське товариство піклування про хворих дітей, статут якого було затверджено 3 серпня 1887 р. За статутом воно мало право влаштовувати лікарні, амбулаторії, літні санітарні станції. Кошти товариства склалися зі щорічних та одноразових членських внесків, сплати за лікування, випадкових пожертвувань речами та грошима, нерухомого майна, прибутків від вистав, концертів, публічних читань тощо⁴.

¹ Кравченко О. В. Створення та діяльність дитячих ясел-притулків в Україні (друга половина XIX – початок XX ст.). *Матеріали III Волинської міжнародної історико-краєзнавчої конференції*, 12–13 листопада 2010 р. Житомир, 2010. С. 54.

² Гужва О., Кравченко О. Ясла-притулки як форма опіки над дітьми в Україні (друга половина XIX – початок XX ст.). *Волинські історичні записки* : збірник наук. праць. Житомир, 2010. Т. 5. С. 11.

³ Волькович А. Ю. Общество попечения о бедных и больных детях : от идеи к организации (1870–1900 гг.). *Клио*. 2009. № 2. С. 54.

⁴ Устав Общества попечения о больных детях г. Одессы. Одесса: [Б. и., 1887]. С. 1, 4.

Діяльність товариства почалася вже з 4 жовтня того ж року. На першому засіданні Ради головою товариства була обрана Л. Курис, заступником голови Н. Шведова, скарбничим Н. Вейс, секретарем А. Тимченко. Правління лікарів очолив лікар Томашевський¹.

Ідея організації допомоги хворим дітям у Києві виникла в березні 1891 р., коли дворянин Р. Критський подав проект статуту для затвердження губернатору Київському, Подільському і Волинському. Статут товариства надання допомоги хворим дітям в м. Києві було затверджено 16 серпня², а перші загальні збори відбулися 2 листопада 1891 р.³. Перше засідання засновників проектованого товариства піклування про хворих дітей м. Харкова та його околиць під керівництвом лікаря М. Філіппова проходило 4 березня 1899 р., 16 червня було затверджено статут, а відкриття товариства відбулося 2 жовтня того ж року.

Допомога виявлялась у влаштуванні амбулаторій, курортів, лабораторій для виготовлення харчових речовин та проведення хімічних і мікроскопічних досліджень, а також організації лікарського догляду за хворими вдома⁴. Товариство опікувало хворих дітей переважно бідних мешканців Харкова та його околиць незалежно від статі, звань, станів, віросповідань. У 1903 р. товариство ініціювало перед Харківською міською думою будівництво дитячої лікарні⁵. У Києві з 1901 р існувала ще одна організація допомоги дітям – товариство лікарень для хронічно хворих дітей⁶. Статут товариства було затверджено ще 5 травня 1900 р., а сама організація підпорядковувалася Імператорському людинолюбному товариству.

¹ Отчёт Совета Общества попечения о больных детях г. Одессы с 4-го октября 1887 г. по 1-е января 1889 г. Одесса : Тип. А. Шульце, 1889. С. 3.

² Устав общества подания помощи больным детям в г. Киеве. Киев : Тип. С. В. Кульженко, 1893. С. 3.

³ Держархів м. Києва. Ф. 248. Оп. 1. Спр. 1. Арк. 3.

⁴ Держархів Харківської області. Ф. 3. Оп. 282. Спр. 863. Арк. 10, 18.

⁵ Там само. Ф. 45. Оп. 1. Спр. 2941. Арк. 1.

⁶ 1902 год. Отчет общества лечебниц для хронически больных детей в г. Киеве. Киев : Тип. С. В. Кульженко, 1903. С. 3.

Цілі товариств були практично однаковими: турбота про хворих дітей, переважно бідних жителів відповідних міст, незалежно від статі, звань, станів і віросповідань. До складу зборів (комітету) товариств неодмінно повинні були входити лікарі. Товариства ініціювали створення дитячих лікарень, аптек, літніх санітарних станцій, амбулаторних лікарень, організовували надання медичної допомоги на дому, видачу безкоштовних ліків, знезараженого коров'ячого молока в амбулаторіях, відкривали лабораторії з виготовлення харчових продуктів.

Активну участь у фінансуванні товариств допомоги хворим дітям брала громадськість – крім членських внесків регулярно проводилися благодійні базари, лотереї. У Києві вперше такий базар було організовано 4–6 грудня 1894 р. та зібрано 7156 руб. 38 коп. До 1905 р. збори від київських благодійних базарів доходили до 15 тис. руб.¹.

Безкоштовні амбулаторні лікарні діяли в Києві (з 1891 р.)² та в Харкові (з 1901 р.) спочатку в найманих, а пізніше у власних приміщеннях. 1895 р для спорудження власного будинку київської амбулаторії відомий підприємець Л. І. Бродський пожертвував 25 тис. руб. Київська міська дума безкоштовно виділила землю в 300 кв. сажень на Бульварно-Кудрявській вулиці, 20 (зараз – Воровського)³. У діяльності Київського товариства надання допомоги хворим дітям активну роль грав відомий лікар, професор Іван Віссаріонович Троїцький, пізніше – засновник «Краплі молока» в Харкові [Додаток АР].

Значні приватні пожертвування було зібрано в 1902 р на спорудження будівлі дитячої лікарні на 30 ліжок товариства лікарень для хронічних дітей м. Києва. Було пожертвувано понад 8 тис. руб., у тому числі по 3 тис. від

¹ ЦДІАК України. Ф. 442. Оп. 635. Спр. 48. Арк. 43.

² Общество подания помощи больным детям в г. Киеве. Отчет за 1894 год. Киев : Тип. С. В. Кульженко, 1895. С. 3.

³ Общество подания помощи больным детям в г. Киеве. Отчет за 1895 год. Киев : Тип. Петра Барского, 1896. С. 3–4.

Л. Бродського і С. Бродської, 1 тис. руб. від Н. Терещенко, 500 руб. від С. Ліхарева та інших осіб¹.

Найбільш масштабною, на наш погляд, проявлялась діяльність товариства надання допомоги хворим дітям у м. Києві. За період з 4 травня 1892 р. по 1 січня 1910 р. у безкоштовній лікарні було прийнято 255 558 хворих дітей, число відвідувань становило 650 711, видано безкоштовних ліків за рецептом лікарів – 502 742². До лікарні приймалися діти до 14 років незалежно від віросповідань, однак усе ж понад 71% становили православні, близько 25% – юдеї, 3% – католики, а кількість лютеран і мусульман обчислювалася всього у кілька осіб³. За 24 роки існування лікарні (з 1892 по 1917 рр.) було прийнято понад 300 тис. хворих дітей, здійснено до 800 тис. відвідувань. Утримання лікарні обходилося товариству до 20 тис. руб. на рік. У 1915 р. товариство надавало допомогу сотням хворих дітей, з них близько 50% становили діти запасних і воїнів, покликаних на війну, причому єдиним джерелом існування товариства через військові події залишалися членські внески⁴.

Одеське товариство піклування про хворих дітей відоме відкриттям першого профілактично-лікувального закладу для дітей на українських землях – санітарної станції на Хаджибейському лимані. Взагалі, найбільше в Україні літніх та лікувальних колоній для дітей, котрі влаштовувались різноманітними товариствами й гуртками, існувало в Одесі.

Прообразом і фактично зразком літніх лікувальних колоній у Російській імперії стали колонії, які були засновані у другій половині XIX ст. у європейських країнах. Цюрихська система колонізації дітей, коли їх

¹ 1902 год. Отчет общества лечебниц для хронически больных детей в г. Киеве ... С. 11.

² ЦДІАК України. Ф. 442. Оп. 664. Спр. 99. Арк. 7.

³ Общество подаяния помощи больным детям в г. Киеве. Отчет за 1903 год. Киев : Тип. Петра Барского, 1904. С. 24.

⁴ Держархів м. Києва. Ф. 242. Оп. 1. Спр. 11. Арк. 4, 9.

вивозили за місто під час літніх канікул, знайшла застосування в російських та українських губерніях¹.

З 1880-х рр. колонії розпочали організовувати в Москві, Петербурзі, Варшаві, Одесі, Катеринославі, Нижньому Новгороді². У Росії ці установи називались по-різному: перша група – дитяча літня колонія, шкільна дача, сільська колонія, друга група – літня санітарна станція, дитяча лікувальна колонія, літній притулок для хворих дітей, санітарна колонія, санітарна станція. Отже, метою одних закладів (перша група) було просто оздоровлення ослаблених дітей, вивезення їх на місто, у сільську місцевість, на море. Шкільні колонії організовувались для вихованців шкіл.

Інші (друга група) – мали на меті лікування хронічно хворих дітей, які потребували спеціальної медичної й профілактичної допомоги – ванни, грязі, морські купання під лікарським наглядом та покращеному харчуванні (майбутні санаторії). Ця категорія закладів призначалась для дітей, хворих на золотуху, малокрів'я, туберкульоз кісток, хвороби суглобів, спадковий сифіліс, ревматизм тощо³. Лікувальні колонії влаштовувались у відповідній місцевості (на березі моря, поблизу мінеральних джерел, у горах).

Першу на українських землях санітарну станцію на 30 дітей було відкрито 18 травня 1888 р. у найманому приміщенні, на дачі пана Марголіна на Хаджибейському лимані Одеським товариством піклування про хворих дітей. За статутом воно мало право влаштовувати лікарні, амбулаторії, літні санітарні станції. Кошти товариства склалися зі щорічних та одноразових членських внесків, сплати за лікування, випадкових пожертвувань речами та грошима, нерухомого майна, прибутків від вистав, концертів, публічних читань тощо⁴.

¹ Грузенберг М. О. Детские лечебные и дачные колонии в России. *Общественное и частное призрение в России*. Санкт-Петербург, 1907. С. 228.

² Михаил, иеромонах. Обиженные дети (из публичных лекций). *Вестник благотворительности*. 1901. № 7–8. С. 50.

³ Ван-Путерен М. Д. Краткий очерк развития детских лечебных колоний. Санкт-Петербург: Тип. П. П. Сойкина, 1896. С. 5.

⁴ Устав Общества попечения о больных детях г. Одессы. Одесса: [Б. и., 1887]. С. 1, 4.

Активну участь у діяльності товариства протягом багатьох років брали його засновниця – дитяча письменниця Н. Шведова, яка довгий час завідувала господарською частиною станції та була заступником голови товариства, професор Ф. Шведов – ректор Новоросійського університету з 1895 по 1903 рр., медичну частину очолювали лікарі В. Филипович і член правління доктор М. Гольд.

Лікар Й. Мочутковський, член Ради товариства, відомий лікар, засновник Бальнеологічного товариства в Одесі та Одеського відділення товариства взаємодопомоги лікарів¹, збудував за власний рахунок (15 тис. руб.) будинок для амбулаторії, в пам'ять покійної матері К. Мочутковської, на землі площею 500 кв. сажнів, відведеній містом поблизу старого християнського кладовища на розі Старопортофранківської та Болгарської вулиць². Після будівництва лікарню було передано Одеському товариству піклування про хворих дітей. Амбулаторію відкрито 15 травня 1890 р. та вже до 1 жовтня 1890 р. в ній надано лікарську допомогу понад 3 тис. хворих дітей, надано 6389 порад і 376 ванн³. Різні приватні особи та організації надавали товариству піклування про хворих дітей Одеси безоплатну допомогу: службовці кінної залізниці безкоштовно перевозили різні речі для станції, аптеки Гаєвського, Натанзона та Центральний склад аптекарів надавали безплатно ліки⁴.

Приміщення санітарної станції на Хаджибейському лимані на хуторі Усатово являло собою будинок з восьми кімнат. Порядок прийому дітей був такий: члени товариства відправляли до лікаря-завідувача всіх дітей, які, на їхню думку, потребували перебування на станції. Дітей обстежували,

¹ Кравченко Е. В. Общества помощи больным детям : опыт благотворительной деятельности. Журнал «Ежегодная богословская конференция Православного Свято-Тихоновского гуманитарного ун-та : сборник научных трудов. Москва, 2014. № 24. С. 161.

² Общество попечения о больных детях в Одессе. *Детская помощь*. 1889. № 19. С. 568 ; Отчёт Совета Общества попечения о больных детях г. Одессы с 4-го октября 1887 г. по 1-е января 1889 г. Одесса : Тип. А. Шульце, 1889. С. 6–7.

³ Протоколы общих собраний членов общества попечения о больных детях г. Одессы за 1890 год. Одесса : Тип. Штаба Одес. воен. округа, 1891. С. 16.

⁴ Отчёт о деятельности санитарной станции общества попечения о больных детях г. Одессы за летний сезон 1888 года. Одесса : Русс. тип. Исаковича, 1888. С. 3.

визначали хворобу, зараховували в чергу та записували адресу. Коли підходила черга, поштою повідомляли про необхідність відправлення дітей на станцію. При відкритті станції для звітності заводили дві книги: 1) санітарну, до якої вносились ім'я та прізвище дитини, майновий або службовий стан батьків, вік, зріст, вага, хвороби; 2) журнал, у якому відзначались усі події, що відбувались на станції протягом дня¹. Перевага у відправленні до санітарної станції та амбулаторії надавалася круглим сиротам, дітям найбільш вразливих батьків та вихованцям Одеських доброчинних установ. На станцію не приймалися діти молодші 2 років і старші 13 років (хлопчики), а дівчатка старше 15 років².

З першого звіту санітарної станції відомо, що за весь літній сезон до 5 вересня 1888 р. на станції перебувало 62 дитини: 40 дівчаток і 22 хлопчики. Вони взагалі провели 2936 днів. Серед дітей троє були круглими сиротами та 27 дітей не мали батька, отже, переважна більшість дітей були сиротами вдів, притому прислуги та робітників. Декілька дітей прибули з притулків: лютеранського, імператриці Марії, єврейського сирітського, училища глухонімих. За національністю переважали росіяни (41), були євреї (10), німці (6), поляки (4) та навіть один італієць. Серед хвороб у дітей переважала золотуха (39 осіб – 63 % від усіх дітей)³.

У різні часи існування до станції приймалися діти робітників віком від 1 до 18 років різних віросповідань. Дітей купали в лимані, у грязьових ваннах, робили їм грязьові компреси. Харчування було досить скромним: чай з молоком зранку та ввечері, обід складався з двох страв, вечеря – з однієї. Покладалася порція м'яса – ½ фунта на особу. Більш слабким дітям давали ще молоко, яйця і кумис. У 1888 р. продовольство обходилося товариству по 18,54 коп. в день на особу⁴.

¹ Там само. С. 4.

² Протоколы общих собраний членов Общества по попечению о больных детях города Одессы за 1890 год ... С. 10, 16.

³ Отчёт о деятельности санитарной станции общества попечения о больных детях г. Одессы за летний сезон 1888 года. Одесса : Русс. тип. Исаковича, 1888. С. 6–7.

⁴ Общество о больных детях в Одессе. *Детская помощь*. 1889. № 17. С. 514.

Згодом товариство розпочало будівництво власного приміщення станції на зібрані за підпискою кошти, яке було закінчено 23 травня 1890 р.¹. Відомий громадський діяч, голова імператорського товариства сільського господарства Півдня Росії, граф М. Толстой подарував для влаштування власного будинку станції ділянку землі 5 десятин, І. Харібов пожертвував ще десятину для об'єднання ділянки з лиманом². З 3 червня по 25 серпня 1890 р. на станції лікувалося 116 дітей, з них безкоштовно – 45, інші за незначну плату «відповідно до свого майнового стану»³. У 1900 р. кількість дітей була 116, у 1902 р. – 202 особи⁴. Одеське товариство піклування про хворих дітей проіснувало понад 30 років, в 1917 р перебувало на Старопортофранківській вулиці, 38⁵.

Першу на українських землях літню колонію було створено в 1893 р. Комітетом Одеського відділення товариства поширення просвіти серед євреїв у Росії. Колонія була відкрита для дівчаток, які відвідували місцеві єврейські громадські та приватні, переважно професійні школи. Завданням колонії було надання дітям найбільш доступного населення можливості зміцнити здоров'я протягом літнього часу⁶. З 1893 р. впродовж багатьох років (до 1908 р. точно) керівником колонії була Л. Дрізо. У 1893 р. колонію відвідала 31 дівчинка, а у 1904 р. – вже 155 дівчаток. Діти перебували на морі протягом половини літа або все літо⁷.

У 1901 р. до літньої колонії потрапила 151 дівчинка, проте за браком коштів 48 – було відмовлено. Дітям, які претендували на місця в колонії, двічі влаштовували медичний огляд. Приймались найбільш ослаблені, які

¹ Протоколы общих собраний членов Общества по попечению о больных детях города Одессы за 1890 год ... С. 15.

² Отчёт Совета общества попечения о больных детях г. Одессы с 4 октября 1887 года по 1 января 1889 года. Одесса : Тип. А. Шульце, 1889. С. 6.

³ Протоколы общих собраний членов Общества по попечению о больных детях города Одессы за 1890 год ... С. 15.

⁴ Грузенберг М. О. Детские лечебные и дачные колонии в России. *Общественное и частное призрение в России*. Санкт-Петербург, 1907. С. 238.

⁵ Адрес-календарь Одесского градоначальства на 1917 год. Одесса : Изд. Введ. Одес. градонач., 1917. С. 82.

⁶ Отчет о деятельности первой летней колонии для девочек, находящейся под покровительством Комитета Одесского отделения Общества распространения просвещения между евреями в России за 1901 год. Одесса : Тип. Исаковича и Бейленсона, 1902. С. 3.

⁷ Зеленецкий А. М. О заграничных и русских летних школьных колониях ... С. 60–61.

страждали на малокрів'я. Перевага віддавалась дітям найбідніших ремісників, чорноробів, дрібних торгівців¹ Вік дівчаток становив 8–17 років, у середньому вони перебували в колонії 6 тижнів, але найбільш ослаблені мали можливість на більший термін – до 3 місяців².

Дача колонії знаходилась у найманому приміщенні поблизу с. Дерибасівки, в 0,5 версти від морського узбережжя на дачі Кізовської, але у 1898 р., коли Одеський гурток отримав від голови Одеського відділення товариства поширення просвіти серед євреїв Г. Вейнштейна в дарунок 2 десятини землі вартістю 20 тис. руб. та капітал, розпочалось будівництво власної дачі³. Існувала колонія за рахунок добровільних пожертвувань: у 1901 р. 330 осіб пожертвували 2898 руб.⁴ За 10 років свого існування (з 1893 р. по 1902 р.) колонія надала притулок 1093 дітям (близько 110 дітей на рік). Утримання одного колоніста обходило товариству в середньому близько 25 руб. за сезон⁵.

З 1895 р. Одеське товариство сприяння фізичному вихованню дітей відкрило лікувальну дитячу колонію на два відділення: для дівчаток на дачі на Великому Фонтані в 15 хвилинах від моря, завдяки зібраним пожертвуванням, організованій виставі та членським внескам. Для хлопчиків було безкоштовно надано приміщення народного училища в 10 хвилинах від берега. За два сезони у 1896 р. колонію відвідало 125 дітей: 65 дівчаток і 60 хлопчиків – вихованців міських та народних училищ⁶.

Для отримання запрошення до колонії батькам дитини належало подати свідоцтво про бідність, свідоцтво лікаря про хворобу дитини та написати заяву. При прийомі до колонії здійснювався медичний огляд

¹ Отчет о деятельности первой летней колонии для девочек, находящейся под покровительством Комитета Одесского отделения Общества распространения просвещения между евреями в России за 1901 год ... С. 4–5.

² Там само. С. 7–8.

³ Грузенберг М. О. Детские лечебные и дачные колонии в России. *Общественное и частное призрение в России*. Санкт-Петербург, 1907. С. 236.

⁴ Отчет о деятельности первой летней колонии для девочек, находящейся под покровительством Комитета Одесского отделения Общества распространения просвещения между евреями в России за 1901 год ... С. 9–10.

⁵ Грузенберг М. О. Детские лечебные и дачные колонии в России. *Общественное и частное призрение в России*. Санкт-Петербург, 1907. С. 236.

⁶ Отчёт о деятельности Одесского общества содействия физическому воспитанию детей за 1896 год. Одесса: Тип. Печат. дела, 1897. С. 9.

дитини – перевага віддавалась вихованцям міських і народних шкіл, ослабленим і малокровним¹. Лише за 8 років діяльності (з 1895 р. по 1902 р.) колонію відвідало 1380 дітей, на що було витрачено близько 24 тис. руб., перебування одної дитини обходилося у 24 руб. за літо².

1895 р. лікар М. Кранцфельд заснував літню санаторну колонію для учнів початкових єврейських училищ м. Одеси, хворих на туберкульоз³. Колонія відзначалась чистотою, порядком, комфортом. Щоденно дітей зважували, ретельно оглядали й записували результати до спеціального журналу – «лікарської книги». У 1898 р. в колонії опікувалась 91 хвора дитина віком від 9 до 16 років: 2 круглих сиріт, 5 – дітей без матерів, 31 дитина без батька, усі з них – учні Одеських єврейських початкових училищ, діти бідняків, чорноробів, ремісників, дрібних торговців та вчителів⁴. До колонії приймалися винятково хлопчики: у 1895 р. – 41 учень, у 1906 р. – 144⁵. Санаторія утримувалась винятково на пожертвування: баронеса Гірш жертвувала щорічно по 1000 руб., усього за рік збиралось близько 4 тис. руб. Колонія володіла капіталом в 15 тис. руб., пожертвуванням А. Бродським на будівництво будинку для колонії⁶.

За перші 7 років існування колонії там перебувало 700 дітей, переважно з найбільш бідних родин та хворих на туберкульоз. Перебування неповнолітніх у колонії позитивно відображалось на стані їхнього здоров'я, тому в 1901 р. було прийнято рішення організувати товариство санаторних колоній, статут якого був затверджений 28 квітня 1901 р. Засновниками товариства виступили Л. Ашкеназі, виконувач обов'язку Одеського міського раввіна

¹ Отчёт о детской летней колонии Одесского общества содействия физическому воспитанию детей на Большом Фонтане с 4 июня по 1 сентября 1895 г. Одесса : Тип. Одесс. листка, 1895. С. 8–9.

² Грузенберг М. О. Детские лечебные и дачные колонии в России. *Общественное и частное призрение в России*. Санкт-Петербург, 1907. С. 237.

³ Отчёт о деятельности общества санаторных колоний и других гигиенических учреждений для лечения и воспитания слабых здоровьем учащихся неимущего еврейского населения гор. Одессы за 1902 год. Одесса : Тип. М. Шпенцера, 1903. С. 3.

⁴ Н-авский Т. А. Одесская санаторная колония для туберкулёзных учеников еврейского училища. *Вестник благотворительности*. 1901. № 1. С. 108.

⁵ Зеленецкий А. М. О заграничных и русских летних школьных колониях ... С. 61.

⁶ Н-авский Т. А. Одесская санаторная колония для туберкулёзных учеников еврейского училища. *Вестник благотворительности*. 1901. № 1. С. 110.

І. Айхенвальд, а також Б. Бернштейн, А. Бродський, М. Бармас та ін.¹. 1901 р. до товариства санітарних колоній приєдналась колонія М. Кранцфельда.

Колонія знаходилась у сел. Ольгино (Люстдорф) на дачі пані Вірт. 1902 р. до колонії були прийняті стипендіати О. Бродського та два вихованці міського сирітського будинку на прохання його директора². Цікава деталь, на яку ми звернули увагу, опрацьовуючи звіти про діяльність товариства санаторних колоній, це розміщення на кожній сторінці гасла, спрямованого на боротьбу з туберкульозом, наприклад: «туберкульоз разить усіх!», «в Європі гине від чахотки близько мільйона людей», «ані війна, ані найбільш спустошливі епідемії, такі як холера й чума, не поглинають стільки численних жертв, як сухоти», «для успішної боротьби з туберкульозом потрібні: ясний розум, чуйне серце і щедра рука!»³. Очевидно, організатори товариства й колонії прагнули привернути увагу суспільства на це зло й показати свою роль у боротьбі проти цієї хвороби.

М. Грузенберг зазначав, що в Одесі на початку ХХ ст. діяло вісім колоній. До них відносилась колонія для вихованців єврейського сирітського будинку, заснована в 1896 р. на власній дачі на березі Хаджибейського лиману для 50 дітей (у дві зміни колонію відвідувало 100 осіб). У 1901 р. Одеським відділом товариства охорони народного здоров'я була відкрита колонія, яка користувалась субсидією від міста та приміщенням училищних будинків у Бурлацькій Балці, відведеним міською управою⁴. Щорічно в колонії перебувало понад 100 дітей – учнів міських шкіл, причому половина витрат покладалась на батьків, а інша половина фінансувалась товариством⁵.

1900 р. лікарем Орбантом на Великому Фонтані була відкрита друга дитяча колонія для єврейських хлопчиків. Але, проіснувавши два роки, у

¹ Отчёт о деятельности общества санаторных колоний и других гигиенических учреждений для лечения и воспитания слабых здоровьем учащихся неимущего еврейского населения гор. Одессы за 1902 год. Одесса : Тип. М. Шпенцера, 1903. С. 3–4.

² Там само. С. 7–8.

³ Там само. С. 3, 7, 11, 55.

⁴ Грузенберг М. О. Детские лечебные и дачные колонии в России. *Общественное и частное призрение в России*. Санкт-Петербург, 1907. С. 236–238.

⁵ Зеленецкий А. М. О заграничных и русских летних школьных колониях ... С. 61–62.

1902 р. за браком коштів була закрита. Колонію відвідало 144 дитини, на що було витрачено понад 3 тис. руб. Добровичне товариство при римсько-католицькій церкві в 1902 р. заснувало літню колонію для дітей – учнів парафіяльних католицьких училищ. З 1903 р. колонія розташовувалась на Середньому Фонтані в будинку з 11 кімнат зі службами та садом. Сезон тривав 80–95 днів з двома змінами. Упродовж 1902–1905 рр. товариство прийняло до колонії 216 дітей, витративши на це близько 4 тис. руб. 1904 р. товариство завдяки пожертвуванням католицької церкви (близько 15 тис. руб.) придбало на Середньому Фонтані для колонії дачну садибу в 1 тис. кв. сажень з будівлями на 50 місць¹.

1904 р. Одеське дамське опікунство над бідними і хворими дітьми, засноване парафіяльним добровичним товариством при римсько-католицькій церкві, відкрило літню колонію на Середньому Фонтані, придбавши дачу Н. та М. Купіних². Дача була розташована в тінистому садку, двоповерхова, з 15 кімнатами, з кухнею, пральнею, терасами, балконами, сараями та ін., близько до моря, розрахована на 40–50 дітей. 1904 р. в колонії перебувало 98 дітей, з них 22 – по 2 місяці³. У 1909 р. літню колонію протягом трьох сезонів відвідало 105 дітей⁴, у 1910 р. в колонії відпочило 42 хлопчики та 84 дівчинки⁵.

1914 р. передбачалося відкрити дитячу колонію товариства «Маяк» для дівчаток віком від 7 до 14 років з 15 травня по 15 серпня в дачній місцевості Одеси на дві зміни по 6 тижнів на 50 дітей. Колонія була платною – по 60 руб. за зміну. Одеське відділення товариства «Маяк» з травня 1915 р. збиралось відкрити колонію для дівчат і хлопчиків у дачній місцевості. Але у зв'язку з подорожчанням палива та продуктів харчування колонія працювала

¹ Грузенберг М. О. Детские лечебные и дачные колонии в России. *Общественное и частное призрение в России*. Санкт-Петербург, 1907. С. 237.

² Отчёт о деятельности дамского попечительства о бедных и больных детях за 1904 г. Одесса : Тип. Печ. дела, 1905. С. 19.

³ Там само. С. 26–27.

⁴ Отчёт о деятельности дамского попечительства о бедных и больных детях католического прихода за 1909 г. Одесса : Тип. Л. Корнштейна, 1910. С. 4.

⁵ Отчёт о деятельности дамского попечительства о бедных и больных детях римско-католического прихода при Костёле Успения Пресвятой Девы в Одессе на Екатерининской улице за 1910 г. [Одесса, 1911]. С. 2.

у приміщенні гімназії, заснованої Л. Д. Чудновської на вул. Єлізаветинській, буд. 2 з 18 жовтня 1915 р.¹

На початку ХХ ст. дитячі літні колонії функціонували у Києві, Харкові, Житомирі, Єлисаветграді, Керчі, Сімферополі, Ялті². Очевидно, реальна кількість колоній в Україні була значно більшою. Як зазначав лікар О. Зеленецький, «статистика кількості літніх колоній досить приблизна»³, тим більш, що одні заклади закривались, інші нові – відкривались.

В українських губерніях також діяли лікувальні колонії. У Катеринославі товариство опіки над дітьми з 1895 р. влаштовувало літню колонію для ослаблених дітей. З 1898 р. колонія знаходилась у с. Панькове у маєтку графа І. Ностица у 45 верстах угору по течії Дніпра і діяла з 22 травня по 14 серпня⁴.

У Києві губернське опікунство дитячих притулків заснувало три колонії для дітей робітників. 1896 р. у дві зміни колонії відвідало 60 дітей, у 1899 р. – 250. Колонії розміщувались у декількох найманих будинках-дачах та отримували субсидію від міста⁵.

Під управлінням Житомирського комітету Товариства Червоного Хреста знаходилась санаторія для дітей імені Великої княгині Ольги Миколаївни. Заклад було засновано з ініціативи дружини колишнього Волинського губернатора генерал-ад'ютанта Ф. Трепова – Є. Треповою. Санаторія знаходилась поблизу Житомира на землі, яку пожертвувала родичка Є. Трепової графиня А. Нірод у сосновому борі при р. Тетереві. Санаторія була заснована у 1897 р., мала два корпуси й була розрахована на 50 хлопчиків та 50 дівчаток. На влаштування будинку для санаторії було зібрано майже 14 тис. руб. пожертвувань. Було збудовано два дерев'яних приміщення. У перший же рік санаторія працювала протягом 75 днів, за цей

¹ Держархів Одеської області. Ф. 2. Оп. 7. Спр. 142. Арк. 41, 45.

² Зеленецький А. М. О заграничных и русских летних школьных колониях ... С. 63–72.

³ Там само. С. 50.

⁴ Акинфиев И. Екатеринославская летняя детская колония в с. Паньковке в 1900 г. (год пятый). *Русская школа*. 1901. № 5–6. С. 106.

⁵ Зеленецький А. М. О заграничных и русских летних школьных колониях ... С. 63.

час її відвідало 105 дітей (26 учнів гімназій, 40 учнів шкіл, 18 вихованців сирітського будинку, 21 дитина з різних притулків)¹.

Головною метою відкриття санаторії було надання слабим дітям найбільшнього міського населення умов для оздоровлення протягом літніх місяців. На початку ХХ ст. комітет Червоного Хреста був обмежений у коштах, тому мав можливість приймати до санаторії щорічно лише 30 дітей, тому піднімалось питання про використання Волинським земством санаторії для вихованців сирітського дому завдяки земській субсидії в 2000 руб. на рік².

З 1897 р. у Харкові діяла літня колонія для гімназистів, створена з ініціативи вчителів. Незабаром вона припинила існування, але 1902 р., після відведення земельної ділянки Міністерством державного майна для будівництва власної дачі, знову відкрилася. Називалась вона Олексіївська літня шкільна колонія Харківського товариства поширення грамотності³. Літня колонія для бідних і слабких на здоров'я дітей була також створена 1902 р. Харківським товариством сприяння фізичному вихованню дітей на казенній садибі Чугуєво-Бабчанської лісної дачі⁴.

1898 р. відділом Російського товариства охорони народного здоров'я у Єлисаветграді Херсонської губернії було відкрито санітарну літню колонію на 10 місць для хворих дітей міських і казенних училищ віком від 8 до 14 років. Колонія розміщувалась у найманій дачі та отримувала субсидію від міста⁵. Сезон був розрахований на 18 дітей у дві зміни по 1,5 місяці. Бідні діти приймалися безплатно, діти більш заможних батьків – за плату в 10 руб. на місяць⁶. З 1899 р. гуртком приватних осіб на березі Азовського моря була заснована колонія в Керчі, з 1900 р. її передали у відання товариства опіки

¹ Селиванов А. Житомирская детская санатория. *Вестник благотворительности*. 1898. № 8. С. 82–83.

² Хроника земских повинностей и учреждений общественного призрения Волынской губернии. Житомир : Электро-тип. Н. А. Бродович, 1910. С. 21–22.

³ Зеленецкий А. М. О заграничных и русских летних школьных колониях ... С. 64.

⁴ Держархів Харківської області. Ф. 3. Оп. 283. Спр. 272. Арк. 2–3.

⁵ Зеленецкий А. М. О заграничных и русских летних школьных колониях ... С. 67.

⁶ Грузенберг М. О. Детские лечебные и дачные колонии в России. *Общественное и частное призрение в России*. Санкт-Петербург, 1907. С. 240.

над дітьми. До колонії приїздили діти різних шкіл – до 30 осіб. На 1908 р. заклад припинив існування¹.

У лютому 1902 р. з ініціативи Сімферопольського міського голови М. Ракова, таврійського губернатора М. Істинського, єпископа Таврійського Миколи (Зіорова) було відкрито товариство «Дитяча допомога», метою якого стало піклування про дітей збіднілих родин міста та околиць. 27 квітня 1902 р. відбулось перше засідання товариства. Міська влада надала земельну ділянку 3744 кв. сажнів². У 1905 р. товариство заснувало літню колонію на 60 місць для дітей початкових класів. У 1906 р. 70 дітей відвідало колонію, яка працювала в безкоштовно наданій садибі Шнейдера в 5 верстах від моря. Товариство також зібрало капітал в 37,5 тис. руб. та витратило 33,7 тис. руб. на будівництво й обладнання лікарні для дітей бідняків Сімферополя.

1905 р. виникло товариство дитячих кліматичних колоній у Ялті, яке в садибі «Ай-Тодор» П. Шелапутіна, московського купця 1-ї гільдії, відкрило дитячу колонію. У 1906 р. в колонії перебувало 17 дітей 7–15 років, ослаблених після перенесених хвороб, але не хворих. Оплата за місяць становила 45 руб., але товариство планувало в подальшому приймати дітей за зниженою платою, а бідних – безкоштовно. Колонія працювала круглий рік, на відміну від тодішніх звичайних колоній, і в ній проводились навчальні заняття³.

Херсонське товариство сприяння фізичному вихованню дітей уперше в 1911 р. відкрило дитячу літню колонію в порту Скадовськ. Ідея про відкриття колонії виникла ще у квітні 1910 р., коли на засіданні правління товариства обговорювалось це питання й було створено спеціальну комісію для організації колонії. Комісія визначила місце розташування колонії, опікувалась пошуком коштів, підбором інвентарю, частину якого було взято з ясел товариства. Виявилось понад 150 дітей, які потребували допомоги колонії. Лікарями було відібрано лише 22 хлопчики та 25 дівчаток,

¹ Зеленецкий А. М. О заграничных и русских летних школьных колониях ... С. 68.

² Савочка А.М. Становлення і розвиток громадської благодійності в Таврійській губернії ... С. 155.

³ Зеленецкий А.М. О заграничных и русских летних колониях ... С. 72.

переважно хворих на малокров'я¹. На 1907 р. в Росії нараховувалося близько 90 літніх колоній, які розташовувалися в 40 містах².

Таким чином, відкриття й діяльність товариств допомоги хворим дітям мало велике значення в запобіганні поширення епідемій у великих містах, проведенні профілактичних заходів, скороченні дитячої смертності. Медичну та профілактичну допомогу дітям з малозабезпечених родин та сиротам здійснювали громадські всестанові добродійні організації – товариства піклування про хворих дітей, які організовували безкоштовні лікарні, амбулаторії та літні санітарні станції, санаторії та дитячі колонії (праобразы піонерських таборів). У діяльності таких товариств активну роль відігравали відомі лікарі, фінансували – громадські діячі та підприємці. Найбільше поширення в Україні літні та лікувальні колонії набули в Херсонській губернії, зокрема під Одесою.

4.5. Приватні заклади опіки над дітьми

З другої половини XIX ст. у Російській імперії поширеним явищем стало відкриття приватних навчально-виховних закладів для дітей-сиріт. Добродійні заклади для дітей, засновані та фінансовані приватним коштом, стали називати іменами їх творців – приватних осіб, багатих і не дуже заможних, за їхнього життя та після їхньої смерті. Спробуємо дослідити, хто були ці добродійці та який внесок вони зробили у розвиток опіки над неповнолітніми.

В архівних матеріалах зберігаються численні приклади існування на українських землях дитячих закладів опіки, відкритих приватними особами. Наприклад, у 1848 р. граф Б. Потоцький власним коштом заснував сирітський будинок для 50-ти селянських дітей у с. Ковалівка Брацлавського повіту Подільської губернії (зараз Немировського району Вінницької

¹ Отчет детской летней колонии для слабых детей за 1911 год. Херсон : Типо-лит. О. Д. Ходушиной, 1911. С. 4–5.

² Тебиев Б. К., Коркищенко О. А. Государство, общество и «трудные дети» в досоветской России ... С. 71.

області). На честь доньки та померлої дружини сирітський будинок було названо Маріїнським. До закладу приймалися діти обох статей віком від 5-ти до 15-ти років. Навчання доручалося православному священику та було влаштоване при сиротинці коштом графа Б. Потоцького.

Хлопчиків привчали до селянських робіт і садівництва, дівчаток – до рукоділля¹.

1862 р. на прохання графині М. Строганової, уродженої Потоцької, дочки графа Б. Потоцького, було закрито дитячий притулок під м. Немирів Брацлавського повіту Подільської губернії, а отримані капітали в 5,8 тис. руб. було додано до основного капіталу в 8 тис. 162 руб. 96 коп. на відкриття дитячого притулку ВУІМ в Кам'янці-Подільському². Але й цієї суми було недостатньо для відкриття закладу³. Притулок було відкрито лише 16 квітня 1882 р.⁴.

1872 р. коштом відомого представника династії цукро заводчиків М. Терещенка в Глухові Чернігівської губернії було відкрито дитячий притулок на 60 місць. Заклад отримав назву «Терещенківський» та увійшов до підпорядкування Імператорського людинолюбного товариства. Утримувався сиротинець на відсотки з пожертвованого Терещенками капіталу в 40 тис. руб., 600 руб. виділяла Глухівська міська громада за утримання 6 вихованців. Метою притулку було опікування та виховання сиріт та дітей найбільш бідніших батьків Глухова без різниці звань, християнського сповідання. Приймались діти віком від 6 до 12 років⁵. 1898 р. у притулку проживало 78 хлопчиків та 30 дівчаток⁶, 1899 р. – 80 хлопчиків та 31 дівчинка⁷.

¹ ПСЗРИ. Собр. (1825–1881). Т. 24. Ч. 1. № 22891.

² Держархів Хмельницької області. Ф. 232. Оп. 1. Спр. 1695. Арк. 133, 138 зв., 142.

³ Там само. Арк. 141.

⁴ Отчёт Подольского губернского попечительства детских приютов Ведомства учреждений Императрицы Марии за 1910 год. Каменец-Подольский : Тип. Подол. губ. правл., 1911. С.4.

⁵ Сборник сведений по общественной благотворительности в России ... Т. 3. Ч. 1. С. 353.

⁶ Благотворительные учреждения Российской империи Т. 2. С. 958.

⁷ Селиванов А. Н. А. Терещенко. *Вестник благотворительности*. 1899. № 12. С. 107.

1889 р. для навчання бідних дітей у Глухові Ф. Терещенком було засновано училище для хлопчиків у пам'ять подій 17 жовтня 1888 р. Майже 230 дітей навчались у закладі в 1899 р.¹ Діти з притулку Терещенка отримували безкоштовну медичну допомогу в лікарні Св. Єфросинії, відкритій братами Миколою та Федором Терещенками у 1879 р. на 31 ліжко з амбулаторією. Усі «Терещенківські» заклади підпорядковувались Імператорському людинолюбному товариству².

1879 р. в Одесі коштом Н. Гладкової було засновано сирітський притулок. Добродійниця за заповітом назвала заклад іменем свого покійного чоловіка – М. Гладкова, який помер 4 квітня 1874 р.³ Одеський купець М. Гладков тривалий час (з 1859 р. по 1873 р.) служив церковним старостою Одеської церкви Всіх Святих при християнському кладовищі. Довгі роки М. Гладков виношував ідею створення сирітського закладу для бідних дітей Одеси, очевидно, це було пов'язано з сімейною трагедією: єдина донька подружжя померла в дитинстві, а більше дітей у них не було⁴.

На прохання Н. Гладкової саме на площі за Архангело-Михайлівським монастирем Одеська міська дума виділила місце для будівництва притулку, яке проводилось на відсотки від капіталу, внесеного засновницею. На будівництво церкви та притулку було витрачено близько 80 тис. руб.⁵ Проект притулку розробили архітектор Ф. Моранді та Л. Оттон⁶.

6 квітня 1879 р. було затверджено статут притулку, а 4 листопада 1879 р. відбулось святкове освячення та відкриття притулку та Михайло-Архангельської церкви, названої на честь М. Гладкова⁷. При відкритті притулку були присутні таємний радник С. Панютін, одеський градоначальник О. Гейнс, міський голова Г. Маразлі, генерал-лейтенант

¹ Сборник сведений о благотворительности в России ... С. 821.

² Благотворительность в России ... Т. 2. ч. 2 Черниговская губерния. С. 6.

³ Чемена М. Слово на освящении храма в Сиротском приюте Гладкова в Одессе, сказанное при открытии приюта. *Херсонские епархиальные ведомости. Прибавления*. 1879. № 23. С. 744.

⁴ Там само. С. 746.

⁵ Краткий отчет о состоянии Сиротского приюта М. Р. Гладкова, в Одессе за 1896 год ... С. 5.

⁶ Пилявский В. Здания, сооружения, памятники Одессы и их зодчие ... С. 133, 213, 219.

⁷ Держархів Одеської області. Ф. 2. Оп. 1. Спр. 1096. Арк. 9.

О. Горемикін, інспектор народних училищ одеського району М. Снісарев, професор богослов'я О. Кудрявцев¹.

До притулку ім. М. Гладкова приймалися круглі сироти віком від 4 до 12 років, винятково православного сповідання та перебували в закладі до 16–17 років. Притулок був розрахований на 50 осіб. У 1882 р. відбувся перший випуск сиріт, які закінчили курс народного училища. 10 вихованців отримали пільги IV розряду на відбування військового обов'язку². У притулку опікувалися діти міщан, різночинців, селян, дворян і чиновників, священиків³. Після закінчення терміну перебування в притулку діти вступали на службу в тютюнові, книжкові та бакалійні магазини, навчалися кравецтву⁴. Управління притулком здійснювалося колегіально. Завідувало справами притулку правління у складі засновниці Н. Гладкової та членів, обраних на 5 років. Ними були протоієрей М. Чемена, законовчитель сиріт і настоятель домової церкви священик Г. Молдавський, лікар Д. Тюнєєв (лікар Струдзовської богадільні сердобольних сестер)⁵, а також Н. Великанов, С. Знаменський, Ф. Трушевський (староста приютської церкви), Д. Мазиров, Ф. Максименюк, А. Шведов (секретар правління)⁶.

Добробут закладу залежав багато в чому від ініціативи засновниці. Після смерті Н. Гладкової матеріальне становище притулку погіршилось, тому в 1900 р. правління закладу прийняло рішення: майно (млин, магазини), яке заповіла благодійниця, не продавати, а віддати в оренду на 10 років⁷. На початку ХХ ст. притулок почав занепадати: до Одеського градоначальника надходили скарги про зловживання та погане утримання дітей у закладі, що

¹ Открытие сиротского приюта М. Р. Гладкова в Одессе. *Херсонские епархиальные ведомости. Прибавления*. 1879. № 23. С. 739, 741.

² Краткий отчет о состоянии сиротского приюта М. Р. Гладкова, в Одессе за 1881 и 1882 годы. Одесса : Тип. Алексомати, 1883. С. 4.

³ Там само. С. 3.

⁴ Краткий отчет о состоянии сиротского приюта М. Р. Гладкова, в Одессе за 1885 год. Одесса : Тип. Е. Фесенко, 1886. С. 3.

⁵ Краткий отчет о состоянии сиротского приюта М. Р. Гладкова, в Одессе за 1881 и 1882 годы ... С. 8.

⁶ Краткий отчет о состоянии сиротского приюта М. Р. Гладкова, в Одессе за 1885 год ... С. 9–10.

⁷ Держархів Одеської області. Ф. 2. Оп. 1. Спр. 2482. Арк. 33.

«дети истощены и с паршами»¹. Ревізія, яка проводилась у притулку в червні 1913 р., показала незадовільний стан здоров'я дітей, битих наглядачем С. Скарлато. З 36 оглянутих дітей лише 7 були здоровими. Антисанітарні умови, недостатнє харчування негативно впливали на стан здоров'я вихованців².

Проте, у звіті за 1914 р. відзначалося, що вихованці отримували здорову й свіжу їжу, навчалися грамоті в приютській школі, де були необхідні навчальні посібники, бібліотека для дітей, викладалися гімнастика та військова підготовка. Діти відвідували музеї, зокрема музей товариства історії та старожитностей, під керівництвом учителя і вихователів, оглядали виробництво макаронів на фабриці Ларіонова, виробництво шоколаду на фабриці Фішера, завод штучних мінеральних вод, щосереді відвідували безкоштовно дитячі сеанси кінематографа в художньому театрі, у міському театрі відвідували опери «Жизнь за царя», «Борис Годунов», у драматичному театрі – казку-драму «Снегурочка»³.

Притулок функціонував майже 40 років і знаходився на вул. Успенській, 2⁴. У 1918 р. на його місці був створений дитячий будинок № 57. Церква була закрита, її майно 2 травня 1922 р. конфісковано. З 1928 р. у приміщенні дитбудинку розташувався Єврейський педагогічний технікум⁵, а після війни було збудовано воєнний шпиталь № 411⁶.

Історія дитячого притулку в Сумах, відкритого 1 серпня 1888 р., була пов'язана з діяльністю родини Харитоненків, зокрема Н. Харитоненко, у дівочості – Лещинської. Вона була другою дружиною відомого сумського

¹ Там само. Оп. 4. Спр. 9251. Арк. 3, 10.

² Там само. Арк. 11–14.

³ Отчет о состоянии приюта М. Р. Гладкова в Одессе за 1914 год. Одесса : Тип. Епарх. Дома, 1915. С. 9.

⁴ Адрес-календарь Одесского градоначальства на 1917 г. Одесса : Изд. Вед-тей Одес. градонач-ва, 1917. С. 90.

⁵ Див.: Кравченко О. Дитячий сирітський притулок ім. М. Р. Гладкова в Одесі (1879–1918 рр.). *Київська старовина*. 2012. № 5–6. С. 96–104.

⁶ Пилявский В. Здания, сооружения, памятники Одессы ... С. 133.

цукрозаводчика, дійсного статського радника І. Харитоненка¹. У шлюбі подружжя мало єдиного сина – П. Харитоненка, якого 9 червня 1888 р. затверджено директором Сумського дитячого притулку імені Н. Харитоненко. Для притулку Н. Харитоненко пожертвувала кам'яну садибу в 2,5 поверхи. Притулок, влаштований для опіки над дівчатками винятково православного сповідання та переважно народжених на Сумщині, було розраховано на 40–50 осіб. До закладу приймалися діти-сироти віком від 7 до 17 років². На його будівництво Харитоненки витратили 90 тис. 829 руб., а капітал у 150 тис. руб. було внесено на існування закладу³. Ще до свого відкриття притулок 23 листопада 1887 р. було включено до ВУІМ та підпорядковано повітовому опікунству⁴. Після смерті Н. Харитоненко з 5 серпня 1904 р. почесною опікункою притулку стала дружина П. Харитоненка – В. Харитоненко (Бакєєва)⁵. При притулку знаходилося Сумське жіноче училище, яке в народі називали «пансіоном шляхетних дівиць». Його випускницям видавалась вихідна допомога, вони влаштовувались працювати вчительками або помічницями наглядочок до дитячих притулків. З 1927 р. й до сьогодні у приміщенні притулку по вулиці Троїцькій, 20 знаходиться пологовий будинок № 1.

Досить суперечливою виглядає доля іншого закладу для сиріт у Сумах, Харківської губернії. Відомо про заснування у 1895 р. на «Сухановській дачі» притулку, названого Параскевським, на честь прийомної доньки потомственного почесного громадянина Д. Суханова – Параски, яка померла від сухот 1894 р.⁶ Що цікаво, Параска народилася 7 листопада 1868 р. у Сумах і була незаконнонародженою донькою вдови державного селянина з м. Білопілля У. Прохоренко. Постанову про усиновлено було затверджено

¹ Промисловець, благодійник, меценат : До 175-річчя від дня народження І. Г. Харитоненка : бібліогр. показч. / упоряд. Л. А. Покидченко, О. К. Линник ; відповід. за вип. Л. О. Демченко. Суми : Державна обласна універсальна наукова бібліотека, 1997. С. 4.

² Григорьев Д. Н. Востребованные временем. Династия Харитоненко. Сумы, 2003. С. 54.

³ Летопись пожертвованных. *Детская помощь*. 1888. № 9. С. 280.

⁴ Детские приюты Ведомства учреждений императрицы Марии ... С. 280.

⁵ Былая слава (Родословная Харитоненко). URL: <https://geno.ru/article/3463/> (дата обращения: 04.03.2018).

⁶ Кудинов Д. Дом господский, а обиход сиротский. URL: <http://www.shans.com.ua/?m=hpage&id=58&page=1> (дата обращения: 18.03.2019).

Харківським губернським правлінням 5 серпня 1887 р. Чоловіком Параски став племінник Д. Суханова, теж усиновлений подружжям, сирота Микола Суханов, який проживав у будинку дядька з 1879 р. А коли померла Параска, у них залишилось двоє малолітніх синів¹.

Прагнучи увічнити пам'ять померлої доньки, вдова Д. Суханова Марія стала ініціатором створення притулку. Згідно зі статутом, затвердженим 10 листопада 1895 р., заклад було розраховано на 20 дівчаток, переважно круглих сиріт, у тому числі незаконнонароджених, віком від 6–7-ми до 16-ти років. Причому, навіть після виходу з притулку, їм передбачалося надання матеріальної допомоги і покровительство до виходу заміж².

Притулок було розташовано у будинку, пожертвованому М. Сухановою. Заклад утримувався на відсотки з капіталу в 50 тис. руб. та пожертвування приватних осіб. Діти навчалися за програмою начальних народних училищ³. Завідування притулком доручалося спеціальній раді у складі засновниці, 3-х членів, які обиралися щорічно Сумською міською думою, та пожиттєво обраних законовчителя притулку священика Олександра Церковницького та законовчителя Сумської Олександрівської гімназії протоієрея Ф. Лашенкова⁴.

Здавалося б, що матеріальна база притулку цілковито сприяла розвитку цього закладу: приміщення закладу було розташовано у дерев'яному 1,5-поверховому будинку на кам'яному фундаменті, обкладеному цеглою, на верхньому поверсі якого було розташовано домову церкву. Поряд збудовано 1,5-поверховий флігель з прибудовою, в якій була кухня, пекарня, погріб. На 1 січня 1897 р. у притулку перебувало 14 дівчаток віком від 6-ти до 10-ти років, протягом року було прийнято ще 4⁵.

¹ Мацько Ю. Родина Суханових. *Громадянин України*. № 6 (49). URL: <http://gukr.com/article935.html> (дата звернення: 20.03.2019).

² Держархів Харківської області. Ф. 3. Оп. 282. Спр. 528. Арк. 9–9 зв.

³ Там само. Арк. 10.

⁴ Кудинов Д. Дом господский, а обиход сиротский. URL: <http://www.shans.com.ua/?m=hpage&id=58&page=1> (дата об'єднання: 18.03.2019).

⁵ Держархів Харківської області. Ф. 3. Оп. 282. Спр. 528. Арк. 44 зв., 45 зв.

Проте особистий конфлікт засновниці М. Суханової та законовчителя Ф. Лашенкова, взаємні образи і звинувачення, які стали предметом обговорень на засіданнях міської думи, не сприяли формуванню позитивного образу закладу. За рішенням М. Суханової до складу ради притулку довічним членом було введено її брата, купця 2-ї гільдії К. Смирнова, проти чого виступили О. Церковницький та Ф. Лашенков¹. З рапорту Сумського повітового справника було зрозуміло, що К. Смирнов був людиною непорядною, нічим не займався, скуповував і продавав землі, сестру обманював, вона до нього ставилася з недовірою, проте М. Сухановій потрібна була підтримка, щоб проводити свої погляди і вимоги, під час навіть дикі, порушуючи майже всі статті статуту притулку. «М. Суханова за своїми ідеями та поглядами здавалася жінкою дуже доброю, проте по натурі – дуже зла істота, і це відбивалося на сиротах-дітях з притулку», – таку характеристику дав засновниці Параскеєвського притулку повітовий справник².

На думку сумського вченого Д. Кудінова, диктаторство М. Суханової мало негативні наслідки для самого притулку, призводило до втрати впливу міської думи на прийняття рішень щодо ефективного управління закладом, формувало недбале ставлення до вихованок. По суті, виник відкритий конфлікт між засновницею притулку, яка за новим статутом 1899 р. добилася широких повноважень, оскільки управління справами і господарством цілковито зосереджувалися в її руках. Міська дума втрачала можливість впливати на «правильну постановку справ притулку». Серед негативних наслідків такого управління були: брак продовольства, незабезпечення нормального процесу навчання, утиски персоналу, невиконання статуту, низький освітній ценз педагогів, відсутність належного медичного контролю, що призводило до поширення захворювань у притулку³.

¹ Там само. Арк. 56 зв. – 57.

² Там само. Арк. 65–65 зв.

³ Кудінов Д. Дом господский, а обиход сиротский. URL: <http://www.shans.com.ua/?m=hpage&id=58&page=1> (дата обращения: 18.03.2019).

У листопаді 1902 р. М. Суханова подала клопотання до МВС про передачу притулку до відання Імператорського людинолюбного товариства, мотивуючи, що за станом здоров'я не може наглядати за вихованням дітей і взагалі займатися справами закладу. Проте рада притулку 20 червня 1903 р. ухвалила рішення передати його у відання Сумського міського громадського управління. Після тривалого листування між МВС, Харківським губернатором, Сумським повітовим справником та радою притулку, 25 березня 1906 р. імператор прийняв остаточне рішення передати садибу з майном і капіталом Параскевського притулку Сумському міському громадському управлінню для влаштування лікарні¹.

Прикладів існування приватних закладів опіки над дітьми, відкритих за заповітами різних осіб можна наводити багато. В Одесі 25 січня 1901 р. коштом місцевого домовласника, відставного капітан-лейтенанта М. Бредіхіна відкрито притулок для дітей-жебраків. Благодійник, який помер 1897 р., за духовним заповітом залишив капітал в 50 тис. руб. в Одеській конторі державного банку з тим, щоб відсотки з капіталу витрачались на товариство піклування над малолітніми жебраками віком до 10 років. Притулок отримав назву «Бредіхінський» і розташовувався в центральній частині Молдованки на Дальницькій вулиці в будинку Корбула в п'яти кімнатах. У закладі проживало усього 8 дітей².

Іншим прикладом доброчинності на користь неповнолітніх може служити діяльність одного з найвідоміших багатіїв ХІХ ст. – киянина, купця М. Дегтерева, який власним коштом будував храми, богадільні, жертвував на стипендії для студентів Київського політехнічного інституту, за що був обраний у 1892 р. почесним громадянином Києва³.

Після смерті М. Дегтерева (подружжя не мало дітей) було оголошено його заповіт, за яким усі капітали (близько 2 млн. 400 тис. руб.) та нерухоме

¹ Держархів Харківської області. Ф. 3. Оп. 282. Спр. 528. Арк. 95, 99, 132.

² Бредихинский приют для нищенствующих детей в Одессе. *Трудовая помощь*. 1901. № 3. С. 390–391.

³ Ступак Ф. Я. Благодійність та суспільна опіка в Україні (кінець ХVІІІ – початок ХХ ст.). Київ : Ін-т історії України, 2009. С. 222.

майно майже на 1 млн. 600 тис. руб. передавались на влаштування та утримання доброчинних закладів його імені: богадільні на 500 осіб для престарілих і покалічених осіб обох статей православного сповідання та двох дитячих притулків – на 60 дітей віком від 6 до 13 років та притулку на 100 дітей до 6 років імені його дружини Є. Дегтеревої. Перший притулок було призначено для сиріт, напівсиріт та таких дітей, чиї батьки не мали засобів для їх виховання й навчання. Другий – для безпритульних та бідних малолітніх¹.

Київська міська дума відвела 5 десятин землі під забудову, проект благодійних закладів розробляв академік архітектури В. Ніколаєв². Будівництво дитячих притулків ім. М. Дегтерева було завершено в 1902 р. [Додаток АС]. Один розрахований на 60 дітей, другий – на 100. Загальна вартість притулків становила близько 200 тис. руб.³ Для притулків збудували два триповерхових корпуси. Вихованці відвідували дитячий садок, а потім двокласне училище. При виповненні 13 років випускнику вручався посаг: дві пари білизни та одягу, літнє та зимове взуття, а також гроші для найму житла й початкового облаштування в дорослому житті.

Завідувала доброчинними установами ім. М. Дегтерева спеціальна рада у складі міського голови В. Проценка, членів міської думи І. Дьякова, А. Ржепецького, М. Рузького, членів від купецького товариства М. Чоколова, С. Дитенковського, членів від міщанського товариства Я. Щербинського, М. Дмитрієвського, душеприкажчиків М. Баташова, І. Вікторова, Я. Бернера, А. Балабухи, М. Берестовського⁴. До притулків ім. М. Дегтерева приймали за письмовим клопотанням дітей вдів, покинутих жінок, круглих сиріт, бідних з прислуги, навіть тимчасово дітей солдатів до повернення їх зі служби або за

¹ Благотворительные учреждения коммерции советника, потомственного и почётного гражданина г. Киева Михаила Парфентьевича Дегтерева и приют потомственной почётной гражданки Елизаветы Ивановны Дегтеревой за десятилетие 1902–1912 г. Київ : Тип.-лит. насл. Круглянского, 1913. С. 6.

² Благотворительные заведения коммерции советника и потомственного и почётного гражданина г. Киева Михаила Парфентьевича Дегтерева, сооруженные в городе Киеве на завещанные им на сооружение и содержание средства. 1900–1902 года. Богадельня на 500 человек и два приюта на 100 и 60 детей. Київ : Лит. Я. К. Бенцияновского, 1902. С. 1.

³ Хроника русской благотворительности. *Вестник благотворительности*. 1902. № 12. С. 71.

⁴ Держархів м. Києва. Ф. 163. Оп. 35. Спр. 1. Арк. 1.

рішенням Київського сирітського суду. Показовим можна назвати свідцтво очільниці Плоського опікунства про бідних у Києві М. Ковтунової, видане для розміщення дітей А. Шевчика, призваного на військову службу до армії, дружина якого померла від віспи і залишилося 8 дітей віком від 4 місяців до 16 років. Але з них лише двох дітей прийняли до притулку – 6-ти та 8-ми років, оскільки вони підходили за віком¹.

Прикладів приватної доброчинної ініціативи на користь дітей щодо відкриття притулків, які називали іменами засновників, можна наводити багато і в інших губерніях. У травні 1905 р. в Керч-Єнікале створено сиротинець імені почесного громадянина К. Месаксуді на пожертви вдови підприємця Олени та доньки Надії. За 20 тис. руб. було зведено дім на Карантинній вул. з власною школою, кухнею, ігровим майданчиком на 53 дитини². 1914 р. в Житомирі діяв денний дитячий притулок імені Олександри Виноградової, заклад знаходився на вулиці Дмитрієвській³.

Таким чином, з другої половини XIX ст. простежувалася тенденція до відкриття доброчинних закладів для опіки над дітьми-сиротами, заснованих з приватної ініціативи. Серед організаторів створення дитячих притулків були купці-підприємці, колишні чиновники, члени їхніх родин, які таким чином намагалися реалізувати свою громадянську позицію, залишити свій особистий внесок у справу опіки над сиротами.

Мотивами такої діяльності, очевидно, можна вважати перш за все суспільні інтереси, життєві цінності та особисті сімейні трагедії, пов'язані зі смертю або відсутністю власних дітей.

Доброчинна діяльність представлених осіб носила цілеспрямований і добре спланований характер: М. Дегтерев, М. Гладков, М. Бредіхін задовго до смерті залишили заповіти про надання своїх капіталів на користь безпритульних дітей. З метою увічнення пам'яті про благодійників засновані

¹ Там само. Спр. 42. Арк. 5, 7, 14, 83.

² Савочка А. М. Становлення і розвиток громадської благодійності в Таврійській губернії ... С. 117.

³ Памятная книжка Волынской губернии на 1914 год. [Житомир, 1913]. С. 198.

їхнім коштом та з їхньої ініціативи дитячі притулки отримували імена жертводавців, але історичні події XX ст. поступово знищували це з людської пам'яті.

Як вдалося з'ясувати, більшість приміщень колишніх дитячих притулків збереглася до сьогодні. Для сучасного суспільства цей досвід приватної ініціативи міг би служити яскравим прикладом того, як реалізувати свою суспільну користь і залишити добру пам'ять нащадкам¹.

Висновки до розділу 4

З 30-х рр. XIX ст. до справи опіки та піклування над неповнолітніми долучались різноманітні доброчинні товариства, які надавали відкриту та закриту допомогу. Перевага віддавалась дітям-сиротам та напівсиротам, малолітнім злочинцям, дітям з особливими потребами. Суспільною опікою були охоплені неповнолітні різних вікових категорій від 2 до 19 років усіх верств населення, переважно православного сповідання. Діти отримували професійну ремісничу підготовку.

Різнomanітність форм опіки над дітьми з боку громадських об'єднань була притаманна не тільки столичним містам Російської імперії (Москва, Санкт-Петербург), а й українським – Києву, Харкову, Одесі. Досить поширеним явищем було перебування різних товариств допомоги дітям під заступництвом представників імператорської родини. Товариства, що опікувалися малолітніми злочинцями та підсудними, підпорядковувалися міністерству юстиції. Кошти доброчинних товариств і закладів опіки дітей формувалися за рахунок членських внесків, добровільних одноразових пожертвувань від приватних осіб, за духовними заповітами, субсидій від міського самоуправління чи земства, за рахунок різних концертів, вистав, лотерей-алегрі.

¹ Кравченко О. Опіка над дітьми в Україні наприкінці XVIII – на початку XX ст. : монографія. Харків : ФОП Панов А. М., 2019. С. 210.

Окремо виділимо громадські організації, які опікувалися винятково дітьми: товариства опіки над немовлятами та покинутими дітьми; товариства боротьби з жебрацтвом дітей; товариства допомоги бідним і безпритульним малолітнім сиротам; товариства опіки над дітьми; товариства патронату над неповнолітніми; товариства боротьби з дитячою смертністю; товариства фізичного виховання та захисту дітей; товариства виправних притулків та землеробських колоній для неповнолітніх; товариства допомоги хворим дітям; товариства «Ясла».

Критерієм класифікації організацій був соціальний статус, вікові особливості неповнолітніх та характер допомоги. Товариства опіки над немовлятами піклувались про покинутих новонароджених. Товариства боротьби з жебрацтвом дітей ставили за мету проведення превентивних заходів щодо поширення волоцюжництва серед малолітніх. Товариства допомоги бідним і безпритульним малолітнім сиротам та товариства опіки над дітьми здійснювали матеріальну і моральну підтримку різним категоріям неповнолітніх. Товариства патронату піклувались про неповнолітніх, які відбули покарання. Метою товариств фізичного виховання неповнолітніх був фізичний розвиток дітей шкільного віку та поширення правильного погляду на це батьків і вихователів. Тому товариства влаштовували дитячі садки, купальні, гірки, дитячі школи плавання, колонії за містом для літнього перебування слабких дітей. Товариства виправних притулків допомагали малолітнім злочинцям, які за рішенням суду відправлялись не до в'язниць, а до спеціальних притулків і колоній. Організації допомоги хворим дітям влаштовували літні санітарні станції та колонії для дітей з малозабезпечених родин та сиріт.

Товариства «Ясла» організовували денний притулок малозабезпечених дітей, чиї батьки працювали. Поширення представлених об'єднань на території українських губерній було нерівномірним: найбільша їх кількість була зосереджена в губернських містах, що, очевидно, пояснювалось їх розвинутішим економічним становищем, наявністю залізничного сполучення,

що забезпечувало міграцію населення з навколишніх регіонів до міста й можливість знайти притулок для дітей.

Залучення широкої громадськості, участь кваліфікованих лікарів у діяльності товариств сприяло формуванню соціальної відповідальності привілейованих верств населення перед незаможними, бідними і хворими. Приватна благодійна ініціатива мала цілеспрямований, адресний, всестановий характер. Діяльність товариств допомоги хворим дітям позитивно впливала на поширення елементарних медичних знань серед малограмотного найбільш вразливого міського й сільського населення.

Організацією профілактичної та медичної допомоги хворим та ослабленим дітям в українських губерніях займалися як громадські організації, так і приватні особи. Слід відзначити, що рівень та масштаби цієї допомоги порівняно з європейськими країнами залишалися невисокими. У Російській імперії та на території українських земель лише в 1880-х рр. почалась організація спеціальних лікувально-медичних та оздоровчих закладів. Найбільша кількість літніх та лікувальних колоній знаходилася в Одесі, що, очевидно, пояснювалось сприятливим розташуванням поблизу Чорного моря та лиманів. Колонії відвідували переважно діти шкільного віку з найбільш вразливих родин, ослаблені та хворі. Ініціаторами відкриття колоній виступали здебільшого громадські організації – добродійні медичні та національні товариства, релігійні організації, а також і приватні особи, переважно лікарі. Літні колонії виконували оздоровчо-профілактичні функції, а лікувальні – медичну. Важливе значення мала приватна ініціатива осіб, коштом яких створювалися заклади опіки над дітьми в українських губерніях. Завдяки заповітам і пожертвуванням діяли дитячі притулки, які носили імена засновників.

Результати досліджень даного розділу наведено в публікаціях: [768, 828, 841, 843, 849, 850, 852, 854–857, 859, 860, 862, 867, 871, 872, 878, 882, 884–887].

РОЗДІЛ 5

ЗЕМСЬКІ, МІСЬКІ, СТАНОВІ, ЕТНОНАЦІОНАЛЬНІ ТА КОНФЕСІЙНІ ОРГАНІЗАЦІЇ ОПІКИ НАД ДІТЬМИ

5.1. Земські та міські установи для сиріт і підкидьків

Важлива роль в організації опіки над дітьми-сиротами належала земствам та міським органам управління. З 1864 р. обов'язки у справах суспільної опіки та управління доброчинними закладами ліквідованих ПГО у 34 губерніях покладалися на губернські та повітові земські установи, до яких передавались сирітські заклади¹. Головним контингентом цих закладів були покинуті діти, до яких використовувалися різні назви: незаконнонароджені, незаконні, соромні, підкидьки, байстрюки, покидьки, нещаснонароджені, знайди, підкинуті, позашлюбні, бездоглядні та безпритульні.

Відомий російський історик, економіст Б. Веселовський в «Історії земства за сорок років» відвів розгляду земської суспільної опіки лише 7 сторінок у першому томі обсягом 724 сторінок² і стверджував, що «земства в галузі суспільної опіки не виявили енергії, їх заходи мають більш-менш випадковий характер»³. Припускаємо, що такий поспішний висновок автор зробив під впливом вивчення досвіду окремих земств Російської імперії. І вперше на це звернув увагу М. Ошанін, який стверджував, що земства, навпаки, доклали до цієї справи багато зусиль і уваги, на доказ чого навів статистичні підтвердження витрат земств на утримання сирітських будинків, богаділень, допомогу доброчинним установам, патронаж, колонії та притулки малолітніх злочинців, стипендіатів⁴.

1 січня 1864 р. в Російській імперії було запроваджено «Положення про губернські та повітові земські установи». В українських губерніях земства

¹ ПСЗРИ. Собр. (1825–1881). Т. 39. Ч. 1. № 40458. Гл. 3. Ст. 73, 85 ; ПСЗРИ. Собр. (1825–1881). Т. 39. Ч. 1. № 40934. Ст. 119.

² Веселовский Б. Б. История земства за сорок лет : в 4 т. Санкт-Петербург : Изд-во О. Н. Поповой, 1909. Т. 1. С. 437–444. URL: <https://www.runivers.ru/lib/book19747/592788/> (дата обращения: 14.07.2018).

³ Там само. С. 443.

⁴ Ошанин М. А. О призрении покинутых детей ... С. 21.

були введені в різний час: 1865 р. – у Харківській, Полтавській та Чернігівській губерніях, 1866 р. – у Катеринославській та Херсонській, протягом 1866–1868 рр. – у Таврійській, а 1904 р. на території Правобережної України (Київська, Подільська та Волинська губернії) було введено спрощене земство, а з 1911 р. почало діяти загальне Положення про земські установи¹.

М. Ошанін, аналізуючи діяльність земств, згрупував 34 губернії Російської імперії, де вони були запроваджені, за системою організації опіки над дітьми в чотири групи. До першої, де діяльність з опіки над дітьми мала слабкий розвиток, не входила жодна українська губернія. До другої групи входили губернії, у яких опіка над дітьми передавалася до повітових земств: це Полтавська та Чернігівська. Третя група – це губернії, у яких опіка передавалася не земським установам (в Київській, Волинській та Подільській губерніях опіка над дітьми зосереджувалася в ПГО до початку ХХ ст.). Четверта група, найбільша, включала 20 губерній, де цілковито опіка над дітьми знаходилася у віданні губернських земств: у тому числі Катеринославська, Таврійська, Харківська та Херсонська. Хоча дві губернії не зовсім вписувалися в цю класифікацію: в Полтавській опікою, крім повітових земств, значною мірою завідували добродійні організації, а в Харківській 1910 р. спеціальною постановою справа опіки передавалася до повітових земств².

Децентралізація системи управління соціальними питаннями, передання соціальних установ органам земського і міського управління, на думку М. Горячева, мала ряд переваг: місцева влада намагалася вишукувати необхідні кошти та ефективно їх використовувати; вона була ближче до

¹ Ступак Ф. Я. Діяльність земств у галузі суспільної опіки та добродійності. *Наука. Релігія. Суспільство*. 2009. № 4. С. 143.

² Ошанин М. А. О призрении покинутых детей. Ярославль : Типо-литограф. губ. зем. управы, 1912. С. 24–25.

населення й краще знала його потреби; спиралась на допомогу й підтримку громадян в реалізації цих потреб¹.

На момент запровадження земських установ у 55-ти ПГО перебували 735 закладів з 34-ма відділеннями, серед них 21 сирітський будинок з двома відділеннями та 8 виховних будинків із 14-ма відділеннями². На початку ХХ ст. земства Російської імперії утримували 35 сирітських притулків і притулків для підкидьків, у яких виховувалося близько 8 тис. дітей³.

У зв'язку з недостатнім фінансуванням та недосконалістю російського законодавства способи опіки в земських установах були різноманітними. Губернські та повітові земські управи утримували та фінансували притулки для вихованців-підкидьків та сиріт (Херсонське та Чернігівське земства), віддавали дітей годувальницям у села за певну фіксовану оплату або видавали грошову допомогу міським управлінням (у Керчі), передавали справу утримання малолітніх доброчинним товариствам (Харківському товариству опіки малолітніх безпритульних сиріт)⁴.

На земства після ліквідації ПГО було покладено й турботу про підкидьків. З самого початку земства зіткнулись із суттєвими проблемами: висока смертність дітей, безконтрольне становище їх у сім'ях годувальниць і вихователів, зловживання щодо догляду за дітьми з боку годувальниць, отримання ними плати за померлих сиріт. Прослідковувались також і зловживання з боку матерів, які підкидали власних дітей, а потім забирали їх у якості платних вихованців земства або домовлялись з тією ж метою з годувальницями⁵. Такі випадки неодноразово згадувались у тогочасних публікаціях. Наприклад, такий промисел було викрито у Миколаєві. Селянка

¹ Горячев М. Д. Просветительская и благотворительная деятельность земских учреждений в России. Самара: Самарский университет, 2004. С. 172.

² Максимов Е. Д. Очерк земской деятельности в области общественного призрения. *Антология социальной работы* / сост. М. В. Фирсов : в 5 т. Москва: Сварог-НВФ СПТ, 1999. Т. 1. История социальной помощи в России. С. 29.

³ Максимов Е. Д. Очерк истории развития и современного положения общественного призрения в России. *Общественное и частное призрение в России*. Санкт-Петербург, 1907. С. 51.

⁴ Селиванов А. Ф. Воспитательные, сиропитательные и сиротские дома, приюты для подкидышей и приюты для малолетних. *Общественное и частное призрение в России*. Санкт-Петербург, 1907. С. 194–196.

⁵ Отчёт о деятельности Херсонского земства по призрению покинутых детей / сост. М. П. Рашкович. Херсон : Тип. О. Д. Ходушиной, 1890. С. 1.

Секлетія Степуркова, 23 років, найнялася годувальницею й отримала задаток 7 руб. спеціально для розміщення своєї дитини до Херсонського притулку покинутих немовлят, але на службу не з'явилася. Її розшукали й виявилося, що власну дитину вона передала Анні Білій. С. Степуркова поцікавилася, в якому стані перебувала її дитина, і знайшла її брудною, голодною, не спеленутою, у жахливому стані. Тому шокована Секлетія вирішила відмовитися від вигідного місця годувальниці. Виявилося, що А. Біла була посередницею, брала від 3–7 до 15–25 руб. за незаконнонароджених дітей, щоб здати їх потім до притулку, і навіть вишукувала своїх клієнтів у пологовому відділенні міської лікарні, яке регулярно навідувала¹.

Отже, таємний прийом дітей сприяв розвитку промислу доставки дітей до притулків і підкидання дітей навіть людьми забезпеченими. Тому було вирішено припинити безконтрольний прийом підкидьків. 1899 р. було ліквідовано таємний прийом дітей у Таврійському земстві. Лише в Херсоні до 1904 р. зберігався закритий таємний прийом підкидьків².

Підкинутих дітей часто залишали поблизу дверей притулків, біля будинків багатих осіб, іноді з записками, в яких повідомлялось ім'я, факт хрещення, інша інформація. Знайд відправляли до поліцейських дільниць, розшукували родичів чи близьких, а потім передавали до відповідних земських, міських або доброчинних установ.

У фонді управління Харківського поліцмейстера зберігаються численні документи щодо підкидьків, яких залишали в людних місцях: їх знаходили в вагонах та на залізничних вокзалах, поблизу Москалівської церкви та реального училища. 2 жовтня 1873 р. знайдено немовля біля будинку дружини статського радника В. А. Франковського, відомого у Харкові лікаря-філантропа. «Дитинка, хлопчик, близько 1 місяця, загорнутий в стару

¹ По разным вопросам: признание подкинутых детей. *Трудовая помощь*. 1902. № 3. С. 440.

² Там само. С. 436.

теплу чорну кофту, полотняну пелюшку, спеленутий чорною стрічкою, на голові чорна шерстяна хустка», – такий опис знайди було зроблено в поліції¹.

Підкидьків до богоугодних закладів приносили випадкові перехожі. 6 липня 1874 р. на Леваді знайдено немовля віком близько 2 днів². На ім'я пристава Харківської 8-ї монастирської дільниці надійшла заява від купця 2-ї гільдії Федора Прокоповича Ковалевського про дівчинку, знайдену в ніч з 25 на 26 травня 1874 р. У заяві зазначалося, що дитинка була загорнута в марлеву жовтого кольору ковдрочку, дві полотняні пелюшки, голова покрита білою хусточкою, при ній конвертик на ім'я Ковалевського з запискою «Народилася 20 травня, в понеділок, не хрещена, за ради Бога прийміть»³. Іншій дитинці пощастило більше. 8 травня 1874 р. в заяві дворянки Варвари Миколаївни Рашке зазначалося, що на її дачі по вулиці Малинівській, підкинуто немовля жіночої статі, на ім'я Анна Євгенівна, в полотняній сорочці, в золоченому хрестикі і сережками. В. Рашке залишила дівчинку з речами під свою опіку⁴.

Кидали «плід кохання» не лише люмпени, а й благородні особи. 7 липня 1874 р. помічник пристава 6-ї дільниці Харкова Погорелов склав акт: дитинка, близько 2 тижнів, хлопчик, при ньому записка: «Ім'я цього малюка Олександр, від благородної дами, хто знайде, прошу віддати немовля до пологового покою № 36, тому що я буду висилати гроші, а також одяг для цієї дитини, для чого прошу не знищувати номер мого малюка. Прізвище мого малюка Тайнов». Знайдено було немовля поблизу будинку Масловича на Конторській вулиці, при ньому серветка і носова хусточка з міткою «ВКовъ»⁵.

Знайдених дітей приносили до поліцейських дільниць, писали заяву, складали протокол, а потім віддавали до відділення підкидьків земського пологодопоміжного закладу на Старо-Московській вулиці. Пристави

¹ Держархів Харківської області. Ф. 52. Оп. 1. Спр. 134. Арк. 14 зв.

² Там само. Арк. 25.

³ Там само. Арк. 44–44 зв.

⁴ Там само. Арк. 47, 49 зв.

⁵ Там само. Арк. 96.

складали запити на пошук батьків і винних у підкиданні, але як правило, це було безрезультатно.

Відомі випадки, коли до земських притулків потрапляли діти, чиї матері перебували в лікарнях. Наприклад, з Олександрівської та Миколаївської міських лікарень до Харківського земського притулку нерідко передавалися малюки під тимчасову опіку. Але матері їх потім не забирали 1911 р. з 35 присланих дітей матерям було повернуто – 12, померло – 10, залишилося під земською опікою – 13¹.

Відкритий прийом дітей земськими притулками передбачав надання наступної інформації: 1) метричного свідоцтва; 2) довідки щодо ідентифікації особи, яка принесла немовля; 3) довідки поліції, що батьки з причини бідності не можуть виховувати малюків. Отже, при цьому складно було зберегти таємницю народження дитини та приховати особу, необхідно було довести потребу опіки. Від наявності цих документів залежало, чи приймуть підкидька до притулку².

Перевагами відкритого прийому називалися: упередження промислу доставки дітей; відносна дешевизна. Часто земства створювали притулки для тимчасового перебування підкидьків, а потім влаштовували їх у села. Передача земствами знайдених немовлят у села на виховання й годування мала свої недоліки: виникали складності щодо їх медичного догляду; було поширено промисловий характер прийому дітей у родини, що негативно відображалось на їхній подальшій долі; були поширені венеричні хвороби (сифіліс) в родинах годувальниць, які передавались немовлятам під час годування. На кожну дитину заводилася статистична карта [Див. Додаток АТ], куди вносилися дані щодо фізичного розвитку немовля, приймну родину.

Чернігівське губернське земство взяло на себе справи та капітали ПГО 2 листопада 1865 р. У відання земства перейшли лікарні в Чернігові та

¹ Держархів Харківської області. Ф. 304. Оп. 1. Спр. 3219. Арк. 37.

² По разным вопросам: признание подкинутых детей. *Трудовая помощь*. 1902. № 3. С. 441.

Ніжині з чоловічим та жіночим відділенням, будинок для божевільних, фельдшерська школа, богадільні в Чернігові, Ніжині та Глухові з відділеннями чоловічим, жіночим та інвалідним, робочий будинок та сирітський будинок з ремісничим класом при ньому¹.

Кількість вихованців закладу значно перевищувала визначену за штатом. 1870 р. за штатом Чернігівський земський сирітський будинок було розраховано на 35 хлопчиків та 30 дівчаток, але там проживало 46 хлопчиків та 29 дівчаток². У 1876 р. – 93, 1879 р. – 124³. На початку 1880-х років кількість вихованців перевищувала 100 осіб: 1882 р. у закладі проживало 86 хлопчиків та 41 дівчинка⁴.

Рішення про прийом до сирітського дому приймала міська управа, розглядаючи кандидатури всіх дітей, чиї батьки або родичі подавали письмове прохання (клопотання). Перевага віддавалась круглим сиротам, яких приймали позаштатно. Батькам, родичам чи опікунам повідомлялось про це за місцем проживання через повітові управи та поліцейські управління для того, щоб діти були доставлені до сирітського будинку⁵.

Становий склад вихованців Чернігівського земського будинку був досить строкатий: на початку 1870-х рр. переважали діти дворян, військовослужбовців, міщан, казенних селян, козаків та тимчасовозобов'язаних⁶, наприкінці ХІХ ст. переважна більшість вихованців притулку належала до селянства, козацтва, міщанства; були серед них також діти купців, земських фельдшерів, солдатів та нижчих чинів, чиновників та дворян, усі – православного сповідання⁷.

¹ Обзор деятельности Черниговского губернского земства по общественному призрению от 1865 по 1902 год. *Земский сборник Черниговской губернии*. 1904. № 8. С. 60. Подпись: N. N.

² О замещении сирот в сиротский дом. *Земский сборник Черниговской губернии*. 1870. № 8. С. 117–118.

³ Обзор деятельности Черниговского губернского земства по общественному призрению от 1865 по 1902 год. *Земский сборник Черниговской губернии*. 1904. № 9–10. С. 110. Подпись: N. N.

⁴ ЦДІАК України. Ф. 442. Оп. 520. Спр. 58. Арк. 43 зв. – 44.

⁵ О замещении сирот в сиротский дом. *Земский сборник Черниговской губернии*. 1870. № 8. С. 129.

⁶ Отчёт Черниговской губернской земской управы по общественному призрению за 1869–70 г. Отдел V. По общественному призрению. *Земский сборник Черниговской губернии*. 1870. № 9. С. 205.

⁷ Сиротский дом. *Отчет Черниговской губернской земской управы за 1898 год*. Чернигов : Тип. губ. правл., 1899. С. 250–251.

З 1869 р. протягом 12 років при Чернігівському сирітському домі існував ремісничий клас¹, у якому навчались ремеслам 20 постійних учнів (10 стипендіатів і 10 сиріт) та 51 дитина, які приходили вільно в різні терміни. Діти навчались ремеслам: столярному й токарному, слюсарному, ковальському, швацькому, дівчата – чоботарному².

Спроби реорганізувати сирітський заклад наприкінці XIX ст. декілька разів намагалася реалізувати губернська земська управа. Проте позитивних наслідків це не принесло. При сирітському будинку було відкрито окрему школу для підготовки дітей. Випускникам школи надавалася пільги 3-го розряду з відбування військової повинності³. Але рівень освітньої підготовки сиріт залишався невисоким, умови перебування в закладі – скрутними, що призвело до ліквідації сирітського притулку постановою губернського земського зібрання 15 листопада 1900 р.⁴.

Під опікою земства перебували також вихованці поза межами сирітського будинку – вони передавались на піклування до селянських родин. До цієї категорії належали підкидьки, діти, народжені від психічно хворих матерів, діти злочинців і волоцюг⁵ та напівсироти, на утримання останніх земство видавало батькам матеріальну допомогу. Відкритою опікою користувались діти від народження до 10 років⁶. Хоча іноді підкидьки опікувалися земствами й до 14 років⁷. Якщо дітей за рішенням суду віддавали на виховання, то після досягнення повноліття (21 рік) їх зараховували до певного станового товариства. Наприклад, у журналі Чернігівської губернської земської управи зазначалося, що 1859 р. був відданий за рішенням земського суду на виховання священика містечка

¹ Морозова А. З історії Чернігівського сирітського будинку. *Сіверянський літопис*. 2008. № 1. С. 49.

² Отчёт Черниговской губернской земской управы по общественному призрению за 1869–70 г. Отдел V. По общественному призрению. *Земский сборник Черниговской губернии*. 1870. № 9. С. 206.

³ ЦДІАК України. Ф. 707. Оп. 209. Спр. 179. Арк. 5.

⁴ Морозова А. З історії Чернігівського сирітського будинку. *Сіверянський літопис*. 2008. № 1. С. 51.

⁵ Держархів Чернігівської області. Ф. 131. Оп. 1. Спр. 1776. Арк. 19 зв., 53.

⁶ О сиротах, призречаемых в семействах вне сиротского дома. *Отчет Черниговской губернской земской управы за 1898 год*. Чернигов : Тип. губ. земства, 1899. С. 286–287.

⁷ Общественное призрение. *Отчет Черниговской губернской земской управы за 1913 год*. Чернигов : Тип. губ. земства, 1915. С. 259.

Любеча Федора Романова 9-річний хлопчик Дмитро, мати якого Макрина, невідомого походження, померла. Священик отримував за хлопчика 15 руб. сріблом на рік до його 16-річчя. А з 16 років до повноліття – без плати. 1871 р., коли підлітку виповнився 21 рік, його було зараховано до громади селян-власників с. Розсудова Редьківської волості¹.

На початку ХХ ст. Чернігівське земство продовжувало опікуватися сиротами та підкинутими дітьми. 1901 р. земство утримувало 42 підкидьків, відправляючи їх на виховання до селянських родин, за кожну дитину виплачуючи по 2–5 руб. на місяць. Земські збори асигнували на ці цілі у 1901 р. 4613 руб. 2 коп.². З 1902 р. опіка над сиротами та підкидьками перейшла до сфери діяльності повітових управ³. 1904 р. під опікою губерньського земства перебувало 155 дітей, які виховувались у 87 родин. Крім того, земство видавало стипендії колишнім вихованцям сирітського будинку, на що в 1904 р. було витрачено 5432 руб. 6 коп.⁴.

У Полтавській та Чернігівській губерніях земства щомісяця відраховували по 2 руб. до ощадної каси на ім'я вихованця до досягнення 12-річного віку. Якщо дитина помирала, ця сума розподілялася між тими, хто залишився. До 12 років накопичувалася сума 300–500 руб. Для прийомних родин ця сума була стимулом, щоб дитину всиновити. А нерідко рідні та прийомні діти брали між собою шлюб⁵.

Херсонське губерньське земство отримало від ПГО усього 6 підкидьків⁶. 1868 р. земство влаштувало будинок для підкидьків з таємним прийомом дітей, яких намагалися негайно роздати в селянські родини за плату. За

¹ Держархів Чернігівської області. Ф. 140. Оп. 1. Спр. 4. Арк. 1, 5 зв., 20, 25, 25 зв.

² Ван-Путерен М. Д. Исторический обзор призрения ... С. 359.

³ Кравченко О. В. Опіка над дітьми на Чернігівщині у ХІХ – на початку ХХ ст. *Ніжинська старовина* / Центр пам'яткознавства Національної академії наук і Українського товариства охорони пам'яток історії та культури. Київ, 2013. Вип. 16 (19). С. 64.

⁴ Общественное призрение. *Отчет Черниговской губернской земской управы за 1904 год*. Чернигов : Тип. губ. земства, 1905. С. 252.

⁵ Ошанин М. А. О призрении покинутых детей. Ярославль : Типо-литогр. губ. зем. управы, 1912. С. 99.

⁶ О современном положении дела призрения бесприютных и покинутых детей в России. *Трудовая помощь*. 1913. № 7. С. 132. Подпись: Д-о.

дитину до 2-річного віку земство платило 48 руб. на рік. Поступово плата зменшувалась. Вихователь міг у будь-який час повернути дитину земству¹.

Херсонське земство, одне з найенергійніших у плані опіки над підкидьками, витрачало значні капітали. За перші 30 років існування Херсонського земського притулку для підкидьків у ньому перебувало 10075 дітей, з яких 6188 (61,42 %) померло, 2275 (22,58 %) було віддано на опіку та 1612 (16 %) залишались на наступний рік².

Херсонський земський сирітський дім складався з чоловічого (60 вихованців) та жіночого відділень (42 дівчинки)³. У 1878 р. були прийняті правила прийому до сирітського будинку Херсонського губернського земства, згідно з якими до закладу приймалися діти від 7 до 12 років, народжені в Херсонській губернії, круглі сироти, а також діти, які мали лише одного з батьків, нездатного до праці. Бажаючи віддати дітей до сирітського будинку подавали прохання до місцевої повітової земської управи, додаючи метричне свідоцтво про народження та свідоцтво про недостатність коштів. Цей документ мали право видавати особам дворянського походження предводителі дворянства, а іншим особам – поліцейські управління⁴.

1882 р. з приміщень богоугодних закладів було виведене жіноче відділення Херсонського сирітського будинку. Для жіночого відділення земство влаштувало в центрі міста власне приміщення з широким двором та невеликим садом⁵. Наглядачкою була О. Юршевська, помічницею – пані Колесникова, яка навчала дівчат рукоділлю та домашньому господарству.

¹ Селиванов А. Ф. Воспитательные, сиропитательные и сиротские дома, приюты для подкидышей и приюты для малолетних. *Общественное и частное призрение в России*. Санкт-Петербург, 1907. С. 196.

² О современном положении дела призрения бесприютных и покинутых детей в России. *Трудовая помощь*. 1913. № 7. С. 133. Подпись: Д-о.

³ Отчёт о благотворительных учреждениях Херсонского земства за 1880 год. Херсон : Тип. Н. О. Ващенко, [1880]. С. 12.

⁴ Правила приема в сиротский дом Херсонского губернского земства. *Систематический свод постановлений Херсонского губернского земского собрания 1865–1888 гг.* Одесса : Тип. «Одес. новостей», 1888. С. 143.

⁵ Исторический очерк деятельности Херсонского губернского земства за 1865–1899 гг. Херсон : Паров. типо-лит. О. Д. Ходушиной, 1905. С. 175.

Дівчаток навчалось 44, у тому числі одна своєкоштна, 23 з них навчалися в прогімназії, 3 – у педагогічному класі, 18 – у підготовчій школі¹.

З 1 жовтня 1884 г. чоловіче відділення було переведено до міста у спеціально найнятий губернської управою будинок купця Л. Гурфінкеля. Наглядачем був П. Алексєєв, його помічником – Р. Яцунов².

На початку 1884–1885 навчального року в чоловічому відділенні Херсонського сирітського будинку опікувалось 60 вихованців: з них 9 навчалися у гімназії, 11 – у прогімназії, 6 – у реальному училищі, 13 – у міському училищі, 4 – у морехідних класах, 1 – в учительській семінарії та 16 – у підготовчій школі³.

На 1 січня 1884 р. під опікою земства перебувало 168 підкидьків (71 хлопчик та 97 дівчаток). У 1885 р. прибуло 202 дитини: 85 хлопчиків та 117 дівчаток. Протягом року було віддано під опіку в села 36 дітей: 14 хлопчиків та 22 дівчинки. Померло 133 дитини: 61 хлопчик та 72 дівчинки, тобто смертність становила близько 36 %. Усі підкинуті діти віддавались годувальницям у села з оплатою по 4 руб. на місяць⁴. За перше десятиліття існування земства всього було прийнято підкидьків – 401, на їх утримання витрачено близько 16 тис. руб. Протягом другого десятиліття прийнято 1737 підкидьків, витрачено понад 82 тис. руб.⁵

Херсонське земство запроваджувало певні прогресивні зміни, що стосувалися вихованців. До створення земства діти навчалися у школі при сирітському будинку лише до 12-ти років включно, а з 13-ти років – змушені були залишати заклад. З 1868 р. за клопотанням Херсонського земства термін перебування сиріт у закладах було продовжено до 16-ти років. З 1879 р. земство вирішило залишати вихованців у сирітському будинку до закінчення

¹ Отчёт о благотворительных учреждениях Херсонского губернского земства за 1884 год. *Сборник Херсонского земства*. 1885. № 3. С. 209.

² Там само. С. 207.

³ Там само. С. 208.

⁴ Там само. С. 214.

⁵ Краткий очерк двадцатилетней деятельности Херсонских земских учреждений / докл. Ф. П. Никитина. [Херсон : Тип. Н. О. Ващенко, 1885]. С. 7.

курсу навчання, тобто й після 16-ти річного віку¹. Запровадження земств призвело до зміни соціального складу вихованців сирітського будинку. Якщо за часів існування ПГО до Херсонського сирітського закладу приймалися лише діти дворян та чиновників, то при земстві – усіх станів. Наприклад, у 1894–1895 рр. у чоловічому відділенні було 69 вихованців, серед них 28 – це були діти дворян, купців, чиновників, 31 – солдат, селян та міщан, ще 10 – очевидно невизначено. У жіночому відділенні було 40 дівчаток: 23 – з дворян, купців, чиновників, 17 – діти солдат, селян, міщан. Після закінчення навчання та виходу з сирітського будинку діти віком 16–17 років отримували від земства субсидію 10 руб. на місяць до знаходження нового місця праці².

До притулку приймалися діти не старші одного року таких категорій: 1) позашлюбні немовлята, які втратили матерів; 2) позашлюбні немовлята матерів, які через бідність не могли утримувати дітей; 3) підкидьки, ніким не прийняті на виховання. Підкидьки приймалися винятково через поліцію. Якщо мати, яка віддала дитину, бажала годувати її у себе вдома – вона отримала грошову допомогу. Законні діти не старші 10 місяців допускались на тимчасове годування до річного віку, якщо мати не могла годувати дитину грудьми.

На підставі звіту за 1903 р. можна встановити, що за рік було прийнято до Херсонського притулку 724 дитини, з них за фізичними даними нормальному розвитку відповідали лише 68 %. Протягом року померло 434 дитини, смертність серед недоношених досягала 83 %, серед слабо народжених – 51 %, серед нормальних – 39 %. Серед усіх померлих дітей – 84 % становили немовлята до року. Загальний відсоток смертності мав тенденцію до зниження: за 1874–1883 рр. померло 78,63 % вихованців, а за 1894–1903 рр. – 55,62 %³.

¹ Исторический очерк деятельности Херсонского губернского земства за 1865–1899 гг. Херсон : Паров. типо-лит. О. Д. Ходушиной, 1905. С. 175.

² Там само. С. 178.

³ О современном положении дела призрения бесприютных и покинутых детей в России. *Трудовая помощь*. 1913. № 7. С. 133. Подпись: Д-о.

1867 р. Харківське земство отримало підкидьків від ПГО і, створивши відділення для покинутих батьками дітей, вирішило передати їх до богадільні в Сабуровій дачі. Умови перебування дітей разом з дорослими старими і божевільними виявилися непридатні для їхнього виживання¹. Так, наприклад, 1868 р. з 57 дітей померло 51², у 1870–1871 рр. померли всі 11 немовлят³, тому у 1872 р. підкидьків перевели з богадільні до будинку земського повивального училища. З того часу на нещасних дітей звернули увагу дами з приватного гуртка на чолі з княгинею О. Крапоткіною. 1874 р. жінки заснували «Товариство опіки над безпритульними малолітніми дітьми та сиротами в Харкові»⁴, метою якого було піклування й виховання підкинутих дітей⁵. Харківське земство передало дітей цій організації, про що вже йшлося у підрозділі 3.1 дисертації.

Таврійське земство у спадок від ПГО отримало в 1866 р. богадільню з сирітським відділенням. Під час ліквідації ПГО під опіку земства було передано 14 підлітків та 10 немовлят⁶. У 1867 р. коштом земства і доброчинців, поза богоугодних закладів, в окремому будинку, було влаштовано відділення для сиріт. Очевидно, Таврійське земство виділяло на дітей найбільші суми: по 110 руб. на рік, замість 60 руб. Отже, всього на 15 підлітків та 12 немовлят було витрачено 2970 руб. До сирітського відділення Таврійського земства, крім сиріт усіх станів, приймалися діти арештантів і підкидьки⁷. У доповіді ревізійної комісії Таврійському земському зібранню за 1872 р. відзначалося, що сирітське відділення розміщувалося в будинку губерньського земства, займало 9 кімнат, з яких 3 – для грудних немовлят.

¹ Звенигородский С. Призрение покинутых детей (подкидышей) в Харьковской губернии. *Врачебная хроника Харьковской губернии*. 1911. № 5. С. 435.

² Ван-Путерен М. Д. Исторический обзор призрения ... С. 318.

³ Фатеева О. М. Діяльність Харківського товариства опіки безпритульних малолітніх сиріт (1874–1912 рр.). *Збірник наукових праць. Серія : Історія та географія* / Харківський національний педагогічний університет ім. Г. С. Сковороди. 2000. Вип. 4. С. 208.

⁴ Звенигородский С. Призрение покинутых детей (подкидышей) в Харьковской губернии. *Врачебная хроника Харьковской губернии*. 1911. № 5. С. 437.

⁵ Держархів Харківської області. Ф. 3. Оп. 258. Спр. 15. Арк. 17.

⁶ Вопросы общественной помощи в земской и городской жизни. VI. Из истории детского призрения в Таврическом земстве. *Вестник благотворительности*. 1898. № 10. С. 53.

⁷ Ван-Путерен М. Д. Исторический обзор призрения ... С. 289.

Дітей з 1 року 1 міс. переводили до відділення підлітків (2 кімнати), з 4 років – до відділення дорослих (2 кімнати). За штатом передбачалось утримувати 45 сиріт, а реально було вдвічі більше. Збільшення штату на 10 осіб додало до бюджету 1100 руб., але проблему не вирішило. 1874 р. смертність дітей сягала 43 %, більшою була лише в Одеському Павловському притулку (74 %)¹. 1875 р. На засіданні надзвичайних губерньських земських зборах Таврійського земства було вирішено збудувати нове приміщення дитячого притулку, на що було асигновано 25 тис. руб.²

У Сімферопольському притулку для підкинутих дітей існувало спеціальне приміщення для годувальниць. З цього притулку дітей передавали для вигодовування стороннім особам за певну плату³. Причому використовувався диференційований підхід і заохочувальні методи: якщо жінка не мала власної дитини і годувала 2-х вихованців, то отримувала 10 руб. на місяць, якщо мала власну дитину та одного вихованця – отримувала 5 руб. на місяць. За 3–20 дитину отримувала 10 коп. на добу. При досягненні вихованцем 1 року – жінка отримувала премію в 7 руб. на кожного немовля. На дитинку видавалось 10 пелюшок, по 3 сорочки та сповивальника, байкова та марселева ковдра. Підлітки та школярі отримували взуття, одяг, білизну. Усі діти шкільного віку обов'язково навчалися грамоті в сільських школах, ремеслам. Коли виходили заміж вихованцям видавалось по 50 руб.⁴.

Незважаючи на різноманітність земської опіки над дітьми, брак коштів був головним гальмом в реалізації різних форм опіки. Це очевидно пояснювалось тим, що постійно збільшувалась кількість покинутих дітей, а щороку витрати на земських підкидьків і сиріт зростали. Це яскраво видно, на прикладі діяльності Херсонського притулку для підкидьків: 1875 р. до притулку надійшло 98 дітей, на них було витрачено 6 тис. 479 руб. 18 коп.

¹ Там само. С. 291.

² Там само. С. 293.

³ Отчет о деятельности Херсонского земства по призрению покинутых детей / сост. М. П. Рашкович ... С. 1–2.

⁴ Ван-Путерен М. Д. Исторический обзор призрения ... С. 305.

1900 р. кількість дітей зросла до 610, а витрати становили 44 тис. 998 руб. 11 коп¹.

Земства прагнули розділити фінансові витрати на утримання сиріт з міськими органами самоврядування, вказуючи, що саме міста були головними постачальниками підкидьків. Про це неодноразово наголошувалося в доповідях Таврійської губернської земської управи². Наприклад, Керченська міська дума наполягала на збільшенні субсидій на утримання підкидьків від губернського земства, а Таврійське земство закидало, що воно не може нести тягар опіки над підкидьками самотійно, оскільки постачальниками незаконнонароджених залишалися міста, а не повіти [Див. Додаток АУ]. На початку ХХ ст. за 5 років було доставлено 2684 дитини, або 0,035 % населення Таврійської губернії, у тому числі 1683 (понад 62 %) – із Сімферополя та повіту, 399 – з Севастопольського градоначальства, 262 – з Керченського градоначальства, 123 – з Мелітополя та повіту, 94 – з Феодосії та повіту, 37 – з Ялти та повіту, 9 – з Євпаторії та повіту, 4 – з Бердянська та повіту, 73 – з залізничних станцій³. Згідно звіту по земському дитячому притулку за 9 місяців 1915 р. до сирітського відділення було доставлено поліцією 887 дітей, причому 507 (понад 57 %) – знайдено на території Сімферополя [Див. Додаток АУ]⁴. На збільшення кількості підкидань в містах впливали такі соціальні та економічні чинники як розвиток торгівлі в містах, переселення людей до міст, бідність населення, слабка забезпеченість чиновництва, підкидання дітей солдатами.

Харківське земство також вважало піклування над підкидьками важкою фінансовою ношею для земства, намагалось залучити до цієї справи міське управління. Гарячі дебати між Товариством опіки над безпритульними малолітніми дітьми, губернським земством та міською думою свідчили про

¹ По разным вопросам: признание подкинутых детей. Трудовая помощь. 1902. № 3. С. 442.

² Там само. С. 443.

³ Ван-Путерен М. Д. Исторический обзор признания ... С. 301–303.

⁴ Журналы заседаний Таврического губернского земского собрания 50-й очередной сессии с 14 по 22 января 1916 года и чрезвычайной сессии 29 марта и 15 августа 1916 г. Симферополь : Тип. Таврич. губ. земства, 1916. С. 171.

те, що Товариство не мало фінансових можливостей утримувати підкидьків, переданих йому в опіку ще 1874 р., а земство прагнуло перекласти на місто піклування над немовлятами, знайденими на території Харкова. Товариство заявило, що з 1 січня 1911 р. через брак коштів прийом підкидьків до притулку припиняється, заклад закривався. Земство натомість оголосило, що з 1 січня 1912 р. відмовляється від опіки над покинутими дітьми, доставленими з міст¹. Справа дійшла до Сенату та закінчилась так: з 1911 р. опіка над сиротами передавалася Товариством опіки над безпритульними малолітніми дітьми Харківській земській управі, при якій було створено відділ покинутих дітей². Лікар С. Звенигородський, який завідував притулком Товариства, покинув службу, а з 20 травня його замінила жінка-лікар Т. Пономарьова³.

Отже, через 37 років, внаслідок фінансових проблем опіка над дітьми від товариства знову перейшла до земства. 1912 р. Липковатівську сільськогосподарську школу також було передано Харківському земству⁴, яке видавало за утримання вихованців по 3 руб. на місяць⁵. Земство орендувало приміщення для дорослих дітей на Белгородській вулиці № 11, було вирішено запросити лікаря-сіфілідолога для обслідування сільського патронажу⁶. Після 1911 р. притулок Харківського губернського земства знаходився на вулиці Вознесенській 3⁷. У закладі опікувались діти від немовлят до 18 років включно⁸. З 1901 р. по 1913 р., за нашими підрахунками, було усиновлено лише 210 вихованців⁹.

¹ Держархів Харківської області. Ф. 45. Оп. 1. Спр. 3469. Арк. 1–2.

² Журнал очередного собрания Харьковской городской думы № 38 от 18. 11. 1911 г. *Известия Харьковской городской думы*. 1911. № 11. С. 440. Держархів Харківської області. Ф. 304. Оп. 1. Спр. 3219. Арк. 1.

³ Доклады Харьковской губернской земской управы губернскому земскому собранию чрезвычайной сессии 2-го июня 1911 года. Харьков : Тип. «Печат. дело», 1911. С. 20

⁴ Фатеева О. М. Діяльність Харківського товариства опіки безпритульних малолітніх сиріт (1874–1912 рр.). *Збірник наукових праць. Серія : Історія та географія* / Харківський національний педагогічний університет ім. Г. С. Сковороди. 2000. Вип. 4. С. 211.

⁵ Держархів Харківської області. Ф. 304. Оп. 1. Спр. 3219. Арк. 1.

⁶ Там само. Спр. 3219. Арк. 48–49.

⁷ Там само. Спр. 3412. Арк. 32.

⁸ Там само. Спр. 3416. Арк. 6.

⁹ Там само. Спр. 3459. Арк. 1–4.

Св. Синодом були дані роз'яснення, що позашлюбних дітей, народжених після видання Закону від 3 червня 1902 р., необхідно було записувати на ім'я матерів, але без додавання слів «незаконнонароджений» або «позашлюбний». Навіть єпархіальне начальство дозволяло клопотати про виключення цих слів з метричних актів до видання Закону 3 червня 1902 р. Приписки «незаконнонароджений» або «позашлюбний» щодо осіб узаконених дозволялось виключати з метричних записів¹.

Таврійське земство щорічно витрачало на утримання підкидьків 20 тис. руб., Херсонське – 12 тис. руб.². Катеринославське і Таврійське – відправляли підкидьків у сільські або міські родини, де діти зазвичай залишалися³. Передання земствами дітей на виховання в села мало свої позитивні та негативні наслідки. З одного – зменшувалася дитяча смертність в патронажі, але це могло пояснюватися тим, що хворих дітей годувальниці мали негайно повертати до земських притулків, де вони залишалися до видужання або смерті. З іншого боку, в селах складніше було організувати виховний і медичний нагляд за вихованцями-підкидьками, промисловий характер прийому дітей несприятливо відбивався на їхній долі, по-третє, негативний вплив мало поширення сифілісу в селах, коли від земських вихованців заражалися годувальниці, а потім і члени їхніх родин⁴.

Про існування земського сирітського будинку в Полтаві даних не виявлено, очевидно його там і не було. Земська управа прийняла від ПГО в 1866 р. двох підкидьків: одного віддали до Роменської богадільні, іншого – до Лубенської лікарні⁵. М. Ван-Путерен писав, що за постановою земських зборів 1873 р. проектувалось відкрити притулок для підкидьків, але ця ідея втілення не знайшла⁶. Ревізійна комісія запропонувала Полтавським губернським зборам 1888 р. передати 34 підкидьки на виховання

¹ Обзор церковной и общественной жизни в России и за границей. *Вера и жизнь*. 1913. № 14–15. С. 112.

² Гинзбург Н. Призрение подкидышей в России. *Трудовая помощь*. 1904. № 5. С. 595–621. С. 611.

³ Гинзбург Н. Призрение подкидышей в России. *Трудовая помощь*. 1904. № 6. С. 72–102. С. 74.

⁴ Вопросы общественной помощи в земской и городской жизни. VI. Из истории детского призрения в Таврическом земстве. *Вестник благотворительности*. 1898. № 10. С. 59.

⁵ Ван-Путерен М. Д. Исторический обзор призрения ... С. 214.

⁶ Там само. С. 213.

Полтавському дамському добродійному товариству, під опікою якого вже знаходилося 9 осіб з 2-річного віку, але збори нічого не вирішили, ситуація не прояснилася. У результаті з 17 дітей, доставлених поліцією у 1888 р., померло 13¹.

Тривалий час губернське й повітові земства також з'ясовували з цього приводу стосунки, перекидаючи відповідальність одне на одного. Активно обговорювалися різні варіанти фінансування опіки над підкидьками. Наприклад, Кременчуцька земська управа вважала, що губернське земство повинно створити особливий фонд. Пирятинське земство наполягало, що до 10-річного віку вихованців повинно опікувати повітове земство, а з 10 років, коли потрібно навчання, губернське земство. Кобеляцьке повітове земство було переконано, що губернське земство багатше². Лише з 1892 р. в Полтаві та з 1901 р. у Кременчуці ситуація дещо змінилась: повітові земські управи сплачували по 3 руб. на місяць за виховання підкидьків прийомним родинам у селах та по 2 руб. на ощадну книжку вихованцю до 11-річного віку. До 1903 р. було роздано 149 дітей (46 з них у Полтавському повіті, 84 – у Кременчуцькому, по 1–9 вихованцю в інших повітах)³.

Катеринославське земство отримало у спадок від ПГО притулок для підкидьків при богадільні. Підкидьків земство віддавало на виховання до приватних родин за плату з 1867 р. – 3 руб. на місяць, з 1881 р. – 4 руб. на місяць. Гроші виплачувались до 10-річного віку дитини – потім дитина залишалась у прийомній родині. Життя 6–10-річних вихованців було в селянських родин досить терпимим, але моральний розвиток дітей залишався без уваги – вони були мало розвинуті, дикі, лякливі. Життя немовлят у селянських родин залежало від ряду випадковостей і складу родини⁴.

¹ Там само. С. 215.

² Там само. С. 214.

³ Там само. С. 212.

⁴ Там само. С. 140–141.

1903 р. Катеринославське благодійне товариство влаштувало біля воріт губернської лікарні колиску для підкидьків, що призвело до збільшення кількості підкидань. Товариство запропонувало земству взяти на себе справу опіки над підкидьками, земство погодилось видавати субсидію 3600 руб. на рік, але очевидно, угода не відбулась. За інформацією комітету товариства опіки над сиротами у 1904 р. у яслах протягом 2 місяців утримувалось 273 дитини, з них – 40 % підкидьки¹. Катеринославське земство віддавало підкидьків у прийомні родини с. Лоцманська-Кам'янка та с. Краснопілля, проте смертність серед цієї категорії дітей була досить високою².

На підставі Положення від 2 квітня 1903 р. земському управлінню Волинської губернії були передані установи суспільної опіки, у тому числі Житомирський сирітський будинок. При ньому в 1907 р. було відкрито майстерні: для хлопчиків – чоботарська, для дівчаток – швейна з панчішною. Майстерні повністю забезпечували потреби в цих виробках для сирітського дому, губернської та повітової лікарень, земського інтернату при фабрично-заводському училищі³.

Розпорядок дня в сирітському домі був такий: о 6.30 діти вставали й після ранішньої молитви о 8.00 пили чай з булкою й молоком. О 8.30 старші діти відправлялись у класи, а менші залишались під наглядом наглядачок. Об 11.00 снідали. О пів на другу дня заняття закінчувались і діти о 14 годині обідали. Потім до 16 години вихованці відпочивали, а з четвертої до шостої вечора займались рукоділлям: старші працювали в майстернях. О сьомій годині вечора подавалася вечеря. О 20.00–21.00 годині після молитви діти лягали спати⁴.

Підкинуті діти також передавались під нагляд губернського земства й опікувались до 12-річного віку. Особливого притулку для підкидьків у Житомирі не існувало. Діти у виняткових випадках тимчасово перебували в

¹ Там само. С. 142.

² Держархів Дніпропетровської області. Ф. 688. Оп. 1. Спр. 1. Арк. 42–43.

³ Хроника земских повинностей и учреждений общественного призрения Волынской губернии. Житомир : Электро-тип. тов-ва Н. А. Бродович, 1910. С. 11–13.

⁴ Там само. С. 11.

сирітському домі, зазвичай віддавались на годування до сільських мешканців за плату 2 руб. 50 коп. на місяць. У медичному та санітарному відношенні сирітський будинок знаходився під наглядом земської губернської лікарні, земські лікарі в районах їх служби наглядали за станом здоров'я підкидьків¹.

Сирітський будинок з відділенням для підкидьків на 10 ліжок Київського ПГО було відкрито у 1857 р., як вже згадувалось у підрозділі 2.1. Доставлені поліцією підкидьки приймалися без обмежень. Їх реєстрували, хрестили та роздавали на виховання в села. Плата за годування дітей видавалась двічі на рік: у перші два роки життя дитини – 3 руб. на місяць, через 2 роки – на 50 коп. менше, з 12 років – припинялась².

При Київському сирітському притулку з 1903 р. діяла дача-санаторія для слабких дітей у с. Боярка, подарована притулку Ф. Василевським. Щороку туди відправляли 30–35 слабких дітей з вихованців закладу. Утримування дачі обходилося недорого: у 1905 р. було витрачено 870 руб., але користь від неї для хворих дітей була суттєвою³.

Відділення для підкидьків було розраховано на 60 осіб. 1 липня 1904 р. відділення для підкидьків було передано Управлінню у справах земського господарства. 3325 вихованців було передано від ПГО під опіку земства, з них 2763 осіб перебувало на вихованні в селах, 55 – в притулку, інші – на навчанні та праці у ремісників. Притулок перейменували на «Відділення вихованців відомства управління у справах земського господарства Київської губернії для опіки над покинутими дітьми». Практично одразу ж відбулися кадрові зміни. Земська управа підвищила утримання персоналу притулку: лікарю, який працював безплатно, призначили жалування у 500 руб. на рік. Для нагляду для дітьми в селах було створено посаду лікаря для відряджень із жалуванням 1500 руб. Було запроваджено посаду помічниці наглядачки, обраний опікун притулку, кількість годувальниць була збільшена з 9 до 12,

¹ Там само. С. 17–18.

² Ван-Путерен М. Д. Исторический обзор призрения ... С. 100.

³ Обзор деятельности Киевского губернского земства за 1904–1917 годы. Ч. 1. Общеземские мероприятия. Київ : Друк. Київ. губ. нар. управы, 1918. С. 61.

обслузі притулку підвищили жалування. У вересні 1906 р. при Київському притулку було відкрито дитячу лікарню на 10 місць. Епідемія холери в Києві влітку 1907 р. призвела до смерті дітей у закладі. Ця трагедія змусила управу негайно реформувати управління притулком. Очолив заклад лікар, якому було передано управління не лише лікарняною частиною, але й господарчо-адміністративною¹. Абсолютна більшість покинутих дітей (95%) була доставлена до Київського сирітського будинку з території м. Києва, лише 5% – з губернії.

Приблизно така ж ситуація склалася в Харківській губернії: 91 % підкидьків доставлявся з Харкова, а 9 % – з губернії². 1912 р. Київська губерньська земська управа зверталась до уряду з клопотанням про призначення субсидії на утримання притулку, але отримала відмову. Угоди про участь у фінансуванні закладу з місцевим самоврядуванням та повітовими земськими управами теж досягнуто не було³.

Стан земських притулків для підкидьків можна оцінити як жахливий. Тісні приміщення, скупченість, переповненість дітьми старшого віку, повернутими з сел, поширення хвороб, зокрема сифілісу. Ситуація в патронажі виглядала не менш сумно: відсутність нагляду й контролю за дітьми з боку земства, низька плата за виховання, що спонукало перш за все найбільш бідніших селян брати дітей на виховання. Патронаж у містах перетворювався на працю дівчаток прислугою, без корисних навичок, і нерідко супроводжувався розбещенням неповнолітніх. Навчання хлопчиків у ремісників визнавалось як незадовільне, що пояснювалось загальним станом ремісничого учнівства в країні⁴.

1911 р. на Правобережжі усі галузі Управління у справах земського господарства перейшли у розпорядження земства. Унаслідок цих змін витрати земства на утримання притулку суттєво збільшились і на 1911 р.

¹ Обзор деятельности Киевского губернского земства за 1904–1917 годы ... С. 60–62.

² Журнал очередного собрания Харьковской городской думы № 1 от 20.01.1911 г. *Известия Харьковской городской думы*. 1911. № 1. С. 17.

³ Обзор деятельности Киевского губернского земства за 1904–1917 годы ... С. 72, 74.

⁴ Там само. С. 63.

досягли 183 750 руб., що було у 2,5 разу більше витрат 1904 р. Загальна кількість вихованців Київського земства збільшилась з 3102 в 1904 р. до 4996 в 1911 р.¹

Земства фінансували сирітські притулки, колонії та притулки для малолітніх, земських стипендіатів у навчальних закладах, надавали допомогу й субсидії доброчинним товариствам і установам. Наприклад, Чернігівське земство утримувало 4 стипендіатів: Кирило Беззубенко навчався за рахунок земства в університеті Св. Володимира в Києві, але стипендії не отримував. Неоніл Персов навчався в Харківському університеті на юридичному факультеті, Павло Кизименко – в Київському університеті Св. Володимира на медичному факультеті, обидва отримували стипендію по 380 руб. Іван Потапов навчався в Чернігівській фельдшерській школі і мав стипендію 150 руб.²

Земства, на думку М. Гінзбурга, для яких опіка над підкидьками була обов'язковою, повинні були поділятися на три категорії: 1) земства, у яких існувала опіка «протизаконна» (оскільки в губерніях протягом 1828–1898 рр. діяла заборона відкривати нові виховні будинки): діти, доставлені поліцією, відправлялись до окремих притулків, влаштованих за типом столичних виховних будинків (Таврійське, Харківське та Херсонське); 2) земства, у яких існувала опіка «законна», відповідно до ст. закону 1828 р., тобто притулків не було, а діти, доставлені поліцією, віддавались благодійникам на виховання за відому плату (Полтавське); 3) земства, у яких існувала опіка, що нагадувала тип опіки притулками суспільної опіки після закону 1828 р.: окремих притулків не було, а діти віддавались до жіночих богаділень (Катеринославське)³.

На початку XX ст. справа опіки над підкидьками залишалась не вирішеною. У 1913 р. автор статті «О современном положении дела

¹ Там само. С. 68–69.

² Общественное призрение. *Отчет Черниговской губернской земской управы за 1913 год*. Чернигов : Тип. губ. земства, 1915. С. 265.

³ Гинзбург Н. Призрение подкидышей в России. *Трудовая помощь*. 1904. № 5. С. 608.

призрения бесприютных и покинутых детей в России» писав: «У 20 губерніях Росії нема слідів установ для безпритульних дітей, а в тих містах і губерніях, де вони є, часто мають випадковий характер»¹. У Росії діяла досить складна й недосконала система опіки покинутих дітей: у неземських губерніях продовжували діяти ПГО, існували притулки для дітей, організовані різноманітними доброчинними товариствами, притулки ВУІМ. В одних губерніях опікувались підкидьки, доставлені поліцією, в інших практикувалась жозефінська система (опіка над дітьми, доставленими з пологових відділень), у третіх діяли виховні будинки на зразок столичних. Одні установи практикували таємний прийом дітей, інші – відкритий, одні утримувалися коштом земств і міст, інші – на рахунок приватних доброчинних капіталів. В окремих губерніях підкидьки утримувалися у спеціальних призначених для цього притулках, в інших – у богадільнях (Миколаїв) і пологових притулках². У Кам'янець-Подільському та Житомирі до початку ХХ ст. ПГО опікувались підкидьками, доставленими поліцією, та утримували дітей при лікарнях та богадільнях, а потім роздавали на виховання в села.

Губернські земства, як встановив Ф. Ступак, витрачали на організацію суспільної опіки значно більші суми, ніж повітові. В українських губерніях, наприклад, у Таврійській губернії було асигновано 1901 р. 10 % бюджету, Херсонській – 4,93 %, Катеринославській – 3,2 %, Чернігівській – 3,82 %, Харківській – 1,38 %, Полтавській – 0,44 %³.

На утримання сиріт у притулках земства в Російській імперії витрачали більшу частину всіх коштів на опіку: у 1913 р. вони сягали 1 млн. 968 тис. руб., або 59 % опікунських витрат⁴. Найбільша кількість дітей була під опікою Київського земства (1910 р. лише у губернському притулку «Ясла»

¹ О современном положении дела призрения бесприютных и покинутых детей в России. *Трудовая помощь*. 1913. № 7. С. 127. Подпись: Д-о.

² Там само. С. 129.

³ Ступак Ф. Я. Діяльність земств у галузі суспільної опіки та доброчинності. *Наука. Релігія. Суспільство*. 2009. № 4. С. 144.

⁴ Кравченко О. Історичний досвід соціально-доброчинної діяльності органів місцевого самоврядування в Україні. *Аспекти самоврядування*. 2006. № 5. С. 45.

перебувало 1138 вихованців, 4620 дітей знаходилося в патронажі), Харківське, Херсонське, Таврійське земства опікували по 2 тис. дітей кожне¹.

Початок Першої світової війни призвів до збільшення кількості вихованців земських притулків. У Катеринославському притулку – майже на чверть. Про це свідчать цифри: 1913 р. – 992 осіб (з них 826 доправлених поліцією), 1914 р. 980 (799 – відповідно з поліцією), 1915 р. – 1271 (1039 доставлених поліцією), протягом 1915 р. через притулок пройшло 1369 дітей. Відправлення в села на патронаж зменшилося на 12,5 %. Заклад був хронічно переповнений в 1,5 – 2 рази, не вистачало грудного молока, на одну годувальницю припадало по 3 – 3,5 дитини, отже як наслідок – збільшилася смертність дітей у притулку. 1915 р. з 1369 немовлят 565 (41,3%) померло, серед них 102 недоношених, 84 хворих на сифіліс, 38 доправлених майже мертвими (помирали дорогою), 134 з кишковими розладами². Збільшилась кількість годувальниць земських притулків за рахунок біженок з Галичини, Могилевської, Мінської, Вітебської, Волинської губерній, причому найбільше серед них було дівиць, причому молодих: з 147 годувальниць Катеринославського земського притулку заміжніх було 20 (13,6 %), дівиць – 121 (82,3 %), вдів – 6 (4 %). Вік годувальниць: 16 – 20 років – 79 осіб (53,7 %), 21 – 30 років – 62 (42 %), 31 – 40 років – 6 осіб (4 %)³.

З метою підвищення ефективності опіки над дітьми в селах, зменшення смертності в притулках, деякі земства йшли на підвищення плати за патронаж над вихованцями. Наприклад, постановою Харківських земських зборів 14 червня 1915 р. було збільшено плату на утримання дітей в патронажних родинах на 1 руб. на місяць на особу. Таким чином, за дітей до 1 року плату було підвищено з 4 руб. до 5 руб., за дітей від 1 до 2 років – з 2,5

¹ Бобровников В. Г. Благотворительность и призрение в России : монография. Волгоград : Политехник, 2000. С. 124.

² Отчёт о деятельности приюта для призрения покинутых детей Екатеринославского губернского земства за 1915 год. Екатеринослав : Тип. К. А. Андрущенко, 1916. С. 1–4.

³ Там само. С. 7–8.

руб. до 3,5 руб., дітей віком 2–8 років з 2 руб. до 3 руб., вихованців шкільного віку з 3 руб. до 4 руб., за покалічених з 5 руб. до 6 руб. на місяць¹.

Перша світова війна вкрай негативно відбилась на діяльності Київського земського притулку. Земські збори 1 лютого 1916 р. вирішили припинити прийом дітей до губернського притулку та запропонували повітам з серпня 1916 р. відкривати власні притулки. Проте, ця пропозиція не була реалізована, жодного притулку повітові земства не відкрили². Врешті-решт, матеріальні проблеми, смертність вихованців (з 690 немовлят померло 458!), сварки та незадоволення персоналу призвели до оголошення закриття закладу для прийому нових дітей з 1 грудня 1917 р.³.

Складність ситуації з підкинутими дітьми полягала в тому, що, на російським законодавством опіка над ними визнавалась обов'язком земств, а за містами, точніше міськими головами та почесними опікунами – лише право опікуватися сирітськими будинками⁴. 1870 р. у 45 губернських та обласних містах Російської імперії було запроваджено Міське Положення, у тому числі в 9 містах Півдня, Слобожанщини та Лівобережжя: Катеринославі, Києві, Керчі, Миколаєві, Полтаві, Сімферополі, Харкові, Херсоні, Чернігові⁵. Згідно статей Міського Положення, за рахунок міста мали влаштовуватись добродійні заклади й лікарні та завідування ними на підставі вказаних для земських установ відносно підвідомчих земствам такого роду закладів⁶.

На початку XX ст. в Російській імперії міські управління опікувалися 58 дитячими закладами в губернських містах і 27 – в повітових⁷. У містах

¹ Доклады. О повышении платы крестьянам за содержание находящихся у них на вскармлении питомцев из числа покинутых детей и о расширении патронажа. Доклады Харьковского губернского земского собрания чрезвычайной сессии 16 октября 1916 г. Харьков: Тип. Печ. С. П. Яковлева, 1916. С. 33.

² Обзор деятельности Киевского губернского земства за 1904–1917 годы. Ч. 1. Общеземские мероприятия. Київ : Друк. Київ. губ. нар. управи, 1918. С. 74.

³ Там само. С. 77.

⁴ Вопросы общественной помощи в земской и городской жизни. VI. Из истории детского призрения в Таврическом земстве. Вестник благотворительности. 1898. № 10. С. 56.

⁵ О введение в действие городского положения. Земский сборник Черниговской губернии. 1870. № 8. С. 13.

⁶ Городовое положение. Земский сборник Черниговской губернии. 1870. № 8. С. 18.

⁷ Максимов Е. Д. Очерк истории развития и современного положения общественного призрения в России. Общественное и частное призрение в России. Санкт-Петербург, 1907. С. 60.

Керч-Єнікале та Одесі покинутими дітьми піклувались міські думи. Керченський міський притулок підкидьків отримував субсидію від Таврійського земства. Проте на 1885 р. приміщення притулку стало замалим: на верхніх поверхах будинку проживало 35 годувальниць, а кількість грудних немовлят сягала 69 (частина жінок мала й свою дитину, й годувала до 3 дітей). Необхідні були кардинальні зміни. Земська управа запропонувала обмежити штат годувальниць до 30 осіб, не давати їм більше двох дітей, інших немовлят роздати стороннім особам за плату. На 1 січня 1896 р. у Керченському притулку опікувалося 836 немовлят, з них 108 – виховувались у закладі (витрачено близько 21 тис. руб.), 728 – було роздано на виховання (витрати становили 49,2 тис. руб.), крім того притулок отримував субсидію від Таврійського земства 3 тис. руб. на рік¹ Через причину високої смертності дітей і брак фінансів Керченський притулок у 1896 р. було передано у відання Таврійського земства².

При Одеській міській управі існував міський сирітський дім, заснований ще у 1821 р. у віданні Одеського ПГО і переданий під управління міста після ліквідації ПГО. У сирітському притулку опікувалися та виховувалися сироти-хлопчики найбідніших громадян одеського градоначальства, а також підкидьки [Додаток АФ]. Смертність дітей в Одеському міському сирітському будинку була дуже високою, що видно з наведеної таблиці [Додаток АФ.1].

Факт смерті дитини фіксувався у спеціальному документі [Додаток АЦ]. Через високу смертність, згідно з умовами, складеними комісією комітету тимчасового притулку Одеського товариства опіки над немовлятами та породіллями, відділення підкидьків Одеського сирітського будинку 1868 р. переходило до тимчасового притулку. Передавалися діти до 2 років, притулок брав зобов'язання утримувати їх до 10 років, потім дітей, яких не всиновили, повертали до міського сирітського будинку. За кожну дитину

¹ Ван-Путерен М. Д. Исторический обзор призрения ... С. 296.

² Там само. С. 409.

міська дума мала сплачувати притулку по 4 руб. сріблом на місяць¹. За поховання померлої дитини дума сплачувала притулку по 2 руб. сріблом. Дума призначала двох опікунів для догляду за вихованцями притулку². Міський сирітський притулок намагався підшукувати кожній дитині родину, яка б її всиновила. Особі, яка всиновила дитину, видавалась одноразова допомога 15 руб. з коштів міської управи³.

При сирітському домі функціонувало на 1876 р. приватне чотирикласне (згодом шестикласне) міське училище, з 1892 р. – приватне ремісниче училище для навчання слюсарно-механічному та столярному ремеслам⁴, а також слюсарно-механічна, столярна, палітурна, чоботарна та кравецька майстерні та клас для навчання оркестровій грі на духових інструментах⁵.

Для піклування над сиротами найбільніших громадян Одеси в 1877 р. міська дума асигнувала 45 тис. руб., у тому числі на утримання міського сирітського притулку 42 тис. руб. і 3 тис. руб. на покриття витрат з опіки сиріт жіночої статі. Крім того, на утримання підкинутих дітей у Павловському притулку – 9 тис. руб. і видання допомоги 1 тис. руб.⁶.

З 1 серпня 1890 р. після сумного досвіду діяльності Павловського притулку (з 1864 р. діяв як тимчасовий притулок для підкидьків)⁷, як вже зазначалось у підрозділі 4.1, було відкрито окремий міський притулок для покинутих дітей⁸. Усі вихованці-підкидьки поверталися з Павловського притулку до Одеського міського притулку. Штат вихованців останнього визначався інструкцією, затвердженою міською думою 11 грудня 1895 р., в 280 осіб⁹.

¹ Там само. Арк. 10 зв.

² Там само. Арк. 11.

³ Держархів Одеської області. Ф. 96. Оп. 1. Спр. 3. Арк. 31, 33, 43.

⁴ Там само. Ф. 42. Оп. 35. Спр. 1276. Арк. 18–19.

⁵ Інструкція для заведувания Одесским городским сиротским домом ... С. 3.

⁶ Держархів Одеської області. Ф. 16. Оп. 104. Спр. 4. Арк. 1.

⁷ Державний архів Одеської області. Ф. 2. Оп. 1. Спр. 653. Арк. 12.

⁸ Ван-Путерен М. Д. Исторический обзор призрения... С. 411.

⁹ Інструкція для заведувания Одесским городским сиротским домом. Одесса : Славян. тип. Н. Хрисогелос, 1901. С. 3.

Для нагляду за сирітським домом Одеська міська дума обирала п'ять опікунів з гласних або громадян Одеси на кожні чотири роки, які разом з директором сирітського дому складали Раду опікунів. Опікуни в будь-який час мали право відвідувати сирітський дім, оглядати приміщення, класи, майстерні й висловлювати свої зауваження. Міський сирітський дім утримувався на кошти, асигновані щорічно міською думою, крім того, на пожертвування створювалися спеціальні капітали.

До закладу приймалися півсироти та сироти мешканців одеського градоначальства православного сповідання, незалежно від стану від 8 до 12 років і залишалися до 18 років, якщо віддавалися на фабрики чи заводи, або навіть більше, до закінчення навчального закладу. При прийомі до сиротинця дитині обов'язково робили щеплення проти віспи. Вимагалось посвідчення про звання або стан, метрика та посвідчення про смерть батьків. З фізичними чи розумовими розладами сироти до закладу не приймалися¹. У закладі були заборонені тілесні покарання, насильство взагалі.

Зустрічалися випадки, коли неповнолітні діти-жебраки опікувались у міських богадільнях. При Одеській міській управі функціонувала на 1877 р. міська богадільня, до якої віддавалися на піклування хлопчики за приговорами Окружного суду за бродяжництво, але їхня кількість не була значною. У 1871 р. перебувало 4 дитини віком від 7 до 15 років².

Отже, українські земства успадкували сирітські будинки від ПГО. У земських сирітських будинках перебували діти двох категорій: по-перше, діти-сироти, чиї батьки померли, та по-друге, підкинуті діти невідомих батьків, доставлені поліцією. У сирітських закладах діти проживали постійно або тимчасово до передачі їх на виховання в села. У селах було створено патронажну систему опіки: до губернського сирітського будинку потрапляли діти не лише з міста, але й з усієї губернії та навіть сусідніх регіонів. У стаціонарних земських сирітських будинках робилися спроби організувати

¹ Інструкція для заведывания Одесским городским сиротским домом... С. 5–6.

² Держархів Одеської області. Ф. 2. Оп. 11. Спр. 38. Арк. 104.

здобуття початкової освіти дітей, навчали ремеслам, проте вихованці патронажу в селах практично були позбавлені можливості навчатися грамоті. Проблемами сирітських закладів були висока смертність вихованців, психологічні травми дітей, яких повертали з селянської родини до притулку, недостатнє фінансування системи земської опіки.

Земства також переважно намагались залучити до справи опіки підкинутих сиріт громадськість – заохочували й субсидували добродійні організації. Недосконалість Російського законодавства впливала на форми опіки в земських установах. Система земської опіки зводилась до двох типів: одні земські установи брали на себе відповідальність за виховання й опіку дітей, з цією метою влаштовували притулки, де утримували необхідну кількість годувальниць та різні навчальні і освітні заклади для підготовки дітей до життя. Інші земства передавали їх функції приватним особам і влаштовували лише тимчасові притулки для тимчасового перебування дітей.

Губернські та повітові земські управи засновували та фінансували відповідні притулки для вихованців-підкидьків (Херсонське), віддавали дітей годувальницям у села за певну фіксовану оплату або видавали грошову допомогу міським управлінням (у Керчі), добродійним товариствам (Харківському товариству опіки малолітніх безпритульних сиріт) для утримання малолітніх.

На відміну від інших губерній Російської імперії, в українських губерніях земства досить активно були залучені до опіки над дітьми. У Волинській, Катеринославській, Київській, Подільській, Таврійській, Харківській, Херсонській губерніях опікою над дітьми та сільським патронажем відали губернські земства. У Полтавській та Чернігівській губерніях справа опіки над дітьми була зосереджена в повітових земствах. У таких містах, як Одеса та Керч опіка над підкидьками покладалася на міські громадські управління.

5.2. Станові та етнонаціональні товариства опіки над сиротами

Пореформенні часи активізували станову і корпоративну допомогу незаможним верствам населення, особливо хворим, пораненим, неповнолітнім¹. В українських губерніях, особливо в містах, функціонували заклади для дітей-сиріт міщанського, дворянського та ремісничого станів. Представники цих станів намагалися організувати опіку над дітьми власними зусиллями та ініціативою. Наприклад, Одеське міщанське товариство утримувало сховище (сиротинець), статут якого було затверджено 7 липня 1883 р. На його будівництво на 1 червня 1889 р. було зібрано на рахунок міщанської управи 56 тис. 943 руб. 21 коп.². До закладу приймалися діти винятково найбільш бідних міщан, переважно круглі сироти від 5 до 10 років обох статей, християнського віросповідання. Сиротинець було розраховано на 20 осіб. Діти приймалися або безоплатно, або за зменшеною платою, або за рахунок повної оплати за рахунок доброчинців. Якщо з відсотків на пожертвуванні благодійником кошти можна було утримувати хоча б одного вихованця, то така особа отримувала звання почесного опікуна сиротинця³.

Діти в сиротинці вивчали абетку за програмою народних училищ, їм викладались церковний спів, гімнастика, ремесло та рукоділля. Після завершення навчання вихованців повертали батькам або родичам, круглих сиріт віддавали в навчання майстерності чи торгівлі⁴. На 1 січня 1909 р. в сиротинці перебувало 23 дитини від 5 до 14 років. За період з 1883 р. по 1909 р. у закладі опікувалось 7 991 особи, на кожну з них на добу витрачалось 35, 82 коп.⁵.

Сиротинець для бідних дітей і сиріт при богадільні Харківського міщанського товариства, створений у пам'ять 17 жовтня 1888 р., фактично

¹ Кочергін І. О. Катеринославське дворянство в умовах трансформації соціальних відносин (друга половина XIX – початок XX ст.): дис. ... д-ра іст. наук : спец. 07.00.01. Дніпро, 2016. С. 326.

² Держархів Одеської області. Ф. 5. Оп. 1. Спр. 1915. Арк. 21.

³ Устав Убежища для детей Одесского мещанского общества. Одесса : Тип. Р. Гелертера, 1884. С. 1–3.

⁴ Кравченко О. Доброчинні товариства опіки дітей в Одесі (друга половина XIX – початок XX ст.). *Скарбниця української культури* : збірник наукових праць. Чернівці, 2007. Вип. 8. С. 120.

⁵ Отчёт правления убежища для детей Одесского мещанского общества за 1909 год. Одесса : Эконом. тип., 1910. С. 4.

почав працювати з листопада 1888 р., але затвердження його статуту й офіційне відкриття відбулося лише в 1893 р.¹ 1902 р. у закладі знаходили притулок 40 дітей віком 7 – 12 років.

Дворянство долучалося до організації притулків для дітей. 1893 р. у Харкові було відкрито губернське дворянське товариство взаємодопомоги, яке очолила дружина предводителя дворянства графіня В. Капніст. При товаристві в 1899 р. засновано дитячий сиротинець для дворянських дітей, де їх навчали, а потім влаштовували до кадетських корпусів чи інститутів². Дворяни різних повітів мали в притулку своїх стипендіатів³. Статут сиротинця для сиріт при богадільні Харківського ремісничого товариства затверджено в 1903 р.⁴. Станові притулки-сиротинці надавали дітям початкову освіту, навчали ремеслам, потім влаштовували вихованців до місцевих навчальних закладів.

Дворяни були ініціаторами створення притулків для дітей інших станів. Так, наприклад, 1907 р. дворянка О. Мазаракі, власниця маєтку Райгородка Волинської губернії просила у губернатора дозволу на відкриття дитячого притулку в Райгородку. З подібним проханням звертався до Волинського губернатора 7 вересня 1907 р. граф Е. Тишкевич з селища Плужне Острозького повіту про відкриття двох дитячих притулків. Волинський поміщик, дворянин Ф. Сумовський 4 березня 1911 р. відправив до губернатора рапорт з проханням відкрити у власному маєтку притулок для дітей своїх робітників. У його трьох фільварках працювало до 80 робітників, діти яких залишались без нагляду, і, бажаючи їм якимось допомогти, Ф. Сумовський вирішив відкрити притулок, до якого приймалися б і католики, і православні, а догляд доручити літній жінці⁵. Прохання було відправлено на розгляд до Волинського губернського опікунства дитячих

¹ Держархів Харківської області. Ф. 4. Оп. 117. Спр. 526. Арк. 10–11.

² Багалеї Д. И., Миллер Д. П. История города Харькова ... Т 2. С. 925.

³ Апарина И. И., Попов В. П. Государственное и частное призрение детей ... С. 61.

⁴ Устав убежища для малолетних сирот-детей Харьковских ремесленников при Богадельне Ремесленного общества. Харьков : Б. и., 1903. С. 3.

⁵ Держархів Житомирської області. Ф. 329. Оп. 1. Спр. 17. Арк. 1–2.

притулків і Ф. Сумовському запропоновано розробити проект статуту притулку¹.

6 березня 1911 р. з подібним проханням звернувся до Волинського губернатора поміщик маєтку Радовичі Володимир-Волинського повіту П. Гутовський для дітей його службовців без різниці віросповідання. У притулку діти мали займатись співом, рукоділлям, різними дитячими іграми в той час, коли батьки працювали².

Крім станових закладів, на території українських земель функціонували десятки національних та етнічних організацій, які здійснювали допомогу як російськoпідданам, так і іноземцям. Характер їхньої діяльності, склад та умови існування залежали від розташування, регіональних особливостей.

Головним чином, допомога іноземцям здійснювалася ними ж заснованими товариствами, які сприяли пошуку роботи, допомагали одягом, харчуванням, розміщували в богадільні, лікарні, притулки, забезпечували медикаментами, сприяли поверненню співвітчизників на батьківщину, допомагали в похованні померлих та видавали матеріальну допомогу³.

Показовим, строкатим в плані представлення різних типів закладів і товариств опіки над дітьми, містом була Одеса. Діяльність етнонаціональних товариств відтворимо саме на прикладі цього міста. Італійське товариство Одеси було засновано в 1863 р. Його добродійна діяльність виявлялася через піклування й виховання сиріт у міських притулках⁴. Швейцарське добродійне товариство в Одесі, відкрите 20 липня 1845 р.⁵, брало на себе оплату за навчання у школах й виховання дітей неімущих співвітчизників⁶.

Німецьке благодійне товариство, відкрите 23 серпня 1846 р. (статут затверджено 10 липня 1874 р.⁷), ставило за мету здійснювати різними

¹ Там само. Арк. 4–4 зв.

² Держархів Житомирської області. Ф. 329. Оп. 1. Спр. 67. Арк. 1.

³ Витте Г. Г. Помощь иностранцам. *Общественное и частное призрение в России*. Санкт-Петербург, 1907. С. 121.

⁴ Держархів Одеської області. Ф. 2. Оп. 11. Спр. 38. Арк. 10–10 зв.

⁵ Там само. Оп. 1. Спр. 727. Арк. 6.

⁶ Там само. Ф. 2. Оп. 11. Спр. 38. Арк. 23 зв.

⁷ Устав Немецкого благотворительного общества в Одессе. Одесса : Тип. Л. Нитче, 1874. С. 1.

засобами піклування та виховання дітей-сиріт і дітей бідних батьків. Воно розміщувало дітей до сирітського будинку при євангелічно-лютеранській церкві Св. Павла та в Олександрівський притулок у Саратові¹. На 1903 р. було витрачено 4.496 руб., надана допомога 259 особам (дорослим і дітям). Товариство допомоги в Києві, засноване в 1882 р., підтримувало німців, що приїжджали до міста, утримувало будинок працелюбства. 1900 р. витрати становили 2.063 руб. Німецьке доброчинне товариство в Харкові, відкрите у 1884 р., здійснювало допомогу німецьким підданам, що постійно чи тимчасово мешкали в місті. 1904 р. було надано допомогу 107 особам на 1.689 руб.².

Діяльність етнонаціональних товариств опіки над дітьми яскраво була представлена на Півдні України – в Таврійській та Херсонській губерніях. У Сімферополі, Миколаєві, Одесі діяли караїмські та єврейські доброчинні організації, що ставили за мету допомогати дітям з бідних родин та сиротам³.

1884 р. в Одесі виникло товариство допомоги бідним євреям м. Одеси з ініціативи Одеського міського раввіна доктора Швабахера, який подав клопотання до МВС про затвердження статуту цієї організації⁴. За статутом метою товариства була боротьба з жебрацтвом, допомога бідним шляхом спонукання їх до праці й надання субсидій для неспроможних до праці євреїв⁵. Дітей, які не досягли повноліття, передбачалося віддавати до ремісників для навчання ремеслам або за рахунок товариства розміщувати в училища⁶.

1 березня 1905 р. Товариство допомоги бідним євреям м. Одеси прийняло у своє відання від учителя Когона (він став завідувачем закладу) спеціальний притулок для глухонімих єврейських дітей. Цей заклад став першою і єдиною тоді школою для навчання глухонімих єврейських дітей у

¹ Держархів Одеської області. Ф. 2. Оп. 11. Спр. 38. Арк. 77 зв.

² Витте Г. Г. Помощь иностранцам. *Общественное и частное призрение в России*. Санкт-Петербург, 1907. С. 122.

³ Гузенко Ю. І. Становлення і діяльність громадських благодійних об'єднань на Півдні України ... С. 152.

⁴ Держархів Одеської області. Ф. 5. Оп. 1. Спр. 1109. Арк. 10.

⁵ Там само. Арк. 8.

⁶ Там само. Арк. 12 зв.

Російській імперії. Дітей навчали усній мові, грамоті, молитвам давньоєврейською мовою, ремеслам. Викладання проводилося за встановленою програмою урядових шкіл для глухонімих. 1 липня 1906 р. притулок було переведено до спеціально орендованого приміщення на Колонтаївській вулиці, буд. 19 і до 1912 р. він знаходився за цією адресою¹. У притулку навчалось 23 дитини від 9 до 13 років. Утримувався заклад за рахунок коштів від коробочного збору (500 руб.), від єврейського поховального братства (240 руб.) та одноразових пожертвувань, постійних членських внесків та прибутків від вистав (4,5 тис. руб.)².

Інше товариство піклування про бідних і безпритульних єврейських дітей м. Одеси, яке виникло в 1899 р., утримувало дитячу безплатну їдальню, денне сховище, інтернат та рукодільню для матерів³. Отже, товариство здійснювало допомогу не лише безпосередньо дітям-сиротам, а й батькам – у вигляді роботи, видачі позик. Найбідніші родини отримували вугілля, мацу. У їдальні, розташованій на Базарній вулиці, а потім перенесеній на Прохоровську вулицю, годувалися від 130 до 280 дітей⁴.

Денний притулок товариства, розрахований на круглих сиріт і покинутих батьками дітей, розміщувався в шести кімнатах будинку № 14 в Авчинніковському провулку (зараз провулок Нечипуренко, на розі з вул. Троїцькою). У 1901 р. там проживало 98 дітей⁵.

Головою правління товариства був лікар А. Гершензон, його заступником – М. Мандельштам, секретарем – Е. Сакер⁶.

Єврейські організації «Талмуд-Тора» існували в багатьох українських губерніях та містах, зокрема в Білій Церкві Київської губернії (з 1805 р.,

¹ Отчёт о состоянии школы-приюта для еврейских глухонемых детей в г. Одессе за 1905–1911 годы. Одесса : Тип. Р. Каминского, 1912. С. 6.

² Там само. С. 11.

³ Отчёт о деятельности правления Общества попечения о бедных и бесприютных еврейских детях г. Одессы в 1901 году. Год третий. Одесса : Тип. Исаковича и Бейленсона, 1902. С. 3.

⁴ Там само. С. 9, 25.

⁵ Там само. С. 11.

⁶ Еврейская старина в Одессе : худож.-публиц. сб. / автор идеи и составитель Давид Константиновский. Одесса : Студия «Негоциант», 2001. С. 37.

навчалось близько 100 дітей)¹, в Одесі (з 1857 р.²), на 1912 р. існувала друга Талмуд-Тора в Одесі на вул. Московській, 60³. При організації відкривалися сирітські заклади. Одеський єврейський сирітський дім було засновано 1868 р. як відділення при Одеській Талмуд-Торі. Для цього було зібрано 12 тис. руб. пожертвувань. З 1868 р. по 1878 р. від різних осіб надійшло на користь сирітського відділення 15488 руб., а з 1880 р. по 1897 р. – 10 800 руб. На 1899 р. капітал сирітського будинку становив 237 тис. 300 руб.⁴. Статут Одеського єврейського будинку було затверджено 1879 р., а пізніше він неодноразово доповнювався та змінювався⁵.

1881 р. відділення було перетворено на самостійний сирітський дім за рахунок пожертвування за записом дарування від 31 травня 1868 р. почесного громадянина А. Бродського⁶. Заклад знаходився в найманому приміщенні, а потім було придбано два будинки. В одному розташовувався сиротинець, інший здавали в оренду⁷. Вихованців приймали віком з 6 до 14–15 років⁸. Перевага віддавалася сиротам і дітям бідних батьків. Спочатку приймалися винятково хлопчики, а з 1881 р. стали приймати до закладу й дівчаток. На 1883 р. у сирітському домі постійно безоплатно проживало 70 хлопчиків та 36 дівчаток⁹.

Діти відвідували училище при сирітському домі до обіду. Хлопчики навчалися також різним ремеслам, а дівчатка – рукоділлю. При закладі було відкрито 23 стипендії по 2 тис. руб. кожна. Відсотки з цього капіталу витрачали на утримування сиріт. Вихованці, які закінчували заклад, залишались під заступництвом опікунів до 17 років¹⁰, отримували вихідну допомогу: забезпечувалися на рік платтям, взуттям і білизною. Найкращі

¹ Мозговой В. Г. Общественная и частная благотворительность в Киевской губернии ... С. 49.

² Держархів Одеської області. Ф. 274. Оп. 2. Спр. 13. Арк. 28 зв.

³ Держархів Одеської області. Ф. 16. Оп. 124. Спр. 15626. Арк. 8.

⁴ Держархів Одеської області. Ф. 2. Оп. 11. Спр. 50. Арк. 1 зв.

⁵ Там само. Арк. 12.

⁶ Держархів Одеської області. Ф. 274. Оп. 1. Спр. 26. Арк. 122; Устав Одесского Еврейского Сиротского Дома. Одесса: Рус. тип., 1880. С. 1; Держархів Одеської області. Ф. 2. Оп. 11. Спр. 50. Арк. 16.

⁷ Держархів Одеської області. Ф. 274. Оп. 1. Спр. 26. Арк. 122 зв.

⁸ Там само. Арк. 122.

⁹ Там само. Арк. 123.

¹⁰ Держархів Одеської області. Ф. 2. Оп. 1. Спр. 1786. Арк. 9.

випускники для продовження навчання в ремісничих та інших закладах одержували по 60 руб. на рік¹.

Сирітським домом завідували три опікуни, що обиралися Одеською міською управою після наради з заможними осілими особами єврейського населення, з осіб місцевих євреїв на три роки. Крім того, А. Бродський вважався постійним опікуном сиротинця з правом голосу, а після його смерті це право отримував старший із спадкоємців². З 1884 р. по 1900 р. і далі лікарем сирітського будинку служив Б. Спіро³. Єврейський сирітський будинок знаходився на вул. Базарній, 5. [Додаток АШ]. 1881 р. при будинку було відкрито землеробську ферму⁴.

Харчування дітей у єврейських сирітських закладах було істотно кращим, ніж в дитячих закладах інших товариств. В Одеському єврейському сирітському будинку день виглядав так. На сніданок о 7.30 ранку видавали стакан чаю з білим хлібом. Обід о 12.00 складався з двох страв: суп або борщ, печене з приварком з гречаної каші, макаронів, рису або картоплі та житній хліб. О 4 годині дня давали шматок житнього хліба (взимку з солоним огірком). Вечеря проходила о 19.30 і складалася з хліба з маслом, оселедця і склянки солодкого чаю. Раз на тиждень, взимку і влітку, діти отримували на вечерю по склянці пива з чорним хлібом. Влітку, два рази на тиждень на вечерю давали по склянці теплого молока з білим хлібом. Влітку їжа була різноманітнішою: на вечерю видавали виноград, а в святкові дні – до обіду додавалася третя страва⁵. День у єврейському сирітському будинку починався з молитви. Після сніданку більшість вихованців відправлялися на навчання в «Талмуд-Тору», кілька дітей навчалася в ремісничому училищі «Труд» і комерційному училищі⁶.

¹ Держархів Одеської області. Ф. 274. Оп. 1. Спр. 26. Арк. 122 зв.

² Устав Одесского Еврейского Сиротского Дома. Одесса: Рус. тип., 1880. С. 3.

³ Держархів Одеської області. Ф. 2. Оп. 11. Спр. 50. Арк. 31.

⁴ Еврейская старина в Одессе ... С. 38.

⁵ Отчет Одесского еврейского сиротского дома за 1880 год. Одесса : Рус. тип. Исаковича, 1881. С. 6.

⁶ Там само. С. 5.

Кременчуцьку «Талмуд-Тору» в Полтавській губернії на 300 осіб було відкрито у 1875 р. єврейським товариством (Преображенська вул.). Допомогу отримували діти бідних євреїв 6–16 років Кременчука та поселення Крюкова. Ремісниче відділення при ній відкрито 1896 р. на розі вул. Преображенської та Біржевої. Ремеслам безкоштовно навчалися діти 13–16 років. З 1895 р. при Кременчуцькій «Талмуд-Торі» діяв притулок на 40 хлопчиків. Заклад мав власний будинок. Бідним сиротам-євреям з учнів надавалося повне утримання й навчання¹.

10 вересня 1897 р. у м. Бердичів було відкрито притулок на 42 ліжка для дітей-сиріт. Ще навесні 1897 р. Бердичівська міська управа затвердила обраних єврейським товариством опікунів місцевих доброчинних установ. Опіка над сиротами та вдовами була доручена С. Харику та С. Ліхтенштадту. Але до тих пір діти-сироти перебували на приватних квартирах за дуже скромну плату, змушені були жебракувати. Опікуни звернулись до заможних міщан з пропозицією пожертвувати на влаштування для сиріт ліжок з постільними речами, обіцяючи імена жертводавців позначити на ліжках. Притулок вдалось відкрити, у ньому було декілька спалень, проживали окремо хлопчики й дівчатка та була спільна їдальня².

1909 р. у Катеринославі було відкрито єврейський сирітський дім імені Поліни та Моїсея Карпас (вул. Філософська, 29), до якого приймалися діти після обстеження майнового стану родин, наданих документів і огляду лікаря. При закладі з грудня 1914 р. діяла школа (вул. Філософська, 31)³. Діти з притулку працювали в майстернях, на заводах, молодші – навчалися в школах. На 1916 р. у сиротинці перебувало 80 осіб: 52 хлопчики та 28 дівчаток⁴.

¹ Благотворительность в России ... Т. 2. Ч. 2. Полтавська губ. С. 13.

² Открытие сиротского приюта в гор. Бердичеве. *Вестник благотворительности*. 1897. № 11. С. 88–89.

³ Отчёт о деятельности Екатеринославского еврейского сиротского дома имени П. Г. и М. Ю. Карпас за 1915 г. Екатеринослав : Тип. И. Е. Когана, 1916. С. 7, 9 ; Бистряков О. Карпас Мойсей Юдович. 1852–1917. URL:

http://www.ukrainica.org.ua/en/projects/misto_i_chas/famous_persons/617-617.html (Дата звернення: 15.12.2018).

⁴ Отчёт о деятельности Екатеринославского еврейского сиротского дома имени П. Г. и М. Ю. Карпас за 1915 г. Екатеринослав : Тип. И. Е. Когана, 1916. С. 8.

У лютому 1910 р. в Одесі було відкрито другий єврейський сирітський будинок імені Леона і Луїзи Фінкельштейн. Заклад було розраховано всього на 10 дітей. Управління сирітським домом здійснювала Опікунська Рада, до складу якої входили Л. Фінкельштейн, Б. Бернштейн, О. Сафіра, М. Зусман, С. Гальперсон. Наглядачем був Г. Бродовський, лікарем – І. Арлюк. Сирітський дім утримувався винятково на кошти Леона та Луїзи Фінкельштейн. Метою закладу була повна опіка сиріт найбідніших євреїв, забезпечення їх їжею, одягом, білизною, взуттям, також лікування та навчання дітей, влаштування до ремісників і шкіл, торгово-промислових закладів¹.

Єврейські товариства для сиріт набули поширення на Півдні України, зокрема можна назвати також товариство піклування про бідних і безпритульних єврейських дітей м. Миколаєва (1904 р.)². 1908 р. в Одесі було створено товариство допомоги бідним єврейським дітям дошкільного віку, які були позбавлені денного притулку. Членами товариства, за статутом, могли бути особи незалежно від національності³. Засновниками товариства були одеські міщани-євреї Я. Буднік, Я. Барський, Л. Брейтман, Р. Брейтман, І. Шульберг, купець І. Кохріхт, доктор медицини М. Фельдман та ін.⁴. Їм двічі відмовляли, змушували переробити статут товариства (в лютому та травні 1908 р.). Але товариство було відкрито. Воно у 1915 р. щомісяця отримувало субсидію від Одеської міської управи з сум коробочного збору⁵.

Згідно зі ст. 6 Тимчасових правил 4 березня 1906 р. та циркуляру Міністра внутрішніх справ від 20 січня 1910 р. за № 2 не дозволялось утворювати інородні товариства, що переслідували національні просвітницькі цілі. Тому в реєстрації таких товариств відмовляли. Наприклад, 1912 р. було відмовлено у реєстрації Товариству піклування про

¹ Держархів Одеської області. Ф. 16. Оп. 124. Спр. 15626. Арк. 29–29 зв.

² Гветадзе І. Г. Добродійна та просвітницька діяльність іноземців на Півдні України (40-ві рр. XIX – початок XX ст.): автореф. дис. ... канд. іст. наук : спец. 07.00.01. Донецьк, 2012. С. 9 ; Гузенко Ю. І. Становлення і діяльність громадських благодійних об'єднань на Півдні України ... С. 160.

³ Держархів Одеської області. Ф. 2. Оп. 7. Спр. 236. Арк. 2 зв.

⁴ Там само. Арк. 9.

⁵ Держархів Одеської області. Ф. 16. Оп. 124. Спр. 15772. Арк. 1–9.

бідних жінок і дітей євреїв міста Кременця. Волинське губернське у справах про товариства присутствіє, розглянувши 28 квітня 1912 р. на засіданні заяву мешканців Кременця – дружини провізора Є. Сошин, дружини купця 2-ї гільдії Р. Моргуліс та дружини почесного потомственного громадянина Н. Шумської, з'ясувало, що товариство переслідувало цілі не лише покращення матеріального стану бідних євреїв, але й за статутом §1, 3 та 41 мало національні та просвітницькі цілі¹.

Також 8 лютого 1912 р. було відмовлено у реєстрації товариства піклування про дітей, що навчаються в Рівненській єврейській громадській «Талмуд-Торі» на підставі того, що, за даними жандармського управління, засновники Ш. Куліковичер та М. Ландау належали до сіонської організації². Полтавські євреї у 1896 р. відкрили початкове безплатне єврейське училище на 120 дівчаток. Приймалися дівчатка-сироти й діти бідних батьків віком від 10 до 12 років, юдейського сповідання³.

Поширення на українських землях, крім єврейських, набули німецькі доброчинні організації, що опікувалися неповнолітніми. Найбільша кількість німецьких колоній в Україні в зазначеному періоді знаходилась на території Катеринославської, Таврійської та Херсонської губерній. Поява перших іноземних колоній у цьому регіоні відноситься до 1787 р. Переселення німецьких підданих (викладачів, ремісників) до Харківської губернії було пов'язане з відкриттям на початку XIX ст. університету. За сприяння Опікунського комітету про іноземних поселенців південних регіонів, а також протестантських пасторів і католицьких ксьондзів, у німецьких колоніях з'явилися лікарні, будинки престарілих, сирітські будинки, дитячі садки, благодійні установи⁴.

Опіка над дітьми-сиротами здійснювалася німецькою громадою: земля, закріплена за сиротами, здавалася в оренду для поповнення коштів на їх

¹ Держархів Житомирської області. Ф. 329. Оп. 1. Спр. 94. Арк. 32–32 зв.

² Там само. Арк. 22.

³ Благотворительность в России ... Т. 2. ч. 2. Полтавська губ. С. 4.

⁴ Василенко В. Н. Церкви немецких колоний Одесского водворения (XIX – начало XX вв.) / ред. А. А. Пригарин. Одесса, 2003. С. 5, 7.

утримання. Рухоме майно після смерті батьків розпродавалося, а гроші вкладалися в «сирітські каси», які ставали запорукою забезпеченості сироти до повноліття¹. Спочатку німецькі благодійні організації створювалися при лютеранських громадах. У 1823 р при Харківській громаді було створено комітет з надання допомоги нужденним німцям. З 1884 р. на його основі було створено Німецьке благодійне товариство². До Першої світової війни при євангелічно-лютеранській церкві Св. Вознесіння діяв сирітський будинок. 1844 р в Одесі було створено благодійне товариство для надання допомоги підданам німецьких держав, включаючи «доставлення та полегшення способів для піклування й виховання сиріт і дітей незаможних батьків»³. Товариство діяло при німецькому консульстві. На Лютеранській вулиці Києва з початку ХІХ ст. існувала німецька громада, що містила в числі благодійних установ притулок для сиріт.

З 1884 р. в колонії Тіге Гальбштадтської волості Бердянського повіту Таврійської губернії існувала школа-інтернат для глухонімих дітей менонітської громади⁴. 1887 р в селищі Вормс Одеського повіту Херсонської губернії (нині село Виноградне, Березівського району) з ініціативи пастора Д. Штайнванда на пожертвування релігійних і громадських організацій та приватних осіб було відкрито училище для глухонімих дітей різних віросповідань.

Метою дамського товариства допомоги бідним німцям-католикам м. Одеси «Марія-Гільф», що виникло 1907 р., була турбота про виховання й освіти бідних дітей, розміщення малолітніх сиріт до притулків⁵. Засновницями товариства були М. Фогт, дружина одеського міщанина,

¹ Из прошлого немецких колоний на Юге Украины / А. И. Красюк, Г. Ф. Кязимова, И. П. Серов, Э. Г. Плесская-Зебольд. Одесса, 1994. С. 41.

² Багалей Д. И., Миллер Д. П. История города Харькова ... Т. 2. С. 927.

³ Устав Немецкого благотворительного общества в Одессе. Одесса : Тип. Л. Нитче, 1874. С. 1.

⁴ Богданов-Березовский М. В. Положение глухонемых в России ... С. 201.

⁵ Устав дамского общества пособия бедным немцам католикам г. Одессы. Одесса : Тип. Л. Нитче, 1907. С. 1.

Р. Гіттерман, пруссько-піддана, Є. Бакош, дружина одеського купця, А. Гергардт, дружина відставного штабс-капітана¹.

Отже, діти найбідніших верств населення й сироти у другій половині XIX – на початку XX ст. були також об'єктом піклування станових товариств. Дворянські, міщанські та ремісничі товариства організовували сиротинці. Допомога, що надавалася світськими та етнонаціональними доброчинними товариствами, мала тимчасовий або постійний характер. Була спрямована на опіку над дітьми, виховання та відкриття безплатних шкіл для неповнолітніх.

5.3. Роль православної, католицької та лютеранської церков в організації піклування про дітей

Опіка над сиротами та бідними дітьми з давніх часів була одним із пріоритетних напрямків діяльності Церкви. Церковні й монастирські установи, не враховуючи приватної допомоги у вигляді роздавання милостині, залишались практично єдиними організованими центрами доброчинності до XVIII ст., коли почала зароджуватися опіка державна. Саме церковнослужителі часто ставали прикладом милосердного ставлення до бідних, покинутих і сиріт.

З 1823 р. в Російській імперії утворювалися органи станової опіки православного духовенства – єпархіальні опікунства для бідних духовного звання, які здійснювали матеріальну допомогу вдовам і сиротам духовного походження². В Україні більшість опікунств було створено саме 1823 р.: Волинське, Катеринославське, Київське, Подільське та Харківське.

¹ Там само. С. 9.

² Свод законов Российской империи, повелением государя императора Николая Первого составленный. Санкт-Петербург : В Тип. Второго Отделения Собственной Е.И.В.Канцелярии, 1857. Т. 13. Уставы о народном продовольствии, общественном призрении, и врачебные. Ч. II. Уставы о общественном призрении. Ст. 1561. URL: <http://www.runivers.ru/lib/book7372/388226/> (дата обращения: 14.08.2017).

Чернігівське виникло 1824 р., Херсонське – 1837 р., Полтавське – 1857 р., Таврійське – 1860 р.¹.

Опікунства видавали постійну або одноразову грошову допомогу вдовам та сиротам священнослужителів, престарілим, хворим, покаліченим, а також постраждалим від стихійних лих особам духовного звання. Оплачували лікування в земських та інших лікарнях, утримували своїм коштом сиріт у духовно-навчальних закладах.

Для отримання допомоги необхідно було звернутися з проханням до єпархіального архієрея або до єпархіального опікунства та надати свідоцтво про бідність. 1898 р. допомогою опікунств скористалось у Херсонській єпархії 302 дитини-сироти, у Харківській – 238, у Чернігівській – 140, у Подільській – 84 дитини, у Таврійській – 16 малолітніх сиріт². Дані з інших губерній на жаль відсутні. Очевидно, що це були незначні цифри, оскільки допомоги потребувало значно більше дітей. Сума допомоги для сиріт на 1874 р. становила в Херсонській єпархії від 12 до 40 руб. на рік. Гроші виплачувалися з сум кухлевого збору та прибутків від свічкового виробництва³.

На початку 1860-х рр. за три версти від Херсону на хуторі було створено сирітський заклад для священнослужителів, вдів, сиріт та безпритульних дівчат духовного звання. Будівництво приміщення притулку розпочалося 22 квітня 1862 р. Засновником притулку був благочинний Херсонського Успенського собору протоієрей М. Перепелицин, який пожертвував на заклад усе своє майно. На його честь заклад було названо «Перепелицинський». Будівництво закладу закінчилося лише 21 вересня 1864 р. За перші 12 років існування притулку на його утримання витратили понад 40 тис. 600 руб.⁴.

¹ Благотворительные учреждения Российской империи ... Т. 2. С. 98, 167, 216, 539, 553, 798, 916, 941, 955.

² Там само.

³ От Херсонского епархиального попечительства духовного происхождения. *Херсонские епархиальные ведомости*. 1875. № 6. С. 210.

⁴ Мухин А. О средствах к содержанию Херсонского Перепелицынского приюта. *Херсонские епархиальные ведомости*. 1875. № 6. С. 193.

Крім дівиць та вдів, до притулку також у крайніх випадках приймалися хлопчики-сироти духовного звання віком від 8 років. Кількість вихованців за статутом визначалася в 40 осіб. У 1874 р. заклад утримувався за рахунок коштів Херсонського опікунства для бідних духовного звання – 2 тис. руб., від Бізюкового монастиря – 1 тис. руб. та прибутків від заповіданих землі і будинку та пожертвувань єпархіального духовенства¹.

Для навчання вихованців було влаштовано два класи за програмою двокласних народних училищ. Після закінчення курсу 1-го класу найкращих учениць віддавали до Одеського Архангело-Михайлівського училища для подальшого навчання, а інші закінчували курс виховання в притулку². 1874 р. у 1-му класі навчалось 7 дівчаток і 1 хлопчик, у 2-му – 18 дівчаток. Діти першого класу були віком від 6 до 9 років, вивчали молитви, символи віри, навчались елементарному читанню, рахуванню, чистописанню та співу³. У другому класі викладались священна історія, російська історія, граматики, арифметика, географія, спів, ремесла, вчилися господарювати⁴.

Перепелицинський притулок підпорядковувався Єпархіальному опікунству для бідних духовного звання. До Ради притулку входили голова та два члени зі священнослужителів м. Херсон, а також священник парафіяльної церкви притулку з правом дорадчого голосу⁵. Пізніше тут виник монастир – місце отримало назву Монастирська слобідка, яка поступово об'єдналася з Циганською слобідкою. 1921 р. у колишньому Перепелицинському притулку було організовано дитячу колонію⁶.

¹ Устав для Херсонского Перепелицинского приюта [утв. 5 августа 1874 г.]. *Херсонские епархиальные ведомости*. 1875. № 4. С. 111.

² Там само. С. 112.

³ Мухин А. Отчёт по учебно-воспитательной части при Херсонском Перепелицинском приюте за 1874 год. *Херсонские епархиальные ведомости*. 1875. № 7. С. 219.

⁴ Там само. С. 222–223.

⁵ Устав Перепелицинского приюта Херсонской епархии. Одесса : Слав. Тип. Н. Хрисогелос, 1899. С. 2.

⁶ Сухопаров С. М. Улицы Херсона URL: <http://mycity.kherson.ua/avtory-ag/suhoparov/ul-khers.html#ul32> (дата обращения: 29.01.2012).

Полтавське єпархіальне опікунство для бідних духовного звання з 1888 р. утримувало Свято-Володимирський притулок для вдів і сиріт духовного звання на 30 осіб, який знаходився в будинку опікунства¹.

1898 р. в Харківській єпархії поблизу сел. Дергачі в 16 верстах від Харкова з ініціативи архієпископа Харківського й Охтирського Амвросія коштом єпархіального опікунства було відкрито притулок для вдів і сиріт духовного звання. Будинок, розташований на хуторі Беліков і куплений за 20 тис. руб.², був розрахований на 80 осіб³. Хутір знаходився в досить привабливому місці та включав 60 десятин землі з лісом, лугом, ставом, млином, фруктовим садом, городом, новим двоповерховим флігелем і надвірними будівлями. Притулок підпорядковувався Харківському єпархіальному опікунству для бідних духовного звання, а кошти на його організацію й утримання склалися в основному з пожертвувань духовенства та інших благодійників⁴.

При притулку діяв власний храм в ім'я Амвросія Медіоланського, освячений 12 листопада 1898 р. При церкві було створено самотійний притч зі священником та псаломщиком. Завідувала притулком начальниця зі вдів духовного звання, яка отримувала жалування 150 руб. на рік. У притулку працювали лікар та фельдшер. Опікуном притулку була особа світська – з червня 1898 р. цю посаду обіймав харківський купець 1-ї гільдії М. Клеменов⁵.

Згідно з правилами, до Харківського єпархіального притулку приймалися: 1) вдови священно-церковнослужителів з малолітніми дітьми, які не мали власних коштів для існування, синів на службі або родичів та не отримували казенної чи іншої пенсії; 2) повні сироти до семирічного

¹ Благотворительность в России ... Т. 2. ч. 2. Полтавська губ. С. 3.

² Сиротский приют, учреждаемый духовенством Харьковской епархии. *Церковные ведомости. Прибавления*. 1898. № 14–15. С. 574.

³ Епархиальный приют в Харькове. *Вестник благотворительности*. 1898. № 10. С. 90.

⁴ Сиротский приют, учреждаемый духовенством Харьковской епархии. *Церковные ведомости. Прибавления*. 1898. № 14–15. С. 575.

⁵ Отчет о состоянии Харьковского епархиального сиротского приюта за 1904 г. *Вера и разум. Известия по Харьковской епархии*. 1905. № 20. С. 956.

віку обох статей, що залишились без засобів до існування й не мали родичів¹. Діти-хлопчики перебували у притулку до 10-річного віку, а потім віддавались до духовних, технічних або ремісничих училищ. Дівчатка також залишались у притулку до 10 років, а потім вступали до Єпархіального жіночого училища, маючи переваги перед іншими дітьми².

1900 р. в притулку проживало 11 дорослих та 34 дитини, на його утримання було витрачено понад 8 тис. руб., у 1904 р. – 37 дорослих та 39 дітей, а під час канікул кількість дітей зростала до 72. Школа при притулку була відкрита з 1 грудня 1898 р., розміщувалась у новому корпусі, була забезпечена меблями, навчальними посібниками та писемними приладами. Опікуном школи з 8 лютого 1899 р. був протоієрей П. Тимофєєв, який, до речі, щорічно вносив на утримання школи по 60 руб.³ У травні 1904 р. було відкрито чоловіче відділення єпархіального притулку, розташоване в окремому приміщенні в центрі Дергачів і куплене архієпископом Амвросієм за 10 тис. руб. Сироти-юнаки мали можливість під час канікул приїжджати до притулку⁴.

Важливе місце в організації опіки над дітьми належало православним монастирям, які засновували власним коштом доброчинні заклади для дітей-сиріт з метою опіки й надання початкової освіти. При Одеському Архангело-Михайлівському жіночому монастирі з 1844 р. існував сирітський заклад під управлінням училищної Ради⁵. Знаходилося училище для сиріт у приміщенні монастиря на вул. Троїцькій⁶. Функціонувало на кошти монастиря, отримувало допомогу від єпархіального опікунства про бідних духовного звання, пожертвування від духовенства.

¹ Правила для сиротского приюта Харьковского епархиального ведомства. *Вера и разум. Листок для Харьковской епархии*. 1898. № 5. Приложения. С. 1–2.

² Там само. С. 3–4.

³ Отчет о состоянии Харьковского епархиального сиротского приюта за 1904 г. *Вера и разум. Известия по Харьковской епархии*. 1905. № 20. С. 957.

⁴ Там само. С. 959–960.

⁵ Держархів Одеської області. Ф. 274. Оп. 2. Спр. 13. Арк. 2.

⁶ Там само. Арк. 27 зв.

У закладі постійно мешкали 73 дівчинки духовного походження, 10 – приходили, у тому числі світського походження – 7. До сирітського притулку приймалися діти віком від 7 до 12 років і перебували там до закінчення курсу, протягом 6–8 років, тобто до 16, 18, 20 років¹. Приймаючи дітей до притулку, віддавали перевагу повним сиротам над тими, що мали батька чи матір, дітям священників і дияконів над дітьми причетників. Сиротам, що закінчили курс, надавалася вихідна допомога з відсотків училищного капіталу у сумі від 50 до 150 руб. З 1867 р. по 1877 р. було видано 6.328 руб. 13 коп. – 61 випускниці².

22 квітня 1875 р. розпочалось перетворення монастирського сиротинця на єпархіальне жіноче училище, що було пов'язано з незадовільним рівнем освіти, яку отримували вихованки, тіснотою приміщень, нестачею коштів для існування, прийомом лише сиріт³. 1878 р. сиротинець при Архангело-Михайлівському монастирі в Одесі було перетворено на єпархіальне училище⁴.

У Київській губернії при монастирях діти-сироти здобували освіту. У Києво-Флорівському жіночому монастирі діяв притулок для дівчаток з трьома відділеннями, у яких опікувалися та навчалися безоплатно або за невелику плату до 45 дітей. Лебединський жіночий монастир мав 4-класне училище для осіб жіночої статі, де навчалось до 70 учениць, з них – 20 на повному забезпеченні обителі. При Ржищевському жіночому монастирі діяло 3-класне училище, де навчалися 8 сиріт на монастирський кошт та 12 дівчаток з невеликою платнею. Притулок для дівчаток існував при Чигиринському монастирі, де 12 сиріт навчалися грамоти й рукоділля. При Києво-Видубицькому монастирі діяло домашнє училище зі столярним відділенням для хлопчиків, у якому 17 сиріт утримувалося за рахунок

¹ Держархів Одеської області. Ф. 2. Оп. 11. Спр. 38. Арк. 57–57 зв.

² Там само. Арк. 58.

³ Закладка зданий для Епархиального женского училища в ограде Одесского Архангело-Михайловского женского монастыря, 21 апреля 1875 г. *Херсонские епархиальные ведомости*. 1875. № 10. Прибавления. С. 295.

⁴ Держархів Одеської області. Ф. 274. Оп. 1. Спр. 26. Арк. 103.

обителі¹. Коштом Києво-Покровського жіночого монастиря відкрито 1889 р. притулок для сиріт і бідних дівчаток з однокласною церковнопарафіяльною школою, 1897 р. – школу-притулок для сиріт духовенства Київської єпархії, 1917 р. – притулок-ясла для немовлят. При Межигірському жіночому монастирі діяв притулок для маленьких дітей (з 1903 р.), два притулки для сиріт та напівсиріт воїнів (з 1917 р.)².

У Харківській єпархії при Хорошевському Вознесенському жіночому монастирі у вересні 1870 р. ігуменею Ізмарагдою було відкрито жіноче училище для сиріт і дітей бідних батьків³. На відміну від існуючого з 1854 р. Харківського єпархіального жіночого училища, заклад при монастирі було названо «Духовний притулок»⁴. Хорошевський притулок існував за рахунок монастиря (для сиріт духовного звання), пожертвувань духовенства, дотацій від Харківського єпархіального опікунства для бідних духовного звання та внесків за навчання своєкоштных пансіонерок⁵.

Заснування та активізація діяльності православних церковнопарафіяльних опікунств і церковних братств стала наслідком реформ 1860-х рр. Положення про парафіяльні опікунства при православних церквах було затверджене 2 серпня 1864 р. і було покликане пожвавити церковнопарафіяльне життя, активізувати добродійну діяльність, спрямовану та притч, парафіян і церкву⁶. Братствами за Положенням «іменувалися товариства, створені з православних осіб різних станів для служіння потребам і користі православної церкви..., для справ

¹ Благотворительная деятельность монастырей Киевской епархии. *Детская помощь*. 1892. № 12. С. 429–430.

² Лобанова Н. Благодійна діяльність сестер Києво-Покровського жіночого монастиря. *Український історичний збірник*. 2004. Вип. 7. С. 197–198.

³ Кравченко О. В. Благодійна діяльність православних монастирів Харківської єпархії (II пол. XIX – поч. XX століття). *Збірник наукових праць. Серія : Історія та географія* / Харківський національний педагогічний університет ім. Г. С. Сковороди. 2002. Вип. 9. С. 124.

⁴ Извлечение из отчета обер-прокурора Святейшего Синода графа Д. Тостого по ведомству православного исповедания за 1871 г. Санкт-Петербург : Тип. Синода, 1872. С. 37.

⁵ Женское училище при Харьковском Хорошевском Вознесенском монастыре. Харьков : Тип. ун-та, 1871. С. 5–7.

⁶ Устав о общественном призрении. Общие учреждения установлений общественного призрения и уставы заведений, им подведомственных. Свод законов Российской империи. Изд. 1892 г. Т. 13. С. 81–175. URL: <http://pravo.gov.ru/proxy/ips/?searchres=&empire=1&collection=0&volume=100017&pg=1> (дата обращения 18.03.2018).

християнської доброчинності, для поширення й затвердження духовної просвіти»¹. Отже, крім інших завдань, на опікунства й братства покладалося влаштування різноманітних доброчинних закладів для дітей, перш за все шкіл та притулків.

Відкриття церковнопарафіяльних опікунств і братств в українських губерніях відбувається у 1860–1870 рр. Слід зазначити, що масштаби доброчинної діяльності в парафіях залишались не значними, що в першу чергу пояснювалося відсутністю суттєвої фінансової бази. Дитячі притулки при церковнопарафіяльних опікунствах і братствах діяли в небагатьох українських губерніях. У м. Острог Волинської губернії Свято-Кирило-Мефодіївське православне братство було відкрито у 1865 р. Коштом братства з 1870 р. утримувались училище, яке відвідували 35 дітей, і Олександро-Маріїнській притулок². При Архангело-Михайлівському жіночому монастирі з 1844 р. існувало училище для дівчаток-сиріт: 50 виховувалося за казенний кошт, 6 – були пансіонерками з платою 60 руб. на рік³. При Архангело-Михайлівській церкві Одеси з 1862 р. діяла опікунська рада, яка опікувалась дитячим притулком, їдальнею та рукодільною школою⁴. Наприкінці 1884 р. правління товариства допомоги бідним Архангело-Михайлівської парафії при жіночій обителі поставило питання про перейменування товариства на Центральний комітет допомоги бідним м. Одеси. Було розроблено і представлено на затвердження тимчасового одеського губернатора статут комітету⁵. Розгляд статуту було відкладено до листопада 1885 р.⁶. Подальшу долю комітету встановити поки що не вдалося.

Одеське церковнопарафіяльне опікунство при Хресто-Воздвиженській церкві утримувало з 1898 р. дитячий денний притулок на

¹ Бензин В. М. Приходская благотворительность на Руси после 1864 года. *Трудовая помощь*. 1907. № 2. С. 164.

² Благотворительные учреждения Российской империи ... Т. 2. С. 110.

³ Держархів Одеської області. Ф. 457. Оп. 1. Спр. 50. Арк. 74.

⁴ Благотворительные учреждения Российской империи ... Т. 2. С. 949.

⁵ Держархів Одеської області. Ф. 5. Оп. 1. Спр. 1223. Арк. 2–9.

⁶ Там само. Арк. 18 зв.

50 осіб. За рік заклад відвідало 1546 хлопчиків та 1769 дівчаток¹. 1866 р. у Керч-Єнікале відкрилося Свято-Троїцьке православне братство з церквою в ім'я Покрова Пресвятої Богородиці, школою та притулком для найбідніших сиріт². 1868 р. при братстві було засновано притулок усього на 5 місць для найбідніших хлопчиків³. Для дитячого притулку братства було виділено місце міської землі розміром 550 кв. сажень. При братстві діяла школа, яку відвідували у 1887 р. 61 хлопчик та 46 дівчаток, 4 хлопчиків-сиріт проживали у притулку⁴. У Харкові при опікунствах відкривали сирітські притулки, ясла, сховища, зокрема при Благовіщенському опікунстві діяв притулок «Ясла»⁵.

1871 р. в Подільській губернії було відкрито допоміжну касу товариства духовенства, статут затверджено 3 липня 1889 р. Каса видавала постійну та тимчасову допомогу своїм членам – заштатним священоцерковнослужбовцям, їх вдовам та сиротам. Для отримання допомоги необхідно було звернутися з проханням до управління, надавши необхідні документи: метричне свідоцтво, свідоцтво про вихід за штат, свідоцтво про отримання пенсії⁶. У Кам'янець-Подільському з 1884 р. діяло Православне Свято-Іоанно-Предтеченське братство, коштом якого було засновано притулок, а при ньому ремісничу школу для навчання сиріт і дітей бідних батьків⁷. Для сприяння у справі виховання дітей при братстві було створено Дамський комітет. 1885 р. у братському притулку перебувала 41 дитина: 24 хлопчики та 17 дівчаток, 1887 р. – 39 дітей: 22 хлопчики та 17 дівчаток. Хлопчиків навчали різним ремеслам, а дівчаток –

¹ Благотворительные учреждения Российской империи Т. 2. С. 949.

² Памятная книжка Керчь-Еникальского градоначальства / Изд. Керч. стат. комитета. Керчь : Тип. Х. Н. Лаго, 1914. С. XVI.

³ Благотворительные учреждения Российской империи ... Т. 2. С. 808–809.

⁴ Отчет Керчь-Еникальского Троицкого православного братства. *Детская помощь*. 1888. № 12. С. 356.

⁵ Церковно-приходское попечительство Благовещенской церкви. *Утро*. 1907. № 101. 23 марта.

⁶ Благотворительность в России ... Т. 2. ч. 2. Подольська губ. С. 3.

⁷ Подольская губерния. Опыт географическо-статистического описания В. К. Гульдмана. Каменец-Подольский : Тип. Подол. губ. правл., 1889. С. 269.

рукоділлю, в'язанню, шиттю та вишиванню¹. До 1894 р. до притулку приймалися діти обох статей, з 1894 р. жіноче відділення було закрито і Дамський комітет свою діяльність припинив. При братстві існувало 10 постійних стипендій: п'ять на кошти братства та п'ять на суми Дамського комітету².

У Миколаєві Херсонської губернії дитячий притулок було відкрито 1891 р. при Різдво-Богородицькій церкві. На 1898 р. там проживало 26 хлопчиків та 4 дівчинки³. Хрестовоздвиженське православне трудове братство, відкрите на хуторі Воздвиженськ у 1893 р., опікувалося декількома навчально-виховними закладами: 1) школою для хлопчиків 13–16 років, відкритою у 1885 р.; 2) Преображенською сільськогосподарською жіночою школою на 80 осіб, відкритою 1893 р. на хуторі Преображенському для дівчат 13–19 років; 3) дитячим притулком «Яслами» на 20 місць на хуторі Рождественському, відкритим 1894 р. для дітей 2–9 років; 4) гуртожитком для дітей на 30 осіб, який знаходився у м. Ямпіль з 1894 р., для дітей 9–15 років. Усі заклади діяли коштом братства, до них приймалися безплатно діти обох статей православного сповідання⁴.

Братство Св. Дмитрія Ростовського при Спасо-Преображенському монастирі з 1893 р. утримувало школу для 8–12-річних православних хлопчиків, які навчалися та користувалися навчальними посібниками безкоштовно⁵. До справи піклування над дітьми були залучені й жіночі організації: Кролевецьке жіноче благодійне товариство відкрило в 1883 р. та утримувало школу грамоти та рукоділля для дівчаток. На початку XX ст. заклад відвідувало 35 дітей, які навчалися та отримували посібники безоплатно⁶.

¹ Обзор Подольской губернии за 1885 год. [Каменец-Подольский : Губ. тип., 1886]. С. 100 ; Обзор Подольской губернии за 1887 год. [Каменец-Подольский : Губ. тип., 1887]. С. 121.

² Обзор Подольской губернии за 1899 год. [Каменец-Подольский : Губ. тип., 1900]. С. 180.

³ Благотворительные учреждения Российской империи ... Т. 2. С. 940.

⁴ Благотворительность в России ... Т. 2. ч. 2. Черниговская губерния. С. 7.

⁵ Там само. С. 11.

⁶ Там само. С. 9–10.

Церковнопарафіальна доброчинна діяльність у Харкові, у порівнянні з іншими містами, набула значного поширення. При церквах відкривалися притулки, ясла, школи. З 1896 р. функціонували дільничні опікунства над бідними, територіально організовані при православних церквах. У 1896 р. при Вознесенській церкві було створено церковнопарафіальне опікунство, а з 1898 р. при ньому – притулок-ясла на 40 дітей¹.

До Опікунства над бідними Спасо-Преображенської парафії Харкова у травні 1902 р. були передані ясла, засновані ще у 1889 р. М. Фесенко, дружиною Харківського міського голови І. Фесенка². Ясла відвідували переважно діти селянського стану, але були й представники міщанства, дворянства, козаків та навіть діти іноземців. Вік дітей коливався від 2 до 11 років. Вони приходили лише вдень, отримуючи одноразове харчування. Ясла діяли за рахунок коштів Опікунства, а також субсидії міського управління, яке щороку виділяло по 300 руб. Матеріальне становище ясел у 1913 р. суттєво погіршилося, як і становище Опікунства над бідними³.

У Харкові з 1900 р. при Дмитріївському церковному опікунстві над бідними діяла школа-притулок для дівчаток⁴. У 1910 р. у школі при притулку за програмою початкових міських училищ навчалось 42 дівчинки, з них – 8 закінчили школу⁵. У 1911 р. там навчалось 37 дітей, з яких 6 – закінчили курс. Утримування школи обходилося опікунству у 800 руб. на рік⁶. Крім того, у притулку виховувались дівчатка дошкільного віку – у 1910 р. їх було 11. Двічі на тиждень з ними безкоштовно проводили фребелівські ігри, дітей вивозили на екскурсії до Куряжа та в Борки. Дівчатка у притулку утримувалися на повному пансіоні від опікунства, який включав проживання

¹ Благотворительные учреждения Российской империи ... Т. 2. С. 916, 919.

² Отчет о деятельности Попечительства о бедных Спасо-Преображенского прихода за 1907 год. *Известия Харьковской городской думы*. 1908. № 5. С. 74.

³ Отчет о деятельности за 1913 год дневного приюта «Ясли» для малолетних детей работниц, жителей г. Харькова, состоящего в заведовании Спасо-Преображенского попечительства. *Известия Харьковской городской думы*. 1914. № 4. С. 221–223.

⁴ Благотворительные учреждения Российской империи ... Т. 2. С. 300.

⁵ Филонов В. Краткий обзор деятельности Дмитриевского попечительства за 1910 год. *Известия Харьковской городской думы*. 1911. № 12. С. 110.

⁶ Школа-приют при Дмитриевском попечительстве о бедных. *Известия Харьковской городской думы*. 1912. № 1. С. 122.

та харчування. Щоденно вихованки отримували гарячий сніданок о 12 годині, обід з двох страв о 16 годині, чай з булкою вранці і ввечері, двічі на тиждень годували молочною стравою, щоденно, крім середи, п'ятниці та пісних днів до чаю видавалося молоко¹. Притулок «Ясла» діяв також при Благовіщенському опікунстві над бідними².

При Петропавлівському опікунстві над бідними Харкова діяли ясла-притулок. За 1911 р. заклад відвідувало в середньому 30 дітей на день, а всього за рік нараховувалося 7870 відвідувань. Опікунство існувало за рахунок членських внесків, пожертвувань від фізичних осіб та банків, невеликої плати за дітей, зборів за підписними листами, отримувало субсидії від Харківської міської управи – 500 руб., Харківського благодійного товариства – 240 руб. на рік³.

На території українських губерній набули поширення приютські заклади для дітей римо-католицької церкви. Їх кількість була значно меншою, ніж православних. Подібні заклади діяли найчастіше при католицьких костелах у великих містах: Харкові, Києві, Одесі. Ідея створення дитячого притулку при римо-католицькій церкві в Одесі виникла ще у квітні 1857 р. Ініціатором виступив настоятель церкви П. Разутович, який для отримання дозволу звернувся до Новоросійського й Бессарабського генерал-губернатора О. Строганова, апелюючи, що «католицькому товариству в Одесі досі бракує коштів надавати допомогу одновірцям. Сироти, малолітні діти обох статей, покинуті напризволяще, через безпорадність та жебрацтво батьків, вештаються вулицями, надані самі собі, без можливості отримати релігійне виховання, так необхідне для кожного християнина, та без коштів для отримання початкової освіти, яка б скерувала їх у їхньому віці на шлях обрання чесної трудової діяльності»⁴. Притулок для бідних дівчаток і

¹ Филонов В. Краткий обзор деятельности Дмитриевского попечительства за 1910 год. *Известия Харьковской городской думы*. 1911. № 12. С. 111.

² Церковно-приходское попечительство Благовещенской церкви. *Утро*. 1907. № 101. 23 марта.

³ Петропавловское попечительство о бедных г. Харькова. *Известия Харьковской городской думы*. 1912. № 1. С. 123.

⁴ Держархів Одеської області. Ф. 1. Оп. 195. Спр. 821. Арк. 1 зв. – 2.

хлопчиків пропонувалося назвати іменем Пресвятої Діви Марії. До закладу пропонувалося приймали дітей віком від 2–7 років і до 12–13 для хлопчиків, а дівчаток – без визначення вікових обмежень, до подальшого влаштування їхньої долі¹.

Дозвіл на відкриття доброчинних закладів на той час мав надавати лише Міністр внутрішніх справ через звернення губернатора. У липні 1857 р. надійшла негативна відповідь з МВС. Тоді настоятель П. Разутович запропонував замінити назву на «Школа для римо-католицьких сиріт і бідних дітей в ім'я Пресвятої Діви Марії»². Але у квітні 1858 р. у МВС відповіли, що такий заклад повинен знаходитися у віданні Міністерства народної освіти³. У МНП дозволили відкрити таку школу, але її подальша доля нам не відома. Припускаємо, що створення подібних шкіл або притулків, враховуючи ставлення до католиків, не було в планах російського уряду. Тим більш, знаючи про те, що в таких закладах прагнули зберігати традиції, культуру, думаємо, що діяльність школи не було розпочато.

Пізніше, 1882 р. в Одесі було створено парафіяльне доброчинне товариство при римо-католицькій церкві для надання допомоги нужденним парафіянам. Воно надавало допомогу як дорослому населенню, так і дітям шляхом розміщення їх на власний кошт до шкіл та сирітських притулків⁴. Правління цього товариства відкрило дитячу їдальню для 40 осіб і надавало денне харчування у спеціально влаштованому приміщенні на Сінній площі по Балковській вулиці в Одесі⁵.

Їдальню мали право відвідувати діти віком від 3 до 7 років, можливо, і старшого віку, про що опікунка робила відповідний запис у щоденнику. Їдальня працювала щоденно з 6 години ранку до пізнього вечора, без винятку свят і вихідних, у ці дні плату діти не вносили. Хворі та діти без щеплення на

¹ Там само. Арк. 3.

² Там само. Арк. 13.

³ Там само. Арк. 17 зв.

⁴ Устав Приходского Благотворительного общества при Римско-Католической церкви в Одессе и правила для детской столовой. Одесса: Тип. Печат. дела, 1899. С. 3.

⁵ Там само. С. 11.

віспу не приймалися¹. Їжа видавалася тричі на день. Вранці – чай, на обід – суп з м'ясом і каша, о 16 годині – вечеря з супу або каші. Перед їдою та після діти виголошували молитву. Їдальня по суті була притулком, тому що діти проводили там весь час до пізнього вечора. За ними здійснювався постійний догляд наглядачкою і її помічницею².

З 1901 р. в Одесі функціонувало дамське опікунство над бідними і хворими дітьми, засноване парафіяльним добродійним товариством при римо-католицькій церкві. До складу опікунства, яке у 1904 р. очолював декан Одеської римо-католицької церкви К. Варпуцяньський, входили К. Березовська, М. Ястржембська, С. Стемпковська, М. Аллар, В. Гаєвська, О. Кавинська, Ц. Кржечковська, В.-Ж. де-Лестранж, В. Лонська, М. Маєвська, С. Мицинська, Е. Павані, В. Піотровська, Ю. Трачевська³.

Діяльність опікунства виявлялася в забезпеченні найбідніших учнів теплим одягом, білизною, взуттям. З 700 дітей, які навчалися в училищі, 360 отримали в 1904 р. 1064 предмети одягу на суму 1561 руб. 17 коп.⁴. Видавалися теплі сніданки, влаштовувалася на Різдво ялинка, надавалася медична допомога дітям. Зокрема, дві дитини були відправлені за рахунок опікунства до дитячої санаторної станції на Хаджибейському лимані. За їх шеститижневе перебування опікунство заплатило станції по 20 руб. за кожного⁵. 1904 р. дамське опікунство про бідних і хворих дітей відкрило літню колонію на Середньому Фонтані, придбавши дачу Н. та М. Купиних⁶, про що вже писалося в підрозділі 3.4. монографії.

Сирітські установи на Півдні України існували також при католицьких храмах у Карлсруе (Степове), Ландау (Широколанівка) Березанського округу Херсонської губернії⁷. У Харкові притулок для дітей-сиріт-католиків було

¹ Там само. С. 13.

² Там само. С. 15.

³ Отчёт о деятельности дамского попечительства о бедных и больных детях за 1904 г. Одесса : Тип. Печ. дела, 1905. С. 3.

⁴ Там само. С. 15.

⁵ Там само. С. 18.

⁶ Там само. С. 19.

⁷ Немцы Причерноморья. Каталог / сост. И. М. Озерянская, Л. Г. Эзау. Одесса : Астропринт, 2003. С. 9.

відкрито в 1906 р. при костелі на вул. Гоголя 4. Заклад отримав назву імені ксьонза В. Вагнер, який служив вікарієм в костелі і трагічно загинув від рук грабіжників¹.

Крім того, на українських землях існували лютеранські заклади опіки над дітьми. В Одесі при євангелічно-лютеранській церкві Св. Павла у 1874 р. було створено притулок для хлопчиків-сиріт віком 5 – 14 років на кошти, пожертвовані німецькими мешканцями², на підставі 633 ст. I частини XI т. Зводу Законів. Рада Одеської євангелічно-лютеранської церкви прийняла в дар від німецьких мешканців Одеси 14,5 тис. руб. на влаштування притулку. Кошти було зібрано з приводу перебування в Санкт-Петербурзі Німецького Імператора 17 квітня 1873 р.³. А також були додані кошти, що заповів барон Е. Масс – 15 тис. руб., на закінчення будівництва та створення недоторканого капіталу притулку⁴.

У правилах притулку було записано, що цей заклад знаходиться під головним наглядом Ради євангелічно-лютеранської церкви. Рада визначала коло осіб, які працювали в притулку. Управління притулком здійснювало правління з трьох членів, які обиралися Радою з парафіян. До притулку приймалися бідні сироти-хлопчики, незалежно від сповідання віком від 5 до 14 років. На 1900 р. до сирітського притулку приймали вже й дівчаток. Цей заклад не мав статуту, а знаходився у віданні Церковної Ради. Дітей приймали винятково зі своєї парафії⁵.

Дітей забезпечували одягом, харчуванням, залучували до праці, надавали ґрунтовне моральне виховання. Навчали Закону Божого, читання, письма, початків арифметики. Для викладання Закону Божого дітям православного сповідання запрошували особу духовного сану⁶. Притулок існував на пожертвування, заповіти, подарунки різних осіб і товариств.

¹ Кравченко Е. В. Опекa над сиротами в Российской империи в XIX – начале XX вв. *Вісник Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна*. Серія: Право. 2013. № 1077, вип. 15. С. 225.

² Держархів Одеської області. Ф. 630. Оп. 1. Спр. 256. Арк. 27.

³ Там само. Арк. 31 зв.

⁴ Там само. Арк. 27.

⁵ Держархів Одеської області. Ф. 2. Оп. 1. Спр. 2714. Арк. 9.

⁶ Держархів Одеської області. Ф. 630. Оп. 1. Спр. 256. Арк. 31.

Кожна особа, яка вносила до каси притулку одноразово 1 тис. руб. і більше для піклування над одним хлопчиком, мала право до кінця свого життя призначати стипендіата¹.

1896 р. в с. Гросс-Лібенталь (Маріїнське, зараз – Великодолинське) Одеського повіту Херсонської губернії було створено притулок для фізично неповноцінних дітей та сиріт обох статей. Заклад перебував у підпорядкуванні комітету богоугодних закладів євангелічно-лютеранської парафії і розміщувався в маєтку, подарованому поселянином К. Флішем. Утримувався притулок коштом зі щорічних прибутків з 44 десятин землі та добровільних пожертвувань. До притулку приймалися діти з 3-річного віку та перебували там до 15 років. Діти Грос-Лібентальської парафії приймалися до закладу безоплатно, з інших парафій – на кошт благодійників².

До сирітського закладу приймалися діти з 3 років, але за особливих причин й молодші за віком. Вихованці отримували їжу, одяг, білизну, взуття, у випадку хвороби – медичну допомогу. Діти шкільного віку відвідували сільську школу, навчалися грамоті, а дівчатка, крім того, навчалися різних господарчих робіт. Сироти перебували в закладі до 15 років. Потім дівчаток відправляли в служіння, хлопчиків – навчатися ремеслам³.

Отже, опіка над малолітніми дітьми з боку конфесійних організацій полягала в організації допомоги сиротам, заснуванні та фінансуванні дитячих притулків при монастирях, церквах, костелах. Станові органи – опікунства для бідних духовного звання видавали грошову допомогу, влаштовували сиріт до єпархіальних навчальних закладів, піклувалися про подальшу долю дітей.

Доброчинна діяльність була одним із важливих напрямків функціонування церковнопарафіяльних опікунств і братств. У їхній діяльності активну участь брали не лише священнослужителі, а й світські

¹ Там само. Арк. 31 зв.

² Устав сиротского дома в селении Гросс-Либенталь, Одесского уезда, Херсонской губернии. Одесса : Тип. Л. Нитче, 1897. С. 1–2.

³ Там само. С. 3.

особи. Опікунства і братства не були винятково церковними організаціями, а розглядалися як органи громадської доброчинності при церквах. Доброчинні заклади при церквах отримували субсидії від місцевої влади, функціонували за рахунок пожертвувань та членських внесків. Дитячі притулки були всестановими, розраховувалися на дітей дошкільного віку (ясла) та школярів. Найбідніші діти проживали у притулках постійно та перебували на повному забезпеченні від опікунств та братств.

Для безпритульних дітей церковно-священнослужителів влаштовувалися сирітські притулки, які знаходилися під управлінням і контролем з боку Духовних консисторій. Єпархіальні сиротинці часто поєднували в собі функцію піклування й навчання. До монастирських сирітських закладів приймалися й сироти світського походження. Ясла, сховища, притулки влаштовували церковнопарафіяльні опікунства та православні братства¹. Крім православноцерковних опікунських закладів для дітей, на території українських губерній діяли організації римо-католицькі та лютеранські. Їх кількість була значно меншою, проте вони набули поширення перш за все у великих містах при костелах, на Півдні України та на Поділлі.

Висновки до розділу 5

З другої половини XIX ст. в Україні було створено різноманітні інституції в губерніях, зокрема земські та міські органи самоуправління, станові, етнонаціональні та конфесійні доброчинні інституції опіки над дітьми. У 1860-і рр. ліквідація ПГО призвела до залучення земств Катеринославської, Полтавської, Таврійської, Харківської, Херсонської та Чернігівської губерній до справи піклування над сиротами та підкинутими

¹ Кравченко О. В. Організація дитячих притулків церковнопарафіяльними опікунствами та православними братствами в Україні (друга половина XIX – початок XX ст.). *Церква-наука-суспільство: питання взаємодії* : матеріали Десятої міжнародної наук. конф., 30 травня – 1 червня 2012 р. Київ, 2012. С. 104.

немовлятами. Лише на початку XX ст. сирітські установи ПГО Волинської, Подільської та Київської губерній перейшли під земське управління.

Земства використовували дві форми опіки: закриту – в земських сирітських будинках, та відкриту – діти передавалися на виховання в селах до годувальниць або до прийомних родин (сільський патронаж). Змінився соціальний склад вихованців сирітських будинків – вони стали всестановими. Змінився спосіб прийому дітей – з таємного на відкритий. Підкидьки приймалися винятково через поліцію. Земства намагалися проводити попереджувальні заходи – надавали фінансову допомогу матерям для недопущення підкидання немовлят. Смертність дітей у земських притулках залишалася на дуже високому рівні. Земства залучали громадськість та ініціативних приватних осіб до справи допомоги малолітнім, зокрема надавали субсидії добродійним товариствам опіки малолітніх безпритульних сиріт.

Дитячі заклади під управлінням і фінансуванням міського самоврядування існували в кількох містах українських губерній. Міські думи асигнували кошти на утримання підкидьків, напівсиріт та сиріт. Між земствами та міськими управліннями існував перманентний конфлікт через питання, чи повинні земські установи опікуватися покинутими на території міст дітьми і якою була в цьому роль міських органів влади.

Станові товариства (дворянські, міщанські) відкривали сиротинці для малолітніх дітей найбільш вразливих категорій дітей або сиріт переважно віком 5–10 років на умовах безоплатності або за рахунок добродійців. Найважливішим було те, що товариства піклувалися про подальшу долю дітей – віддавали їх на навчання до місцевих навчальних закладів.

Серед національних товариств в Україні особливого поширення набули єврейські організації, що надавали допомогу дітям. Але багатьом із них відмовляли в офіційній реєстрації. На Півдні України функціонували німецькі добродійні організації опіки над дітьми.

Церковні організації, що надавали допомогу сиротам, насамперед єпархіальні опікунства для бідних духовного звання, діяли практично в усіх українських губерніях. При православних монастирях, церковнопарафіяльних опікунствах і братствах відкривалися сирітські притулки для дівчаток і хлопчиків. Головним призначенням цих закладів було надання виховання та освіти дітям і підліткам. Римо-католицькі та лютеранські організації переслідували подібні цілі, їхня діяльність була скерована на дітей цих релігійних конфесій¹.

Результати досліджень даного розділу наведено в публікаціях: [768, 845, 851, 860, 862–864, 871, 875, 879, 880, 1015].

¹ Кравченко О. Опіка над дітьми в Україні наприкінці XVIII – на початку XX ст. : монографія. Харків : ФОП Панов А. М., 2019. С. 254.

РОЗДІЛ 6

ОПІКА НАД НЕПОВНОЛІТНИМИ В РОКИ ВОЄННИХ ЛИХОЛІТЬ ПОЧАТКУ ХХ СТ.

6.1. Олексіївський Головний Комітет та піклування про сиріт

Російсько-японська та Перша світова війни призвели до зростання на українських землях кількості знедолених дітей, які потребували підтримки та піклування, що зумовило залучення держави до цієї справи. Маніфестом від 11 серпня 1904 р. було визначено прийняти на кошт державної скарбниці витрати з виховання та забезпечення осиротілих дітей офіцерів і нижчих чинів¹. Вже 27 серпня 1904 р. було проведено особливу нараду на чолі зі статс-секретарем графом Д. Сольським, де розроблено проект правил забезпечення долі дітей тих осіб, які загинули у війні з Японією. 16 червня 1905 р. правила було затверджено імператором Миколою II. За ними керівництво цією справою покладалось на Головний комітет піклування над дітьми осіб, які загинули в російсько-японській війні. Того ж дня комітет отримав назву «Олексіївський» – на честь спадкоємця престолу Олексія Миколайовича². Свою діяльність Олексіївський Головний комітет піклування над дітьми осіб, які загинули під час російсько-японської війни, розпочав з 1 липня 1905 р.³.

Російсько-японська війна 1904–1905 рр., гостро поставила питання про організацію виховання безпритульних дітей. 1905 р., за даними Відомства дитячих притулків, у Російській імперії нараховувалося 100 тис. тільки селянських дітей вбитих та поранених воїнів⁴.

Олексіївському Головному комітету підпорядковувалися губернські (обласні) комітети, які розподіляли кошти між повітовими (окружними)

¹ Держархів Харківської області. Ф. 315. Оп. 1. Спр. 2. Арк. 1.

² Там само. Арк. 1 зв.

³ Там само. Арк. 29.

⁴ Бабинская С. П. Сельские воспитательные учреждения приютского типа в дореволюционной России : автореф. дис... канд. пед. наук. Москва, 1967. С. 10.

комітетами¹. У Харкові земські збори й міська дума не прийняли до 1906 р. на себе піклування про сиріт, тому місцевий губернатор просив невідкладно приступити до відкриття відповідного повітового комітету, для чого за дуже стислі терміни (до 1 серпня 1906 р.) необхідно було зібрати відомості про сиріт нижчих чинів². На 24 березня 1907 р. розпочав роботу Харківський губернський комітет з піклування про дітей осіб, загиблих у війні з Японією³. Того ж року створено й Чернігівський губернський комітет⁴.

Завідування в губерніях опікою над сиротами покладалося на різні установи, залежно від належності батьків цих дітей до офіцерського звання чи до розряду нижчих чинів. Слід відзначити, що, згідно зі ст. 45 правил, опіка над дітьми офіцерів доручалася особливим губернським комітетам, а осиротілих дітей нижчих чинів мали опікувати земські та міські установи (у тих місцевостях, де вони візьмуть на себе цей обов'язок) за ст. 35 правил, для цього за необхідністю мали утворюватися повітові комітети (ст. 37). До губернських комітетів мали входити губернський предводитель дворянства, управляючий казенною палатою, голова земської управи та міський голова. Запрошеними членами комітетів могли бути представники воєнних та освітніх відомств, члени губернських зібрань та міських дум⁵.

Показово, що участь земств і міських управлінь у справі допомоги дітям-сиротам нижчих чинів не була обов'язковою, а визначалась як допомога «без будь-яких щодо цього зобов'язань, а в розмірах – на їхній власний розсуд»⁶. Головний комітет у своєму заклику до місцевих установ підкреслював, що «досить важливим було б, щоб вони виявляли живу участь у новій справі... та не обмежувалися лише прийняттям прохань, а самі турбувалися про розшук дітей, які мали право на опіку в тій чи іншій

¹ Гузенко Ю. І. Діяльність Олексіївського Головного Комітету з догляду дітей осіб, що загинули на війні з Японією. *Наукові праці Чорноморського держ. ун-ту імені Петра Могили*. 2005. Т. 37. Вип. 24. С. 20.

² Держархів Харківської області. Ф. 315. Оп. 1. Спр. 2. Арк. 37 зв. – 39.

³ Там само. Арк. 55 зв. – 55 а.

⁴ Державний архів Чернігівської області. Ф. 145. Оп. 1. Спр. 265. Арк. 68.

⁵ Держархів Харківської області. Ф. 315. Оп. 1. Спр. 2. Арк. 2.

⁶ Там само. Арк. 4–4 а.

формі»¹. Проте, як свідчать архівні документи, земства без особливого ентузіазму реагували на цю пропозицію, очевидно, ще й тому, що мали одночасно вирішувати низку справ у різних напрямках, а можливо тому, що держава взяла на себе це завдання.

Оголошення про відкриття місцевих відділень Олексіївського Головного комітету піклування над дітьми осіб, які загинули під час російсько-японської війни, давалися через засоби масової інформації (зокрема в губернських відомостях). Звертатися із заявами на отримання допомоги безпосередньо до губернатора запрошували матерів, родичів та опікунів дітей-сиріт офіцерських та цивільних чинів усіх відомств, священнослужителів, чиновників цивільної служби, які перейшли на військову службу нижчими чинами. Для отримання допомоги необхідно було надати метричну виписку про народження дитини, свідоцтво з поліції про те, що дитина була та той час живою, свідоцтво про право на допомогу. Заяви могли подавати також брати й сестри загиблих осіб, якщо сироти перебували під їхньою опікою й залишилися без засобів для існування².

Слід зазначити, що з травня 1906 р. Олексіївський Головний комітет ретельно проводив особливе обстеження на території всієї Російської імперії для того, щоб встановити, хто саме з міського та сільського населення загинув на війні, та мати у своєму архіві повні іменні списки дітей, забезпечення яких покладалося на державу, з точним встановленням віку кожної особи³. До цього повітовим воїнським і земським начальникам надсилалися особливі опитувальні бланки про особу – загиблого нижчого чину. На 1 червня 1906 р. було виготовлено 603 тюки (70 тис. карток) бланків, з них розіслано – 310 тюків⁴.

Згідно «Правил про забезпечення долі дітей осіб, загиблих у війну з Японією» від 16 червня 1905 р. було визначено форми та розміри допомоги,

¹ Там само. Арк. 5.

² Там само. Арк. 6 зв.

³ Там само. Арк. 13, 35.

⁴ Там само. Арк. 30.

залежно від належності до певного чину, місця проживання, віку отримувача. Другий розділ правил встановлював особливості отримання допомоги від Олексіївського Головного комітету дітьми нижчих чинів. Допомога цій категорії сиріт надавалась незалежно від збережених за ними прав на інші пенсії та допомоги за чинним законодавством і виявлялась у таких формах : 1) грошова допомога зі скарбниці; 2) сприяння в забезпеченні початкового навчання. Допомога видавалась від народження до 16 років на кожну дитину-сироту в сумі 18 руб. на рік у сільській місцевості, до 24 руб. – на дитину, яка мешкала в місті, та до 36 руб. – на дитину, яка мешкала у великому місті з населенням понад 150 тис. осіб¹. З 21 жовтня 1906 р. сума допомоги була збільшена на 6 руб. на рік: з 18 до 24 руб., з 24 до 30 руб. та з 36 до 42 руб. відповідно².

Діти нижчих чинів, сироти та напівсироти, які відвідували навчальні заклади, отримували допомогу на придбання теплого одягу та навчальних приладів³. У навчальних закладах збиралися відомості про цих дітей, складалися спеціальні списки за повітами, відправлялися до губернатора, а звідти – до Олексіївського комітету⁴. Допомога на взуття, теплий одяг та навчальні прилади становила 15 руб. одноразово⁵. У 15 повітах Чернігівської губернії на 1912/13 н. р. нараховувалося 256 таких дітей, на яких видано одноразово 3840 руб.⁶.

Видача допомоги припинялась раніше 16 років, якщо наставало шлюбне повноліття або особа отримувала тюремне ув'язнення чи більш тяжке покарання. Допомога видавалась тричі на рік у сільській місцевості та в містах: 1 квітня, 1 серпня, 1 грудня, а в містах з підвищеним розміром

¹ Там само. Арк. 18.

² Там само. Арк. 25.

³ Держархів Одеської області. Ф. 61. Оп. 2. Спр. 321. Арк. 238 ; Держархів Хмельницької області. Ф. 59. Оп. 1. Спр. 15. Арк. 24.

⁴ Держархів Чернігівської області. Ф. 145. Оп. 3. Спр. 958. Арк. 1.

⁵ Там само. Арк. 29.

⁶ Там само. Арк. 57.

допомоги – щомісяця¹. Нараховані гроші видавались у земських управах, волосних правліннях або повітових комітетах.

Опіка над дітьми-сиротами нижчих чинів з боку Олексіївського Головного комітету розпочиналася лише через рік після переведення російської армії на мирне становище, тобто з 1 жовтня 1906 р., а до того за ст. 38 Статуту про війнську повинність (Звід Законів Російської імперії, Т. 4, 1897 р.) покладалася на земства, міські й сільські товариства². Під опіку комітету потрапляли також діти воїнів, які померли вже вдома від наслідків війни, протягом не більше року після переведення армії на мирне становище³, а також сироти батьків, що були санітарами, церковнослужителями, дружинниками, добровольцями. При чому з моменту отримання допомоги від скарбниці нарахування земської допомоги цим сиротам припинялося⁴.

Третій розділ правил визначав порядок отримання допомоги сиротами офіцерських чинів, яка мала такі форми: 1) допомога на виховання, навчання та дорожні витрати; 2) відправлення дітей до виховних та навчальних закладів. На кожну дитину віком до 6 років встановлювався розмір допомоги в 75 руб., від 6 до 10 років – 125 руб. на рік. За клопотанням матерів або опікунів, замість грошової допомоги, дітей, за можливості, відправляли за рахунок держави на вакансії до притулків та відповідних віку дитини навчально-виховних закладів. З 10 років допомога встановлювалась в 300 руб., а, внаслідок відправлення до навчального закладу могла бути збільшена до 450 руб. на рік. Допомога на навчання видавалась до 18 років й могла бути продовжена до закінчення навчання, але не більш ніж до 21 року. Після закінчення навчального закладу за рахунок скарбниці видавалась одноразова допомога на «перші потреби». Грошова допомога дітям офіцерських чинів нараховувалася та видавалася матерям або опікунам сиріт не менше, ніж

¹ Держархів Харківської області. Ф. 315. Оп. 1. Спр. 2. Арк. 18.

² Там само. Арк. 35.

³ Там само. Арк. 14 зв.

⁴ Там само. Арк. 35.

двічі на рік – 1 січня та 1 липня¹. Допомога офіцерським дітям видавалася лише при наданні довідки від поліції про перебування їх у живих, а також, що ці неповнолітні не утримуються у будь-якому виховному чи навчальному закладів не коштом батьків, тобто не користуються звільненням від сплати за навчання².

Лише за півроку діяльності Олексіївського комітету протягом 1905 р. було подано 796 клопотань щодо призначення допомоги осиротілим під час війни з Японією родинам. З 1 липня 1905 р. по 1 червня 1906 р. під заступництво комітету було прийнято 306 дітей офіцерських чинів, на їхнє утримання витрачено 51 тис. 345 руб. 27 коп. (діти нижчих чинів допомоги від комітету тоді ще не отримували). Як видно зі звіту про діяльність комітету за перший рік його існування, пропозиція віддавати дітей до навчально-виховних закладів сприймалася з боку матерів і опікунів украй негативно (особливо з боку селянства)³.

Причому сироти офіцерських чинів віком до 10 років, крім допомоги від Олексіївського Головного комітету, отримували також пенсію від держави, за службу їхніх батьків⁴. До того ж розмір допомоги не зменшувався й після досягнення ними 10-річного віку, навіть якщо сума була більшою, ніж встановлювалося правилами від 16 червня 1905 р.⁵. З 6 вересня 1907 р. для сиріт, які досягли 10-річного віку, виплати пенсій за службу батьків припинялися⁶.

Дітей офіцерських чинів відправляли вчитися за рахунок коштів Олексіївського Головного комітету до різних навчальних закладів. Наприклад, діти з Чернігівської губернії навчалися в Полтавському кадетському корпусі, сиріт віддавали до пансіону-притулку при Київському

¹ Держархів Харківської області. Ф. 315. Оп. 1. Спр. 2. Арк. 18–19 зв. ; Держархів Чернігівської області. Ф. 145. Оп. 3. Спр. 956. Арк. 1.

² НІАБ. Ф. 509. Оп. 1. Спр. 9. Арк. 1.

³ Держархів Харківської області. Ф. 315. Оп. 1. Спр. 2. Арк. 30.

⁴ Там само. Арк. 23 а.

⁵ Там само. Арк. 29 зв.

⁶ Держархів Чернігівської області. Ф. 145. Оп. 1. Спр. 265. Арк. 109.

опікунстві над малолітніми дітьми воїнських чинів¹. Київське опікунство утримувало Олексіївський воєнний притулок для дівчат і хлопців, який створили ще 1903 р. Головою Ради опікунства притулку була О. Драгомирова².

З часом діяльність Олексіївського Головного комітету було розширено. З 10 січня 1906 р., за рішенням Державної Ради, Олексіївський комітет взяв на себе забезпечення матеріальною допомогою дітей воїнських чинів, які загинули при виконанні службових обов'язків у мирний час (поліцейські чини, жандарми)³. За циркуляром Департаменту поліції МВС губернатори, повітові справники та поліцмейстери збирали дані для направлення до притулків про сиріт нижчих поліцейських чинів, загиблих під час зіткнень з революціонерами⁴. Олексіївський комітет збирав відомості про час та обставини смерті особи, рід занять та місце проживання постраждалих, метричні дані дітей, свідчення поліції, чи діти є живими й не відправлені до навчально-виховних або навчальних закладів не за рахунок батьків⁵.

11 березня 1906 р. Олексіївський Головний комітет затвердив «Правила видачі допомоги дітям зауряд-прапорщиків» (з 1891 р. – звання унтер-офіцера). Сироти цієї категорії прирівнювались у правах за розміром допомоги до дітей офіцерів або нижніх чинів, залежно від суспільного становища їхніх родин: походження, занять, освіти загиблого на війні з Японією голови родини⁶.

Допомогу почали надавати не лише сиротам, але й дітям непрацездатних воїнів. Ця категорія дітей могла розраховувати на допомогу за умов народження не пізніше 3 серпня 1906 р., тобто після закінчення 306 днів з часу переведення армії на мирне становище (1 жовтня 1905 р.). До

¹Держархів Чернігівської області. Ф. 145. Оп. 3. Спр. 956. Арк. 75.

²Державний архів м. Києва. Ф. 232. Оп. 1. Спр. 3. Арк. 5–6.

³Держархів Харківської області. Ф. 315. Оп. 1. Спр. 2. Арк. 26, 29 зв.

⁴Держархів Чернігівської області. Ф. 127. Оп. 1. Спр. 11699. Арк. 3.

⁵Держархів Харківської області. Ф. 315. Оп. 1. Спр. 2. Арк. 108.

⁶Гузенко Ю. І. Діяльність Олексіївського Головного Комітету з догляду дітей осіб, що загинули на війні з Японією. *Наукові праці Чорноморського державного університету імені Петра Могили*. 2005. Т. 37. Вип. 24. С. 21 ; Держархів Харківської області. Ф. 315. Оп. 1. Спр. 2. Арк. 33.

числа сиріт нижчих чинів, прийнятих під заступництво Олексіївського Головного комітету, були включені діти воїнів, які зникли без вісті та не повернулися на батьківщину¹. Після повернення батька-воїна, дитина виключалась зі списків сиріт і допомогу вже не отримувала².

За чотири роки з дня відкриття комітету надійшло дуже багато прохань про прийняття під його заступництво дітей осіб, які втратили працездатність унаслідок російсько-японської війни. З часом ставало все складніше з'ясувати причини непрацездатності. Тому Олексіївський Головний комітет визнав за необхідне встановити конкретний термін, після якого прийом нових прохань від нижчих чинів, які вважали себе такими, що втратили працездатність, припинявся. Комітет постановив припинити прийом заяв з 1 жовтня 1911 р.³.

18 березня 1909 р. затверджено Закон про пенсії та допомоги особам, які постраждали від злочинних дій, здійснених з політичною метою, та родинам цих осіб. Олексіївський Головний комітет розпочав видавати допомогу дітям цієї категорії⁴. З 16 березня 1911 р. Олексіївський комітет поширив свою турботу на дітей осіб, які загинули в боротьбі з епідеміями холери та чуми⁵. Порядок отримання допомоги передбачав певну ієрархію: насамперед звернення до земської управи, яка відповідно – до губернатора. Олексіївський Головний комітет видавав допомогу через губернатора земським управам, а ті – родинам⁶.

На 1910 р. Олексіївський Головний комітет видавав допомогу 90 тис. дітей⁷. Очолював Олексіївський Головний комітет піклування над дітьми осіб, які загинули під час російсько-японської війни, П. Семенов-Тянь-Шанський⁸, а з лютого 1914 р. – О. Стишинський. Канцелярія комітету

¹ Держархів Харківської області. Ф. 315. Оп. 1. Спр. 2. Арк. 63, 64 зв.

² Державний архів Чернігівської області. Ф. 145. Оп. 1. Спр. 265. Арк. 103.

³ Держархів Харківської області. Ф. 315. Оп. 1. Спр. 2. Арк. 88.

⁴ Держархів Чернігівської області. Ф. 145. Оп. 3. Спр. 957. Арк. 1.

⁵ Держархів Харківської області. Ф. 315. Оп. 1. Спр. 2. Арк. 118.

⁶ Держархів Чернігівської області. Ф. 145. Оп. 1. Спр. 265. Арк. 1.

⁷ Держархів Харківської області. Ф. 315. Оп. 1. Спр. 2. Арк. 88.

⁸ Там само. Арк. 44.

знаходилась у Санкт-Петербурзі на Міщанській вулиці, будинок № 13¹, з 20 серпня 1908 р. – на вулиці Мойка, 13².

З початком Першої світової війни Олексіївський Головний комітет взяв на себе турботу про дітей загиблих воїнських чинів. 2 вересня 1914 р. Микола II підписав Положення Ради Міністрів про перейменування Олексіївського Головного комітету піклування над дітьми осіб, які загинули під час російсько-японської війни, на Олексіївський Головний комітет³. Усі функції комітету залишалися незмінними. Діти-сироти воїнів до 1917 р. приймалися під заступництво Комітету.

Комітет продовжував надавати матеріальну допомогу дітям нижчих чинів, які загинули, або покалічених на війні, до 16-річного віку, офіцерських чинів – до 18 років, у разі навчання сиротам – до 21 року⁴. Діти вбитих і поранених нижчих чинів за рішеннями педагогічних комісій безоплатно й поза визначеного штату приймалися до навчальних закладів, отримували допомогу на купівлю одягу і взуття⁵.

Допомога від комітету виплачувалася до другої половини 1917 р., але з жовтня виплати припинилися: діти солдатів та прапорщиків не отримували допомоги з 1 грудня, діти офіцерів – з 1 січня 1918 р.⁶. 1918 р. за гетьмана П. Скоропадського діловодство було передане до відділу земського та міського господарства при губернському старості. Гетьманський уряд обговорював питання перегляду розмірів виплат і передання справи піклування над сиротами до особливого Міністерства опіки. Однак допомога дітям так і не була видана⁷. У березні 1919 р. було створено губернський та

¹ Держархів Чернігівської області. Ф. 145. Оп. 1. Спр. 265. Арк. 1.

² Держархів Харківської області. Ф. 315. Оп. 1. Спр. 2. Арк. 72.

³ Об обеспечении судьбы детей лиц, погибших в войну с Германией и Австро-Венгрией, и детей погибших офицерских и нижних чинов, а равно приравняемых к ним лиц, служащих в военном и морском ведомствах по воздухоплаванию, *Известия Харьковской городской думы*. 1914. № 9–11. С. 10.

⁴ Держархів Одеської області. Ф. 61. Оп. 2. Спр. 321. Арк. 238.

⁵ Держархів Хмельницької області. Ф. 59. Оп. 1. Спр. 15. Арк. 24 ; Держархів Одеської області. Ф. 42. Оп. 35. Спр. 1996. Арк. 1.

⁶ Держархів Харківської області. Ф. 315. Оп. 1. Спр. 75. Арк. 3.

⁷ Там само. Арк. 72.

повітові відділи соціального забезпечення, отже функції колишнього Олексіївського Головного комітету було фактично ліквідовано¹.

Таким чином, Олексіївський Головний комітет, створений для організації допомоги дітям осіб, загиблих у роки російсько-японської війни, виконував функції державної благодійної установи. Допомога Комітету мала цільовий характер – була спрямована на матеріальну підтримку сиріт та дітей осіб, постраждалих унаслідок воєнно-політичних подій початку ХХ ст. Установа проводила ретельну перевірку для виявлення всіх дітей, чиї батьки постраждали, захищаючи батьківщину. Допомогу отримували діти офіцерських та нижчих чинів та прирівняних до цієї категорії осіб. Під час Першої світової війни Олексіївський Головний комітет опікувався сиротами загиблих у цій війні воїнів².

6.2. Загальнодержавні та регіональні інституції опіки над дітьми воїнів

Російсько-японська, а згодом Перша світова війни стали каталізатором створення як загальноросійських, так і регіональних громадських організацій і комітетів, метою яких була опіка родинами й дітьми призваних на поле битви солдатів і офіцерів. Одним із важливих завдань громадськості «у дні підйому патріотичних почуттів, що охопили могутньою хвилею всі верстви російського суспільства»³, стала організація та надання допомоги родинам воїнів, які взяли участь у бойових діях. Особливу активність стали проявляти як світські доброчинні товариства, так і церковні організації. У багатьох губерніях Російської імперії до цього процесу долучились органи місцевого самоврядування.

¹ Там само. Арк. 60.

² Кравченко О. В. Олексіївський Головний комітет : допомога дітям-сиротам на початку ХХ ст. *Гуржіївські історичні читання*. Черкаси, 2013. Вип. 6. С. 158.

³ Предложение Одесского городского головы Б. А. Пеликана об обеспечении семейств нижних чинов, призванных на действительную службу при мобилизации и других мероприятий в связи с объявлением войны. *Известия Одесской городской думы*. Одесса, 1914. № 13–14. С. 1177.

Важливе місце в організації допомоги дітям-сиротам під час війн відводилось православному відомству. Сироти воїнів і нижніх чинів знаходили опіку з боку Церкви й духовенства, які служили прикладом гуманного ставлення до дитини й закликали до цього світське населення¹. У постанові від 1 вересня 1904 р. про піклування над сиротами воїнів, які померли від поранень та хвороб, Святійший Синод запропонував благодійним, просвітницьким товариствам, братствам, церковнопарафіяльним опікунствам та монастирським обителям брати участь у долі сиріт та надавати їм притулок².

При Чернігівському кафедральному соборі було створено притулок для сиріт-хлопчиків воїнських чинів, вбитих та поранених під час російсько-японської війни. У 1912 р. у притулку проживало 25 сиріт, з них – 19 хлопчиків були дітьми воїнів, загиблих на війні. Троє дітей навчалось у духовному училищі, дев'ятеро – в міському, семеро – в ремісничому, один був там практикантом, троє – в церковнопарафіяльній школі, один – у роті потішних, один – у кравця³. Основним джерелом прибутків притулку були кошти Чернігівської духовної консисторії⁴.

У Харківській єпархії до монастирських шкіл на повне забезпечення від монастирів були прийняті на навчання діти-сироти віком до 18 років офіцерських та нижчих чинів: до Ряснянського – 20 хлопчиків, до Височинівського Казанського – 8 хлопчиків, до Охтирського Свято-Троїцького – 15, Святогорського – 20, Курязького Преображенського – 10 хлопчиків, до Верхньо-Харківського дівочого – 10 дівчаток, Старобільського

¹ Kravchenko O. Church and care for orphan children on Ukrainian territories in the 19th – the beginning of 20th centuries. *Studia Academica Šumenensia*. Shumen, 2015. Vol. 2. S. 118.

² Определение Святейшего Синода от 1 сентября 1904 г. о призрении осиротевших детей офицеров и нижних чинов, умерших от ран и болезней в войну с Японией. *Вера и разум : известия по Харьковской епархии*. 1904. № 18. С. 862.

³ Акт Ревизионной комиссии о проверке сумм и документов Детского приюта при Черниговском кафедральном соборе за 1912 год. *Вера и жизнь : двухнедельный журнал Черниговской епархии*. 1913. № 18. С. 587.

⁴ Отчет о приходе и расходе сумм в 1912 г. по содержанию детского приюта при Черниговском кафедральном соборе. *Вера и жизнь : двухнедельный журнал Черниговской епархии*. 1913. № 18. С. 588.

жіночого – 5, Хорошевського – 20 дівчаток¹. Дітьми опікувалась Києво-Печерська лавра – при Китаївській пустині з 1910 р. діяв притулок для дітей-сиріт, там мешкало 50 хлопчиків². Цей притулок для дітей убитих воїнів, як зазначала А. Степаненко, був одним із найбільших в Україні – у 1917 р. там мешкало 49 хлопчиків та 27 дівчаток³.

На початку ХХ ст. почали виникати товариства опіки дітей-сиріт загиблих воїнів. Так, у 1904 р. в Харкові виникло товариство «Будинку братської дружини» для опіки дітей воїнів, сиріт та дітей-жебраків, притулок якого діяв на вулиці Конюшенній. Товариство функціонувало й у роки Першої світової війни. Наприклад, у 1915 р. притулок опікував 35 хлопчиків і 30 дівчаток віком від 7 до 17 років⁴.

Після завершення російсько-японської війни, у 1906 р., було створено громадську доброчинну організацію – Товариство повсюдної допомоги солдатам, які постраждали на війні, та їхнім сім'ям. Воно перебувало під заступництвом імператора. Центральний комітет знаходився в Петербурзі. За статутом Товариство ставило за мету, крім допомоги безпосередньо хворим та пораненим солдатам, піклування над їхніми дітьми, а також турботу про їх виховання й навчання⁵. Товариство мало відділення в різних губерніях та містах, у тому числі Катеринославі, Бахмуті, Луганську, Маріуполі, Олександрівську⁶.

В Одесі, наприклад, відділення товариства було відкрито в 1909 р., його очолив повітовий предводитель дворянства барон М. Рено⁷. У 1911 р. до його складу також входили генерал-майор М. Нікітін, дочка д. с. р. О. Желіховська, дружина почесного громадянина А. Тіль, с. р.

¹ Заботы монастырей о призрении сирот воинов, убитых в войне с Японией. *Церковные ведомости*. Прибавления. 1905. № 43. С. 1826.

² Кусок Т. Благодійна діяльність Києво-Печерської лаври. *Православний вісник*. 2000. № 1. С. 94.

³ Степаненко А. В. Благотворительность православной церкви в Украине в период Первой мировой войны. *Проблеми історії України XIX – початку ХХ ст.* Київ, 2002. Вип. 4. С. 150.

⁴ Держархів Харківської області. Ф. 29. Оп. 1. Спр. 751. Арк. 5, 6, 8 зв.

⁵ Устав состоящего под Высочайшим Его Императорского Величества покровительством общества повсеместной помощи пострадавшим на войне солдатам и их семьям. Санкт-Петербург : Электро-тип. Н. Я. Стойковой, 1909. С. 3.

⁶ ДАРФ. Ф. 6787. Оп. 1. Спр. 113. Арк. 3.

⁷ Держархів Одеської області. Ф. 2. Оп. 7. Спр. 346. Арк. 5.

А. Волчанецький, потомственный почесний громадянин В. Караушанов, секретар Херсонського губернського предводителя дворянства І. Іваницький, губернський секретар П. Бечаснов¹.

Однією з найвпливовіших напівурядових інституцій на початку ХХ ст. в Російській імперії стало засноване 31 травня 1913 р. Всеросійське опікунство охорони материнства й дитинства (ВООМД) під патронатом імператриці Олександри Федорівни², яке фактично розпочало свою діяльність з 4 травня 1914 р., коли було затверджено статут організації³. 18 травня відбулися вибори членів Ради, до складу якої увійшли особи, призначені покровителькою, а також учених і добродійних товариств. Головою Ради ВООМД було призначено лейб-педіатра, доктора медицини К. Раухфуса, віце-головою – Г. Вітте, який з 1915 р. став головою організації⁴. Кошторис витрат на 1914 р. було затверджено у сумі 163 тис. руб.⁵.

У Положенні про ВООМД, підготовленому К. Раухфусом, відзначалось, що його метою є «охорона здоров'я жінок під час вагітності й пологів, а також охорона здоров'я дітей молодшого шкільного віку, особливо немовлят, для сприяння зменшенню дитячої смертності та збільшенню здорового населення в Росії»⁶. Опікунство влаштовувало притулки для матерів та дітей, зокрема притулки-ясла, консультації для матерів та дітей, молочні кухні, дитячі лікарні, пологові притулки, також поширювало

¹ Там само. Арк. 13–13 зв.

² ПСЗРИ. Собр. (1881–1913). Т. 33. (1913). Ч. 1. № 39446.

³ Деятельность Всероссийского попечительства об охране материнства и младенчества. *Призрение и благотворительность*. 1916. № 3. Стб. 167.

⁴ Шерстнёва Е. В. Всероссийское попечительство об охране материнства и младенчества (К 100-летию со дня основания). *Вопросы современной педиатрии*. 2013. № 12 (2). С. 151. URL: <https://cyberleninka.ru/article/n/vserossiyskoe-popechitelstvo-ob-ohrane-materinstva-i-mladenchestva-k-100-letiyu-so-dnya-osnovaniya> (дата обращения: 26.07.2018).

⁵ Из деятельности Попечительства об охране материнства и младенчества. *Призрение и благотворительность*. 1914. № 6–7. Стб. 701.

⁶ Положение о Всероссийском попечительстве об охране материнства и младенчества. Всероссийское попечительство об охране материнства и младенчества. Санкт-Петербург, 1914. С. 1.

«розумні поняття та засоби засвоєння правил і навичок у справі догляду за немовлятами та їхнім харчуванням»¹.

28 травня 1914 р. на першому засіданні було створено чотири комісії: адміністративну (голова – С. Крижанівський) з метою організації місцевих відділів піклування, надання вказівок окремим органам, залучення установ, в т. ч. земських і міських управлінь, у члени Опікунства; фінансову (голова – М. Покровський) – для пошуку джерел коштів Опікунства, розгляду клопотань про допомогу, завідування грошовою касою, бухгалтерією; лікарсько-технічну (голова – М. Фрейберг, з 1916 р. – О. Редліх²) для влаштування спеціальних установ з охорони материнства й дитинства, організація лекцій, показових музеїв, складання посібників і популярних брошур, здійснення заходів лікарського та гігієнічного характеру; редакційну й довідково-статистичну (на чолі з К. Раухфусом) для збирання та розробки матеріалів з питань охорони материнства й дитинства, видання журналу, організація довідково-статистичного відділу та бібліотеки³.

Початок Великої війни викликав хвилю мобілізації, першим днем якої було оголошено 17 липня 1914 р.⁴ Ці події важко відбилися на родинах осіб, призваних із запасу та ополчення. Тому головну увагу уряду й суспільства було спрямовано на полегшення долі цих сімей. За Законом від 25 червня 1912 р. їм передбачалася виплата казенної продовольчої допомоги. Для цих цілей у розпорядження МВС було виділено 65,5 млн. руб.⁵ Допомога від держави й земств видавалася волосними правліннями за місцем проживання через волосну старшину⁶.

¹ ПСЗРИ. Собр. (1881–1913). Т. 33. Ч. 1. № 39446.

² Шерстнёва Е. В. Всероссийское попечительство об охране материнства и младенчества (К 100-летию со дня основания). *Вопросы современной педиатрии*. 2013. № 12 (2) С. 151. URL: <https://cyberleninka.ru/article/n/vserossiyskoe-popechitelstvo-ob-ohrane-materinstva-i-mladenchestva-k-100-letiyu-so-dnya-osnovaniya> (дата обращения: 26.07.2018).

³ Деятельность Всероссийского попечительства об охране материнства и младенчества. *Призрение и благотворительность*. 1916. № 3. Стб. 168–169.

⁴ Держархів Одеської області. Ф. 61. Оп. 2. Спр. 321. Арк. 3.

⁵ Призрение семейств запасных и ратников, призванных на службу. *Трудовая помощь*. 1914. № 7. С. 118.

⁶ Держархів Одеської області. Ф. 61. Оп. 2. Спр. 321. Арк. 68.

Крім того, за іменним височайшим указом від 11 серпня 1914 р. Правлячому Сенату було створено Верховну Раду з піклування над родинами воїнів для керівництва справами та Комітет з піклування над родинами воїнів з відділеннями в усіх губерніях, областях і градоначальствах, який завідував безпосередньо опікою. Ці установи утворювались як тимчасові для виконання своїх завдань¹.

Державні субсидії (пайки) видавалися з дня відправлення на службу призваних за мобілізацією або державним ополченням з 18 липня по 1 вересня 1914 р. з розрахунку 2 руб. 85 коп. на дорослу особу понад 5 років на місяць та 1 руб. 42 ½ коп на кожну дитину до 5 років. Причому особи, уповноважені видавати субсидії, не мали права утримувати з родин запасних і ратників ополчення жодної копійки, ані в оплату приватних боргів, ані в оплату казенних, земських, міських, продовольчих і страхових зборів. Пайки повинні були видаватися повністю. У випадку втрати будь-ким права на отримання продовольчої допомоги волосний старшина був зобов'язаний призупинити видачу пайка, і сума невиданої допомоги поверталась у скарбницю².

Усі родини призваних на службу ратників і запасних заносились у спеціальні списки, які постійно уточнювались і доповнювались. Сільські правління обов'язково давали оголошення всім дружинам запасних про місце й час явки до відповідного сільського правління за отриманням продовольчого пайка³. На жаль, видача субсидій часто затримувалася, «враховуючи новизну справи та, в деяких сільських громадах, внаслідок недбалого ставлення до цієї святої справи з боку посадових осіб»⁴. Кожні три місяці списки родин, що отримували допомогу, ретельно переглядались і складались знову. До списків вносились дуже докладні дані: 1) назва

¹ Гогель С. К. Верховный Совет и Комитет с отделениями по призрению семей лиц, призванных на войну, а также раненых и павших воинов. *Призрение и благотворительность*. 1914. № 6–7. Стб. 597.

² Держархів Одеської області. Ф. 61. Оп. 2. Спр. 321. Арк. 74.

³ Кравченко Е. В. Общество и война: организация помощи семьям запасных в 1914 г. (на примере г. Одессы). *Первая мировая война: взгляд спустя столетие. 1914 год: от мира к войне: материалы IV Международной научно-практ. конф.*, 27–28 ноября 2014 г. Москва : Изд-во МНЭПУ, 2015. С. 318.

⁴ Держархів Одеської області. Ф. 61. Оп. 2. Спр. 321. Арк. 130.

населеного пункту, ім'я, по-батькові та прізвище призваного з наданням номера його розрахункової книжки; 2) поіменний список дружини та дітей із зазначенням віку кожного на конкретний час; 3) поіменний список діда, баби, батьків, братів, сестер, якщо вони утримувалися працею призваного; 4) майновий стан осіб, вказаних у 3-му пункті; 5) пояснення, в чому саме виявлялось утримання працею призваного осіб, вказаних у п. 3; 6) чи разом проживали з призваним особи, вказані у п. 3 (чи в одному будинку, хто за особовими рахунками вважався домовласником). Списки складалися в алфавітному порядку. Дані збиралися земськими начальниками в усіх сільських волосних правліннях¹. Причому приписувалося вносити до списків дітей віком до 17 років, а понад цей вік – лише непрацездатних. Інших кровних родичів (дід, баба, батьки брати, сестри) – лише непрацездатних і старших за 55 років, якщо вони утримувалися працею призваного на війну солдата².

За родинami тих нижчих чинів запасу чи ополчення, які поверталися додому через тимчасову або повну недієздатність до військової служби внаслідок поранень чи хвороби, зберігалось право на отримання допомоги від держави аж до призначення таким особам пенсії чи до розпорядження уряду³.

Проте, проблема полягала в тому, що на Півдні України, особливо в Херсонській губернії, нараховувалася значна кількість незареєстрованих шлюбів, і відповідно дітей у таких родинах⁴, що створювало труднощі в отриманні казенного пайка на годувальника, тому будь-яка стороння допомога родинам запасних мала для них величезне значення. В Одесі, наприклад, нараховувалось 150 тис. дітей, з них близько 100 тис. належали до найбільш вразливих верств населення⁵.

¹ Там само. Арк. 130 об.

² Там само. Арк. 142.

³ Там само. Арк. 130 об.

⁴ Российское общество защиты женщин и война. *Призрение и благотворительность*. 1914. № 8–10. Стб. 977.

⁵ Молотов. Берегите детей! *Маленькие одесские новости*. Одесса, 1914. 30 ноябр. (13 дек.). С. 5.

Отже, крім казенних субсидій, родини призваних до війська солдат часто зверталися по допомогу до громадських організацій. Нерідко дружини запасних ставали жертвами шахраїв, користуючись послугами «писак» – «зацікавлених осіб», які активно складали листи до різних осіб і доброчинних організацій. Наприклад, в Одесі у серпні 1914 р. було виявлено шахрайські дії з боку М. Едельштейна, позбавленого прав, який був автором листів про надання допомоги від імені вдов запасних нижчих чинів. Деякі листи було підписано вдовами та адресовано особам, які мали високий соціальний статус у місті. Один із таких листів потрапив до помічника начальника відділення розшуку пана Смолева, який визначив його неправдивість. Почалося слідство, під час арешту М. Едельштейна було вилучено листування¹.

З початком Першої світової війни ВООМД також довелося тимчасово видозмінити свою діяльність, направивши її на надання допомоги в забезпеченні долі матерів і малолітніх дітей, чиї годувальники пішли на фронт². До ВООМД почали надходити прохання і клопотання від різних організацій про призначення субсидій. Так, голова правління товариства благоустрою селища Горлівка Бахмутського повіту Катеринославської губернії В. Кавалеров у липні 1914 р. звернувся по допомогу для влаштування їдальні для малолітніх дітей і родин, чиї годувальники пішли на фронт [Див. Додаток АЩ]. Правлінню товариства надійшла позитивна відповідь – було призначено субсидію в 300 руб. і запропоновано створити тимчасовий комітет опікунства³.

Протягом серпня-вересня 1914 р. тимчасові комітети Опікунства було створено не лише в Петрограді (5 комітетів), а й в інших регіонах – у

¹ Под маской благотворительности. *Маленькие одесские новости*. Одесса, 1914. 8 (21) авг. С. 5.

² Из деятельности Попечительства об охране материнства и младенчества. *Призрение и благотворительность*. 1914. № 6–7. Стб. 704.

³ ДАРФ. Ф. 1795. Оп. 1. Спр. 6. Арк. 2.

Харкові, Севастополі, Мінську, В'ятці, Кронштадті, сл. Олексіївка Воронежської губернії та інших місцях¹.

Тимчасовий комітет ВООМД у Харкові передбачалося відкрити 11 вересня 1914 р. при товаристві «Крапля молока» для надання допомоги сім'ям воїнів, призваних на війну, які мають малолітніх дітей². Проте установчі збори тимчасового відділу Опікунства в Харкові відбулися лише 24 жовтня 1914 р. о 19 годині у приміщенні відділення страхового товариства «Росія» на Миколаївській площі (зараз – пл. Конституції) навпроти будівлі Біржі³. Того ж дня головою була обрана Н. Гонтарева⁴. 29 жовтня 1914 р. Харківський комітет ВООМД розпочав свою діяльність⁵.

Комітет поставив за мету надання дітям запасних допомоги, як лікарської, так і одягом, білизною, молоком та ін. продуктами, організацію трудової допомоги матерям, а також влаштував 5 ліжок для немовлят⁶.

До складу Харківського тимчасового комітету ВООМД увійшло насамперед 27 осіб⁷. Дійсними членами піклування стали Г. Чумачкова, К. Віршилло, С. Віршилло, Г. Борисова, М. Сутулова, Н. Журавльова, К. Прошкін, Д. Балашев, К. Данилевич⁸.

Київське товариство боротьби з дитячою смертністю та товариство «Крапля молока» вирішили організувати 1) ясла для дітей запасних, 2) пункти харчування для дітей запасних до 3-річного віку, 3) нові станції «Крапля молока» на Лук'янівці, на Куреневі, на Шулявці, на Солом'янці⁹.

За поданням фінансової комісії Рада ВООМД призначила допомогу Київському товариству «Крапля молока» 5 тис. руб., Київському товариству

¹ Из деятельности Попечительства об охране материнства и младенчества. *Призрение и благотворительность*. 1914. № 6–7. Стб. 708.

² ДАРФ. Ф. 1795. Оп. 1. Спр. 1. Арк. 1–2.

³ Держархів Харківської області. Ф. 304. Оп. 1. Спр. 3415. Арк. 29.

⁴ ДАРФ. Ф. 1795. Оп. 1. Спр. 1. Арк. 12.

⁵ Там само. Арк. 35.

⁶ Из деятельности Попечительства об охране материнства и младенчества. *Призрение и благотворительность*. 1914. № 6–7. Стб. 708.

⁷ ДАРФ. Ф. 1795. Оп. 1. Спр. 1. Арк. 10.

⁸ Там само. Арк. 1–2.

⁹ Призрение семейств запасных и ратников, призванных на службу. *Трудовая помощь*. 1914. № 7. С. 130.

боротьби з дитячою смертністю – 2 тис. руб., Харківському відділу Союзу боротьби з дитячою смертністю – 5 тис. руб.¹.

ВООМД отримувало фінансування з державної казни. Верховна Рада постановила видати 500 тис. руб., з них 221 тис. на відшкодування витрат ВООМД в 1914 і 1915 рр. на опіку сімей осіб, призваних на війну, та 279 тис. руб. на здійснення безпосередніх завдань Опікунства щодо цих сімей².

Початок Першої світової війни активізував діяльність міських опікунських організацій. Почали створюватися особливі Міські дільничні опікунства над сім'ями запасних нижчих чинів і ратників ополчення, призваних на дійсну службу. Опікунства зазвичай очолювали міські голови, до складу входили члени міських управ та дільничні мирові судді³. Так, у Катеринославі міська дума створила вісім дільничних опікунств, які влаштовували притулки під різними назвами: «дитячі садки», «ясла», «вогнища», дешеві їдальні, організовували збори речей і продуктів. На 1 квітня 1915 р. у цих закладах утримувалось безплатно до 650 дітей віком від 5 до 10 років. Їх годували, вдягали, навчали, виховували. Вранці та ввечері давали чай, молоко та хліб, в обід – дві страви: м'ясна та молочна⁴.

При опікунствах виникали додатково Дамські комітети, як, наприклад, в Одесі, які відкривали для дітей запасних лікарні, притулки, їдальні⁵. Наприкінці листопада 1914 р. Дамський комітет міського опікунства Одеси відкрив у колишньому приміщенні квартири градоначальника на Куликівській вул., другу тимчасову дитячу лікарню на 50 місць зі «зразковою чистотою, великою кількістю світла та повітря», очолював яку фахівець з дитячих хвороб лікар Винокуров⁶. 21 грудня 1914 р. коштом міського опікунства з ініціативи

¹ Из деятельности Попечительства об охране материнства и младенчества. *Призрение и благотворительность*. 1914. № 6–7. Стб. 703.

² Деятельность Всероссийского попечительства об охране материнства и младенчества. *Призрение и благотворительность*. 1916. № 3. Стб. 172.

³ Постановления Одесской городской думы. *Известия Одесской городской думы*. 1914. № 13–14. С. 1147.

⁴ Краткий обзор деятельности Екатеринославских городских участковых попечительств о семьях запасных нижних чинов и ратников ополчения, призванных в войска от 18-го июля 1914 г. по 1-е апреля 1915 г. Екатеринослав : Тип. б. братства Св. Владимира, [1915]. С. 16.

⁵ В гор. попечительстве о семьях запасных. *Маленькие одесские новости*. Одесса, 1914. 4 (17) окт. С. 5.

⁶ Южная мысль. Ежедневная газета. Одесса, 1914. 1 дек. С. 3.

мирового судді П. Цуркана¹ відкрито денний притулок у будинку Кріона на Розумовській вул. на 100 дітей запасних².

В Одесі притулки для дітей організовували також товариство «Братська допомога»³, Новоросійське воїнське доброчинне товариство⁴. У Катеринославі активним було товариство дитячих народних садків, засноване в січні 1914 р. З початком війни, на загальних зборах 3 серпня 1914 р., товариство ухвалило зосередити свою діяльність винятково на дітях з родин запасних, відкривати дитячі садки на околицях міста і приймати до них дітей безкоштовно. Товариство відкрило перший дитячий садок на 30 осіб на Пушкінському проспекті. Кошти на це було зібрано за рахунок пожертвувань на Вербну Неділю з ініціативи випускниць Фребелівських курсів Н. Бутович та Н. Бокачової⁵. До кінця грудня було створено ще сім садків, у яких перебувало до 450 дітей при 18 керівницях⁶.

У доповіді на публічному засіданні Київського юридичного товариства при Імператорському університеті Св. Володимира у 1914 р. громадський діяч, історик, гласний Харківської міської думи В. Левитський висловлювався так: «Справа суспільної опіки безхатченків і знедолених перетворилась на національний обов'язок, спільний для нас усіх... Діти захисників рідної землі повинні стати нашими дітьми...»⁷.

В. Левитський зазначав також, що з початком війни в Києві значну роль у справі допомоги дітям почало відігравати міське самоврядування: понад 12 тис. дітей віком до 12 років опікувалось у «вогнищах». Проте надзвичайно

¹ Цуркан Петр Александрович. URL : <http://necropolural.narod.ru/index/0-374> (дата обращения: 20.07.2018).

² Южная мысль. Ежедневная газета. Одесса, 1914. 22 дек. С. 3 ; Новый приют для детей запасных. *Маленькие одесские новости*. Одесса, 1914. 19 дек. (1 янв. 1915). С. 10.

³ Держархів Одеської області. Ф. 2. Оп. 7. Спр. 344. Арк. 137–137 об.

⁴ Еженедельник высочайше учрежденного состоящего под Августейшим Ея Величества государыни императрицы Александры Федоровны покровительством Комитета Ея императорского Высочества Великой Княгини Елисаветы Федоровны по оказанию благотворительной помощи семьям лиц, призванных на войну. 1914. № 4. 5 окт. С. 3; Южная мысль. Одесса, 1914. 30 июля. С. 3.

⁵ Екатеринославское общество народных детских садов. Призрение детей запасных воинских чинов в течение первых двух лет войны и отчёты общества за 1914 и 1915 годы / сост. И. Я. Акинфиев. Екатеринослав: Тип. губ. земства, 1916. С. 3.

⁶ Там само. С. 4.

⁷ Левитский В. Роль общества в деле помощи детям защитников родины. *Трудовая помощь*. 1914. № 9. С. 354.

складним і важливим він вважав організацію суспільної опіки дітей старшого віку – 12–17 років, найнебезпечнішого віку¹. Доцільним він вважав застосування двох принципів: 1) трудового та 2) розвитку самодіяльності та самостійності малолітніх. Саме ці принципи слід було покласти в основу нової організації суспільної опіки дітей захисників вітчизни².

З цією метою 4 серпня 1914 р. в Києві було відкрито бюро праці для підлітків, яке знаходилося у підпорядкуванні Київського патронату. За перший місяць існування цієї організації була працевлаштована 281 дитина. 9 вересня 1914 р. Київським патронатом було відкрито трудове сховище для дітей запасних зі швейною майстернею для дівчаток³.

1915 р. у Харкові при 13-му опікунстві в інвалідному будинку близько 5-ї пожежної частини на Холодній Горі було відкрито коштом міста притулок для сиріт воїнів. Там перебувала 31 дитина віком від 2 до 12 років, більшість з яких – круглі сироти. 15 дітей з притулку відвідували Некрасовське міське училище, інші дошкільного віку перебували в закладі під наглядом вихователів⁴.

Опіку над неповнолітніми дітьми запасних брали на себе також міські Товариства допомоги бідним. Центральний комітет товариства допомоги бідним м. Одеси (на чолі якого знаходилася дружина градоначальника Л. Сосновська) відкрив три притулки-інтернати на 200 дітей, п'ять денних притулків на 305 дітей та три притулки-ясла для грудних немовлят на 200 місць⁵. [Див. Додаток АЮ]. Центральний комітет організував видачу безплатних гарячих обідів дітям запасних від 5 до 12 років, до 20 серпня 1914 р. було відкрито їдальні в семи пунктах, приготовано 4300 обідів⁶. Діячам товариства доводилося навіть пояснювати, що обіди видавалися

¹ Там само. С. 355.

² Там само. С. 356.

³ Там само. С. 358–359.

⁴ Местная хроника. Приют для сирот. *Южный край*. 1915. 30 ноября. № 13070. С. 3.

⁵ Южная мысль. Одесса, 1914. 14 авг. С. 4.

⁶ Молотов. Столовые для детей. *Маленькие одесские новости*. 1914. 20 авг. (2 сент). С. 5.

безперешкодно усім нужденним, оскільки родини повільно записувалися на обіди, боючися втратити казенні пайки¹.

При церковнопарафіяльних школах коштом ВООМД, парафіяльних братств та місцевих земств організовували тимчасові ясла-притулки, особливо пі час літніх польових робіт у сільській місцевості [Див. Додаток БГ]. У яслах-притулках, а також церковнопарафіяльних комітетах бідних для дітей запасних проводилися Різдвяні свята – «Віфлеємська зірка», які відвідували градоначальники. Як подарунки, дітям роздавали сукні, книжки, писемні прилади, солодоші та іграшки².

Активну допомогу дітям запасних здійснювало Російське товариство захисту жінок, яке існувало ще з 1899 р. та мало відділення в Петрограді, Вільні, Києві, Мінську, Севастополі, Ростові-на-Дону та Одесі. Війна розширила сфери діяльності товариства, яке, крім боротьби з дитячою проституцією та захистом малолітніх дівчат, турбувалося про біженок та родини нижчих чинів³, підлаштовувало свої приміщення для розташування в них жінок і дітей запасних⁴. Одеське відділення допомагало родинам запасних, як законним, так і незаконним, збиралися необхідні для клопотань документи про допомогу, відомості про нелегальні подружжя, особливо коли були діти. На підставі цих свідоцтв видавалася матеріальна допомога, у тому числі Червоним Хрестом. Особлива плутанина була характерна для єврейських родин, у них не завжди були в порядку документи, часто вони вінчалися у духовного равина, не маючи можливості вінчатися в казенного. Другий шлюб (духовний) називали «тихий шлюб», єврейським дружинам та їхнім позашлюбним дітям ніхто не допомагав. Отже, Одеське відділення товариства

¹ Бесплатные обеды для детей запасных. *Маленькие одесские новости*. 1914. 15 (28) авг. С. 5.

² «Вифлеемская звезда» в приюте для детей запасных. *Маленькие одесские новости*. 1914. 28 дек. (10 янв. 1915). С. 6.

³ Российское общество защиты женщин в 1914 году. Петроград : Тип. И. П. Зандман, 1915. С. 5, 37.

⁴ Призрение семейств запасных и ратников, призванных на службу. *Трудовая помощь*. 1914. № 7. С. 130.

захисту жінок шляхом листування, особистих переговорів і звернень клопоталося про надання цим особам допомоги від різних комітетів¹.

Активну громадську діяльність проводили також єврейські організації. 1914 р. в Одесі було створено Товариство опіки над дітьми євреїв-запасних, призваних на війну. Голова організації Л. Ашкеназі зверталася до єврейського населення з проханням приносити пожертвування дітям на її квартиру – Воронцовський пров., 5².

Окремих притулків до війни для дітей-підкидьків євреїв в Одесі не існувало. Підібраних поліцією їх доправляли в Одеський міський притулок, на третій день хрестили (навіть з ознаками обрізання)³. Цей факт з'ясувався, коли єпископ Новомиргородський Сергій, який тимчасово керував Херсонською єпархією, 27 вересня 1913 р. звернувся до Одеського градоначальника І. Сосновського з пропозицією видати розпорядження віддавати єврейських дітей до єврейських притулків, оскільки часто знаходилися батьки загублених няньками «підкидьків», виявилося, що таких притулків в Одесі просто не було!⁴.

Улітку 1914 р. в Одесі було створено Товариство опіки над бідними єврейськими сиротами м. Одеси, яке взяло на себе опіку над підкидьками-євреями⁵. З ініціативи голови товариства К. Островської 8 жовтня 1914 р. відкрито «1-й денний притулок імені С. Пуриця» на Рішельєвській вул. 65, куди було прийнято 150 сиріт віком від 5 до 12 років, серед яких налічувалося багато дітей запасних-євреїв. Ідея закладу виникла ще в 1913 р., коли лікар Л. Орбант запросив К. Островську очолити товариство. 30 листопада 1914 р., під час святкування у притулку єврейської «Хануки», було запрошено членів правління товариства на чолі з К. Островською, рідних покійного С. Пуриця, лікаря Л. Орбанта з дружиною, прибула очільниця Товариства опіки над

¹ Российское общество защиты женщин и война. *Призрение и благотворительность*. 1914. № 8–10. Стб. 973, 977.

² Южная мысль. Одесса, 1914. 20 окт. С. 4.

³ Держархів Одеської області. Ф. 2. Оп. 1. Спр. 3649. Арк. 1–1 зв.

⁴ Там само. Арк. 10.

⁵ Там само. Арк. 10 об.

дітьми євреїв-запасних Л. Ашкеназі, «пробувала їжу, годувала сама сиріток і залишилася задоволена усім побаченим»¹.

Війна ще більше загострила питання про покидання і підкидання немовлят. Поширеними були випадки, коли новонароджених дітей матері залишали чужим людям і зникали (або, можливо, гинули). Так, у січні 1915 р. до Одеського градоначальника звернулася М. Шевчишина із заявою, що «18 жовтня 1914 р. до неї прийшла єврейка на ім'я Роза Цих, запропонувала взяти новонароджену дівчинку 8-ми днів від народження за 10 руб. на місяць. Заплатила за 2 місяці 20 руб., обіцяла часто навідуватися. Але скоро мине третій місяць, а мати не з'являлася». Макрина Максимівна сама сімейна, мала 6 своїх дітей, «не можу чужу дитину годувати й виховувати», тому звернулася до єврейського міського равина, щоб дитину забрати, заплатити за останній час, а равин відправив розшукувати мати, не бажаючи брати участі в цьому. Макрина просила градоначальника наказати равину забрати дитину, заплатити за годування або дозволити охрестити, щоб «я не відповідала»². Градоначальнику нічого, очевидно, не залишалось, як віддати заяву голові Товариства опіки над дітьми євреїв-запасних, призваних на дійсну службу, Л. Ашкеназі³. Подальша доля дитини нам не відома, однак проблема залишалась: опіки над єврейськими дітьми-сиротами до 4 років не існувало, про що в лютому 1915 р. у своїй доповіді градоначальнику писав в.о. Одеського міського равина: «...мені з великими труднощами вдається влаштувати немовлят у приватні будинки: одних за плату з власних коштів, інших на повне утримання добрим людям, деяких на усиновлення. Але всіх влаштувати немає жодної можливості, і немовлята гинуть у найжахливіших умовах»⁴. Равин відзначав, що останнім часом, особливу у зв'язку з воєнними подіями, кількість немовлят-підкидьків значно збільшилася, їх підкидали як до

¹ Дневной приют для еврейских сирот. *Маленькие одесские новости*. Одесса, 1914. 9 (22) окт. С. 5.

² Держархів Одеської області. Ф. 2. Оп. 1. Спр. 3649. Арк. 12–12 зв.

³ Там само. Арк. 12 зв.

⁴ Там само. Арк. 13.

канцелярії, так і на паперть синагоги. Тому актуалізувалось питання про відкриття єврейських ясел-притулків – будинків опіки немовлят-підкидьків¹.

Однією з найвпливовіших загальноросійських організацій, яка здійснювала допомогу родинам і дітям воїнів, був Єлизаветинський комітет. 11 серпня 1914 р. з ініціативи Великої Княжни Єлизавети Федорівни було створено спеціальний Комітет для влаштування й об'єднання на місцях добровільної допомоги родинам осіб, призваних на військову службу, як із запасу, так і з ополчення. Офіційна назва була Комітет Її Імператорської Високості Великої Княжни Єлизавети Федорівни (Єлизаветинський комітет). Організація допомагала родинам добровольців, а також позашлюбним дітям та їхнім матерям, якщо вони утримувалися працею призваних воїнів. Комітет діяв на території губерній європейської та азійської частини Росії, крім Санкт-Петербурга, Кавказу, Фінляндії². Відділення Єлизаветинського комітету мали досить розгалужені регіональні структури, очолювали їх губернатори або градоначальники. На території українських губерній, як встановлено, діяли з 2 вересня 1914 р. Катеринославське відділення, до його складу увійшли 17 повітових комісій, 7 волосних, 6 парафіяльних, 53 дільничні комісії, 4 міські, 71 волосне опікунство та 32 церковнопарафіяльні опікунства³. 4 вересня 1914 р. почало свою діяльність Севастопольське відділення Єлизаветинського Комітету на чолі з градоначальником контр-адміралом С. Бурлеєм⁴.

У грудні 1914 р. відкрито Одеське відділення Єлизаветинського комітету. На першому засіданні, яке відбулося 6 грудня 1914 р. у палаці командувача військами на чолі з дружиною командувача армією Р. Нікітіною, було вирішено об'єднати діяльність усіх місцевих організацій допомоги родинам запасних. На засіданні розглядалася низка питань про засоби

¹ Там само. Арк. 13 зв.

² Волошун П. В. Благотворительная деятельность как сфера повседневной жизни Великой княгини Елизаветы Федоровны в России конца XIX – начала XX века : дис... канд. ист. наук : 07.00.02. Тверь : ФГБОУ ВПО «Тверской гос. ун-т», 2014. С. 68–69. URL: http://old.ivanovo.ac.ru/jdownloads/dissov/%20212.062.02/text_diss_02/voloshun_dis.pdf (дата обращения: 25.07.2018).

³ ДАРФ. Ф. 6787. Оп. 1. Спр. 113. Арк. 3.

⁴ Там само. Арк. 54.

допомоги: було вирішено заснувати бюро праці для пошуку місць дружинам і дітям запасних, організувати товариство турботи про дітей запасних, залучати місцевих домовласників забезпечувати родини запасних дешевими квартирами¹. Єлизаветинським комітетом за розпорядженням уряду на місцях створювалися спеціальні волосні комісії для обстеження майнового стану родин осіб, призваних на війну. Комісії склалися з членів волосних опікунств на чолі з волосними старшинами. Усі дані надавалися волосному правлінню для надання добродійної допомоги від Єлизаветинського комітету².

Херсонський відділ Єлизаветинського комітету асигнував на утримання денного притулку-ясел Херсонського товариства сприяння фізичному вихованню дітей у 1915 р. 1835 руб. Ясла відвідало за рік 416 хлопчиків та 396 дівчаток з 512 родин віком від 2 до 10 років, причому майже половина з них – це діти запасних, які користувалися опікою безплатно³.

З початком Першої світової війни притулки-вогнища для дітей запасних воїнів відкривали навіть при різних фінансових установах. Наприклад, у Києві при Зібранні службовців кредитних установ (Хрещатик, буд. 7) з 19 серпня 1914 р. було створено таке вогнище для денного перебування дітей, де їх забезпечували одягом, взуттям, проводили заняття за програмою дитячих садочків, а для старших – за шкільною програмою⁴.

Поширення набули заклади для дітей воїнів, створені міськими та повітовими комітетами з надання швидкої допомоги найбільшій родині запасних. Наприклад, у Житомирі діяло 4 притулки для дітей воїнів (один із них винятково денний) та Ольгинський літній санаторій Червоного Хреста. Як описував відряджений для ознайомлення з діяльністю притулків, що

¹ Открытие Одесского отделения комитета Е. И. В. Великой княгини Елисаветы Федоровны. *Маленькие одесские новости*. Одесса, 1914. 9 (22) дек. С. 4.

² Держархів Одеської області. Ф. 61. Оп. 2. Спр. 321. Арк. 212.

³ Отчёт о деятельности дневного приюта-ясли Херсонского общества содействия физического воспитания детей за 1915 год. Херсон : Тип. С. Н. Ольховича и С. А. Ходушина, 1916. С. 3.

⁴ Краткий обзор деятельности очага для детей запасных воинов при Собрании Служащих в Кредитных Учреждениях г. Киева с 19 августа 1914 г. по 1 января 1915 года. Киев : Тип. В. П. Бондаренко и П. Ф. Гнездовского, 1915. С. 6–7.

отримували субсидії від Романовського комітету, старший помічник начальника відділення Канцелярії Ради Міністрів М. Ді-Сеньї, найкращим був третій притулок, організований винятково для дітей воїнів-поляків, який відвідували малолітні віком від 1,5 до 11 років. На всі п'ять притулків Романовський комітет асигнував допомогу 8 тис. руб., крім того 3 600 руб. – одноразово на обладнання слюсарно-кузнецької та чоботарної майстерень з гуртожитком для сиріт¹. Проте, на момент перевірки субсидія на обладнання притулків не була використана, а від гуртожитку Житомирська земська управа відмовилася. Очевидно, це пояснювалося тим, що Волинське губернське земство розробило проект облаштування землеробських притулків у кожному повіті по одному для дітей загиблих воїнів, що, на думку, інспектора М. Ді-Сеньї, заслуговувало уваги з боку Романовського комітету². Чи було реалізовано цей проект, нам встановити не вдалося.

У липні 1915 р. в Харківській губернії було відкрито ще кілька тимчасових комітетів ВООМД – Вовчанський комітет на чолі з відомим земським діячем В. Колокольцовим³ та Олексіївський комітет, Харківського повіту, на чолі з о. О. Захарьєвим⁴.

У серпні 1915 р. Харківський комітет розпочав організацію ясел для дітей біженців та осіб, призваних на війну. Члени комітету зверталися по допомогу до ВООМД – 600 руб. на 50 осіб одноразово та щомісяця – 800 руб.⁵. Протягом літа 1915 р. в Російській імперії утворено 53 тимчасових комітети ВООМД, було відкрито 417 ясел, у яких перебувало 17338 дітей. Взагалі протягом 1915 р. ВООМД відкрито 87 комітетів, 4 з них – перетворено на відділи. До кінця 1915 р. ВООМД організувало 7 відділів і 99 комітетів, у віданні яких перебувало 11 постійних ясел-притулків, 5 дитячих їдалень, 4

¹ Ді-Сеньї Н. К. Отчет по командировке старшего помощника начальника отделения канцелярии Совета Министров Н. К. Ді-Сеньї в Бессарабскую, Волынскую, Киевскую, Могилевскую, Полтавскую, Таврическую, Харьковскую и Херсонскую губернии и Терскую область для ознакомления с деятельностью некоторых учреждений, получающих от Романовского комитета пособия на дело призрения круглых сирот и детей воинов. Петроград : Гос. тип., 1916. С. 13–16.

² Там само. С. 17–18.

³ Держархів Харківської області. Ф. 29. Оп. 1. Спр. 674. Арк. 1–2.

⁴ Там само. Спр. 676. Арк. 1–2.

⁵ ДАРФ. Ф. 1795. Оп. 1. Спр. 1. Арк. 44.

пункти харчування, 19 консультацій, 3 притулки для вагітних і породіль, 3 пологові притулки¹.

З жовтня 1914 р. по 1 листопада 1915 р. Харківський тимчасовий комітет ВООМД організував для родин осіб, призваних на військову службу, і біженців чотири пункти безкоштовної видачі молока й поживних сумішей у різних частинах міста, лікарню, амбулаторний притулок при «Краплі молока», амбулаторію й консультацію при земському пологовому будинку, допомогу грошима, речами, продуктами та юридичними порадами. З листопада 1915 р. – консультацію, видачу молока й поживних сумішей на Основі та при 15-му і 5-му міських опікунствах на Греківській вулиці, 40².

10 листопада 1915 р. Харківським тимчасовим комітетом ВООМД було відкрито консультацію для матерів на Основі, з 1 грудня 1915 р. планувалося відкрити притулок-ясла для 50 дітей біженців віком від 1,5 до 5 років (вул. Іскринська, 61) та притулок для матерів на післяпологовий період³, проте, судячи з архівних документів, до листопада 1917 р. так і не відкрили⁴, принаймні нам цього встановити не вдалося.

Організатори Харківського тимчасового комітету ВООМД намагалися постійно збільшувати джерела фінансування організації, влаштовували з цією метою різні заходи. Показовим, наприклад, було те, що у грудні 1915 р. голова комітету Н. Гонтарева й голова Союзу для боротьби з дитячою смертністю, заслужений професор І. Троїцький направили телеграму в правління ВООМД з клопотанням до імператриці Олександри Федорівни про жертвування будь-якої речі для проведення 27 грудня лотереї алегрі – царського подарунку, що підняло би значення благої мети, забезпечивши матеріальний успіх лотереї⁵. Імператриця Олександра Федорівна пожертвувала Харківському комітету

¹ Деятельность Всероссийского попечительства об охране материнства и младенчества. *Призрение и благотворительность*. 1916. № 3. Стб. 174, 178.

² ДАРФ. Ф. 1795. Оп. 1. Спр. 1. Арк. 64.

³ Там само. Арк. 63 ; Местная хроника. Ясли и приют. *Южный край*. 1915. 29 ноября. № 13069. С. 6.

⁴ ДАРФ. Ф. 1795. Оп. 1. Спр. 1. Арк. 69.

⁵ Там само. Арк. 73.

одну вазу виробництва імператорського порцелянового заводу. Після проведення лотереї чиста виручка склала 7288 руб. 55 коп.¹.

Під час Першої світової війни, особливо з 1915 р., Товариство повсюдної допомоги солдатам, які постраждали на війні, та їхнім сім'ям активно допомагало родинам загиблих і поранених воїнів. Під заступництвом Товариства повсюдної допомоги солдатам, які постраждали на війні, та їхнім сім'ям перебувало Катеринославське губернське земське опікунство імені графа Ф. Келлера, яке на 1917 р. організувало 173 відділення в містах і селах Катеринославської губернії².

На 1 січня 1917 р. створено 11 відділів та 132 комітети ВООМД. Опікунство активно залучувало земське й міське самоврядування, громадські організації Росії. На 1917 р. до його роботи долучилися 10 губернських, 69 повітових земських управ, 41 міська управа, 149 різних товариств і установ, близько 1000 окремих осіб. На 1917 р. під егідою Опікунства відкрито 29 постійних притулків і денних ясел-притулків, де опікувалося 800–900 дітей, 500 сільських притулків на 35 тис. осіб, 25 «Крапель молока», 5 сховищ для вагітних і породіль.

1917 р. організації допомоги сім'ям запасних продовжували своє існування, але ситуація з фінансування була катастрофічною. Навіть коли вже більшовики прийшли до влади у жовтні, до Міністерства державної опіки продовжували надходити листи з проханнями надіслати гроші. Наприклад, з Волинського відділення Московського комітету з надання допомоги родинам, призваним на війну, 24 листопада 1917 р. надійшло повідомлення: «з липня місяця поточного року з невідомих причин припинено видачу коштів на утримання службовців відділення. Писали п'ять разів, але відповіді не отримували. Сума боргу 2274 руб. 94 коп. Відділення комітету має честь

¹ Там само. Арк. 81.

² ДАРФ. Ф. 6787. Оп. 1. Спр. 113. Арк. 3.

просити МДО не відмовити у сприянні асигнування й надіслати вказану суму на утримання відділення за друге півріччя»¹.

Після Лютневої революції 1917 р. ВООМД продовжувало свою діяльність до 12 січня 1918 р., коли було ліквідовано спеціальним декретом Народного комісаріату державної опіки, проте звітність, майно й капітали організації було передано новоствореному Відділу охорони материнства й дитинства цього Комісаріату².

Таким чином, на початку ХХ ст. діяла низка як загальнодержавних, так і регіональних організацій, що опікувалися сиротами воїнів: товариства «Будинок братської дружини», товариство повсюдної допомоги солдатам, які постраждали на війні, та їхнім сім'ям, Всеросійське опікунство охорони материнства й дитинства, міські дільничні опікунства над сім'ями запасних нижчих чинів і ратників ополчення, призваних на дійсну службу, та їхні відділення в українських губерніях. Опіку над неповнолітніми дітьми запасних брали на себе також міські товариства допомоги бідним, Російське товариство захисту жінок, товариства опіки над дітьми євреїв-запасних, призваних на війну³.

6.3. Опіка над сиротами сільського населення: практика діяльності Романовського комітету

Романовський комітет було засновано 21 лютого 1913 р. під патронатом імператора Миколи II в ознаменування 300-річчя Дому Романових з метою опіки над осиротілими дітьми сільського населення, які залишилися без догляду і прожитку. Причинами створення Комітету називалися незадовільний стан опіки нужденних сиріт та неузгоджена

¹ Там само. Арк. 1.

² Шерстнёва Е. В. Всероссийское попечительство об охране материнства и младенчества (К 100-летию со дня основания). *Вопросы современной педиатрии*. 2013. № 12 (2). С. 151. URL: <https://cyberleninka.ru/article/n/vserossiyskoe-popechitelstvo-ob-ohrane-materinstva-i-mladenchestva-k-100-letiyu-so-dnya-osnovaniya> (дата обращения: 26.07.2018).

³ Кравченко О. Опіка над дітьми в Україні наприкінці XVIII – на початку ХХ ст. : монографія. Харків : ФОП Панов А. М., 2019. С. 279.

діяльність місцевих організацій і приватних осіб. На Комітет покладалося завдання надання відповідного виховання дітям для державної користі, а також об'єднання урядової, громадської та приватної діяльності у справі опіки сиріт сільського населення, незалежно від майнової та станової приналежності та віросповідання, за рахунок державної казни¹. Очевидно, таке рішення було зумовлено не тільки соціальними мотивами, а й політичними та ідеологічними – з метою підвищення авторитету держави та імператора особисто².

Проте фактична діяльність Комітету розпочалася напередодні війни – 29 червня 1914 р. імператор Микола II затвердив «Положення про Романовський комітет»³. Знаходився Романовський комітет в Санкт-Петербурзі, вул. Жуковського 59, очолював його член Державної Ради, статс-секретар А. Куломзін⁴.

Романовський комітет надавав допомогу сиротам двох категорій: 1) віком від 2 до 12 років, що перебували в сирітських будинках та їхніх відділеннях, у гуртожитках при початкових школах усіх відомств; 2) віком від 12 до 17 років, якщо вони проживали в гуртожитках при ремісничих відділеннях і школах, навчальних майстернях, нижчих сільськогосподарських училищах та інших подібних навчальних закладах⁵.

Система фінансової допомоги установам дитячої опіки базувалася на принципі додаткового субсидування: Романовський комітет на практиці надавав допомогу за умови дофінансування коштів з місцевих

¹ ПСЗРИ. Собр. (1881–1913). Т. 33. (1913). Ч. 1. № 38851 ; Сборник статистических сведений о заведениях закрытого призрения детей, в том числе сирот сельского населения / сост. Канцелярией Совета Министров по Романовскому комитету. Петроград : Гос. тип., 1916. С. V.

² Кравченко О. В. Опіка над сиротами сільського населення: практика діяльності Романовського комітету в українських губерніях (1913–1917 рр.). *Молодий вчений : науковий журнал*. 2019. № 6 (70). С. 251.

³ Держархів Одеської області. Ф. 42. Оп. 35. Спр. 1495. Арк. 197.

⁴ Держархів Харківської області. Ф. 304. Оп. 1. Спр. 3416. Арк. 2–3.

⁵ Россия. Законы и постановления. Свод законов Российской империи, повелением государя императора Николая Первого составленный. Издание 1915 года / Россия. Законы и постановления. Петроград, 1915. Т. 13 : Устав об общественном призрении. 1915. Р. 2. Гл. 1. С. 80.
URL: <http://elbib.shpl.ru/nodes/17825#page/1/mode/grid/zoom/1> (дата обращения: 19.03.2018).

ресурсів¹. Комітет брав на свій рахунок: 1) одну третину витрат на спорудження й обладнання будівель для гуртожитків; 2) одну третину на їх щорічне утримання; 3) одну третину вартості стипендій, заснованих при гуртожитках. Розмір допомоги, що надавався Комітетом з коштів державної казни, не повинен був перевищувати половини сум, витрачених місцевими організаціями на утримання сиріт.

Сам Романовський комітет фінансувався також з різних джерел. 1914 р. з коштів державної скарбниці комітет отримав 500 тис. руб., 1915 р. – 1 млн. руб., а в 1916 р. передбачалось отримати 1 млн. руб.². На практиці, у звіті за 1915 р. вказувалося, що з державної скарбниці було виділено 1 млн. 582 тис. 980 руб., добровільних пожертвувань – 148 тис. 190 руб. 10 коп., церковного збору – 72 тис. 281 руб. 77 коп., з сум Державної Ради – 300 тис. руб., 5 тис. руб. пожертвував імператор з власних коштів³. Комітет відпускав субсидії лише в тих випадках, коли утримання опікуваних відповідало сільському побуту. На руки ані сиротам, ані їхнім родичам грошової допомоги комітет не видавав. Така допомога надавалася лише установам і особам, які «правильно організували справу опіки над сиротами»⁴.

Для оптимізації організації допомоги та створення цілісної картини стану дитячої опіки, Романовський комітет ще у квітні 1914 р. розпочав збір статистичних даних щодо закладів опіки над сиротами. Комітет звернувся до очільників губерній та областей, губернських та повітових земств з проханням зібрати відомості про сільські приютські заклади. Для отримання інформації про кількість сиріт у повітах інспекторам народних училищ було доручено збирати дані у навчальних закладах. Проводилися з'їзди вчителів і вчительок, на яких обговорювалось Положення про

¹ Зиновьева С. Н. Романовский комитет и призрение детей-сирот. *Общество и власть* : материалы Всерос. научной конференции. СПб., 2004. С. 50.

² Там само.

³ Всеподданнейший отчет о деятельности состоящего под Высочайшим Вашего Императорского Величества покровительством Романовского комитета за 1915 год. Петроград : Гос. тип., 1916. С. 3, 19.

⁴ Держархів Одеської області. Ф. 42. Оп. 35. Спр. 1495. Арк. 197.

Романовський комітет, визначалася вартість утримання сиріт, вибиралися пункти відкриття сирітських будинків і гуртожитків, вирішувалися питання про збір коштів і утримання установ. Такий з'їзд було намічено провести під головуванням інспектора Одеського навчального округу В. Тюльпанова 29–30 грудня 1914 р. у Павлоградському повіті Катеринославської губернії¹.

На дітей-підкидьків діяльність Романовського комітету скоріше не поширювалася. 3 липня 1914 р. Харківська губернська земська управа, відповідаючи на запит комітету щодо наявності сиріт з сільської місцевості, просила включити Липковатівське сільськогосподарське училищі імені П. Столипіна, при ст. Борки (де навчались земські вихованці-підкидьки) до списку субсидіантів, але Романовський комітет клопотання відхилив, мотивуючи, що його дії не поширювалися на немовлят до 2 років². Дивно виглядала ця відмова, тим більш, що в училищі навчались діти 12–17 років. Можливо, справжні причини були в чомусь іншому. Хоча слід зазначити, що Харківська губернська управа отримала в 1914 р. від Романовського комітету 10 тис. руб. для видачі повітовим управам субсидій на опіку сиріт воїнів³.

Перша світова війна розширила сфери діяльності Романовського комітету. З початком воєнних дій за Положенням від 1 вересня 1914 р. діяльність Романовського комітету поширювалась і на дітей нижчих чинів, учасників війни⁴. Крім прийняття під свою опіку сиріт і напівсиріт селян, дітей запасних і ополченців, призваних до лав армії, також субсидував міські благодійні установи, що опікували сільських сиріт та дітей воїнів⁵. Протягом свого існування Романовський комітет постійно отримував кошти з Державного казначейства на спорудження нових

¹ Там само. Спр. 1509. Арк. 160–160 зв.

² Держархів Харківської області. Ф. 304. Оп. 1. Спр. 3416. Арк. 8, 10.

³ Державний архів Харківської області. Ф. 312. Оп. 1. Спр. 405. Арк. 18.

⁴ ДАРФ. Ф. 6787. Оп. 1. Спр. 70. Арк. 2.

⁵ Всеподданнейший отчет о деятельности состоящего под Высочайшим Вашего Императорского Величества покровительством Романовского комитета за 1915 год. Петроград : Гос. тип., 1916. С. 3, 5.

притулків і гуртожитків при початкових училищах, переважно для дітей убитих воїнів¹.

Наприклад, такі організації як Київське товариство піклування про сиріт осіб, полеглих у бою, що знаходилося в місті, але мало сільський уклад². Товариство було відкрито 28 листопада 1914 р. з метою опіки та виховання дітей-сиріт воїнів. 15 березня 1915 р. товариство заснувало притулок під назвою «Перший Київський притулок для сиріт осіб, полеглих у бою» й отримало субсидію від Романовського комітету 20 тис. руб., у тому числі 10 тис. руб. із сум церковного збору на будівництво приміщення притулку та 4 050 руб. на утримання закладу³. На момент ревізії притулку М. Ді-Сеньї у серпні 1916 р., до будівництва не приступили, дехто з членів товариства покинув місто, притулок було евакуйовано до Глухова⁴.

У Києві діяло ще одне «Товариство піклування над сиротами воїнів Другої вітчизняної війни», яке утримувало три притулки: Виноградний, Либідський та «На Коноплянці», розташовані в передмісті Києва «Звіринець», на землях інженерного відомства, орендованих товариством (землі належали Києво-Печерській Лаврі, але були відібрані у монастиря)⁵. Либідський притулок, де проживало 46 дівчаток віком від 5 до 14 років, справив дуже позитивне враження на інспектора М. Ді-Сеньї, очолювала його якась «похилого віку жіночка, майже стара, з гімназичною освітою, трохи не колишня гувернантка. Їжа пречудова, причому на «австрійській» солдатській кухні. Діти мали не лише червоні щічки, але й чисті, гладко причесані голівки, заплетені в кіски стрічками

¹ От Романовского комитета. *Югобеженец*. 1916. № 17. 8 марта. С. 1.

² Всеподданнейший отчет о деятельности состоящего под Высочайшим Вашего Императорского Величества покровительством Романовского комитета за 1915 год ... С. 6.

³ Отчет общества попечения о сиротах лиц, павших в бою со времени его основания. С 28 ноября 1914 г. по 24 марта 1916 г. Киев : [Б. и.], 1916. С. 6, 9–10.

⁴ Ди-Сеньи Н. К. Отчет по командировке старшего помощника начальника отделения канцелярии Совета Министров ... С. 24.

⁵ Там само. С. 26.

– імені не запитав, хотів би представити до нагороди жетоном Романовського комітету»¹ [Додаток БД].

Притулок «На Коноплянці», як описував М. Ді-Сеньї, – Лисогірський – знаходився в красивому місці. У невеликих будинках, відведених військовим відомством (колишніх келіях), там проживало 68 хлопчиків дітей воїнів [Додаток БЕ]. Прислуги не було, хлопчики прали та прасували самі. На чолі притулку був унтер-офіцер, георгіївський кавалер, та економка, яка завідувала господарством. М. Ді-Сеньї визнав притулок зразковим: усе тут було для селянського господарства – коні, свині, воли, різні служби (комори, льодники) перейшли від монастиря, але монахи зруйнували піч для сушки фруктів і отруїли рибу². У найгіршому стані було визнано Виноградний притулок для дітей віком від 2 до 5 років, де не було навіть шафи для посуду та ванни, з 31 дитини шестеро перебувало в лікарні, але голова товариства М. К. Медер обіцяла навести порядок³.

Романовський комітет субсидував також притулки Київського губернського відділу Союзу руського народу, притулок Боярського опікунства дитячих притулків ВУІМ [Додаток У], притулок Боярсько-Будаївського комітету допомоги родинам призваних на війну й пораненим воїнам. Останній перебував у вкрай незадовільному стані: у напівзруйнованому невеликому дерев'яному будиночку на 20 дітей проживало 46, майже не було обладнання та ванни, діти погано вдягнені та в корості, їм практично не давали молока, годували незадовільно. Як відзначав М. К. Ді-Сеньї, «це лейтмотив усієї російської доброчинності, яка вважає, що творить «милостиню», а не виконує суспільний обов'язок»⁴.

¹ Там само. С. 30.

² Там само. С. 31.

³ Там само. С. 29.

⁴ Отчет по командировке старшего помощника начальника отделения канцелярии Совета Министров Н. К. Ди-Сеньи в Бессарабскую, Волынскую, Киевскую, Могилевскую, Полтавскую, Таврическую, Харьковскую и Херсонскую губернии и Терскую область для ознакомления с деятельностью некоторых

9 травня 1915 р. Катеринославським губернським у справах про товариства присутствієм було затверджено статут товариства «Дитяче містечко», яке завдяки відрахуванням від жалування офіцерів і пожертвуванням нижніх чинів відкрило 12 липня гуртожиток для дітей солдатів. У липні товариство прийняло до свого притулку перших дітей біженців, які прибували до губернії¹. У 1915–1916 рр. товариство отримувало фінансову допомогу від Романовського комітету для придбання садиби з будинком під притулок 9 350 руб., на утримання дітей – 2 750 руб. у 1915 р., 3,2 тис. руб. – у 1916 р.².

На місцях створювалися місцеві відділення Романовського комітету по одному на повіт, до складу яких входили: повітовий предводитель дворянства, голова повітової земської управи, три особи, обрані повітовим земським зібранням, почесні члени відділення, опікуни закладів, що користувалися допомогою Романовського комітету, по одному представнику від кожної місцевої благодійної установи чи товариства, які опікували сиріт сільського населення й користувалися допомогою від Романовського комітету³.

Романовський комітет для більш ефективної організації допомоги збирав статистичні дані про заклади опіки сиріт сільського населення. На 1 січня 1915 р. таку інформацію надали 594 приютські організації, що опікували 20 тис. 425 дітей⁴. До початку лютого 1915 р. діяльність Романовського комітету поширилася на 130 повітів 48 губерній, причому місцеві відділення комітету відкрилися в 98 повітах 42 губерній, у тому числі, за нашими підрахунками, 36 відділень на території 8-ми

учреждений, получающих от Романовского комитета пособия на дело призрения круглых сирот и детей воинов. Петроград : Гос. тип., 1916. С. 32–35, 37.

¹ Отчёт о деятельности общества «Детский городок» Екатеринославской губернии за 1915 год (год первый). Екатеринослав : Тип. Э. Вильтер, 1916. С. 3–4.

² Отчёт по командировке 1916 года д. с. с. Васковского : заметки и наблюдения при осмотре некоторых благотворительно-воспитательных заведений и учреждений, получающих пособия из средств Романовского комитета на дело призрения сирот сельского населения и детей нижних чинов, призванных на действительную военную службу, в пределах Владимирской, Воронежской, Екатеринославской и Рязанской губерний. Петроград : Гос. тип., 1916. С. 25.

³ Держархів Одеської області. Ф. 42. Оп. 35. Спр. 1495. Арк. 197 зв.

⁴ Сборник статистических сведений о заведениях закрытого призрения детей ... С. V.

українських губерній: Волинській (місцеві відділення: Володимир-Волинське, Ізяславське), Катеринославській (Катеринославське, Бахмутське), Київській (Київське, Радомишльське, Таращанське), Полтавській (Полтавське, Гадяцьке, Золотоніське, Кобеляцьке, Кременчуцьке, Лубенське, Миргородське, Переяславське, Роменське, Хорольське), Таврійській (Євпаторійське, Мелітопольське, Перекопське, Ялтинське), Харківській (Богодухівське, Валківське, Вовчанське, Зміївське, Ізюмське, Куп'янське, Старобільське), Херсонській (Херсонське, Олександрійське, Ананьївське, Єлисаветградське, Одеське, Тираспольське) та Чернігівській (Чернігівське, Суразьке). Щодо Подільської губернії, то даних у звіті про наявність місцевих відділень не було надано¹.

Романовський комітет отримував кошти з Державного казначейства на спорудження нових притулків і нових гуртожитків при початкових училищах для дітей, переважно з числа дітей убитих воїнів². Комітет виділяв субсидії (одноразові та на утримання) для відкриття нових сирітських закладів при земствах, установах Відомства православного сповідання, ВУІМ, Опікунства трудової допомоги, приватних благодійних товариствах, власних відділеннях³. Наприклад, 1915 р. Романовський комітет надав допомогу дрібним сільськогосподарським притулкам для дітей 2–12 років; гуртожиткам при ремісничих школах; великим сільськогосподарським притулкам; монастирським притулкам; денним притулкам-яслам; товариствам і школам, що роздавали дітям гарячу їжу, одяг, взуття; притулкам, які опікували хворих дітей; надавали допомогу на стипендії при школах; на патронаж у селянських родин⁴.

Форми і напрями практичної допомоги Романовського комітету, як видно із звітів, були досить різноманітними. Комітет асигнував у 1915–

¹ Всеподданнейший отчет о деятельности состоящего под Высочайшим Вашего Императорского Величества покровительством Романовского комитета за 1915 год. Петроград : Гос. тип., 1916. С. 33–35.

² От Романовского комитета. *Югобеженец*. 1916. № 17. 8 март. С. 1.

³ Всеподданнейший отчет о деятельности состоящего под Высочайшим Вашего Императорского Величества покровительством Романовского комитета за 1915 год ... С. 22.

⁴ Там само. С. 7.

1916 рр. Верхньодніпровському повітовому земству Катеринославської губернії допомогу в 34 тис. 125 руб. на влаштування притулку для 75–100 дітей-сиріт і дітей воїнів. Будинок закладу планувалось повністю закінчити до січня 1917 р. та заселити до нього вихованців з тимчасового притулку, організованого гуртком дам-благодійниць у найманому приміщенні за 150 руб. на рік. Жінки опікувались 25 круглими сиротами сільського населення віком від 2 до 9 років. Романовський комітет видав у 1915 р. Новомосковському притулку одноразову допомогу в 3 тис. руб. на ремонт будинку, 1,7 тис. руб. – на утримання, у 1916 р. – 1440 руб.¹.

1916 р. з коштів Романовського комітету було асигновано субсидії Києво-Печерському комітету на влаштування сирітського притулку – 1,6 тис. руб., Київському єпархіальному Св. Володимирському братству на утримання притулку для сиріт воїнів – 2,9 тис. руб., Гадяцькому відділенню Романовського комітету на гуртожиток-інтернат – 800 руб., Хорольському повітовому земству на дитячий притулок Товариства допомоги бідним – 1,2 тис. руб., Новозибківському повітовому земству на утримання сховища для безпритульних сиріт сільського населення при навчально-ремісничих майстернях – 600 руб., Ялтинському доброчинному товариству на утримання дитячого притулку – 1,5 тис. руб., Тираспольському повітовому земству на посімейну опіку дітей воїнів – 3 тис. руб.².

Зразковими серед закладів, субсидованих Романовським комітетом, уважалися сільські притулки Вовчанського повітового опікунства дитячих притулків ВУІМ у Харківській губернії. Мережа дрібних притулків була пов'язана з Верхньо-Писарівським притулком, при якому існували сільськогосподарські та ремісничі майстерні. Маленькі сільські притулки знаходилися в невеликих садибах у селищах Миколаївка I і II, Синельникове,

¹ Отчёт по командировке 1916 года д. с. с. Васьковского ... С. 29–31.

² Всеподданнейший отчет о деятельности состоящего под Высочайшим Вашего Императорского Величества покровительством Романовского комитета за 1915 год. Петроград : Гос. тип., 1916. С. 74–79.

Хотомля, Печеніги, Великий Бурлук, Вовчанськ. До 1915 р. всього дітей у притулках Вовчанського повіту налічувалося близько 500 осіб¹.

З червня 1914 р. по 1 січня 1916 р. Романовський комітет заснував 14 нових і розширив 49 існуючих притулків у губернських, столичних і обласних містах (усього 63 заклади), 380 притулків отримали допомогу в повітових містах, селах, містечках і посадах. У притулках з сільським укладом опікувалося 13 322 дитини, у містах – 4402 вихованці. Загальна сума одноразових субсидій і наданої допомоги на утримання сільських притулків становила 1 млн. 568 тис. 880 руб., а субсидії притулкам у губернських, столичних і обласних містах становили 441 тис. 505 руб., причому кошти Комітету становили лише 1/3 від сум, витрачених місцевими комітетами².

До березня 1916 р. Романовський комітет забезпечив піклуванням понад 13 тис. сиріт та дітей воїнів, відкрив 170 нових сирітських притулків і гуртожитків, розширив і надав підтримку 293 існуючим притулкам³.

1916 р. в Росії 693 установи й особи отримували субсидії від Романовського комітету, у тому числі 165 земств, 84 губернських, повітових та сільських опікунства ВУІМ, 69 відділень комітету, 24 місцеві установи трудової допомоги, 28 монастирів, 283 інших установ і товариств, 35 приватних осіб. Завдяки наданим субсидіям було відкрито 300 нових притулків, підтримано й розширено 470 закладів для дітей із загальною кількістю близько 30 тис. осіб. 1916 р. було витрачено 2 млн. 400 тис. руб., на 1917 р. було внесено до кошторису 4 млн. руб., добровільних пожертвувань надійшло в 1916 р. 628 тис. 521 руб. 06 коп., проте в 1917 р. збір пожертвувань було скасовано⁴. Навесні 1917 р. 777 притулків з 45 тис. дітей перебувало під опікою Романовського комітету⁵.

¹ Там само. С. 8.

² Деятельность Романовского комитета по оказанию помощи детям воинов. *Призрение и благотворительность в России*. 1916. № 3. Стб. 182.

³ От Романовского комитета. *Югобеженец*. 1916. № 17. 8 март. С. 1.

⁴ ДАРФ. Ф 6787. Оп. 1. Спр. 70. Арк. 2–2 об.

⁵ Микиртичан Г. Л. Организация помощи детям в годы Первой мировой войны. *Российский педиатрический журнал*. 2014. Т. 17. № 4. С. 61.

URL: <https://elibrary.ru/item.asp?id=21848950&> (дата обращения: 18.07.2018).

21 березня 1917 р. Романовський комітет було передано до відання МВС. На засіданні 19 травня того ж року за участю комісара М. Антонова, направленою Державною Думою, було прийнято рішення дати комітету назву «Комітет піклування про безпритульних дітей»¹. Постановою Тимчасового уряду від 17 червня 1917 р. колишній Романовський комітет було передано у відання Міністерства державної опіки (МДО), новоствореного 5 травня 1917 р.². Остаточна ліквідація Комітету відбулася 5 вересня 1917 р., його обов'язки покладено на міністра державної опіки, усе майно та капітали передано МДО³. Хоча І. Павлова відзначала, що Романовський Комітет проіснував до кінця 1918 р.⁴.

Отже, створення Романовського комітету стало безпрецедентною подією в історії опіки над сільськими сиротами, оскільки його діяльність охоплювала більшість губерній Російської імперії, поширювалась на всі українські губернії та фінансувалась на третину за рахунок державної скарбниці. Маючи досить централізовану систему контролю та управління розподілом коштів, виконуючи місію підвищення позитивного образу імператора Миколи II, як царя-заступника підданих-сиріт, Романовський комітет тим не менш створив дієвий механізм адресної допомоги дітям у сільській місцевості, і не тільки, через підтримку місцевих ініціатив.

На нашу думку, можна виділити кілька етапів діяльності Романовського комітету. Перший: лютий 1913 р. – червень 1914 р. – підготовчий період, коли розроблялися нормативні документи, збиралися статистичні дані щодо наявності закладів опіки в сільській місцевості. Другий: червень 1914 р – липень 1915 р. – початок практичної діяльності Романовського комітету, поширення допомоги не лише на сиріт і напівсиріт з сільської місцевості, а й на дітей нижчих чинів та ополченців. Третій етап розпочався з липня 1915 р. –

¹ Матвеева Н. Л. Из истории благотворительности в России. Романовский комитет в годы Первой мировой войны. *Клио*. 2005. № 3. С. 172.

² ДАРФ. Ф 6787. Оп. 1. Спр. 70. Арк. 2.

³ Там само. Арк. 3.

⁴ Павлова И. П. Романовский комитет. Попытка объединения деятельности государства и общества в деле призрения детей в предреволюционный период. *Клио*. 2001. № 2 (14). С. 111.

вересень 1917 р. – Романовський комітет охопив своєю допомогою й заклади опіки над дітьми-сиротами біженців.

Форми практичної діяльності Романовського комітету були різноманітними: крім узгодження організаційних питань щодо ефективного розподілу ресурсів, збору статистичних даних про кількість закладів опіки над сиротами в губерніях, комітет видавав кошти, у тому числі з державної скарбниці: від невеликих субсидій на утримання вже існуючих закладів опіки над дітьми до фінансування відкриття нових установ для сиріт і напівсиріт воїнів. Суми коливалися від кількох сотень до кількох десятків тисяч руб. одноразово на влаштування нових закладів¹.

6.4. Організація опіки над дітьми-біженцями в роки Першої світової війни

Одним із жахливих наслідків і трагедій Великої війни стало масове біженство. Кількість жертв на фронтах доповнювалася втратами серед мирного населення, особливо серед дітей, мільйони яких ставали сиротами.

На початку Першої світової війни для організації допомоги біженцям, у тому числі дітям, було створено Комітет Її Імператорської Високості Великої Княжни Тетяни Миколаївни для надання тимчасової допомоги постраждалим від воєнних дій, більш відомий як Тетянинський комітет. 14 вересня 1914 р. імператор Микола II затвердив спеціальне Положення про комітет². Почесним головою була обрана Велика княжна Тетяна Миколаївна, фактичним керівником Комітету призначено відомого політичного й державного діяча О. Нейдгарта³. З вересня 1914 р. по серпень 1915 р. Тетятинський комітет був центральним органом піклування про потреби біженців у Російській імперії,

¹ Кравченко О. В. Опіка над сиротами сільського населення: практика діяльності Романовського комітету в українських губерніях (1913–1917 рр.). *Молодий вчений : науковий журнал*. 2019. № 6 (70). С. 254.

² Жванко Л. Біженці Першої світової війни : український вимір (1914–1918 рр.): моногр. Харків : Віровець А. П. «Апостроф», 2012. С. 60–61.

³ Комитет Ея Императорского Высочества Великой Княжны Татьяны Николаевны по оказанию временной помощи пострадавшим от военных действий. Т. 2. Личный состав комитета, отделений и денежный отчет по 1 января 1916 г. Петроград : Гос. тип., 1917. С. 5, 229.

тим більш, що мав фінансову підтримку не лише за рахунок благодійних пожертвувань, але й із державної казни.

Улітку-восени 1915 р. внаслідок воєнних дій Російська імперія ледь не захлинулася від величезного потоку біженців. Офіційна влада організувала масове вивезення цивільного населення із західних регіонів у внутрішні губернії¹. Разом із дорослими залишали свої домівки й діти. Величезна кількість неповнолітніх губилась у дорозі у важких умовах пересування гужовим транспортом, під час посадки до поїздів або через смерть батьків. Перед державою постали складні питання: як організувати опіку над дітьми-біженцями, особливо тими, хто загубив батьків. Слід було допомогти відшукати родичів, ідентифікувати дітей, які дуже часто не могли пригадати ані прізвища, ані віку, ані з якої вони місцевості.

У серпні 1915 р. російський уряд усвідомив, що масове біженство загрожує не лише економічними, а й політичними катаклізмами. Держава була змушена визначитися щодо своєї політики піклування над біженцями. 30 серпня 1915 р. уряд затвердив закон «Про забезпечення потреб біженців» і створив Особливу нараду з улаштування біженців (ОН з УБ) при МВС з функціями вищого дорадчого органу. Було вирішено виділити з державних коштів 25 млн. руб. на задоволення потреб біженців – дітей, жінок та старих осіб².

Тетянинський комітет на той час утворив розгалужену мережу місцевих представництв по всій державі, у тому числі на території всіх 9-ти українських губерній, а також в Одесі Херсонської губернії³. Місцеві організації Тетянинського комітету являли собою досить забюрократизовані структури за чолі з губернаторами і градоначальниками. У віданні відділень та коштом Тетянинського комітету утримувалися пункти харчування, сховища, установи трудової допомоги біженцям, навчальні заклади та притулки для дітей-

¹ Жванко Л. Біженці Першої світової війни : український вимір (1914–1918 рр.) ... С. 44–45.

² Микиртічан Г. Л. Организация помощи детям в годы Первой мировой войны. *Российский педиатрический журнал*. 2014. Т. 17. № 4. С. 62. URL: <https://elibrary.ru/item.asp?id=21848950&> (дата обращения: 18.07.2018).

³ Помощь населению, пострадавшему от военных действий. *Трудовая помощь*. 1915. № 2. С. 154.

біженців і дітей-сиріт, лікарні, амбулаторні пункти, дезінфекційні загони¹. Одеське відділення Тетянинського комітету було відкрито 25 листопада 1914 р. під головуванням градоначальника І. Сосновського за участю представників відомств, міського управління, станових установ і різних національних доброчинних організацій². При Одеському відділенні створено комісію з улаштування дітей до навчальних закладів під головуванням В. Владичина.

Харківське відділення Тетянинського комітету офіційно виникло 11 лютого 1915 р., хоча ініціатива створення комітету допомоги постраждалому населенню була висловлена громадськими діячами Харкова ще у вересні 1914 р.³. Харківське відділення організувало 2 притулки, 19 притулків-ясел, 2 дитячі розподільні пункти. Київське відділення Тетянинського комітету було відкрито 31 грудня 1914 р. під почесним головуванням В. Троцького, головного начальника Київського військового округу⁴.

Під час Першої світової війни в Москві, Петрограді, Києві, Житомирі та Харкові були організовані особливі «Прикарпатські комітети», які надавали матеріальну та моральну допомогу руським галичанам-біженцям. Прикарпатський комітет, створений з ініціативи архієпископа Антонія, у Харкові існував фактично з грудня 1914 р., а офіційне його відкриття відбулось 12 липня 1915 р. Діяльність комітету була спрямована головним чином на здійснення допомоги галицьким дітям-сиротам⁵. Перші діти-біженці прибули до Харкова зі Львова у грудні 1914 р. у кількості 77 осіб віком від 2 до 18 років і були розміщені в будинку Харківського єпархіального жіночого училища. На заклик архієпископа Антонія щодо прибуття дітей відгукнулось

¹ Сведения о числе беженцев в империи на 1-е мая 1916 г. *Югобеженец*. 1916. 5 июля. № 30. С. 3.

² Очерк деятельности Одесского отделения Комитета ея императорского высочества великой княжны Татьяны Николаевны. *Югобеженец*. 1916. 4 февраля. № 13. С. 2.

³ Жванко Л. Біженці Першої світової війни : український вимір (1914–1918 рр.) ... С. 66.

⁴ Комитет Ея Императорского Высочества Великой Княжны Татьяны Николаевны. Деятельность отделений Комитета Ея Императорского Высочества Великой Княжны Татьяны Николаевны. *Призрение и благотворительность в России*. 1916. № 6. Стб. 581.

⁵ Отчет о деятельности Харьковского Прикарпатского комитета за 1915 год. Харьков : Епарх. тип., 1916. С. 2–3.

багато людей, які забирали дітей на всиновлення¹. Мешканці Харкова й навіть віддалених губерній, серед яких були представники духовенства, вносили пожертвування на діяльність комітету.

Крім того, опіку над дітьми-біженцями в роки Першої світової війни взяли на себе Всеросійський Земський Союз (ВЗС), Всеросійський Союз Міст (ВСМ), а також паралельно кілька громадських організацій: Польський комітет, Єврейський комітет допомоги жертвам війни, Бюро Південноросійської обласної земської переселенської організації, Всеросійське товариство піклування про біженців, товариство «Допомога жертвам війни». При відділі з улаштування біженців ВЗС і ВСМ (Москва, пр. Неглинний 18²) було створено спеціальний Дитячий підвідділ, у віданні якого перебували всі притулки та інші установи для дітей-біженців.

Під егіду Тетянинського комітету переходили різні громадські організації. Наприклад, в Одесі піклування про біженців-галичан взяло на себе Одеське відділення Галицько-Руського благодійного товариства, відкрите ще навесні 1911 р.³. Товариство увійшло разом з іншими місцевими організаціями до складу Тетянинського комітету. Головою Одеського відділення Галицько-Руського благодійного товариства і членом Одеського відділення Тетянинського комітету був ординарний професор Новоросійського університету П. Казанський, його заступником – А. Балик, представник Тетянинського комітету в комісії керівників місцевих середніх навчальних закладів з улаштування дітей біженців до навчальних закладів. Головою виконкому Тетянинського комітету став В. Подольцев. Перші партії біженців з'явилися в Одесі наприкінці липня 1915 р. Вони були розміщені з благословення архієпископа Херсонського і Одеського Назарія на місцевих

¹ Там само. С. 9.

² РДВІА. Ф. 13273. Оп. 1. Спр. 337. Арк. 18.

³ Отчет о деятельности Одесского отделения Галицко-русского благотворительного общества в 1914–1915 г. Одесса : Печ. в тип. Епарх. дома, 1915. С. 3.

подвір'ях афонських монастирів – Ілінського, Андріївського та Пантелеймонівського¹.

20 липня 1915 р. при Галицько-руському товаристві створено Дамську комісію на чолі з членом правління О. Балик². Комісія проіснувала до 7 лютого 1916 р., коли за рішенням правління товариства була ліквідована³. Дамська комісія опікувала дітей і жінок з руських галичан-біженців, яких розмістили у притулку на Ілінському подвір'ї (Пушкінська, 79). У вересні 1915 р. їх нараховувалося 74, у жовтні – 85, у листопаді – 67, грудні – 71, січні 1916 р. – 73, у тому числі 32 особи – діти до 10 років, 16 – підлітки до 20 років⁴. Біженці користувалися спільним монастирським столом (обід і вечеря) за плату з коштів Тетянинського комітету. Для ослаблених матерів і дітей до 10-ти років видавалося молоко й білий хліб⁵. Одеське відділення Галицько-Руського благодійного товариства отримувало грошову допомогу від: 1) Одеського відділення Тетянинського комітету; 2) з державних коштів на улаштування біженців; 3) з пожертвувань; 4) від американського консульства⁶.

16 січня 1915 р. у Львові було створено Галицький комітет ВЗС, який згодом перейменовано на Комітет Південно-Західного фронту ВЗС допомоги хворим та пораненим воїнам (КПЗФ) і переведено до Києва. Функціями комітету були медичне обслуговування та евакуація поранених і хворих, проведення санітарно-профілактичних заходів, забезпечення продовольством солдатів та біженців, а також організація дитячих установ для біженців⁷.

Восени 1915 р. в Москві та Києві було проведено низку важливих нарад і з'їздів, на яких вирішувалися питання ефективної допомоги біженцям. 7–9 вересня 1915 р. на з'їзді ВЗС та ВСМ допомога біженцям визнавалася не

¹ Галицко-русские беженцы в Одессе в 1915–16 г. / составил председатель Одесского отделения Галицко-Русского Благотворительного общества, ординарный профессор Императорского Новороссийского университета П. Е. Казанский. Одесса : Печ. в тип. епарх. дома, 1916. С. 5–6.

² Там само. С. 13.

³ Там само. С. 14.

⁴ Там само. С. 16.

⁵ Там само. С. 17.

⁶ Там само. С. 43.

⁷ РДВІА. Ф. 12568. Оп. 1. Спр. 17. Арк. 1–8.

проявом доброчинності, а справою державної важливості¹. Було затверджено план надання допомоги безпритульним дітям-біженцям, за яким вирішено створити в Москві Центральний розподільчий пункт, куди евакуювали дітей із фронту для подальшого відправлення до постійних притулків земських та міських комітетів, національних і громадських організацій². На з'їзді було визнано за необхідне при розселенні біженців у внутрішніх губерніях насамперед влаштовувати тимчасові вогнища і ясла, спеціальні дитячі лікарняні відділення, оскільки дітей нараховувалось 63% серед біженців. Реєстрацію дітей було розпочато з 1 жовтня 1915 р.³. Передбачалась можливість евакуації та реєстрації дітей поза Москвою на місцях прибуття⁴.

Положення, прийняті комісією на Київському обласному земському з'їзді 15–18 жовтня 1915 р. визначали ключові моменти організації допомоги дітям-біженцям: це – евакуація, пересування та розселення. Ці заходи розподілялися між центральними, обласними та губернськими комітетами ВЗС. Під час руху біженців у внутрішні губернії Росії влітку-восени 1915 р. велика кількість дітей втрачала своїх батьків у важких умовах руху гужовим транспортом, при посадці в поїзди або через смерть.

У ході евакуації, яка визнавалась явищем тимчасовим, передбачалось проводити опитування та реєстрацію дітей-сиріт та дітей, які відстали від своїх батьків, фіксувати всі майнові та родинні зв'язки, щоб після війни їх відновити. На обласні комітети покладался обов'язок розшукували дітей у місцевостях поблизу лінії фронту. При Головному комітеті ВЗС збиралися всі відомості про зареєстрованих дітей, створювалося довідкове бюро. Опіка над дітьми в тилкових губерніях покладалася на губернські комітети, які мали об'єднати всі місцеві організації⁵. По відношенню до дітей біженців турбота суспільства повинна була виявлятися в організації опіки над неповнолітніми,

¹ ВЗС. Заботы о детях беженцев на Юго-Западном фронте. *Призрение и благотворительность*. 1916. № 4. Стб. 275.

² РДВІА. Ф. 13273. Оп. 1. Спр. 339. Арк. 22.

³ Огранович В. Современное положение дела помощи беженцам. *Призрение и благотворительность в России*. 1915. № 8–10. С. 550.

⁴ РДВІА. Ф. 13273. Оп. 1. Спр. 339. Арк. 22.

⁵ Там само. Спр. 340. Арк. 1.

які загубили під час руху своїх рідних, у покращенні умов життя дітей у родинях, розселених по внутрішніх губерніях, та в організації медичної допомоги¹. Як писав відомий лікар-психіатр, організатор притулку для психічно хворих дітей-біженців у Москві В. Гіляровський, «війна ускладнила питання про опіку, посилила, з'явилося ще більше, ніж у мирний час, калік, інвалідів, вдів і сиріт»².

З 29 листопада по 1 грудня 1915 р. в Харкові проходив обласний з'їзд з улаштування біженців, скликаний Харківським комітетом ВСМ. До будинку міської ради з'їхалися представники громадських організацій Півдня Росії 7-ми губерній: Харківської, Полтавської, Курської, Воронежської, Таврійської, Катеринославської, а також міст і станиць Війська Донського, представники комітетів ВСМ цих губерній і міст, від Харкова прибули представники всіх національних та інших організацій (єврейської, литовської, латиської, польської, української), які брали участь у справі влаштування біженців. На з'їзді обговорювалися важливі питання про створення бюро праці, довідкового бюро, медичної допомоги біженцям, проведення санітарних заходів у Харкові, а також організації педагогічної допомоги та влаштування закладів для дітей біженців: притулків для тих, хто втратив свої сім'ї, та ясел³. Енергійна громадська діячка, член Товариства взаємодопомоги працюючих жінок, Е. Десятова⁴ у своєму виступі відзначала, що «втрати та хвороби, пережиті при виселенні й пересуванні, повна незабезпеченість, що межує з убогістю більшості сімей біженців, тягнуть за собою вимирання й виродження підростаючого покоління, для запобігання цьому справа влаштування підростаючого покоління повинна бути справою державною, а не приватної доброчинності, причому кошти держави повинні бути передані союзам земств

¹ Там само. Спр. 338. Арк. 139.

² Гіляровский В. А. Война и вопросы призрения мирного времени. Москва : Тип. Штаба Моск. воен. Округа, 1915. С. 3.

³ Яковлев С. Съезд беженцев в Харькове. *Южный край*. 1915. 29 ноября. № 13069. С. 7.

⁴ Фигнер В. Н. После Шлиссельбурга. Москва : Директ-Медиа, 2016. С. 602. URL: https://books.google.com.ua/books?id=3dahDAAAQBAJ&printsec=frontcover&dq=inauthor:%22%D0%A4%D0%B8%D0%B3%D0%BD%D0%B5%D1%80+%D0%92.+%D0%9D.%22&hl=uk&sa=X&ved=0ahUKEwjV9_SJht3cAhUBKpoKHaJ5AowQuwUINDAB#v=onepage&q&f=false (дата обращения: 18.07.2018).

і міст. Відділи для біженців при земському й міському союзах, об'єднавши громадські та національні організації, повинні негайно провести перепис дітей, склавши мережі ясел, притулків, сховищ, виробивши норми й кошторис, з метою планомірного влаштування всіх дітей біженців»¹. На з'їзді було висловлено думку про те, що завданнями ВЗС та ВСМ мало бути забезпечення дітей біженців початковою освітою, але це «не повинно мати характер випадковий і добродійний, а рівномірно поширюватися на всіх, хто цього потребує», – звучало з доповіді І. Дриженка на тему «Становище дітей шкільного віку в м. Харкові»².

У жовтні – грудні 1915 р. діяли розподільчі пункти у прифронтовій зоні – у Києві та Смоленську³. Але дані про подальшу долю цих дітей до створеного в Москві Дитячого підвідділу не надходили⁴. Тимчасовий реєстраційний пункт було відкрито 29 січня 1916 р. у м. Рівне Волинської губернії, з якого дітей партіями відправляли до Москви⁵.

Обов'язковій реєстрації підлягали всі діти-біженці віком до 15 років включно, у виняткових випадках – до 20 років [Додаток АЯ, рис. АЯ.1]. До останніх відносилися фізично нерозвинуті, хворобливі, що вимагали відправлення до притулків, а не до бараків біженців. На кожну дитину заводилась спеціальна реєстраційна картка у трьох примірниках: один залишався в розподільнику, другий передавався разом з дитиною при відправленні до притулку, третій надходив до дитячого підвідділу для подальшого розшуку дітей та їхніх батьків⁶. Зразок такої картки віднайдено нами у фонді архіву⁷. На дітей-немовлят, які часто не знали свого імені, прізвища, віку, заводились спеціальні картки червоного кольору⁸.

¹ Областной съезд по устройству беженцев. Третий день заседания. *Южный край*. 1915. 2 дек. (№ 13074). С. 6.

² Там само. С. 6.

³ РДВІА. Ф. 13273. Оп. 1. Спр. 380. Арк. 67.

⁴ Там само. Спр. 339. Арк. 67.

⁵ Там само. Спр. 380. Арк. 12.

⁶ Там само. Спр. 339. Арк. 22.

⁷ Там само. Спр. 586. Арк. 7.

⁸ Там само. Спр. 339. Арк. 24–24 зв.

Співробітники Дитячого підвідділу у своїх звітах при проведенні реєстрації описували картину важкого душевного стану прибулих дітей, що, здавалося абсолютно виключало можливість вести правильне їх опитування. При цьому переписувачами спотворювалися прізвища, імена, назви волості, села. Жахи, пережиті дітьми-біженцями, так сильно впливали на них, що часто притупляли їх здатність осмислено відповідати на питання реєстратора. Якщо в таких винятково важких умовах дитина втрачала своїх батьків, то дуже часто в її уявленні ця втрата була безповоротною. Не дивно, що реєстратори часто на питання про батьків отримували відповідь – «померли», ще частіше відповідь була стереотипною – «батько на війні, мати померла». Лише коли дитина заспокоювалася, починала більш докладно пояснювати обставини, при яких вона відстала від батьків, з'ясовувалося, що мати залишилась у лікарні важко хворою, а не померлою, а батько залишився на місці в районі воєнних дій, що вкладалося в понятті дитини «на війні»¹.

Емоційний стан дітей впливав на те, що діти не могли згадати свого прізвища та імені. У Дитячому підвідділі було зібрано 544 картки (6% загального числа зареєстрованих дітей), які не знали свого прізвища (472 – не знали прізвища, 72 – прізвища та імені), причому 159 дітей з 472 були віком понад 7 років².

Для полегшення ідентифікації дітей-біженців на Нараді з питань реєстрації 24–25 листопада 1915 р. було визнано бажаним фотографування дітей молодшого віку й дітей, які не пам'ятали свого походження, але це ускладнювалося технічними обставинами: необхідністю концентрації дітей в одному місці та труднощами організації явки батьків до самих установ для впізнання за знімком. Проте, до грудня 1915 р. дітей фотографували лише національні організації, наприклад, Польський комітет у Москві, приватні

¹ Там само. Арк. 23.

² Там само. Спр. 339. Арк. 23 зв.

особи, а також Тетянинський комітет¹, Київська «Комісія з надання допомоги дітям дошкільного віку»² [Див. Додаток АЯ, рис. АЯ.2.2].

Отже, можна стверджувати, що саме восени 1915 р. почалося формування системи опіки над дітьми-біженцями, а всі зусилля було спрямовано на охорону їхнього здоров'я.

Відділ допомоги біженцям при КПЗФ ВСМ організував спеціальні загони в Галичині, які мали збирати дітей, загублених під час евакуації³. Дітей-біженців часто підбирали на залізничних станціях, у селах, уздовж залізничної колії, у безпосередній близькості від лінії фронту. На спеціально організованих пунктах харчування в Гомелі, Рівному та інших містах їх годували, давали молоко та зі спеціальними агентами-провідниками відправляли до Центрального розподільчого пункту в Москві, де реєстрували й відтоді віддавали до тимчасових дитячих установ по всій Російській імперії⁴. Частими були випадки, коли батьки-біженці самі приводили дітей із проханням прийняти до притулків, щоб урятувати від голодної смерті⁵.

У Чернігівському губернському комітеті ВЗС розраховували, що більш раціональним було б узяти на себе завдання збору дітей біженців-сиріт чи напівсиріт (зі згоди батьків) і відправляти їх у місця, більш віддалені від фронту, визначені як розподільчі центри. Тому пропонувалося створювати тимчасові ясла-притулки на шляху слідування біженців⁶. З цією метою на засіданні міського комітету допомоги біженцям у Чернігові в жовтні 1915 р. було прийнято рішення надати в яслах 4-ї дільниці міських опікунств про бідних 15 вакансій, тим більше, що в цих яслах у серпні-вересні 1915 р. вже утримувались 6 безпритульних дітей-біженців⁷. У березні 1916 р. міське

¹ Там само. Арк. 23 зв. – 24, 52.

² Киевское отделение Комитета ея императорского высочества великой княжны Татьяны Николаевны для оказания временной помощи пострадавшим от военных действий. Доклад председателя комиссии по оказанию помощи детям Г. В. Александровского. *Югобеженец*. 1916. № 34 (13 авг.). С. 3.

³ Помощь детям беженцев. *Югобеженец*. 1916. № 27 (15 июня). С. 1.

⁴ ЦДІАК України. Ф. 715. Оп. 1. Спр. 1629. Арк. 10.

⁵ РДВІА. Ф. 13273. Оп. 1. Спр. 340. Арк. 62.

⁶ Там само. Спр. 586. Арк. 2–2 зв.

⁷ Там само. Арк. 3–3 зв.

опікунство про бідних 9-ї дільниці м. Чернігова теж висловило бажання прийняти дітей-біженців, на це було виділено кошти на 10 осіб від ВСМ¹.

Відповідно до інструкцій для осіб, які працювали в яслах Відділу допомоги біженцям КПЗФ, ясла-притулки надавали допомогу неповнолітнім таких категорій: 1) дітям, що прибували з батьками; 2) дітям хворих батьків; 3) сиротам, напівсиротам; 4) дітям, відстороненим від батьків².

У прифронтовій зоні на шляху руху біженців до тилкових районів при пунктах харчування відкривалися тимчасові ясла-розподільники з дезінфекційними пунктами та лікарнями. У яслах-розподільниках існував ретельний медичний нагляд для запобігання поширенню інфекцій. Для супроводу дітей з ясел теж готувалися спеціальні агенти-провідники³.

Згідно з інструкцією, особам, які супроводжували дітей, заборонялося на шляху слідування віддавати останніх на виховання приватним особам. Агенти-провідники були зобов'язані мати відомість, куди вписувалися дані дітей, забраних із пунктів відправлення, а також підібраних на шляху слідування. Робилися точні відмітки про дітей, відданих до лікарень та притулків, а також про померлих. До одягу дитини пришивався номер, за яким вона лічилася у відомості. Телеграфом до Москви в ОН з УБ повідомлялося місце, час відправлення, номер вагона, кількість дітей. Друга телеграма про час прибуття і кількість дітей відправлялася з потяга за добу. Після прибуття до Москви повідомлялося про це телефоном до відділу з улаштування біженців. При віддаванні дітей провідники надавали опис документів і грошей, що належали дітям⁴.

На початку руху біженців тимчасові ясла було організовано в різних губерніях, частина з них пізніше закривалась. Такі ясла було відкрито в м. Бахмач, Бориспіль, Полтава, с. Засулля Сенчанської волості Полтавської

¹ Там само. Арк. 9–10.

² ЦДІАК України. Ф. 715. Оп. 1. Спр. 1629. Арк. 10.

³ Там само. Арк. 10 зв.

⁴ РДВІА. Ф. 13273. Оп. 1. Спр. 550. Арк. 66.

губернії¹. 3 серпня 1915 р. Відділом допомоги біженцям КПЗФ (де існував підвідділ ясел) було організовано 34 ясла-розподільники: у Київській губернії – 17, у Волинській – 7, у Галичині – 8, у Чернігівській губернії – 2. Судячи зі звіту Відділу допомоги, біженцям КПЗФ ВЗС на 1 листопада 1915 р. на обладнання пунктів харчування, утримання персоналу та харчування біженців було витрачено 891 838 руб. 60 коп. Через пункти харчування пройшли 3 966 773 біженці. Витрати на одного біженця становили 22 ½ коп. На обладнання та утримання ясел для дітей-біженців, через які пройшло 58 585 дітей, було витрачено 19 752 руб. 15 коп., витрати на одну дитину становили 33,6 коп². А за три місяці існування цих закладів через них пройшло 100 тис. 96 дітей³.

Наприкінці листопада 1915 р. у підвідділі ясел КПЗФ на обліку перебувало 7 загонів допомоги дітям на 20 ясел: у Київській губернії 3 загони та 5 ясел у Фастові, Миронівці, Катеринівці, Білій Церкві, Бобринській. У Волинській губернії 2 загони та 6 ясел: у Мізочі, Охотниковому, Желудську, Городці, Дермані, Кременці. У Херсонській губернії ясла було організовано у Знаменці. У Галичині діяло 2 загони та 8 ясел у Тернополі, Грималові, Чорткові, Озерянах, Борщовому, Мельницях, Скалаті, Копичинцях⁴ [Додаток БА]. Ясла в Галичині відкривали двох типів: 1) денні для дітей-біженців і виселенців та найбільшій частини місцевого населення; 2) постійні для сиріт та напівсиріт тієї ж категорії, причому окремо для поляків, євреїв і русинів⁵.

До грудня 1915 р. кількість ясел скоротилась майже вдвічі, частину з них уже було ліквідовано: на обліку відділу допомоги біженцям перебувало 4 загони з 15 ясел, із них у Галичині – 9, у Волинській губернії – 6. Закрито було ясла в Миронівці та Бобринській. У Знаменці, Фастові, Білій Церкві вони знаходились у процесі ліквідації. Разом із тим відкрились ясла в Полиці

¹ ЦДІАК України. Ф. 715. Оп. 1. Спр. 1635. Арк. 1 зв. – 2.

² Помощь беженцам. *Югобеженец*. 1916. № 11. 20 янв. С. 1.

³ Годовой обзор деятельности Отдела помощи населению, пострадавшему от войны Комитета Юго-Западного фронта В.З.С. Киев : Тип. А. И. Гросман, 1916. С. 5.

⁴ РДВІА. Ф. 13273. Оп. 1. Спр. 358. Арк. 7.

⁵ Там само. Арк. 17.

Волинської губернії та формувалось 2 ясел у Галичині. Інтенсивність плинності дітей була досить високою: наприклад, лише за тиждень з 10 по 17 грудня 1915 р. через ясла-розподільники пройшло в Київській губернії 358 осіб, у Волинській – 8480, у Херсонській – 84, у Галичині – 1855 дітей¹. Під новий 1916 р. у тимчасових яслах перебувало близько 3 тис. неповнолітніх. Постійно в яслах нараховувалось від 10 до 60 дітей. Для них були приготовлені подарунки-солодощі, теплі речі, взуття, що розвозилися провідниками².

Судячи з доповіді завідувача 10-го галицького загону ясел, ставлення до цих закладів було неоднозначним не лише серед населення, але й серед членів місцевого Комітету ясел. Євреї зустрічали ясла з радістю, беручи активну участь у діяльності комітетів³; українці та поляки – не довіряли росіянам і боялися брати участь у комітетах, боялися, що в яслах почнеться русифікація, що дітей будуть вивозити до Росії⁴.

До розподілу неповнолітніх біженців по притулках їх тримали в карантинних будинках. Необхідність відкриття карантинів була зумовлена епідеміями, поширеними серед послаблених в дорозі дітей. Час перебування там сягав у середньому до 18 днів, переважно 2 – 4 тижні, потім доправляли до притулків. При карантинних будинках передбачались ізолятори для інфекційних хворих⁵. У жовтні 1915 р. в Києві було відкрито два карантинних будинки: на вул. Володимирській, 71 та на вул. Діловій, 2, куди діти доправлялися агентами ВЗС, Тетянинського комітету або випадково через батьків та приватних осіб прямо з поїздів⁶. Вік дітей від 1 до 15 років, але були й 15 – 17-річні підлітки (якщо родина, їх не розлучали). Більшість дітей – з Волинської губернії та Галичини, але траплялися теж із Холмської, Мінської

¹ Отдел помощи беженцам. Подотдел яслей. *Бюллетень Комитета Юго-Западного фронта ВЗС помощи больным и раненым воинам*. 1916 (1 янв.). № 7. С. 15.

² Отдел помощи беженцам. Ясли. *Бюллетень Комитета Юго-Западного фронта ВЗС помощи больным и раненым воинам*. 1916. № 8 (15 янв.). С. 19.

³ РДВІА. Ф. 13273. Оп. 1. Спр. 358. Арк. 13.

⁴ ЦДІАК України. Ф. 715. Оп. 1. Спр. 1629. Арк. 5 зв.

⁵ Помощь детям беженцев. *Югобеженец*. 1916. № 30 (5 июля). С. 1.

⁶ Годовой обзор деятельности отдела помощи населению, пострадавшему от войны Комитета Юго-Западного фронта В.З.С. ... С. 5.

та Гродненської губернії. При розподілі до притулків, рахувалися з бажаннями дітей. Так, група хлопців висловила бажання вчитися сільському господарству й ремеслам, їх відправили до Вовчанського повіту Харківської губернії до садиби Котьянова, де повітове земство відкрило великий притулок¹.

Завданнями карантинних будинків були:

1) медичний нагляд (стригли, мили, переодягали, при підозрі на захворювання – відправляли до ізоляторів, інших дітей – до загального приміщення). Білизна та плаття прибулих дітей спалювалися, крім цінних речей, які дезінфікувались і зберігались. Робилося щеплення від віспи. При захворюванні не гострозаразними інфекціями дітей направляли до лікарні «Крапля молока», при специфічних – до відповідних лікарень.

2) виховання та навчання. Виховне завдання полягало в тому, щоб заспокоїти, приголубити, завоювати довіру. Проводилися заняття з російської мови, арифметики, Закону Божого, читання. Організовувалися прогулянки містом, до музеїв, соборів, літературні вечірki².

Лише через 1-й карантинний будинок у м. Києві за півроку до березня 1916 р. пройшло 298 дітей віком від 1 до 14 років³. З розподільчих пунктів, тимчасових ясел та карантинів діти потрапляли до притулків. У внутрішніх губерніях Російської імперії під час війни було відкрито мережу притулків для дітей-біженців, організованих різними установами, організаціями та товариствами. З ясел в Охотниково дітей, як правило, доправляли до Харкова, з Миронівки – до Пензи, зі Знаменки та Білої Церкви – до Києва⁴.

¹ Киевские карантинные дома Комитета Юго-Западного фронта Всероссийского Земского Союза. *Бюллетень Комитета Юго-Западного фронта ВЗС помощи больным и раненым воинам*. 1916. № 14–15 (1 мая). С. 36–37.

² Киевские карантинные дома Комитета Юго-Западного фронта Всероссийского Земского Союза. *Бюллетень Комитета Юго-Западного фронта ВЗС помощи больным и раненым воинам*. 1916. № 14–15 (1 мая). С. 37–39.

³ Годовой обзор деятельности Отдела помощи населению, пострадавшему от войны Комитета Юго-Западного фронта В.З.С. ... С. 32.

⁴ Отдел помощи беженцам. Подотдел яслей. *Бюллетень Комитета Юго-Западного фронта ВЗС помощи больным и раненым воинам*. 1916 (1 янв.). № 7. С. 16.

Для утримання та обладнання притулків ВЗС та ВСМ видавали місцевим комітетам, а під їхнім наглядом – добродійним товариствам, національним організаціям субсидії з певного розрахунку на одну дитину: 50 коп. на день, або 15 руб. на місяць на дитину. На обладнання притулків передбачалася субсидія 25 руб. на дитину, окремо – на одяг, взуття, білизну (усього близько 30 руб. на особу)¹. По Київській губернії, крім того, було асигновано по 2,5 руб. на дитину в місяць для навчання². У Кримських притулках-санаторіях (зокрема, у Старому Криму) була визнана інша норма витрат на особу: 25 руб. на місяць та 75 руб. – одноразово на обладнання³, а з 1 липня 1917 р. – 35 руб. на дитину⁴. Допомога дітям у сім'ях, розселених по внутрішніх губерніях, розраховувалась так: 20 коп. на продовольство та 25 коп. на квартиру на день на особу⁵.

Між ВЗС, ВСМ та Тетянинським комітетом існувала своєрідна конкуренція щодо відкриття закладів для дітей-біженців. Особливо це прослідковувалося на прикладі Києва, Харкова, Одеси, Феодосії.

До кінця вересня 1915 р. КПЗФ ВЗС власних притулків для дітей біженців не мав, діти розміщувались у притулках Тетянинського комітету, ВСМ, губернських комітетів, національних організацій. 29 вересня 1915 р. було відкрито притулок Фребелівського товариства коштом КПЗФ, обладнаний на 150 дітей віком 5 – 15 років⁶.

У вересні 1915 р. під час масового руху біженців Фребелівське товариство організувало колонію в орендованій на два роки садибі «Волинець» на Сирці під Києвом. Співробітники ВЗС збирали дітей у смузі проходження біженської хвилі: в селах, потягах, на пароплавах, у біженських

¹ РДВІА. Ф. 13273. Оп. 1. Спр. 583. Арк. 17.

² Там само. Спр. 359. Арк. 75.

³ Там само. Спр. 550. Арк. 18.

⁴ Там само. Арк. 77.

⁵ Там само. Спр. 338. Арк. 139 зв. – 140.

⁶ ЦДІАК України. Ф. 715. Оп. 1. Спр. 1629. Арк. 15.

бараках, місцях стоянки та бівуаках біженців. Колонія мала спочатку характер притулку – приймалися діти від 2 до 16–17 років¹.

Кожна з організацій намагалась якнайшвидше організувати притулки для дітей під своїм контролем і фінансуванням. Так, в Одесі місцевий комітет ВСМ постановою від 30 вересня 1915 р. вирішив улаштувати особливий притулок для дітей біженців-сиріт на 100 осіб. На це відділ з улаштування біженців ВСМ виділив 5,5 тис. руб., а міське кредитне товариство пожертвувало 200 руб. Одеський градоначальник (він же голова Одеського відділу Тетянинського комітету) був не проти відкриття притулку для дітей-біженців, доставлених із Московського Центрального розподільчого пункту, але для дітей місцевих біженців притулки в Одесі планувалося відкрити коштом Тетянинського комітету. Незважаючи на таке, здавалося б, компромісне рішення, питання гальмувалось. Інший приклад: Одеський комітет ВСМ планував відкрити притулок у приміщенні Товариства допомоги бідним на Пересипу для спільного розміщення дітей-біженців із дітьми притулку, але приміщення виявилось абсолютно для цього не придатним. Перед міським громадським управлінням було порушено питання про надання для притулку приміщення ліквідованого сховища для біженців (вул. Полтавської перемоги, 3), на що міська управа дала згоду. Проте до кінця 1915 р. жодного дитячого притулку Одеським комітетом ВСМ так і не було організовано².

У Полтавській губернії розгорнуло свою діяльність зі створення притулків для дітей-біженців Бюро Південноросійської обласної земської переселенської організації. У вересні-жовтні 1915 р. було відкрито два притулки у м. Полтава (на 40 та 100 місць), у м. Куземин (на 15 осіб), у м. Лохвиці (на 50 дітей)³. На листопад 1915 р. в закладах утримувалося 169 безпритульних малолітніх біженців. Для дітей шкільного віку при закладах

¹ РДВІА. Ф. 12568. Оп. 1. Спр. 17. Арк. 8.

² Отчет Одесского комитета Всероссийского городского союза помощи больным и раненым воинам за 1915 год. *Известия Одесской городской думы*. 1916. № 1–4. С. 230.

³ ЦДІАК України. Ф. 919. Оп. 1. Спр. 1. Арк. 4 зв. – 5.

були відкриті школи-грамоти, майстерні для виготовлення білизни. У вільний від занять час діти ліпили з глини, плели кошики. При Полтавських притулках діяла лікарня з ізолятором¹. До квітня 1916 р. з метою економії коштів Полтавські притулки об'єднали в один на 110 осіб, у ньому постійно перебувало 75 – 95 дітей² [див. Додаток БВ].

У газеті «Югобеженец» протягом 1916 р. регулярно публікувалися списки сиріт і дітей, які втратили батьків та перебували в притулках для біженців Волинського товариства боротьби з дитячою смертністю в м. Житомирі³, в Полтавському й Куземинському притулках Бюро Південноросійської земської організації⁴, в дитячому притулку «Югобеженец» м. Катеринослава⁵. У Житомирському притулку із 36 дітей віком від 1,5 до 5 років лише 12 вказали місцевість, звідки вони родом, 27 – назвали ім'я і прізвище. У Полтавських притулках перебували діти до 14 років: вони вказували, з якої місцевості прибули. Такі списки допомагали батькам швидше розшукати дітей, бо якнайшвидше об'єднання загублених дітей з батьками диктувалося не лише моральними мотивами, а й чисто практичними міркуваннями: дитину забирали з притулку, й таким чином звільнялася частина коштів, запланованих на піклування інших⁶.

1915 р. були створені Всеросійське товариство піклування про біженців⁷ та Товариство «Допомога жертвам війни», які відкривали свої регіональні відділи, організовували ясла та притулки для малолітніх, школи для підлітків, гуртожитки, лікарські пункти, дешеві та безкоштовні їдальні для дітей-біженців, надавали тимчасове житло, сприяли поверненню на батьківщину⁸.

¹ Деятельность земской переселенческой организации по оказанию помощи беженцам. *Югобеженец*. 1915. № 4 (23 нояб.). С. 3.

² ЦДІАК України. Ф. 715. Оп. 1. Спр. 1635. Арк. 1.

³ Список сирот, находившихся в приюте для детей беженцев Волинского общества борьбы с детской смертностью в г. Житомире. *Югобеженец*. 1916. № 10 (12 янв.). С. 3.

⁴ Список детей, потерявших родителей и находящихся на призрении в Полтавском и Куземинском приютах Бюро Южнорусской переселенческой организации. *Югобеженец*. 1916. № 10 (12 янв.). С. 3.

⁵ Список детей приюта «Югобеженец» в гор. Екатеринославе. *Югобеженец*. 1916. № 11 (20 янв.). С. 3.

⁶ РДВІА. Ф. 13273. Оп. 1. Спр. 339. Арк. 15.

⁷ Всероссийское общество попечения о беженцах. *Югобеженец*. 1916. № 10 (12 янв.). С. 1.

⁸ РДВІА. Ф. 13273. Оп. 1. Спр. 353. Арк. 2.

Статут Всеросійського товариства піклування про біженців було затверджено 15 вересня 1915 р., головою був член Державної Ради О. Римський-Корсаков, заступником – сенатор М. Бородкін. Товариство мало за мету надання широкої допомоги біженцям, переважно російської національності. До грудня 1915 р. товариство відкрило 33 відділення в Росії, у тому числі 7 на території українських губерній¹ [Див. Додаток ББ].

Тимчасові притулки для дітей-біженців нерідко відкривалися на залізничних станціях: 18 листопада 1915 р. при ст. Казатин Південно-Західної залізниці було створено такий заклад на 20 осіб для круглих сиріт і дітей, які загубили своїх батьків². Іноді створювалися зовсім невеликі притулки. Наприклад, 1 листопада 1915 р. було відкрито притулок на станції Павлиш у 28 верстах від Новогеоргіївки Херсонської губернії, але першу партію дітей з 6 осіб привезли лише 21 грудня 1915 р. зі станції Мізоч Волинського притулку «Ясла»³ та 14 дітей прибуло 10 січня 1916 р. з Київського ізоляційного притулку «Карантин» на вул. Володимирській, 71⁴.

Подібного роду притулки відкривалися для дівчаток-біженок при жіночих монастирях Полтавської єпархії: Велико-Будищенському (Зеньковецький повіт), Красногирському (Золотоніський повіт), Ладинському (Прилуцький повіт). Діти перебували на повному утриманні від обителі до свого повноліття⁵. Притулки для опіки над малолітніми дітьми-біженцями у віданні відділень Тетянинського комітету діяли в Києві, Харкові, Одесі, Житомирі, Кам'янці-Подільському.

У Харківській губернії прийом дітей-біженців було організовано з боку Вовчанського земства, зокрема за активної підтримки голови повітового земства В. Колокольцова. Протягом жовтня 1915 р. – березня 1916 р. Вовчанське земство відкрило три дитячих притулки: Велико-Бурлуцький,

¹ Всероссийское общество попечения о беженцах. *Вестник Всероссийского общества попечения о беженцах*. 1915. № 1. С. 7.

² Для детей беженцев. *Югобеженец*. 1915. № 6 (7 дек.). С. 1.

³ РДВІА. Ф. 13273. Оп. 1. Спр. 583. Арк. 14, 16, 26.

⁴ Там само. Арк. 22.

⁵ Для детей беженцев. *Югобеженец*. 1916. № 9 (2 янв.). С. 4.

Хатнянський та Салтівський, витративши на це 12 тис. 625 руб.¹. До цих притулків діти потрапляли з Харківських розподільних пунктів при арештному будинку та при робітному будинку².

Активну допомогу дітям-біженцям надавали національні громадські організації – польські, єврейські, особливо в таких містах, як Харків, Одеса, Катеринослав. Представники цих організацій входили до складу об'єднаних губернських комітетів ВЗС та ВСМ³. З 1 жовтня 1915 р. в Харкові було відкрито 42 класи для дітей-біженців (5 руських, 10 польських, 13 німецьких, 9 латиських, 5 єврейських), загальною кількістю учнів 2 тис. осіб. Діти забезпечувалися гарячими сніданками та медичною допомогою⁴.

Активну роль відігравали місцеві польські організації та комітети. У таких містах як Харків, Полтава, Бердичів відкривалися відділення Польського товариства допомоги жертвам війни (ПТДЖВ), створеного 29 серпня 1914 р. в Петрограді за адресою Невський проспект, 32.

У Бердичеві Київської губернії притулок (вул. Садова, 18) Бердичівського відділення Петроградського товариства допомоги полякам, жертвам війни, прийняв 36 дітей віком від 7 до 12 років (25 хлопчиків та 11 дівчаток) з Варшави з «Комісії праці жінок» (вул. Ясна, 32) у квітні 1916 р.⁵.

У листопаді 1915 р. римо-католицьке добротинне товариство м. Феодосії з ініціативи пані Квятковської з м. Харкова організувало при польській початковій школі безплатну їдальню для дітей-біженців поляків і литовців⁶. Щоденно товариство видавало 70 обідів, але нужденних було значно більше – 120 дітей, з них 46 – до 7 років. Товариство звернулося по субсидію до ВСМ. Відділ з улаштування біженців ВЗС і ВСМ вирішив асигнувати гроші – по 3 руб. на особу. Але 1 грудня 1915 р. відкрилася їдальня «імені Тетянинського комітету» на 40 дітей. Відділ з улаштування біженців

¹ РДВІА. Ф. 13273. Оп. 1. Спр. 581. Арк. 5, 17, 18.

² Там само. Арк. 27–28.

³ РДВІА. Ф. 13273. Оп. 1. Спр. 388. Арк. 2.

⁴ Областной съезд по устройству беженцев. Третий день заседания. *Южный край*. 1915. 2 дек. (№ 13074). С. 6.

⁵ РДВІА. Ф. 13273. Оп. 1. Спр. 401. Арк. 1.

⁶ Оказание помощи в г. Феодосии и уезде. *Югобеженец*. 1916. № 11 (20 янв.). С. 2.

виділив 800 руб. на розширення їдальні, але гроші не було витрачено, римсько-католицьке товариство відмовилося від розширення їдальні. Можливо, це відбулося через втручання предводителя дворянства Феодосійського повіту від імені Тетянинського комітету¹. Врешті, Феодосійським комітетом ВСМ і Тетянинським комітетом було відкрито два притулки для безпритульних дітей на 20 місць кожний, на що витрачено 1,5 тис. руб. й асигновано по 300 руб. щомісяця².

У віданні Тетянинського комітету перебувало Полтавське відділення Товариства допомоги бідним родинам поляків, які брали участь у війні, і постраждалому від воєнних дій польському населенню. Товариство відкрило кілька установ, у тому числі притулок для дітей на 50 – 55 місць та початкове однокласне училище на 100 – 150 осіб, переважно сиріт і дітей без опіки, евакуйованих з лінії фронт. Заклад знаходився на дачі Кандиби (вул. Покровська)³.

В Одесі діяло дві організації допомоги польським біженцям: Товариство допомоги бідним родинам поляків, постраждалим від воєнних дій, – так званий Польський комітет, (Польська, 10) та Одеський відділ ПТДЖВ, який надавав юридичну допомогу біженцям і полякам, іноземним підданам. Згодом ці організації об'єдналися в Одеське відділення ПТДЖВ. У листопаді 1915 р. під опікою цієї організації знаходилося 1944 біженці, було відкрито 11 закладів, у тому числі притулок для сиріт і дітей (Дальницька, 11), притулок для біженців-гімназистів (Жуковського, 34), початкова польська школа при новому костьолі на Балківській вул., притулок для дітей дошкільного віку⁴.

Польські організації розшукували в російських дитячих притулках дітей польського походження за прізвищами. Просили о «gorliwie zajęcie się» (зайнятися старанно – О. К.) з'ясуванням національності дітей і можливим розміщенням до польських *ochronków* (притулків). У зверненні до

¹ РДВІА. Ф. 13273. Оп. 1. Спр. 552. Арк. 41.

² Оказание помощи в г. Феодосии и уезде. *Югобеженец*. 1916. № 11 (20 янв.). С. 2.

³ ЦДІАК України. Ф. 919. Оп. 1. Спр. 1. Арк. 4 об. – 5.

⁴ Общество вспомоществования бедным семействам поляков, пострадавшим от военных действия в Одессе. *Югобеженец*. 1915. № 1 (1 нояб.). С. 2.

Полтавського відділу ПТДЖВ було написано, що «просять докласти великі зусилля, щоб жодна польська дитина у вашому окрузі не залишилася під опікою російською (закреслено «російською» і написано «не польською» – О. К.)»¹.

Діти різних національностей перебували також у Маріупольському міському притулку для біженців (Катерининська, 63), який знаходився у віданні ВСМ під управлінням Маріупольського товариства піклування над дітьми. Серед них були росіяни, українці, поляки, переважали білоруси. Вік дітей – від 2,5 до 15 років, з різних губерній: Гродненської, Ковенської, Віленської, Волинської, Мінської, Холмської, Сувальської. Для дітей були встановлені такі норми харчування на день: 1 кухоль молока, по 1/3 фунта м'яса, по ½ фунта білого хліба². Хлопчики 10 – 12 років навчалися столярній майстерності, дівчатка 7 – 15 років – рукоділлю. Ставлення дітей одне до одного було дружнє, вихователів до дітей – ласкаве³.

При відправленні дітей-біженців до притулків намагались брати до уваги їх національність та конфесійну приналежність, не розлучати братів і сестер, навіть якщо діти були менші за 3 роки та старші за 15 років. Так, родина Бухштанович (Михалина, 15-ти, Броніслава, 12-ти, Ядвига, 7-ми, Станіслава, 3-х років) прибула з Москви в січні 1916 р. до Маріупольського притулку. На пропозицію перейти до польського притулку, старша з них – Михалина, рішуче відмовила, заявивши, що вона білоруска, й хоча римсько-католицького віросповідання, але польською взагалі не говорить. У реєстраційній картці було записано, що ця родина мусить бути відправлена до російського притулку. Хоча Михалина відвідувала костел, з боку адміністрації притулку не відчувала в цьому ніяких утисків. Тому зі згоди відділу допомоги біженцям, родину залишили в місцевому притулку, оскільки «вимагалось брати до уваги бажання чи небажання дітей, особливо досить дорослих»⁴.

¹ РДВІА. Ф. 15713. Оп. 1. Спр. 29. Арк. 98–98 зв.

² РДВІА. Ф. 13273. Оп. 1. Спр. 392. Арк. 3–3 зв.

³ Там само. Арк. 4.

⁴ РДВІА. Ф. 13273. Оп. 1. Спр. 390. Арк. 32–33.

Врешті, судячи з опису Маріупольського притулку, Михалина знайшла дядька у Віленській губернії¹.

Проте дітей-поляків у Маріуполі переводили з міського та земського притулків до польських: 18 травня 1916 р. з притулку біженців Маріупольського товариства опіки над дітьми Анна Струба 10 років та Розалія Гастинович 13 років були переведені до польського притулку².

1 липня 1915 р. в Харкові відкрився відділ ПТДЖВ, головою правління був Й. Дворжанчик³. У лютому 1916 р. Харківський відділ ПТДЖВ утримував 6 сховищ, 2 майстерні, 5 училищ та 5 притулків на 200 дітей за адресами: Молочна, 29 – на 30, Микитинський провул., 26 – на 35, Журавлівська, 38 – на 45, Іскринська, 4 – на 60, Катеринославська, 168 – на 30 дітей⁴.

У Харківському комітеті ПТДЖВ при секції «Опіки над дітьми» було створено патронат з метою пошуку й поширення опіки над дітьми, які до тих пір не були під опікою комітету. У Харкові перебувало понад 3 тис. польських дітей, з них у притулках – 200, у польських школах – 838. Комітет вирішив відкрити для 300 дітей *letniska* (тобто літні табори) в околицях Харкова. Проте в Петрограді запропонували відкривати нові постійні притулки, а не тимчасові літні колонії⁵.

У Бердянську діяв міський комітет піклування над біженцями, який видавав допомогу дітям до 14 років – 20 коп. на добу. З 1 липня 1916 р. було відкрито місцевий відділ Польського комітету з надання допомоги біженцям-полякам, і всі 74 польські родини (578 осіб, з них 527 дорослих та 51 дитина), що перебували під опікою міського комітету, перейшли від відання новоствореного відділу⁶. Найбільше закладів для дітей-біженців існувало у Волинській, Київській, Полтавській та Харківській губерніях.

¹ Там само. Спр. 392. Арк. 4.

² Там само. Спр. 390. Арк. 32.

³ РДВІА. Ф. 15713. Оп. 1. Спр. 34. Арк. 162.

⁴ РДВІА. Ф. 15713. Оп. 1. Спр. 34. Арк. 42 зв.

⁵ Там само. Арк. 78.

⁶ Краткий отчёт о деятельности Бердянского городского комитета попечения о беженцах за время с 1 июля 1916 года по 1 января 1917 года. Бердянск : Тип. Ф. Шевченко, 1917. С. 3.

При Київському відділенні Тетянинського комітету діяло 18 комісій, у тому числі комісія з надання трудової допомоги біженцям-підліткам, яку очолював В. Левитський, педагогічна комісія (голова З. Архимович) та комісія з опіки над дітьми-сиротами біженців (голова Г. Александровський)¹.

Коштом Тетянинського комітету в Києві утримувалось чотири навчальні заклади для дітей-біженців: початкова школа № 1 (Рейтарська, 29), початкова школа № 2 (В.-Підвальна, 36), гімназія для хлопчиків і дівчаток (В.-Підвальна, 25), паралельні класи гімназії при Вищих жіночих курсах А. Жекуліної, а також сім притулків для дітей-біженців: 1) притулок-сховище на ст. Київ-Пасажирський; 2) притулок-сховище на Подолі; 3) притулок-сховище в Гавані; 4) притулок для дітей на вул. Фундукліївська, 25; 5) притулок «Ясла» для малолітніх дітей-біженців сиріт (В.-Васильківська, 78); 6) притулок для малолітніх дітей-біженців сиріт (Маріїнсько-Благовіщенська, 80); 7) притулок-карантин (Кузнецька, 93)².

У середині серпня 1915 р. три громадсько-педагогічні організації Києва запропонували Київському відділенню Тетянинського комітету свою допомогу для обслуговування потреб дітей-біженців. Це – Фребелівське товариство, Ліга захисту дітей і Товариство захисту жінок. Їхні представники стали членами розпорядчих зібрань комітету. Фребелівське товариство взяло на себе облаштування притулку на 100 дітей-сиріт, організацію та завідування поживними пунктами для дітей на ст. Київ-Товарний – з 18 серпня, на Пристані – з 15 вересня, в Гавані – з 1 жовтня. Поступово в жовтні-листопаді 1915 р. до цих пунктів харчування перейшла організація харчування всіх біженців до 7-річного віку та санітарно-гігієнічний догляд за ними. У діяльності пунктів харчування активну участь брала жіноча молодь – співробітниця-добровольці.

¹ Киевское отделение Комитета Ея Императорского Высочества Великой Княжны Татьяны Николаевны для оказания временной помощи пострадавшим от военных действий. *Югобеженец*. 1916. № 20 (2 апр.). С. 2.

² Киевское отделение Комитета ея императорского высочества великой княжны Татьяны Николаевны для оказания временной помощи пострадавшим от военных действий. *Югобеженец*. 1916. № 21 (10 апр.). С. 2 ; Комитет Ея Императорского Высочества Великой Княжны Татьяны Николаевны по оказанию временной помощи пострадавшим от военных действий ... Т. 2. С. 88–89.

Ліга захисту дітей організувала коштом Тетянинського комітету притулок на 50 дітей-сиріт, дитячий карантин та ясла на 50 місць. Товариство захисту жінок узяло на себе організацію двох сховищ для жінок з малолітніми дітьми, при яких відкрито ясла та дитячий садок, а пізніше – шкільні заняття. Для дітей біженців з інтелігентних родин було відкрито окреме вогнище при Вищих жіночих курсах А. Жекуліної.

У Києві декілька громадських організацій об'єднали свої зусилля у здійсненні допомоги дітям-біженцям. 20 вересня 1915 р. всі ці організації – Київське відділення Тетянинського комітету, Фребелівське товариство, Ліга захисту дітей, Товариство захисту жінок, а також Польський комітет допомоги жертвам війни, Товариство боротьби з дитячою смертністю «Крапля молока» об'єдналися для спільної роботи в нову особливу структуру – «Відділ допомоги дітям», пізніше реорганізовану в «Комісію з надання допомоги дітям дошкільного віку»¹.

Поступово комісія об'єднала майже всі організації Києва, які допомагали дітьми, постраждалим від воєнних дій. До її складу увійшли також представники ВЗС та ВСМ, товариства надання допомоги єврейському населенню, що постраждало від воєнних дій, товариства народних дитячих садків, жіночого громадського зібрання, усього 10 громадських організацій, які організували 5 карантинів, 19 притулків, ясел та сховищ для дітей, 4 дитячих лікарні. Комісія організувала фотографування дітей, щоб за фото розшукувати батьків².

Діти біженців, особливо з багатодітних родин, що знаходилися під опікою Тетянинського комітету, звільнялись від плати за навчання й

¹ Киевское отделение Комитета Ея Императорского Высочества Великой Княжны Татьяны Николаевны для оказания временной помощи пострадавшим от военных действий. Доклад председателя комиссии по оказанию помощи детям Г. В. Александровского. *Югобеженец*. 1916. № 34 (13 авг.). С. 2–3.

² Деятельность отделений Комитета Ея Императорского Высочества Великой Княжны Татьяны Николаевны. Киевское отделение. *Призрение и благотворительность*. 1916. № 6. Стб. 572.

отримували допомогу 50–60 руб.¹. Діти-сироти воїнів Георгіївських кавалерів отримували стипендії².

До Катеринославської губернії прибуло понад 200 тис. біженців, для яких відкривались пункти харчування, дитячі притулки, організовувались збори пожертвувань³. Восени 1915 р. до дитячих закладів Катеринославського товариства дитячих народних садків почали прибувати діти біженців⁴. Грошову допомогу цьому товариству в 1915 р. надали губернська (400 руб.) та повітова (1 тис. руб.) земські управи, комітет товариства повсюдної допомоги солдатам – 1,2 тис. руб., губернський комітет опікунства народної тверезості – 250 руб., купецьке товариство – 600 руб., міське опікунство допомоги запасним та їхнім сім'ям – 3619 руб. 50 коп., тимчасовий комітет допомоги постраждалим від війни особам при Катерининській залізниці – 500 руб., Тетянинський комітет – 600 руб., Катеринославське губернське відділення якого було створено ще 28 червня 1915 р.,⁵ й інші організації та особи⁶.

За чотири місяці до 1 січня 1916 р. на пунктах харчування «Допомога дітям» було видано 198 296 порцій дітям, 18 992 – хворим дорослим, усього 217 288. У дитячих закладах знайшли притулок, їжу, одяг і виховно-освітній догляд 1 223 дитини. Причому за переписом в інших установах Києва, що не приєдналися до Тетянинського комітету, знаходилось усього 127 дітей-біженців. Щоденно на пунктах харчування харчувалося близько 1 500 дітей⁷.

Психологічний стан дітей, як описував лікар Київського притулку-карантину В. Матушевський, був надзвичайно тяжкий: «Особливо важким був стан першої партії дітей, що надійшли до притулку, – вони, як звірята,

¹ Держархів Одеської області. Ф. 42. Оп. 35. Спр. 1996. Арк. 28.

² Там само. Арк. 42.

³ Деятельность отделений комитета Ея Императорского Высочества Великой Княжны Татьяны Николаевны. Киевское отделение. *Призрение и благотворительность*. 1916. № 6. Стб. 553.

⁴ Екатеринославское общество народных детских садов. Призрение детей запасных воинских чинов в течение первых двух лет войны и отчёты общества за 1914 и 1915 годы ... С. 9.

⁵ Деятельность отделений комитета Ея Императорского Высочества Великой Княжны Татьяны Николаевны Киевское отделение. *Призрение и благотворительность*. 1916. № 6. Стб. 552.

⁶ Екатеринославское общество народных детских садов. Призрение детей запасных воинских чинов в течение первых двух лет войны и отчёты общества за 1914 и 1915 годы ... С. 59.

⁷ Киевское отделение Комитета Ея Императорского Высочества Великой Княжны Татьяны Николаевны для оказания временной помощи пострадавшим от военных действий. Доклад председателя комиссии по оказанию помощи детям Г. В. Александровского. *Югобеженец*. 1916. № 35 (27 авг.). С. 3.

тулилися по кутках, інші кидалися до дверей, билися руками, головою, просили випустити їх, плакали, лякливо поглядали на кожне нове обличчя. Особливо важко переживалася ніч; діти в своїх ліжках, вмиті, чисті і нагодовані, плакали невітішно гіркими, самотніми слізьми, ховаючи їх у подушки, і не тільки маленькі діти, а також і старші, свідомі, незважаючи на старання нянь розкласти по одному на кожне ліжко, нестримно лізли по 2 – 3 на одне ліжко і притискалися один до одного ...»¹.

Виховання дітей, які побачили всі жахи війни, виявлялося справою надзвичайно складною. Оскільки «...до притулку потрапляли діти, здичавілі і озвірілі від тих жахів і лих, які їм довелося перенести. Перший час не тільки маленьких, а й дітей дошкільного та шкільного віку було важко навчити по-людськи снідати, обідати й вечеряти. Вони, як звірята, кидалися на їжу, яку їм подавали, і руками її розтягували, через їжу постійно відбувалися бійки, лайка, сварки. У дитячих душах панувало неймовірне озлоблення. Перші тижні і місяці існування притулку більшість дітей майже цілі дні проводили в бійці: діти били один одного табуретками, всякими твердими предметами, які траплялися їм під руки. Нерідко були підбиті, з синцями і подряпанними обличчями. Здавалося, важко було виховати таких озлоблених, огрубілих і покалічених війною дітей, скупчених в досить тісному і мало гігієнічному переповненому приміщенні, де мешкало понад 150 осіб», – писала в своєму звіті А. Локтина, вихователька колонії «Волинець» під Києвом².

Вихователі намагалися приголубити, завоювати довіру дітей, поступово це вдавалося, що уможливлювало перехід до занять і навчання³.

Опікунка Київського притулку для дітей-біженців (Андріївський узвіз, 15)⁴. Н. Ярошевська у своєму звіті теж відзначала неспокійний психологічний стан дітей і писала, що «Спочатку діти ставилися з повною байдужістю до

¹ Годовой обзор деятельности Отдела помощи населению, пострадавшему от войны Комитета Юго-Западного фронта В.З.С. ... С. 31.

² РДВІА. Ф. 12568. Оп. 1. Спр. 17. Арк. 8.

³ Годовой обзор деятельности Отдела помощи населению, пострадавшему от войны Комитета Юго-Западного фронта В.З.С. ... С. 32.

⁴ РДВІА. Ф. 13273. Оп. 1. Спр. 402. Арк. 22.

свого нового житла, але навпаки проявляли тривожну дбайливість до тих «власних» речей, які вдалося донести із собою з дому, що так солодко нагадували життя в рідній хаті»¹. Або такий стан дівчинки, яку тільки-но прийняли до притулку: «Ось маленька горбата забилася в куток, піджавши під себе ніжки, і на всяку увагу, на пропозицію різноманітних іграшок, негативно хитає головою, і крізь сльози, що повільно стікають краплями по худеньких щоках, шепоче тільки одну страшну фразу «у мене мама померла»².

Особливу увагу привертав Мойсей 12–13 років з Волинської губернії. «Багато важких і тривожних хвилин вніс у життя притулку цей нервовохворий нещасний хлопчик. Вдень, ламаючи й розбиваючи предмети, що його оточували, він і нічну тишу порушував дикими криками: «Пожежа, пожежа» або кидався душити за горло сплячих дітей, підіймаючи цим усіх на ноги. Товариство багатьох дітей ще більше нервувало хлопчика, його довелося перевести до лікарні», – відзначала опікунка³.

Діти охоче ділилися з вихователями своїми бідами. Один 9-річний хлопчик Хома Федюк з Галичини описував таку картину своїх воєнних пригод: «Ми сиділи з мамою в хаті і їли картоплю з олією, знаєте, що з сім'я. Як прийшли руські, всі поховались в льохи, бо всі боялись. А після нас повиганяли солдати, село горіло, страшенно бухали пушки. У нас не було повозки, мама несла на руках Гринька, а Васильок все плакав, що болять ноги. Ой, Боже, як ми бідували... Не було що їсти, а спали в ямах, холодно було... Так ми йшли два місяці. Багато було людей. Сиділи і в полі під шатром, і в лісі... Як всі їхали поїздом, то Васильок заслаб, та й всім з вагону сказали злізти. Маму повели з ним у лікарню, а нас осібно з Гриньком. Потім сказали, що вмер Васильок, а після і мама померла. Знов їхав я в поїзді і вже ніс Гринька. Його віддали в ясла, мене до притулку»⁴. Отже, з таких спогадів можна представити весь жах і скруту, у яких опинялися малолітні вимушені вигнанці.

¹ Там само. Спр. 359. Арк. 13.

² Там само. Спр. 339. Арк. 23 зв.

³ Там само. Арк. 12–13.

⁴ Там само. Арк. 12.

Повсякденне життя дітей, вирваних зі свого природного середовища, батьки яких пішли на фронт, матері загинули або загубили дітей у колотнечі евакуації складалося по-різному. Розглянемо на прикладі дитячих притулків для біженців. Притулок № 1 КПЗФ ВСМ було відкрито 31 жовтня 1915 р. в дачній місцевості Святошино в 12 верстах від Києва¹. Безродних або загублених батьками дітей, в основному з Волині, доправляли з поживного пункту КПЗФ у Катеринівці². Життя притулку проходило в досить звичному режимі: чотириразове харчування, ранкові та вечірні молитви, денні прогулянки, прибирання приміщень. Дівчатка вчилися шити, хлопчики плели з рогози, займалися позакласним читанням. З 13.00 до 15.00 діти відвідували училище. Потім школярі готували уроки, молодші малювали кольоровими олівцями, вирізали з паперу і т.п. У ці ж години двічі на тиждень проходили уроки співу, на яких були присутні діти різного віку. Після вечері о 19.00 діти прали та ремонтували свій одяг та білизну. О 21.00 день закінчувався відбоєм.

У неділю та святкові дні діти ходили до церкви. На другий день Різдва Христового 1916 р. у притулку організували ялинку з подарунками у вигляді книжок із розмальованими картинками, пеналів, носових хусточок, солодощів. Ялинку було влаштовано на кошти, зібрані за підписним листом. Під час ялинки діти грали на піаніно, взятому напрокат для притулку з ініціативи й коштом опікунки притулку А. Жекуліної³.

Судячи з листів дітей з притулків, копії яких було передано 1 березня 1916 р. на ім'я голови Дитячого відділу ВЗС і ВСМ С. Зилова від помічника уповноваженого комітету лікарського-поживчого загону Московських громадських організацій з проханням розслідувати справедливості скарг, приютське життя не додавало дітям особливої радості⁴. Судячи з листів, написаних наприкінці 1915 – на початку 1916 рр., діти були між собою знайомі, прибули до Москви з однієї місцевості – Мінська. Серед них були

¹ РДВІА. Ф. 13273. Оп. 1. Спр. 359. Арк. 8 зв.

² Там само. Арк. 9.

³ Там само. Арк. 9 зв. – 10.

⁴ РДВІА. Ф. 13273. Оп. 1. Спр. 340. Арк. 132.

православні, яких відправляли до руських притулків, і католики, котрих передавали до притулків польських¹.

Очевидно, листи, відправлені білоруськими дітьми з російських притулків, було перехоплено й передано на розгляд до Дитячого підвідділу. Аналіз 13 листів, виявлених нами в РДВІА, свідчить про те, що діти, особливо хлопчики, намагалися втекти з притулків, скаржилися, що їх погано годують [Див. Додаток БЖ, листи № 1–11]. Можна припустити, що таке незадоволення у листах пояснювалось тим, що підлітки дуже страждали від вимушеної розлуки з товаришами, яких відправляли до різних приютських закладів по всій країні.

На відміну від розлучених земляків, братів і сестер у притулках намагалися залишати разом². Окремим дітям щастило ще більше – знаходились їхні батьки. 24 лютого 1916 р. з с. Сморгань Ошмянського повіту Віленської губернії до Маріуполя приїхала за дітьми мати Ольга Шилю. Три її доньки (Марія 13-ти, Катерина 10-ти та Олена 7-ми років) прибули до місцевого притулку з Московського розподільника. Мати з дітьми планувала поселитись у Харкові та знайти там роботу³.

Усиновлення дітей-біженців, незважаючи на численні звернення приватних осіб з проханням довірити їм виховання сиріт, не підтримувалося з кількох причин. У циркулярі голови Тетянинського комітету О. Нейдгардта зазначалося, що роздавати дітей комітет не має жодного морального права, питання про дозвіл усиновлення не входило до його компетенції. Батьки, що раптово знаходили дітей, могли в будь-який момент пред'явити свої права на них. Крім того, в циркулярі вказувалося, що примусове роздавання дітей було «приниженням їхньої людської гідності й може легко призвести до

¹ Див.: Кравченко Е. Письма детей-беженцев Первой мировой войны как исторический источник. *Актуальные проблемы источниковедения* : материалы III Международной научно-практической конференции, 8–9 окт. 2015 г., Витебск / ВГУ имени П. М. Машерова. Витебск, 2015. С. 265–268.

² РДВІА. Ф. 13273. Оп. 1. Спр. 390. Арк. 24.

³ Там само.

загострення стосунків у випадку приналежності того, хто приймає, і того, кого приймають, до різних національностей та віросповідань»¹.

Для дітей-підлітків відкривались окремі притулки, при яких вони систематично навчались і працювали в різних майстернях ВЗС, Тетянинського комітету, приватних організацій. Наприклад, такий притулок на 50 осіб було організовано 6 квітня 1916 р. при Київському жіночому громадському зібранні (Володимирська, 63) для 12 – 16-річних хлопчиків².

У шести притулках на території Вовчанського повіту Харківської губернії знаходилися діти-біженці з розподільників при міському арештному будинку і при робітничому будинку Харкова³. Очевидно, порядки в притулках були досить суворі, особливо в Старо-Салтівському (Нижньо-Салтівському), де одночасно перебувало 60 дітей, винятково хлопчики віком від 6 до 14 років. У листах 13-річного Петра Сухарука, написаних у травні 1916 р., відправлених із Старо-Салтівського притулку та, очевидно, перехоплених, прослідковуються страхи й побоювання підлітка, пов'язані з умовами приютського життя [Додаток БЖ, листи № 12–13]. Що цікаво, оригінали цих листів було передано з Відділу улаштування біженців голові Вовчанської повітової управи В. Колокольцову⁴. Слід відзначити, що в Харківській губернії Вовчанська земська управа відкрила три нові притулки: Великобурлуцький (10 жовтня 1915 р.), Хатнянський (5 січня 1916 р.) та Салтівський (25 березня 1916 р.)⁵. Салтівський притулок був найбільшим. Судячи зі збережених іменних списків дітей, там перебувало 60 хлопчиків. Отже, припускаємо, що саме після «з'ясування обставин», Петра Сухарука 20 листопада 1916 р. за розпорядженням начальства було переведено до ремісничих майстерень, а пізніше хлопця знайшли батьки⁶.

¹ Дети беженцев. *Югобеженец*. 1916. № 13 (4 февр.). С. 1.

² Отдел помощи населению, пострадавшему от войны. Подотдел детской помощи. *Бюллетень Комитета Юго-Западного фронта ВЗС помощи больным и раненым воинам*. 1916. № 14–15 (1 мая). С. 36.

³ РДВІА. Ф. 13273. Оп. 1. Спр. 581. Арк. 27–28.

⁴ Там само. Арк. 44.

⁵ Там само. Арк. 5, 17, 18.

⁶ РДВІА. Ф. 13273. Оп. 1. Спр. 582. Арк. 5, 7.

Таким чином, аналіз джерел особового походження дає можливість припустити, що в умовах війни перебування дітей-біженців у закладах приютського типу здійснювало великий вплив на їхній внутрішній світ: діти швидко дорослішали, вчилися брати на себе відповідальність за молодших та приймати рішення.

Час, проведений у нескінченних переїздах, втрата близьких і рідних, іноді навіть тимчасова, зміни в традиційному життєвому укладі чинили негативний вплив на психологічний стан дітей і підлітків. Прагнення налагодити побут дітей не завжди закінчувалось успіхом, а іноді викликало зворотну реакцію – спроби до втечі, з'ясування стосунків серед однолітків. Велика війна привчала пристосовуватися до нових умов життя й виживання.

На початку січня 1916 р. відділ з улаштування біженців ВЗС і ВСМ вперше порушив питання опіки дітей-біженців специфічної категорії – калік, глухонімих, розумово відсталих, або, як їх називали в офіційній документації, «дефективних дітей». Циркуляром від 7 січня 1916 р. № 120 відділ просив установи, у віданні яких перебували такі діти, надавати відомості про них¹. Анкетні листи про «дефективних дітей» направлялися до всіх губернських, міських та повітових комітетів ВЗС та ВСМ².

Судячи з надісланих відповідей, таких дітей з усієї кількості дітей-біженців було небагато. На 15 квітня 1916 р. Дитячий підвідділ отримав дані про 87 осіб. З метою надання спеціальної лікарської допомоги та організації для їхньої опіки спеціальних притулків-сховищ було виділено три групи дітей: 1) психічно хворі (ідіоти, слабоумні, розумово-відсталі, епілептики, паралітики); 2) каліки (безногі, безрукі тощо); 3) сліпі³. Для цих дітей-біженців було відкрито притулки в Москві: для глухонімих на 30 та для нервовохворих – на 40 осіб⁴.

¹ Там само. Спр. 346. Арк. 1.

² Там само. Арк. 2–6.

³ РДВІА. Ф. 13273. Оп. 1. Спр. 343. Арк. 5, 38, 76–78.

⁴ Там само. Спр. 337. Арк. 16–17.

Циркуляром Особливої наради з улаштування біженців від 24 липня 1916 р. на харчування кожної дитини визначалось по 15 руб. на місяць¹. Тетянинський комітет виділяв у 1916 р. на кожну дитину з притулків по 15 руб. на місяць і додатково по 3 руб. на молоко, у 1917 р. – по 23 руб. на місяць². Полтавське відділення Товариства допомоги бідним родинам поляків, що знаходилось у віданні Тетянинського комітету, відкрило кілька закладів, у тому числі притулок для дітей на 50 – 55 переважно сиріт, евакуйованих з районів бойових дій. Заклад знаходився на вул. Покровській (дача Кандиби)³.

Слід відзначити, що відправлення дітей-біженців з реєстраційних пунктів та тимчасових притулків до тилкових губерній тривало перманентно до осені 1916 р. Судячи з телеграфного листування з відділом з улаштування біженців з березня по листопад 1916 р., голова Рівненського комітету ВСМ Стефанович відправив поштовими поїздами в супроводі сестер милосердя й нянь до Москви як мінімум п'ять партій дітей кількістю 317 осіб⁴.

22–23 жовтня 1916 р. на Нараді при відділі з улаштування біженців у Москві було прийнято резолюцію, за якою подальшу евакуацію дітей з фронту визнано недоцільною й допустимою лише до найближчих тилів у тих випадках, коли не існувало можливості утримувати дітей на місцях їх постійного проживання або поблизу фронту у відповідних умовах виховання й навчання⁵, тобто йшлося про продовження евакуації лише так званих «добровольців» – підлітків, які повтікали на фронт⁶.

На 1 жовтня 1916 р. у віданні відділу з улаштування біженців ВЗС і ВСМ усього по Росії залишилось 38 дитячих притулків на 2 181 дитину, крім того, два спеціальних у Московській губернії – притулок-училище для глухонімих дітей у Сокольниках поблизу м. Воскресенська, Звенигородського повіту та 30 місць та притулок-лікарня для нервовохворих у Кунцево на 40

¹ Там само. Спр. 359. Арк. 25.

² РДВІА. Ф. 15713. Оп. 1. Спр. 34. Арк. 164.

³ ЦДІАК України. Ф. 919. Оп. 1. Спр. 1. Арк. 4 об. – 5.

⁴ РДВІА. Ф. 13273. Оп. 1. Спр. 380. Арк. 22, 25, 37, 48, 57.

⁵ Там само. Арк. 58.

⁶ Там само. Спр. 339. Арк. 58.

місць, чотири притулки-санаторії для туберкульозних дітей у Старому Криму, Судаку, два у Феодосії на 215 місць, а також дитяча лікарня у м. Рівне на Волині на 25 осіб¹.

На 17 жовтня 1916 р. відділом з улаштування біженців лише в Москві було зібрано 13 097 реєстраційних карток дітей-біженців, сиріт і загублених батьками неповнолітніх². Московські притулки були переповнені, дітей батьки іноді свідомо віддавали до притулків, вірогідно, намагаючись врятувати від смерті, а це не зовсім відповідало завданням відділу допомоги біженцям³.

Таким чином, протягом другої половини 1915 р. й до кінця 1916 р. відділ з улаштування біженців ВЗС і ВСМ допомоги хворим і пораненим воїнам, КПЗФ організували та провели низку заходів, спрямованих на створення системи опіки над дітьми-біженцями. Вона включала пошук і збирання сиріт-біженців і дітей, які загубили батьків, та евакуацію їх із прифронтових регіонів. Із пунктів харчування діти потрапляли до тимчасових ясел-розподільників, вогнищ, карантинних будинків, потім доправлялися до постійних притулків у тилкових губерніях. Було організовано систему реєстрації дітей, що в подальшому полегшувало їхній пошук батьками або родичами.

Наприкінці 1916 р. матеріальний стан дитячих притулків погіршився, розпочалися перебої з фінансуванням. З 1 січня 1917 р. передбачалося передати всі навчальні заклади та дитячі притулки, створені ВЗС та ВСМ, у віддання Тетянинського комітету. Потім процедуру перенесли на 1 квітня 1917 р.⁴. Проте Лютнева революція в Росії внесла свої корективи – Тетянинський комітет припинив існування. Притулки для дітей-біженців стали заручниками політичної ситуації у країні.

На початку 1917 р. ціни різко зростали. 15 руб. на місяць на утримання дитини в притулку було недостатньо. Як зазначав у доповідній записці

¹ РДВІА. Ф. 13273. Оп. 1. Спр. 337. Арк. 16.–17.

² Там само. Спр. 339. Арк. 67.

³ Там само. Спр. 340. Арк. 212.

⁴ Там само. Спр. 337. Арк. 7 зв., 25.

Комітету ПЗФ Д. Дорошенко до Головного комітету ВСМ: «в районі Києва містилося до 500 дітей, в Буковині та Галичині кількість опікуваних комітетом дітей перевищувала 3 тис. осіб, проте асигнувань на дитину 15 руб. на місяць було недостатньо; як прогодувати дитя на 25 коп. в день, якщо склянка молока коштує 9 коп., а фунт сала до 1 руб. 40 коп. Діти ведуть напівголодне життя, що важко відбивається на їхньому здоров'ї. Не можливо підняти норми харчування до нормальних, навіть для слабких і недокрівних дітей, щоб не вийти з кошторису; навіть риб'ячий жир є неприпустимою розкішшю»¹.

На початку 1917 р. до Відділу з улаштування біженців йшли телеграми: «надішліть кошти». Притулки не отримували фінансування по кілька місяців, існувала загроза закриття закладів². Заклади були переповненими: наприклад, лише у Вовчанському повіті Харківської губернії нараховувалося до 500 дітей-біженців, голих і босих³. Притулки перебували практично на межі виживання. Дітей до притулків брали з родин, але це не відповідало завданням Відділу з улаштування біженців. Тому 19 січня 1917 р. Відділ довів до відома передового лікарсько-евакуаційного і поживчого загону КПЗФ, що евакуація до Москви безпритульних дітей з фронту визнана абсолютно неможливою⁴.

Відділення та притулки Всеросійського товариства піклування про біженців, які регулярно отримували фінансову допомогу протягом 1915–1916 рр. від різних організацій, з квітня 1917 р. були позбавлені цих джерел⁵.

У липні 1917 р. через скорочення пожертвувань Товариство «Допомога жертвам війни», передало свої заклади, у тому числі колонію для туберкульозних у Феодосії та 8 притулків для дітей-біженців у Московській губернії у відання Ради відділу з улаштування біженців⁶.

1917 р. декілька притулків вийшли з підпорядкування відділу з улаштування біженців ВЗС та ВСМ: у червні Рівненський притулок і лікарня

¹ Там само. Спр. 359. Арк. 31.

² Там само. Спр. 583. Арк. 45.

³ Там само. Спр. 581. Арк. 116.

⁴ Там само. Спр. 340. Арк. 212.

⁵ Держархів Чернігівської області. Ф. 730. Оп. 1. Спр. 1. Арк. 12 зв., 29 зв., 32 зв.

⁶ РДВІА. Ф. 13273. Оп. 1. Спр. 353. Арк. 1, 4.

були передані КПЗФ¹. З третьої чверті 1917 р. вийшли з підпорядкування Новогеоргіївський та Херсонський притулки². З останньої чверті 1917 р. фінансувати дитячі притулки для біженців повинні були губернські наради³. З 1918 р. Маріупольський притулок для дітей-біженців було виведено з відання біженського відділу⁴.

Очевидно, місцева влада не поспішала фінансувати дитячі заклади: гроші не надходили, і притулки разом із дітьми ставали заручниками нової політичної ситуації. Як зазначав у своєму звіті голова Новогеоргіївського комітету до Головного комітету ВЗС та ВСМ субсидування за останню третину 1917 р. не отримували: «Просимо поради, як бути з дітьми, якщо губерньська нарада остаточно відмовить у фінансуванні? Протриматися можемо, хоча з великими зусиллями, ще місяць, а далі будемо вимушені ліквідувати притулок, бо місцеве самоврядування відмовляється прийняти його у своє відання і не визнає своїм дітищем»⁵.

Дії громадських організацій, спрямовані на організацію дитячих закладів мали без сумніву гуманістичний характер, але часто були неузгодженими, навіть набували конфліктності (ВЗС і Тетянинський комітет).

Важливі рішення щодо вдосконалення системи допомоги біженцям приймалися на з'їздах і нарадах, які регулярно проводилися в різних регіонах і де вперше почали озвучуватися ідеї втручання держави у справу допомоги майбутнім поколінням і організації державної опіки над дітьми. У резолюції Народи з питань опіки над дітьми, що відбувалась у Москві 17–20 березня 1916 р., знову відзначалося, що «діти-сироти воїнів і мирних громадян – жертв війни, а також усі безпритульні діти потребують обов'язкового піклування з боку держави»⁶.

¹ Там само. Спр. 380. Арк. 77–78.

² Там само. Спр. 353. Арк. 86.

³ Там само. Спр. 583. Арк. 59.

⁴ Там само. Спр. 390. Арк. 65.

⁵ Там само. Спр. 583. Арк. 69.

⁶ Там само. Спр. 339. Арк. 31, 34 зв.

Таким чином, процес організації опіки над дітьми-біженцями, на наш погляд, можна поділити на два етапи: Перший – організаційний (вересень 1915 р. – жовтень 1916 р.), коли власне активно відкривалися спеціальні тимчасові притулки для неповнолітніх переселенців. Другий (жовтень 1916 р. – початок 1918 р.) – період існування різних типів притулків, підпорядкованих Земським союзам, Тетянинському комітету, національним організаціям; їхня реорганізація або ліквідація. Створення притулків для дітей-біженців було обумовлено потребами часу: діти губилися, втрачали близьких, ставали сиротами. Декому з них щастило – їх знаходили батьки або родичі, але переважна більшість неповнолітніх була змушена залишитися в нових для них життєвих умовах, змінити родинне життя на притулкове¹.

Висновки до розділу 6

Російсько-японська, а особливо Перша світова війни активізували на українських землях діяльність різноманітних урядових, громадських, станових, професійних і приватних організацій у сфері допомоги та опіки над дітьми. Війна вплинула на життєдіяльність уже наявних дитячих сирітських установ, а також стала потужним каталізатором активності суспільства й держави у справі допомоги неповнолітнім підданам Російської імперії. Нові воєнні реалії вимагали пошуку нових форм допомоги, швидкої реакції з боку держави й суспільства. Крім традиційної категорії природних і соціальних сиріт, безпритульних і жебраків, війна породила таку нову, невідому для тогочасного суспільства категорію як «діти-біженці» або «діти біженців».

Поруч з наявними довоєнними доброчинними організаціями опіки над дітьми, виникли нові установи, що мали за мету організацію та надання допомоги різним категоріям дітей та підлітків, у першу чергу дітям воїнів, сиротам та дітям-біженцям.

¹ Кравченко О. Опіка над дітьми в Україні наприкінці XVIII – на початку XX ст. : монографія. Харків : ФОП Панов А. М., 2019. С. 315.

Найбільш впливовими та дієвими серед них були Олексіївський Головний комітет, Єлизаветинський, Романівський та Тетянинський комітети, Всеукраїнське товариство піклування про біженців, Всеросійський земський і міський союзи допомоги хворим і пораненим воїнам, Польське товариство допомоги жертвам війни та Єврейський комітет допомоги жертвам війни. В організації опіки над дітьми-жертвами війни можна виділити декілька напрямів: допомога родинам запасних і дітей воїнів, піклування над дітьми-сиротами, опіка над малолітніми біженцями.

У роки Першої світової війни на території українських губерній спостерігалось поєднання різних форм організації допомоги дітям-сиротам: державна опіка проявилась у фінансуванні Олексіївського, Романівського та Тетянинського комітетів із скарбниці, наданні казенних субсидій і продовольчих пайків дітям-сиротам та дітям воїнів. Громадська ініціатива більш адекватно і швидко реагувала на чисельні потреби: досить організовано надавалася допомога дітям-біженцям, на місцях створювалися різні національні, жіночі, земські та міські об'єднання, які брали на себе відповідальність за сирітські долі. У період Першої світової війни поступово визрівала ідея щодо обов'язкової державної опіки над дітьми та визнання національних особливостей цього процесу, формувалася думка, що без втручання держави у справу допомоги знедоленим, осиротілим дітям, які волею долі були вирвані із своїх домівок, не обійтись.

Результати досліджень даного розділу наведено в публікаціях: [768, 840, 844, 846–848, 868, 873, 876, 877, 880, 1015].

ВИСНОВКИ

Вивчення історії становлення та розвитку опіки над дітьми в українських губерніях Російської імперії наприкінці XVIII – на початку XX ст. повністю підтвердило актуальність і наукову новизну обраної теми дослідження. У процесі роботи над дисертацією було проаналізовано значний пласт літератури та історичних джерел, що дало можливість зробити наступні узагальнення та висновки.

1. У вітчизняній та зарубіжній історіографії проблеми основними напрямками досліджень були: вивчення правового і соціального становища сиріт і позашлюбних дітей, діяльність доброчинних інституцій опіки над дітьми, організація превентивної допомоги малолітнім правопорушникам. При цьому чітко прослідовувалися два рівні: перший, макрорівень – широких теоретичних узагальнень, другий, мікрорівень – дослідження локальних закладів в конкретних регіонах, губерніях, містах. Встановлено, що історія опіки над дітьми в українських губерніях Російської імперії залишалася малорозробленою темою в історичній науці.

Джерельна база дослідження є репрезентативною і достатньою для аналізу процесу розвитку опіки і соціально-доброчинної діяльності різноманітних інституцій. За інформаційним потенціалом і цільовим призначенням джерела поділяються на такі групи: 1) опубліковані законодавчі та нормативно-правові акти, 2) справочинна документація, 3) статистично-довідкові матеріали, 4) періодична (офіційна) преса, 5) джерела особового походження та 6) візуальні джерела (фотографії). Вперше введено до наукового обігу корпус архівних документів, зокрема з Російського державного військово-історичного архіву (м. Москва) щодо організації опіки над дітьми воїнів та дітьми-біженцями в роки Першої світової війни. Дисертація ґрунтується на застосуванні інституційного, соціального та системного підходів. Методологічну базу дослідження включають загальнонаукові принципи історизму, багатофакторності та

міждисциплінарності. Для досягнення поставленої мети було використано широкий спектр загальнонаукових і спеціальних методів наукового дослідження. Їх комплексне застосування сприяло впорядкуванню фактів, інтерпретації конкретно-історичного матеріалу, створенню цілісної картини функціонування установ і закладів опіки над дітьми на державно-регіонально-місцевому рівнях.

2. У процесі виникнення та розвитку системи опіки над дітьми на українських землях можна виокремити п'ять важливих етапів.

Перший етап охоплює початок 1780-х – кінець 1820-х рр., коли розпочалося формування системи державної опіки над дітьми в межах запровадження Приказів громадської опіки в українських губерніях. Основними типами закладів для дітей при ПГО на українських землях були виховні будинки (доми) та сирітські будинки (сиротинці). У цей період створювалися станові приватні доброчинні організації, насамперед, дворянські, а також було організовано опіку над сиротами православних церковнослужителів через Опікунства над бідними духовного звання.

На початку 1830-х рр. – наприкінці 1850-х рр. розпочався новий етап у розвитку системи опіки над дітьми, пов'язаний із змінами у російському законодавстві, а також поширенням на українські губернії російської правової системи. У цей період активізувалися урядові ініціативи щодо регулювання процесу відкриття доброчинних установ та закладів опіки над дітьми, зокрема було розроблено і запроваджено «Положення про дитячі притулки», дії якого поширювалися фактично на всі типи опікунських закладів для дітей. Це сприяло активізації процесу відкриття дитячих притулків ВУІМ в українських губерніях на початку 1840-х рр. Набула поширення ідея всестановості соціальної допомоги неповнолітнім. 1857 р. запроваджено Статут про суспільну опіку, що визначав категорії неповнолітніх, які підпадали під опіку, типи опікунських закладів, особливості розподілу дітей у залежності від станового походження.

Наступний етап – початок 1860-х – кінець 1880-х рр., пов'язаний з реформами у державній політиці щодо опіки над дітьми. Сирітські заклади ПГО було передано під управління губернських і повітових земств та міського самоврядування. Відбувалися важливі зміни щодо опіки над малолітніми правопорушниками – почали створюватися товариства виправних притулків і землеробських колоній, а також спеціальні притулки для морального виправлення неповнолітніх злочинців. Було засновано сиротинці при православних монастирях, церковнопарафіяльних опікунствах та православних братствах. Спрощення російського законодавства щодо реєстрації добродійних товариств сприяло формуванню мережі громадських та приватних організацій опіки над дітьми та поширенню різних форм опіки.

Четвертий етап – 1890-і–1913-й рр., коли під впливом європейських традицій, проведених міжнародних та загальноросійських конгресів і з'їздів, на українських землях почали виникати різноманітні організації захисту дітей від жорсткого поводження, товариства фізичного виховання, дитячі ясла в сільській місцевості. Створювалися товариства патронату й заступництва для колишніх правопорушників з метою допомоги у пошуку місць праці та навчання. Важливим новим напрямом стало відкриття загальнодержавних комітетів піклування про сиріт воїнів, надання державної (казеної) продовольчої допомоги родинам воїнів. Лібералізація законодавства щодо реєстрації, утворення й функціонування добровільних об'єднань 1906 р. стала поштовхом до відкриття низки нових етнонаціональних організації і закладів опіки над дітьми.

Останній етап – це 1914–1917 рр., коли набули поширення нові форми і методи допомоги й опіки над неповнолітніми, зокрема охорона материнства й дитинства з метою зменшення дитячої смертності. Було запроваджено державні субсидії (продовольчі пайки) родинам запасних, мобілізованих до служби. Опіку над дітьми брали на себе міські дільничні опікунства над сім'ями запасних нижчих чинів і ратників ополчення, дамські комітети, міські товариства допомоги бідним. У цей час поступово викристалізувалась

ідея щодо обов'язкової державної опіки над дітьми та визнання національних особливостей цього процесу, формувалася думка, що без втручання держави у справу допомоги знедоленим, осиротілим дітям, не обійтися.

Показано, що формування системи опіки на українських землях відбувалося під впливом європейських традицій – закриття виховних будинків, які були характерні для «романської» системи та формування «протестантської» системи, тобто перекладання опіки на громадськість, формування інституту прийомної родини, коли із сирітських закладів дітей віддавали на виховання переважно до селянських сімей. Також спостерігалось існування «жозефінської» системи, коли до закритих закладів приймали дітей, чиї матері зобов'язалися прослужити певний час годувальницями. Під впливом європейських країн, де опіка над малолітніми правопорушниками, яких тримали у в'язницях разом з дорослими, була замінена на спеціальні заклади – реформаторії, поступово змінювався каральний характер у ставленні до дітей на виправний, превентивний. З ініціативи громадськості в усіх українських губерніях було створено товариства виправних притулків і землеробських колоній. Ясла-притулки, дитячі садочки, санітарні колонії для безпритульних дітей також відкривалися під впливом європейських країн. Причому, на нашу думку, в Україні набула поширення «цюрихська» система колонізації дітей, тобто вивезення їх організованими групами за місто під наглядом педагогів. Багаторічний досвід країн Західної Європи, який охоплював весь період опіки й піклування над дитинством, від народження дитини до віку самостійного життя, у тій чи іншій мірі виявлявся реалізованим на практиці в Україні. Якщо у дитини немає сім'ї, яка зобов'язана займатись вихованням, цей обов'язок повинно взяти на себе громадянське суспільство. Досвід європейських країн у боротьби проти жебрацтва, безпритульності та бездоглядності, злочинності активно аналізувався й вивчався представниками просвітницьких кіл російської та української інтелігенції.

3. З'ясовано, що правові традиції опіки та піклування над сиротами, які були зафіксовані в Литовському статуті та певний час діяли на українських землях, знайшли відображення в російському законодавстві XIX ст. Імперський період перервав національну традицію опіки над дітьми. Найважливіші законодавчі документи XIX – початку XX ст. про опіку над дітьми зосереджено у Статуті про суспільну опіку, який публікувався у трьох виданнях: 1857 р., 1892 р. та 1915 р. Правовий статус доброчинних установ та закладів опіки над дітьми визначався «Положенням для сирітських будинків, створених під управлінням ПГО», «Положенням про дитячі притулки», Положенням «Про виховно-виправні заклади для неповнолітніх». Важливим законодавчим документом, який створив правове поле для системної допомоги найближчим родичам осіб, призваних на військову службу, стало «Положення про опіку нижчих чинів та їхніх родин».

Аналіз російського законодавства показав, що протягом останньої третини XVIII – на початку XX ст. відбулися зміни щодо правового статусу незаконнонароджених, перехід від становного підходу опіки дітей до всестановості, розширено категорії неповнолітніх, які підпадали під опіку, регулювалися вікові межі вихованців сиротинців і притулків суспільної опіки. Законодавство ретельно регулювало процес відкриття доброчинних установ опікунських закладів для дітей. Діти – малолітні правопорушники відправлялися замість в'язниць до спеціальних виправних притулків, тобто не позбавлялися волі, а віддівалися на виховання та моральне виправлення. Законодавство лібералізувало порядок утворення доброчинних організацій опіки над дітьми, що призвело до збільшення їхньої кількості. Російське законодавство стосовно статусу незаконнонароджених дітей було недосконалим, його радикальні зміни відбулись лише на початку XX ст., коли було прийнято закон про покращення становища позашлюбних дітей.

«Дитяче» питання, тобто питання надання ефективної допомоги різним категоріям неповнолітніх, набуло актуальності в програмних документах як

міжнародних, так і всеросійських з'їздів і конгресів, у яких брали активну участь представники педагогічної громадськості, державні діячі, лікарі, у тому числі з українських губерній. Під впливом цих форумів відбувалися практичні позитивні зміни у ставленні до опіки над безпритульними дітьми, вносилися пропозиції про удосконалення законодавства щодо незаконнонароджених, порушувалися питання попередження підкидання, боротьби з дитячою смертністю тощо. Особливо актуалізувалось «дитяче питання» на початку XX ст., коли було організовано з'їзди з питань суду над малолітніми та з'їзди із суспільної опіки.

4. Проведене дослідження дозволило виділити основні соціальні та вікові категорії неповнолітніх, що потребували опіки й захисту. Це дітисироти та напівсироти, незаконнонароджені, підкидьки, малолітні правопорушники, діти з обмеженими фізичними можливостями (сліпі та глухонімі, інваліди), діти малоімущих верств населення, діти арештантів і злочинців, діти воїнів та діти-біженці. Серед вікових категорій виокремлюються такі групи: 1) немовлят від народження до 2 років ; 2) молодшого дошкільного віку – від 2 до 7 років ; 3) молодшого шкільного віку – від 7 до 12 років ; 4) середнього шкільного віку – від 12 до 15 років ; 5) підлітки – 15–18 років ; 6) 18–21 року.

Показано еволюційні зміни, що відбулися як на рівні загальнодержавних, так і місцевих інституцій опіки над дітьми протягом досліджуваного періоду, а саме, перехід від станового характеру опіки, що було характерно для першої половини XIX ст., до всестановості. Відбулося поступове розширення кола установ опіки – від виховних (для байстрюків і незаконнонароджених дітей) та сирітських будинків (для «природних» сиріт законного походження) – закладів закритого типу Приказів громадської опіки, до організацій «додаткової» опіки, таких закладів, як дитячі притулки з нічліжними відділеннями ВУІМ, ясла, дитячі садочки, літні колонії, дешеві їдальні, заклади спеціального навчання, трудової допомоги (для бідних,

хворих, безпритульних, «соціальних» сиріт). Особливостями діяльності загальнодержавних і місцевих інституцій опіки над дітьми була їх значна концентрація у великих містах (Харків, Одеса, Київ), централізована система управління через місцеві відділення, комітети, опікунства (особливо це стосувалося підвідомчих організацій), залучення в якості почесних опікунів губернаторів, чиновників.

Державна, громадська, церковна та приватна опіка надавалася у закритій та відкритій формах. Закрита опіка передбачала утримання дітей у закладах інтернатного типу (сирітських притулках, виховних будинках, літніх колоніях, нічліжних відділеннях, денних яслах, виправних закладах, майстернях, вогнищах, школах-гуртожитках, санаторіях, притулках-кораблях) та влаштування до прийомних родин. Відкрита опіка полягала в наданні матеріальної підтримки дітям-сиротам у вигляді стипендій на навчання, трудової допомоги підліткам, субсидій, пенсій. Формами реалізації підтримки дітей можна назвати постійну опіку, тимчасове (періодичне) піклування та одноразову допомогу.

5. Доведено, що виховні будинки ПГО не набули широкого поширення в українських губерніях, проте сирітські будинки ПГО діяли практично в усіх губернських містах та опікували дітей купців, чиновників, міщан, цехових, канцелярських службовців, солдат та приймали здорових дітей віком від 7 до 11 років і перебували там до 12 років, а потім відправлялися на службу чи навчання. Фактично до сирітських будинків нерідко потрапляли незаконнонароджені діти таких категорій: покинуті, діти злочинців та волоцюг, діти засланих на каторгу до Сибіру, діти арештантів та вбивць.

Показано, що території українських губерній з 1840-х рр. було створено розгалужену мережу губернських, повітових, міських та сільських відділень Головного опікунства дитячих притулків/ВУІМ, напівдержавної інституції. Навчально-виховні заклади ВУІМ були розраховані на дітей бідних батьків – дворян, чиновників, іноземних підданих, міщан, селян і

нижчих воєнних чинів. Ці заклади знаходилися під заступництвом імператорської родини, добре фінансувалися коштом громадськості, вважалися зразковими. У притулках ВУІМ була найменша смертність серед вихованців порівняно з іншими дитячими закладами Російської імперії.

На українських землях, що були складовою частиною Російської імперії, сформувалася складна, розгалужена система опіки над дітьми, що включала державні (урядові) інституції, громадські, церковні та приватні організації. За нашими підрахунками, на 1898 р. в українських губерніях існувало 839 добродійних товариств, які опікувалися дітьми (з них 315 – в губернських містах, 524 – в повітах. Діяло 209 добродійних закладів, які опікувалися дітьми, з них 111 – закладів для опіки та виховання малолітніх і неповнолітніх, 93 – закладів дешевого і безплатного навчання, 5 – закладів лікарської допомоги дітям)¹.

6. З'ясовано, що процес виникнення установ піклування про дітей з особливими фізичними потребами був зумовлений соціально-економічними чинниками та відбувався нерівномірно в українських губерніях. Головними завданнями, крім опіки, повставали питання виховання й навчання цієї категорії неповнолітніх. З 1880-х рр. набуло поширення утворення училищ для сліпих дітей та відкриття губернських відділень Опікунства над сліпими Олександрі Федорівни у Києві, Харкові, Одесі, Чернігові, Полтаві, Кам'янці-Подільському. Особливістю опіки над глухоніми дітьми було те, перші заклади для них створювалися з ініціативи місцевої громадськості, а не урядових структур – у м. Романів Волинської губернії, в Одесі, Харкові, Таврійській, Київській губерніях задовго до офіційного відкриття загальнодержавного Опікунства над глухоніми Марії Федорівни. Показано, що на українських землях діяла розгалужена структура відділень цього Опікунства – у Київській, Харківській, Полтавській, Чернігівській,

¹ Благотворительные учреждения Российской империи. Составлено по Высочайшему повелению Собственною Ею Императорского Величества Канцеляриею по учреждениям императрицы Марии : в 3 т. Санкт-Петербург : Тип. СПб. акц. общ. печ. дела в России Е. Евдокимова, 1900. Т. 1. С. 23–25.

Катеринославській, Таврійській, Херсонській губерніях зі школами та майстернями.

7. Утворення громадських добродійних товариств опіки над дітьми на українських землях розпочалося з 1820-х рр., що було зумовлено стихійними лихами та епідеміями. Ініціаторами виступало насамперед дворянство, а отримання дозволу на створення товариств залежало від імператора. Передання цієї прерогативи до МВС у 1860-х рр. сприяло збільшенню кількості добродійних товариств, товариств допомоги бідним загального типу (що опікувалися як дорослими, так і дітьми), а також спеціальних товариств опіки над дітьми. В допомозі неповнолітнім активними (що, очевидно, можна вважати природним) були жіночі/дамські товариства Одеси, Керч-Єнікале, Полтави, Лубен тощо. Добродійні товариства опікувалися сиротами, напівсиротами, підкидьками, прагнучи надати їм початкову освіту, влаштовували в села до прийомних родин на виховання, навчали ремеслам. Формами опіки були: відкриття притулків, навчальних закладів, безплатних їдалень, пунктів безплатної видачі їжі немовлятам. Мета діяльності громадських фондів полягала у вихованні підлітків, попередженні жебрацтва, наданні початкової освіти, навчанні ремесел, виправленні малолітніх злочинців, лікуванні, фізичній підготовці, а також матеріальній та трудовій допомозі найбільш бідним батькам.

Аналіз діяльності опікунсько-виправних закладів для неповнолітніх правопорушників дозволив зробити висновок про те, що ключова роль у їх створенні належала громадським організаціям – товариствам виправних притулків і землеробських колоній, а іноді земствам (Катеринославська губ.). Вирішувалось завдання перевиховання малолітніх злочинців, а також превентивної допомоги підліткам віком від 10 до 19 років без злочинного минулого: «морально занедбаним» безпритульним, волоцюгам, жебракам. У переважній більшості колоній і притулків утримувалися хлопчики. Лише на початку ХХ ст. до справи опіки почали долучуватися урядові органи – губернські тюремні інспекції (як, наприклад в Чернігові).

8. Створення денних притулків і дитячих ясел для дітей робітників і селян з малозабезпечених родин стало важливою формою опіки. Ініціатива їх заснування в українських містах належала доброчинним товариствам, місцевим санітарним опікунствам і приватним особам, у сільській місцевості – переважно земствам. Причинами відкриття ясел були необхідність організації ефективного догляду за малолітніми дітьми на час роботи батьків, реалізація протипожежних і санітарних заходів. Ясла як заклади опіки мали важливе значення для охорони здоров'я та збереження життя дітей.

Медико-соціальна опіка над дітьми з боку доброчинних товариств набула поширення на українських землях Російської імперії в другій половині XIX ст. Безплатні лікарні, амбулаторії, літні санітарні станції та лікувальні колонії влаштовувалися для хворих дітей з найбільш вразливих родин, переважна їх більшість мала всестановий характер. З метою профілактики та оздоровлення ослаблених дітей в Україні була запроваджена цюрихська система колонізації дітей, тобто вивезення за місто під час літніх канікул (праобраз радянських піонерських таборів та сучасних літніх таборів відпочинку) – в Києві, Харкові, Житомирі, Єлисаветграді, Керчі, Сімферополі, Ялті, Катеринославі. Інша група закладів створювалася з метою лікування хронічно хворих дітей, які потребували медичної допомоги, – це лікувальні колонії (майбутні санаторії). Найбільша кількість таких закладів існувала в Одесі.

Встановлено, що, крім громадських організацій опіки над дітьми, на українських землях функціонували навчально-виховні заклади для дітей-сиріт, створені коштами приватних осіб: А. Фабра в Сімферополі, М. Терещенка в Глухові Чернігівської губернії, М. Гладкова та М. Бредіхіна в Одесі, родини Харитоненків та подружжя Суханових у Сумах Харківської губернії, М. Дегтерєва в Києві тощо. Мотивами приватної доброчинності на користь дітей вважаємо насамперед суспільні інтереси, життєві цінності та особисті сімейні трагедії, пов'язані зі смертю або відсутністю власних дітей.

9. Земства і органи міського самоврядування отримали у спадок від ПГО заклади для малолітніх сиріт і незаконнонароджених немовлят. В українських губерніях практикувалися різні способи опіки дітей: утримання притулків, передання дітей у села годувальницям за фіксовану плату або під опіку добродійних товариств. Найгіршим було становище дітей саме в земських і міських установах: високий рівень дитячої смертності, поширення хвороб, зокрема сифілісу, розповсюдження «сирітського промислу», постійний брак коштів. Неврегульованість на законодавчому рівні питання щодо відповідальності за опіку над підкидьками призводило до перманентних суперечок між губернськими та повітовими земствами та міськими управліннями. На відміну від інших губерній Російської імперії, в Україні земства були активно залучені до опіки над дітьми, особливо Катеринославське й Таврійське. У таких містах як Одеса, Керч – до цієї справи були залучені органи міського самоврядування.

Встановлено, що станові товариства, зокрема міщан, дворян та ремісників, були зорієнтовані на підтримку малолітніх сиріт у притулках, сприяли здобуттю належної освіти дітьми. Крім того, дворяни ставали ініціаторами відкриття всестанових закладів для своїх робітників. Етнонаціональні товариства здійснювали допомогу найбільш бідним дітям як російськородних, так і іноземців. Серед таких організацій можна назвати німецькі, італійські, швейцарські та ін. Найбільше поширення серед етнонаціональних товариств опіки над дітьми набули єврейські.

Єпархіальні опікунства для бідних духовного звання, що діяли в усіх українських губерніях, надавали матеріальну допомогу сиротам духовенства, оплачували лікування та навчання дітей, утримували спеціальні притулки для вдів і сиріт. Сиротинці при православних монастирях перетворювалися на єпархіальні жіночі училища. При церковних братствах та церковнопарафіяльних опікунствах діяли дитячі денні притулки, ясла, сховища, школи для навчання сиріт, гуртожитки. Крім православних, в українських губерніях існували приютські заклади створені представниками

інших конфесій – римо-католиками та лютеранами, хоча їхня кількість була значно меншою.

10. Аналіз діяльності Олексіївського Головного комітету, показав, що воєнні лихоліття початку ХХ ст. зумовили долучення держави до справи піклування про дітей непрацездатних воїнів – офіцерів та нижчих чинів. Формами опіки визначалися грошова допомога та сприяння в забезпеченні початкового навчання. Крім того, опікою сиріт вбитих і поранених військових чинів на українських землях переймалися монастирі та добродійні організації – товариства «Будинок братської дружини», товариство повсюдної допомоги солдатам, які постраждали на війні, та їхнім сім'ям, товариства боротьби з дитячою смертністю та товариства «Крапля молока».

Перша світова війна призвела до збільшення кількості осиротілих дітей, поширення біженства. У сільській місцевості опіку над сиротами взяв на себе Романовський комітет, незалежно від майнової та станової приналежності та віросповідання, за рахунок державної казни. Система фінансової допомоги установам дитячої опіки базувалася на принципі додаткового субсидування: Романовський комітет надавав допомогу за умови дофінансування коштів з місцевих ресурсів. Під опікою комітету перебували діти віком від 2 до 17 років.

Опіку над дітьми-біженцями в українських губерніях здійснювали як загальнодержавні, так і місцеві організації – Тетянинський комітет, Прикарпатські комітети, Всеросійський Земський Союз, Всеросійський Союз Міст, Єврейський комітет допомоги жертвам війни, Бюро Південноросійської обласної земської переселенської організації, Всеросійське товариство піклування про біженців, товариство «Допомога жертвам війни», Ліга захисту дітей, польські та єврейські добродійні організації, які організовували тимчасові та постійні притулки, ясла-розподільники, пункти харчування, карантинні будинки.

Таким чином, комплексне вивчення історії виникнення та розвитку соціальної опіки над дітьми на українських землях у складі Російської імперії

наприкінці XVIII – на початку XX ст. дозволяє краще зрозуміти процеси формування системи соціального захисту материнства й дитинства в XX ст., показує, що сучасні процеси формування інституту опіки й піклування мають свої історичні передумови. Можливими напрямками продовження досліджень за тематикою дисертації можуть бути питання історіографії історії доброчинності та опіки в Україні, вивчення регіональних особливостей діяльності опікунських інституцій для дітей і підлітків, дослідження історії станових товариств, етнонаціональних організацій, які піклувалися неповнолітніми на українських землях в різні історичні періоди.

Результати дослідження можуть бути корисними при удосконаленні законодавчої бази опіки й піклування, для практичної діяльності соціальних служб, доброчинних організацій, соціальній роботі.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Архівні джерела

Державний архів Дніпропетровської області

Ф. 688. Відділ допомоги біженцям Катеринославського повітового комітету Всеросійського земського союзу. 1904–1913 рр.

Оп. 1.

1. Спр. 1. Матеріали по обстеженню патронажа дітей в с. Лоцманской Каменке и Краснополье Екатеринославского уезда, 1904–1913 гг., 64 арк.

Державний архів Житомирської області

Ф. 160. Волинський приказ громадської опіки, м. Житомир, Волинської губернії. 1814–1904 рр.

Оп. 1 дод.

2. Спр. 15. Отчёты о деятельности Приказа общественного призрения, городской больницы и Житомирского сиротского дома, 1901 г., 64 арк.
3. Спр. 33. Об отсылке воспитанников Житомирского сиротского дома в Киевскую фельдшерскую школу и об ассигновании за содержание их денег, 1842–1879 гг., 363 арк.
4. Спр. 175. По рапорту смотрителя Житомирского сиротского дома с представленными на ревизию отчётностями, 1861–1865 гг., 50 арк.
5. Спр. 537. Об удовлетворении деньгами Житомирского благотворительного общества за поставленные предметы продовольствия для Житомирских богоугодных заведений и сиротского дома, 1899 г., 92 арк.
6. Спр. 551. О предоставлении в МВД отчёта о деятельности Приказа и его заведений за 1903 г., 70 арк.

Ф. 329. Волинське губернське у справах про товариства та союзи присутствіє, м. Житомир, Волинської губернії. 1906–1911 рр.

Оп. 1.

7. Спр. 17. Об учреждении в м. Райгородке Житомирского уезда детского приюта, 1907–1908 гг., 2 арк.
8. Спр. 18. Об учреждении в с. Плужном Острожского уезда детского приюта, 1907 г., 2 арк.
9. Спр. 65. Об учреждении детского приюта в имении помещика с. Замлич Владимир-Волынского уезда, дворянина Фомы Сумовского, 1911 г., 5 арк.
10. Спр. 67. По ходатайству помещика имения Радовичи Владимиро-Волынского уезда Павла Гутовского о разрешении открыть в имении Радовичи приют для детей его служащих, 1911 г., 11 арк.
11. Спр. 87. Об учреждении общества попечения о бедных детях, обучающихся в Ровенской еврейской общественной «Талмуд-Торе», 1911–1912 гг., 14 арк.
12. Спр. 94. Об учреждении общества попечения о бедных женщинах и детях евреев г. Кременца, 1912 гг., 33 арк.

Державний архів м. Києва

Ф. 102. Контора Києво-Кирилівських богоугодних закладів, м. Київ. 1797–1919 рр.

Оп. 6.

13. Спр. 1. О поступающих для воспитания подкидышах, обоего пола, 1836 г., 36 арк.
14. Спр. 17. О доставлении сведения о воспитанниках приказа, 1847 г., 8 арк.
15. Спр. 97. О призреваемых сиротах, кои по летам их могут поступать в сиротский дом, 1857 г., 4 арк.

Ф. 163. Київська міська управа. 1870–1919 рр.

Оп. 35.

16. Спр. 1. Протокол совещания, отношения директора народных училищ, проект штатного расписания и др. материалы об организации приютов и богаделен им. Дегтерева. Список членов совета по заведованию благотворительными учреждениями им. Дегтерева. 1901–1903 гг. 47 арк.
17. Спр. 42. Отношения учреждений и прошения разных лиц о приеме детей в приют, 1916–1917 гг., 107 арк.

Оп. 52.

18. Спр. 237. Списки, сведения городских училищ о количестве учащихся детей больных, раненых и погибших воинов в русско-японской войне 1904–1905 гг. и переписка с училищами о мерах воспитания и материального их обеспечения, 1904–1905 гг., 71 арк.

Ф. 207. Товариство боротьби з дитячою смертністю, м. Київ. 1911–1917 рр.

Оп. 1.

19. Спр. 5. Дело правления общества борьбы с детской смертностью. О разной переписке за 1913 г. 39 арк.
20. Спр. 7. Отчёт о деятельности «Капля молока» за 1913 г., о возникновении общества в 1911 г., и отчёт о его деятельности за 3 года, повестка заседаний общества. 51 арк.

Ф. 232. Притулок Київського піклування над малолітніми дітьми військовослужбовців. 1905–1913 рр.

Оп. 1.

21. Спр. 1. Сведения о семейном положении лиц, погибших в русско-японскую войну, 1905 г., 235 арк.
22. Спр. 3. Переписка с киевским губернатором и др. о изыскании средств для детских приютов, 1912–1913 гг., 29 арк.

Ф. 242. Київське благодійне товариство допомоги бідним. 1834–1911 рр.

Оп. 1.

23. Спр. 11. Копии отношений общества в разные учреждения с просьбами о пожертвованиях, 1911–1917 гг., 19 арк.

Ф. 248. Товариство надання допомоги бідним хворим дітям у м. Києві. 1902–1915 рр.

Оп. 1.

24. Спр. 1. Протоколы заседаний, 1902–1912 гг., 24 арк.

Ф. 276. Безкоштовна амбулаторія лікарні товариства надання допомоги хворим дітям м. Києва. 1897–1919 рр.

Оп. 1.

25. Спр. 1. Амбулаторный журнал детской лечебницы общества подания помощи больным детям в г. Киеве, 1897 г., 477 арк.

Ф. 276. Безкоштовна амбулаторія лікарні товариства надання допомоги хворим дітям м. Києва. 1897–1919 рр.

Оп. 1.

26. Спр. 9. Алфавит больных, 1914 г., 146 арк.

Державний архів Одеської області

Ф. 1. Управління Новоросійського і Бессарабського генерал-губернатора, м. Одеса. 1796–1874 рр.

Оп. 85.

27. Спр. 109. Об ассигновании г. Николаеву суммы на содержание и воспитание подкидышей и сирот, 1871 г., 8 арк.

Оп. 190.

28. Спр. 11. О учреждении в г. Одессе благотворительного общества, под названием Новороссийского женского общества призрения бедных, 1829–1836 гг., 32 арк.

Оп. 192.

29. Спр. 61. О доставлении в Министерство внутренних дел отчетов и действиях Одесского женского благотворительного общества; тут же об изменении некоторых статей положения для дома призрения сирот, состоящего в ведении того общества, 1840–1845 гг., 27 арк.

Оп. 193.

30. Спр. 20. О новом уставе для женского благотворительного общества в Одессе, 1855–1859 гг., 78 арк.

Оп. 195.

31. Спр. 821. Об учреждении при Римско-католической церкви Одессы детского приюта, 1857 г., 27 арк.
32. Спр. 844. О Симферопольском детском приюте, 1857 г., 27 арк.
33. Спр. 849. Об открытии в Симферополе Графинею Адлерберг приюта для беднейших детей, принятого под покровительство Ея Императорского Величества Государыни Марии Александровны, 1857 г., 9 арк.

Оп. 221.

34. Спр. 5. Об учреждении в городе Таганроге Приказа общественного призрения и богоугодных заведений; тут же об учреждении Приказа и в Одессе, 1822 г., 230 арк.

Ф. 2. Канцелярія Одеського градоначальника Міністерства внутрішніх справ. 1803–1919 рр.**Оп. 1.**

35. Спр. 653. Об устройстве временного приюта для подкидышей, 1864–1869 г., 49 арк.
36. Спр. 727. О благотворительных обществах, существующих в Одесском градоначальстве и доставлении сведений о них, 1867 г., 14 арк.
37. Спр. 1096. Об утверждении проекта устава Сиротского приюта Гладкова, 1878 г., 17 арк.
38. Спр. 1786. Об утверждении проекта изменений устава Одесского еврейского сиротского дома, 1889 г., 11 арк.

- 39. Спр. 2482. Об изменении устава Сиротского приюта Гладкова, 1898 г., 34 арк.
- 40. Спр. 2714. Об отчётах благотворительных обществ, 1900 г., 10 арк.
- 41. Спр. 3649. Об устройстве в г. Одесе «Дома призрения еврейских младенцев подкидышей». 1915 г. 14 арк.

Оп. 4.

- 42. Спр. 9251. О ревизии Сиротского приюта имени Гладкова в Одессе, 1913–1914 гг., 176 арк.

Оп. 7.

- 43. Спр. 142. О собраниях (обществ), 1906–1912 гг., 135 арк.
- 44. Спр. 236. Устав Одесского общества вспомоществования бедным еврейским детям, лишённым дневного приюта, 1908 г., 32 арк.
- 45. Спр. 344. Устав Одесского русского благотворительного общества «Братская помощь», отчёты правления и списки членов общества. 1909–1915 гг., 231 арк.
- 46. Спр. 346. Общество повсеместной помощи пострадавшим на войне солдатам и их семьям, 1909–1911 гг., 14 арк.

Оп. 11.

- 47. Спр. 38. Отчётные сведения об отечественных и иностранных благотворительных учреждениях в Одессе, 1877 г., 142 арк.
- 48. Спр. 50. Переписка с Министерством внутренних дел о финансовом состоянии Одесского сиротского дома и о враче Спиро, работавшем в этом доме, 1897–1900 гг., 35 арк.

Ф. 4. Одеська міська дума. 1796–1919 рр.

Оп. 1.

- 49. Спр. 651. Об отводе Одесскому городскому Попечительству Детских Приютов 1200 кв. саж. земли из городского выгона, за Слободкой Романовкой, для устройства двух приютов, 1900 г. 28 арк.

Оп. 120.

50. Спр. 50. По предложению гласного Линка об учреждении городского благотворительного Комитета и воспитательного дома для подкидышей, 29. 05. 1864 – 21. 10. 1868 гг., 12 арк.

Ф. 5. Управління тимчасового Одеського генерал-губернатора. 1879–1889 рр.

Оп. 1.

51. Спр. 1100. По ходатайству Александры Дмитриевны Каннабих об организации попечения о несовершеннолетних заключенных и детей арестантов, 1884–1887 гг., 33 арк.
52. Спр. 1109. Переписка с канцелярией Одесского градоначальника и др. учреждениями об организации в Одессе еврейского общества помощи нищим, 1884–1885 гг., 21 арк.
53. Спр. 1223. Об утверждении устава Общества вспомоществования бедным Архангело-Михайловского прихода в Одессе, 1884–1885 гг. 24 арк.
54. Спр. 1773. Устав и отчет Одесского общества для призрения младенцев и родильниц и докладные записки директора Павловского приюта о деятельности приюта. 1887 г. 94 арк.
55. Спр. 1915. Об уставах разных обществ, 1888–1889 гг., 77 арк.

Ф. 16. Одеська міська управа. 1873–1920 рр.

Оп. 79.

56. Спр. 52. Об устройстве дневного приюта-яслей в с. Нерубайском и на Пересыпи, 1903–1904 гг., 18 арк.

Оп. 81.

57. Спр. 174. О расходах по содержанию яслей, 1905 г., 8 арк.

Оп. 97.

58. Спр. 13. Отпуск денег на содержание Павловского приюта для призрения младенцев и родильниц; переписка о помещении подкидышей и других детей, 1885 г., 28 арк.

Оп. 102.

59. Спр. 33. Сироты. Переписка о помещении сирот женского пола в детские приюты и об уплате денег за их содержание, 1907 г., 124 арк.

Оп. 104.

60. Спр. 4. По особому ходатайству Г. Городского головы о принятии сирот в сиротские заведения, состоящие в ведении Г. Одесского градоначальника за плату по 80 руб. в год. 1877 г. 6 арк.

Оп. 124.

61. Спр. 15626. О представлении отчётов за 1912 г. разными еврейскими благотворительными и просветительными учреждениями, 1912–1913 гг., 45 арк.
62. Спр. 15772. О выдаче пособий из сумм коробочного сбора правлению Общества попечения о бедных и бесприютных еврейских детях, 1915–1916 гг., 11 арк.

Ф. 42. Канцелярія опікуна Одеського навчального округу. 1834–1920 рр.

Оп. 35.

63. Спр. 959. Переписка с дирекциями училищ, Одесским градоначальником и др. об устройстве народных чтений, вечеров, концертов, спектаклей и о разрешении чтения публичных лекций, 1891–1892 гг., 109 арк.
64. Спр. 1276. Циркуляры Министерства просвещения, доклады и переписка с дирекциями народных училищ по техническому и профессиональному образованию, 1908–1909 гг., 134 арк.
65. Спр. 1495. Списки и сведения о преподавателях учебных заведений и переписка с дирекциями народных училищ о всеобщем обучении. 1914 г., 393 с.
66. Спр. 1509. Переписка с директорами народных училищ о состоянии учебных заведений, персонале, о воспитании патриотических чувств среди учащихся и др. 1914 г., 190 арк.

- 67. Спр. 1996. Отчёты и сведения педагогических комиссий учебных заведений по оказанию помощи детям призванных в армию, 1917 г., 135 арк.
- 68. Спр. 2802. Циркуляры и директивы Попечителя Одесского учебного округа и списки соискателей учительских должностей, 1915 г., 204 арк.
- 69. Спр. 2858. Положение, сметы и переписка о финансировании и по другим вопросам детских приютов, 1919 г., 73 арк.

Ф. 53. Маріїнське волосне правління (с. Маріїнське, Одеського повіту Херсонської губернії). 1896–1919 рр.

Оп. 1.

- 70. Спр. 442. Приходно-расходная книга Мариинского волосного старшины, Одесского уезда Херсонской губ. на выдачу продовольственного пособия семействам нижних чинов по положению 25 июня 1912 г., 14 арк.

Ф. 59. Одеський будівельний комітет. 1804–1870 рр.

Оп. 1.

- 71. Спр. 5. По повелению господина Одесского военного губернатора Дюка де Ришелье по следовавшему по Высочайшему повелению относительно устройства города Одессы, 1804–1822 гг., 61 арк.
- 72. Спр. 168. О учреждении в Одессе воспитательного дома, 1820 г., 7 арк.
- 73. Спр. 218. О учреждении сиротского дома, 1821 г., 13 арк.
- 74. Спр. 221. Об Одесском сиропитательном доме, 1822 г., 187 арк.
- 75. Спр. 255. Об Одесском сиротском доме, 1823 г., 21 арк.
- 76. Спр. 266. О учреждении в Одессе Приказа общественного призрения, 1823 – 1824 гг., 118 арк.

Ф. 61. Олексіївське сільське правління, с. Олексіївка, Маріїнської волості, Одеського повіту Херсонської губернії (Александргільф) 1896–1919 рр.

Оп. 2.

- 77. Спр. 321. О призыве на службу запасных нижних чинов армий и флота ратников ополчения 1 разряда, о поставке в войска лошадей, повозок и

упряжей т о перевозке военных команд и тяжестей. О войне и вообще призрении семейств запасных и ратников. 1914–1915 гг., 300 арк.

Ф. 96. Одеський міський притулок для опікування немовлят і породіль. 1890–1920 рр.

Оп. 1.

78. Спр. 3. Отношения городской управы и разных учреждений и лиц за 1891 г., 181 арк.

Ф. 153. Лінниченко Іван Андрійович, професор Новоросійського університету, доктор історії, член-кореспондент Спб АН (1857–1926 рр.)

Оп. 1.

79. Спр. 228. Приглашения на заседания и переписка об участии в работе научных и благотворительных обществ, 1887–1918 гг., 75 арк.

Ф. 274. Одеський статистичний комітет канцелярії Одеського градоначальника. 1863–1904 рр.

Оп. 1.

80. Спр. 26. О благотворительных заведениях, существующих в Одесском градоначальстве, 1884 г., 142 арк.

Оп. 2.

81. Спр. 13. Переписка о благотворительных заведениях, существующих в Одесском градоначальстве, 1877 г., 76 арк.

82. Спр. 29. Требование сведений, отчеты и устав общества призрения нищих. 1884 г. 221 срк.

Ф. 362. Одеський приказ громадського опікування Міністерства внутрішніх справ. 1826–1865 рр.

Оп. 1.

83. Спр. 8. Дело о годовом отчете приказа за 1858 г., 1859 гг., 224 арк.

Оп. 2.

84. Спр. 6. Рапорты и переписка о ремонте здания сиротского дома, 1849–1851 гг., 70 арк.

85. Спр. 10. Счета расходов Одесского сиротского дома на 1861 г., 38 арк.

Ф. 457. Канцелярія Одеського воєнного губернатора, 1837–1856 рр.

Оп. 1.

86. Спр. 50. Отчёты и ведомости учреждений г. Одессы за 1854 г., 1854–1856 гг., 487 арк.

Ф. 630. Євангельсько-лютеранська парафія церкви Св. Павла в м. Одесі. 1811–1925 рр.

Оп. 1.

87. Спр. 256. Дело об учреждении сиротского дома при лютеранской церкви и о пожертвованиях на него, 1873–1881 гг., 38 арк.

Державний архів Харківської області

Ф. 3. Канцелярія Харківського губернатора, Харків. 1797–1917 рр.

Оп. 228.

88. Спр. 566. О благотворительных обществах Харьковской губернии, 1867 г., 5 арк.

Оп. 232.

89. Спр. 170. Об открытии школы для обучения глухонемых, 1868–1872 гг., 29 арк.

Оп. 258.

90. Спр. 15. Об открытии приюта для призрения подкидышей обоего пола в Харькове, 1873–1875 гг., 26 арк.

Оп. 281.

91. Спр. 189. О предоставлении в МВД отчётов разных благотворительных обществ, 1886 г., 57 арк.

Оп. 282.

92. Спр. 265. О доставлении в МВД сведений о существующих в губернии благотворительных обществах и других заведений, подведомственных МВД, февраль 1892 г., 69 арк.

93. Спр. 528. Об учреждении в Сумах Параскеевского убежища для девочек-сирот. 1894 г. 133 арк.

94. Спр. 863. Об утверждении устава общества попечения о больных детях г. Харькова, 1899 г., 20 арк.

Оп. 283.

95. Спр. 152. О благотворительных обществах и помощи. 1901 г., 40 арк.
96. Спр. 272. По ходатайству Харьковского общества содействия физическому воспитанию детей об открытии приюта для детей 1902 г. и летней колонии в Чугуево-Бабачанской даче, 1903 г., 3 арк.
97. Спр. 570. О разрешении Попечительному Совету общества бесприютных малолетних сирот в Харькове устроить при означенном приюте особое приспособление – люльку для тайного приноса покидаемых родителями грудных младенцев, 1904 г., 3 арк.
98. Спр. 615. О доставлении главноуправляющему собственной его императорского величества канцелярией по учреждениям императрицы Марии, сведений о существующих в некоторых губерниях империи воспитательных домах, сиропитательных приютах и других заведений. 1904 г. 20 арк.

Ф. 4. Харківське губернське правління, Харків. 1797–1918 рр.

Оп. 117.

99. Спр. 526. Устав детского приюта при Харьковской мещанской богадельне, 1892 г., 12 арк.

Оп. 137.

100. Спр. 78. Благодарность Г. А. Тобизену за помощь детским приютам, 1901 г., 7 арк.

Оп. 145.

101. Спр. 1147. Сельський детский приют в Харькове. 1904 г. 9 арк.

Оп. 160.

102. Спр. 1256. О сообщении Управления Главного Врачебного инспектора сведений по поводу осмотра приюта бесприютных малолетних сирот в г. Харькове, 02.03–09.03.1910 г., 74 арк.

Ф. 29. Харківське губернське в справах про товариства та спілки присутствіє, Харків. 1906–1917 рр.

Оп. 1.

103. Спр. 144. По ходатайству об изменении названия общества содействия физическому воспитанию детей и попечения о них и об изменении некоторых §§ устава его, 1910 г., 99 арк.
104. Спр. 234. Об утверждении устава Валковского общества физического воспитания и защиты детей, 1911 г., 27 арк.
105. Спр. 409. Об утверждении устава Харьковского общества патроната над несовершеннолетними, 1912 г., 89 арк.
106. Спр. 674. Об открытии Волчанского комитета Всероссийского попечительства об охране материнства и младенчества, 8 июля 1915 г., 22 арк.
107. Спр. 676. Об открытии Алексеевского в Харьковском уезде комитета Всероссийского попечительства об охране материнства и младенчества, 18 июля 1915 г., 24 арк.
108. Спр. 751. Харьковское общество Дома братской дружины, 1915 г., 9 арк.

Ф. 40. Харківська духовна консисторія. 1749–1918 рр.

Оп. 1.

109. Спр. 798. О сборе пожертвований в пользу попечительства о слепых, 1903 г., 9 арк.

Оп. 98.

110. Спр. 191. О сборе пожертвований в пользу Харьковского отдела Союза для борьбы с детской смертностью в России, 1912 г., 7 арк.

Оп. 100.

111. Спр. 566. О сборе пожертвований в пользу Союза для борьбы с детской смертностью в России, 1914–1915 гг., 13 арк.

Оп. 103.

112. Спр. 309. О сборе пожертвований в попечительство о слепых, 1910 г., 7 арк.

Ф. 45. Харківська міська управа, Харків. 1865–1919 рр.

Оп. 1.

113. Спр. 2236. О пособии школе глухонемых, 1896 г., 7 арк.
114. Спр. 2608. Об отведении участка земли близ Пантелеймоновской церкви для 2-го отделения приюта «Ясли», 1900 г., 2 арк.
115. Спр. 3142. Об организации борьбы с нищенством детей в г. Харькове и учреждении благотворительного Совета, 1906 г., 159 арк.
116. Спр. 3469. Жалоба в Правительствующий Сенат на постановление губернского земского собрания об отказе с 1912 года от призрения подкидышей, поднятых на территории г. Харькова, 1911 г., 157 арк.
117. Спр. 3537. По вопросу о благотворительности. 1913–1916 гг., 58 арк.

Ф. 52. Управління поліцеймейстера міста Харкова. 1837–1917 рр.

Оп. 1.

118. Спр. 134. Наряд Харьковского полицмейстера о подкидышах, 1874 г., 254 арк.

Ф. 202. Харківське товариство опікування безпритульними малолітніми сиротами, Харків. 1891–1910 рр.

Оп. 1.

119. Спр. 2. Дело Канцелярии Харьковского общества призрения бесприютных малолетних сирот, Ивана Дмитриева, 1891–1909 гг., 13 арк.
120. Спр. 28 а. Об организации низшей сельскохозяйственной школы для питомцев общества при организации Борках Змиевского уезда, 1895–1905 гг., 257 арк.

Ф. 304. Харківська губерньська земська управа, Харків. 1865–1919 рр.

Оп. 1.

121. Спр. 508. Годовые статистические сведения некоторых уездных земских управ о сельских школах уезда, сведения о количестве школ,

библиотек и чтений по всем уездам Харьковской губернии, отчёты о Харьковском реальном училище и училище глухонемых за 1900–1901 учебный год, 121 арк.

122. Спр. 626. Об отпуске денег обществу призрения малолетних сирот в городе Харькове на уплату крестьянкам за воспитание питомцев приюта, 1893 г., 50 арк.
123. Спр. 744. Об отпуске денег обществу призрения бесприютных малолетних сирот на оплату лицам, взявшим на содержание питомцев приюта, 1901 г., 73 арк.
124. Спр. 804. О выдаче денежного пособия Харьковскому училищу слепых детей, назначенного губернским земством, 1903 г., 1 арк.
125. Спр. 3219. Журналы Харьковской губернской земской управы по отделу призрения покинутых детей, 1912–1913 гг., 66 арк.
126. Спр. 3412. Распоряжения председателя губернской земской управы о предоставлении отчётности по ведению делопроизводства, переписка по личному составу отдела. Список медицинского персонала, обслуживающего приют и патронаж, 1913 г., 45 арк.
127. Спр. 3415. Об учреждении в Харькове временного отдела Всероссийского попечительства об охране материнства и детства, 29 апреля 1914 – 14 февраля 1915 гг., 33 арк.
128. Спр. 3416. Сведения по запросу Романовского комитета о деятельности губернского земства по призрению сирот. 2 мая – 25 августа 1914 г., 11 арк.
129. Спр. 3443. Сведения по анкете Комитета попечения о беспризорных детях Временного правительства о детских приютах в Харьковской губернии в 1917 г., 32 арк.
130. Спр. 3451. Финансовый отчёт Харьковского уездного попечительства детских приютов за 1916 г. и переписка об отпуске ему земством пособия на 1917 г., 24 арк.

131. Спр. 3453. Протоколы совещаний, проекты и переписка с органами буржуазно-националистических правительств Петлюры и Скоропадского об организации призрения сирот, стариков и инвалидов, 1918–1919 гг., 343 арк.

132. Спр. 3459. Списки питомцев Харьковского губернского земства, отданных на усыновление в 1918 г., 15 арк.

133. Ф. 312. Харківський губернський Комітет Всеросійського земського союзу, Харків. 1915–1919 рр.

Оп. 1. Спр. 405. О детских приютах и приютах «Ясли», 1916 г., 43 арк.

Ф. 315. Харківський губернський комітет опікування дітей осіб, які загинули під час російсько-японської війни 1904–1905 рр., Харків. 1905–1918 рр.

Оп. 1.

134. Спр. 2. Дело циркуляров и распоряжений по вопросам призрения детей, 17 августа 1905 г., 174 арк.

Ф. 315. Харківський губернський комітет опікування дітей осіб, які загинули під час російсько-японської війни 1904–1905 рр., Харків. 1905–1918 рр.

Оп. 1.

135. Спр. 4. О принятии земскими и городскими управлениями участия в деле обеспечения воспитания учащихся детей офицеров и нижних чинов, умерших от ран и болезней в войну с Японией, 1904–1905 гг., 82 арк.

136. Спр. 8. Дело разной переписки по вопросам назначения и выдачи пособия и воспитания детей по г. Харькову, 3 мая 1906 г., 152 арк.

137. Спр. 61. Списки детей, находящихся под покровительством Алексеевского комитета, 20 сентября 1917 – 23 января 1919 гг., 72 арк.

138. Спр. 75. Исходотайствования пособия по делопроизводству Алексеевского Главного Комитета. 1918–1919 гг., 84 арк.

Ф. 489. Правління Харківського товариства виправних притулків для малолітніх злочинців, м. Харків. 1896–1909 рр.

Оп. 1.

139. Спр. 7. О пособиях и пожертвованиях приюту, 1898 г, 6 арк.

Ф. 509. Харківське товариство фізичного виховання і захисту дітей. 1912–1918 рр.

Оп. 1.

140. Спр. 1. Кассовый отчет правления Харьковского общества содействия физического воспитания детей и попечения о них за 1912–1913 гг. 15 арк.

141. Спр. 4. Приходно-расходная книга Харьковского общества содействия физического воспитания детей и попечения о них с 1 ноября 1914 г. по 1 ноября 1915 г. и с 1 ноября 1915 г. по 1 ноября 1916 г. 96 арк.

142. Спр. 6. Кассовый отчет и оправдательные документы на выдачу денег учителям, за помещение и за культурно-бытовые труды за 1916–1917 гг. 91 арк.

Державний архів Херсонської області

Ф. 1. Канцелярія Херсонського губернатора, м. Херсон. 1807–1920 рр.

Оп. 1.

143. Спр. 62. Протоколы заседаний дирекции Николаевского детского приюта (период деникинщины – 1919 г.). Формулярные списки и др. документы почетных членов дирекции приюта, 1911–1919 гг., 76 арк.

Ф. 81. Городовий сирітський суд, м. Херсон. 1892–1922 рр.

Оп. 1.

144. Спр. 4. Протоколы заседаний сиротского суда и переписка с Херсонским и Бессарабским губернаторами об образовавшемся обезличенном капитале и использовании его для организации приюта для детей-сирот, 1901–1914 гг., 109 арк.

Ф. 243. Канцелярія Херсонської губернської опіки дитячих притулків, м. Херсон. 1908–1914 рр.

Оп. 1.

145. Спр. 1. Переписка с канцелярией по Управлению детскими приютами о производстве в следующий чин члена и делопроизводителя Херсонского губернского попечительства детских приютов, 1908–1914 гг, 55 арк.

Державний архів Хмельницької області

Ф. 39. Подільське губернське попечительство дитячих притулків, м. Кам'янець-Подільський Кам'янецького повіту Подільської губернії. 1848–1907 рр.

Оп. 1.

146. Спр. 2. Циркуляры Комитета Главного Попечительства детских приютов, 1848–1859 гг., 68 арк.
147. Спр. 5. Переписка с Подольским губернским правлением, директором Каменец-Подольского детского приюта, рапорты его и губернского врачебного инспектора о санитарном состоянии детского приюта, по финансовым вопросам, тетрадь для записи прихода и расхода денежных средств по Каменецкому детскому приюту, 1891–1892 гг., 886 арк.
148. Спр. 6. О приёме детей в приют и помещении их по окончании срока пребывания в приют в другие учреждения, 1894–1895 гг., 60 арк.
149. Спр. 7. Постановления Подольского губернского попечительства детских приютов за 1895–1900 гг., 138 арк.
150. Спр. 14. Отчёт о деятельности попечительства за 1897 год, 1897–1899 гг., 32 арк.

Ф. 59. Подільське губернське відділення Московського комітету з надання благодійної допомоги родинам осіб, призваних на війну, м. Кам'янець-Подільський Кам'янецького повіту Подільської губернії. 1914–1917 рр.

Оп. 1.

151. Спр. 15. Переписка с Балтской уездной комиссией по оказанию благотворительной помощи семьям лиц, призванных на войну, о ходатайстве разных лиц о выдаче им пособия, ведомости о поступивших пожертвованиях, движении денежных сумм, ходатайствованных в уездной комиссии за 1917 г. и др., 27 арк.

Ф. 232. Подільський приказ громадської опіки, м. Кам'янець-Подільський Кам'янецького повіту Подільської губернії. 1801–1904 рр.

Оп. 1.

152. Спр. 1695. О поступлении денег от разных лиц и заведений на учреждение в г. Каменце-Подольском Детского приюта, 1855–1887 гг., 169 арк.

153. Спр. 1800. Краткие отчёты, ведомости, именные списки служащих приказа и подведомственных ему заведений за 1855 г.; смета на содержание Ново-Ушицкой городской больницы на 1856 год; список воспитанников приказа, находящихся в учебных заведениях, 1856 г., 96 арк.

Державний архів Чернігівської області

Ф. 127. Чернігівське губернське правління, м. Чернігів Чернігівської губернії. 1800–1919 рр.

Оп. 1.

154. Спр. 11699. Циркуляр Департамента полиции МВД, предписание губернатора уездным исправникам и полицмейстерам об организации и порядке приёма в приюты сирот нижних полицейских чинов, погибших при вооруженном столкновении с революционерами и сведения о

детях, подлежащих приёму в приюты, присланных уездными исправниками и полицмейстерами, июль 1907 г. – март 1909 г., 138 арк.

Ф. 128. Канцелярія Чернігівського цивільного губернатора, м. Чернігів Чернігівської губернії. 1798–1918 рр.

Оп. 1.

155. Спр. 6770. Переписка МВД с губернатором Черниговским о преобретении дома воспитания будных дворян в сиротский дом, 22 апреля 1839 г. – 10 октября 1841 г., 74 арк.

Ф. 131. Чернігівський приказ громадської опіки, м. Чернігів Чернігівської губернії. 1782–1877 рр.

Оп. 1.

156. Спр. 771. Сведения о воспитанниках и пансионерах Черниговского дома воспитания бедных дворян, подлежащих к отправке в приказ за 1814 год, 5 арк.

157. Спр. 1776. Об определении незаконнорожденных от разных лиц, осуждённых за бродяжничество и незаконное сожительство, в сиротский дом, 8 декабря 1837 г. – 17 сентября 1849 г., 68 арк.

Оп. 2.

158. Спр. 237. Переписка с Харьковским приказом общественного призрения о присылке в Харьковскую фельдшерскую школу воспитанников приказа, 21 октября 1844 г. – 21 августа 1846 г., 11 арк.

Ф. 140. Чернігівська губернська земська управа, м. Чернігів Чернігівської губернії. 1817–1919 рр.

Оп. 1.

159. Спр. 4. Дело об отдаче священником м-ка Любеча Городницкого повета Романову неизвестного мальчика Дмитрия на воспитание за счёт приказа, 10 декабря 1866 г. – 15 апреля 1871 г., 26 арк.

Ф. 145 Чернігівське губернське у земських і міських справах присутствіє, м. Чернігів Чернігівської губернії. 1870–1918 рр.

Оп. 1.

160. Спр. 265. По циркуляру Алексеевского Главного комитета по призрению детей, лиц погибших в войну с Японией об учреждении губернского и уездных комитетов, 25 июля 1905 г., 188 арк.

Оп. 3.

161. Спр. 956. О выдаче пособия от Алексеевского Главного комитета на воспитание детей офицерских чинов и приравненных к ним лиц, 1912 г., 93 арк.
162. Спр. 957. О выдаче пособия от Алексеевского Главного комитета на воспитание детей нижних чинов, 1912 г., 288 арк.
163. Спр. 958. О пособиях Алексеевского Главного комитета состоящим под покровительством и посещающих учебных заведения детям нижних чинов на приобретение теплой одежды, обуви и учебных принадлежностей в 1912–1913 учебном году, 1912 г., 72 арк.

Ф. 180. Чернігівська губернська земська лікарня, м. Чернігів Чернігівської губернії. 1867–1916 рр.

Оп. 1.

164. Спр. 7. Требуемые ведомости о деньгах, следуемых за содержание и лечение в больнице воспитанников Черниговской земледельческой ремесленной исправительной колонии за январскую треть 1914 года, январь – апрель 1914 г., 8 арк.

Ф. 230. Чернігівська землеробсько-ремісничя виправна колонія для неповнолітніх, м. Чернігів Чернігівської губернії. 1906–1917 рр.

Оп. 2.

165. Спр. 3. Черниговская земледельческо-ремесленная исправительная колония, 20 мая – 19 сентября 1917 г., 32 арк.

Ф. 232. Чернігівський сирітський будинок, м. Чернігів Чернігівської губернії. 1868 р.

Оп. 1.

166. Спр. 1. Списки воспитанников сиротского дома и сведения об израсходовании на них продуктов за 1868 г., 7 арк.

Ф. 730. Чернігівський губернський відділ Всеросійського товариства опікування біженцями, м. Чернігів Чернігівської губернії. 1916–1917 рр.

Оп. 1.

167. Спр. 1. Отчёты по приходу и расходу сумм, полученных на оказание помощи беженцам, списки лиц, находящихся на попечении Совета Черниговского губернского отдела Всероссийского общества попечения о беженцах, 1916 г., 77 арк.

Державний архів Російської Федерації (м. Москва)

Ф. 1188. Постоянное бюро съездов русских исправительных заведений. 1904–1911 гг.

Оп. 1.

168. Спр. 1. Журналы заседаний постоянного бюро съездов. 1904–1908 гг., 38 арк.

169. Спр. 7. Труды съезда представителей русских исправительных заведений. 1911 г., 104 арк.

Ф. 1795. Всероссийское попечительство об охране материнства и младенчества. 1914–1917 гг.

Оп. 1.

170. Спр. 1. Переписка об организации Харьковского временного комитета Всероссийского Попечительства по охране материнства и младенчества. 1914–1915 гг., 98 арк.

171. Спр. 6. Общество благоустройства в посаде Горловка Екатеринославской губернии. 1914 г., 4 арк.

Ф. 6787. Министерство государственного призрения Временного правительства. 1917–1918 гг.

Оп. 1.

- 172. Спр. 70. Дело по передаче бывшего Романовского комитета попечения о беспризорных детях в ведение Министерства Государственного Призрения. 1917 г., 16 арк.
- 173. Спр. 113. Отчеты о деятельности благотворительных учреждений за 1914–1915 гг., 59 арк.
- 174. Спр. 116. Переписка с комитетами по оказанию помощи семьям лиц, призванных на войну, об отпуске средств и представлении отчетности. 1917 г., 55 арк.

Російський державний архів давніх актів (м. Москва)

Ф. 1261. Воронцовы, 1710–1916 гг.

Оп. 1.

- 175. Спр. 2707. Прошения разных лиц Женскому благотворительному обществу и непосредственно Воронцовой Е. К. о приеме сирот-детей в приют и престарелых больных женщин во вдовой дом. 16.07.1859 – 17.10.1878. 600 арк.

Російський державний військово-історичний архів (м. Москва)

Ф. 12568. Галицкий комитет ВЗС помощи больным и раненым воинам. Комитет Юго-Западного фронта ВЗС помощи больным и раненым воинам. 1915–1918 гг.

Оп. 1.

- 176. Спр. 17. Вырезки из газет о деятельности детских учреждений ВЗС для беженцев. 1915–1916 гг., 8 арк.
- 177. Спр. 19. Описание приюта «Еврейские ясли» ВЗС в г. Тарнополе. 1915–1917 гг., 2 арк.

Ф. 13273. Отдел по устройству беженцев Всероссийского земского и городского союзов помощи больным и раненым воинам. 1915–1918 гг.

Оп. 1.

178. Спр. 337. Переписка об открытии детских приютов в стране. Списки детских приютов, находящихся в ведении отдела по устройству беженцев. 30.07.1915–28.02.1917 гг., 26 арк.
179. Спр. 338. Переписка об устройстве детей-беженцев в приюты в губерниях страны. 13.08.1915–16.04.1918 гг., 265 арк.
180. Спр. 339. Циркуляры и инструкции отдела об учете и регистрации детей-беженцев на местах и об отправке их в губернии России через распределительные пункты в г. Москве. 24.09.1915–24.02.1917 гг., 76 арк.
181. Спр. 340. Переписка об организации помощи детям беженцев в губерниях страны и о деятельности врачебно-питательных отрядов комитета Московских общественных организаций и комитета ВЗС Западного фронта, отчеты и сметы расходов отрядов. Положения, принятые Киевским областным съездом ВЗС 15–18 октября 1915 г. 28.09.1915–11.10.1917 гг. 314 арк.
182. Спр. 343. Переписка об устройстве в приюты глухонемых, умственноотсталых детей беженцев. 20.12.1915–24.02.1917 гг., 84 арк.
183. Спр. 346. Циркуляры № 6570 от 4 октября 1916 г., анкета отдела и переписка об оказании специальной помощи и устройстве в приюты глухонемых, умственноотсталых, калек из числа детей-беженцев. Список губернских, уездных и городских комитетов отдела. 07.01.1916–27.02.1917 гг., 173 арк.
184. Спр. 353. Переписка с правлением общества «Помощь жертвам войны» за 1915 – июль 1917 гг. о состоянии детских приютов общества и о передаче их отделу по устройству беженцев. 04.07.1917–11.01.1918 гг., 27 арк.

185. Спр. 358. Переписка об организации помощи детям-беженцам Комитетом Юго-Западного фронта ВЗС. Доклады зав. отрядов яслей в Галиции 3 марта 1916 г. Список отрядов помощи детям и яслей при Комитете Юго-Западного фронта. 06.10.1915–20.12.1916 гг., 30 арк.
186. Спр. 359. Переписка об оказании помощи детям-беженцам Комитетом Юго-Западного фронта ВСГ (г. Киев). Справки о питательном пункте для беженцев в Екатериновке (Брест-Литовское шоссе) и детском приюте № 1 Комитета Юго-Западного фронта ВСГ (Святошино, Киев. губ.). Выписка из справки об учреждениях Комитета Юго-Западного фронта ВСГ за февраль 1916 г. 06.10.1915–31.05.1917 г. 46 л.
187. Спр. 380. Переписка и смета расходов Ровенского комитета ВСГ по устройству, оборудованию и содержанию распределительного приюта для детей-беженцев в г. Ровно. 24.10.1915–30.12.1917 гг., 83 арк.
188. Спр. 388. Переписка о состоянии помощи беженцам в Екатеринославской губ., открытии госпиталей, приютов для взрослых и детей беженцев. Об устройстве приюта «Капля молока» для малолетних детей. Журнал № 3 заседаний Екатеринославского уездного комитета ВЗС по оказанию помощи беженцам от 24 сентября 1915 г. 20.09.1915–07.07.1917 гг., 32 арк.
189. Спр. 390. Переписка об устройстве, оборудовании и содержании детского приюта в г. Мариуполе. Список детей-беженцев. Смета расходов Мариупольского комитета ВСГ. 03.10.1915–06.03.1918 гг. 69 арк.
190. Спр. 401. Список детей, находившихся в приюте Бердичевского отделения Петроградского общества помощи полякам, жертвам войны в г. Бердичеве и ведомость движения детей в приюте. 28.12.1915–03.09.1916 гг., 6 арк.
191. Спр. 402. Переписка об устройстве и содержании детского приюта и смета расходов Киевского комитета ВСГ на содержание больницы для

больных заразными болезнями детей-беженцев. 29.09.1915–22.12.1916 гг., 23 арк.

192. Спр. 550. Переписка об устройстве и содержании детских приютов в г. Старый Крым. 05.04.1916–18.03.1918 гг., 125 арк.
193. Спр. 552. Переписка об устройстве и содержании детского приюта в г. Феодосии. Переписка с Феодосийским городским комитетом об организации детского приюта. 04.10.1915–24.01.1918 гг., 180 арк.
194. Спр. 581. Переписка об открытии и содержании детских приютов в г. Волчанске. Сметы расходов Волчанского отдела помощи беженцам Комитета ВЗС. Список детей беженцев. 30.03.1916–11.03.1918 гг., 144 арк.
195. Спр. 583. Переписка об устройстве и содержании детского приюта на ст. Павлыш в Новогеоргиевске. 06.10.1915–22/9.02.1918 гг., 70 арк.
196. Спр. 586. Переписка об устройстве приютов в Черниговской губернии. 03.10.1915–09.01.1917 гг., 17 арк.

Ф. 15713. Польский комитет помощи жертвам войны, г. Саратов. 1915–1916 гг.

Оп. 1.

197. Спр. 27. Переписка Канцелярии и статистического отдела при уполномоченном управления Центрального гражданского комитета Царства Польского для оказания помощи беженцам в Южном районе России с центральным управлением общества, советом съездов польских организаций помощи жертвам войны и с инструкторами на местах об обеспечении деятельности местных отделений общества и обзор статистических сведений. 1916 г., 169 арк.
198. Спр. 29. Переписка с местными организациями. 1915–1917 гг., 396 арк.
199. Спр. 34. Переписка Главного комитета с Харьковским отделом о деятельности общества. 1915–1917 гг., 198 арк.

Національний архів Республіки Білорусь (м. Мінськ)

Ф. 509. Минский губернский комитет по призрению детей лиц, погибших в войне с Японией. 1905–1914 гг.

Оп. 1.

200. Спр. 9. Дело Минского губернского комитета о выдаче пособий из средств Алексеевского Главного Комитета детям офицерских чинов за 1914 г. 137 арк.

Центральний державний історичний архів України (м. Київ)

Ф. 442. Канцелярія Київського, Волинського та Подільського губернатора. 1796–1916 рр.

Оп. 65.

201. Спр. 269. По представлению Киевского приказа о починке бывшего воспитательного дома. 31.08.1833 г. 4 арк.

Оп. 107.

202. Спр. 70. Об изменении штата Житомирского сиротского дома по предмету уравниения числа призреваемых, 1874 г., 11 арк.

Оп. 520.

203. Спр. 58. О присоединении Черниговской и Полтавской губерний к Киевскому генерал-губернаторству, 1882 г., 71 арк.

Оп. 635.

204. Спр. 48. По поводу разрешения генерал-губернатором устройства лотерей, 1905 г., 250 арк.

Оп. 664.

205. Спр. 99. По ходатайству Комитета общества подания помощи больным детям в г. Киеве о разрешении обществу учредить в гор. Киеве собственную нормальную аптеку, 1911 г., 63 арк.

Ф. 707. Управління Київського навчального округу. 1832–1919 рр.

Оп. 209.

206. Спр. 179. Об утверждении программы преподавания учебных предметов в училище при Черниговском сиротском доме, 1885 г., 9 арк.

Ф. 715. Комітет Південно-Західного фронту Всеросійського Земського Союзу. 1915–1919 рр.

Оп. 1.

207. Спр. 1629. Проект инструкции по организации работы яслей и доклады сотрудников о работе подотдела, 1915–1916 гг., 26 арк.

208. Спр. 1635. Обзор деятельности приютов Южно-Русской областной земской организации для беспризорных детей беженцев за декабрь 1915 г. – декабрь 1916 г, 1917 г., 4 арк.

Ф. 919. Полтавське відділення Комітету для надання тимчасової допомоги постраждалим від воєнних дій. 1915–1918 рр.

Оп. 1.

209. Спр. 1. Циркуляры, переписка с Полтавским отделом Полтавского комитета, списки беженцев, устроенных на работу в г. Полтаве, журналы и постановления губернского совещания по устройству беженцев и др. документы по всем вопросам устройства беженцев, 1915–1918 гг., 401 арк.

Ф. 1973. Харківський колегіум. 1728–1817 рр.

Оп. 1.

210. Спр. 2208. Книга расходная по сиротскому дому, 1790 г., 35 арк.

2. Опубліковані джерела

2.1. Документи і матеріали законодавчого та нормативного характеру

211. Жванко Л. М. Біженство Першої світової війни в Україні. Документи і матеріали (1914–1918 рр.). Харків : ХНАМГ, 2009. 360 с.

212. Законы о детях : Сборник постановлений действующего законодательства, относящихся до малолетних и несовершеннолетних,

- с приложением свода разъяснений по кассационным решениям Сената / сост. Я. А. Канторович. Санкт-Петербург : Изд. Я. А. Канторовича, 1899. 1; IX, 330 с.
213. Орлик П. Конституція Української гетьманської держави, 1710 р. / Пилип Орлик; перекл. укр. мовою М. Трофимука; Львівська Богословська Академія та ін. Львів : Право, 1997. 159 с.
 214. ПСЗРИ. Собр. (1649–1825). Т. 4. (1700–1712). № 2467, п. 18. Об учреждении по губерниям гошпиталей, о призрении незаконнорождённых. 16 января 1712 г. URL: http://nlr.ru/e-res/law_r/search.php (дата обращения: 22.05.2016).
 215. ПСЗРИ. Собр. (1649–1825). Т. 4. (1700–1712). № 2477. Об учреждении во всех губерниях гошпиталей. 31 января 1712 г. URL: http://nlr.ru/e-res/law_r/search.php (дата обращения: 28.12.2016).
 216. ПСЗРИ. Собр. (1649–1825). Т. 5. (1713–1719). № 2856. Об устройстве при церквях гошпиталей для незаконнорождённых детей. 4 ноября 1714 г. URL: http://nlr.ru/e-res/law_r/search.php (дата обращения: 27.11.2016).
 217. ПСЗРИ. Собр. (1649–1825). Т. 5. (1713–1719). № 2953. О сделании в городах при церквях гошпиталей для приёма и содержания незаконнорождаемых детей. 4 ноября 1715 г. URL: http://nlr.ru/e-res/law_r/search.php (дата обращения: 27.11.2016).
 218. ПСЗРИ. Собр. (1649–1825). Т. 6. (1720–1722). № 3502. О строении в Москве госпиталей для помещения незаконнорождённых младенцев и о даче им и их кормилицам денежного жалованья. 1 февраля 1720 г. URL: http://nlr.ru/e-res/law_r/search.php (дата обращения: 27.11.2016).
 219. ПСЗРИ. Собр. (1649–1825). Т. 7. (1723–1727). № 4421. О переводе из Олонецких Петровских заводов оружейного дела мастеров на Сестрорецкие заводы и об определении ко всяким художествам в ученики незаконнорождённых и подкидышей, воспитанных в

- сиротских домах. 20 января 1724 г. Ст. 2. URL: http://nlr.ru/e-res/law_r/search.php (дата обращения: 09.02.2016).
220. ПСЗРИ. Собр. (1649–1825) Т. 17. (1765–1766). № 12430. Инструкция Слободской губернии губернатору с губернской и провинциальными канцеляриями. 6 июля 1765 г. URL: http://nlr.ru/e-res/law_r/search.php (дата обращения: 19.08.2016).
221. ПСЗРИ. Собр. (1649–1825). Т. 20. (1775–1780). № 14392. Учреждения для управления губерний Всероссийской империи. Часть первая. 7 ноября 1775 г. URL: http://nlr.ru/e-res/law_r/search.php (дата обращения: 22.02.2018).
222. ПСЗРИ. Собр. (1649–1825). Т. 27. (1802–1803). № 20808. Об употреблении городских доходов Полтавской губернии на богоугодные заведения. 20 июня 1803 г. URL: http://nlr.ru/e-res/law_r/search.php (дата обращения: 20.08.2014).
223. ПСЗРИ. Собр. (1649–1825). Т. 28. (1804–1805). № 21765. Об устройении в поместье Романов Института для обучения глухих и немых. 27 мая 1805 г. URL: http://nlr.ru/e-res/law_r/search.php (дата обращения: 20.08.2014).
224. ПСЗРИ. Собр. (1649–1825). Т. 37. (1820–1821). № 28305. О распределении незаконнорожденных воспитанников Приказов общественного призрения. 5 июня 1820 г. URL: http://nlr.ru/e-res/law_r/search.php (дата обращения: 20.08.2014).
225. ПСЗРИ. Собр. (1649–1825). Т. 38. (1822–1823). № 29517. Высочайше утвержденный план учреждения отделений воспитанников Приказов общественного призрения. 26 июня 1823 г. URL: http://nlr.ru/e-res/law_r/search.php (дата обращения: 20.08.2014).
226. ПСЗРИ. Собр. (1649–1825). Т. 38. (1822–1823). № 29583. Высочайше утвержденное положение. О призрении бедных духовного звания. 12 августа 1823 г. URL: http://nlr.ru/e-res/law_r/search.php (дата обращения: 15.08.2015).

227. ПСЗРИ. Собр. (1825–1881). Т. 1. (12 декабря 1825–1826). № 346. Об открытии в городах Ярославле и Полтаве отделений для воспитанников Приказов общественного призрения, для приготовления в писцы. 18 мая 1826 г. URL: http://nlr.ru/e-res/law_r/search.php (дата обращения: 20.04.2017).
228. ПСЗРИ. Собр. (1825–1881). Т. 3. (1828). № 2125. О недозволении вновь учреждать воспитательные заведения под ведением Приказов общественного призрения. 3 июля 1828 г. URL: http://nlr.ru/e-res/law_r/search.php (дата обращения: 08.04.2017).
229. ПСЗРИ. Собр. (1825–1881). Т. 5. (1830). № 3510. Высочайше утвержденные правила для обязанной службы воспитанников Приказов общественного призрения, определенных в работники по казенным заведениям. 23 июля 1829 г. URL: http://nlr.ru/e-res/law_r/search.php (дата обращения: 08.04.2017).
230. ПСЗРИ. Собр. (1825–1881). Т. 7. (1832). № 5457. Об упразднении ремесленного училища в Чернигове и об учреждении вместо оногo рисовальной школы. 24 июня 1832 г. URL: http://nlr.ru/e-res/law_r/search.php (дата обращения: 05.05.2017).
231. ПСЗРИ. Собр. (1825–1881). Т. 11. (1836). Ч. 1. № 9366. Об упразднении института глухонемых, учрежденного графом Илинским в местечке Романов. 7 июля 1836 г. URL: http://nlr.ru/e-res/law_r/search.php (дата обращения: 18.08.2018).
232. ПСЗРИ. Собр. (1825–1881). Т. 11. (1836). Ч. 2. № 9816. О Положении для управления сиротскими домами, состоящими под ведением Приказов общественного призрения. 31 декабря 1836 г. URL: http://nlr.ru/e-res/law_r/search.php (дата обращения: 13.07.2018).
233. ПСЗРИ. Собр. (1825–1881). Т. 12. (1837). Ч. 2. № 10816. О воспрещении обращать в гражданскую службу воспитанников из незаконнорожденных или неизвестного происхождения детей, находящихся в ведении Приказов общественного призрения.

- 20 декабря 1837 г. URL: http://nlr.ru/e-res/law_r/search.php (дата обращения: 13.07.2018).
234. ПСЗРИ. Собр. (1825–1881). Т. 14. (1839). Ч. 1. № 13031. Высочайше утвержденное Положение о детских приютах. 27 декабря 1839 г. URL: http://nlr.ru/e-res/law_r/search.php (дата обращения: 22.05.2016).
235. ПСЗРИ. Собр. (1825–1881). Т. 17. (1842). Ч. 2. № 16167. О учреждении опеки над немыми и глухонемыми. 4 ноября 1842 г. URL: http://nlr.ru/e-res/law_r/search.php (дата обращения: 09.06.2014).
236. ПСЗРИ. Собр. (1825–1881). Т. 18. (1843). Ч. 1. № 17432. О распространении на морское ведомство постановления о воспитании в заведениях Приказов общественного призрения солдатских детей женского пола. 21 декабря 1843 г. URL: http://nlr.ru/e-res/law_r/search.php (дата обращения: 15.07.2014).
237. ПСЗРИ. Собр. (1825–1881). Т. 20. (1845). Ч. 1. № 19181. О воспитанниках Приказов общественного призрения. 11 июля 1845 г. URL: http://nlr.ru/e-res/law_r/search.php (дата обращения: 22.05.2018).
238. ПСЗРИ. Собр. (1825–1881). Т. 22. (1847). Ч. 1. № 20824. О правах питомцев сиротских домов Приказов общественного призрения и воспитательных домов при записке в податное звание. 20 января 1847 г. URL: http://nlr.ru/e-res/law_r/search.php (дата обращения: 22.06.2018).
239. ПСЗРИ. Собр. (1825–1881). Т. 24. (1849). Ч. 1. № 22891. О дозволении помещику Подольской губернии графу Потоцкому учредить сиротский дом для крестьянских детей в принадлежавшем ему селе Ковалевке. 4 января 1849 г. URL: http://nlr.ru/e-res/law_r/search.php (дата обращения: 22.05.2018).
240. ПСЗРИ. Собр. (1825–1881). Т. 27. (1852). Ч. 1. № 26611. О распределении непомнящих родства бродяг, не достигших семнадцатилетнего возраста 15 октября 1852 г. URL: http://nlr.ru/e-res/law_r/search.php (дата обращения: 22.05.2018).

241. ПСЗРИ. Собр. (1825–1881). Т. 36. (1861). Ч. 2. № 37250. О прекращении приема воспитанников в училища детей канцелярских служителей и в пансион при Олонецкой гимназии, и о предоставлении канцелярским служителям и бедным чиновникам новых способов к воспитанию их детей. 14 июля 1861 г. URL: http://nlr.ru/e-res/law_r/search.php (дата обращения: 22.05.2016).
242. ПСЗРИ. Собр. (1825–1881). Т. 39. (1864). Ч. 1. № 40458. Высочайше утвержденные временные правила для земских учреждений по делам о земских повинностях, народном продовольствии и общественном призрении. 1 января 1864 г URL: http://nlr.ru/e-res/law_r/search.php (дата обращения: 06.04.2016).
243. ПСЗРИ. Собр. (1825–1881). Т. 39. (1864). Ч. 1. № 40678. О принятии под Высочайшее покровительство учреждаемого в Симферополе Сиротского дома тайного советника Фабра. 13 марта 1864 г. URL: http://nlr.ru/e-res/law_r/search.php (дата обращения: 16.07.2015).
244. ПСЗРИ. Собр. (1825–1881). Т. 39. (1864). Ч. 1. № 40934. Высочайше утвержденные правила о порядке приведения в действие Положения о земских учреждениях. 25 мая 1864 г. URL: http://nlr.ru/e-res/law_r/search.php (дата обращения: 22.05.2016).
245. ПСЗРИ. Собр. (1825–1881). Т. 40. (1865). Ч. 1. № 42150. О доставлении врачам способов к научному усовершенствованию. 31 мая 1865 г. URL: http://nlr.ru/e-res/law_r/search.php (дата обращения: 22.05.2016).
246. ПСЗРИ. Собр. (1825–1881). Т. 41. (1866). Ч. 2. № 43949. Об исправительных приютах. 5 декабря 1866 г. URL: http://nlr.ru/e-res/law_r/search.php (дата обращения: 07.02.2014).
247. ПСЗРИ. Собр. (1825–1881). Т. 45. (1870). Ч. 1. № 48498. Высочайше утвержденное Городовое положение. URL: http://nlr.ru/e-res/law_r/search.php (дата обращения: 07.02.2018).
248. ПСЗРИ. Собр. (1825–1881). Т. 48. (1873). Ч. 1. № 52344. О причислении Сиротского дома тайного советника Фабра к Ведомству учреждений

- императрицы Марии 6/18 июня 1864 г. URL: http://nlr.ru/e-res/law_r/search.php (дата обращения: 08.08.2015).
249. ПСЗРИ. Собр. (1881–1913). Т. 11. (1891). № 7356. Об учреждении постоянного бюро Съездов исправительных заведений. 10 января 1891 г. URL: http://nlr.ru/e-res/law_r/search.php (дата обращения: 08.08.2015).
250. ПСЗРИ. Собр. (1881–1913). Т. 11. (1891). № 7930. Высочайше утвержденное Положение о детских приютах ведомства учреждений Императрицы Марии. 18 июля 1891 г. URL: http://nlr.ru/e-res/law_r/search.php (дата обращения: 22.05.2016).
251. ПСЗРИ. Собр. (1881–1913). Т. 11. (1891). № 8057. Об учреждении в городе Житомире Губернского попечительства детских приютов. 10 ноября 1891 г. URL: http://nlr.ru/e-res/law_r/search.php (дата обращения: 12.08.2015).
252. ПСЗРИ. Собр. (1881–1913). Т. 18. (1898). № 15131. Об отмене воспрещения учреждать воспитательные дома в губерниях. 9 марта 1898 г. URL: http://nlr.ru/e-res/law_r/search.php (дата обращения: 12.08.2015).
253. ПСЗРИ. Собр. (1881–1913). Т. 22. (1902). Ч. 1. № 21566. Об утверждении правил об улучшении положения незаконнорожденных детей. 3 июня 1902 г. URL: http://nlr.ru/e-res/law_r/search.php (дата обращения: 11.09.2016).
254. ПСЗРИ. Собр. (1881–1913). Т. 25. (1905). Ч. 2. № 25861. О присвоении сельскому детскому приюту ВУИМ в селе Заборье Суражского уезда Черниговской губернии, наименования «Приют имени Его Императорского Высочества, Наследника Цесаревича и Великого Князя Алексея Николаевича. 19 февраля 1905 г. URL: http://nlr.ru/e-res/law_r/search.php (дата обращения: 22.08.2015).
255. ПСЗРИ. Собр. (1881–1913). Т. 25. (1905). Ч. 2. № 26435. Об учреждении Главного комитета по призрению детей лиц, погибших в войну с

- Японией, и о наименовании сего комитета Алексеевским. 16 июня 1905 г. URL: http://nlr.ru/e-res/law_r/search.php (дата обращения: 22.08.2015).
256. ПСЗРИ. Собр. (1881–1913). Т. 26. (1906). Ч. 1. № 27479. О временных правилах об Обществах и Союзах. 4 марта 1906 г. URL: http://nlr.ru/e-res/law_r/search.php (дата обращения: 15.07.2015).
257. ПСЗРИ. Собр. (1881–1913). Т. 33. (1913). Ч. 1. № 38851. О монарших милостях населению по случаю трехсотлетия Царствования Дома Романовых. 21 февраля 1913 г. URL: http://nlr.ru/e-res/law_r/search.php (дата обращения: 20.05.2018).
258. ПСЗРИ. Собр. (1881–1913). Т. 33. (1913). Ч. 1. № 39446. Об учреждении Всероссийского попечительства об охране материнства и младенчества и о принятии одного под покровительство Ея Величества Государыни Императрицы Александры Федоровны. 31 мая 1913 г. URL: http://nlr.ru/e-res/law_r/search.php (дата обращения: 29.06.2018).
259. ПСЗРИ. Собр. (1881–1913). Т. 33. (1913). Ч. 1. № 40244. Об учреждении деткого приюта Ведомства Учреждений Императрицы Марии в слободе Хотомле, Волчанского уезда, Харьковской губернии. 6 сентября 1913 г. URL: http://nlr.ru/e-res/law_r/search.php (дата обращения: 06.03.2019).
260. Права, по которым судится малороссийский народ, Высочайшим всепресветлейшая, державнейшая Великия Государыни Императрицы Елисаветы Петровны, Самодержицы Всероссийския, Ее императорского священнейшего Величества повелением, из трех книг, а именно: Статута Литовского, Зерцаля Саксонского и приложенных при том двух прав, такожде из книги Порядка, по переводе из полского и латинского языков на российский диалект в едину книгу сведенные, в граде Глухове, лета от рождества Христова 1743 года, изданные под редакцией и с приложением исследования о сем Своде и о законах

действовавших в Малороссии профессора А. Ф. Кистяковского. Киев, 1879. 1063 с. URL:

http://nipol.ucoz.ru/load/malorossija_i_ukraina/istoricheskie_dokumenty/kis_tjakovskij_a_f_prava_po_kotorym_suditsja_malorossijskij_narod/110-1-0-1491 (дата обращения: 13.03.2019).

261. Про охорону дитинства : Закон України : прийнятий 26 квітня 2001 р. *Відомості Верховної Ради України*. 2001. № 30. Ст. 142.
262. Про забезпечення організаційно-правових умов соціального захисту дітей-сиріт та дітей, позбавлених батьківського піклування : Закон України : прийнятий 13 січня 2005 р. *Відомості Верховної Ради України*. 2005. № 6. Ст. 147. URL: <http://zakon0.rada.gov.ua/laws/show/2342-15> (дата звернення: 18.08.2015).
263. Свод Законов Российской империи : в 16 т. Т. 10. Свод Законов гражданских. Свод Законов межевых. URL: <http://pravo.gov.ru/proxy/ips/?searchres=&collection=0&empire=1&sort=-1&volume=100013> (дата обращения: 14.06.2018).
264. Свод законов Российской империи, повелением государя императора Николая Первого составленный. Санкт-Петербург : В Тип. Второго Отделения Собственной Е. И. В. Канцелярии, 1857. Т. 13. Уставы о народном продовольствии, общественном призрении, и врачебные. 996 с. : Ч. II. Уставы о общественном призрении. URL: <http://www.runivers.ru/lib/book7372/388226/> (дата обращения: 15.03.2018).
265. Собрание малороссийских прав 1807 г. / Памятники политико-правовой культуры Украины; АН Украины, Ин-т государства и права и др. / сост.: К. А. Вислобоков и др. Киев : Наук. думка, 1992. 368 с. URL: <http://history.org.ua/LiberUA/6-12-003304-0/6-12-003304-0.pdf> (дата обращения: 05.02.2019).

266. Устав о общественном призрении. Общие учреждения установлений общественного призрения и уставы заведений, им подведомственных *Свод законов Российской империи*. Изд. 1892 г. Т. 13. С. 81–175. URL: <http://pravo.gov.ru/proxy/ips/?searchres=&empire=1&collection=0&volume=100017&pg=1> (дата обращения: 18.03.2018).
267. Россия. Законы и постановления. Свод законов Российской империи, повелением государя императора Николая Первого составленный. Издание 1915 года / Россия. Законы и постановления. Петроград, 1915. Т. 13 : Устав о общественном призрении. 1915. [243] с. : табл. URL: <http://elibrary.shpl.ru/nodes/17825#page/1/mode/grid/zoom/1> (дата обращения: 18.03.2018).

2.2. Публіцистика та звітна документація

268. Адеркас О. К. Призрение слепых. *Общественное и частное призрение в России*. Санкт-Петербург, 1907. С. 69–84.
269. Акинфиев И. Екатеринославская летняя детская колония в с. Паньковке в 1900 г. (год пятый). *Русская школа*. 1901. № 5–6. С. 105–108.
270. Акт Ревизионной комиссии о проверке сумм и документов Детского приюта при Черниговском кафедральном соборе за 1912 год. *Вера и жизнь : двухнедельный журнал Черниговской епархии*. 1913. № 18. С. 585–588.
271. Александровский Н. Призрение покинутых детей в Харьковской губернии. *Трудовая помощь*. 1912. № 5. С. 517–524.
272. Английское общество для защиты детей от жестокого обращения. *Журнал Министерства юстиции*. 1897. № 1. С. 278–281.
273. Арнольди А. К. Опыт устройства деревенских яслей. *Трудовая помощь*. 1899. № 2. С. 173–180.
274. Арнольди А. К. Ясли. Опыт практического руководства к устройству яслей. *Трудовая помощь*. 1901. № 9. С. 505–531 ; № 10. С. 669–706 ; 1902. № 1. С. 1–25 ; № 2. С. 161–189.

275. Арнольди А. К. Ясли и другие типы учреждений для дневного призрения детей. *Трудовая помощь*. 1900. № 8. С. 231–263.
276. Бахрушин С. В. К вопросу о постановке дела исправительного воспитания малолетних (выдержки из заявления, поданного попечителем Городского Рукавишниковского приюта в Московскую городскую Думу, 20 ноября 1916 г.). *Призрение и благотворительность*. 1917. № 4. С. 245–275 ; № 5. С. 381–406.
277. Бензин В. М. Приходская благотворительность на Руси после 1864 года. *Трудовая помощь*. 1907. № 2. С. 161–184 ; № 3. С. 289–306.
278. Бесплатные обеды для детей запасных. *Маленькие одесские новости*. Одесса. 1914. 15 (28) авг. С. 5.
279. Благотворительная деятельность монастырей Киевской епархии. *Детская помощь*. 1892. № 12. С. 429–430.
280. Благотворительные учреждения для слепых в России. *Трудовая помощь*. 1912. № 9. С. 438–442.
281. «Благотворительные учреждения Российской империи. Institutions de bienfaisance de l'Empire de Russie». Составлено по Высочайшему повелению Собственною Его Императорского Величества Канцеляриею по учреждениям Императрицы Марии. 1901 г. *Вестник благотворительности*. 1901. № 7–8. С. 92–99. Подпись: К. Г.
282. Бобиенский Ф. О кулинарных школах при детских приютах Ведомства учреждений императрицы Марии. *Вестник благотворительности*. 1897. № 5. С. 8–14; № 6. С. 13–17.
283. Бредихинский приют для нищенствующих детей в Одессе. *Трудовая помощь*. 1901. № 3. С. 390–391.
284. Брод И. К вопросу о призрении глухонемых на Западе и в России. *Вестник Попечительства государыни императрицы Марии Федоровны о глухонемых*. 1903–1904. № 9. С. 131–138.

285. Буксгевден О. Корабль-школа для исправления нравственно-испорченных мальчиков. *Вестник благотворительности*. 1902. № 4. С. 105–106.
286. Важность помощи детям. *Вестник благотворительности*. 1902. № 2. С. 87–96. Подпись: П. Н. К.
287. Ведомство детских приютов. *Вестник благотворительности*. 1897. № 1. С. 18–23 ; № 2. С. 12–17.
288. Ведомство учреждений Императрицы Марии в его прошлом и настоящем состоянии (по поводу его столетнего юбилея). *Вестник благотворительности*. 1897. № 3. С. 15–22. Подпись: Ш. Е. [Е. Шумигорский].
289. Ведомство учреждений Императрицы Марии. Денежные обороты, капиталы, число учреждений, воспитываемых, больных, призреваемых и другие сведения. 1904. Санкт-Петербург : Изд. Контроля ВУИМ, 1906. 47 с.
290. Ветухов А. Освящение здания школы для глухонемых подростков в селе Кочетке. *Вестник Попечительства государыни императрицы Марии Федоровны о глухонемых*. 1903–1904. № 19. С. 310–315.
291. Ветухов В. Харьковское училище глухонемых. *Вестник Попечительства государыни императрицы Марии Федоровны о глухонемых*. 1902–1903. № 5. С. 5–8.
292. В городском попечительстве о семьях запасных. *Маленькие одесские новости*. Одесса, 1914. 4 (17) окт. С. 5.
293. ВЗС. Заботы о детях беженцев на Юго-Западном фронте. *Призрение и благотворительность*. 1916. № 4. Стб. 273–285.
294. Вирениус А. Воспитание и гигиена в воспитательных заведениях (приютах, сиротских домах и т. п.). *Трудовая помощь*. 1902. № 5. С. 640–680.

295. Вирениус А. Значение учебно-воспитательных заведений в деле нравственного воспитания : Детские приюты. *Трудовая помощь*. 1899. № 7. С. 145–170.
296. Витте Г. Г. Международный конгресс по общественному призрению и частной благотворительности в Копенгагене. *Трудовая помощь*. 1910. № 9. С. 331–349 ; № 10. С. 431–449.
297. Витте Г. Г. Помощь иностранцам. *Общественное и частное призрение в России*. Санкт-Петербург, 1907. С. 121–126.
298. «Вифлеемская звезда» в приюте для детей запасных. *Маленькие одесские новости*. Одесса, 1914. 28 дек. (10 янв. 1915). С. 6.
299. В мастерской малолетних преступников [Одесса, г. Альберт]. *Детская помощь*. 1888. № 6. С. 186–189.
300. Внутренние известия : Одесса, 4 мая. *Одесский вестник*. 1829. 4 мая (№ 35). С. 141–142.
301. Внутренние известия : Одесса, 8 ноября. *Одесский вестник*. 1833. 8 нояб. (№ 88). С. 549.
302. Волькенштейн О. Призрение детей. *Вестник благотворительности*. 1902. № 5–6. С. 66–76.
303. Вопросы благотворительной помощи детям на международном конгрессе 1883 года. *Детская помощь*. 1885. № 22. С. 1043–1044.
304. Вопросы общественной помощи в земской и городской жизни. VI. Из истории детского призрения в Таврическом земстве. *Вестник благотворительности*. 1898. № 10. С. 53–67.
305. Воспитательно-исправительные заведения. Черниговская земледельческо-ремесленная колония для несовершеннолетних. *Трудовая помощь*. 1913. № 7. С. 179–193.
306. Всеподданнейший отчет о деятельности состоящего под Высочайшим Вашего Императорского Величества покровительством Романовского комитета за 1915 год. Петроград : Гос. тип., 1916. 79 с.

307. Всероссийское общество попечения о беженцах. *Вестник Всероссийского общества попечения о беженцах*. 1915. № 1. С. 7–9.
308. Всероссийское общество попечения о беженцах. *Югобеженец*. 1916. 12 янв. (№ 10).
309. г. Александровск. *Вестник Попечительства государыни императрицы Марии Федоровны о глухонемых*. 1903–1904. № 12. С. 195–198. Подпись: А. М.
310. Гинзбург Н. Призрение подкидышей в России. *Трудовая помощь*. 1904. № 4. С. 491–518 ; № 5. С. 595–621 ; № 6. С. 72–102.
311. Гогель С. К. Верховный Совет и Комитет с отделениями по призрению семей лиц, призванных на войну, а также раненых и павших воинов. *Призрение и благотворительность*. 1914. № 6–7. Стб. 597 – 602.
312. Гогель С. К. Подготовка к благотворительности. *Антология социальной работы*. Москва, 1994. Т. 1. С. 178–185.
313. Гогель С. Удаление невинных детей из тюрем. *Трудовая помощь*. 1898. № 9. С. 262–277.
314. Годичный отчет за 1897 год II отделения Дневного убежища «Ясли» для малолетних детей бедных жителей города Харькова. Год первый. Харьков : [Б. и.], 1898. 11 с.
315. Годовой обзор деятельности отдела помощи населению, пострадавшему от войны Комитета Юго-Западного фронта В.З.С. Киев : Тип. А. И. Гросман, 1916. 47 с.
316. Гончарова В. Воспитательно-исправительные заведения для малолетних в Италии. *Детская помощь*. 1888. № 5. С. 151–155.
317. Гончарова В. Итальянские учреждения для призрения и воспитания брошенных детей. *Детская помощь* 1888. № 7. С. 207–211.
318. Горностаев И. Об объединении деятельности учреждений, преследующих задачи детской помощи. *Трудовая помощь*. 1901. № 3. С. 324–344.

319. Городовое положение. *Земский сборник Черниговской губернии*. 1870. № 8. С. 17–70.
320. Городские ясли в Лилле. *Вестник благотворительности*. 1897. № 12. С. 84–85.
321. Городской благотворительный совет. *Утро*. 1907. 2 февр. (№ 60).
322. Грузенберг М. О. Детские лечебные и дачные колонии в России. *Общественное и частное призрение в России*. Санкт-Петербург, 1907. С. 227–242.
323. Губернский земский комитет по оказанию помощи беженцам. *Черниговская земская неделя*. 1915. № 51. С. 5–6. Подпись: Н. М.
324. Гумберт К. Императрица Мария Фёдоровна в её заботах о воспитании несчастнорождённых. *Вестник благотворительности*. 1897. № 5. С. 22–33.
325. Дембо Г. И. Защита детей от жестокого обращения. *Общественное и частное призрение в России*. Санкт-Петербург, 1907. С. 248–259.
326. Дети беженцев. *Югобеженец*. 1916. 4 февр. (№ 13).
327. Детский приют в Одессе. *Детская помощь*. 1892. № 22. С. 749.
328. Деятельность Волынского губернского попечительства детских приютов Ведомства учреждений Императрицы Марии за 1901 г. *Вестник благотворительности*. 1902. № 10. С. 7–8. Подпись : Г. [Гумберт К.].
329. Деятельность Всероссийского попечительства об охране материнства и младенчества. *Призрение и благотворительность*. 1916. № 3. Стб. 167–178.
330. Деятельность земской переселенческой организации по оказанию помощи беженцам. *Югобеженец*. 1915. 23 нояб. (№ 4).
331. Деятельность отделений комитета Ея Императорского Высочества Великой Княжны Татьяны Николаевны. Киевское отделение. *Призрение и благотворительность в России*. 1916. № 6. Стб. 543–584.

332. Деятельность Романовского комитета по оказанию помощи детям воинов. *Призрение и благотворительность в России*. 1916. № 3. Стб. 179–182.
333. Ди-Сеньи Н. К. Отчет по командировке старшего помощника начальника отделения канцелярии Совета Министров Н. К. Ди-Сеньи в Бессарабскую, Волынскую, Киевскую, Могилевскую, Полтавскую, Таврическую, Харьковскую и Херсонскую губернии и Терскую область для ознакомления с деятельностью некоторых учреждений, получающих от Романовского комитета пособия на дело призрения круглых сирот и детей воинов. Петроград : Гос. тип., 1916. 115 с., 10 л. илл.
334. Для детей беженцев. *Югобеженец*. 1915. 7 дек. (№ 6); 1916. 2 янв. (№ 9).
335. Дневной приют для еврейских сирот. *Маленькие одесские новости*. Одесса, 1914. 9 (22) окт. С. 5.
336. Добровольський П. М. К истории Черниговского земского сиротского дома. *Земский сборник Черниговского губернии*. 1903. № 3. С. 45–57.
337. Доклад по ходатайству Петропавловского комитета общества для помощи бедным г. Одессы о выдаче денежного пособия детскому приюту. *Известия Одесской городской думы*. 1915. № 13–14. С. 751–752.
338. Доклад училищной комиссии об открытии с начала 1915–16 учебного года трёх вспомогательных классов для отсталых детей. *Известия Харьковской городской думы*. 1915. № 9–10. С. 117–119.
339. Доклады. О беспризорных детях в связи с войной. *Доклады Харьковского губернского земского собрания чрезвычайной сессии 16 октября 1916 г.* Харьков: Тип. Печ. С. П. Яковлева, 1916. С. 37–40.
340. Доклады. О повышении платы крестьянам за содержание находящихся у них на вскармлении питомцев из числа покинутых детей и о расширении патронажа. *Доклады Харьковского губернского земского*

собрания чрезвычайной сессии 16 октября 1916 г. Харьков: Тип. Печ. С. П. Яковлева, 1916. С. 33–36.

341. Доклады Харьковской губернской земской управы губернскому земскому собранию чрезвычайной сессии 2-го июня 1911 года. Харьков : Тип. «Печат. дело», 1911. 103 с.
342. Доклады Херсонской губернской земской управы губернскому земскому собранию очередной сессии 1895 года. *Сборник Херсонского земства*. 1895. № 11. С. 1–17 ; С. 147–148 ; № 12. С. 80–81.
343. Дриль Д. Нравственно-заброшенные дети и французские учреждения общественной благотворительности. *Детская помощь*. 1885. № 24. С. 1142–1144.
344. Дриль Д. А. Призрение несовершеннолетних преступников «нравственно-испорченных» и беспризорных детей и подростков в России. *Общественное и частное призрение в России*. Санкт-Петербург, 1907. С. 100–112.
345. Ее Императорскому Величеству двенадцатый отчёт Комитета Главного Попечительства детских приютов, о состоянии сих заведений с 1 января 1850 по 1 января 1851 года. Санкт-Петербург : Тип. Имп. Акад. наук, 1852. 80 с.
346. Еженедельник высочайше учрежденного состоящего под Августейшим Ее Величества государыни императрицы Александры Федоровны покровительством Комитета Ее императорского Высочества Великой Княгини Елисаветы Федоровны по оказанию благотворительной помощи семьям лиц, призванных на войну. 1914. 5 окт. (№ 4).
347. Екатеринославское общество народных детских садов : Призрение детей запасных воинских чинов в течение первых двух лет войны и отчёты общества за 1914 и 1915 годы / сост. И. Я. Акинфиев. Екатеринослав : Тип. губ. земства, 1916. 64 с.
348. Екатеринославское общество попечения о детях в 1912, 1913, 1914 и 1915 гг. Екатеринослав : Типо-цинкогр. и перепл. Берс, 1916. 72 с.

349. Епархиальный приют в Харькове. *Вестник благотворительности*. 1898. № 10. С. 90.
350. Женское училище при Харьковском Хорошевском Вознесенском монастыре. Харьков : Тип. ун-та, 1871. 10 с.
351. Жижиленко В. Призрение подкидышей земствами в 1903–1906 гг. *Трудовая помощь*. 1908. № 7. С. 138–168.
352. Жизнеописания и некрологи выдающихся лиц на поприще обучения, воспитания и призрения глухонемых : Михаил Дмитриевич Варда. *Вестник Попечительства государыни императрицы Марии Федоровны о глухонемых*. 1905–1906. № 1. С. 60–62.
353. Жуковский В. Г. Отчёт командированного председателем Романовского комитета коллежского советника В. Г. Жуковского о результатах осмотра благотворительно-воспитательных заведений, получающих пособия из средств Романовского комитета в пределах губерний : Херсонской, Подольской, Киевской, Полтавской, Харьковской и Курской. Петроград : Гос. тип., 1915. 89 с.
354. Журнал заседаний Таврического земского собрания за 1918 г. *Таврическое губернское собрание*. Симферополь, 1918. С. 54–55.
355. Журнал очередного собрания Харьковской городской думы № 1 от 20.01.1911 г. *Известия Харьковской городской думы*. 1911. № 1. С. 7–18.
356. Журнал очередного собрания Харьковской городской думы. 1911. № 2 (21 янв.). С. 24–26.
357. Журнал очередного собрания Харьковской городской думы № 38 от 18.11.1911 г. *Известия Харьковской городской думы*. 1911. № 11. С. 439–441.
358. Журналы заседаний Таврического губернского земского собрания 50-й очередной сессии с 14 по 22 января 1916 года и чрезвычайной сессии 29 марта и 15 августа 1916 г. Симферополь : Тип. Таврич. губ. земства, 1916. 257 с.

359. Журналы Полтавского губернского земского собрания XXX очередного земского созыва 1894 года. Полтава : Тип. Л. Фришберга, 1895. 367 с.
360. Заботы о бедных школьниках. *Вестник благотворительности*. 1897. № 10. С. 64–65.
361. Забота о детях запасных. *Маленькие одесские новости*. Одесса, 1914. 11 (24) авг. С. 5.
362. Заботы монастырей о призрении сирот воинов, убитых в войне с Японией. *Церковные ведомости. Прибавления*. 1905. № 43. С. 1822–1827.
363. Загоровский А. Об опеке над несовершеннолетними. *Русская мысль*. 1902. Кн. 4. С. 44–85.
364. Загоровский А. И. О незаконнорождённых по иностранным гражданским кодексам и русскому гражданскому праву. *Журнал министерства юстиции*. 1898. № 3. С. 1–27 ; № 5. С. 1–44.
365. Загоровский А. О незаконных детях по русскому законодательству. *Вестник Европы*. 1882. Кн. 3 (март). С. 379–404.
366. Задачи Ведомства детских приютов. *Вестник благотворительности*. 1898. № 7. С. 8–13 ; № 8. С. 7–11 ; № 9. С. 7–15 ; № 10. С. 8–12 ; № 11. С. 4–16 ; № 12. С. 5–17 ; 1899. № 1. С. 6–16 ; № 2. С. 7–12 ; № 3. С. 5–17 ; № 4. С. 4–9 ; № 5. С. 7–21. Подпись: О. А. [Оттокар Адеркас].
367. Закладка зданий для Епархиального женского училища в ограде Одесского Архангело-Михайловского женского монастыря, 21 апреля 1875 г. *Херсонские епархиальные ведомости*. 1875. № 10. Прибавления. С. 295–305.
368. Закладка здания для исправительного приюта в Одессе. *Детская помощь*. 1888. № 18. С. 576.
369. Звенигородский С. Призрение покинутых детей (подкидышей) в Харьковской губернии. *Врачебная хроника Харьковской губернии*. 1911. № 5. С. 430–469.

370. Извлечение из отчета обер-прокурора Святейшего Синода графа Д. Толстого по ведомству православного исповедания за 1871 г. Санкт-Петербург : Тип. Синода, 1872. 240, 123 с.
371. Извлечение из отчёта общества «Ясли» в г. Харькове за 1913 год. *Известия Харьковской городской думы*. 1914. № 9–11. С. 486–487.
372. Извлечение из отчета Попечительства государыни императрицы Марии Федоровны о глухонемых. *Вестник Попечительства государыни императрицы Марии Федоровны о глухонемых*. 1904–1905. № 19–20. С. 557–559 ; 1905–1906. № 1. С. 47–56.
373. Из деятельности Попечительства об охране материнства и младенчества. *Призрение и благотворительность*. 1914. № 6–7. Стб. 701–710.
374. Из отчета Лохвицкой школы Попечительства государыни императрицы Марии Федоровны о глухонемых за 1903 год. *Вестник Попечительства государыни императрицы Марии Федоровны о глухонемых*. 1903–1904. № 15. С. 240–246.
375. Инструкция для заведывания Одесским городским сиротским домом. Одесса : Славян. тип. Н. Хрисогелос, 1901. 18 с.
376. Исправительный приют в Полтаве. *Детская помощь*. 1892. № 17. С. 577–578.
377. Исправительный приют в Симферополе. *Детская помощь*. 1890. № 12. С. 426.
378. Как призрывать детей? *Вестник благотворительности*. 1897. № 11. С. 15–28. Подпись : Н. Ж. – М. М.
379. Каптерев П. Ф. Исторический очерк учреждений для воспитания детей дошкольного возраста. *Русская школа*. 1896. № 2. С. 12–23 ; № 3. С. 7–29 ; № 4. С. 14–28.
380. Картамышев В. Н. Благотворительность – лучший акт милосердия. *Мирный труд*. 1907. № 4. С. 95–115 ; № 6–7. С. 233–290.

381. Керекеш Э. Э. Детская смертность и возможная борьба с нею. *Земский сборник Черниговской губернии*. 1902. № 10. С. 89–109.
382. Керченское городовое попечительство Мариинского детского приюта Ведомства учреждений Императрицы Марии в 1901 г. *Вестник благотворительности*. 1902. № 10. С. 8–9. Подпись: Г. [Гумберт К].
383. Киевские детские приюты. *Вестник благотворительности*. 1897. № 3. С. 7–8.
384. Киевские карантинные дома Комитета Юго-Западного фронта Всероссийского Земского Союза. *Бюллетень Комитета Юго-Западного фронта ВЗС помощи больным и раненым воинам*. 1916. № 14–15 (1 мая). С. 36–40.
385. Киевский патронат. Общество покровительства лицам, освобождаемым из мест заключения г. Киева. Отчет за 1912 г. Киев : Тип. 1-й Киев. артели печ. дела, 1912. 62 с.
386. Киевское отделение Комитета ея императорского высочества великой княжны Татьяны Николаевны для оказания временной помощи пострадавшим от военных действий / Доклад председателя комиссии по оказанию помощи детям Г. В. Александровского. *Югобеженец*. 1916. № 20 (2 апр.) С. 2–3 ; № 21 (10 апр.). С. 2–3 ; № 22 (27 апр.). С. 2–3 ; № 23 (5 мая). С. 2–3 ; № 34 (13 авг.). С. 2–3 ; № 35 (27 авг.). С. 2–3.
387. Ковалёв И. Детский приют в хуторе Синельникове (к открытию Волчанского 2-го детского приюта в хуторе Синельникове 28 июня с. г.). *Волчанский земский листок*. 1915. № 24. С. 12–13.
388. Комитет Ее Императорского Высочества Великой Княжны Татьяны Николаевны. Деятельность отделений Комитета Ея Императорского Высочества Великой Княжны Татьяны Николаевны. *Призрение и благотворительность в России*. 1916. № 5. Стб. 441–462 ; № 6. Стб. 543–584.
389. Комитет Ее Императорского Высочества Великой Княжны Татьяны Николаевны по оказанию временной помощи пострадавшим от

- военных действий. Т. 2. Личный состав комитета, отделений и денежный отчет по 1 января 1916 г. Петроград : Гос. тип., 1917. 309 с.
390. Константин Карлович Грот. *Вестник благотворительности*. 1897. № 12. С. 12–18.
391. Краткий обзор деятельности Екатеринославских городских участковых попечительств о семьях запасных нижних чинов и ратников ополчения, призванных в войска от 18-го июля 1914 г. по 1-е апреля 1915 г. Екатеринослав : Тип. б. братства Св. Владимира, [1915]. 34 с.
392. Краткий обзор деятельности очага для детей запасных воинов при Собрании Служащих в Кредитных Учреждениях г. Киева с 19 августа 1914 г. по 1 января 1915 года. Киев : Тип. В. П. Бондаренко и П. Ф. Гнездовского, 1915. 8 с.
393. Краткий отчет о деятельности Бердянского городского комитета попечения о беженцах за время с 1 июля 1916 года по 1 января 1917 года. Бердянск : Тип. Ф. Шевченко, 1917. 13 с.
394. Краткий отчет о деятельности Одесского женского благотворительного общества за 1883 год. Одесса : В тип. Алексомати, 1884. 47 с.
395. Краткий отчет о состоянии сиротского приюта М. Р. Гладкова в Одессе за 1881 и 1882 годы. Одесса : Тип. Алексомати, 1883. 11 с.
396. Краткий отчет о состоянии сиротского приюта М. Р. Гладкова в Одессе за 1885 год. Одесса : Тип. Е. Фесенко, 1886. 10 с.
397. Краткий отчет о состоянии Сиротского приюта М. Р. Гладкова, в Одессе за 1896 год. Одесса : Тип. Южно-рус. О-ва Печат. дела, 1897. 24 с.
398. Крупкин А. К вопросу о приходской благотворительности. *Трудовая помощь*. 1911. № 8. С. 275–283.
399. Крупные пожертвования в пользу благотворительных учреждений гор. Харькова. *Вестник благотворительности*. 1897. № 10. С. 74–75.
400. Кукуранов П. С. Призрение вдов и сирот в России. *Трудовая помощь*. 1910. № 6. С. 37–43.

401. Курлов В. Слепые у нас и за границей. *Детская помощь*. 1886. № 9. С. 335–341.
402. Курлов В. Что мы делаем для наших слепых? *Детская помощь*. 1886. № 13. С. 509–516.
403. Лавров В. Участие церковных школ Черниговской епархии в настоящей Отечественной войне. *Вера и жизнь*. 1916. № 11–12. С. 99–105.
404. Левитский В. Роль общества в деле помощи детям защитников родины. *Трудовая помощь*. 1914. № 9. С. 352–364.
405. Летние детские ясли в Ахтырском уезде Харьковской губ., в 1905 году. *Трудовая помощь*. 1907. № 3. С. 400–406.
406. Летопись и труды первого съезда благотворительных учреждений в Москве. *Детская помощь*. 1886. № 8. С. 277–278 ; № 9. С. 317–331 ; № 10. С. 359–369 ; № 11. С. 401–409; № 13. С. 491–501 ; № 14. С. 533–540 ; № 15. С. 567–574 ; № 16. С. 599–603 ; № 17. С. 633–640 ; № 18. С. 663–666 ; № 19. С. 699–701.
407. Летопись пожертвований. *Детская помощь*. 1888. № 9. С. 280.
408. Максимов Е. Историко-статистический очерк благотворительности и общественного призрения в России. *Антология социальной работы* : в 5 т. Москва, 1999. Т. 1. История социальной помощи в России. С. 9–29.
409. Максимов Е. Очерк земской деятельности в области общественного призрения. *Антология социальной работы* : в 5 т. / сост. М. В. Фирсов. Москва : Сварогъ-НВФ СПТ, 1999. Т. 1. История социальной помощи в России. С. 29–43.
410. Максимов Е. Д. Очерк истории развития и современного положения общественного призрения в России. *Общественное и частное призрение в России*. Санкт-Петербург, 1907. С. 1–68.
411. Максимов Е. Д. Очерки частной благотворительности в России. *Трудовая помощь*. 1897. № 1. С. 57–65 ; № 2. С. 148–155 ; 1898. № 3. С. 209–217 ; № 4. С. 346–357 ; № 5. С. 497–515 ; № 8. С. 159–176.

412. Максимов Е. Д. Трудовая помощь в России. *Общественное и частное призрение в России*. Санкт-Петербург, 1907. С. 127–140.
413. Малинин Ф. Н. Исправительные заведения для несовершеннолетних. Харьковский исправительный приют за 1898–1901 гг. *Тюремный вестник*. 1903. № 4. С. 506–517.
414. Мариинское попечительство для призрения слепых, состоящее под Августейшим покровительством государыни Императрицы. *Харьковские епархиальные ведомости*. 1883. № 35. С. 560–562.
415. Матвеев В. Ф. Сборник сведений о призрении бедных в России. *Трудовая помощь*. 1908. № 4. С. 337–344.
416. Матерн Э. Общество покровительства детям в Париже. *Детская помощь*. 1885. № 17. С. 831–834.
417. Местная хроника. Приют для сирот. *Южный край*. 1915. 30 нояб. (№ 13070). С. 3.
418. Местная хроника. Ясли и приют. *Южный край*. 1915. 29 нояб. (№ 13069). С. 6.
419. Минц П. М. Английская система принудительного воспитания. *Журнал Министерства юстиции*. 1897. № 5. С. 199–264 ; № 6. С. 36–86.
420. Михаил. Обиженные дети (из публичных лекций). *Вестник благотворительности*. 1901. № 7–8. С. 33–54 ; № 9. С. 15–33 ; № 10. С. 19–45 ; № 11. С. 17–31.
421. Михаил, иеромонах. Призрение брошенных детей на Руси 200 лет тому назад. *Вестник благотворительности*. 1902. № 4. С. 36–44.
422. Молотов. Берегите детей! *Маленькие одесские новости*. Одесса, 1914. 30 ноябр. (13 дек.). С. 5.
423. Молотов. Столовые для детей *Маленькие одесские новости*. Одесса, 1914. 20 авг. (2 сент). С. 5.
424. Мухин А. О средствах к содержанию Херсонского Перепелицынского приюта. *Херсонские епархиальные ведомости*. 1875. № 6. С. 191–198.

425. Н-авский Т. А. Одесская санаторная колония для туберкулёзных учеников еврейского училища. *Вестник благотворительности*. 1901. № 1. С. 106–110.
426. Некоторые сводные данные о современном положении подкидышей и внебрачных детей в России. *Трудовая помощь*. 1914. № 4. С. 384–391. Подпись: А. К.
427. Некролог. Я. О. Альберт. *Детская помощь*. 1888. № 23. С. 731–732.
428. Несовершеннолетние в возрасте от 10 до 17 лет в 1908 г. Санкт-Петербург : Тип.-лит. Санкт-петербург. тюрьмы, 1910. 75 с.
429. Никитин В. Дети-преступники и их судьба. *Вестник Европы*. 1874. Т. 1. Янв. С. 379–392.
430. Новый приют для детей запасных. *Маленькие одесские новости*. Одесса, 1914. 19 дек. (1 янв. 1915). С. 10.
431. Об ассигновании 4773 руб. из городских сумм Павловскому приюту для призрения младенцев и родильниц, на покрытие дефицита издержек по содержанию городских питомцев. *Ведомости Одесского городского общественного управления*. 1885. 20 ноября. № 85. С. 2.
432. Обзор Волынской губернии за 1902 год. Житомир : Волын. губ. тип., 1903. 89 с., прил.
433. Обзор Волынской губернии за 1903 год. Житомир : Волын. губ. тип., 1904. 79 с., прил.
434. Обзор Волынской губернии за 1904 год. Житомир : Волын. губ. тип., 1905. 73 с., прилож.
435. Обзор деятельности Алексеевского Главного Комитета за десятилетие. 1905–1915 гг. Петроград : Гос. тип., 1915. 167, 84, VIII с.
436. Обзор деятельности Киевского губернского земства за 1904–1917 годы. Ч. 1. Общеземские мероприятия. Київ : Друк. Київ. губ. нар. управы, 1918. 195 с.
437. Обзор деятельности Черниговского губернского земства по общественному призрению от 1865 по 1902 год. *Земский сборник*

Черниговской губернии. 1904. № 8. С. 58–85 ; № 9–10. С. 99–124.
Подпись: N. N.

438. Обзор Подольской губернии за 1885 год. [Каменец-Подольский : Губ. тип., 1886]. 125 с.
439. Обзор Подольской губернии за 1887 год. [Каменец-Подольский : Губ. тип., 1887]. 132 с.
440. Обзор Подольской губернии за 1899 год. [Каменец-Подольский : Губ. тип., 1900]. 252 с., прил.
441. Областной съезд по устройству беженцев. Третий день заседания. *Южный край*. 1915. 2 дек. (№ 13074). С. 5–6.
442. Об обеспечении судьбы детей лиц, погибших в войну с Германией и Австро-Венгрией, и детей погибших офицерских и нижних чинов, а равно приравняемых к ним лиц, служащих в военном и морском ведомствах по воздухоплаванию. *Известия Харьковской городской думы*. 1914. № 9–11. С. 8–10.
443. Об отводе участка близ Тургеневской школы под постройку училища для глухонемых. *Журнал Харьковской городской думы*. 1898. № 19. С. 412–414.
444. Об открытии детского приюта Ведомства учреждений Императрицы Марии в гор. Волчанске. *Вестник благотворительности*. 1902. № 7–8. С. 2–3.
445. Об открытии детского приюта Ведомства учреждений Императрицы Марии в г. Лебедине. *Вестник благотворительности*. 1901. № 12. С. 2.
446. Об открытии детского приюта Ведомства учреждений Императрицы Марии в слободе Павловке, Харьковского уезда. *Вестник благотворительности*. 1902. № 11. С. 4.
447. [Об открытии дневного приюта «Ясли»]. *Харьковские губернские ведомости*. 1889. 28 янв.
448. Об открытии сельского сиротского детского приюта Ведомства учреждений императрицы Марии в м. Шполе, Звенигородского уезда,

- Киевской губ. и местного Шполянского попечительства детского приюта. *Вестник благотворительности*. 1902. № 12. С. 5–6.
449. Общественное призрение. *Отчет Черниговской губернской земской управы за 1904 год*. Чернигов: Тип. губ. земства, 1905. С. 246–252.
450. Общественное призрение. *Отчет Черниговской губернской земской управы за 1913 год*. Чернигов : Тип. губ. земства, 1915. С. 259–269.
451. Общество вспомоществования бедным семействам поляков, пострадавшим от военных действия в Одессе. *Югобеженец*. 1915. № 1. (1 нояб.).
452. Общество подания помощи больным детям в г. Киеве. Отчет за 1894 год. Киев : Тип. С. В. Кульженко, 1895.
453. Общество подания помощи больным детям в г. Киеве. Отчет за 1895 год. Киев : Тип. Петра Барского, 1896. 49 с.
454. Общество подания помощи больным детям в г. Киеве. Отчет за 1903 год. Киев : Тип. Петра Барского, 1904. 37 с.
455. Общество попечение о больных детях в Одессе. *Детская помощь*. 1889. № 17. С. 514 ; № 19. С. 568–569.
456. О введение в действие городского положения. *Земский сборник Черниговской губернии*. 1870. № 8. С. 12–17.
457. Огранович В. Современное положение дела помощи беженцам. *Призрение и благотворительность в России*. 1915. № 8–10. С. 530–557.
458. Одесские детские приюты Ведомства учреждений Императрицы Марии. *Вестник благотворительности*. 1897. № 6. С. 11–13.
459. О замещении сирот в сиротский дом. *Земский сборник Черниговской губернии*. 1870. № 8. С. 117–129.
460. Оказание помощи в г. Феодосии и уезде. *Югобеженец*. 1916. № 11. (20 янв.).
461. О мерах к улучшению системы призрения покидаемых незаконнорожденных детей. *Детская помощь*. 1887. № 23. С. 750–756 ; № 24. С. 786–790. Подпись: Д. К-в.

462. О общественном призрении в России / А. Стог. Санкт-Петербург : Изд. мин-ва полиции, 1818. Ч. 1. О начале устройства и распространения в России общественного призрения и о нынешнем состоянии оною. 4, 114 с.
463. О общественном призрении в России / [А. Стог]. Санкт-Петербург : В морск. тип., 1818. Ч. 2. Свод законов приказов общественного призрения. Отд. 1. XXIX, 159 с.
464. О общественном призрении в России / [А. Стог]. Санкт-Петербург : В морск. тип., 1818. Ч. 2. Законы о приказах общественного призрения, их капиталах, доходах и расходах. Отд. 2. 142 с.
465. О общественном призрении в России / [А. Стог]. Санкт-Петербург: Тип. мед. департ-та, 1827. Ч. 3. Дополнение к своду законов приказов общественного призрения. Отд. 1. 3, 264 с.
466. Определение Святейшего Синода от 1 сентября 1904 г. о призрении осиротевших детей офицеров и нижних чинов, умерших от ран и болезней в войну с Японией. *Вера и разум : известия по Харьковской епархии*. 1904. № 18. С. 861–864.
467. Освящение и открытие детского приюта. *Маленькие одесские новости*. Одесса, 1914. 8 (21 сент.). С. 4–5.
468. Освящение новых зданий Киевского училища для слепых. *Слепец*. 1894. № 1. С. 1–7.
469. Освящение училища глухонемых в г. Харькове. *Церковные ведомости*. 1901. № 35. С. 1265–1266.
470. О сиротах, призреваемых в семействах вне сиротского дома. *Отчет Черниговской губернской земской управы за 1898 год*. Чернигов, 1899. С. 286–287.
471. О современном положении дела призрения бесприютных и покинутых детей в России. *Трудовая помощь*. 1913. № 7. С. 127–153. Подпись: Д-о.
472. Отдел Всероссийского общества попечения о беженцах. *Черниговская земская неделя*. 1915. № 51. С. 8–9.

473. Отдел помощи беженцам. Подотдел яслей. *Бюллетень Комитета Юго-Западного фронта ВЗС помощи больным и раненым воинам*. 1916. № 7 (1 янв.). С. 14–16.
474. Отдел помощи беженцам. Ясли. *Бюллетень Комитета Юго-Западного фронта ВЗС помощи больным и раненым воинам*. 1916. № 8 (15 янв.). С. 18–19.
475. Отдел помощи населению, пострадавшему от войны. Подотдел детской помощи. *Бюллетень Комитета Юго-Западного фронта ВЗС помощи больным и раненым воинам*. 1916. № 14–15 (1 мая). С. 36.
476. Открытие детского приюта, учрежденного в гор. Александровске, Екатеринославской губернии. *Вестник благотворительности*. 1897. № 2. С. 64.
477. Открытие Одесского отделения комитета Е. И. В. Великой княгини Елисаветы Федоровны. *Маленькие одесские новости*. Одесса, 1914. 9 (22) дек. С. 4.
478. Открытие отделения Попечительства в Полтаве. *Слепец*. 1894. № 6. С. 65–67.
479. Открытие сиротского приюта в гор. Бердичеве. *Вестник благотворительности*. 1897. № 11. С. 88–89.
480. Открытие сиротского приюта М. Р. Гладкова в Одессе. *Херсонские епархиальные ведомости : Прибавления*. 1879. № 23. С. 727–742.
481. Открытие училища для слепых девочек в г. Полтаве. *Слепец*. 1895. № 3. С. 28–29.
482. От Романовского комитета. *Югобеженец*. 1916. № 17. (8 марта). С. 1.
483. От Херсонского епархиального попечительства духовного происхождения. *Херсонские епархиальные ведомости*. 1875. № 6. С. 209–218 ; № 7. С. 239–251.
484. Отчёт детской летней колонии для слабых детей за 1911 год. Херсон : Паров. Типо-лит. насл. О. Д. Ходушиной, 1911. 20 с.

485. Отчёт за 1912 год приюта Общества борьбы с нищенством детей г. Харькова. Харьков : Тип. И. Альтмунера, 1913. 16 с.
486. Отчёт Керч-Еникальского Троицкого православного братства. *Детская помощь*. 1888. № 12. С. 356.
487. Отчёт комитета Одесского общества покровительства отбывшим наказания и бесприютным с 30-го октября 1887 г. по 1-е января 1889 года. Одесса : Тип. «Одес. листка», 1889. 16 с.
488. Отчёт комитета Одесского общества попечительства отбывшим наказания и бесприютным, состоящего под Августейшим покровительством Ее Императорского Величества Государыни Императрицы Александры Федоровны. За 1906 год. Одесса : Тип. газ. «Одес. новости», 1907. 31 с.
489. Отчёт Купянского уездного попечительства детских приютов за 1915 год. Купянск : Тип. Печат. труд, быв. В. И. Водопьянова, 1916. 25 с.
490. Отчёт о благотворительных учреждениях Херсонского губернского земства за 1884 год. *Сборник Херсонского земства*. 1885. № 3. С. 201–214.
491. Отчёт о благотворительных учреждениях Херсонского земства за 1880 год. Херсон : Тип. Н. О. Ващенко, [1880]. 23, 17, 3, 33, 3 с.
492. Отчёт общества попечения о сиротах лиц, павших в бою со времени его основания : с 28-го ноября 1914 по 24-е марта 1916 года. Киев : [Б. и.], 1916. 32 с.
493. Отчёт Одесского еврейского сиротского дома за 1880 год. Одесса : Рус. тип. Исаковича, 1881. 24 с.
494. Отчёт Одесского комитета Всероссийского городского союза помощи больным и раненым воинам за 1915 год. *Известия Одесской городской думы*. 1916. № 1–4. С. 200–271.
495. Отчёт Одесского общества для призрения младенцев и родильниц за 1881–82 год. Одесса : Слав. тип., 1882. 46 с.

496. Отчёт Одесского общества для призрения младенцев и родильниц, за 1886 год. Год двадцать второй. Одесса : Слав. тип. Н. Хрисогелос, 1887. 82 с.
497. Отчёт Одесской лечебницы для приходящих и Одесского попечительного комитета о кормилицах и их детях за 1859 год. Одесса : В тип. Нитче, 1860. 19 с.
498. Отчёт о детской летней колонии Одесского общества содействия физическому воспитанию детей на Большом Фонтане с 4 июня по 1 сентября 1895 г. Одесса : Тип. «Одесс. листка», 1895. 59 с.
499. Отчёт о деятельности Александровского отдела Попечительства государыни императрицы Марии Федоровны о глухонемых, состоящего под августейшим покровительством их императорских величеств за 1903 год. Санкт-Петербург : Тип. училища глухонемых, 1904. 43 с.
500. Отчёт о деятельности Высочайше утверждённого Постоянного Бюро съездов, состоящих под покровительством Государя Императора русских исправительных заведений за 1904 год. *Журнал Министерства юстиции*. 1905. № 10. С. 243–253.
501. Отчёт о деятельности дамского попечительства о бедных и больных детях за 1904 г. Одесса : Тип. Печ. дела, 1905. 47 с.
502. Отчёт о деятельности Дамского попечительства о бедных и больных детях Католического прихода за 1909 год. Одесса : Тип. Л. Корнштейна, 1910. 11 с.
503. Отчёт о деятельности дамского попечительства о бедных и больных детях римско-католического прихода при Костёле Успения Пресвятой Девы в Одессе на Екатерининской улице за 1910 г. [Одесса, 1911]. 8 с.
504. Отчёт о деятельности дневного приюта-ясли Херсонского общества содействия физического воспитания детей за 1915 год. Херсон : Тип. С. Н. Ольховича и С. А. Ходушина, 1916. 15 с.

505. Отчёт о деятельности Екатеринославского еврейского сиротского дома имени П. Г. и М. Ю. Карпас за 1915 г. Екатеринослав : Тип. И. Е. Когана, 1916. 68 с.
506. Отчёт о деятельности за 1913 год дневного приюта «Ясли» для малолетних детей работниц, жителей города Харькова, состоящего в заведении Спасо-Преображенского попечительства. *Известия Харьковской городской думы*. 1914. № 4. С. 221–223.
507. Отчёт о деятельности за 1913 год дневного приюта «Ясли» для малолетних детей работниц, жителей города Харькова, состоящего в заведении Спасо-Преображенского попечительства. *Известия Харьковской городской думы*. 1914. № 4. С. 221–223.
508. Отчёт о деятельности комитета общества дневных приютов для детей рабочего класса в четвертый год существования общества : С 10 марта 1878 г. по 10 марта 1879 г. Киев : В ун-кой тип., 1879. 8 с.
509. Отчёт о деятельности общества «Детский городок» Екатеринославской губернии за 1915 год (год первый). Екатеринослав : Тип. Э. Вильтер, 1916. 26 с.
510. Отчёт о деятельности общества попечения о бедных в г. Сумах за 1900 год. Сумы : Тип. И. Ф. Колосовского, 1901. 13 с.
511. Отчёт о деятельности общества пособия бедным на Пересыпи, в г. Одессе за время с 22 ноября 1909 г. по 1 января 1911 г. Одесса : Тип. «Рус. Речи», 1911. 41 с.
512. Отчёт о деятельности общества санаторных колоний и других гигиенодиетических учреждений для лечения и воспитания слабых здоровьем учащихся неимущего еврейского населения гор. Одессы за 1902 год. Одесса : Тип. М. Шпенцера, 1903. 100 с.
513. Отчёт о деятельности Одесского городского попечительства о детских приютах Ведомства учреждений Императрицы Марии за 1903 год. Одесса : Тип. Е. И. Фесенко, 1904. 94 с.

514. Отчёт о деятельности Одесского городского попечительства о детских приютах Ведомства учреждений Императрицы Марии за 1912 год. Одесса : Тип. Вед. Одес. градоначальника, 1914. 96 с.
515. Отчёт о деятельности Одесского городского попечительства о детских приютах Ведомства учреждений Императрицы Марии за 1914 год. Одесса : Тип. Вед. Одес. градоначальника, 1916. 82 с.
516. Отчёт о деятельности Одесского общества для призрения младенцев и родильниц за 1875–76 год : Год двенадцатый. Одесса : Тип. П. Францова, 1876. 15 с.
517. Отчёт о деятельности Одесского общества для призрения младенцев и родильниц за 1881–82 год : Год восемнадцатый. Одесса : Слав. тип., 1882. 46 с.
518. Отчёт о деятельности Одесского общества содействия физическому воспитанию детей за 1896 год. Одесса : Тип. «Печат. дело», 1897. 48 с.
519. Отчёт о деятельности Одесского отделения Галицко-русского благотворительного общества в 1914–1915 г. Одесса : В тип. Епарх. дома, 1915. 13 с.
520. Отчёт о деятельности Одесского отделения Мариинского попечительства для призрения слепых за 1887 год. Одесса : Тип. «Одес. листка», 1888. 16 с.
521. Отчёт о деятельности первой летней колонии для девочек, находящейся под покровительством Комитета Одесского отделения Общества распространения просвещения между евреями в России за 1901 год. Одесса : Тип. Исаковича и Бейленсона, 1902. 22 с.
522. Отчёт о деятельности попечительства о бедных Спасо-Преображенского прихода за 1907 год. *Известия Харьковской городской думы*. 1908. № 5. С. 74–75.
523. Отчёт о деятельности правления общества попечения и бедных и бесприютных еврейских детей г. Одессы в 1901 году. Одесса : Тип. Исакович и Бейленсон, 1902. 65 с.

524. Отчёт о деятельности приюта для призрения покинутых детей Екатеринославского губернского земства за 1915 год. Екатеринослав : Тип. К. А. Андрущенко, 1916. 15 с.
525. Отчёт о деятельности санитарной станции общества попечения о больных детях г. Одессы за летний сезон 1888 года. Одесса : Русс. тип. Исаковича, 1888. 19 с.
526. Отчёт о деятельности состоящего под августейшим покровительством государыни императрицы Мариинского попечительства для призрения слепых с сентября 1882 г. по 1-е января 1884 г. Санкт-Петербург : Тип. В. Кишбаума, 1884. 142 с.
527. Отчёт о деятельности Харьковского отделения Попечительства Государыни Императрицы Марии Федоровны о глухонемых и училища глухонемых в Харькове, состоящего в ведении отделения за 1904 год. Харьков : Тип. «Южного края», 1905. 24 с.
528. Отчёт о деятельности Харьковского отделения Попечительства Государыни Императрицы Марии Федоровны о глухонемых за 1914 год. Училище глухонемых в Харькове (18-й год). Ремесленная школа для глухонемых подростков в с. Кочетке (10-й год) и хутор-школа в Клугиновке (6-й год), состоящие в ведении отделения. Харьков : Тип. «Мирный труд», 1915. 42 с.
529. Отчёт о деятельности Харьковского Прикарпатского комитета за 1915 год. Харьков : Епарх. тип., 1916. 27, 8 с.
530. Отчёт о деятельности Херсонского земства по призрению покинутых детей / сост. М. П. Рашкович. Херсон : Тип. О. Д. Ходушиной, 1890. 72 с.
531. Отчёт о приходе и расходе сумм в 1912 г. по содержанию детского приюта при Черниговском кафедральном соборе. *Вера и жизнь*. 1913. № 18. С. 588–597.
532. Отчёт о состоянии Николаевского детского приюта в г. Херсоне, находящегося в ведении Херсонского губернского попечительства

- детских приютов за 1895 год. Херсон : Тип. Херсон. губ. правл., 1896. 9 с.
533. Отчет о состоянии приюта М. Р. Гладкова в Одессе за 1914 год. Одесса : Тип. Епарх. Дома, 1915. 23 с.
534. Отчёт о состоянии Харьковского епархиального сиротского приюта за 1904 г. *Вера и разум : известия по Харьковской епархии*. 1905. № 20. С. 955–961.
535. Отчет о Съезде деятелей по воспитанию, обучению и призрению глухонемых, состоявшемся в Москве с 27 по 31 декабря 1910 г. *Вестник Попечительства государыни императрицы Марии Федоровны о глухонемых*. 1910–1911. № 5–6. С. 111–120 ; № 7–8. С. 173–205 ; № 10–12. С. 227–287 ; 1911–1912. № 1–2. С. 31 – 47.
536. Отчёт Подольского губернского попечительства детских приютов Ведомства учреждений Императрицы Марии за 1910 год. Каменец-Подольский : Тип. Подол. губ. правл., 1911. 190, 10 с.
537. Отчёт по командировке 1916 года д. с. с. Васьковского : заметки и наблюдения при осмотре некоторых благотворительно-воспитательных заведений и учреждений, получающих пособия из средств Романовского комитета на дело призрения сирот сельского населения и детей нижних чинов, призванных на действительную военную службу, в пределах Владимирской, Воронежской, Екатеринославской и Рязанской губерний. Петроград : Гос. тип., 1916. 51 с.
538. Отчёт попечительного комитета о кормилицах и их детях за 1858 год. Одесса : В тип. Нитче, 1859. 11 с.
539. Отчёт Попечительного Совета Харьковского общества призрения бесприютных малолетних сирот за 1908 год. Харьков : Тип. и лит. Н. В. Петрова, 1909. 124 с.
540. Отчёт Попечительства Императрицы Марии Александровны о слепых за 1893 год. *Слепец*. 1894. № 8. С. 89 – 92.

541. Отчёт правления Одесского женского благотворительного общества, за 1859 год. Одесса : В тип. Л. Нитче, 1860. 28 с.
542. Отчёт правления убежища для детей Одесского мещанского общества за 1909 год. Одесса : Экон. тип., 1910. 16 с.
543. Отчёт правления Херсонского общества исправительных приютов за 1914 год и смета на 1916 год. Херсон: Тип. С. В. Поряденко, 1915. 43 с.
544. Отчёт распорядительного комитета Киевского общества дневных приютов для детей рабочего класса за 1903 год. Киев : Тип. И. И. Чоколова, 1904. 35 с.
545. Отчёт распорядительного комитета Киевского общества дневных приютов для детей рабочего класса за 1904 год. Киев : Тип. С. В. Кульженко, 1905. 15 с.
546. Отчёт Совета Волынского общества исправительных приютов за 1892–1897 гг. Житомир, 1897. 15 с.
547. Отчёт Совета общества попечения о больных детях г. Одессы с 4 октября 1887 года по 1 января 1889 года. Одесса : Тип. А. Шульце, 1889. 25 с.
548. Отчёт состоящего под Высочайшим Его Императорского Величества покровительством Одесского общества воспитательно-исправительных приютов для малолетних преступников за 1910 год и смета на 1911 год. Одесса : Типо-лит. М. Железняк, 1911. 57 с.
549. Отчёт училища глухонемых в Харькове, состоящего под Августейшим покровительством Попечительства Императрицы Марии Фёдоровны о глухонемых за 1901 год. Харьков : Тип. «Юж. края», 1902. 6 с.
550. Отчёт училища глухонемых в Харькове, состоящего под Августейшим покровительством Попечительства Императрицы Марии Фёдоровны о глухонемых за 1902 год. Харьков : Тип. «Юж. края», 1903. 8 с.
551. Отчёт Харьковского общества исправительных приютов за 1872 год. Харьков : Тип. ун-та, 1873. С. 15 с.

552. Отчёт Харьковского отделения Попечительства императрицы Марии Александровны о слепых, состоящего под Августейшим покровительством Ее Императорского Величества Марии Федоровны. За 1912 год. Харьков, 1913. 54 с.
553. Отчёт Херсонского губернского попечительства о состоянии Николаевского детского приюта за 1908 год. Херсон : Тип. П. И. Тритиченко, 1909. 29 с.
554. Отчёт Херсонского губернского попечительства о состоянии Николаевского детского приюта за 1909 год. Херсон : Тип. Губ. правл, 1910. 101 с.
555. Отчёт Черниговской губернской земской управы по общественному призрению за 1869–70 г. Отдел V. По общественному призрению. *Земский сборник Черниговской губернии*. 1870. № 9. С. 141–214.
556. Отчёт Черниговской губернской тюремной инспекции о состоянии Черниговской земледельческо-ремесленной колонии для несовершеннолетних в 1912 г. в связи с историей учреждения колонии. Чернигов, 1913. 81 с.
557. Отчёт Черниговской губернской тюремной инспекции о состоянии Черниговской земледельческо-ремесленной колонии для несовершеннолетних в 1914 году, в связи с вопросом о методах воспитания и исправления порочных детей и подростков. Чернигов : Тип. губ. земства, 1915. VII, 150 с.
558. Очерк деятельности Одесского отделения Комитета ее императорского высочества великой княжны Татьяны Николаевны. *Югобеженец*. 1916. 4 февр. (№ 13). С. 2.
559. Павловский приют в Одессе. *Детская помощь*. 1890. № 3. С. 91–92.
560. Первый съезд деятелей по ведомству попечительства императрицы Марии Александровны о слепых. *Вестник благотворительности*. 1901. № 7–8. С. 119–123. Подпись: К. Г. [Гумберт К.].

561. Переяславский детский приют Ведомства учреждений Императрицы Марии в 1901 г. *Вестник благотворительности*. 1902. № 10. С. 5–7.
Подпись: Г. [Гумберт К.]
562. Петров Г. Русская благотворительность в 1886 г. *Детская помощь*. 1887. № 1. С. 8–15.
563. Петропавловское попечительство о бедных г. Харькова. *Известия Харьковской городской думы*. 1912. № 1. С. 123–125.
564. По вопросу о пособии из сумм земства на содержание частной школы глухонемых в городе Харькове. *Журнал заседаний очередного Черниговского губернского земского собрания 1870 года. Приложение к Земскому сборнику Черниговской губернии*. 1870. № 10. С. 62–65.
565. Под маской благотворительности. *Маленькие одесские новости*. Одесса, 1914. 8 (21) авг. С. 5.
566. Подоба Ф. К вопросу об учреждениях для призрения и воспитания детей. *Трудовая помощь*. 1898. № 9. С. 278–291.
567. Положение о Всероссийском попечительстве, об охране материнства и младенчества. Всероссийское попечительство об охране материнства и младенчества. Санкт-Петербург, 1914. 3 с.
568. Положение о детских приютах. *Детская помощь*. 1886. № 20. С. 729–731 ; 1887. № 2. С. 33–37 ; № 3. С. 65–68 ; № 4. С. 102–106 ; № 5. С. 141–143 ; № 6. С. 169–172 ; № 8. С. 229–232.
569. Помощь беженцам. *Югобеженец*. 1916. № 11 (20 янв.).
570. Помощь детям беженцев. *Югобеженец*. 1916. № 27 (15 июня) ; № 30 (5 июля).
571. Помощь населению, пострадавшему от военных действий. *Трудовая помощь*. 1915. № 2. С. 153–160.
572. Попечительство государыни императрицы Марии Федоровны о глухонемых в 1903 году : Извлечение из отчета за 1903 год. *Вестник Попечительства государыни императрицы Марии Федоровны о*

- глухонемых*. 1903–1904. № 20. С. 339–347 ; № 21. С. 370–380 ; 1904–1905. № 1. С. 2–13.
573. По разным вопросам: Призрение подкинутых детей. *Трудовая помощь*. 1902. № 3. С. 435–449.
574. По России : Новое здание Харьковского училища слепых детей. *Слепец*. 1894. № 1. С. 11.
575. По России : Отчеты Каменец-Подольского, Самарского, Костромского, Черниговского, Харьковского и Пермского отделений попечительства за 1893 г. *Слепец*. 1894. № 4. С. 46–48.
576. Постановления Одесской городской думы. *Известия Одесской городской думы*. 1914. № 13–14. С. 1137–1148.
577. Правила для сиротского приюта Харьковского епархиального ведомства. *Вера и разум : листок для Харьковской епархии*. 1898. № 5. Прилож. С. 1–8.
578. Правила приема в сиротский дом Херсонского губернского земства. *Систематический свод постановлений Херсонского губернского земского собрания 1865–1888 гг.* Одесса : Тип. «Одес. Новостей», 1888. С. 143–144.
579. Предложение Одесского городского головы Б. А. Пеликана об обеспечении семейств нижних чинов, призванных на действительную службу при мобилизации и других мероприятий в связи с объявлением войны. *Известия Одесской городской думы*. Одесса, 1914. № 13–14. С. 1177–1179.
580. Призрение глухонемых в России. *Вестник благотворительности*. 1899. № 3. С. 64–68. Подпись: И. М. [И. Мердер].
581. Призрение подкидышей в Херсонском земстве. *Трудовая помощь*. 1899. № 8. С. 274–278. Подпись: В. Г.
582. Призрение семейств запасных и ратников, призванных на службу. *Трудовая помощь*. 1914. № 7. С. 118–138.

583. Приложения к журналам Черниговского губернского земского собрания [экстренного] 1890 года. Приложение № 16. Об устройстве исправительного приюта для несовершеннолетних преступников. *Земский сборник Черниговской губернии*. 1891. № 2–3. С. 80–103.
584. Приют для малолетних преступников в Симферополе. *Детская помощь*. 1888. № 2. С. 38.
585. Приют общества борьбы с нищенством детей г. Харькова : (Краткие извлечения из отчета о деятельности общества за 1910 г.). *Известия Харьковской городской думы*. 1912. № 3–4. С. 707–709.
586. Проект объединения благотворительности в г. Харькове. *Трудовая помощь*. 1907. № 7. С. 241–248.
587. Протоколы общих собраний членов общества попечения о больных детях г. Одессы за 1890 год. Одесса : Тип. Штаба Одес. воен. округа, 1891. 17 с.
588. Разные известия : Киев. Киевское училище слепых детей. *Слепец*. 1894. № 6. С. 70–71 ; № 7. С. 82–83.
589. Разные известия : Киев [Училище слепых]. *Слепец*. 1890. № 3. С. 30.
590. Ревякин В. Летние колонии для бедных больных детей за границей и у нас. *Вестник воспитания*. 1892. № 2. С. 107–120.
591. Роговский С. Общество вспомоществования бедным в гор. Кременчуге. *Вестник благотворительности*. 1897. № 12. С. 75–76.
592. Российское общество защиты женщин в 1914 году : (Год пятнадцатый). Петроград : Тип. И. П. Зандман, 1915. 158 с.
593. Российское общество защиты женщин и война. *Призрение и благотворительность*. 1914. № 8–10. Стб. 973–980.
594. Сафонова Е. А. О школе-санатории в г. Евпатории. *Вестник Попечительства государыни императрицы Марии Федоровны о глухонемых*. 1910–1911. № 5–6. С. 143–146.
595. Сведения о числе беженцев в империи на 1-е мая 1916 г. *Югобеженец*. 1916. 5 июля (№ 30). С. 3.

596. Селиванов А. Ф. Воспитательные, сиропитательные и сиротские дома, приюты для подкидышей и приюты для малолетних. *Общественное и частное призрение в России*. Санкт-Петербург, 1907. С. 185–214.
597. Селиванов А. Второй отчёт по осмотру детских приютов Ведомства учреждений Императрицы Марии. *Вестник благотворительности*. 1899. № 7–8. С. 7–15.
598. Селиванов А. Житомирская детская санатория. *Вестник благотворительности*. 1898. № 8. С. 82–83.
599. Селиванов А. Н. А. Терещенко. *Вестник благотворительности*. 1899. № 12. С. 106–108.
600. Селиванов А. Одесское общество покровительства отбывшим наказание и бесприютным. *Вестник благотворительности*. 1899. № 2. С. 85–88.
601. Селиванов А. Отчёт по осмотру детских приютов в 1898 г. *Вестник благотворительности*. 1899. № 4. С. 9–15.
602. Селиванов А. Ф. Отчёт по осмотру детских приютов в 1900 г. *Вестник благотворительности*. 1901. № 2. С. 13–20.
603. Селиванов А. Ф. Современное положение русской благотворительности. *Труды первого съезда русских деятелей по общественному и частному призрению 8–13 марта 1910 г.* Санкт-Петербург : Тип. И. В. Леонтьева, 1910. Ч. 2. С. 375–388.
604. Селиванов А. Ф. Учреждения по призрению детей : (Воспитательные дома, ясли и приюты). *Энциклопедия семейного воспитания и обучения*. Санкт-Петербург, 1900. Вып. 29. С. 1–32.
605. Симферопольское общество исправительных приютов. *Детская помощь*. 1888. № 3. С. 95–96.
606. Сиротский дом. *Отчет Черниговской губернской земской управы за 1898 год*. Чернигов, 1899. С. 249–285.
607. Сиротский дом Одесского женского Благотворительного общества : (письмо к Л. К.). *Одесский вестник*. 1840. 20 апр. (№ 31–32). С. 123–125.

608. Сиротский приют, учреждаемый духовенством Харьковской епархии. *Церковные ведомости : Прибавления*. 1898. № 14–15. С. 574–575.
609. Систематический свод постановлений Екатеринославского губернского земского собрания, 1866–1913 гг. / сост. под. ред. П. К. Соколова. Екатеринослав : Тип. губ. зем-ва, 1914. Т. 1. 1866–1889 гг. 1176 с.
610. Систематический свод постановлений Екатеринославского губернского земского собрания. 1866–1913 гг. / сост. под. ред. П. К. Соколова. Екатеринослав : Тип. губ. зем-ва, 1914. Вып.2. Ч. 2. 1890–1913 гг. 1212 с.
611. Смета прихода и расхода Одесского отделения Попечительства государыни императрицы Марии Федоровны о глухонемых на содержание училища для глухонемых с 1 января по 1 сентября 1904 года. *Вестник Попечительства государыни императрицы Марии Федоровны о глухонемых*. 1903–1904. № 14. С. 220–224.
612. Смирнова М. Благотворительная помощь детям в Англии (по Лаллеману). *Детская помощь*. 1887. № 14. С. 448–452 ; № 17. С. 554–557.
613. Смирнов С. Заметки по поводу первого съезда Московских благотворительных учреждений, призревающих детей. *Детская помощь*. 1886. № 15. С. 586–593.
614. Снегирёв Л. Детская помощь в Германии. *Детская помощь*. 1885. № 4. С. 233–241, № 8. С. 457–462.
615. Современное обозрение. *Вестник благотворительности*. 1901. № 7–8. С. 110.
616. Список детей, потерявших родителей и находящихся на призрении в Полтавском и Куземинском приютах Бюро Южнорусской переселенческой организации. *Югобеженец*. 1916. № 10 (12 янв.).
617. Список детей приюта «Югобеженец» в гор. Екатеринославе. *Югобеженец*. 1916. № 11 (20 янв.).

618. Список лиц, получающих пособие от Волчанского уездного попечительства детских приютов на содержание детей-сирот на дому на 1-е января 1915 года. *Волчанский земский листок*. 1915. № 13–14. С. 27–28.
619. Список сирот, находившихся в приюте для детей беженцев Волынского общества борьбы с детской смертностью в г. Житомире. *Югобеженец*. 1916. № 10 (12 янв.).
620. Список членов подготовительных и исполнительных комиссий, избранных Харьковской городской думой по 10 января 1912 года. Харьков, 1912. 25 с.
621. Томановская Л. Валентин Гаюи и его деятельность. *Детская помощь*. 1890. № 8. С. 262–267.
622. Труды первого съезда русских деятелей по общественному и частному призрению, 8–13 марта 1910 г. Санкт-Петербург : Тип. И. В. Леонтьева, 1910. IV, 229, 637 с.
623. Труды Пятого съезда представителей, состоящих под покровительством Его Императорского Величества Государя Императора русских исправительных заведений для малолетних. (Москва, изд. К. В. Рукавишникова, 1900 г.). *Журнал Министерства юстиции*. 1901. № 4. С. 354–363. Подпись: Д. Д. [Дриль Д. А.].
624. Труды съезда по общественному призрению, созванного Министерством внутренних дел, 11–16 мая 1914 г. : в 2 т. Петроград : Тип. В. Безобразов и К, 1914. Т. 1. Доклады и журналы заседаний. XXX, 743 с. ; Т. 2. Материалы. II, 538 с.
625. 1902 год. Отчет общества лечебниц для хронически больных детей в г. Киеве. Киев : Тип. С. В. Кульженко, 1903. 60 с.
626. Уманец С. И. Призрение глухонемых. *Общественное и частное призрение в России*. Санкт-Петербург, 1907. С. 84–100.
627. Устав дамского общества пособия бедным немцам католикам г. Одессы. Одесса : Тип. Л. Нитче, 1907. 9 с.

628. Устав для Херсонского Перепелицынского приюта : [утв. 5 августа 1874 г.]. *Херсонские епархиальные ведомости*. 1875. № 4. С. 111–115.
629. Устав Киевского общества дневных приютов для детей рабочего класса. Киев : Тип. И. И. Чоколова, 1904. 15 с.
630. Устав Немецкого благотворительного общества в Одессе. Одесса : Тип. Л. Нитче, 1874. 8 с.
631. Устав общества подания помощи больным детям в г. Киеве. Киев : Тип. С. В. Кульженко, 1893. 13 с.
632. Устав общества попечения о больных детях г. Одессы. Одесса : [Б. и., 1887]. 16 с.
633. Устав общества «Ясли» в г. Харькове. Харьков : Т-во «Печ. С. П. Яковлева», 1902. 16 с.
634. Устав Одесского воспитательно-ремесленного приюта для несовершеннолетних женского пола. Одесса : Тип. «Полез» Я. В. Гринзафта, [1906]. 10 с.
635. Устав Одесского общества для призрения младенцев и родильниц. Одесса : Тип. П. Францова, 1873. 17 с.
636. Устав Одесского общества для призрения младенцев и родильниц. Одесса : Тип. «Одес. вестника», 1885. 15 с.
637. Устав Одесского общества для призрения младенцев и родильниц. Одесса : «Славянская» тип. Е. Хрисогелос, 1917. 15 с.
638. Устав Одесского общества патроната над несовершеннолетними. Одесса : «Славянская» тип. Е. Хрисогелос, 1914. 25 с.
639. Устав Одесского Еврейского Сиротского Дома. Одесса : Рус. тип., 1880. 9 с.
640. Устав Перепелицынского приюта Херсонской епархии. Одесса : Слав. Тип. Н. Хрисогелос, 1899. 10 с.
641. Устав попечительного комитета о кормилицах и их детях. Одесса: В тип. Л. Нитче, 1858. 14 с.

642. Устав Приходского Благотворительного общества при Римско-Католической церкви в Одессе и правила для детской столовой. Одесса : Тип. Печат. дела, 1899. 17 с.
643. Устав сиротского дома в селении Гросс-Либенталь, Одесского уезда, Херсонской губернии. Одесса : Тип. Л. Нитче, 1897. 3 с.
644. Устав убежища для детей Одесского мещанского общества. Одесса : Тип. Р. Гелертера, 1884. 8 с.
645. Устав убежища для малолетних сирот-детей Харьковских ремесленников при Богадельне Ремесленного общества. Харьков: Б. и., 1903. 7 с.
646. Устав Харьковского общества содействия физического воспитания детей и попечения о них. Харьков : Тип. «Южного края», 1900. 31 с.
647. Устав Херсонского общества содействия физическому воспитанию детей. Херсон : Тип. губ. правл., 1897. 14 с.
648. Утверждение проекта ремесленной школы при доме Фабра в Симферополе. *Детская помощь*. 1890. № 13. С. 465.
649. Филантроп [Максимов Е. Д.] Вопросы общественной помощи в земской и городской жизни. *Вестник благотворительности*. 1898. № 12. С. 87–99.
650. Филонов В. Краткий обзор деятельности Дмитриевского попечительства за 1910 год. *Известия Харьковской городской думы*. 1911. № 12. С. 110–112.
651. Фирсов В. О призрении глухонемых в России. *Вестник благотворительности*. 1898. № 10. С. 36–45.
652. Френкель В. Задачи благотворительности в России. *Вестник благотворительности*. 1899. № 7–8. С. 62–78.
653. Харьковское губернское попечительство детских приютов в 1900 г. *Вестник благотворительности*. 1901. № 11. С. 15–16. Подпись: Г. К. [Гумберт К.].

654. Харьковское общество физического воспитания и защиты детей : (Краткое извлечение из отчета общества за 1910–1911 год). *Известия Харьковской городской думы*. 1912. № 3–4. С. 698–699.
655. Харьковское отделение Мариинского Попечительства для призрения слепых за 1888 г. *Харьковский календарь на 1890 год*. Харьков, 1890. С. 262–263.
656. Харьковское отделение попечительства о глухонемых : (Извлечение из отчета о деятельности отделения за 1911 год). *Известия Харьковской городской думы*. 1912. № 3–4. С. 704–707.
657. Харьковское училище для глухонемых. *Церковные ведомости : Прибавления*. 1899. № 31. С. 1236–1237.
658. Хроника. *Известия Харьковской городской думы*. 1908. № 1. С. 151.
659. Хроника земских повинностей и учреждений общественного призрения Волынской губернии. Житомир : Электротип. т-ва Н. А. Бродович, 1910. 25 с.
660. Хроника иностранной благотворительности : Английское общество для защиты детей от жестокого обращения. *Вестник благотворительности*. 1897. № 4. С. 70–72.
661. Хроника иностранной благотворительности : Женевский конгресс о покровительстве детям. *Вестник благотворительности*. 1897. № 1. С. 58–59.
662. Хроника иностранной благотворительности : Чествование друга детей сенатора доктора Расселя. *Вестник благотворительности*. 1897. № 6. С. 62–63.
663. Хроника : К десятилетию попечительства о глухонемых. *Вестник Попечительства государыни императрицы Марии Федоровны о глухонемых*. 1910–1911. № 5–6. С. 170–171.
664. Хроника русских благотворительных учреждений : Приюты и сиротские дома. *Вестник благотворительности*. 1899. № 3. С. 103.

665. Хроника русской благотворительности. *Вестник благотворительности*. 1902. № 12. С. 71.
666. Хроника русской благотворительности. *Детская помощь*. 1886. № 13. С. 524.
667. Хроника русской благотворительности. *Детская помощь*. 1893. № 24. С. 746.
668. Хроника русской благотворительности. Одесское отделение попечительства императрицы Марии Александровны о слепых. *Детская помощь*. 1893. № 9. С. 259.
669. Хроника русской благотворительности. Черниговское отделение Мариинского попечительства о слепых. *Детская помощь*. 1893. № 2. С. 55–59.
670. Хроника земских повинностей и учреждений общественного призрения Волынской губернии. Житомир : Электро-тип. Н. А. Бродович, 1910. 25 с.
671. Церковно-приходская школа для глухонемых детей в с. Максимовичах, Киевской губернии. *Вестник благотворительности*. 1899. № 1. С. 93–95.
672. Церковно-приходское попечительство Благовещенской церкви. *Утро*. 1907. 23 марта (№ 101).
673. Чемена М. Слово на освящении храма в Сиротском приюте Гладкова в Одессе, сказанное при открытии приюта. *Херсонские епархиальные ведомости. Прибавления*. 1879. № 23. С. 743–749.
674. Черниговский воспитательный дом семьдесят лет назад : отрывок из воспоминаний В. М. Л. *Киевская старина*. 1896. Т. 6, № 11. С. 46–47.
675. Черниговское губернское попечительство детских приютов Ведомства учреждений Императрицы Марии в 1900 г. *Вестник благотворительности*. 1902. № 3. С. 11–12. Подпись: Г. К. [Гумберт К.].
676. Шенгелидзе В. В. Характеристика яслей в России. *Общественное и частное призрение в России*. Санкт-Петербург, 1907. С. 215–226.

677. Шингарев А. И. Ясли – приюты для детей в деревнях. *Вестник благотворительности*. 1902. № 5–6. С. 6–17.
678. Школа-приют при Дмитриевском попечительстве о бедных. *Известия Харьковской городской думы*. 1912. № 1. С. 122.
679. Шумигорский Е. С. От редакции. *Вестник благотворительности*. 1897. № 1. С. 1–26.
680. Экзамен в Одесском училище слепых. *Слепец*. 1895. № 9. С. 105–106.
681. Южная мысль : ежеднев. газета. Одесса, 1914. 30 июля. С. 3 ; 14 авг. С. 4 ; 20 окт. С. 4 ; 1 дек. С. 3.
682. Яблоков Н. В. Призрение детей в воспитательных домах. *Трудовая помощь*. 1901. № 3. С. 294–323 ; № 4. С. 417–442 ; № 6. С. 1–17.
683. Яковлев С. Съезд беженцев в Харькове. *Южный край*. 1915. 29 нояб. (№ 13069). С. 7.
684. Ясли-приюты в Екатеринославской губернии в 1905 г. *Трудовая помощь*. 1907. № 8. С. 395.
685. Ясли-приюты в Лебединском уезде, Харьковской губернии, в 1905 г. *Трудовая помощь*. 1907. № 8. С. 393–394.
686. Ясли-приюты в Старобельском уезде, Харьковской губернии, в 1908 году. *Трудовая помощь*. 1909. № 6. С. 85–89.
687. Ясли-приюты в Харьковской губернии за 1904 год. Приложение к «Врачебной хронике» Харьковской губернии. Харьков : Тип. «Печат. дело», 1905. IV, 165 с.
688. Ясли-приюты в Харьковской губернии в 1905–1906 гг. Приложение к «Врачебной хронике» Харьковской губернии. Харьков : Тип. «Печат. дело», 1907. VII, 199 с.
689. Ясли-приюты, организованные летом 1908 г. в Купянском и Лебединском уездах, Харьковской губернии. *Трудовая помощь*. 1909. № 8. С. 317–321.

2.3. Статистичні видання

690. Адрес-календарь Одесского градоначальства на 1901 год. Одесса : Тип. штаба Одесс. округа, 1900. V, 153, 348, 152 с.
691. Адрес-календарь Одесского градоначальства на 1915 год. [Одесса] : Изд. Вед-тей Одес. градонач-ва, 1915. 491, LXI с.
692. Адрес-календарь Одесского градоначальства на 1917 год. Одесса : Изд. Вед-тей Одес. градонач-ва, 1917. 132, CLXVII, 60 с.
693. Адрес-календарь и справочная книжка Полтавской губернии на 1904 год / Изд. Полт. Губ. стат. комитета. Полтава, 1904. 49, 133 с.
694. Адрес-календарь чинов всех ведомств, служащих в Волынской губернии. [Житомир, Начало XX в.]. 70 с.
695. Аленицин В. Д. Статистика слепых в России по переписи 1886 г. / разраб. ред. Центр. стат. ком. В. Аленициным и А. Сырневым. Санкт-Петербург : [Т-во Печатня С. П. Яковлева], 1888. IV, 36, 223, [6] с., [3] л. к. : табл.
696. Благотворительная Россия. История государственной, общественной и частной благотворительности в России : в 2 т. / под. ред. П. И. Лыкошина. Санкт-Петербург : Изд. О. Ф. Имеретинской и П. И. Лыкошина, 1901. Т. 1. ч. 1: Благотворительность государственная. 1901. 330, [4] с., [5] л. портр. ; ч. 2: Благотворительность государственная. 1901 (обл. 1902). 264 с. URL: <https://dlib.rsl.ru/viewer/01003963895#?page=1> (дата обращения: 15.07.2018).
697. Благотворительность в России. Составлено по Высочайшему повелению Собственной Его Императорского Величества Канцеляриею по учреждениям Императрицы Марии : в 2 т. Санкт-Петербург: [Тип.-лит. Ныркина, 1907]. Т. 1. [Обзор состояния общественного призрения и благотворительности]. 959 с. ; Т. 2. Ч. 1–2. Список благотворительных учреждений. 871 с.
698. Благотворительные учреждения России. Санкт-Петербург : Тип. учил. глухонемых, 1912. [2], 257, 124 с., 25 л. ил.

699. Благотворительные учреждения Российской империи. Составлено по Высочайшему повелению Собственною Его Императорского Величества Канцеляриею по учреждениям императрицы Марии : в 3 т. Санкт-Петербург : Тип. СПб. акц. общ. печ. дела в России Е. Евдокимова, 1900. Т. 1. 360 с. ; Т. 2. 1980 с. ; Т. 3. 428 с.
700. Благотворительность / сост. А. С. Бориневич. *Одесса, 1794–1894* / Издание городского общественного управления к столетию города. Одесса, 1895. С. 705–780.
701. Весь Харьков : Справочная книга на 1916 год. Харьков : Тип. Печатник, 1916. 104 с., 1240 стб. (разд. паг.)
702. Памятная книжка Волынской губернии на 1914 год. [Житомир, 1913]. 548 с.
703. Памятная книжка Керчь-Еникальского градоначальства / изд. Керч. стат. комитета. Керчь : Тип. Х. Н. Лаго, 1914. 14, XXX, 128, XXI, V, 131 с.
704. Памятная книжка Киевской губернии на 1914 год. Киев : Тип. губ. Правл., 1914. 295 с.
705. Подольская губерния. Опыт географическо-статистического описания В. К. Гульдмана. Каменец-Подольский : Тип. Подол. губ. правл., 1889. 414, 64, 26 с.
706. Призрение детства. Сведения по общественной и частной благотворительности в России и за границею : в 3 т. Санкт-Петербург : Тип. Дома призрения малолетних бедных. Т. 1. 1887. X, VI, 207 с. ; Т. 2. 1887. XVI, 430 с. ; Т. 3. 1888. VIII, 270 с.
707. Сборник сведений о благотворительности в России. С краткими очерками благотворительных учреждений в Санкт-Петербурге и Москве / сост. по данным собранным в 1896 г. Санкт-Петербург : Тип. М. Д. Ломковского, 1899. 1207, 9 с.
708. Сборник сведений по общественной благотворительности в России : в 7 т. / разраб. П. П. Семёновым, И. Е. Андриевским, П. В. Охочинским.

Санкт-Петербург : Изд. Человеколюбивого о-ва, 1880–1886. Т. 1 : Сведения о благотворительных учреждениях Петербурга: [Ч. 1.] : Приходские благотворительные общества / Разраб. П. П. Семеновым и Е. А. Андреевским по сведениям, собранным для Комиссии Человеколюбивого общества Центральным статистическим комитетом; Ч. 2 : О благотворительно-воспитательных заведениях / Разраб. П. В. Охочинским под набл. П. П. Семенова по сведениям, собранным для Комиссии Человеколюбивого общества Центральным статистическим комитетом; Ч. 3: Богадельни, приюты для падших женщин и дешевые квартиры / Разраб. П.В. Охочинским под набл. П. П. Семенова по сведениям, собранным для Комиссии Человеколюбивого общества Центральным статистическим комитетом. 1880. 506 с. ; Т. 2 : Статистические сведения по общественному призрению Москвы, собранные для Совета Человеколюбивого общества Центральным статистическим комитетом: Приюты и школы для детей. Богадельни. Бесплатные и дешевые квартиры. Приходские благотворительные общества / Разраб. П. В. Охочинским. 1883. 206 с. ; Т. 3 : Ч. 1 : Статистические сведения по общественному призрению в губерниях и уездах России. 1884. 385 с. ; Т. 4 : Благотворительность в России: Библиографический указатель книг и статей на русском языке, вышедших в России в период царствования имп. Александра II с присоединением Каталога Библиотеки Человеколюбивого общества / Сост. В.И. Межов. 1883. 396 с. ; Т. 5 : Исправительные заведения для нравственно испорченных детей: Исследования Скобеева, фон дер Ховена, Раг-Петроцкого. 1884. 280 с. ; Т. 6: Призрение малолетних: 1. Призрение малолетних в России ; 2. Призрение малолетних в других государствах. 1885. 327 с. ; Т. 7 : Призрение новорожденных детей и их матерей. Призрение слепых. Призрение глухонемых. Призрение идиотических, слабоумных и отсталых детей. Призрение калек и эпилептиков. Детские больницы и места отдохновения

выздоровливающих и слабосильных детей. Патронатство над детьми, освобожденными из мест заключения и исправительных колоний. 1886. 516 с.

709. Сборник статистических сведений о заведениях закрытого призрения детей, в том числе сирот сельского населения / сост. Канцелярией Совета Министров по Романовскому комитету. Петроград : Гос. тип., 1916. XVI, 10, 368 с.
710. Сельские детские приюты Ведомства учреждений императрицы Марии. Петроград : Гос. тип., 1915. 144, [2] с., [1] л. портр.
711. Справочная книга : Весь Екатеринослав. 1915 / изд. Л. И. Сатановского. XVII год изд. Екатеринослав, 1915. VIII, 316, X с.
712. Справочник об организациях и учреждениях, оказывающих помощь беженцам : сост. по 1 мая 1916 года / Издание особого отдела Комитета Ея Императорского Высочества Великой Княжны Татьяны Николаевны по регистрации беженцев. Петроград : Гос. тип., 1916. Вып. 2. Ч. 1–2. VIII, 642 с.

3. Література

3.1. Бібліографічні покажчики

713. Кравченко О. В. Історія благодійності на Харківщині (до 350-річчя м. Харкова) : Ч. 1. Бібліогр. покажч. / уклад. О. В. Кравченко. Харків : Харківський приватний музей міської садиби, 2005. 280 с.
714. Промисловець, благодійник, меценат : До 175-річчя від дня народження І. Г. Харитоненка : бібліогр. покажч. / упоряд. Л. А. Покидченко, О. К. Линник. Суми : Державна обласна універсальна наукова бібліотека, 1997. 24, [2] с. : іл.

3.2. Монографії, лекції, промови, рецензії, нариси

715. Альбицкий Е., Ширген А. Исправительно-воспитательные заведения для несовершеннолетних преступников и детей, заброшенных в связи с

- законодательством о принудительном воспитании. Саратов : Тип. губ. земства, 1893. IX, 302 с.
716. Антонов Е. В. О пользе исправительных приютов и убежищ для малолетних преступников и освобождаемых из мест заключения. Москва : Тип. Игнацуса, 1879. 71 с.
717. Апарина И. И., Попов В. П. Государственное и частное призрение детей в дореволюционной России. Москва : Перспектива-НТЦ «Развитие», 2000. 95 с.
718. Багалеи Д. И., Миллер Д. И. История города Харькова за 250 лет его существования (с 1655-го по 1905-й год): ист. моногр. : в 2 т. Репринт. изд. Харьков [Б. и.], 1993. Т. 2. XIX – начало XX века. 982 с.
719. Бари Э. Я. О детских приютах : исторический очерк, составленный директором Детского приюта княгини Белосельской-Белозерской доктором Эдуардом Бари. Санкт-Петербург : Тип. имп. акад. наук, 1889. 4, II, 58 с.
720. Беспризорные / сост. О. В. Кайданова. Москва : Изд-во Долой неграмотность, 1926. 64 с.
721. Благотворительные заведения коммерции советника и потомственного почетного гражданина Михаила Парфеньевича Дегтерева, сооруженные в городе Киеве на завещанные им на сооружение и содержание средства. 1900–1902 гг. Богадельни на 500 человек и два приюта на 100 и 60 детей. Киев : Тип. Я. К. Бенцияновского, 1902. 22 л.
722. Благотворительные учреждения Императорского Человеколюбивого общества в Киеве, Одессе и Алушке. [Б. м. : Гос. тип., начало XX в.]. 13 с.
723. Благотворительные учреждения коммерции советника, потомственного и почётного гражданина г. Киева Михаила Парфеньевича Дегтерева и приют потомственной почетной гражданки Елизаветы Ивановны Дегтеревой за десятилетие 1902–1912 гг. Киев : Тип.-лит. насл. Круглянского, 1913. 2, 276 с.

724. Бобровников В. Г. Благотворительность и призрение в России : монография. Волгоград : Политехник, 2000. 206 с.
725. Богданов-Березовский М. Положение глухонемых в России. С обзором современного состояния вопроса о восстановлении слуха у глухонемых. Санкт-Петербург : Изд. Попеч-ва Гос-ни Имп. Марии Федоровны о глухонемых, 1901. 293 с.
726. Ван-Путерен М. Д. Исторический обзор призрения внебрачных детей и подкидышей и настоящее положение этого дела в России и других странах. Санкт-Петербург : Тип. Киршбаума, 1910. IV, 670, 86 с.
727. Ван-Путерен М. Д. Краткий очерк развития детских лечебных колоний. Санкт-Петербург : Тип. П. П. Сойкина, 1896. 26 с.
728. Ван-Путерен М. Д. Призрение бесприютных детей и подкидышей уездными земствами. Санкт-Петербург : Тип. М-ва вн. дел, 1895. 44 с.
729. Василенко В. Н. Церкви немецких колоний Одесского водворения (XIX – начало XX вв.) / Одесское этнологическое отделение Института искусствоведения, фольклористики и этнологии им. М. Ф. Рыльского НАН Украины ; ред. А. А. Пригарин. Одесса, 2003. 52 с.
730. Васильєв В. В. Посібник з історії соціальної роботи на Катеринославщині. Дніпропетровськ : РВВ ДНУ, 2007. 100 с.
731. Веселовский Б. Б. История земства за сорок лет : в 4 т. Санкт-Петербург : Изд-во О. Н. Поповой, 1909. Т. 1. С. 741 с. URL: <https://www.runivers.ru/lib/book19747/592788/> (дата обращения: 14.07.2018).
732. Витте Г. Г. IV Международный конгресс по вопросам общественного и частного призрения в Милане (1906 год). Санкт-Петербург : Тип. М-ва внутренних дел, 1906. 25 с.
733. Вольман И. С. Опекa и попечительство. Санкт-Петербург : Тип. Труд, 1903. 172 с.
734. Галицко-русские беженцы в Одессе в 1915–16 г. / сост. председатель Одесского отделения Галицко-Русского Благотворительного общества,

- ординарный профессор Императорского Новороссийского университета П. Е. Казанский. Одесса : Печ. в тип. епарх. дома, 1916. 50 с.
735. Ганзен П. Общественная самопомощь в Дании, Норвегии и Швеции. Санкт-Петербург : Тип. М-ва внутренних дел, 1898. 2, II, 246 с.
736. Гартманн. Глухонемота и воспитание глухонемых / пер. М. А. Фронштейна. Москва : Тип. Моск. Телеграф, 192 с.
737. Гернет М. Н. Социально-правовая охрана детства за границей и в России. Москва : Право и жизнь, 1924. 68 с.
738. Гиляровский В. А. Война и вопросы призрения мирного времени. Москва : Тип. Штаба Моск. воен. Округа, 1915. 13 с.
739. Глазырина О. В. Педагогические основы организации В. Ф. Одоевским детских приютов в России в первой половине XIX в. : монография. Таганрог : А. Н. Ступин, 2013. 103 с.
740. Голикова С. В. Дашкевич Л. А. Призрение детей на Урале в XVIII – начале XX в. : институциональный и социокультурный аспекты. Екатеринбург : РИО УрО РАН, 2013. 436 с.
741. Горонович И. И. Об исправительных заведениях для преступных и порочных детей : очерк / изд. Херсон. губ. зем. управы. Херсон : Тип. О. Д. Ходушиной, 1893. 42 с.
742. Горячев М. Д. Просветительская и благотворительная деятельность земских учреждений в России. Самара: Самарский университет, 2004. 191 с.
743. Гребцова И. С., Гребцов В. В. Становление государственного попечительства и общественной благотворительности в Одессе в конце XVIII – 60-е гг. XIX ст. : (В аспекте проблемы : центр – регион). Одесса : Астропринт, 2006. 320 с.
744. Гребцова И. С., Накаева С. А. Очерки развития женского благотворительного движения на юге Российской империи (первая половина XIX в.). Одесса : Астропринт, 2007. 279 с.

745. Григорьев Д. Н. Востребованные временем : Династия Харитоненко. Сумы : Ас – Медиа, 2003. 72 с.
746. Гузенко Ю. І. Становлення і діяльність громадських благодійних об'єднань на Півдні України в другій половині ХІХ – на початку ХХ ст. (на матеріалах Херсонської губернії). Миколаїв : Іліон, 2006. 232 с.
747. Детские приюты Ведомства учреждений Императрицы Марии (1839–1889 гг.) : К пятидесятилетию со времени издания Положения о детских приютах 27 декабря 1839 года. Санкт-Петербург : [Тип. Шредера], 1889. 391 с.
748. Детские приюты в России. Санкт-Петербург : Тип. К. Крайя, 1848. 4, 99 с.
749. Доброгаева Л. П. Летние сельские ясли Всероссийского попечительства об охране материнства и младенчества за 1916 год. Петроград : Гос. тип., 1917. 73 с.
750. Дризо Л. Летние колонии в Европе и других частях света : очерк развития первой летней колонии в Одессе (к 10-летию её существования) и отчёты о деятельности женской летней колонии, находящейся под покровительством комитета Одесского отделения общества распространения просвещения между евреями в России за 1902 год. Одесса : Тип. Торг. Дома Г. М. Левинсон, 1903. 116 с.
751. Дриль Д. А. Малолетние преступники : этюд по вопросам о человеческой преступности, её факторах и средствах борьбы с ней. Москва : Тип. А. И. Мамонтова и К., 1888. Вып. 2, ч. 1. XII, 255 с.
752. Дуплий Е. В. Деятельность приказов общественного призрения в России (1775–1864 гг.). Москва, 2005. 104 с.
753. Дуплий Е. В. Приказы общественного призрения в России: правовые, организационные и финансово-экономические основы деятельности (1775–1864 гг.). Москва, 2005. 124 с.

754. Духовенство Одессы, 1794–1925 / автор-составитель В. А. Михальченко. Одесса : Изд. Музея «Христианская Одесса», 2012. 559 с.
755. Еврейская старина в Одессе : худож.-публ. сб. / автор идеи и составитель Давид Константиновский. Одесса : Студия «Негоциант», 2001. 48 с.
756. Жванко Л. Біженці Першої світової війни: український вимір (1914–1918 рр.) : монографія. Харків : Віровець А. П. ; «Апостроф», 2012. 568 с.
757. Жеденов Н. Общественное призрение детей на началах самостоятельного их существования в связи с вопросом о сельскохозяйственном и кустарном образовании. 2-е изд., доп. Саратов: Тип.-лит. Н. П. Штерцер и К°, 1894. 24 с.
758. Загоровский А. И. О внебрачных детях по новому закону (3 июня 1902 г.) в связи с постановлениями о них западноевропейских гражданских кодексов. Одесса : Экон. тип., 1903. 85 с.
759. Звенигородский С. Л. Призрение покинутых детей в Харьковской губернии. 1867 – 1909 гг. Харьков : Тип. Печат. дело, 1912. 55 с.
760. Из прошлого немецких колоний на Юге Украины / А. И. Красюк, Г. Ф. Кязимова, И. П. Серов, Э. Г. Плесская-Зебольд. Одесса, 1994. 53 с.
761. Исправительные заведения для несовершеннолетних. Россия и Финляндия : сведения, сообщенные по вопросному листку Высочайше учрежденной комиссии для устройства конгресса. Санкт-Петербург : [Б. и.], 1890. [2], 42 с.
762. Исторический очерк деятельности Херсонского губернского земства за 1865–1899 гг. Херсон : Паров. типо-лит. О. Д. Ходушиной, 1905. 299 с.
763. История Полтавского земства. Дореформенный период и введение земских учреждений / сост. Ф. А. Щербина. Полтава : Тип. И. Фришберг, 1914. Вып. 1. 2, VI, 240 с.
764. Каменский П. В. О Городском Благотворительном Совете по призрению детей. Харьков, [1907]. 16 с.

765. Карацуба И. В., Мельникова О. Б. Рецензия на кн.: Д. Л. Рэнсел. Матери нищеты. Брошенные дети в России (1988). Москва : Научная цифровая библиотека. URL:
http://portalus.ru/modules/love/rus_readme.php?subaction=showfull&id=1447535580&archive=&start_from=&ucat=& (дата обращения: 09.02.2018).
766. Ковальченко И. Д. Методы исторического исследования. 2-е изд., доп. Москва : Наука, 2003. 486 с.
767. Коротнев А. Д. Малолетние и несовершеннолетние преступники : краткий ист.-юрид. очерк. Санкт-Петербург : Тип. Труд, 1903. 113 с.
768. Кравченко О. Опіка над дітьми в Україні наприкінці XVIII – на початку XX ст. : монографія. Харків : ФОП Панов А. М., 2019. 430 с.
769. Краткий очерк возникновения и деятельности благотворительных учреждений Харьковской губернии, составлен по распоряжению начальника Харьковской губернии Н. П. Савицким и П. А. Евстратовым. Харьков : Тип. губ. правл., 1896. 191 с.
770. Краткий очерк двадцатилетней деятельности Херсонских земских учреждений / докл. Ф. П. Никитина. [Херсон : Тип. Н. О. Ващенко, 1885]. 23 с.
771. Малишев О. О. Міські сирітські суди в Україні: історико-правове дослідження / НАН України ; Ін-т держави і права ім. В. М. Корецького. Київ, 2013. 352 с.
772. Михайлов А. Наши дети : очерки. Изд. 2-е. Санкт-Петербург : Тип. С. Добродеева, 1883. 444 с.
773. Мозговой В. Г. Общественная и частная благотворительность в Киевской губернии: (благотворительные учреждения, богадельни и больницы). Киев : В тип. губ. правл., 1885. 91 с.
774. Мушинский К. А. Устройство общественного призрения в России. Санкт-Петербург : Тип. М-ва внутр. дел, 1862. 56 с.
775. Немцы Причерноморья : каталог / сост. И. М. Озерянская, Л. Г. Эзау. Одесса : Астропринт, 2003. 120 с.

776. Обреимов В. И. Краткий исторический очерк Полтавской ремесленно-земледельческой колонии. Полтава : Тип.-лит. Губ. правл., 1899. 23 с.
777. Павлова И. П. Социальное попечение в России в годы первой мировой войны. Красноярск : Красноярский гос. аграр. ун-т, 2003. 152 с.
778. Пилявский В. Здания, сооружения, памятники Одессы и их зодчие : справочник. Одесса : Optimum, 2010. 276 с.
779. Погребинский М. Г. Попечение о глухонемых : речь, читанная в годичном собрании общества одесских врачей 21 ноября вице-председателем общества М. Г. Погребинским. Одесса : Тип. Одес. новостей, 1898. 10 с.
780. Рудий Н. Я. Інститут опіки і піклування в Україні: історико-правове дослідження : монографія. Львів : Львівський державний університет внутрішніх справ, 2012. 216 с.
781. Рукавишников К. В. Труды Высочайше разрешённого первого съезда представителей русских исправительных заведений для малолетних. Москва : Тип. А. И. Мамонтова и К°, 1882. 249, 176 с.
782. Рукавишников К. В. Труды Высочайше разрешённого второго съезда представителей русских исправительных заведений для малолетних. Москва : Тип. В. Ф. Рихтера, 1885. 217, 181 с.
783. Сельские детские приюты Ведомства учреждений Императрицы Марии. Петроград : Изд. Романов. комитета, 1915. 144 с.
784. Симферопольский детский приют имени графини А. М. Адлерберг: (к шестидесятилетию его существования) : крат. ист. очерк / сост. А. И. Маркевич. Симферополь : Тавр. губ. тип., 1915. 2, 71 с.
785. Скребицкий А. И. Воспитание и образование слепых и их призрение на Западе. Санкт-Петербург : Тип. М. М. Стасюлевича, 1903. 1024 с.
786. Скребицкий А. И. Обзор результатов деятельности Попечительства слепых в России за четырнадцать лет на основании его отчётов, с 1881 г. по 1894 г. (включительно) : речь, произнесённая 2-го января 1896 г. доктором А. И. Скребицким на 2-м Съезде представителей

профессионального и технического образования в Москве. Москва : Ун-кая тип., 1897. 29 с.

787. Соколов А. Р. Благотворительность в России как механизм взаимодействия общества и государства (начало XVIII – конец XIX вв.). Санкт-Петербург : Лики России, 2006. 648 с.
788. Спира Ф. О. 1864–1914 : Историческая записка о деятельности общества для призрения младенцев и родильниц за пятидесятилетие его существования. Одесса : Тип. Хрисогелос, 1915. 14 с.
789. Ступак Ф. Я. Благодійність та суспільна опіка в Україні (кінець XVIII – початок XX ст.). Київ : Ін-т історії України, 2009. 271 с.
790. Ступак Ф. Я. Прикази громадської опіки в Україні. Київ : НМУ, 2002. 87 с.
791. Таганцев Н. С. Уголовное право (Общая часть). Ч. 2. По изданию 1902 года. URL: <http://www.allpravo.ru/library/doc101p/instrum106/> (дата обращения 13.07.2018).
792. Тальберг Д. Исправительные приюты и колонии в России. Санкт-Петербург : Тип. В. С. Балашова, 1882. 63 с.
793. Тебиев Б. К., Коркищенко О. А. Государство, общество и «трудные дети» в досоветской России: государственно-правовая мысль, социальная политика и общественно-благотворительная деятельность по предупреждению преступности и безнадзорности несовершеннолетних в России XVIII – начало XX в. Москва : МПА-Пресс, 2005. 139 с.
794. Термен С. Э. Призрение несчастнорожденных в России. Санкт-Петербург : Ю. Мансфельд, 1912. VIII, 245 с.
795. Троицкий И. В. К вопросу о призрении подкидышей. [Київ] : Тип. ун-та св. Владимира В.И. Завадзкого, [1891]. 24 с.
796. Ульянова Г. Н. Благотворительность в Российской империи, XIX – начало XX века. Москва : Наука, 2005. 403 с.

797. Фигнер В. Н. После Шлиссельбурга. Москва : Директ-Медиа, 2016. 660 с. URL:
https://books.google.com.ua/books?id=3dahDAAAQBAJ&printsec=frontcover&dq=inauthor:%22%D0%A4%D0%B8%D0%B3%D0%BD%D0%B5%D1%80+%D0%92.+%D0%9D.%22&hl=uk&sa=X&ved=0ahUKEwjV9_SJht3cAhUBKpoKHaJ5AowQuwUINDAB#v=onepage&q&f=false (дата обращения 18.07.2018).
798. Фомін В. В. Діяльність закладів суспільної опіки дітей та молоді в Україні: історія, теорія, досвід. Дніпро : Середняк Т. К., 2017. 340 с.
799. Черниговский детский приют Ведомства учреждений императрицы Марии Фёдоровны с 1842 по 1902 г. / сост. А. Ефимов. Чернигов : Тип. губ. правл., 1902. 108 с.
800. Шванебах Х. Х. Ведомство учреждений императрицы Марии и его учреждения в Царском Селе и Царскосельском уезде. Исторический очерк. Санкт-Петербург, 1911. 76 с.
801. Шведов А. Краткая историческая записка о развитии благотворительного общества со времени его возникновения до 1885 г. Одесса : Тип.-лит. Е. Фесенко, 1885. 26 с.
802. Шимановский М. В. Очерк возникновения исправительно-воспитательных заведений для малолетних преступников в России : речь товарища председателя М. В. Шимановского, прочитанная в годичном собрании юридического общества при Новороссийском университете. Одесса : Тип. П. А. Зеленого, 1884. 33 с.
803. Шимановский М. В. Патронат в России : публичная лекция, читанная 18-го апреля 1888 года, в Биржевом зале, в пользу Одесского общества исправительных приютов и Одесского общества покровительства отбывшим наказание и бесприютным М. В. Шимановским. Одесса : Тип. Одес. Вестника, 1888. 71 с.

804. Шингарёв А. И. Ясли приюты для детей в деревнях во время летней рабочей поры / О-во русс. врачей в память Н. И. Пирогова. 6 изд. Москва : Комис. по распр. гигиен. знаний в народе, 1913. 32 с., ил.
805. Шкарин А. Н. Устройство и содержание в деревне летнего приюта-яслей: краткое руководство для желающих устроить в деревне ясли. Санкт-Петербург : Канц. по упр. всеми дет. приютами ВУИМ, 1907. 2, 24 с.
806. Шпак В. Реабілітаційна діяльність зарубіжних і вітчизняних виправно-виховних закладів у ХІХ – на початку ХХ ст. Полтава : АСМІ, 2005. 336 с.
807. Юстус И. В., Янина М. А. Система и деятельность учреждений по призрению детей в конце ХІХ – начале ХХ веков : отечественный и зарубежный опыт. Ульяновск : Изд-во УлГТУ, 2006. 92 с.
808. Яблоков Н. В. Призрение детей в воспитательных домах. Санкт-Петербург : Гос. тип., 1901. 1, 71 с.
809. Яковлів А. І. Український кодекс 1743 року «Права, по которым судится малороссийский народ»: його історія, джерела та систематичний виклад змісту. Мюнхен : Заграва, 1949. 210 с.

3.3. Періодика

810. Азарова Е. Правовое положение детей одиноких матерей в царской России. *Социальное обеспечение*. 1974. № 4. С. 28–29.
811. Азизбаева Р. Государственное призрение детей в России ХVІІІ века. *ЧЕЛО: Альманах*. 2002. № 2 (24). С. 73–75.
812. Александрова В. Московский воспитательный дом [для подкидышей и беспризорных детей, ХVІІІ – начало ХХ вв.]. *Народное образование*. 1990. № 12. С. 130–131.
813. Алещенко І. О. Становлення інституту опіки і піклування над неповнолітніми дітьми в Україні (кінець ХVІІІ – ХІХ ст., за матеріалами сирітських судів та дворянських опік Сумщини). *Держава і право. Юридичні і політичні науки: збірник наук. праць*. 2008. Вип. 42. С. 152–157.

814. Аніщенко О. Фахова підготовка дівчат у дитячих притулках (1839–1911). *Шлях освіти*. 2000. № 1. С. 40–42.
815. Бабинская С. П. Детские воспитательные учреждения в деревнях России конца XIX и начала XX вв. *Ученые записки Московского областного педагогического института им. Н. К. Крупской : сб. ст. аспирантов*. 1964. Т. 145, вып. 10. С. 281–297.
816. Баздирева Е. М. Роль приватної ініціативи жіноцтва у справі суспільного виховання дітей (за матеріалами Катеринославської губернії початку XX ст.). *Грані*. 2010. № 4 (72). С. 9–13.
817. Белобородова Н. Л. Московский воспитательный дом и его роль в истории здравоохранения России. *Советское здравоохранение*. 1984. № 7. С. 58–61.
818. Бердова О. В. Благотворительность и детское попечение в Костромской губернии в XIX – начале XX вв. *Благотворительность в России : Исторические и социально-экономические исследования*. 2002. Санкт-Петербург, 2003. С. 193–205.
819. Бобкова О. М. Организация и деятельность сиротского дома тайного советника Фабра (1864–1920 гг.). *Культура народов Причерноморья*. 2006. № 85. С. 100–105.
820. Бобровников В. Г. Воспитательные дома России (1763–1917 гг.). *Клио*. 2004. № 1. С. 114–119.
821. Борун Е. Н. Социально-карикативная деятельность православных монастырей на территории Беларуси во второй четверти XIX – начале XX вв. *Веснік Брэсцкага універсітэта*. Серыя 2, Гісторыя. Эканоміка. Права. 2013. № 1. С. 65–76.
822. Булгакова Л. А. Участие России в международных конгрессах по призрению и благотворительности. *Благотворительность в истории России : Новые документы и исследования*. Санкт-Петербург, 2008. С. 343–368.

823. Волькович А. Ю. Общество попечения о бедных и больных детях : от идеи к организации (1870–1900 гг.). *Клио*. 2009. № 2. С. 54–57.
824. Гветадзе І. Г. Благодійна діяльність іноземців Одесі (друга половина ХІХ – початок ХХ ст.). *Історичні і політологічні дослідження*. 2010. № 3–4 (45–46). С. 135–140.
825. Гветадзе І. Г. Організація і діяльність німецьких благодійних товариств на Півдні України (ХІХ – початок ХХ ст.). *Історичні і політологічні дослідження*. 2011. № 1–2 (47–48). С. 211–216.
826. Гоголина Т. А. Благотворительная деятельность графов Толстых (по материалам рукописного фонда ОГНБ им. М. Горького). *Страницы истории благотворительности в Одессе : к 100-летию вступления графа М. М. Толстого в должность попечителя Одесской городской публичной библиотеки* : материалы конф., 4 дек. 1997 г. Одесса, 2000. С. 52–61.
827. Голубочка І. Становлення інститутів опіки та виховання дітей-сиріт в Україні. *Гуманітарний вісник ДВНЗ «Переяслав-Хмельницький державний педагогічний університет імені Григорія Сковороди»*: збірник наук. праць. 2012. Вип. 25. С. 25–29.
828. Гужва О., Кравченко О. Ясла-притулки як форма опіки над дітьми в Україні (друга половина ХІХ – початок ХХ ст.). *Волинські історичні записки: збірник наукових праць*. Житомир, 2010. Т. 5. С. 6–12.
829. Гузенко Ю. І. Діяльність Олексіївського Головного Комітету з догляду дітей осіб, що загинули на війні з Японією. *Наукові праці Чорноморського державного ун-ту імені Петра Могили*. 2005. Т. 37, вип. 24. С. 19–23.
830. Даниленко Л. А., Шудрик І. О. Підприємницька та добродійна діяльність династії Харитоненків : (До 180-річчя від дня народження засновника династії – І. Г. Харитоненка). *Науково-теоретичні здобутки Слобідської України: філософія, релігія, культура*. Харків, 2000. № 4. С. 176–182.

831. Джумига Є. Ю. Умови життя дітей в Одесі під час Першої світової війни (липень 1914 – лютий 1917 рр.). *Проблеми історії України XIX – початку XX ст.* 2011. Вип. 19. С. 369–380.
832. Донік О. М. Громадська благодійність в Україні в роки Першої світової війни. *Проблеми історії України XIX – початку XX ст.* 2005. Вип. 9. С. 61–86.
833. Донік О. М. Діяльність громадських організацій і товариств у справі допомоги військовим та цивільному населенню в Україні у роки Першої світової війни (1914–1918 рр.). *Проблеми історії України XIX – початку XX ст.* 2002. Вип. 4. С. 155–182.
834. Егизарьянц М. Н. Социальное призрение детей-сирот на Кубани (конец XVIII – начало XX вв.). *Вестник Адыгейского государственного университета*. Сер. 3: Педагогика и психология. 2010. № 3. С. 36–41.
URL: <http://cyberleninka.ru/article/n/sotsialnoe-prizrenie-detey-sirot-na-kubani-konets-hviii-nachalo-hh-vv> (дата обращения: 16.08.2015).
835. Загребельна Н. І. Провідні гуманітарні організації в Україні у період Першої світової війни: створення, структура, соціальна база, джерела фінансування. *Проблеми історії України XIX – початку XX ст.* 2003. Вип. 6. С. 255–269.
836. Загребельна Н. І. Роль Комітету її імператорської величності Великої Княжни Тетяни Миколаївни в організації надання тимчасової допомоги постраждалим від воєнних дій у роки Першої світової війни. *Проблеми історії України XIX – початку XX ст.* 2005. Вип. 9. С. 87–91.
837. Зиновьева С. Н. Романовский комитет и призрение детей-сирот. *Общество и власть : материалы Всерос. научной конференции*. Санкт-Петербург, 2004. С. 49–54.
838. Караваева Е. В. Призрение сирот при монастырях и женских общинах в последней четверти XIX – начале XX в. (на примере Томской епархии). *Известия Алтайского государственного университета*. 2010. № 4-3

- (68). С. 95–100. URL: <http://izvestia.asu.ru/2010/4-3/hist/18.ru.html> (дата обращения: 02.10.2016).
839. Кацнельбоген А. Г. А. Н. Толиверова и её журнал «На помощь матерям». *Вопросы охраны материнства и детства*. 1978. Т. 23. № 11. С. 83–86.
840. Кравченко Е. В. Государственное и общественное призрение детей-сирот в годы Первой мировой войны. *Россия в годы Первой мировой войны, 1914–1918* : материалы международной науч. конф., 30 сентября – 3 октября 2014 г. Москва, 2014. С. 270–276.
841. Кравченко Е. В. «Друг бедных и несчастных»: общественная и благотворительная деятельность Владислава Андреевича Франковского. *Мозырищина: люди, события, время* : материалы Междунар. науч.-практ. конф., 23–24 мая 2014 г. Мозырь, 2014. С. 52–57.
842. Кравченко Е. В. Источники по истории призрения детей в XIX – начале XX вв. в архивах Украины. *Актуальные проблемы источниковедения* : материалы международной научно-практ. конф. к 135-летию со дня рождения В. И. Пичеты, Минск–Витебск, 9–11 октября 2013 г. Витебск, 2013. С. 197–200.
843. Кравченко Е. В. Общества помощи больным детям: опыт благотворительной деятельности. *Журнал «Ежегодная богословская конференция Православного Свято-Тихоновского гуманитарного университета»* : сборник научных трудов. Москва, 2014. № 24. С. 160–162.
844. Кравченко Е. В. Общество и война: организация помощи семьям запасных в 1914 г. (на примере г. Одессы). *Первая мировая война : взгляд спустя столетие. 1914 год : от мира к войне* : материалы IV международной научно-практ. конф., 27–28 ноября 2014 г. Москва, 2015. С. 317–325.
845. Кравченко Е. В. Опекa над сиротами в Российской империи в XIX – начале XX вв. *Вісник Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна*. Серія: Право. 2013. № 1077, вип. 15. С. 223–226.

846. Кравченко Е. Письма детей-беженцев Первой мировой войны как исторический источник. *Актуальные проблемы источниковедения : материалы III международной научно-практ. конф., 8–9 октября 2015 г.* Витебск, 2015. С. 265–268.
847. Кравченко Е. В. Повседневная жизнь детей-беженцев в приютских учреждениях. *Первая мировая война и судьбы народов Российской империи (1914–1918 гг.) : сборник статей международной науч. конф., посвященной 100-летию со дня начала Первой мировой войны.* Могилёв, 2015. С. 70–73.
848. Кравченко Е. В. Призрение детей-беженцев в годы Первой мировой войны. *Великая война : Последние годы империи : материалы XX Царскосел. науч. конф.* Санкт-Петербург, 2014. С. 288–300.
849. Кравченко Е. В. Роль женщин-благотворительниц в организации призрения детей на Украине в XIX – начале XX века. *Женщины и мужчины в контексте исторических перемен : материалы Пятой международной науч. конф. РАИЖИ и ИЭА РАН, 4–7 октября 2012 г., Тверь ; Москва, 2012. Т. 1. С. 112–114.*
850. Кравченко Е. В. Условия жизни воспитанников провинциальных сиротских приютов в XIX в. *Повседневность российской провинции XIX – XX вв. : материалы Всерос. науч. конф., 5–6 ноября 2013 г. : в 2 ч.* Пермь, 2013. Ч. 1. С. 283–288.
851. Кравченко О. В. Благодійна діяльність православних монастирів Харківської єпархії (II пол. XIX – поч. XX століття). *Збірник наукових праць. Харківського національного педагогічного університету ім. Г. С. Сковороди.* Серія : Історія та географія. 2002. Вип. 9. С. 124–130.
852. Кравченко О. В. Благодійні установи для дітей у Харкові (друга половина XIX – початок XX ст.). *Збірник наукових праць Харківського національного педагогічного університету ім. Г. С. Сковороди.* Серія : Історія та географія. Харків, 2006. Вип. 21–22. С. 20–25.

853. Кравченко О. В. Виховні та сирітські будинки Приказів громадської опіки в Україні (XIX – початок XX ст.). *Гуржіївські історичні читання*. Черкаси, 2011. Вип. 4. С. 153–155.
854. Кравченко О. В. Владислав Франковський – почесний громадянин Харкова, лікар і філантроп. *Видатні поляки Харківщини*: матеріали Міжнародного наук. симпозіуму, 7 груд. 2011 р. Харків, 2012. С. 119–133.
855. Кравченко О. В. Внесок Д. І. Багалія у вивчення історії благодійності на Харківщині. *Багаліївські читання в НУА* : програма і матеріали VI Багаліїв. читань. Харків, 5 листопада 2004 р. Харків, 2004. Ч. 6 : Історія Харківщини у працях і оцінках Д. І. Багалія. С. 43–46.
856. Кравченко О. Дитячий сирітський притулок ім. М. Р. Гладкова в Одесі (1879–1918 рр.). *Київська старовина*. 2012. № 5–6. С. 96–104.
857. Кравченко О. В. Дитячі літні та лікувальні колонії в Україні (1880-і рр. – початок XX ст.). *Вісник Національного технічного університету «Харківський політехнічний інститут»*. Збірник наукових праць. Тематичний випуск «Актуальні проблеми історії України». 2012. № 24. С. 26–35.
858. Кравченко О. В. Дитячі притулки Відомства установ імператриці Марії в Україні. *Вісник Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна*. Серія : «Історія». 2010. № 908. Вип. 42. С. 103–113.
859. Кравченко О. В. Добродійна Рада в Харкові (початок XX ст.). *Наукові записки : збірник праць молодих вчених та аспірантів Інституту української археографії та джерелознавства ім. М. С. Грушевського НАН України*. Київ, 2009. Т. 19, кн. 2, ч. 1. С. 252–260.
860. Кравченко О. Добродійні товариства опіки дітей в Одесі (друга половина XIX – початок XX ст.). *Скарбниця української культури* : збірник наукових праць. Чернігів, 2007. Вип. 8. С. 119–123.
861. Кравченко О. В. Добродійність і створення училищ для глухонімих дітей в Україні (XIX – початок XX ст.). *Науковий вісник Миколаївського*

- національного університету імені В. О. Сухомлинського. *Збірник наукових праць*. Миколаїв, 2012. Вип. 3.33: Історичні науки. С. 89–96.
862. Кравченко О. В. Доброчинність та опіка над дітьми на Катеринославщині у ХІХ – на початку ХХ ст. *Наукові праці історичного факультету Запорізького національного університету*. 2014. Вип. 38. С. 64–72.
863. Кравченко О. В. Земські сирітські будинки в Україні (друга половина ХІХ – початок ХХ ст.) *Вісник Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна*. Серія : Історія України. Українознавство : історичні та філософські науки. 2013. № 1088. Вип. 17. С. 58–64.
864. Кравченко О. Історичний досвід соціально-доброчинної діяльності органів місцевого самоврядування в Україні. *Аспекти самоврядування*. 2006. № 5. С. 44–46.
865. Кравченко О. В. Історія благодійності в Україні : плани семінар. занять і метод. матеріали до вивчення спец. курсу. Харків : УкрДАЗТ, 2005. 46 с.
866. Кравченко О. В. Комплексний підхід до вивчення джерел у спецкурсі «Історія благодійності в Україні». *Шляхи і засоби адаптації вищої освіти до вимог Болонського процесу: науково-методичний аспект : наук.-метод. конф. кафедр академії, 7–9 груд. 2005 р. : тези доп.* Харків, 2005. С. 21–23.
867. Кравченко О. В. Одеське жіноче благодійне товариство та опіка над дітьми-сиротами у ХІХ ст. *Гендерна політика міст : історія і сучасність*: матеріали ІІІ міжнародної науково-практ. конф., 23–25 жовтня 2013 р. Харків, 2013. С. 124–126.
868. Кравченко О. В. Олексіївський Головний комітет: допомога дітям-сиротам на початку ХХ ст. *Гуржіївські історичні читання*. Черкаси, 2013. Вип. 6. С. 156–158.
869. Кравченко О. В. Опіка над глухоніми дітьми в Україні у ХІХ ст. *Аркасівські читання : матеріали ІІ міжнародної наук.-практ. конф. (27–28 квітня 2012 р.)*. Миколаїв, 2012. С. 181–183.

870. Кравченко О. Опіка над дітьми в Україні у XIX – на початку XX ст.: вплив європейських традицій. *Człowiek wobec problemów XIX i XX wieku*. Тогуń, 2011. S. 65–80.
871. Кравченко О. Опіка над дітьми на Чернігівщині у XIX – на початку XX ст. *Ніжинська старовина*. Київ, 2013. Вип. 16 (19). С. 62–73.
872. Кравченко О. В. Опіка над дітьми у діяльності доброчинних товариств в Україні (XIX – початок XX ст.). *Сучасна україністика: наукові парадигми мови, історії, філософії* : збірник статей III міжнародної наук. конф., 17–19 травня 2012 р. Харків, 2012. С. 79–85.
873. Кравченко О. В. Опіка над сиротами сільського населення: практика діяльності Романовського комітету в українських губерніях (1913–1917 рр.). *Молодий вчений : науковий журнал*. 2019. № 6 (70). С. 251–256.
874. Кравченко О. В. Опіка над сліпими дітьми в Україні (друга половина XIX – початок XX ст.). *Збірник наукових праць Харківського національного педагогічного університету імені Г. С. Сковороди*. Серія : Історія та географія. Харків, 2012. Вип. 44. С. 50–55.
875. Кравченко О. В. Організація дитячих притулків церковнопарафіяльними опікунствами та православними братствами в Україні (друга половина XIX – початок XX ст.). *Церква-наука-суспільство: питання взаємодії* : матеріали Десятої міжнародної наук. конф., 30 травня – 1 червня 2012 р. Київ, 2012. С. 102–104.
876. Кравченко О. Організація опіки над дітьми-біженцями : документальні джерела з фондів Російського державного військово-історичного архіву. *Вісник Київського національного університету імені Тараса Шевченка*. Серія : Історія. 2014. № 3 (121). С. 15–17.
877. Кравченко О. Організація та діяльність притулків для дітей-біженців в Україні у роки Першої світової війни. *1915 рік: війна, провінція, людина: українсько-польські акценти*: матеріали міжнародного наук. симпозіуму, 17 квітня 2015 р. Харків, 2016. С. 172–182.

878. Кравченко О. В. Особистість в історії доброчинності або чиї імена носили дитячі притулки в Україні у XIX – на початку XX ст. *Наддніпрянська Україна: історичні процеси, події, постаті : збірник наукових праць*. Дніпропетровськ, 2013. Вип. 11. С. 178–188.
879. Кравченко О. В. Підкидьки чи знайди? : Державна та суспільна опіка над незаконнонародженими в Україні наприкінці XVIII – на початку XX ст. *Вісник Національного технічного університету «Харківський політехнічний інститут»*. Збірник наукових праць. Серія: «Актуальні проблеми історії України». Харків, 2014. № 25 (1068). С. 62–69.
880. Кравченко О. В. Роль Православної Церкви в організації опіки над дітьми-сиротами в Україні у XIX – на початку XX ст. *Зародження та розвиток українського цивілізаційного простору: проблеми національного державотворення, духовної та культурної самобутності українського народу : збірник матеріалів міжнародної наук.-практ. конф. 11–12 листопада 2011 р.*). Ужгород, 2012. С. 110–116.
881. Кравченко О. В. Створення та діяльність відділень опікунства Марії Федорівни над глухонімими в Україні наприкінці XIX – на початку XX ст. *Гуржіївські історичні читання*. Черкаси, 2012. Вип. 5. С. 169–172.
882. Кравченко О. В. Створення та діяльність дитячих ясел-притулків в Україні (друга половина XIX – початок XX ст.). *Матеріали III Волинської міжнародної історико-краєзнавчої конференції, 12–13 листопада 2010 р.* Житомир, 2010. С. 52–54.
883. Кравченко О. В. Сучасна українська історіографія історії благодійності дорадянського періоду. *Матеріали міжвузівської науково-методичної конференції «Сучасна україністика: проблеми мови, історії та народознавства» : збірник статей*. Харків, 2005. С. 326–332.
884. Кравченко О. В. Товариства виправних притулків для неповнолітніх в Україні (друга половина XIX – початок XX ст.). *Вісник Національного технічного університету «Харківський політехнічний інститут»*.

- Збірник наукових праць. Тематичний випуск «Актуальні проблеми історії України». Харків : НТУ «ХПІ», 2011. № 37. С. 29–38.
885. Кравченко О. В. Товариства опіки над дітьми на півдні України (друга половина XIX – початок XX ст.). *Записки історичного факультету. 23 випуск : наук.-істор. видання / Колектив авторів*. Одеса : Одеський національний університет імені І. І. Мечникова. 2012. С. 137–158.
886. Кравченко О. В. Товариства фізичного виховання та захисту дітей в Україні (кінець XIX – початок XX ст.). *Гуржіївські історичні читання*. Черкаси, 2014. Вип. 7. С. 118–121.
887. Кравченко О. В. Харківське товариство благодіяння: до 200-річчя від дня заснування. URL: http://korolenko.kharkov.com/virtual_vistavki/dobrosinnist/index.html (дата звернення: 15.07.2018).
888. Кривоносов А. Н. Исторический опыт борьбы с беспризорностью. *Государство и право*. 2003. № 7. С. 92–98.
889. Кусок Т. Благодійна діяльність Києво-Печерської лаври. *Православний вісник*. 2000. № 1. С. 93–96.
890. Кухер К., Щербинин П. Особенности призрения детей-сирот в Тамбовской губернии в XIX – начале XX века сквозь призму общественной и частной благотворительности. *Вестник Тамбовского университета. Серия : Гуманитарные науки*. 2017. Т. 22. № 6 (170). С. 179–189. URL: https://elibrary.ru/download/elibrary_30587371_66911599.pdf DOI: 10.20310/1810-0201-2017-22-6(170)-179-189 (дата обращения: 15.04.2018).
891. Лобанова Н. Благодійна діяльність сестер Києво-Покровського жіночого монастиря. *Український історичний збірник*. 2004. Вип. 7. С. 178–200.
892. Лобко Н. В. З історії діяльності дитячих ясел на Сумщині (початок XX ст.). *Сумська старовина*. 2011. № 35. С. 131–136.

893. Лубенская Л., Гиммельфарб М. Летние сельские ясли в дореволюционной России. *Летние сельские ясли на Украине*. Харьков, 1925. С. 24–29.
894. Матвеева Н. Л. Из истории благотворительности в России. Романовский комитет в годы Первой мировой войны. *Клио*. 2005. № 3. С. 168–172.
895. Махорін Г. Л. Діяльність Волинського приказу громадської опіки. *Вісник Академії праці і соціальних відносин Федерації профспілок України*. 2003. № 5 (24). С. 178–184.
896. Махорін Г. Л. Сирітський будинок і дитячі притулки м. Житомира наприкінці XIX – на початку XX ст. *Наукові записки Вінницького держ. пед. ун-ту імені Михайла Коцюбинського: зб. наук. праць* : Історія. Вінниця, 2003. Вип. 6. С. 36–40.
897. Маштакова В. О. Історія соціального виховання на Слобожанщині (XIX – початок XX ст.). *Вісник Луганського національного університету ім. Тараса Шевченка*. 2011. № 20 (231). Ч. 5. С. 27–33.
898. Мельник Л. П., Сербалюк Ю. В. Соціальна опіка сиріт Приказами громадської опіки в історії України кінця XIX – початку XX ст. *Збірник наук. праць Кам'янець-Подільського нац. ун-ту імені Івана Огієнка*. Серія : Соціальна педагогіка. 2012. Вип. 21. С. 282–288.
<http://fkspp.at.ua/Bibl/zbirnik21-1.pdf> (дата звернення: 23.07.2018).
899. Микиртічан Г. Л. Организация помощи детям в годы Первой мировой войны. *Российский педиатрический журнал*. 2014. Т. 17. № 4. С. 61–64.
URL: <https://elibrary.ru/item.asp?id=21848950&> (дата обращения: 18.07.2018).
900. Моїсєєва Т. М. Одеський Павловський притулок (1864–1884 рр.). *Інтелігенція і влада*. 2007. Вип. 10. С. 18–31. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/iiv_2007_10_6 (дата звернення: 18.04.2014).
901. Морозова А. Будинок виховання бідних дворян. *Скарбниця української культури : збірник наук. праць*. Чернігів, 2007. Вип. 8. С. 143–150.

902. Морозова А. З історії Чернігівського сирітського будинку. *Сіверянський літопис*. 2008. № 1. С. 47–53.
903. Орфинская Л. В. Исправительно-воспитательные учреждения и патронат в России и Финляндии. Конец XIX – начало XX в. *Вестник Санкт-Петербургского университета*. Серия 2, История. 2007. Вып. 1. С. 90–99.
904. Павлова И. П. Романовский комитет. Попытка объединения деятельности государства и общества в деле призрения детей в предреволюционный период. *Клио*. 2001. № 2 (14). С. 104–112.
905. Павлова И. П. Тюрма и благотворительность в Российской империи второй половины XIX – начала XX вв. *Благотворительность в России, 2002 : ист. и соц.-эконом. исслед.* Санкт-Петербург, 2003. С. 319–333.
906. Петренко І. Дітозгубництво в контексті позашлюбних відносин мирян XVIII ст. *Київська старовина*. 2010. № 5. С. 35–46.
907. Поляруш С. І. Пенітенціарна система та благодійність на Лівобережній Україні (XIX–XX ст.). *Вісник Академії праці і соціальних відносин Федерації профспілок України*. 2002. № 2 (15), ч. 2. С. 53–56.
908. Приймак О. М. Напрями та технології соціального опікування у південноукраїнському селі наприкінці XIX – початку XX ст. *Наука. Релігія. Суспільство*. 2010. № 2. С. 34–42.
909. Примаченко Ю. Гуманітарна діяльність Чернігівського губернського земства в роки Першої світової війни: опіка неповнолітніми. *Вісник Чернігівського держ. пед. ун-ту*. Серія : Історичні науки. 2004. Вип. 27, № 2. С. 89–96.
910. Примаченко (Петровська) Ю. М. Діяльність земств Чернігівської губернії у сфері опіки неповнолітніми (II половина XIX – початок XX ст.). *Література та культура Полісся*. Ніжин, 2007. Вип. 36. С. 110–121.
911. Пушкарёва Н. Л., Щербинин П. П. Организация призрения семей низших чинов в годы Первой мировой войны. *Журнал исследований социальной политики*. Москва, 2005. Т. 3. № 2. С. 147–162.

912. Романишин Р. Державна суспільна опіка в Галичині (друга половина XIX – перша третина XX ст.). *Ідея опіки дітей та молоді в історико-педагогічній науці: збірник наук. праць*. Івано-Франківськ, 2005. С. 165–170.
913. Руфанов Н. В. Развитие системы общественного призрения в России. *Советское здравоохранение*. 1991. № 10. С. 56–59.
914. Савочка А. Н. Благотворительные заведения Симферополя XIX – начала XX века. *Историческое наследие Крыма*. 2007. № 18. С. 150–156.
915. Савочка А. М. Дитячі притулки Відомства установ імператриці Марії в Таврійській губернії (друга половина XIX – початок XX ст.). *Історичний архів*. 2010. № 5. С. 49–55.
916. Савочка А. М. Етноконфесійні благодійні товариства Таврійської губернії (друга половина XIX – початок XX ст.). *Проблеми історії України XIX – початку XX ст.* 2010. Вип. 17. С. 271–279.
917. Савочка А. Н. Становление и развитие общественных благотворительных организаций в Ялтинском уезде (вторая половина XIX – начало XX века). *Ученые записки Таврического национального университета им. В. И. Вернадского*. Сер.: Исторические науки. 2010. Т. 23 (62). № 1. С. 155–167.
918. Савочка А. Становлення та розвиток благодійних товариств загального типу Таврійської губернії (сер. XIX – поч. XX ст.). *Краєзнавство*. 2008. № 1–4. С. 78–84.
919. Сейко Н. Польські та російські доброчинні громадські організації у сфері освіти Правобережжя у період Першої світової війни (1914–1917 рр.). *Українська полоністика*. 2004. № 1. С. 99–105.
920. Сейко Н. А. Фундація княжни Тетяни Миколаївни як доброчинна організація періоду Першої світової війни. *Вісник Житомирського пед. ун-ту*. 2003. Вип. 13. С. 164–167.
921. Сербалюк Ю. В. Благодійні організації та їх роль в здійсненні соціальної опіки в XIX – на початку XX ст. *Збірник наукових праць*

- Камянець-Подільського нац. ун-ту імені Івана Огієнка. Серія: Соціально-педагогічна. 2015. Вип. 24. С. 163–173. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/znppk_sp_2015_24_19 (дата звернення: 25.07.2018).*
922. Сергеев И. «Для лиц недостаточного состояния» : Из истории благотворительности в Харькове. *Акционерное дело*. 1991. № 1. С. 132–139.
 923. Ситняковська С. М. Реміснича освіта в системі соціального захисту дітей у XIX – на початку XX століття. *Вісник Житомирського державного університету. Педагогічні науки*. 2008. Вип. 42. С. 150–153.
 924. Соколов А. Р. Приказы общественного призрения в последней четверти XVIII в. *Английская набережная, 4 : ежегодник*. Санкт-Петербург, 2000. Вып. 2. С. 229–240.
 925. Соколовська Ю. В. Доброчинність у системі станової опіки дітей у Харківській губернії у XIX – на початку XX ст. *Гілея. Серія : Історичні науки*. 2012. Вип. 61. С. 44–47.
 926. Соцький Ю. Особливості виконання покарання у вигляді позбавлення волі щодо неповнолітніх за законодавством Російської імперії. *Право України*. 2004. № 11. С. 122–124.
 927. Степаненко А. В. Благотворительность православной церкви в Украине в период Первой мировой войны *Проблеми історії України XIX – початку XX ст.* Київ, 2002. Вип. 4. С. 133–154.
 928. Стинська В. Розвиток мережі опікунсько-виховних закладів у Галичині (кінець XIX – початок XX ст.). *Ідея опіки дітей та молоді в історико-педагогічній науці: збірник наук. праць*. Івано-Франківськ, 2005. С. 194–197.
 929. Ступак Ф. Я. Діяльність земств у галузі суспільної опіки та доброчинності. *Наука. Релігія. Суспільство*. 2009. № 4. С. 143–148.
 930. Ступак Ф. Я. Навчально-виховні заклади Приказів громадської опіки. *Схід*. 2003. № 4. С. 93–95.

931. Ступак Ф. Я. Регіональний досвід соціально-доброчинної діяльності: Сумщина. *Сумська старовина*. 2002. № 10. С. 209–215.
932. Сухенко Т. Інститути шляхетних дівчат в Україні в XIX столітті. *Етнічна історія народів Європи*. 2000. № 7. С. 80–84. URL: http://ethnic.history.univ.kiev.ua/upload/gallery/2000/7/7_17.pdf (дата звернення: 17.07.2018).
933. Ульянова Г. Н. Благотворительность и общественное призрение в России XIX – начала XX века : Институциональное развитие в контексте формирования гражданского общества. *Труды института Российской истории РАН*. 2000. № 2. С. 164–205.
934. Ульянова Г. Н. Доля сиротская. Заметки из истории попечения о детях в дореволюционной России. *Социальная защита*. 1991. № 5. С. 66–68.
935. Устименко О. М. Харківське училище для незрячих дітей (1886–1917 рр.). *Вісник Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна*. Серія : Історія України. Українознавство : історичні та філософські науки. 2010. № 906. Вип. 13. С. 114–119.
936. Фатеева О. М. Діяльність Харківського товариства опіки безпритульних малолітніх сиріт (1874–1912 рр.). *Збірник наукових праць Харківського національного педагогічного університету імені Г. С. Сковороди*. Серія : Історія та географія. 2000. Вип. 4. С. 207–211.
937. Фомін В. В. Питання опіки дітей та молоді в творчій спадщині В. Ф. Одоєвського. *Педагогіка формування творчої особистості у вищій і загальноосвітній школах*. 2015. Вип. 45 (98). С. 52–59. URL: file:///C:/Users/user/Downloads/Pfto_2015_45_8.pdf (дата звернення 13.02.2018).
938. Функ Ю. В. Общая характеристика еврейских благотворительных обществ на территории белорусских губерний в середине XIX – начале XX в. *Веснік Беларускага дзяржаўнага ўніверсітэта*. Сер. 3. Гісторыя. Філасофія. Псіхалогія. Паліталогія. Сацыялогія. Эканоміка. Права. 2011.

- № 2. С. 5–10. URL: <http://elib.bsu.by/handle/123456789/13919> (дата обращения: 13.03.2018).
939. Хитров А. А. Благотворительная помощь глухонемым в России под покровительством императорской фамилии (конец XIX – начало XX века). *Известия Российского государственного педагогического университета имени А. И. Герцена*. Санкт-Петербург, 2009. № 103. С. 33. URL: https://lib.herzen.spb.ru/media/magazines/contents/1/103/khitrov_103_29_3_6.pdf (дата обращения: 20.04.2016).
940. Хитров А. А. Благотворительная социальная и медицинская помощь слепым в России под покровительством императорской фамилии (вторая половина XIX – начало XX в.). *Вестник Санкт-Петербургского университета*. Серия 2, История. 2008. Вып. 4, ч. 1. С. 54–60.
941. Хмелькова Е. Н. Опекa православной и католической церкви над детьми-сиротами в Гродненской губернии во второй половине XIX – начале XX вв. *Хрысціянства у гістарычным лёсе беларускага народа: зб. навук. арт.* Гродна, 2009. Ч. 1. С. 243–247.
942. Шабунин А. В. К 150-летию первой в России детской больницы. *Советское здравоохранение*. 1984. № 11. С. 63–64.
943. Шерстнёва Е. В. Всероссийское попечительство об охране материнства и младенчества (К 100-летию со дня основания). *Вопросы современной педиатрии*. 2013. № 12 (2) С. 151. URL: <https://cyberleninka.ru/article/n/vserossiyskoe-popechitelstvo-ob-ohrane-materinstva-i-mladenchestva-k-100-letiyu-so-dnya-osnovaniya> (дата обращения: 26.07.2018).
944. Шихов К. Л. Формулювання змістовної гіпотези про земську благодійницьку діяльність за тематичною класифікацією «Систематического свода постановлений Екатеринославского губернского земского собрания 1866–1913 гг.» *Вісник*

Дніпропетровського університету. Серія: Історія та археологія. Дніпропетровськ, 2001. Вип. 9. С. 24–32.

945. Щербинин П. Плод страсти роковой: солдатки и их незаконнорожденные дети в XIX – начале XX века. *Родина*. 2003. № 8. С. 47–51.
946. Ячменихин К. М., Петровская Ю. М. Гуманитарная деятельность земств Черниговской губернии в годы Первой мировой войны: оказание помощи семьям военнослужащих. *Юг России и Украина в прошлом и настоящем: история, экономика, культура : сборник научн. трудов V междунар. научн. конф. 23–24 янв. 2000 г. Белгород, 2009. С. 378–384.*

3.4. Дисертації та автореферати

947. Абрамсон С. Б. История дошкольного воспитания на Украине : (Развитие дошкольного воспитания на Украине до Великой Октябрьской социалистической революции, в годы гражданской войны и в восстановительный период до 1925 г.) : автореф. дис. ... канд. пед. наук. Харьков, 1950. 19 с.
948. Агулина С. В. Становление и развитие воспитательно-благотворительных учреждений для детей в России (середина XIX – начало XX вв.) : дис... канд. пед. наук : спец. 13.00.01. Москва, 1996. 200 с.
949. Азизбаева Р. Е. Призрение сирот и незаконнорожденных в России XVIII века : дис... канд. ист. наук : спец. 07.00.02. Москва, 2004. 414 с.
950. Бабинская С. П. Сельские воспитательные учреждения приютского типа в дореволюционной России : автореф. дис. ... канд. пед. наук. Москва, 1967. 16 с.
951. Белоножко Е. П. История охраны материнства и детства органами социального призрения России, вторая половина XIX – начало XX вв.: дис. ... д-ра ист. наук : спец. 07.00.02. Москва, 2001. 423 с.

952. Бобкова О. М. Адміністративна та культурно-просвітницька діяльність А. Я. Фабра на Півдні України (30-ті – перша половина 60-х рр. XIX ст.): автореф. дис. ... канд. іст. наук : спец. 07.00.01. Дніпропетровськ, 2007. 20 с.
953. Волошун П. В. Благотворительная деятельность как сфера повседневной жизни Великой княгини Елизаветы Федоровны в России конца XIX – начала XX века : дис. ... канд. ист. наук : спец. 07.00.02. Тверь: ФГБОУ ВПО «Тверской гос. ун-т», 2014. 204 с. URL: http://old.ivanovo.ac.ru/jdownloads/dissov/%20212.062.02/text_diss_02/voloshun_dis.pdf (дата обращения: 25.07.2018).
954. Волянчук Р. Я. Педагогічний аспект опіки дітей і молоді в Галичині (друга половина XIX – перша третина XX ст.) : автореф. дис. ... канд. пед. наук : спец. 13.00.01. Івано-Франківськ, 2005. 19 с.
955. Гатилова Л. С. Благотворительность в российской провинции в конце XIX – начале XX вв. (по материалам губерний Центрального Черноземья) : автореф. дис. ... канд. ист. наук : спец. 07.00.02. Курск, 2001. 24 с.
956. Гветадзе І. Г. Доброчинна та просвітницька діяльність іноземців на Півдні України (40-ві рр. XIX – початок XX ст.) : автореф. дис. ... канд. іст. наук : спец. 07.00.01. Донецьк, 2012. 20 с.
957. Головань Т. М. Становлення і розвиток суспільного дошкільного виховання у Криму (друга половина XIX – початок XX століття) : автореф. дис. ... канд. пед. наук : спец. 13.00.01. Одеса, 2008. 20 с.
958. Григорьев А. Д. Становление и развитие социальной работы на Беларуси (X–XX вв.) : дис. ... д-ра ист. наук : спец. 07.00.02. Минск, 2000. 248 с.
959. Грицаева А. Н. Благотворительность в России в годы Первой мировой войны (1914 – февраль 1917 г.): опыт помощи пострадавшим от военных действий : дис... канд. ист. наук : спец. 07.00.02. Москва, 2008. 289 с.

960. Елфимова Н. В. Становление и развитие социальной работы с несовершеннолетними в пореформенной России (60-е гг. XIX – начало XX вв.) : автореф. дис. ... канд. ист. наук : спец. 07.00.02. Москва, 2003. 26 с.
961. Загребельна Н. І. Громадські гуманітарні організації в Україні у роки Першої світової війни : автореф. дис. ... канд. іст. наук : спец. 07.00.01. Київ, 2004. 20 с.
962. Заєць С. С. Соціальна адаптація знедолених дітей у притулках і сирітських будинках (друга половина XIX – поч. XX ст.) : автореф. дис. ... канд. пед. наук : спец. 13.00.05. Луганськ, 2010. 20 с.
963. Зеленецкий А. М. О заграничных и русских летних школьных колониях (их развитие, современное состояние и влияние на физическое развитие детей): дис... д-ра медицины. Санкт-Петербург : Тип. И. В. Леонтьева, 1908. 179, XVI с.
964. Ісса Т. В. Благодійна діяльність дворянства Київської губернії під час Першої світової війни : автореф. дис. ... канд. іст. наук : спец. 07.00.01. Київ, 2018. 17 с.
965. Комар І. В. Опікунська діяльність релігійних організацій української греко-католицької церкви у Галичині (кінець XIX – перша половина XX ст.) : автореф. дис. ... канд. пед. наук : спец. 13.00.05. Київ, 2007. 20 с.
966. Корочкова Л. Н. Развитие российских благотворительных организаций в области социально-педагогической помощи несовершеннолетним (история и современные тенденции) : дис... канд. пед. наук : спец. 13.00.01. Уфа, 2007. 220 с.
967. Кочергін І. О. Катеринославське дворянство в умовах трансформації соціальних відносин (друга половина XIX – початок XX ст.) : дис. ... д-ра іст. наук спец. 07.00.01. Дніпро, 2016. 449 с.

968. Курбатова И. Н. Роль христианской благотворительности и милосердия в социальной реабилитации аномальных детей : дис... канд. пед. наук : спец. 13.00.03. Москва, 1998. 143 с.
969. Махорін Г. Л. Благодійна діяльність на Волині (1793–1917) : історичний аспект : автореф. дис. ... канд. іст. наук : спец. 07.00.01. Луганськ, 2007. 19 с.
970. Мерко Е. П. Эволюция института опекунов детей-сирот в Российской империи в 1890–1914 гг. (на материалах губерний Центрального Черноземья) : автореф. дис. ... канд. ист. наук : спец. 07.00.02. Белгород, 2012. 27 с. URL:
<http://cheloveknauka.com/v/420527/a?#?page=1> (дата обращения: 8.08.2016).
971. Мокієва Л. М. Становлення і розвиток благодійності та патронування у системі освіти Криму (XIX – початок XX століття) : автореф. дис. ... канд. пед. наук : спец. 13.00.01. Одеса, 2010. 20 с.
972. Морозова С. Є. Правове регулювання опіки та піклування за цивільним законодавством України : автореф. дис. ... канд. юрид. наук : спец. 12.00.03. Київ, 2011. 23 с.
973. Накаєва С. А. Жінки у становленні державного піклування та громадської благодійності на європейському півдні Російської імперії (перша половина XIX ст.) : автореф. дис. ... канд. іст. наук : спец. 07.00.02. Одеса, 2008. 16 с.
974. Ніколаєнко О. О. Польські жінки Наддніпрянщини в другій половині XIX – на початку XX ст. : громадське і приватне життя: дис. ... д-ра іст. наук : спец. 07.00.01. Харків, 2017. 479 с. URL:
<http://history.karazin.ua/themes/history/resources/54b764d0fe206071c03aa8fdbcf1b3ad.pdf> (дата звернення: 15.11.2018).
975. Новиков Р. А. Историческое развитие общественного призрения детей и подростков в России (X – начало XX века) : дис... канд. ист. наук : спец. 07.00.02. Москва, 2001. 204 с.

976. Павлова И. П. Социальное попечение в России в конце XIX – начале XX века : дис. ... д-ра ист. наук : спец. 07.00.02. Санкт-Петербург, 2004. 568 с.
977. Петрова А. В. Сиротство как социальное явление во второй половине XIX – начале XX вв. (по материалам Тверской губернии) : автореф. дис. ... канд. ист. наук : спец. 07.00.02. Тверь, 2007. 18 с.
978. Поляруш С. І. Становлення і діяльність органів державної опіки та громадської благодійності на лівобережній Україні (1775–1918 рр.) : автореф. дис. ... канд. іст. наук : спец. 07.00.01. Київ, 1996. 17 с.
979. Походзіло Ю. М. Правове регулювання громадського піклування в губерніях Лівобережної України в XIX – на початку XX ст. : автореф. дис. ... канд. юрид. наук : спец. 12.00.01. Харків, 2008. 20 с.
980. Раттур М. В. Развитие системы общественного призрения детей и подростков в России: 1881–1894 гг. : дис... канд. ист. наук : спец. 07.00.02. Москва, 2004. 235 с.
981. Рафикова Г. Э. Развитие государственного и общественного призрения детей-сирот в XIX – начале XX вв. (по материалам г. Казани) : автореф. дис. ... канд. ист. наук : спец. 07.00.02. Казань, 2013. 27 с. URL: <http://cheloveknauka.com/v/379171/a/#?page=1> (дата обращения: 15.06.2018).
982. Рудий Н. Я. Інститут опіки і піклування в Україні: історико-правове дослідження : автореф. дис. ... канд. юрид. наук : спец. 12.00.01. Львів, 2011. 19 с.
983. Савинкин Д. В. Трудовое воспитание несовершеннолетних правонарушителей в воспитательно-исправительных заведениях России (середина XIX – начало XX в.) : дис... канд. пед. наук : спец. 13.00.01. Коломна, 2004. 209 с.
984. Савочка А. М. Становлення і розвиток громадської благодійності в Таврійській губернії (XIX – початок XX століття) : дис. ... канд. іст. наук : спец. 07.00.01. Сімферополь, 2012. 274 с.

985. Сейко Н. А. Добročинність у сфері освіти України (XIX – початок XX століття) : автореф. дис. ... д-ра пед. наук : спец. 13.00.05. Луганськ, 2009. 44 с.
986. Селянина В. В. Социально-историческое развитие воспитательно-исправительных учреждений для несовершеннолетних в России (1864–1917 годы) : автореф. дис. ... канд. ист. наук : спец. 07.00.02. Москва, 2002. 27 с.
987. Сенькевич О. И. Развитие социальной работы с несовершеннолетними правонарушителями на территории Беларуси во второй половине XIX – начале XX вв. : дис. ... канд. ист. наук : спец. 07.00.02. Минск, 2007. 116 с.
988. Сиренко Ю. В. Развитие системы призрения и воспитания детей-сирот Уфимской губернии в XIX – начале XX веков : автореф. дис. ... канд. пед. наук : спец. 13.00.01. Оренбург, 2009. 23 с.
989. Соколов А. Р. Благотворительность в России как механизм взаимодействия общества и государства: начало XVIII – конец XIX века : дис. ... д-ра ист. наук : спец. 07.00.02. Санкт-Петербург, 2006. 725 с.
990. Соколовська Ю. В. Благодійність у становленні системи опіки дітей та підлітків на Слобожанщині в другій половині XIX – на початку XX століть : дис. ... канд. іст. наук : спец. 07.00.01. Харків, 2011. 203 с.
991. Ступак Ф. Я. Діяльність благодійних товариств Києва другої половини XIX – початку XX століття : автореф. дис. ... канд. іст. наук : спец. 07.00.01. Київ, 1997. 23 с.
992. Ступак Ф. Я. Благодійність та суспільна опіка в Україні (кінець XVIII – початок XX ст.) : автореф. дис. ... д-ра іст. наук : спец. 07.00.01. Переяслав-Хмельницький, 2010. 40 с.
993. Сунцева Я. В. Исторический опыт взаимодействия органов Московского городского самоуправления и церковно-православных приходов в деле защиты детей в начале XX века : дис... канд. ист. наук : спец. 09.00.13. Москва, 2007. 223 с.

994. Таранченко О. М. Становлення та розвиток системи спеціального навчання дітей зі зниженим слухом в Україні (XIX – початок XXI ст.) : дис... канд. пед. наук : спец. 13.00.03. Київ, 2006. 266 с.
995. Туренко Н. М. Внесок громадських організацій, приватних осіб та асоціацій у розвиток дошкільного виховання на Слобожанщині (друга половина XIX – початок XX ст.) : автореф. дис. ... канд. пед. наук : спец. 13.00.01. Харків, 2010. 20 с.
996. Турчина Е. В. Становление и развитие системы учреждений социального призрения детей-сирот в Санкт-Петербурге (XVIII – начало XX века) : дис... канд. пед. наук : спец. 13.00.01. Санкт-Петербург, 2000. 196 с.
997. Ульянова Г. Н. Благотворительность в Российской империи. Конец XVIII – начало XX века : дис... д-ра ист. наук : спец. 07.00.02. Москва, 2006. 612 с.
998. Фролова И. В. Региональный опыт социальной помощи несовершеннолетним в Российской империи во второй половине XIX – начале XX вв. (в Новгородской и Псковской губерниях) : дис. ... канд. ист. наук : спец. 07.00.02. Екатеринбург, 2018. 347 с. URL: http://lib.urfu.ru/file.php/118/moddata/data/51/708/274450/Frolova_Avtoreferat.pdf (дата обращения: 17.08.2018).
999. Функ Ю. В. Еврейская благотворительность в Беларуси в XIX – начале XX в. и источники её исследования : автореф. дис. ... канд. ист. наук : спец. 07.00.09. Минск, 1999. 27 с.
1000. Хитров А. А. Дом Романовых и российская благотворительность. Вторая половина XIX – начало XX века (по материалам Санкт-Петербурга – Петрограда и Петербургской-Петроградской губернии) : дис... д-ра ист. наук : спец. 07.00.02. Санкт-Петербург, 2009. 504 с.
1001. Хотимова Л. В. Система социального призрения детей на Европейском Севере России (последняя четверть XVIII – начало XX вв.) : автореф. дис. ... канд. ист. наук : спец. 07.00.02. Сыктывкар, 2004. 19 с.

1002. Шимукович С. Ф. Деятельность благотворительных учреждений по социальной защите населения Беларуси (90-е гг. XIX – июль 1914 г.) : дис. ... канд. ист. наук : спец. 07.00.02. Минск, 2000. 193 с.
1003. Шпак В. П. Теоретичні та практичні засади реабілітаційної діяльності виправно-виховних закладів в Україні (XIX – початок XX ст.) : дис. ... д-ра пед. наук : спец. 13.00.01. Полтава, 2006. 500 с., дод.
1004. Юргина И. Н. Учреждения социальной помощи в Тверской губернии второй половины XIX – начале XX в. : автореф. дис. ... канд. ист. наук : спец. 07.00.02. Тверь, 2010. 27 с.
1005. Янина М. А. Система воспитания в детских благотворительных учреждениях конца XIX – начала XX веков (на материалах Симбирской губернии) : дис... канд. пед. наук: спец. 13.00.01. Ульяновск, 2007. 224 с.
1006. Яніцька І. А. Опіка і піклування як форма влаштування дітей-сиріт та дітей, позбавлених батьківського піклування : автореф. дис... канд. юрид. наук : спец. 13.00.03. Одеса, 2015. 22 с.
1007. Янченко Т. В. Проблеми соціально-педагогічної підтримки дітей, які потребували захисту, в Україні (друга половина XIX – початок XX ст.) : автореф. дис... канд. пед. наук : спец. 13.00.01. Київ, 2006. 20 с.

3.5. Монографії та статті іноземною мовою

1008. Berner W., Supady J. Działalność lekarsko-społeczna na rzecz zdrowia publicznego w Łodzi w latach 1870–1914. Łódź : Adi, 2001. 313 s.
1009. Domańska J. Dobroczynność względem sierot na ziemiach polskich do 1918 r. *Biuletyn Historii Wychowania*. 2011. № 27. S. 19–31. URL: <https://pressto.amu.edu.pl/index.php/bhw/article/view/17181> (data odwołania: 31.08.2018).
1010. Kępski Cz. Dziecko sieroce i opieka nad nim w Polsce w okresie międzywojennym. Lublin, 1991. 230 s.
1011. Kępski Cz. Idea miłosierdzia a dobroczynność i opieka. Lublin : Wydaw-wo UMCS, 2002. 145 s.

1012. Kępski Cz. Rola miłosierdzia w Europie. Radom : Instytut Technologii Eksploatacji, 2004. 277 s.
1013. Kępski Cz. Towarzystwa dobroczynności w Królestwie Polskim (1815–1914). Lublin : Wydaw-wo UMCS, 1993. 282 s.
1014. Korybut-Marciniak M. Towarzystwa dobroczynne w pierwszej połowie XIX wieku w guberniach północno-zachodnich Cesarstwa Rosyjskiego. *Dobroczynność i pomoc społeczna na ziemiach polskich w XIX, XX i na początku XXI wieku*. Kielce, 2008. S. 11–37.
1015. Kravchenko O. Church and care for orphan children on Ukrainian territories in the 19th – the beginning of 20th centuries. *Studia Academica Šumenensia*. Shumen, 2015. Vol. 2. S. 111–121.
1016. Kruszewski T. Organizacja opieki społecznej w działalności samorządu prowincjonalnego na Śląsku w XIX i XX wieku. Wrocław : Wydaw-wo Uniwersytetu Wrocławskiego, 2010. 334 s.
1017. Latawiec K. Rosyjskie instytucje dobroczynne w Królestwie Polskim między powstaniem styczniowym a I Wojną Światową. Zarys problematyki. *Dobroczynność i pomoc społeczna na ziemiach polskich w XIX, XX i na początku XXI wieku*. Kielce, 2008. S. 57–73.
1018. Polacy na wschodniej Ukrainie w latach 1832–1921 / Marek Mądzik, Mariusz Korzeniowski, Krzysztof Latawiec, Dariusz Tarasiuk. Lublin, 2012. 230 s.
1019. Mazur E. Dobroczynność w Warszawie XIX wieku. Warszawa : Wydaw-wo IA i EPAN, 1999. 201 s.
1020. Madison B. Russia's Illegitimate Children before and after the Revolution. *Slavic Review*. Cambridge University Press. 1963. Vol. 22. № 1 (Mar.). P. 82–95. DOI: 10.2307/3000389. URL: https://www.jstor.org/stable/3000389?read-now=1&seq=1#page_scan_tab_contents (date of the application: 15.07.2018).
1021. Ransel D. L. Mothers of Misery : Child Abandonment in Russia. Princeton: Princeton University Press, 1988. XIV, 330 p.

1022. Świątek T., Chwiszczuk R. *Warszawski ruch społecznikowski*. Warszawa, 2010. 158 s. URL: http://www.cultus.nazwa.pl/public/obrazy/warszawski_ruch_spolecnikowski.pdf. (data odwołania: 19.09.2017).
1023. Tomaszewicz A. *Kaliskie Towarzystwo Dobroczynności (1879–1914)*. *Przegląd Nauk Historycznych*. 2006. Rok. V. № 2/10. S. 105–142. URL: http://repozytorium.uni.lodz.pl:8080/xmlui/bitstream/handle/11089/19592/4-105_142-Tomaszewicz.pdf?sequence=1&isAllowed=y (data odwołania: 14.08.2018).
1024. Zbyrad T. *W trosce o dziecko – kształtowanie się form opieki od średniowiecznych szpitali do domów pomocy społecznej*. *Polska myśl pedagogiczna*. 2016. Rok II. № 2. S. 391–409. URL: https://ruj.uj.edu.pl/xmlui/bitstream/handle/item/30415/zbyrad_w_trosce_o_dziecko_kształtowanie_sie_form_opieki.pdf?sequence=1&isAllowed=y (data odwołania: 15.08.2018).

3.6. Интернет-ресурси

1025. Андрей Иванович Шингарёв. URL: <http://ibyu.narod.ru/shingarev.html> (дата обращения: 13.07.2018).
1026. Бистряков О. Карпас Мойсей Юдович. 1852–1917. URL: http://www.ukrainica.org.ua/en/projects/misto_i_chas/famous_persons/617-617.html (дата звернення: 15.12.2018).
1027. Былая слава (Родословная Харитоненко). URL: <https://geno.ru/article/3463/> (дата обращения: 04.03.2018).
1028. Илинский, Август Иванович. *Русский биографический словарь* : в 25 т. Санкт-Петербург ; Москва, 1896–1918. URL: https://ru.wikisource.org/wiki/РБС/ВТ/Илинский,_Август_Иванович (дата обращения: 25.07.2018).

1029. Історія кафедри педіатрії ХНУ імені В. Н. Каразіна. URL: <http://medicine.karazin.ua/kafedri/kafedra-pediatric/Istoriya-kafedri-pediatric> (дата звернення: 15.06.2018).
1030. Кудинов Д. Дом господский, а обиход сиротский. URL: <http://www.shans.com.ua/?m=hpage&id=58&page=1> (дата обращения: 18.03.2019).
1031. Мацько Ю. Родина Суханових. *Громадянин України*. № 6 (49). URL: <http://gukr.com/article935.html> (дата звернення: 20.03.2019).
1032. Сухопаров С. М. Улицы Херсона URL: <http://mycity.kherson.ua/avtory-ag/suhoparov/ul-khers.html#ul32> (дата обращения: 29.01.2012).
1033. Училище глухонемых Харькова. URL: http://life.kh.ua/photo/staryj_kharkov_foto/uchilishhe_glukhonemykh_kharkova/2-0-26 (дата обращения: 14.06.2018).
1034. Ходещкий Старіон Мартиніанович. URL: <http://eu.univ.kiev.ua/departments/inshi-pidrozdil-y-istorychnogo-/khodets%60kyy-starion-martyniano/> (дата звернення: 13.07.2018).
1035. Цуркан Петр Александрович. URL : <http://necropolural.narod.ru/index/0-374> (дата обращения: 20.07.2018).
1036. Władysław Frankowski – lekarz, Polak, filantrop URL: <https://www.youtube.com/watch?v=gnSvVXriREM&t=51s> (дата звернення: 01.04.2019).

ДОДАТКИ

Додаток А

Список публікацій здобувача за темою дисертації

Монографія

1. Кравченко О. Опіка над дітьми в Україні наприкінці XVIII – на початку XX ст. : монографія. Харків : ФОП Панов А. М., 2019. 430 с.

Публікації у фахових виданнях України:

2. Кравченко О. В. Благодійні установи для дітей у Харкові (друга половина XIX – початок XX ст.). *Збірник наукових праць Харківського національного педагогічного університету імені Г. С. Сковороди. Серія : Історія та географія.* Харків, 2006. Вип. 21–22. С. 20–25.
3. Кравченко О. Добродійна Рада в Харкові (початок XX ст.). *Наукові записки : збірник праць молодих вчених та аспірантів Інституту української археографії та джерелознавства ім. М. С. Грушевського НАН України.* Київ, 2009. Т. 19, кн. 2, ч. 1. С. 252–260.
4. Кравченко О. В. Дитячі притулки Відомства установ імператриці Марії в Україні. *Вісник Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна. Серія : «Історія».* 2010. № 908. Вип. 42. С. 103–113.
5. Гужва О., Кравченко О. Ясла-притулки як форма опіки над дітьми в Україні (друга половина XIX – початок XX ст.). *Волинські історичні записки: збірник наукових праць.* Житомир, 2010. Т. 5. С. 6–12. (Особистий внесок О. В. Кравченко полягає у вивченні процесу створення дитячих ясел на українських землях, виявленні причин та етапів відкриття цього типу закладів у сільській місцевості та містах).

6. Кравченко О. В. Виховні та сирітські будинки Приказів громадської опіки в Україні (XIX – початок XX ст.). *Гуржіївські історичні читання*. Черкаси, 2011. Вип. 4. С. 153–155.
7. Кравченко О. В. Товариства виправних притулків для неповнолітніх в Україні (друга половина XIX – початок XX ст.). *Вісник Національного технічного університету «Харківський політехнічний інститут»*. Збірник наукових праць. Тематичний випуск «Актуальні проблеми історії України». Харків, 2011. № 37. С. 29–38.
8. Кравченко О. В. Опіка над сліпими дітьми в Україні (друга половина XIX – початок XX ст.). *Збірник наукових праць Харківського національного педагогічного університету імені Г. С. Сковороди*. Серія : Історія та географія. Харків, 2012. Вип. 44. С. 50–55.
9. Кравченко О. В. Дитячі літні та лікувальні колонії в Україні (1880-і рр. – початок XX ст.). *Вісник Національного технічного університету «Харківський політехнічний інститут»*. Збірник наукових праць. Тематичний випуск «Актуальні проблеми історії України». 2012. № 24. С. 26–35.
10. Кравченко О. В. Створення та діяльність відділень опікунства Марії Федорівни над глухонімими в Україні наприкінці XIX – на початку XX ст. *Гуржіївські історичні читання*. Черкаси, 2012. Вип. 5. С. 169–172.
11. Кравченко О. В. Доброчинність і створення училищ для глухонімих дітей в Україні (XIX – початок XX ст.). *Науковий вісник Миколаївського національного університету імені В. О. Сухомлинського*. Збірник наукових праць. Миколаїв, 2012. Вип. 3.33: Історичні науки. С. 89–96.
12. Кравченко О. В. Товариства опіки над дітьми на півдні України (друга половина XIX – початок XX ст.). *Записки історичного факультету*. 23 випуск : наук.-істор. видання / Колектив авторів. Одеса. 2012. С. 137–158.
13. Кравченко О. Дитячий сирітський притулок ім. М. Р. Гладкова в Одесі (1879–1918 рр.). *Київська старовина*. 2012. № 5/6. (407). С. 96–104.

14. Кравченко О. Опіка над дітьми на Чернігівщині у ХІХ – на початку ХХ ст. *Ніжинська старовина*. Київ, 2013. Вип. 16 (19). С. 62–73.
15. Кравченко О. В. Олексіївський Головний комітет: допомога дітям-сиротам на початку ХХ ст. *Гуржіївські історичні читання*. Черкаси, 2013. Вип. 6. С. 156–158.
16. Кравченко О. В. Особистість в історії доброчинності або чиї імена носили дитячі притулки в Україні у ХІХ – на початку ХХ ст. *Наддніпрянська Україна: історичні процеси, події, постаті : збірник наукових праць*. Дніпропетровськ, 2013. Вип. 11. С. 178–188.
17. Кравченко О. В. Земські сирітські будинки в Україні (друга половина ХІХ – початок ХХ ст.). *Вісник Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна*. Серія : Історія України. Українознавство: історичні та філософські науки. 2013. № 1088. Вип. 17. С. 61–67.
18. Кравченко О. В. Товариства фізичного виховання та захисту дітей в Україні (кінець ХІХ – початок ХХ ст.). *Гуржіївські історичні читання*. Черкаси, 2014. Вип. 7. С. 118–121.
19. Кравченко О. В. Підкидьки чи знайди? : Державна та суспільна опіка над незаконнонародженими в Україні наприкінці ХVІІІ – на початку ХХ ст. *Вісник Національного технічного університету «Харківський політехнічний інститут»*. Збірник наукових праць. Серія : «Актуальні проблеми історії України». Харків, 2014. № 25 (1068). С. 62–69.
20. Кравченко О. Організація опіки над дітьми-біженцями : документальні джерела з фондів Російського державного військово-історичного архіву. *Вісник Київського національного університету імені Тараса Шевченка*. Серія : «Історія». 2014. № 3 (121). С. 15–17.
21. Кравченко О. В. Доброчинність та опіка над дітьми на Катеринославщині у ХІХ – на початку ХХ ст. *Наукові праці історичного факультету Запорізького національного університету*. 2014. Вип. 38. С. 64–72. (*Index Copernicus та РИНЦ*).

Публікації у наукових спеціалізованих закордонних виданнях та виданнях України, які включені до міжнародних наукометричних баз:

22. Кравченко О. Опіка над дітьми в Україні у XIX – на початку XX ст.: вплив європейських традицій. *Człowiek wobec problemów XIX i XX wieku*. Toruń, 2011. S. 65–80.
23. Kravchenko O. Church and care for orphan children on Ukrainian territories in the 19th – the beginning of 20th centuries. *Studia Academica Šumenensia*. Shumen, 2015. Vol. 2. S. 111–121. **(ERIH PLUS – European Reference Index for the Humanities)**.
24. Кравченко О. В. Опіка над сиротами сільського населення: практика діяльності Романовського комітету в українських губерніях (1913–1917 рр.). *Молодий вчений : науковий журнал*. 2019. № 6 (70). С. 251–256. **(Index Copernicus)**.

Наукові праці, які засвідчують апробацію матеріалів дисертації:

25. Кравченко О. Добродійні товариства опіки дітей в Одесі (друга половина XIX – початок XX ст.). *Скарбниця української культури : збірник наукових праць*. Чернігів, 2007. Вип. 8. С. 119–123.
26. Кравченко О. В. Створення та діяльність дитячих ясел-притулків в Україні (друга половина XIX – початок XX ст.). *Матеріали III Волинської міжнародної історико-краєзнавчої конф.*, 12–13 листопада 2010 р. Житомир, 2010. С. 52–54.
27. Кравченко О. В. Роль Православної Церкви в організації опіки над дітьми-сиротами в Україні у XIX – на початку XX ст. *Зародження та розвиток українського цивілізаційного простору: проблеми національного державотворення, духовної та культурної самобутності українського народу : збірник матеріалів міжнародної наук.-практ. конф.* 11–12 листопада 2011 р. Ужгород, 2012. С. 110–116.

28. Кравченко О. Опіка над глухонімими дітьми в Україні у ХІХ ст. *Аркасівські читання : матеріали ІІ міжнародної наук.-практ. конф.* 27–28 квітня 2012 р. Миколаїв, 2012. С. 181–183.
29. Кравченко О. В. Опіка над дітьми у діяльності доброчинних товариств в Україні (ХІХ – початок ХХ ст.). *Сучасна україністика: наукові парадигми мови, історії, філософії : збірник статей ІІІ міжнародної наук. конф.*, 17–19 травня 2012 р. Харків, 2012. С. 79–85.
30. Кравченко О. В. Організація дитячих притулків церковнопарафіяльними опікунствами та православними братствами в Україні (друга половина ХІХ – початок ХХ ст.). *Церква-наука-суспільство: питання взаємодії : матеріали Десятої міжнародної наук. конф.*, 30 травня – 1 червня 2012 р. Київ, 2012. С. 102–104.
31. Кравченко Е. В. Роль женщин-благотворительниц в организации призрения детей на Украине в ХІХ – начале ХХ века. *Женщины и мужчины в контексте исторических перемен : материалы Пятой международной науч. конф. РАИЖИ и ИЭА РАН*, 4–7 октября 2012 г., Тверь ; Москва, 2012. Т. 1. С. 112–114.
32. Кравченко Е. В. Источники по истории призрения детей в ХІХ – начале ХХ вв. в архивах Украины. *Актуальные проблемы источниковедения : материалы международной научно-практ. конф. к 135-летию со дня рождения В. И. Пичеты*, Минск–Витебск, 9–11 октября 2013 г. Витебск, 2013. С. 197–200. **(РИНЦ)**.
33. Кравченко О. В. Одеське жіноче благодійне товариство та опіка над дітьми-сиротами у ХІХ ст. *Гендерна політика міст : історія і сучасність: матеріали ІІІ міжнародної науково-практ. конф.*, 23–25 жовтня 2013 р. Харків, 2013. С. 124–126.
34. Кравченко Е. В. Условия жизни воспитанников провинциальных сиротских приютов в ХІХ в. *Повседневность российской провинции ХІХ–ХХ вв. : материалы Всерос. науч. конф.*, 5–6 ноября 2013 г. : в 2 ч. Пермь, 2013. Ч. 1. С. 283–288. **(РИНЦ)**.

35. Кравченко Е. В. Опекa над сиротами в Российской империи в XIX – начале XX вв. *Вісник Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна*. Серія : Право. 2013. № 1077, вип. 15. С. 223–226.
36. Кравченко Е. В. Общества помощи больным детям: опыт благотворительной деятельности. *XXIV ежегодная богословская конференция Православного Свято-Тихоновского гуманитарного университета* : материалы. Москва, 2014. С. 160–162. **(РИНЦ)**.
37. Кравченко Е. В. «Друг бедных и несчастных»: общественная и благотворительная деятельность Владислава Андреевича Франковского. *Мозырищина: люди, события, время* : материалы междунар. науч.-практ. конф., 23–24 мая 2014 г. Мозырь, 2014. С. 52–57.
38. Кравченко Е. В. Государственное и общественное призрение детей-сирот в годы Первой мировой войны. *Россия в годы Первой мировой войны, 1914–1918* : материалы международной науч. конф., 30 сентября – 3 октября 2014 г., Москва, 2014. С. 270–276.
39. Кравченко Е. В. Призрение детей-беженцев в годы Первой мировой войны. *Великая война : Последние годы империи* : сборник научных статей XX Царскосельской научн. конф. Санкт-Петербург, 2014. С. 288–300.
40. Кравченко Е. В. Общество и война: организация помощи семьям запасных в 1914 г. (на примере г. Одессы). *Первая мировая война : взгляд спустя столетие. 1914 год : от мира к войне* : материалы IV Международной научно-практ. конф., 27–28 ноября 2014 г. Москва, 2015. С. 317–325. **(РИНЦ)**.
41. Кравченко Е. В. Письма детей-беженцев Первой мировой войны как исторический источник. *Актуальные проблемы источниковедения* : материалы III Международной научно-практ. конф., 8–9 октября 2015 г. Витебск, 2015. С. 265–268. **(РИНЦ)**.
42. Кравченко Е. В. Повседневная жизнь детей-беженцев в приютских учреждениях. *Первая мировая война и судьбы народов Российской*

империи (1914–1918 гг.) : сборник статей международной науч. конф., посвященной 100-летию со дня начала Первой мировой войны. Могилёв, 2015. С. 70–73.

43. Кравченко О. Організація та діяльність притулків для дітей-біженців в Україні у роки Першої світової війни. *1915 рік: війна, провінція, людина: українсько-польські акценти*: матеріали міжнародного наук. симпозіуму, 17 квітня 2015 р. Харків, 2016. С. 172–182.

Наукові праці, які додатково відображають наукові результати дисертації:

44. Кравченко О. В. Внесок Д. І. Багалія у вивчення історії благодійності на Харківщині. *Багаліївські читання в НУА* : програма і матеріали VI Багаліївських читань. Харків, 5 листопада 2004 р. Харків, 2004. Ч. 6 : Історія Харківщини у працях і оцінках Д. І. Багалія. С. 43–46.
45. Кравченко О. В. Історія благодійності в Україні : плани семінар. занять і метод. матеріали до вивчення спец. курсу. Харків : УкрДАЗТ, 2005. 46 с.
46. Кравченко О. В. Комплексний підхід до вивчення джерел у спецкурсі «Історія благодійності в Україні». *Шляхи і засоби адаптації вищої освіти до вимог Болонського процесу: науково-методичний аспект* : наук.-метод. конф. кафедр академії, 7–9 груд. 2005 р. : тези доп. Харків, 2005. С. 21–23.
47. Кравченко О. В. Історія благодійності на Харківщині (до 350-річчя м. Харкова): Ч. 1. Бібліографічний покажчик / уклад. О. В. Кравченко. Харків : Харківський приватний музей міської садиби, 2005. 280 с.
48. Кравченко О. В. Сучасна українська історіографія історії благодійності дорадянського періоду. *Матеріали міжвузівської науково-методичної конференції «Сучасна україністика: проблеми мови, історії та народознавства»* : збірник статей. Харків, 2005. С. 326–332.

49. Кравченко О. Історичний досвід соціально-доброчинної діяльності органів місцевого самоврядування в Україні. *Аспекти самоврядування*. 2006. № 5. С. 44–46.
50. Кравченко О. В. Харківське товариство благодіяння: до 200-річчя від дня заснування. URL : http://korolenko.kharkov.com/virtual_vistavki/dobrosinnist/index.html (дата звернення: 15.07.2018).
51. Кравченко О. В. Владислав Франковський – почесний громадянин Харкова, лікар і філантроп. *Видатні поляки Харківщини*: матеріали Міжнародного наук. симпозіуму, 7 груд. 2011 р. Харків, 2012. С. 119–133.

Додаток А.1

Відомості про апробацію результатів дисертації

1. VI Багаліївські читання в Народній українській академії (Харків, 5 листопада 2004 р.)

Форма участі – очна.

2. Конференція «Харков и филантропия. Пути возрождения» (Харків, 27 жовтня 2005 р.).

Форма участі – очна.

3. Наукова конференція «Меценатство і благодійність: події, постаті, фундації», присвячена 110-й річниці заснування Чернігівського історичного музею імені В. В. Тарнавського (Чернігів, 23–24 листопада 2006 р.).

Форма участі – заочна.

4. Міжнародна наукова конференція «Джерела локальної історії: методи дослідження, проблеми інтерпретації, популяризація» (Київ, 29–30 вересня 2009 р.).

Форма участі – заочна.

5. III Волинська міжнародна історико-краєзнавча конференція (Житомир, 12–13 листопада 2010 р.).

Форма участі – очна.

6. Międzynarodowa Sesja Naukowa «Człowiek w Europie – skąd i dokąd zmierzamy» (Gdynia, Rzeczpospolita Polska, 22–23 września 2011 r.) / Міжнародна наукова конференція «Людина в Європі – звідки й куди прямуємо» (Гдиня, Республіка Польща, 22–23 вересня 2011 р.).

Форма участі – очна.

7. Міжнародна науково-практична конференція «Зародження та розвиток українського цивілізаційного простору : проблеми національного державотворення, духовної та культурної самобутності українського народу» (Ужгород, 11–12 листопада 2011 р.).

Форма участі – заочна.

Продовження додатку А.1

8. Міжнародний науковий симпозіум «Видатні поляки Харківщини» (Харків, 7 грудня 2011 р.).

Форма участі – очна.

9. III Міжнародна наукова конференція «Сучасна україністика: наукові парадигми мови, історії, філософії» (Харків, 17–19 травня 2012 р.).

Форма участі – очна.

10. II Міжнародна науково-практична конференція «Аркасівські читання» (Миколаїв, 27–28 квітня 2012 р.).

Форма участі – очна.

11. Міжнародні наукові читання «Південна Україна : козацька та післякозацька доба (XVI – XX ст.)» (Одеса, 26–27 травня 2012 р.).

Форма участі – заочна.

12. Десята міжнародна наукова конференція «Церква – наука – суспільство : питання взаємодії» (Київ, 30 травня – 1 червня 2012 р.).

Форма участі – очна.

13. II Міжнародні наукові Спаські читання, присвячені 115-річчю від дня народження Ф. Г. Спаського (Ніжин-Батурин, 26–28 вересня 2012 р.).

Форма участі – очна.

14. V Міжнародна наукова конференція Російської асоціації дослідників жіночої історії «Женщины и мужчины в контексте исторических перемен» (Твер, Російська Федерація, 4–7 жовтня 2012 р.).

Форма участі – очна.

15. Міжнародний симпозіум із захисту прав дитини «Немає дітей – є люди», присвячений пам'яті Януша Корчака (Харків, 12 грудня 2012 р.).

Форма участі – очна.

16. Міжнародна науково-практична конференція до 135-річчя з дня народження В. І. Пічети «Актуальные проблемы источниковедения» (Мінськ-Вітебськ, Білорусь, 9–11 жовтня 2013 р.).

Продовження додатку А.1

Форма участі – очна.

17. III Міжнародна науково-практична конференція «Гендерна політика міст : історія і сучасність» (Харків, 23–25 жовтня 2013 р.).

Форма участі – очна.

18. III Всеукраїнська наукова конференція «Наддніпрянська Україна : проблеми історії освіти, науки та духовно-культурного життя» (Дніпропетровськ, 24–25 жовтня 2013 р.).

Форма участі – очна.

19. Всеросійська наукова конференція «Повседневность российской провинции. XIX – XX вв.» (Перм, Російська Федерація, 5–6 листопада 2013 р.).

Форма участі – заочна.

20. XXIV Щорічна міжнародна богословська конференція Православного Свято-Тихонівського гуманітарного університету (Москва, 21 січня 2014 р.).

Форма участі – очна.

21. Міжнародна науково-практична конференція «Мозырщина : люди, события, время» (Мозир, Білорусь, 23–24 травня 2014 р.).

Форма участі – очна.

22. Міжнародна наукова конференція «Перша світова війна : події, наслідки, уроки» (Київ, 25–26 вересня 2014 р.).

Форма участі – заочна.

23. Міжнародна наукова конференція «Россия в годы Первой мировой войны, 1914–1918» (Москва, Російська Федерація, 30 вересня – 3 жовтня 2014 р.).

Форма участі – очна.

24. Міжнародна наукова конференція «Первая мировая война и судьбы народов Российской империи (1914–1918 гг.)» (Могильов, Білорусь, 15 жовтня 2014 р.).

Продовження додатку А.1

Форма участі – заочна.

25. XX Царськосільська наукова конференція «Великая война. Последние годы империи» (Пушкін, Російська Федерація, 24–26 листопада 2014 р.).

Форма участі – очна.

26. IV Міжнародна науково-практична конференція «1914 год – от мира к войне : взгляд спустя столетие» (Москва, Російська Федерація, 27–28 листопада 1914 р.).

Форма участі – очна.

27. Міжнародний науковий симпозіум «1915 рік. Війна, провінція, людина : українсько-польські акценти» (Харків, 17 квітня 2015 р.).

Форма участі – очна.

28. Міжнародна науково-практична конференція «Актуальные проблемы источниковедения» (Вітебськ, Білорусь, 8–9 жовтня 2015 р.).

Форма участі – заочна.

Додаток А.2

Сертифікат апробації результатів дисертаційного дослідження

**UNIWERSYTET
TECHNOLOGICZNO-HUMANISTYCZNY**
im. Kazimierza Pułaskiego w Radomiu

ul. J. Malczewskiego 29
26-600 Radom
tel. 48 361 70 00, fax: 48 361 70 12

**ERASMUS+ PROGRAMME 2017/18
STAFF MOBILITY FOR TEACHING - STA
CERTIFICATE OF TEACHING ASSIGNMENT**

The undersigned hereby confirms the below mentioned staff member

Olena KRAVCHENKO
Ukrainian State University of Railway Transport
(name of home institution)

during the stay from 16.04.2018 till 20.04.2018

delivered 8 hours of lectures/workshops

at
Kazimierz Pulaski University of Technology and Humanities in Radom,
Faculty of Philology and Pedagogy
(name of host institution)

on the following topics:

1. Government, civil and private guardianship of children in Ukraine and Poland: historical and pedagogical analysis.
2. Charity and guardianship in Central and Eastern Europe: modern historiography.
3. Civil charity organizations and founding hospitals in the countries of Eastern Europe in the period the 19th and beginning of the 20th centuries.
4. Orphanage and refugee guardianship in the 1st World War.

On behalf of the host institution

Name: Agnieszka Dąbrowska
Position: Erasmus+ Institutional Coordinator
Place and Date: Radom, 20.04.2018

Signature

Додаток Б

Таблиця Б.1

Список дітей, які знаходилися під опікою Кирилівських закладів та за віком могли вступити до Київського сирітського будинку.

Складено 30 листопада 1857 р.

№ п/п	Звание, имя и фамилия	Лет	Когда и по какому распоряжению поступил
1	2	3	4
1	Незаконно прижитый бродягою Марией Новицкою сын <i>Мина Новицкий</i>	9	23.05.1852 по предписанию Приказа № 2897
2	Дворянка <i>Мария Клименкова</i>	6	23.01.1853 по предписанию Приказа № 472
3	Незаконнорожденный <i>Василий Коржевский</i>	8	19.05.1853 по предписанию Приказа № 2546
4	Солдатский сын <i>Егор Григорьев</i>	8	01.08.1853 по предписанию Приказа № 4518
5	Солдатский сын <i>Иван Шилуденко</i>	10	04.07.1854 по предписанию Приказа № 4299
6	Незаконно прижитый <i>Иван Тучапский</i>	10	22.11.1854 по предписанию Приказа № 7083
7	Солдатская дочь <i>Ольга Федорова</i>	6	20.08.1855 по предписанию Приказа № 5065
8	Дочь жив. губернского секретаря <i>Татьяна Авдеева</i>	7	25.06.1856 по предписанию Приказа № 4002
9	Сын сосланной в Сибирь арестантки Эмилии Зубковской <i>Михей Зубковский</i>	7	11.07.1856 по предписанию Приказа № 4642
10	Дочь арестантки работного дома Пелагеи Кравченко <i>Мария Кравченко</i>	7	28.04.1857 по предписанию Приказа № 2248
11	Дочь умершей в больнице солдатки Варвары Ивановой <i>Федора Иванова</i>	6	31.05.1857 по предписанию Приказа № 3311
12	Дети умершего в больнице иностранца Августа Левенгаупта <i>Август Левенгаупт</i>	7	09.06.1857 переведены из больницы по предписанию Приказа № 3452
13	<i>Фердинанд Левенгаупт</i>	5	
14	Сын арестантки работного дома Устиньи Малой <i>Гавриил Непомнящий</i>	5	09.06.1857 по предписанию Приказа № 3493

Продовження таблиці Б.1

1	2	3	4
15	Вышедшая из евреев <i>Пелагея Сажронская</i>	7	12.08.1857 по предписанию Приказа №5121
16	Сын арестантки работного дома Прасковьи Устименковой <i>Марко Устименко</i>	9	16.08.1857 по предписанию Приказа № 5252
17	Сын арестантки работного дома Екатерины Шевченковой <i>Иван Шевченко</i>	6	16.08.1857 по предписанию Приказа № 5254
18	Дочь арестантки работного дома Софии Непомнящей <i>Степанида Непомнящая</i>	3	08.09.1857 по предписанию Приказа № 5516
19	Дети, оставшиеся после солдаты Донниковой <i>Иван Донников</i>	10	09.09.1857 по предписанию Приказа № 5904
20	<i>Лаврентий Донников</i>	2	
21	<i>Анна Донникова</i>	5	
22	Дети арестантки Марии Даниловой <i>Иван Данилов</i>	7	15.09.1857 по предписанию Приказа № 5950
23	<i>Ефросиния Данилова</i>	2	
24	Сын арестантки Екатерины Колесниченко <i>Николай Колесниченко</i>	6	02.08.1857 по предписанию Приказа №4922
25	Арестантская дочь <i>Фекла Пугаченкова</i>	11	29.09.1857 по предписанию Приказа №6685
26	Арестантская дочь <i>Дария Пугаченкова</i>	6	
27	Дочь, призреваемой в богадельне солдаты Марии Кравченко <i>Мария Кравченко</i>	6	23/07/1857 по предписанию Приказа № 4343
28	Сын арестантки работного дома Ефимии Тихоновой <i>Василий Тихонов</i>	2	10.10.1857 по предписанию Приказа № 3852
29	Дети арестантки Харитины Радченко <i>Андрей Радченко</i>	9	17.10.1857 по предписанию Приказа № 7093
30	<i>Родион Радченко</i>	6	
31	Сын арестантки Ирины [Керекиной] <i>Кузьма [Керекин]</i>	7	19.10.1857 по предписанию Приказа № 7149

Продовження таблиці Б.1

1	2	3	4
32	Доставленный из г. Златополя мальчик <i>Федор</i> (имеющий обрезание по еврейскому закону)	2,5	12.11.1857 по предписанию Приказа № 7727
33	Сын бродяг Домнатовых <i>Антон Домнатов</i>	8	28.04.1856 по предписанию Приказа № 2886

Джерело: Держархів м. Києва. Ф. 102. Оп. 6. Спр. 97. Арк. 3–4.

Додаток В

Таблиця В.1.1

**Губернські відділення Опікунства дитячих притулків ВУІМ
в Україні**

№ з/п	Дата відкриття	Назва губерії
1.	1872	Волинська
2.	1840	Катеринославська
3.	1845	Київська
4.	16.05.1869	Подільська
5.	1844	Полтавська
6.	19.12.1849	Таврійська
7.	28.03.1842	Харківська
8.	11.1851	Херсонська
9.	25.07.1841	Чернігівська

Складено автором за: Благотворительная Россия. История государственной, общественной и частной благотворительности в России : в 2 т. / под. ред. П. И. Лыкошина. Санкт-Петербург : Изд. О. Ф. Имеретинской и П. И. Лыкошина, 1901. Т. 1, ч. 2. С. 121 ; Благотворительные учреждения России. Санкт-Петербург : Тип. учил. глухонемых, 1912. С. 153, 213, 223 ; Савочка А. М. Дитячі притулки Відомства установ імператриці Марії в Таврійській губернії (друга половина XIX – початок XX ст.). *Історичний архів*. 2010. № 5. С. 50.

Додаток В

Таблиця В.1.2

**Міські відділення Опікунства дитячих притулків
ВУІМ в Україні**

№ з/п	Рік відкриття	Назва	Губернія
1.	1847	Одеське	Херсонська
2.	1878	Керч-Єнікальське	Таврійська
3.	1904	Севастопольське	Таврійська

Складено автором за: Благотворительность в России. Составлено по Высочайшему повелению Собственной Его Императорского Величества Канцеляриею по учреждениям Императрицы Марии : в 2 т. Санкт-Петербург : [Тип.-лит. Ныркина, 1907]. Т. 2. ч. 2. Таврійська губ. С. 19; Херсонська губ. С. 1 ; Благотворительные учреждения России. Санкт-Петербург : Тип. Учил. глухонемых, 1912. С. 139.

Додаток В

Таблиця В.1.3

**Повітові відділення
Опікунства дитячих притулків ВУІМ в Україні**

№ з/п	Рік відкриття	Назва	Губернія
1	2	3	4
1.	1846	Старобільське	Харківська
2.	1859	Новомосковське	Катеринославська
3.	1871	Єлисаветградське	Херсонська
4.	1888	Сумське	Харківська
5.	1896	Олександрівське	Катеринославська
6.	1899	Ізюмське	Харківська
7.	1899	Проскурівське	Подільська
8.	1900	Бахмутське	Катеринославська
9.	1900	Київське	Київська
10.	1900	Вінницьке	Подільська
11.	1900	Вовчанське	Харківська
12.	1900	Кам'янець-Подільське	Подільська
13.	1900	Лебединське	Харківська
14.	1900	Охтирське	Харківська
15.	1900	Літинське	Подільська
16.	1900	Харківське	Харківська
17.	до 1901	Заславське	Волинська
18.	до 1901	Балтське	Подільська
19.	до 1901	Ямпільське	Подільська

Продовження таблиці В.1.3

1	2	3	4
20.	до 1901	Бердянське	Таврійська
21.	до 1901	Феодосійське	Таврійська
22.	1901	Слов'яносербське	Катеринославська
23.	1901	Брацлавське	Подільська
24.	1901	Валківське	Харківська
25.	1901	Гайсинське	Подільська
26.	1901	Летичевське	Подільська
27.	1901	Могилевське	Подільська
28.	1901	Ольгопольське	Подільська
29.	1901	Ново-Ушицьке	Подільська
30.	1902	Стародубське	Чернігівська
31.	1902	Таращанське	Київська
32.	1903	Лубянське	Полтавська
33.	1905	Куп'янське	Харківська

Складено автором за: Благотворительная Россия. История государственной, общественной и частной благотворительности в России : в 2 т. / под. ред. П. И. Лыкошина. Санкт-Петербург : Изд. О. Ф. Имеретинской и П. И. Лыкошина, 1901. Т. 1, ч. 2. С. 122 ; Благотворительность в России. Составлено по Высочайшему повелению Собственной Его Императорского Величества Канцеляриею по учреждениям Императрицы Марии : в 2 т. Санкт-Петербург : [Тип.-лит. Ныркина, 1907]. Т. 2. Ч. 2. Подільська губ. С. 6, 9, 11, 12, 13, 15, 16, 17, 31, 32 ; Полтавська губ. С. 33; Таврійська губ. С. 7 ; Харківська губ. С. 12, 15, 16, 18, 21, 22, 24, 41 ; Херсонська губ. С. 16, 28 ; Київська губ. С. 15 ; Благотворительные учреждения России. Санкт-Петербург : Тип. Учил. глухонемых, 1912. С. 221, 232, 245 ; Отчёт Подольского губернского попечительства детских приютов Ведомства учреждений Императрицы Марии за 1910 год. Каменец-Подольский: Тип. Подол. губ. правл., 1911. С. 3, 108.

Додаток В

Таблиця В.1.4

Сільські та волосні відділення

Опікунства дитячих притулків ВУІМ в Україні

№ з/п	Рік відкриття	Назва	Губернія
1	2	3	4
1.	до 1901	Білоцерківське, Васильківський повіт	Київська
2.	до 1901	Будянське	Харківська
3.	1901	Харківське	Харківська
4.	1902	Заборівське, Суразький повіт	Чернігівська
5.	1902	Стародубське	Чернігівська
6.	1902	Шполянське, Звенигородський повіт	Київська
7.	1903	Пашковецьке, Проскурівський повіт	Подільська
8.	1903	Чорно-Острівське, Проскурівський повіт	Подільська
9.	20.03.1904	Капустянське, Ушицький повіт	Подільська
10.	22.05.1904	Войтовецьке, Летичівський повіт	Подільська
11.	19.11.1905	Довжоцьке, Каменецький повіт	Подільська
12.	13.12.1910	Фельштинське, Проскурівський повіт	Подільська
13.	до 1916	Бабаївське	Харківська
14.	до 1916	Дергачівське	Харківська
15.	до 1916	Карасівське	Харківська
16.	до 1916	Основ'янське	Харківська
17.	до 1916	Русько-Лозівське	Харківська

Продовження таблиці В.1.4

Складено автором за: Благотворительная Россия. История государственной, общественной и частной благотворительности в России : в 2 т. / под. ред. П. И. Лыкошина. Санкт-Петербург : Изд. О. Ф. Имеретинской и П. И. Лыкошина, 1901. Т. 1, ч. 2. С. 122 ; Благотворительность в России. Составлено по Высочайшему повелению Собственной Его Императорского Величества Канцеляриею по учреждениям Императрицы Марии : в 2 т. Санкт-Петербург : [Тип.-лит. Ныркина, 1907]. Т. 2. ч. 2. Чернігівська губ. С. 16–17 ; Подільська губ. С. 32 ; Харківська губернія. С. 41 ; Отчёт Подольского губернского попечительства детских приютов Ведомства учреждений Императрицы Марии за 1910 год. Каменец-Подольский: Тип. Подол. губ. правл., 1911. С. 81, 94, 140, 152, 166 ; Об открытии сельского сиротского детского приюта Ведомства учреждений императрицы Марии в м. Шполе, Звенигородского уезда, Киевской губ., и местного Шполянского попечительства детского приюта. *Вестник благотворительности*. 1902. № 12. С. 5–6 ; Держархів Харківської області. Ф. 304. Оп. 1. Спр. 3451. Арк. 4.

Додаток Г

Таблиця Г.1.1

Губернські та міські дитячі притулки ВУІМ в Україні

№ з/п	Дата відкриття притулку	Назва	Дата відкриття нічліжного /сирітськог о відділення	Контингент дітей при відкритті	Губернія
1	2	3	4	5	6
1.	14.12.1840	Катеринославський Олексіївський	1859/1893	37/змішаний	Катеринославська
2.	01.07.1842	Харківський	1860	30/дівчатка	Харківська
3.	01.07.1842	Чернігівський	?	25/дівчатка	Чернігівська
4.	01.11.1844	Полтавський Олександринський	1861	20/дівчатка	Полтавська
5.	21.04.1845	Київський Олександрівський	1848	51/змішаний	Київська
6.	04.07.1845	Київський Маріїнський	1850	40/дівчатка	Київська
7.	23.11.1847	Одеський Олександрівський	1848/1850	30/дівчатка	Херсонська
8.	09.05.1852	Херсонський Миколаївський	1860	25/дівчатка	Херсонська
9.	04.08.1855	Сімферопольський графіні А. Адлерберг	?	5/змішний	Таврійська
10.	15.01.1861	Одеський Маріїнський	1878	100/змішаний	Херсонська
11.	30.11.1864	Сімферопольський сирітський дім імені А. Фабра	?	хлопчики	Таврійська
12.	26.02.1867	Одеський імені імператриці Марії Федорівни	1870	50/дівчатка	Херсонська

Продовження таблиці Г.1.1

1	2	3	4	5	6
13.	22.10.1872	Житомирський	?	хлопчики	Волинська
14.	28.01.1874	Керченський Маріїнський	?	24/дівчатка	Таврійська
15.	12.01.1882	Київський імені Олександра II	?	75/змішаний	Київська
16.	16.04.1882	Кам'янець- Подільський	?	16/змішаний	Подільська
17.	21.03.1904	Севастопольський	?	36/хлопчики	Таврійська
18.	1908	Севастопольський притулок-корабель	?	18/хлопчики	Таврійська
19.	06.12.1909	Одеський імені цесаревича Олексія Миколайовича	?	28/хлопчики	Херсонська
20.	1915	Одеський притулок- корабель	?	хлопчики	Херсонська

Складено автором за: Сборник сведений о благотворительности в России. С краткими очерками благотворительных учреждений в Санкт-Петербурге и Москве / сост. по данным собранным в 1896 г. Санкт-Петербург : Тип. М. Д. Ломковского, 1899. С. 284 ; Благотворительная Россия. История государственной, общественной и частной благотворительности в России : в 2 т. / под. ред. П. И. Лыкошина. Санкт-Петербург : Изд. О. Ф. Имеретинской и П. И. Лыкошина, 1901. Т. 1, ч. 2. С. 127, 129, 134, 144–145, 151, 159–162 ; Благотворительные учреждения России. Санкт-Петербург : Тип. учил. глухонемых, 1912. С. 137, 143, 153, 209, 213, 215, 231, 241, 247 ; Держархів Одеської області. Ф. 1. Оп. 195. Спр. 844. Арк. 11 зв. ; Держархів Одеської області. Ф. 42. Оп. 35. Спр. 2858. Арк. 34 зв. ; Детские приюты Ведомства учреждений Императрицы Марии (1839–1889 гг.). К пятидесятилетию со времени издания Положения о детских приютах 27 декабря 1839 года. Санкт-Петербург : [Тип. Шредера], 1889. С. 167–168, 384–389 ; Отчёт о деятельности Одесского городского попечительства о детских приютах Ведомства учреждений Императрицы Марии за 1912 год. Одесса: Тип. Введ. Одес. градонач., 1914. С. 28 ; Держархів Хмельницької області Ф. 39. Оп. 1. Спр. 14. Арк. 8 ; Об открытии Детского приюта Ведомства учреждений императрицы Марии в гор. Бердянске. *Вестник благотворительности*. 1902. № 11. С. 5 ; Сборник статистических сведений о заведениях закрытого призрения детей, в том числе сирот сельского населения / сост. Канцелярией Совета Министров по Романовскому комитету. Петроград : Гос. тип., 1916. С. 62, 256, 296 ; Ди-Сеньи Н. К. Отчет по командировке старшего помощника начальника отделения канцелярии Совета Министров Н. К. Ди-Сеньи в Бессарабскую, Волынскую, Киевскую, Могилевскую, Полтавскую, Таврическую, Харьковскую и Херсонскую губернии и Терскую область для ознакомления с деятельностью некоторых учреждений, получающих от Романовского комитета пособия на дело призрения круглых сирот и детей воинов. Петроград : Гос. тип., 1916. С. 57.

Додаток Г

Таблиця Г.1.2

Повітові та сільські дитячі притулки ВУІМ в Україні

№ з/п	Дата відкриття	Назва	Губернія
1	2	3	4
1.	06.12.1846	Старобільський	Харківська
2.	6.12.1951	Таганрозький Миколаївський	Катеринославська
3.	1859	Новомосковський Олександрівський	Катеринославська
4.	01.06.1871	Єлисаветградський Олександрівський	Херсонська
5.	01.08.1888	Сумський імені Н. М. Харитоненко	Харківська
6.	25.08.1896	Олександрівський імені графіні В. П. Канкріної	Катеринославська
7.	27.02.1900	Переяславський	Полтавська
8.	1901	Білоцерківський	Київська
9.	1901	Заборівський імені цесаревича Олексія Миколайовича	Чернігівська
10.	15.03.1901	Валківський	Харківська
11.	17.03.1901	Бахмутський	Катеринославська
12.	21.08.1901	Ізюмський	Харківська
13.	03.10.1901	Лебединський	Харківська
14.	12.12.1901	Гайсинський	Подільська
15.	15.01.1902	Вовчанський	Харківська
16.	1902	Войтовецький	Подільська
17.	1902	Степанецький	Київська

Продовження таблиці Г.1.2

1	2	3	4
18.	03.05.1902	Харківський сільський імені Олександра II на Холодній Горі	Харківська
19.	13.09.1902	Бердянський	Таврійська
20.	06.07.1902	Шполянський	Київська
21.	06.12.1902	Вінницький	Подільська
22.	1903	Чорно-Острівський	Подільська
23.	1903	Пашковецький	Подільська
24.	06.05.1903	Яблунівський	Полтавська
25.	23.03.1903	Охтирський	Харківська
26.	01.09.1903	Брацлавський імені П. А. Столипіна	Подільська
27.	04.10.1903	Софіївський	Катеринославська
28.	15.10.1903	Літинський	Подільська
29.	14.06.1904	Верхньо-Писарівський імені О. П. Ребіндер	Харківська
30.	1905	Довжоцький	Подільська
31.	01.01.1905	Павлівський	Харківська
32.	09.03.1905	Будянський	Харківська
33.	14.07.1905	Куп'янський	Харківська
34.	06.11.1906	Капустянський	Подільська
35.	01.09.1908	Стратіївський	Подільська
36.	1910	Теремний	Волинська
37.	1910	Фельштинський	Подільська
38.	1910	Грановський монастирський	Подільська
39.	10.01.1910	Ново-Ушицький	Подільська
40.	1911	Боярський	Київська
41.	1911	Тетіївський	Київська
42.	1911	Багриновецький	Подільська
43.	до 1912	Краснокутський	Харківська
44.	06.09.1913	Хотомлянський	Харківська

Продовження таблиці Г.1.2

1	2	3	4
45.	до 1913	Бердичівський	Київська
46.	до 1913	Сквирський	Київська
47.	до 1913	Богодухівський	Харківська
48.	1914	Хотомлянський	Харківська
49.	1915	Вовчанський 2-й	Харківська
50.	1915	Печенізький	Харківська
51.	1915	Великобурлуцький	Харківська
52.	1915	Миколаївський 1-й	Харківська
53.	1916	Миколаївський 2-й	Харківська
54.	1916	Нижньо-Салтівський	Харківська

Таблицю складено автором за: Благотворительная Россия. История государственной, общественной и частной благотворительности в России : в 2 т. Санкт-Петербург, 1901. Т. 1. ч. 2. С. 160, 258 ; Благотворительность в России. Составлено по Высочайшему повелению Собственной Его Императорского Величества Канцелярией по учреждениям Императрицы Марии: в 2 т. Санкт-Петербург : [Тип.-лит. Ныркина, 1907]. Т. 2. ч. 2. Таврійська губ. С. 7, Черниговская губерния. С. 16, Подільська губ. С. 32, Полтавська губ. С. 32; Благотворительные учреждения России. Санкт-Петербург : Тип. учил. глухонемых, 1912. С. 139, 154, 232, 243–247 ; Сельские детские приюты Ведомства учреждений императрицы Марии. Петроград : Гос. тип., 1915. С. 9–13 ; Переяславский детский приют Ведомства учреждений Императрицы Марии в 1901 г. *Вестник благотворительности*. 1902. № 10. С. 5. Подпись: Г. [Гумберт К] ; Держархів Харківської області. Ф. 3. Оп. 283. Спр. 615. Арк. 6, Ф. 304. Оп. 1. Спр. 3453. Арк. 282 ; Детские приюты Ведомства учреждений Императрицы Марии (1839–1889 гг.). К пятидесятилетию со времени издания Положения о детских приютах 27 декабря 1839 года. Санкт-Петербург [Тип. Шредера], 1889. С. 384–389 ; Отчёт Подольского губернского попечительства детских приютов Ведомства учреждений Императрицы Марии за 1910 год. Каменец-Подольский : Тип. Подол. губ. правл., 1911. С. 43–45, 54, 56, 58, 66–67, 81, 84–86, 94, 108, 124, 153, 166 ; Об открытии сельского сиротского детского приюта Ведомства учреждений императрицы Марии в м. Шполе, Звенигородского уезда, Киевской губ., и местного Шполянского попечительства детского приюта. *Вестник благотворительности*. 1902. № 12. С. 5–6 ; Об открытии Детского приюта Ведомства учреждений императрицы Марии в слободе Павловке, Харьковского уезда. *Вестник благотворительности*. 1902. № 11. С. 4 ; ПСЗРИ. Собр. (1881–1913). Т. 33. (1913). Ч. 1. № 40244 ; Сборник статистических сведений о заведениях закрытого призрения детей, в том числе сирот сельского населения / сост. Канцелярией Совета Министров по Романовскому комитету. Петроград : Гос. тип., 1916. С. 92, 110, 112, 206, 290, 304, 362.

Додаток Д

Відомість про пожертвування на користь Одеського
Олександрівського дитячого притулку в 1854 р.А. Денежные

От найма подведомственных деревянных лавочек	2710 руб.	33 коп.
От балов, спектаклей и концертов	697 руб.	30 коп.
От найма свободного помещения в доме, принадлежащем приюту	100 руб.	00 коп.
От детей генерал-майора Орлая	150 руб.	00 коп.
От мещанки Настасии Ивановой	6 руб.	32 коп.
От разных ремесленников	171 руб.	20 коп.
От генеральши Папандопуловой	50 руб.	00 коп.
От коллежского ассессора Коврена	3 руб.	00 коп.
От Г. Горбачова	3 руб.	00 коп.
От зрителя Одесского театра Г. Фолети	25 руб.	00 коп.
От некоторых ремесленников	10 руб.	40 коп.
От майора Драгутина	5 руб.	00 коп.
Итого	3931 руб.	55 коп.

Б. Вещественные

Хлеба белого 11 пуд. 9 фун. на	14 руб.	03 коп.
Рыбы 51 пуд. 21 фун. на	108 руб.	20 коп.
Чечевицы на ½ четверти на	2 руб.	62 коп.
Фасоли на ½ четверти на	3 руб.	50 коп.
От купца Николаева башмаков 162 пары на	113 руб.	40 коп.
Итого	241 руб.	75 коп.

Член попечительства, генерал-лейтенант..... (подпись)

Джерело: Держархів Одеської області. Ф. 457. Оп. 1. Спр. 50. Арк. 173.

Додаток Е

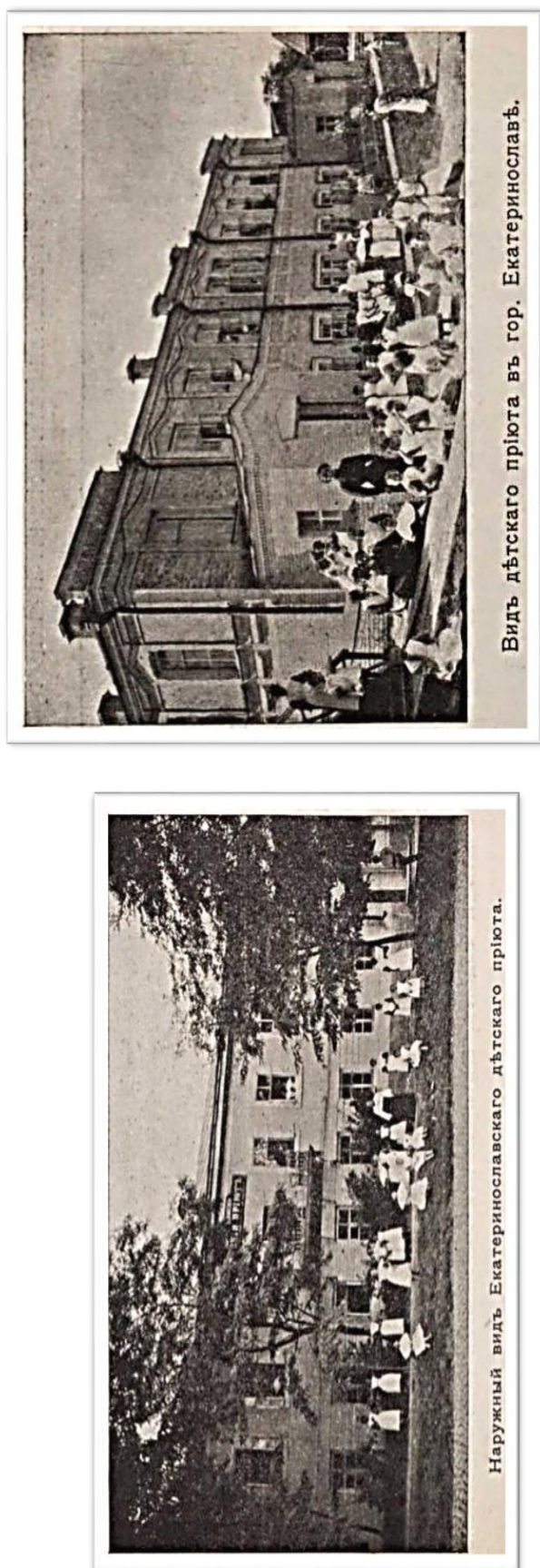

Рис. Е.1.2 Видъ дитячого притулку

Рис. Е.1 Катеринославський дитячий притулок ВУІМ, м. Катеринослав

Джерело: Благотворительные учреждения России. Санкт-Петербург : Тип. учил. глухонемых, 1912. С. 231–232.

Додаток Ж

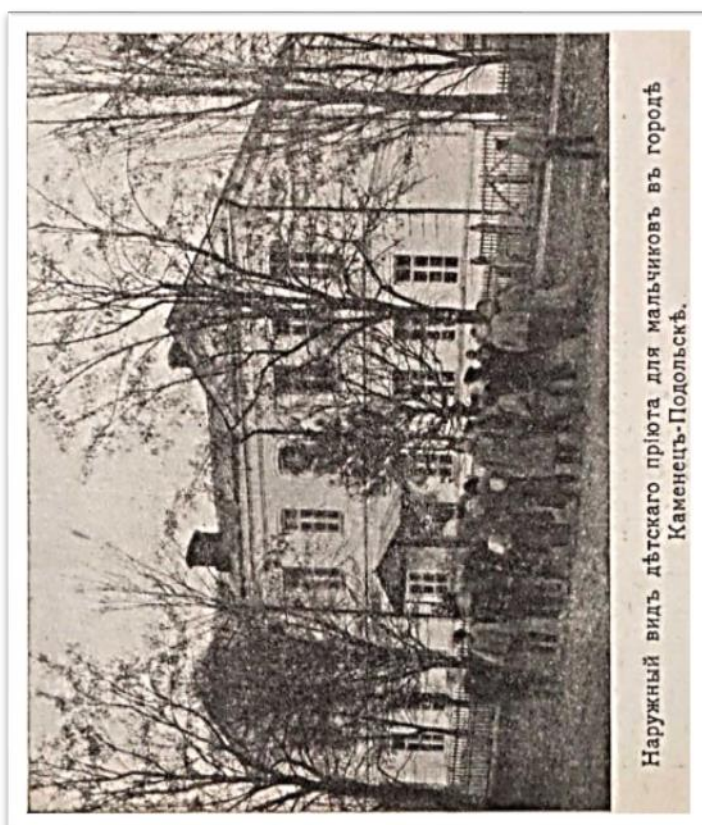

Рис. Ж.1.1 Будинок притулку

Рис. Ж.1 Кам'янець-Подільський дитячий притулок ВУІМ, м. Кам'янець-Подільський

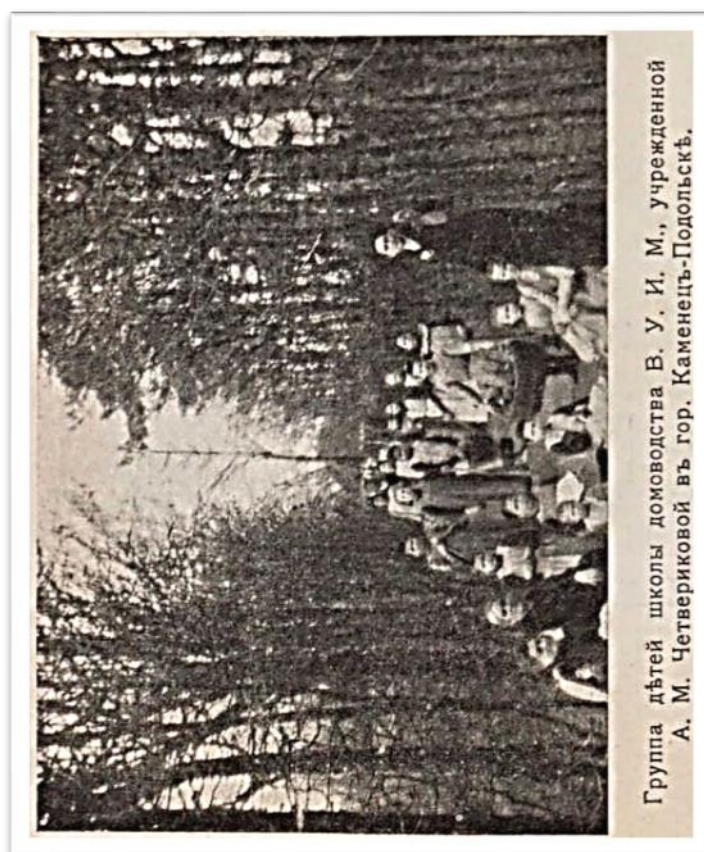

Рис. Ж.1.2 Школа домоводства

Джерело: Благотворительные учреждения России. Санкт-Петербург : Тип. учил. глухонемых, 1912. С. 223, 224.

Додаток 3

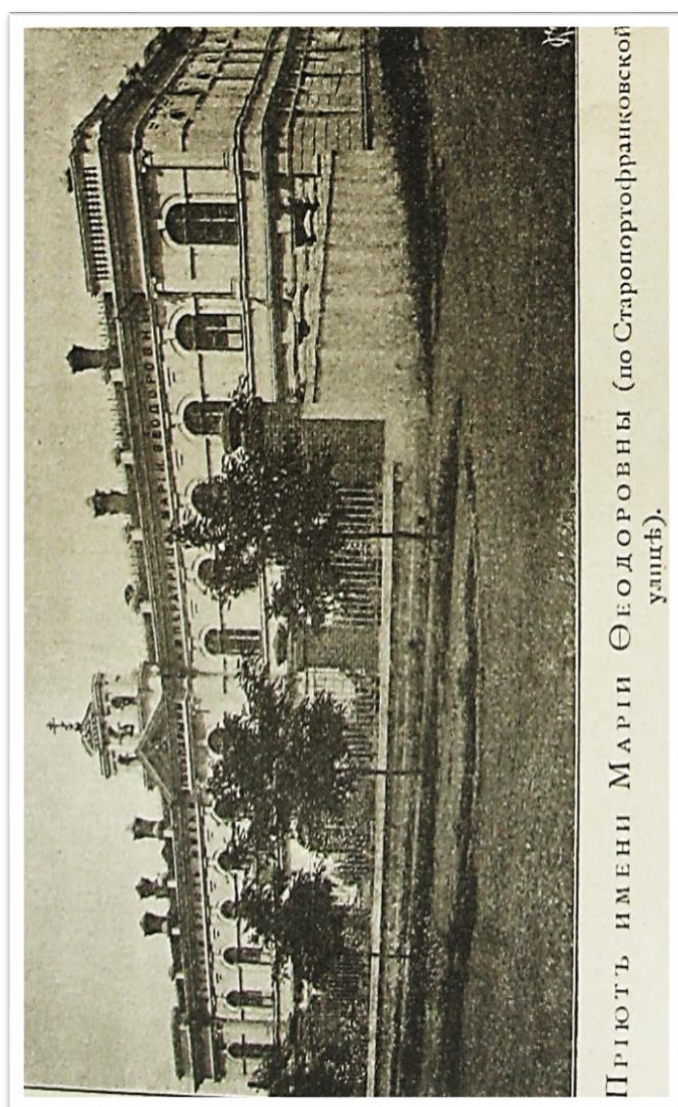

Рис. 3.1 Одеський притулок імені Марії Федорівни ВУІМ, м. Одеса

Джерело: Благотворительность / сост. А. С. Бориневич. Одесса. 1794–1894 : издание городского общественного управления к столетию города. Одесса : Тип. А. Шульце, 1895. С. 705–780.

Додаток И

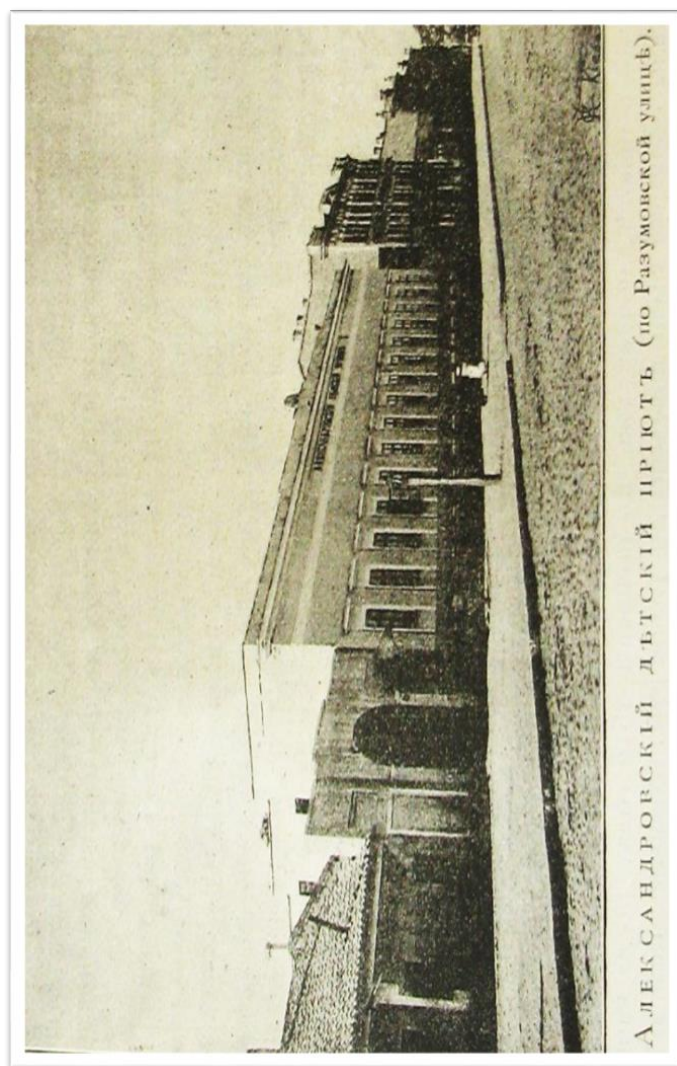

Рис. И.1 Одесский Александрівський дитячий притулок ВУІМ, м. Одеса Джерело: Благотворительность / сост. А. С. Бориневич. Одесса. 1794–1894 : издание городского общественного управления к столетию города. Одесса : Тип. А. Шульце, 1895. С. 705–780.

Додаток К

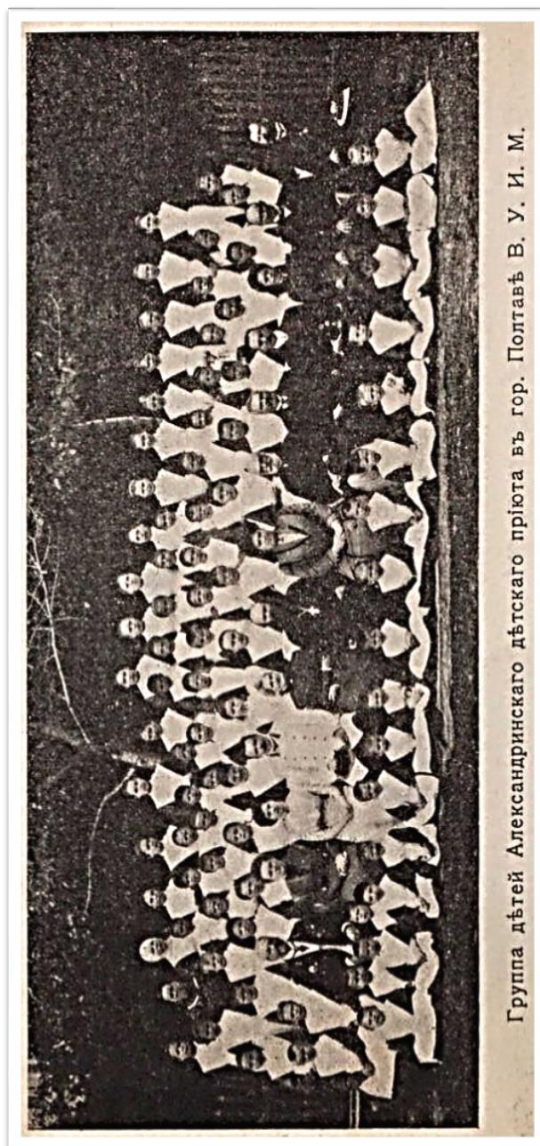

Рис. К.1 Полтавський Олександринський дитячий притулок ВУІМ, м. Полтава

Джерело: Благотворительные учреждения России. Санкт-Петербург : Тип. учил. глухонемых, 1912. С. 209.

Додаток Л

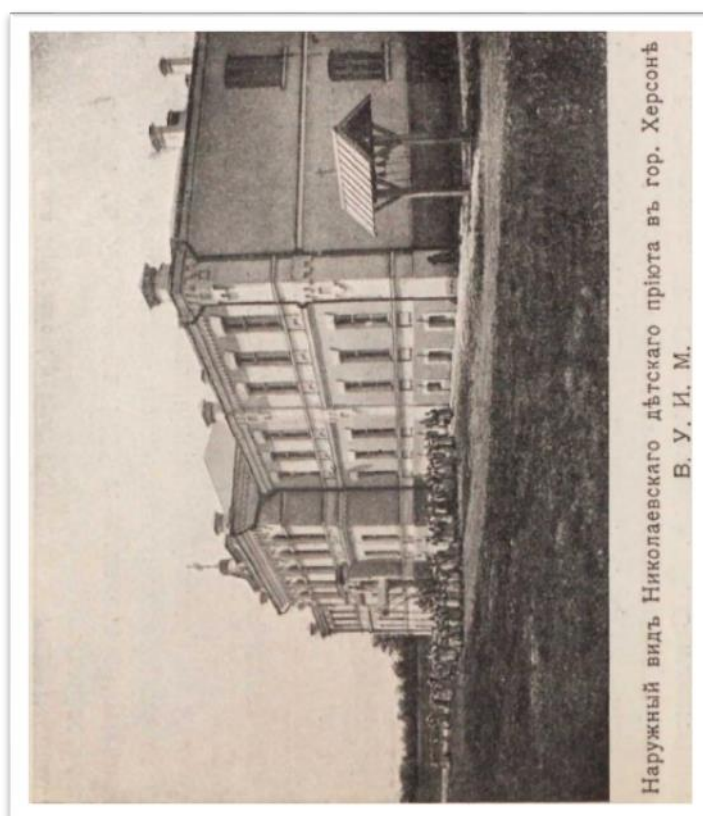

Рис. Л.1.2 Зовнішній вигляд дитячого притулку

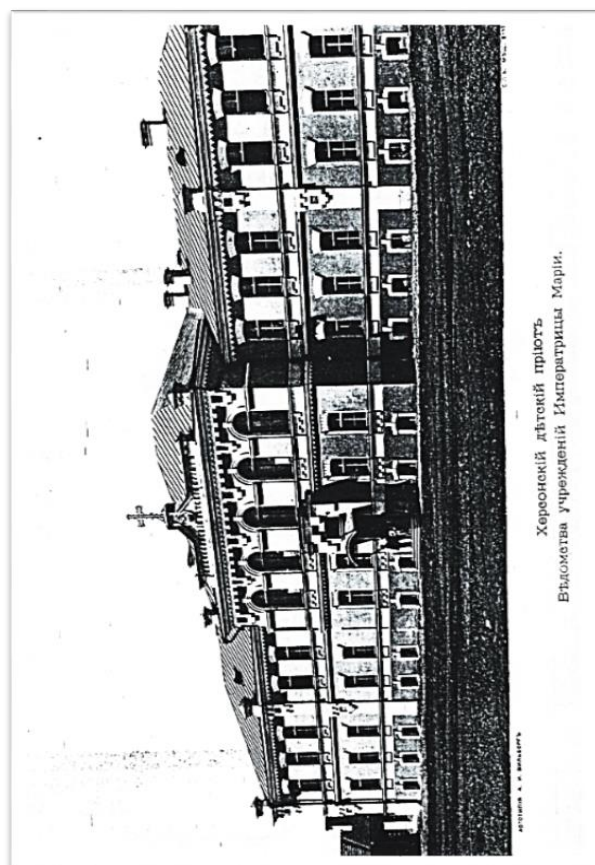

Рис. Л.1.1 Будинок дитячого притулку

Рис. Л.1 Херсонський Миколаївський дитячий притулок ВУІМ, м. Херсон

Джерело: *Вестник благотворительности*. 1902. № 10. Приложения ; Благотворительные учреждения России. Санкт-Петербург : Тип. учил. глухонемых, 1912. С. 153.

Додаток М

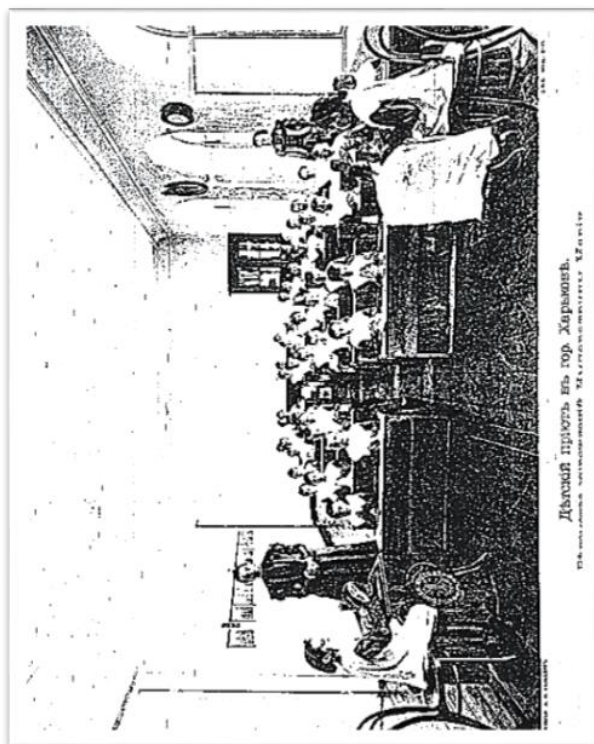

Рис. М. 1.2 Заняття в притулку

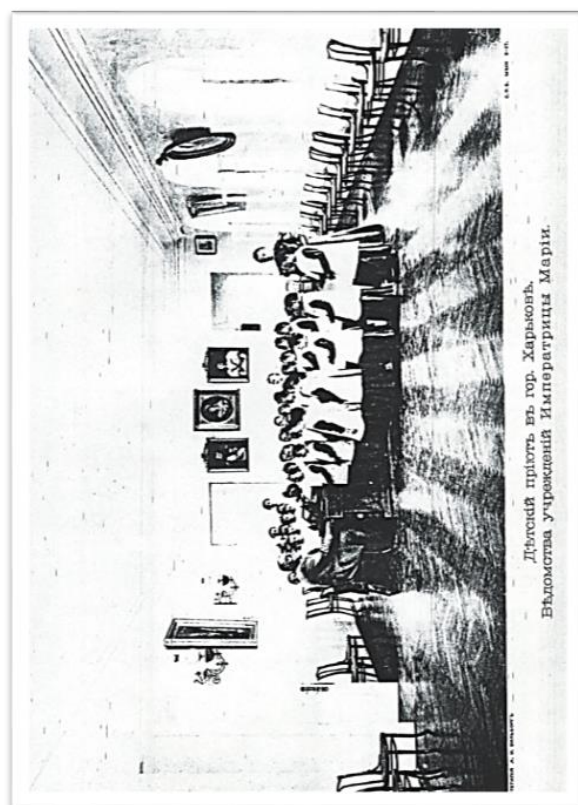

Рис. М.1.1 Внутрішній вигляд дитячого притулку

Рис. М.1 Харківський губернський дитячий притулок ВУІМ, м. Харків

Джерело: *Вестник благотворительности*. 1902. № 11, 12. Приложения.

Додаток М

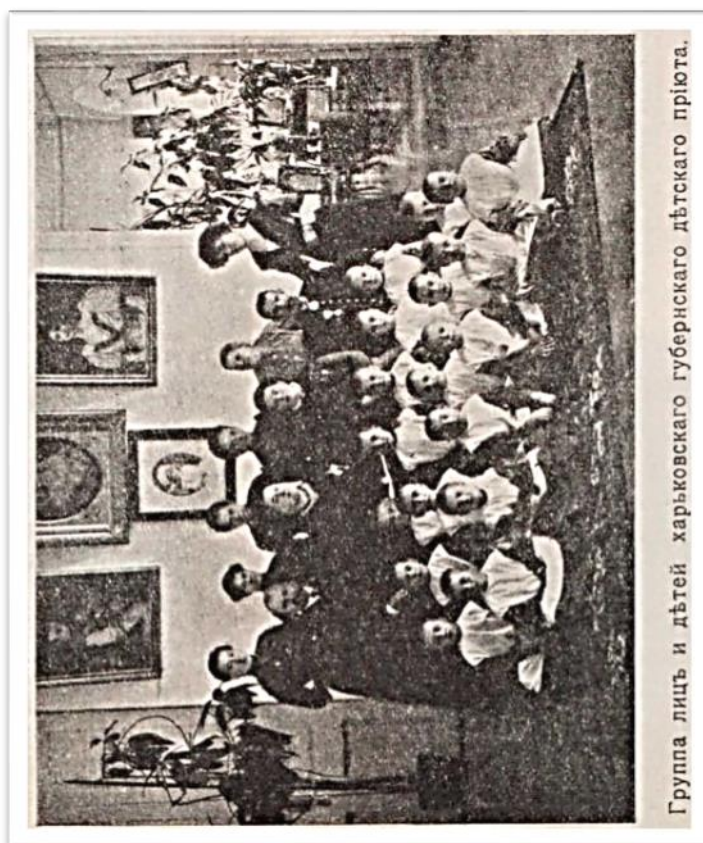

Рис. М.2.1 Група вихователів та дітей

Рис. М. 2.2 Майстерня притулку

Рис. М.2 Харківський губернський дитячий притулок ВУІМ, м. Харків

Джерело: Благотворительные учреждения России. Санкт-Петербург : Тип. учил. глухонемых, 1912. С. 241.

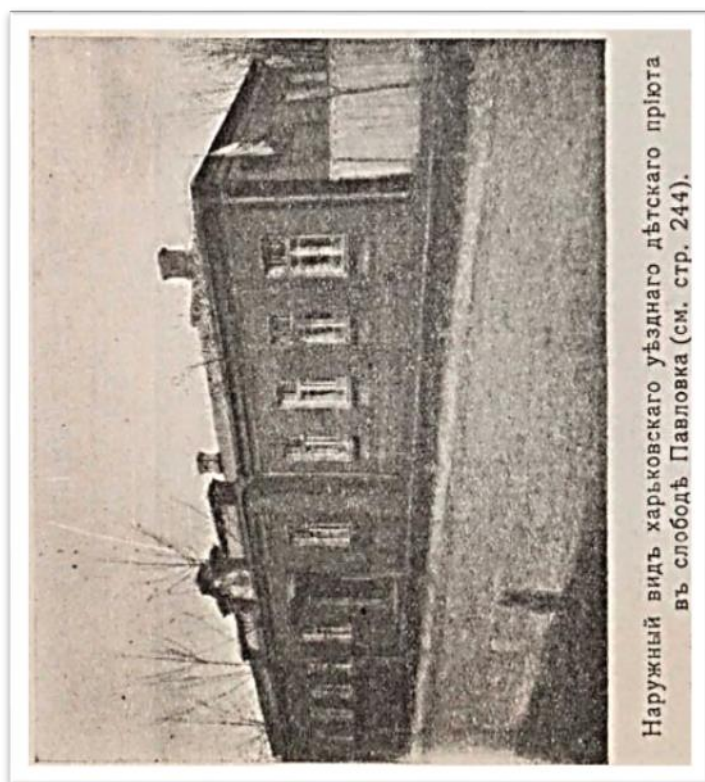

Рис. Н.1.2 Дитячий притулок в сл. Ново-Павлівка

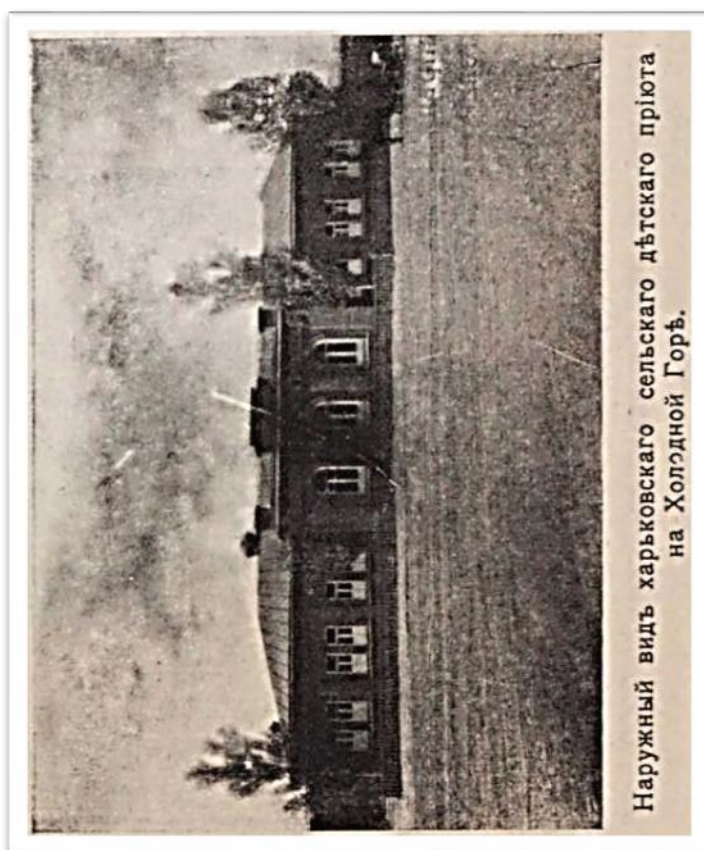

Рис. Н.1.1 Сільський дитячий притулок на Холодній Горі імені Олександра II в пам'ять 19 лютого 1861 р.

Рис. Н.1 Харківські сільські дитячі притулки ВУІМ

Джерело: Благотворительные учреждения России. Санкт-Петербург : Тип. учил. глухонемых, 1912. С. 243, 248.

Додаток П

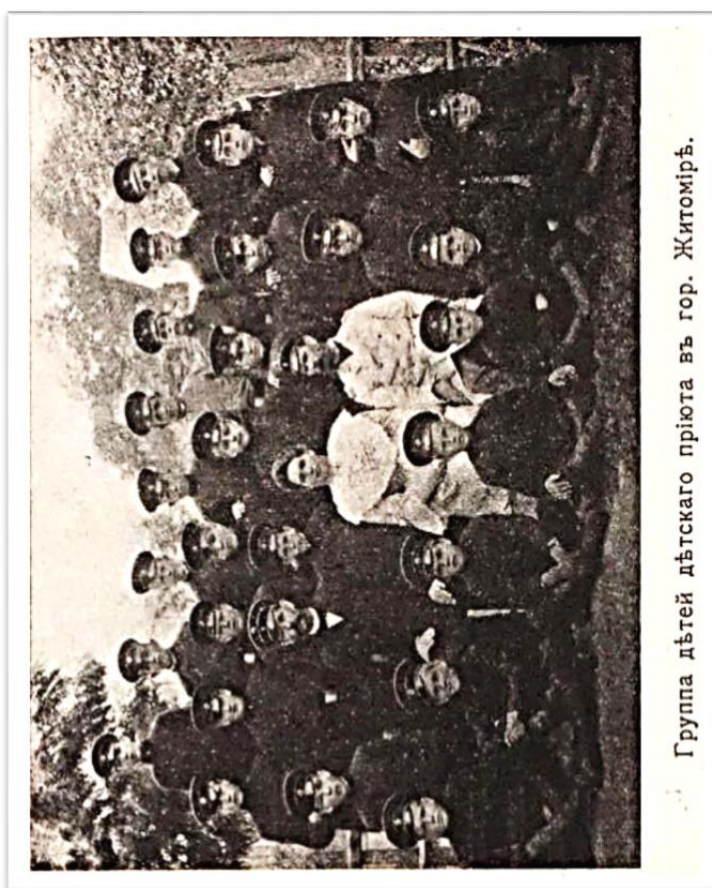

Рис. П.1 Житомирський Марійський дитячий притулок ВУІМ, м. Житомир

Джерело: Благотворительные учреждения России. Санкт-Петербург : Тип. учил. глухонемых, 1912. С. 215.

Додаток Р

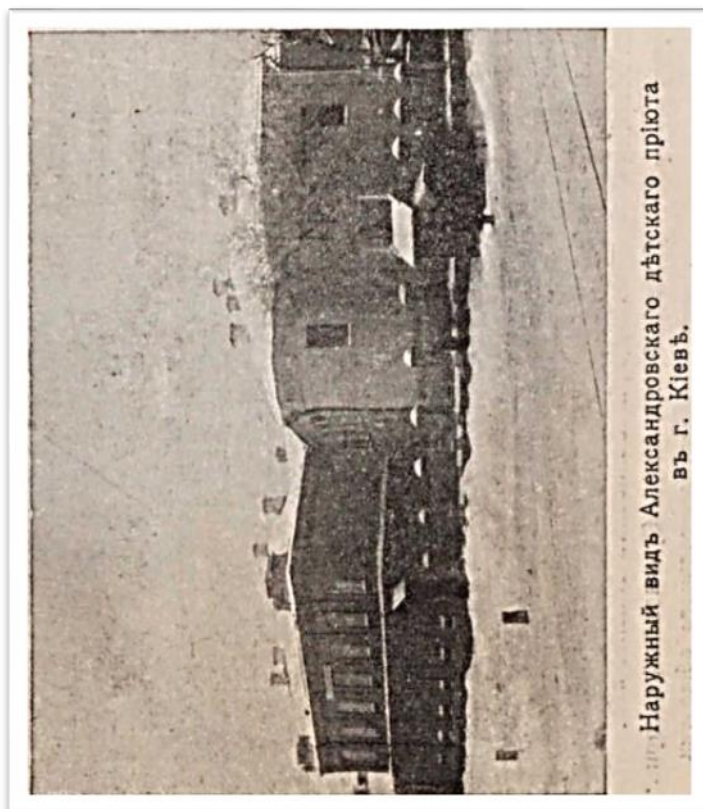

Рис. Р.1.1 Олександрівський дитячий притулок

Рис. Р.1

Київські дитячі притулки ВУІМ, м. Київ

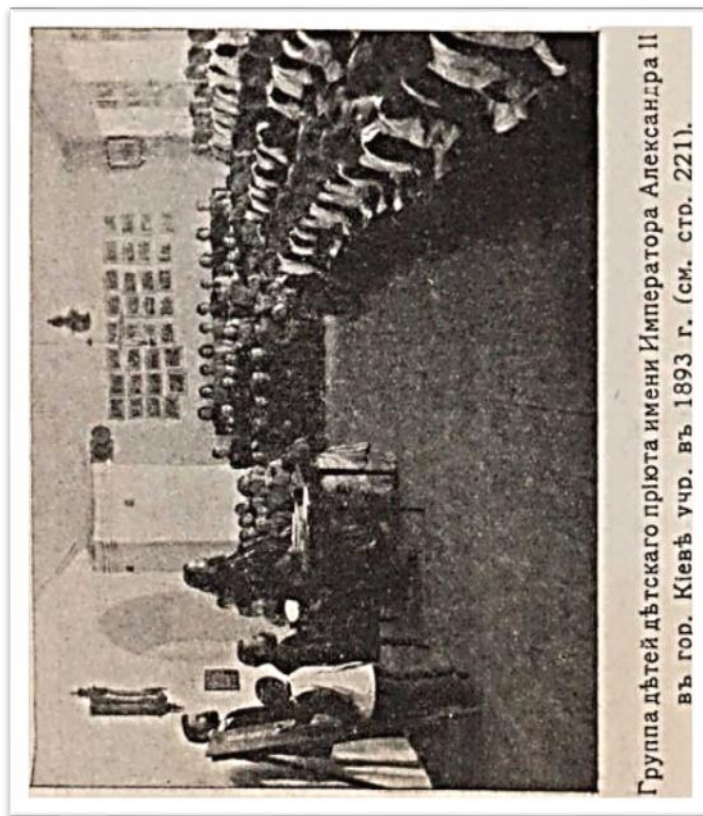

Рис. Р.1.2 Притулок імені Олександра II

Джерело: Благотворительные учреждения России. Санкт-Петербург : Тип. глухонемых, 1912. С. 219, 222.

Додаток С

Рис. С.1.1 Діти в класі

Рис.С.1.2 Зовнішній вигляд притулку

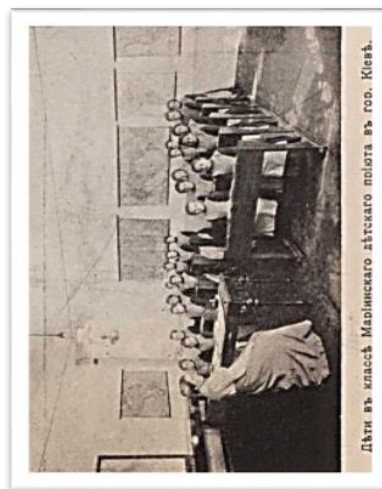

Рис. С.1.3 Діти на заняттях

Рис. С.1 Київський Маринський дитячий притулок ВУІМ, м. Київ

Джерело: Благотворительные учреждения России. Санкт-Петербург : Тип. учил. глухонемых, 1912. С. 219, 221.

Додаток Т

Рис. Т.1.2 Двір притулку

Рис. Т.1 Чернігівський дитячий притулок ВУІМ, м. Чернівці

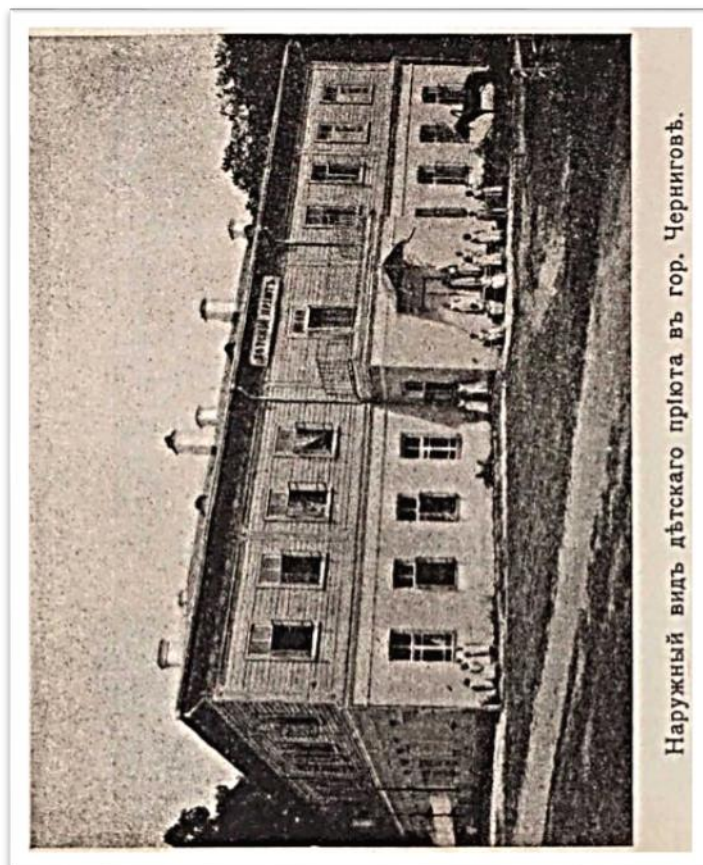

Рис. Т.1.1 Зовнішній вигляд притулку

Джерело: Благотворительные учреждения России. Санкт-Петербург : Тип. учил. глухонемых, 1912. С. 213 ; Черниговский детский приют Ведомства учреждений императрицы Марии Фёдоровны с 1842 по 1902 г. / сост. А. Ефимов. Чернигов : Тип. губ. правл., 1902. 108 с.

Додаток Т

Рис. Т.2.1 Зовнішній вигляд церкви

Рис. Т.2.2. Внутрішній вигляд церкви

Рис. Т.2 Домова церква Чернігівського дитячого притулку ВУІМ, м. Чернігів

Джерело: Черниговский детский приют Вedomства учреждений императрицы Марии Фёдоровны с 1842 по 1902 г. / сост. А. Ефимов. Чернигов : Тип. губ. правл., 1902. 108 с.

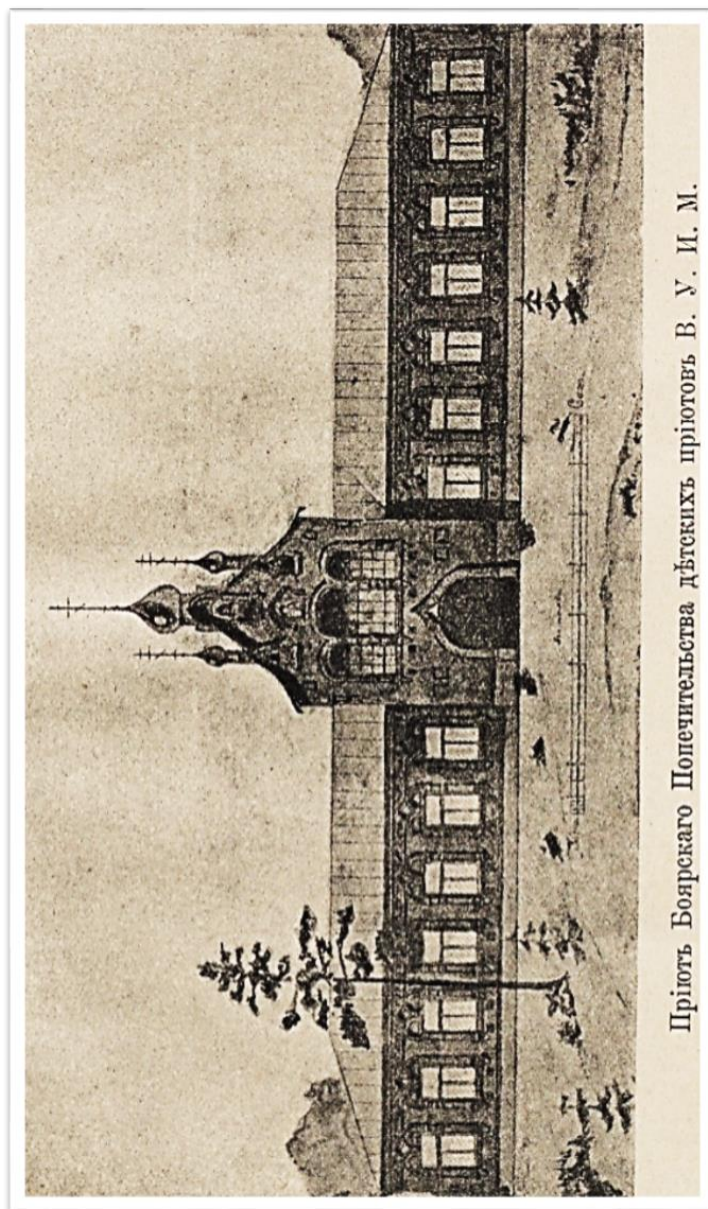

Рис. У.1 Припулок Боярського опікунства дитячих притулків ВУІМ, с. Боярка Київська губернія

Джерело: Ди-Сеньи Н. К. Отчет по командировке старшего помощника начальника отделения канцелярии Совета Министров Н. К. Ди-Сеньи в Бессарабскую, Вольнскую, Киевскую, Могилевскую, Полтавскую, Таврическую, Харьковскую и Херсонскую губернии и Терскую область для ознакомления с деятельностью некоторых учреждений, получающих от Романовского комитета пособия на дело призрения круглых сироты детей воинов. Петроград : Гос. тип., 1916. 115 с., 10 л. ил.

Додаток Ф

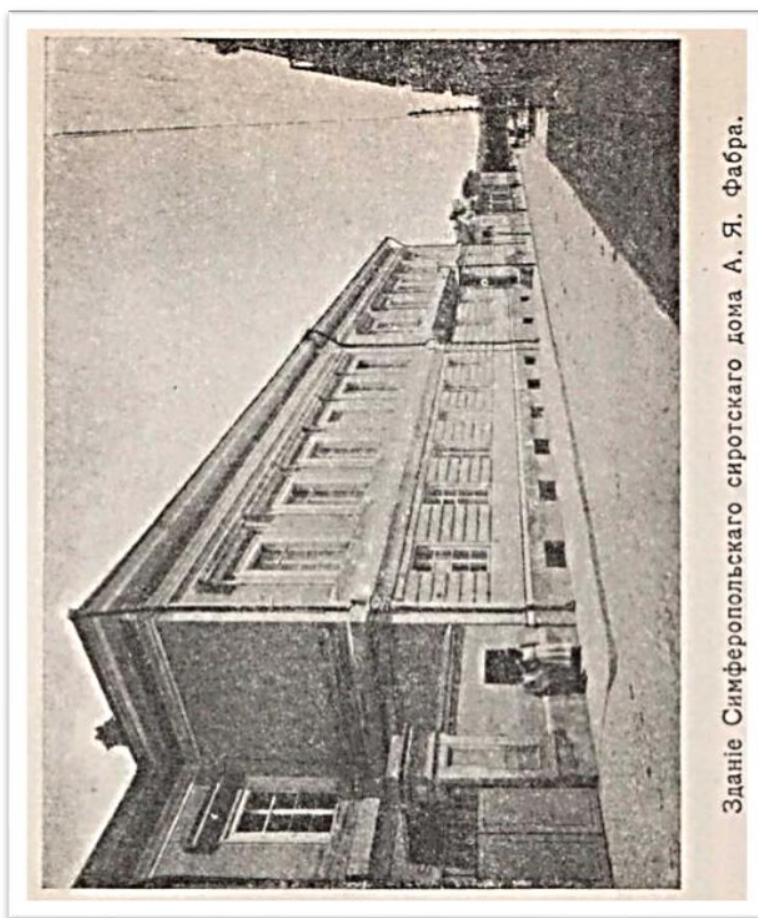

Рис. Ф.1 Сирітський будинок імені А. Я. Фабра ВУІМ, м. Сімферополь

Джерело: Благотворительные учреждения России. Санкт-Петербург : Тип. учил. глухонемых, 1912. С. 137.

Додаток Х

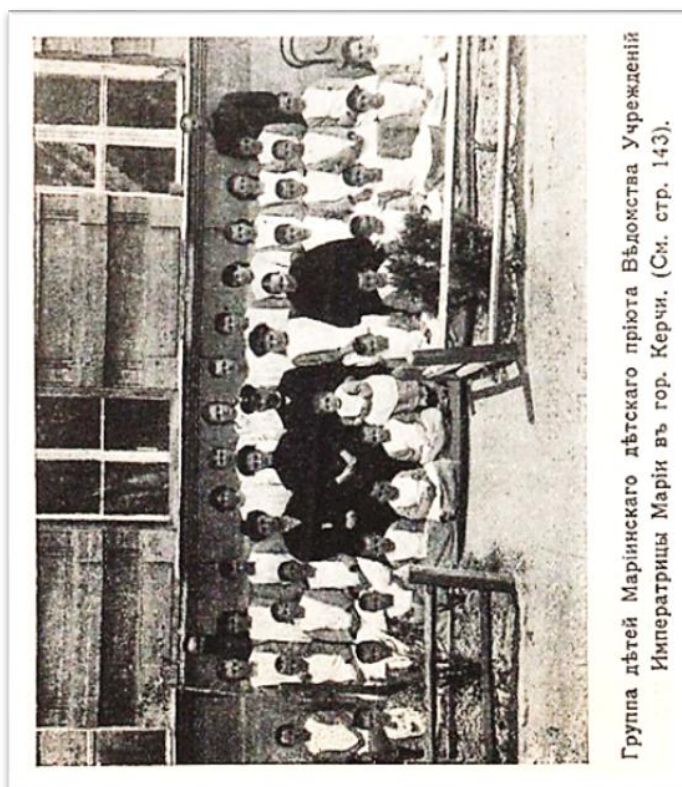

Рис. Х.1.1 Група дітей в притулку

Рис. Х.1 Керченський дитячий притулок ВУІМ, м. Керч

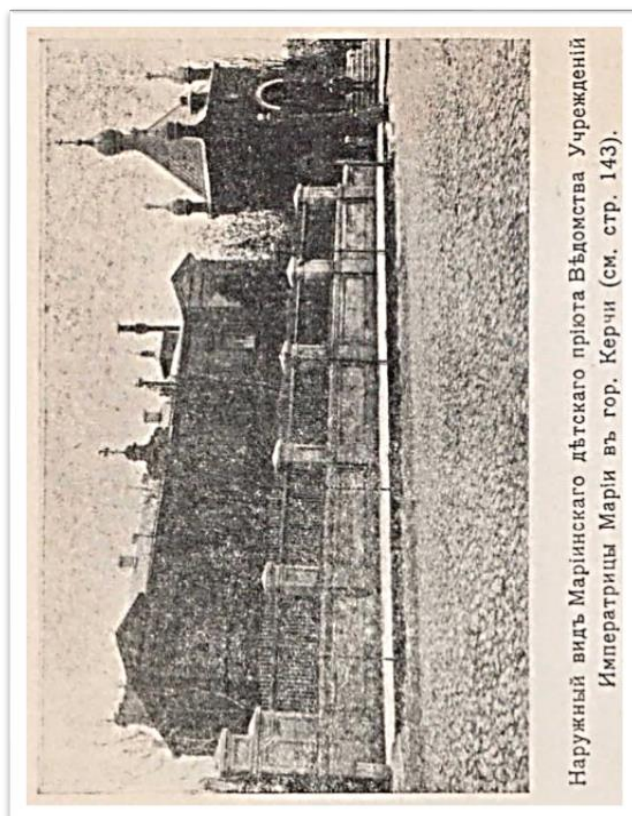

Рис. Х.1.2 Зовнішній вигляд притулку

Джерело: Благотворительные учреждения России. Санкт-Петербург : Тип. глухонемых, 1912. С. 141–142.

Додаток Ц

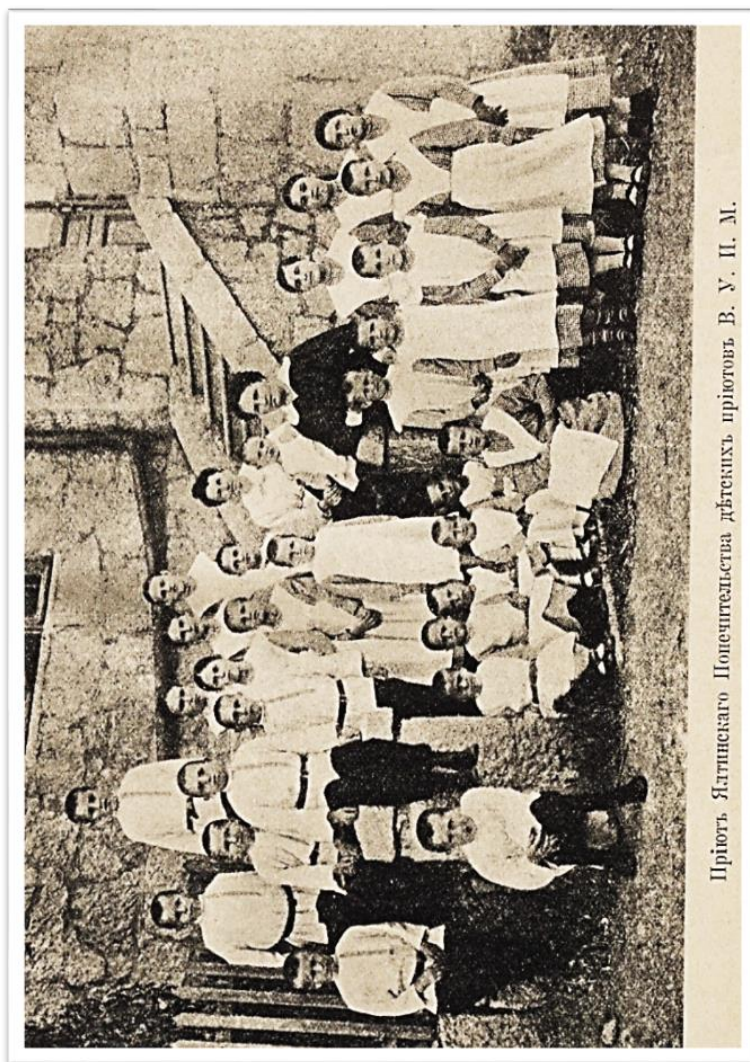

Рис. Ц.1 Притулок Ялтинського опікунства дитячих притулків ВУІМ, м. Ялта

Джерело: Ди-Сеньи Н. К. Отчет по командировке старшего помощника начальника отделения канцелярии Совета Министров Н. К. Ди-Сеньи в Бессарабскую, Волынскую, Киевскую, Могилевскую, Полтавскую, Таврическую, Харьковскую и Херсонскую губернии и Терскую область для ознакомления с деятельностью некоторых учреждений, получающих от Романовского комитета пособия на дело призрения круглых сирот и детей воинов. Петроград : Гос. тип., 1916. С. 77.

Додаток Ш

Рис. Ш.1.2 Майстерня притулку

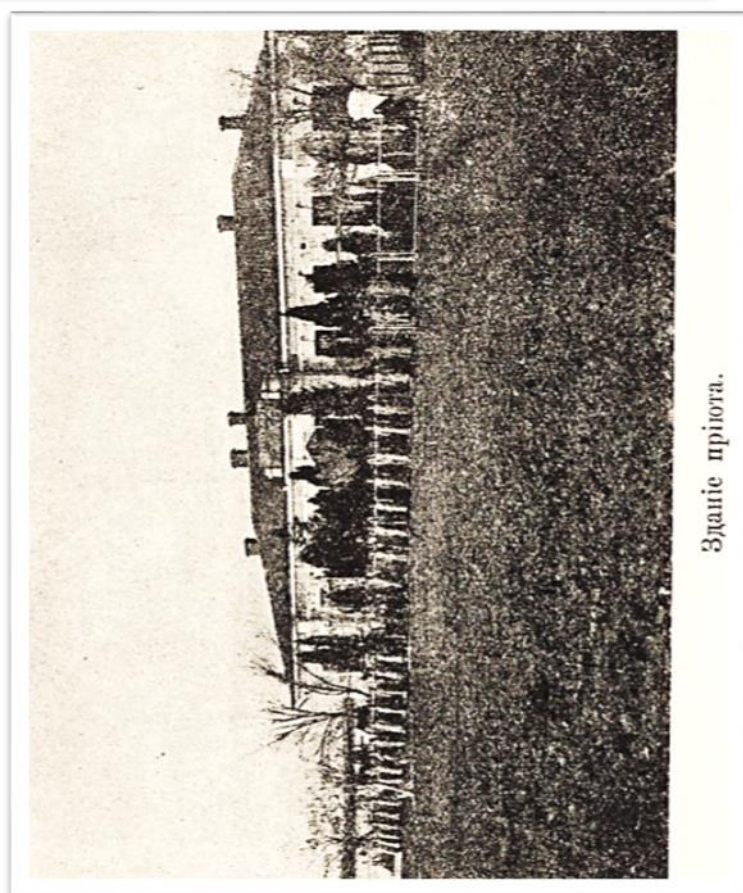

Рис. Ш.1.1 Будинок притулку

Рис. Ш.1 Сирітський притулок Севастопольського міського опікунства дитячих притулків ВУІМ,

Джерело: Ди-Сеньи Н. К. Отчет по командировке старшего помощника начальника отделения канцелярии Совета Министров Н. К. Ди-Сеньи в Бессарабскую, Вольнскую, Киевскую, Могилевскую, Полтавскую, Таврическую, Харьковскую и Херсонскую губернии и Терскую область для ознакомления с деятельностью некоторых учреждений, получающих от Романовского комитета пособия на дело призрения круглых сирот и детей воинов. Петроград : Гос. тип., 1916. С. 63.

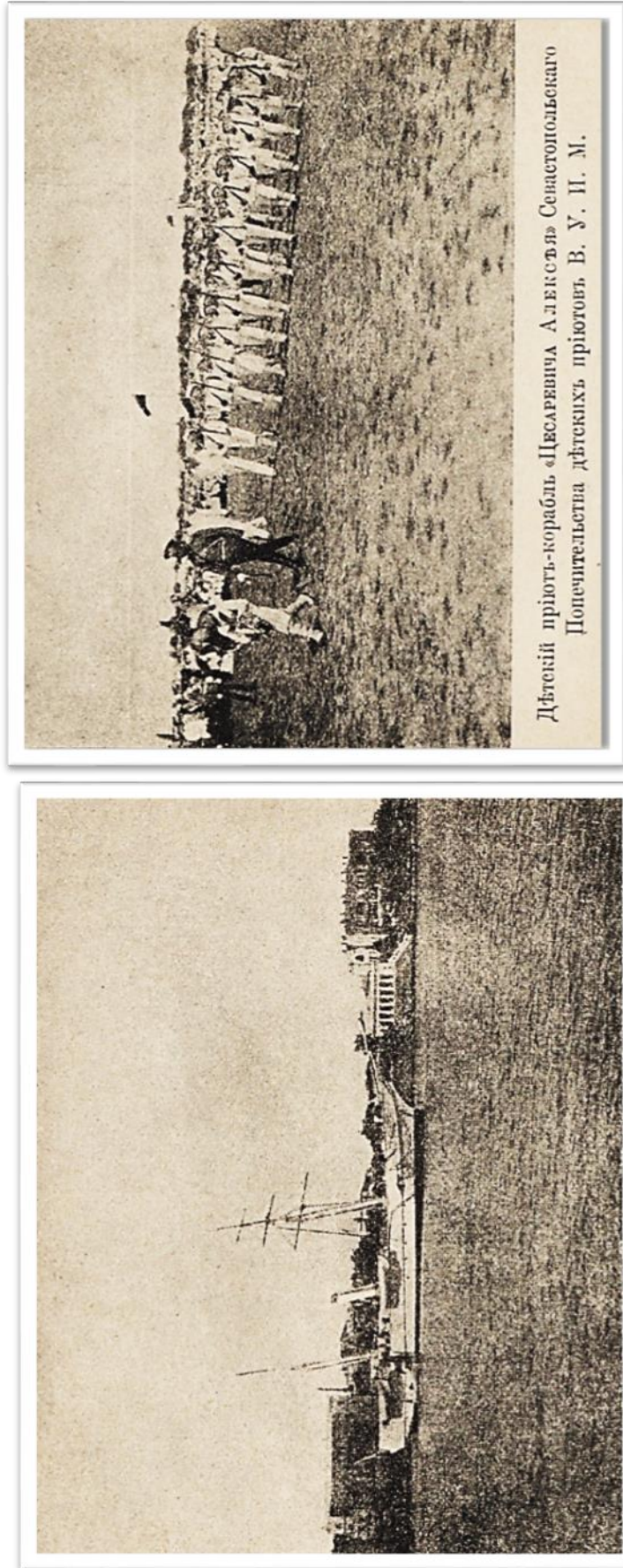

Рис. Щ.1.1 Вигляд корабля притулку

Рис. Щ.1 Дитячий притулок-корабель цесаревича Олексія Севастопольського опікунства дитячих притулків ВУІМ,

Рис. Щ.1.2 Вихованці притулку

Джерело: Ди-Сеньи Н. К. Отчет по командировке старшего помощника начальника отделения канцелярии Совета Министров Н. К. Ди-Сеньи в Бессарабскую, Вольнскую, Киевскую, Могилевскую, Полтавскую, Таврическую, Харьковскую и Херсонскую губернии и Терскую область для ознакомления с деятельностью некоторых учреждений, получающих от Романовского комитета пособия на дело призрения круглых сирот и детей воинов. Петроград : Гос. тип.. 1916. С. 59..

Додаток Ю

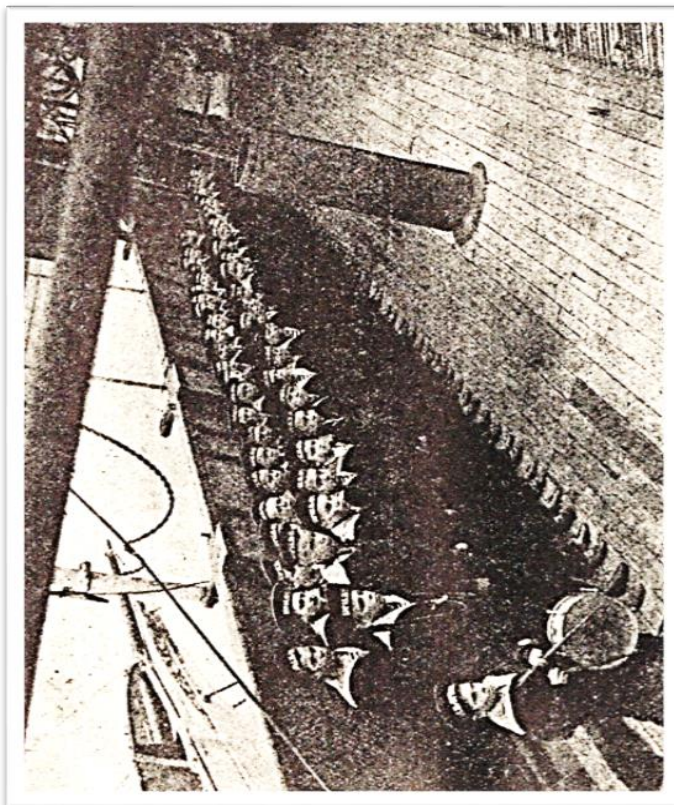

Рис. Ю.1.1 Діти на кораблі притулку

Рис. Ю.1. Притулок-корабель імені цесаревича Олексія Миколайовича Одеського опікунства дитячих притулків ВУІМ, м. Одеса

Джерело: Ди-Сеньи Н. К. Отчет по командировке старшего помощника начальника отделения канцелярии Совета Министров Н. К. Ди-Сеньи в Бессарабскую, Вольнскую, Киевскую, Могилевскую, Полтавскую, Таврическую, Харьковскую и Херсонскую губернии и Терскую область для ознакомления с деятельностью некоторых учреждений, получающих от Романовского комитета пособия на дело призрения круглых сирот и детей воинов. Пг.: Гос. тип., 1916. С. 103.

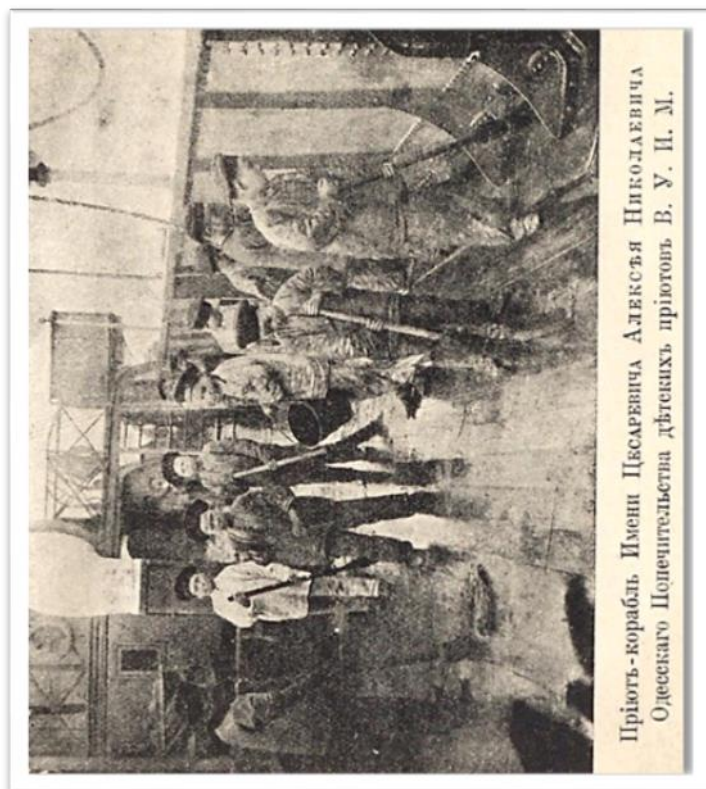

Рис. Ю.1.2 Вихованці притулку

Пріють-корабль Імени Цесаревича Олексія Миколайовича Одеського Опікунства дитячих пріютовъ В. У. П. М.

Додаток Я

Таблиця Я.1

Загальна кількість сліпих в українських губерніях, 1886 р.

№з/п	Назва губернії	Загальна кількість	% до населення	З них дітей віком від 0 до 20 років
1.	Волинська	3403	0,15	1059
2.	Катеринославська	2303	0,13	357
3.	Київська	5346	0,19	1662
4.	Подільська	4231	0,18	1010
5.	Полтавська	4318	0,16	1065
6.	Таврійська	1335	0,13	178
7.	Харківська	3811	0,17	825
8.	Херсонська	3109	0,15	469
9.	Чернігівська	4312	0,21	979
	Разом	32168	0,16	7604

Складено і підраховано автором за: Аленицин В. Д. Статистика слепых в России по переписи 1886 г. / разраб. ред. Центр. стат. ком. В. Аленициным и А. Сырневым. Санкт-Петербург : [Т-во Печатня С. П. Яковлева], 1888. С. 2-9, 16, 18, 26, 28, 30, 32.

Додаток АА

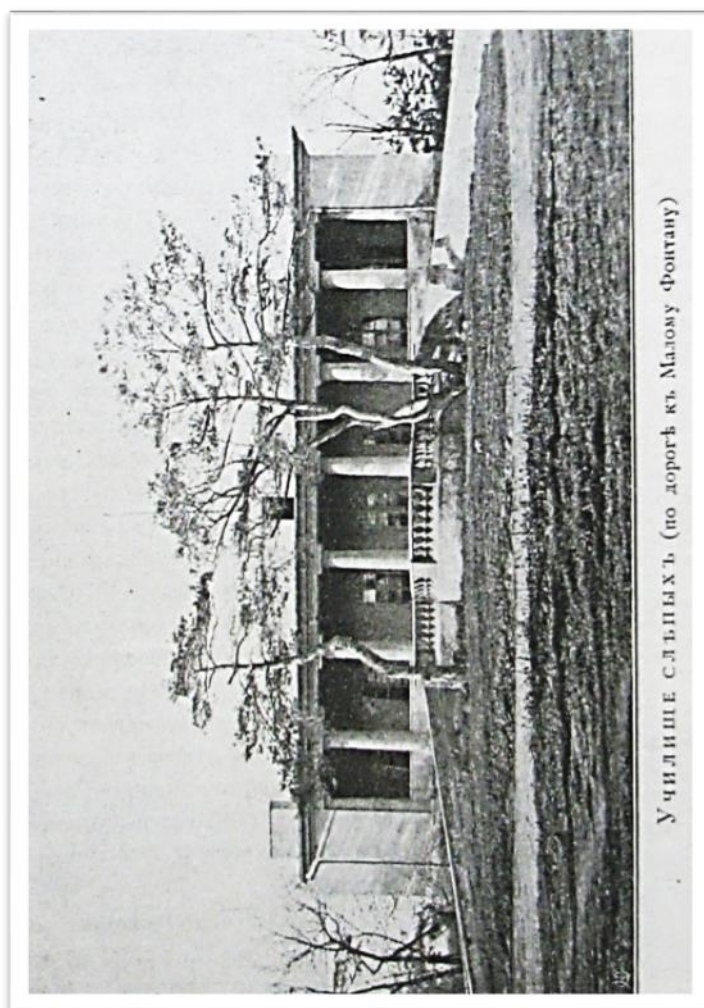

Рис. АА.1 Одеське училище для слѣпих, м. Одеса

Джерело: Благотворительность / сост. А. С. Бориневич. *Одесса. 1794–1894 : издание городского общественного управления к столетию города.* Одесса: Тип. А. Шульце, 1895. С. 705–780.

Додаток АБ

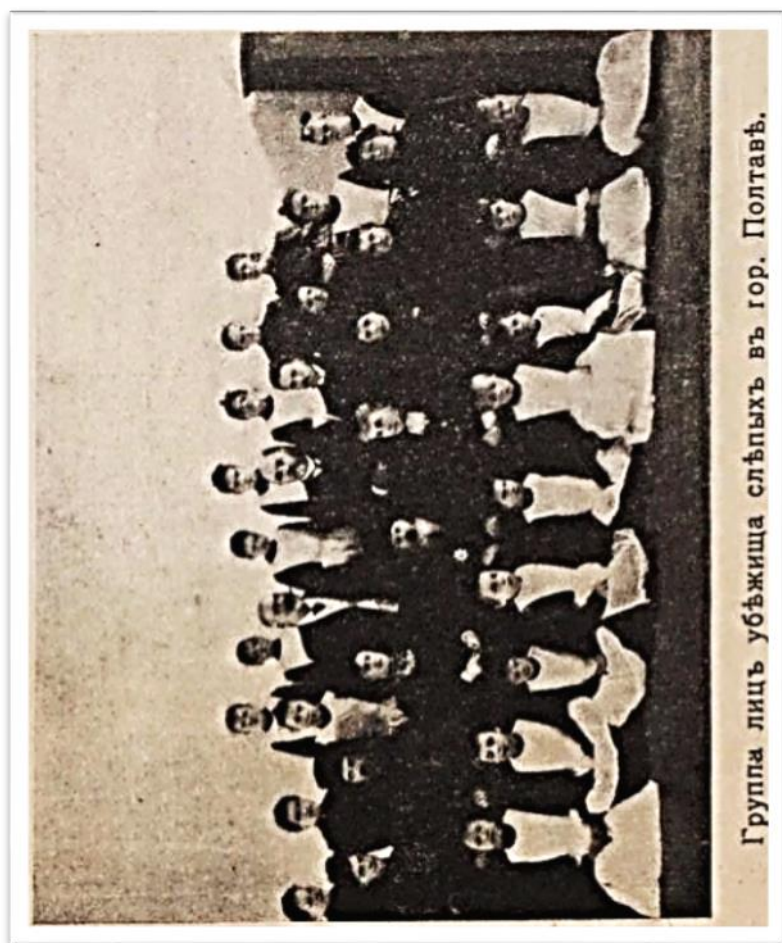

Рис. АБ.1 Полтавське училище сліпих, м. Полтава

Джерело: Благотворительные учреждения России. Санкт-Петербург : Тип. учил. глухонемых, 1912. С. 211.

Додаток АВ

Таблиця АВ.1

**Навчально-виховні заклади та відділення Опікунства
над глухонімими в Україні**

№з/п	Тип закладу	Місто, губернія	Час відкриття навчально-виховного	Засновники	Час відкриття відділення
1	2	3	4	5	6
1.	Інститут глухонімих	м. Романів, Новоград-Волинського повіту Волинської губернії	27 травня 1805 р. – 1836 р.	Ю.-А. Ілінський	-
2.	Училище	м. Одеса, Херсонської губернії	лютий 1843 р. – 1896 р. 25 вересня 1903 р.	М. С. Воронцов Г.Г.Маразли	1 січня 1904 р.
3.	Школа	м. Харків, Харківської губернії	1870 р. 15 листопада 1896 р.	А. Ф. Бахметьев, О. Г. Прозоров В. М. Ветухов	листопад 1901 р.
4.	Ремісничка школа	с. Кочеток, Зміївського повіту Харківської губернії	7 січня 1905 р.	В. М. Ветухова	
5.	Ремісничка школа	с. Клугинівка (Башкирівка), Зміївського повіту Харківської губернії	10 травня 1909 р.	?	

Продовження таблиці АВ.1

1	2	3	4	5	6
6.	Училище	с. Блюменорт округу Таврійській губернії	28 січня 1885 р.	?	?
7.	Училище	с. Тіга Гальбштадтського	1889 р.	?	?
8.	Церковно- парафіяль на школа	с. Максимовичі Радомишльського повіту Київської губернії	листопад 1897 р.	М. Яворський	-
9.	Школа- інтернат	м. Київ Київської губернії	червень 1900 р.	М. А. Терещенко	7 грудня 1899 р.
10.	м. Школа	м. Лохвиці Полтавській губернії	14 листопада 1901 р	М. Д. Варда	1901 р.
11.	Школа	м. Чернігів Чернігівської губернії	1903 р.	Є. К. Андреевський	1900 р.

Продовження таблиці АВ.1

1	2	3	4	5	6
12.	Школа-хутір	м. Олександрівськ Катеринославської губернії	17 серпня 1903 р 10 травня 1909 р.	Ф. Ф. Мовчановський	1 березня 1903 р.
13.	Школа- санаторій	м. Євпаторія Таврійської губернії	до 1910 р.	Ф. Ф. Мовчановський	?

Складено автором на підставі: ПСЗРИ. Собр. (1649–1825) : Т. 28. (1804–1805). № 21765 ; ПСЗРИ. Собр. (1825–1881) : Т. 11. (1836). Ч. 1. № 9366; Держархів Одеської області. Ф. 274. Оп. 2. Спр. 13. Арк. 49 зв. ; Богданов-Березовский М. Положение глухонемых в России. С обзором современного состояния вопроса о восстановлении слуха у глухонемых. Санкт-Петербург, 1901. С. 188, 220, 232, 235 ; Попечительство государыни императрицы Марии Федоровны о глухонемых в 1903 году. Извлечение из отчета за 1903 год. Вестник Попечительства государыни императрицы Марии Федоровны о глухонемых. 1904–1905. № 1. С. 2, 6, 11 ; По вопросу о пособии из сумм земства на содержание частной школы глухонемых в городе Харькове. Журнал заседаний очередного Черниговского губернского земского собрания 1870 года. Приложение к Земскому сборнику Черниговской губернии. 1870. № 10. С. 63 ; Отчет училища глухонемых в Харькове, состоящего под Августейшим покровительством попечительства Императрицы Марии Федоровны о глухонемых за 1901 год. Харьков : Тип. «Южного края», 1902. С. 1 ; Отчет о деятельности Харьковского отделения Попечительства Государыни Императрицы Марии Федоровны о глухонемых и училища глухонемых в Харькове, состоящего в ведении отделения за 1904 год. Харьков : Тип. «Южного края», 1905. С. 18–19 ; Харьковское отделение попечительства о глухонемых (Извлечение из отчета о деятельности отделения за 1911 год). Известия Харьковской городской думы. 1912. № 3–4. С. 707 ; Отчет училища глухонемых в Харькове, состоящего под Августейшим покровительством попечительства Императрицы Марии Федоровны о глухонемых за 1901 год. Харьков : Тип. «Южного края», 1902. С. 3 ; Из отчета Лохвицкой школы Попечительства государыни императрицы Марии Федоровны о глухонемых за 1903 год. Вестник Попечительства государыни императрицы Марии Федоровны о глухонемых. 1903–1904. № 15. С. 240; Сафонова Е. А. О школе-санатории в г. Евпатории. Вестник Попечительства государыни императрицы Марии Федоровны о глухонемых 1910–1911 № 5–6 С. 143

Додаток АГ

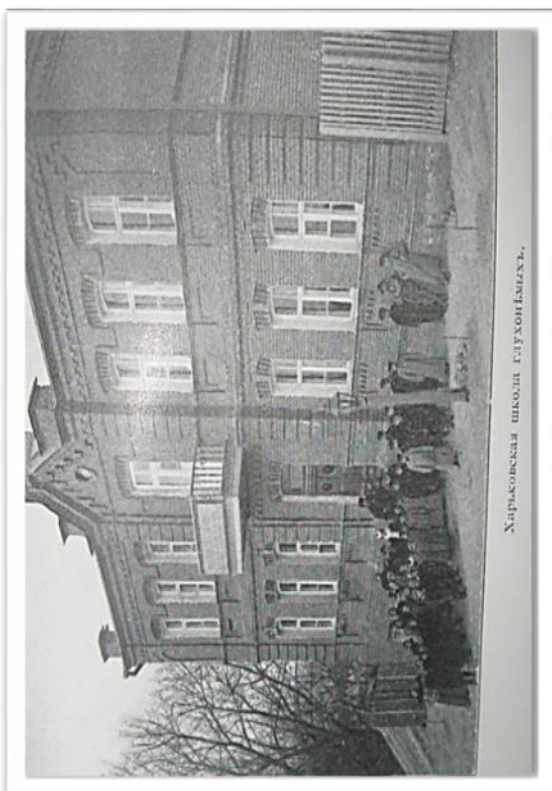

Рис. АГ.1.2 Вихованці училища

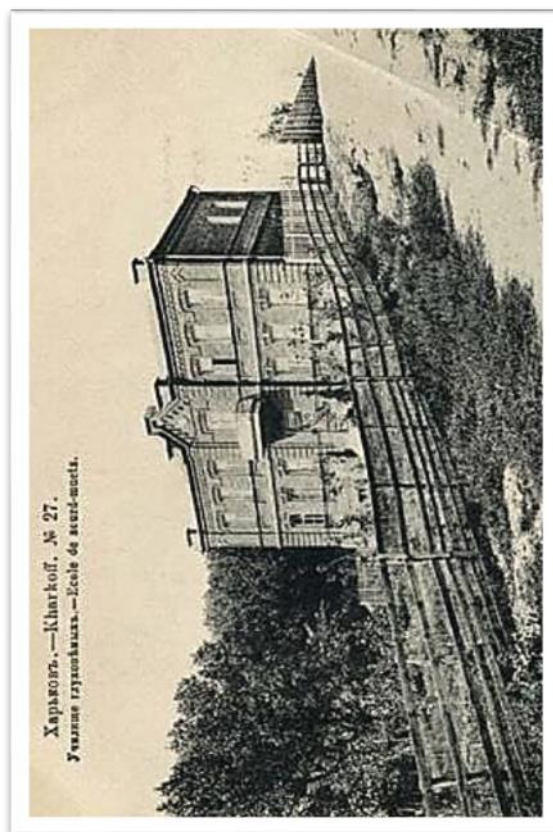

Рис. АГ.1.1 Будинок училища

Рис. АГ.1 Харківське училище глухонімих, м. Харків

Джерело: Училище глухонемых Харьков. URL:
http://life.kh.ua/photo/staryj_kharkov_foto/uchilishhe_glukhonemykh_kharkova/2-0-26 (дата звернення: 14.06.2018).

Додаток АД

Рис. АД1.1 Метод дослідження слуху

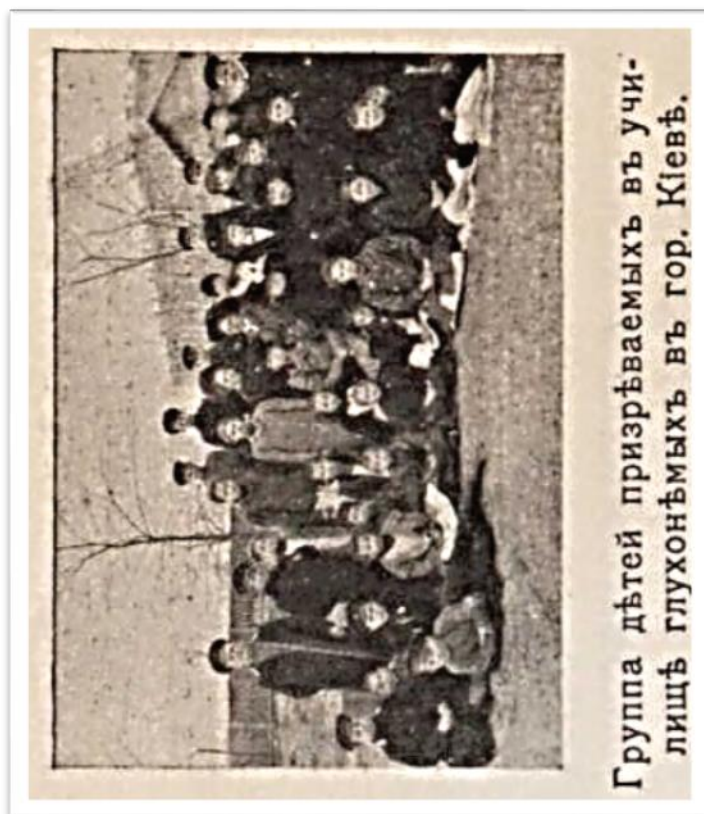

Рис. АД.1.2 Група дітей

Рис. АД.1 Київське училище глухонімих, м. Київ

Джерело: Благотворительные учреждения России. Санкт-Петербург : Тип. глухонемых, 1912. С. 220.

Додаток АЕ

Рис. АЕ.1.2 Урок усної мови

Рис. АЕ.1.1 Урок рукоділля

Рис. АЕ.1 Училище-хутір глухонімих, м. Олександрівськ Катеринославської губернії

Джерело: Отчёт о деятельности Александровского отдела Попечительства государыни императрицы Марии Федоровны о глухонемых, состоящего под августейшим покровительством их императорских величеств за 1903 год. Санкт-Петербург : Тип. училища глухонемых, 1904. 43 с.

Додаток АЖ

Розклад одягу, білизни та взуття для сиріт, що опікувалися в будинку, заснованому Жіночим благодійним товариством в Одесі

Для мальчиків

На 1 год

	Число вещей
Куртка темносерого или темнозеленого сукна.....	1
Панталоны такого же сукна.....	1
Курток из парусины.....	2
Панталоны такие же.....	2
Фуражка суконная.....	1
Рубах.....	4
Носков нитяных.....	пар 3
Носков шерстяных.....	пар 2
Сапог или котов.....	3
Простыней.....	2
Наволочек.....	2
Полотенец.....	2
Башмаков.....	2

На 3 года

Матрац набитый морской травой.....	1
Подушка.....	1
Одеяло летнее.....	1
Шинель старого сукна.....	1

Для девушек

На 1 год

Платьев ситцевых или тыковых.....	3
Рубах.....	4
Нитчанных чулок.....	3
Шерстяных чулок.....	2
Простыней.....	2
Наволочек.....	2
Полотенец.....	2
Башмаков.....	пар 4

На 2 года

Суконное платье.....	1
Шинелька из фризю.....	1

Продовження додатку АЖ

Платочков.....	2
Передников.....	2

На 3 года

Матрац набитый морской травой.....	1
Подушка, набитая тем же.....	1
Одеяло летнее.....	1
Одеяло зимнее.....	1

Достаточное количество столового белья для всего заведения.

Столовая посуда: ножи, вилки и ложки.

Расписание кушанья для сирот.**Для обеда**

В обыкновенные дни: Щи или другая похлебка из говядины с картофелем или другими овощами; для вкуса прибавляется немного свиного сала; а в постные дни похлебка с рыбою или грибами и постным маслом.

Каша из круп гречневых или пшонных или картофель; в скоромные дни с коровьим, а в постные дни с постным маслом, а иногда фасоль, чечевица или горох.

Для ужина

Молочная каша, похлебка из картофеля в скоромные дни с коровьим, а в постные – с постным маслом и грибами.

В праздничные дни прибавляются пироги.

Завтрак и полдник состоят из пшеничного хлеба или ржаного, с квасом или овощами, зимой – квашеными, а летом – сырыми.

Больным же кушанье дается по назначению врача.

Подлинное подписал Министр Внутренних Дел Статс Секретарь Блулов.

Вице Директор Клеменко.

Джерело: Держархів Одеської області. Ф. 1. Оп. 190. Спр. 11. Арк. 30–30 зв.

Додаток АЖ.1

**Проект Положения для будинку опіки сиріт
Одеського жіночого благодійного товариства**

Государь Император рассматривать изволил в Петергофе
20 июня 1836 года.

Статс-секретарь Бахтин.

ПРОЕКТ ПОЛОЖЕНИЯ

для дома призрения сирот состоящего в ведении Женского
благотворительного общества в Одессе.

Глава I.

О Цели учреждения дома.

1. Дом призрения сирот состоящий в ведении женского благотворительного общества в Одессе, сохраняет предназначение для сиротских домов определенное: 1-е, чтобы призреть сирот в том возрасте в коем они не могут еще быть никуда пристроены приличным образованием положить основание к устроению будущей их участи; 2, чтобы призренных таким образом сирот в последствии, когда они достигнут известного возраста раздавать: мальчиков ремесленникам и художникам для обучения ремеслам соответственным их званию или в самом заведении занимать сельскими и садовыми работами; а девочек обучать женским рукоделиям и домашнему хозяйству.

2. В заведение сие принимаются круглые сироты – сироты из детей мещан цеховых и вообще лиц свободного состояния.

Глава II.

О способах содержания сиротского дома.

3. Женское благотворительное общество назначает для первоначального содержания сиротского заведения выстроенные им на площади старого базара в Одессе каменные лавки под № 1, которые будут навсегда неотъемлемым состоянием дома.

4. До тех пор, пока общество не отделает еще другого неотъемлемого источника доходов, оно пополняет сумму, потребную на содержание заведения, из имеющегося у него капитала и добровольных сборов.

5. Сиротский дом принимает добровольные приношения благотворителей.

Глава III.

О Управлении сиротским домом.

6. Сиротский дом находится в ведении Правления Одесского женского благотворительного общества.

7. Сиротский дом имеет Попечителя, заведующего всеми подробностями до управления и содержания дома относящимися. Правление общества определяет и сменяет Попечителя, который служит из подвига благотворения без всякой платы.

8. Попечитель поверяет книги дома и свидетельствует собственноручно ведомости о ежемесячных расходах.

Продовження додатку АЖ.1

9. Попечитель обязан ходатайствовать по делам сирот, призреваемых обществом, в присутственных местах и у местных начальств, кои обязаны оказывать ему законное удовлетворение.

10. Сиротский дом имеет смотрителя он же и эконо́м дома. Смотрительницу, учителей и прочих людей, для услуги коим назначается жалованье Правлением общества.

11. Смотритель, Смотрительница и учителя определяются и увольняются Правлением общества, а прочие служители – Попечителем дома. Все должностные лица при заведении состоящие руководствуются в действиях своих данною им инструкцией.

12. Для издержек по заведению, Смотритель получает деньги от казначея общества или от того, кому выдача сих денег поручена будет обществом.

13. Смотритель не может издерживать денег без предварительного разрешения Попечителя дома.

14. Смотритель подает в Правление отчеты за каждый месяц: о приходе и расходе денег, припасов и одежды, засвидетельствованные подписью Попечителя и один раз в год ведомости: о наличии припасов и материалов.

15. Смотритель уведомляет немедленно Попечителя о всех необыкновенных в заведении происшествиях, а сей последний доносит Правлению смотря по важности случая.

16. В Сиротском доме учреждается постоянный и непрерывный надзор, за неисполнение сего ответственствует Смотритель.

17. Правление приглашает Священника и врача первого дня исправления духовных треб; а последнего для врачебных пособий сиротам.

Глава IV. О Приеме сирот.

18. Прием сирот в заведение производится с разрешения Правления общества.

19. Сироты принимаются с 4-х летнего до 11-ти летнего возраста и не иначе как круглые сироты, не имеющие ни приюта, ни собственных способов к пропитанию.

20. На первый раз комплектное число воспитанников и воспитанниц заведения ограничиваются шестьюдесятью сиротами.

21. Сироты принимаются предпочтительно из податных сословий города Одессы; сверх того, 3 сироты назначаются из каждой губернии Новороссийского края и по 2 из Градоначальств Таганрогского и Керчь-Еникальского.

22. Смотра по удобности помещения в заведение принимаются сверх штатных 60 сирот, пансионеры и пансионерки с платою за содержание каждого по 160 руб. в год.

23. Пансионеры и пансионерки содержатся и обучаются наравне с прочими сиротами.

24. Назначенные к приему в заведение сироты свидетельствуются врачом при Попечителе дома.

Продовження додатку АЖ.1

25. Если при освидетельствовании во время приема окажется на сироте какая-либо не заразительная и удобная к излечению болезнь, в таком случае прием сироты не воспрещается; а сироты с заразительными болезнями не принимаются.

26. Если на ком из принимаемых не была ни натуральная, ни привитая оспа, то оную при самом приеме немедленно привить.

Глава V. О Содержании и воспитании сирот.

27. Сироты содержатся на одинаковом положении и никакие различия не допускаются. Посему одежда, постели, пища и проч. должны быть одинаковы по прилагаемой при сем табели.

28. Не допуская никакого излишества в содержании сирот должно наблюдать в одежде их и прочих потребностях чистоту и опрятность и доставлять им здоровую пищу.

29. Учение и вообще упражнения сирот должны соответствовать их силам и быть приспособлены к полу и состоянию, в которое они в последствии поступят.

30. Сироты как мальчики, так и девочки обучаются все вместе чтению и письму по-русски, катехизису и первым четырех правилам арифметики.

31. Надзиратель и надзирательница остаются в классах во время продолжения определенного для учения времени, и по окончании учения отводят сирот на свои половины.

32. Сироты мальчики приучаются с самого малого возраста к садовым и другим сельским работам на загородной даче сиротского дома.

33. Сироты девочки приучаются также с самого малого возраста к женским рукоделиям, домашним и садовым работам, под наблюдением Смотрительницы.

34. Надзор за порядком учения в классах поручается по усмотрению Правления общества или секретарю общества, или другому лицу.

35. Часы учебные и вообще занятия сирот обоего пола распределяются особым расписанием с утверждения Правления.

36. Правление общества может раздавать сиротам отметившимся поведением и прилежанием награды по собственному назначению. Меры исправительные должны быть: увещание и возбуждение стыда, без разрешения Правления, сироты не могут быть телесно наказаны.

37. В заведении бывают ежегодно экзамены в конце апреля.

38. Смотритель и Смотрительница обязаны наблюдать за нравственностью и здоровьем сирот.

39. Утро сирот начинается зимою с 7-ми, а летом – с 5-ти часов, они должны быть в это время разбужены, и встав, умыться, причесаться и одеться.

40. Все сироты, умываясь и одеваясь, должны пособлять друг другу и убирать постели, прислуга же употребляется для тех только, коих лета еще сего требуют.

41. Сироты, одевшись и прибравши спальные свои комнаты, идут в столовую, где читается им утренняя молитва и дается завтрак.

Продовження додатку АЖ.1

42. Обед сирот состоит из двух кушаний, ужин – из одного.

43. Располагая учебные часы и занятия сирот, уделяется им время для отдохновения и развлечения; они проводят оное или в комнатах, или в саду дома в присутствии надзирателя или учителя, или надзирательницы и отдельно по полам.

44. Обед должен быть в 12-ть часов или в полдень, а ужин в 7 часов вечера; пред обедом и ужином и после оных читаются приличные молитвы; в 8 часов вечера должны все раздеваться и ложиться спать.

45. При раздевании сироты должны пособлять друг другу положить свое платье у места, а то что должно быть поправлено, принимают служители и возвращают поутру; с 12-ти летнего возраста сироты исправляют свои починки сами без чужой помощи.

46. В воскресные и праздничные дни сироты взрослые должны ходить в церковь.

47. Сироты без разрешения Правления не могут быть увольняемы из заведения ни под каким предлогом.

48. В Великий пост сироты должны говеть и приобщаться Св. таинств и наблюдать, кроме больных и слабых, посты, церковью установленные.

49. Сироты заболевшие отделяются в особую комнату или по указанию врача отправляются в городскую больницу, где пользуются на общем положении без всякой платы.

50. Сироты переменяют белье 2 раза в неделю и один раз моются в бане при заведении устроенной.

51. По достижению 12-летнего возраста и по обучении катехизису сироты могут быть распределяемы к ремесленникам на несколько лет без всякой платы; о чем заботится Попечитель дома.

52. Сироты могут также во всяком возрасте быть вверяемы благотворителям для окончательного воспитания и устройства их участи.

53. Благотворители и вообще лица, изъявившие желание принять к себе сирот, объявляют о том Правлению или Попечителю справкой о их благонадежности. Они дают Правлению обязательств, в коем изъясняют, каким образом предполагают обеспечить участь принимаемых ими сирот.

54. Попечитель дома обязан навещать об отданных сиротах и однажды в год доносить Правлению действительно ли лица, принявшее к себе сирот, исполняют в отношении к ним свои обязательства.

55. В случае смерти благотворителей или ремесленников сирота, не достигший возраста 17 лет, остается под покровительством общества, которое старается пристроить его в другое место.

56. Сироты мальчики, не розданные для обучения вне заведения, занимаются в самом заведении до 13-ти летнего возраста сельскими и садовыми работами, а сироты девочки – обучаются в оном до 17-летнего возраста женским рукоделиям, домоводству и легким сельским работам.

Продовження додатку АЖ.1

Глава VI.

О Состоянии вообще сирот призреваемых в заведении.

57. Сироты из податных состояний, находящиеся в заведении, освобождаются до окончания воспитания от платежа податей.

58. Если бы во время нахождения сирот в заведении или на воспитании вне оного случилась новая перепись, то по объявлению Правления общества, сироты вносятся для одного счета, а не для платежа податей.

59. Сироты по окончании учения в заведении или у посторонних лиц избирают род жизни по собственному произволу и с того времени облагаются податями.

60. Сиротам мальчикам и девочкам по окончании курса их образования выдается от Правления общества свидетельство, о их учении, успехах и поведении и по выпуску из заведения они снабжаются от общества на первый раз приличным одеянием.

61. Право, предоставленное учителям приходских училищ, т.е. чтобы из них лица свободного состояния пользовались преимуществами чиновников 14 класса и при увольнении получали сей чин, если прослужат не менее 12 лет усердно и беспорочно, дается и учителям сего заведения.

62. Дом призрения сирот и загородная оного дача освобождаются от всяких обывательских повинностей.

63. В делах, касающихся дома призрения сирот, местные начальства оказывают сему заведению законное вспоможение.

64. Если в последствии нужно будет в чем-либо пополнить или изменить сие положение, то женскому благотворительному обществу предоставляется просить о том по порядку чрез Главное Начальство Новороссийского края.

Подлинное подписал Министр Внутренних Дел Статс Секретарь Блудов.

Вице Директор Клеменко.

Джерело: Держархів Одеської області. Ф. 1. Оп. 190. Спр. 11. Арк. 23–25 зв., 28–29.

Додаток АЖ.2

Список іменних стипендій, заснованих у Благовіщенському сирітському будинку Жіночого благодійного товариства, м. Одеса

- З 1844 р. – стипендія графині Роксандри Скарлатівни Едлінг
- З 1848 р. – стипендія Марії Максимівни Орлай
- З 1856 р. – стипендія Франциски Мавро
- З 1858 р. – стипендія Єлизавети Федорівни Стурдзи
- З 1859 р. – стипендія Миколи Олександровича Рузі
- З 1860 р. – стипендія Івана Степановича Раллі
- З 1866 р. – стипендія Дмитрія Федоровича Теодоріді
- З 1870 р. – стипендія Олександрі Михайлівни Журавської
- З 1874 р. – стипендія графині Єлизавети Адольфівни Ланжерон
- З 1875 р. – стипендія Феодосії Іванівни Михайлової
- З 1879 р. – стипендія Манзирського Майорату, за духовним заповітом Олександра Скарлатовича Стурдзи.

Складено автором за: Краткий отчёт о деятельности Одесского женского благотворительного общества за 1883 год. Одесса: В тип. Алексомати, 1884. С. 42.

Додаток АЖ.3

Список іменних стипендій, заснованих у Михайло-Семенівському сирітському будинку Жіночого благодійного товариства, м. Одеса

- З 1877 р. – стипендія І. Біязі-Мавро
- З 1881 р. – Єлизаветинська стипендія у пам'ять княгині Єлизавети Ксаверіївни Воронцової

Складено автором за: Краткий отчёт о деятельности Одесского женского благотворительного общества за 1883 год. Одесса: В тип. Алексомати, 1884. С. 44.

Додаток АЖ.4

**Заява на ім'я Є. К. Воронцової про прийом дітей до сирітського будинку
Жіночого благодійного товариства, м. Одеса**

Ея Светлости

Елисавете Ксаверьевне Княгине Воронцовой
Одесской мещанки вдовы Марии Коломейцевой**ПРОШЕНИЕ**

Муж мой, после продолжительной и тяжелой болезни, три месяца как умер, оставив меня с малолетними детьми: тремя мальчиками и двумя девочками, от двухлетнего до десятилетнего возраста, в такой крайней бедности, что я осмеливаюсь прибегнуть к стопам Вашей Светлости и всепокорнейшее просить помощи, не для себя, – ибо я в силах трудами прокормить себя, - но сжальтесь, Светлейшая Княгиня, над малолетними моими детьми и прострите на них Ваш светлый, никогда не отвращавшийся взор от всех бедных и бесприютных, - примите и моих двух младших или старших деток в Сиротское заведение Женского общества и пособите мне, дабы я в начале моего сиротства не впала в совершенное нищенство, тем более, тем более, что прошедшая и буря лишила меня и последнего крова: хижина моя, и без того старая и без кровли, обрушилась до невозможности и жить в ней.

Мария Коломейцева

Жительство имею на Пересыпи, в собственном доме Коломейцевой, при втором спуске от Нарышкинского, во второй улице от Херсонской, в первом квартале, на правой стороне, третий дом.

Сентября 8-го дня, 1860 г.

г. Одесса.

Джерело: Російський державний архів давніх актів. Ф. 1261. Оп. 1. Спр. 2707. Арк. 584.

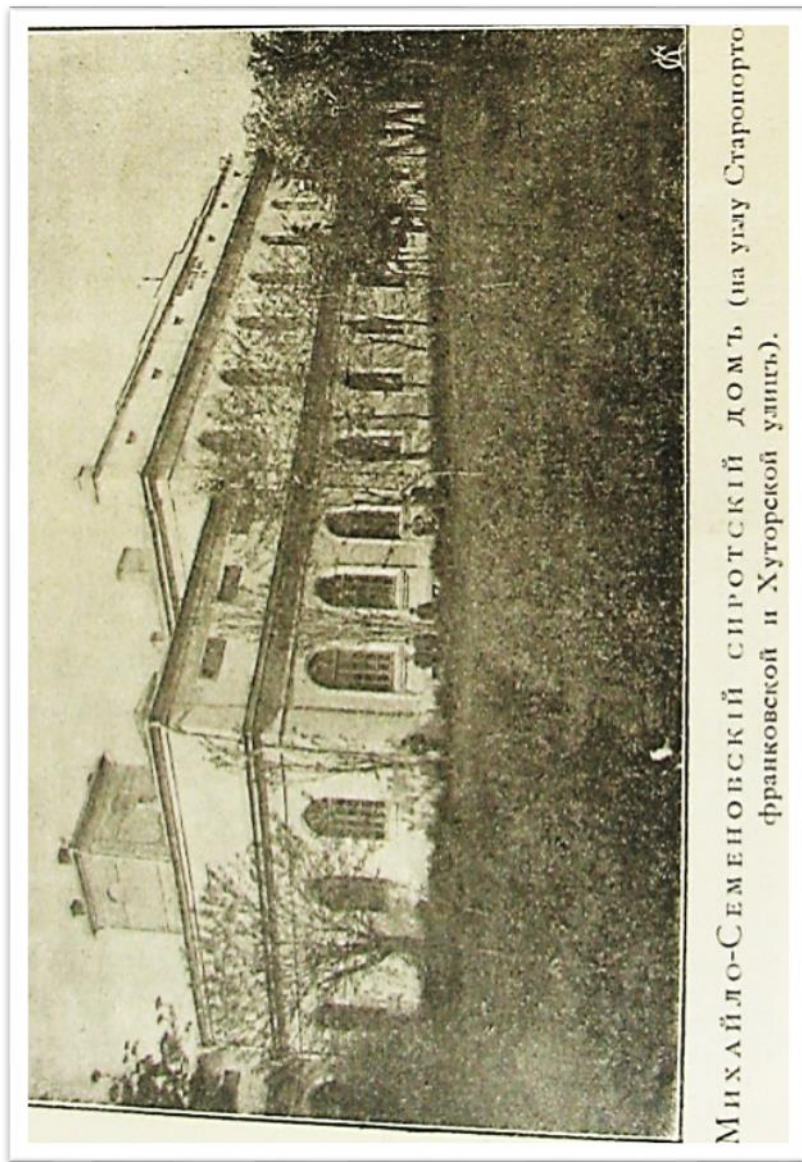

**Рис.АЖ.5.1 Михайло-Семенівський сирітський будинок Жіночого благодійного товариства,
м. Одеса**

Джерело: Благотворительность / сост. А. С. Бориневич. Одесса. 1794–1894 : издание городского
общественного управления к столетию города. Одесса: Тип. А. Шульце, 1895. С. 705–780.

Додаток АЗ

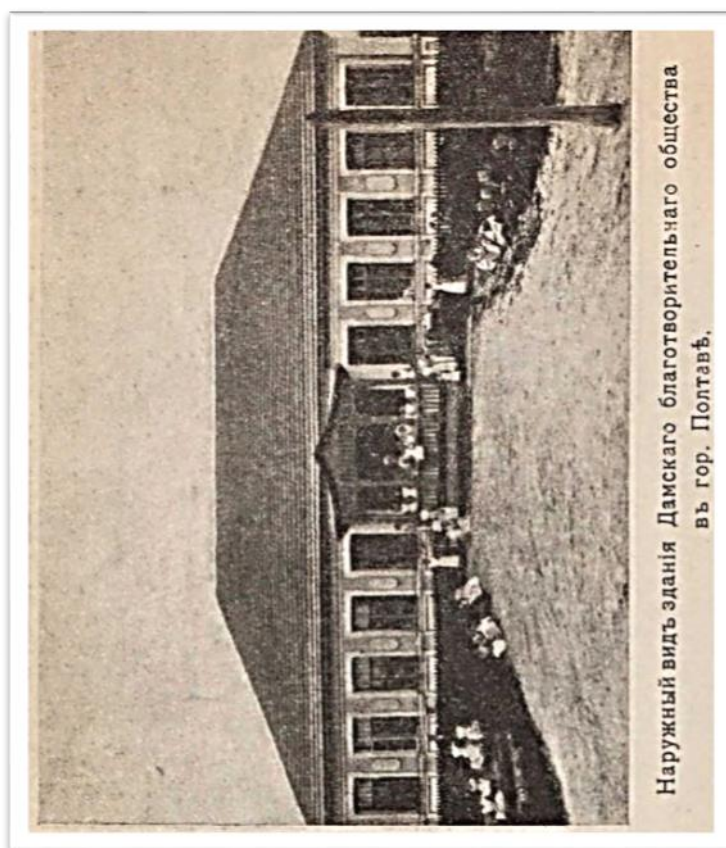

Рис. АЗ.1 Дамське благодійне товариство, м. Полтава

Джерело: Благотворительные учреждения России. Санкт-Петербург : Тип. учил. глухонемых, 1912. С. 211.

Додаток АИ

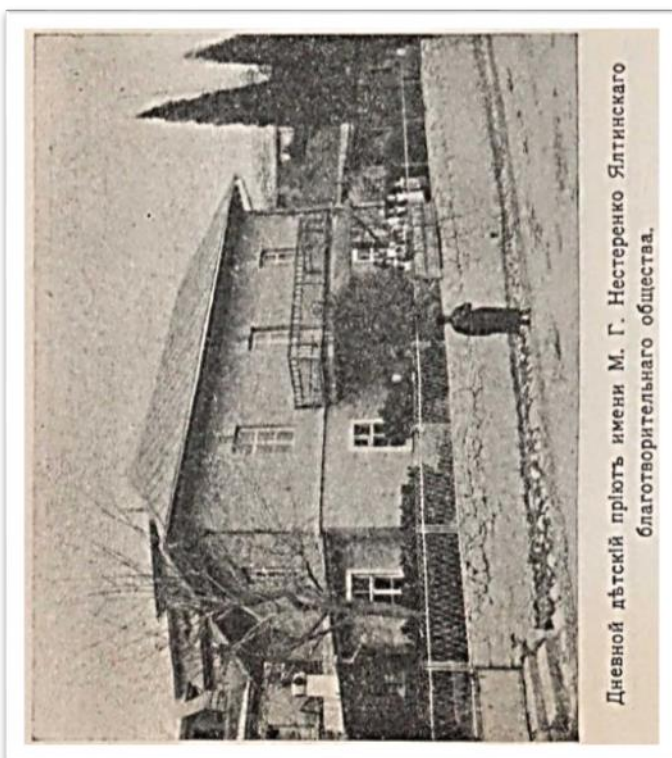

Рис. АИ.1.2 Дитячий денний притулок «Ясла»
імені М. Г. Нестеренко

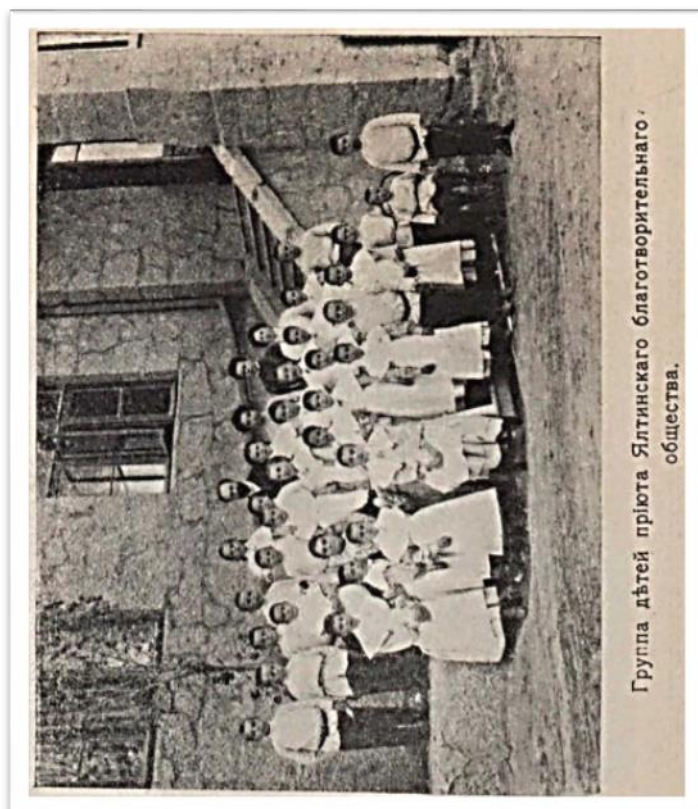

Рис. АИ.1.1 Група дітей з притулку

Рис. АИ.1 Ялтинське благодійне товариство, м. Ялта

Джерело: Благотворительные учреждения России. Санкт-Петербург : Тип. глухонемых, 1912. С. 140.

Додаток АИ

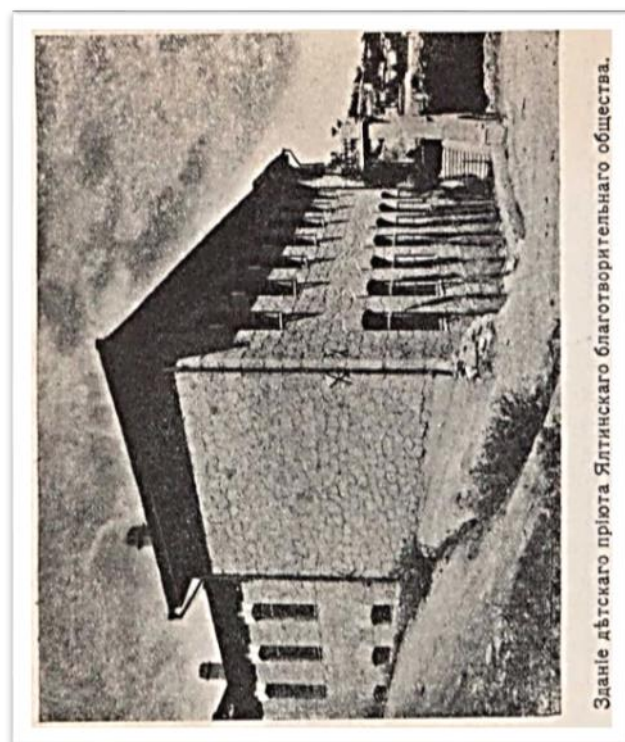

Рис. АИ.1.3 Будинок дитячого притулку

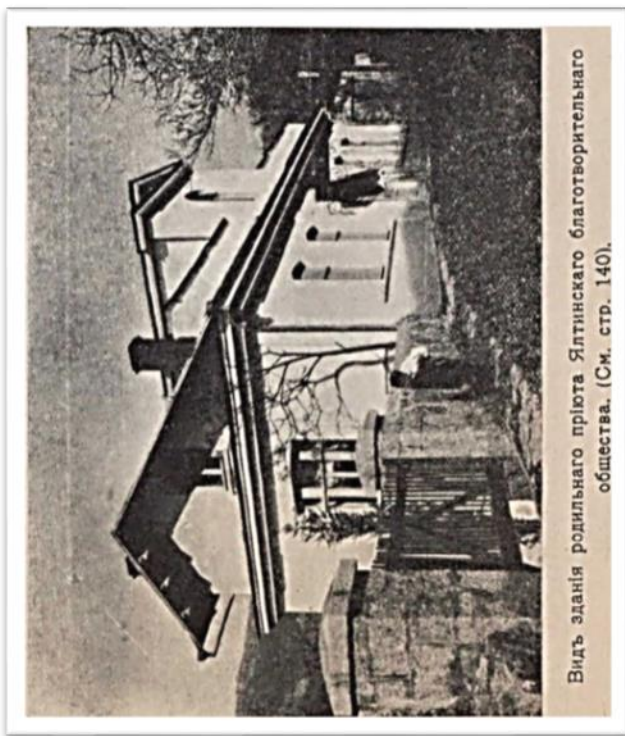

Рис. АИ.1.4 Будинок пологового притулку

Рис. АИ.1 Ялтинське благодійне товариство, м. Ялта

Джерело: Благотворительные учреждения России. Санкт-Петербург : Тип. учил. глухонемых, 1912. С. 139.

Додаток АК

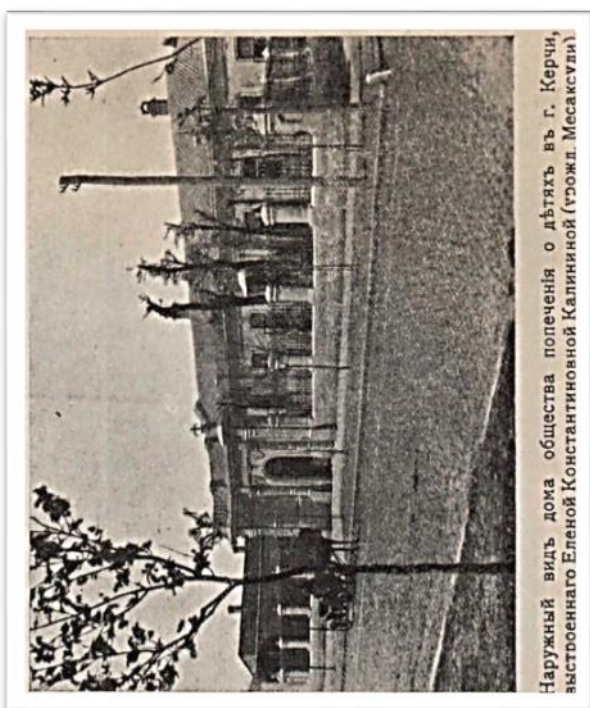

Рис. АК.1.1 Будинок товариства

Рис. АК.1 Товариство опіки над дітьми, м Керч

Рис. АК.1.2 Група дітей з притулку

Джерело: Благотворительные учреждения России. Санкт-Петербург : Тип. учил. глухонемых, 1912.
С. 142–143.

Додаток АЛ

Таблиця АЛ.1

Товариства виправних притулків і ремісничих колоній в Україні

№з/п	Назва товариства	Дата відкриття товариства	Назва закладу закладу	Дата відкриття закладу	Кількість місць
1	2	3	4	5	6
1.	Волинське товариство виправних притулків, Волинська губернія	1892	Житомирський виправний притулок	02.03.1898	15 хлопчиків
2.	Катеринославське товариство виправних притулків, Катеринославська губернія	1891	Катеринославська землеробсько-реміснична виправна колонія	травень 1900	24 хлопчиків
3.	Київське товариство землеробських колоній і ремісничих притулків, Київська губернія	1874	Рубежівська землеробсько-реміснична колонія	06.08.1876	60 хлопчиків
4.	Подільське товариство землеробських колоній і ремісничих притулків, Подільська губернія	1896	Подільська виправна колонія, м. Камянець-Подільський	1898	40 хлопчиків
5.	Полтавське товариство землеробських колоній і ремісничих притулків, Полтавська губернія	1891	Полтавська ремісничо-землеробська колонія	1899	30 хлопчиків

Продовження таблиці АЛ.1

1	2	3	4	5	6
6.	Сімферопольське товариство виправних притулків, Таврійська губернія	1882	Сімферопольський виправний притулок с. Сарайли-Кіят Сімферопольського повіту	1890	20 хлопчиків
7.	Харківське товариство виправних притулків для малолітніх злочинців, Харківська губернія	19.12. 1871	Харківський виправний притулок, с. Дергачі Харківського повіту	24.05.1881	60 хлопчиків
8.	Херсонське товариство виправно-виховних притулків і колоній, Херсонська губернія	1895	Херсонський виправний притулок	1902	25 хлопчиків
9.	Одеське товариство виховно-виправних притулків для малолітніх злочинців, Херсонська губернія	1886	Одеський виправний притулок	1889	20 хлопчиків
10.	Одеське товариство виховно-виправних притулків для малолітніх злочинців, Херсонська губернія	1886	Одеський виховно-ремісничий притулок для дівчаток	1901	20 дівчаток
11.	Чернігівське товариство землеробсько-ремісничої виправної колонії для неповнолітніх, Чернігівська губернія	1894	Чернігівська землеробсько-реміснича виправна колонія, с. Підусівка Чернігівського повіту	17.10.1896	36 хлопчиків

Таблицю складено автором за: Благотворительность в России. Составлено по Высочайшему повелению Собственной Его Императорского Величества Канцеляриею по учреждениям Императрицы Марии: в 2 т. СПб.: [Тип.-лит. Ныркина, 1907]. Т. 2. Ч. 2. Подільська губ. С. 1; Полтавська губ. С. 5; Таврійська губ. С. 1–2; Харківська губ. С. 2; Херсонська губ. С. 4, 21; Чернігівська губ. С. 2 ; Горонович И. И. Об исправительных заведениях для преступных и порочных детей. Очерк. Изд. Херсон. губ. зем. управы. Херсон : Тип. О. Д. Ходушиной, 1893. С. 26–27 ; Отчёт Харьковского общества исправительных приютов за 1872 год ... С. 1–2 ; Малинин Ф. Н. Исправительные заведения для несовершеннолетних. Харьковский исправительный приют за 1898–1901 гг. Тюремный вестник. 1903. № 4. С. 506 ; Исправительный приют в Симферополе. Детская помощь. 1890. № 12. С. 426 ; Исторический очерк деятельности Херсонского губернского земства за 1865–1899 гг. Херсон : Паров. Типо-лит. О. Д. Ходушиной, 1905. С. 185–186 ; Закладка здания для исправительного приюта в Одессе. Детская помощь. 1888. № 18. С. 576 ; Доклады Херсонской губернской земской управы губернскому земскому собранию очередной сессии 1895 года. Сборник Херсонского земства. 1895. № 12. С. 80–81 ; Обреимов В. И. Краткий исторический очерк Полтавской ремесленно-земледельческой колонии. Полтава : Тип.-лит. губ. правл., 1899. С. 7, 21, 22 ; Махорін Г. Л. Сирітський будинок і дитячі притулки м. Житомира наприкінці ХІХ – на початку ХХ ст. Наук. записки Вінницького держ. пед. ун-ту імені Михайла Коцюбинського : зб. наук. праць. Серія : Історія. Вінниця, 2003. Вип. 6. С. 38 ; Духовский М. В. Распределение исправительных заведений для несовершеннолетних по территории России. Журнал Министерства юстиции. 1900. № 7. С. 121 ; Систематический свод постановлений Екатеринославского губернского земского собрания. 1866–1913 гг. / сост. под. ред. П. К. Соколова. Екатеринослав : Тип. губ. зем-ва, 1914. Вып. 2. Ч. 2. 1890–1913 гг. С. 384 ; Воспитательно-исправительные заведения. Черниговская земледельческо-ремесленная колония для несовершеннолетних Трудовая помощь. 1913. № 7. С. 187 ; Отчёт Черниговской губернской тюремной инспекции о состоянии Черниговской земледельческо-ремесленной колонии для несовершеннолетних в 1912 г. ... С. 68 ; Благотворительные учреждения Российской империи ... Т. 2. С. 540 ; Устав Одесского воспитательно-ремесленного приюта для несовершеннолетних женского пола. Одесса : Тип. «Полез» Я. В. Гринзафта, б. г. С. 3 ; Тальберг Д. Исправительные приюты и колонии в России. Санкт-Петербург : Тип. В. С. Балашова, 1882. С. 37.

Додаток АМ

Рис. АМ.1 Лінніченко Іван Андрійович – дійсний член Одеського Товариства
виправних притулків

Джерело: Держархів Одеської області. Ф. 153. Оп. 1. Спр. 228. Арк. 16.

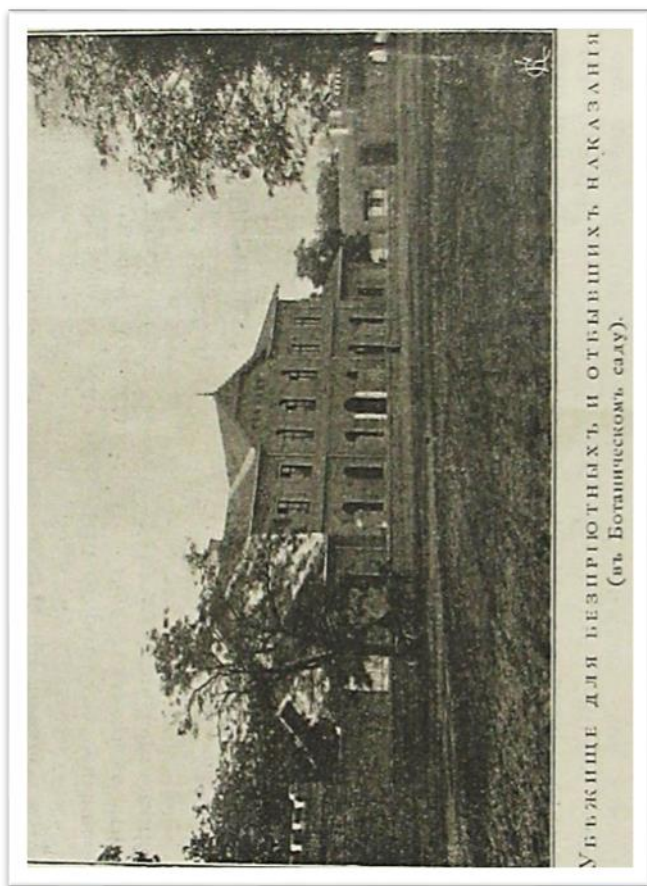

Рис. АН.1 Прихисток для безпритульних і тих, що відбули покарання, м. Одеса

Джерело: Благотворительность / Сост. А. С. Бориневич. Одесса. 1794–1894 : издание городского общественного управления к столетию города. Одесса : Тип. А. Шульце, 1895. С. 705–780.

Додаток АП

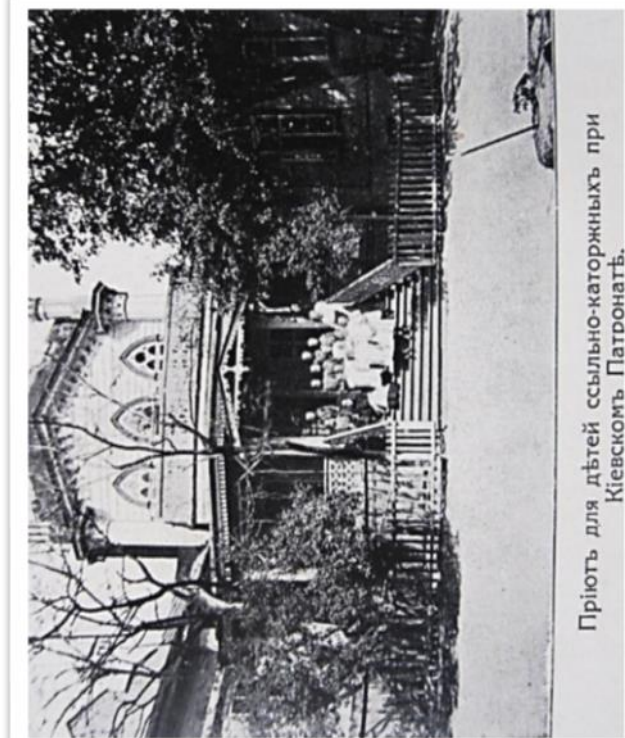

Рис.АП.1.1 Будинок притулку

Рис.АП.1 Притулок для дітей каторжників при Київському патронаті, м. Київ

Рис.АП.1.2 Діти і службовці притулку

Джерело: Киевский патронат. Общество покровительства лицам, освобождаемым из мест заключения г. Киева. Отчет за 1912 г. Київ : Тип. 1-й Киев. артели печ. дела, 1912. 62 с.

Додаток АР

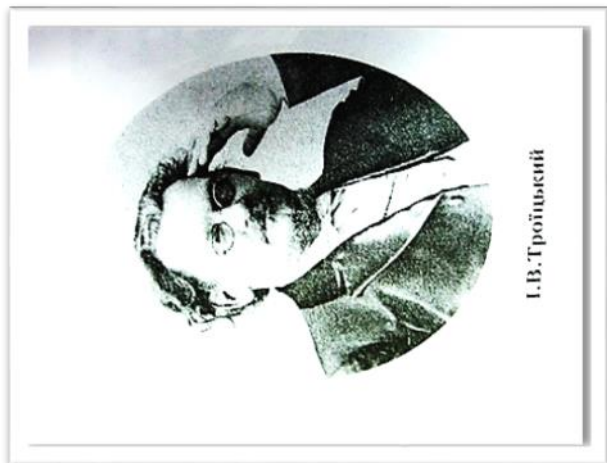

**Рис.АР.1.2 Фото професора
І.В. Троїцького**

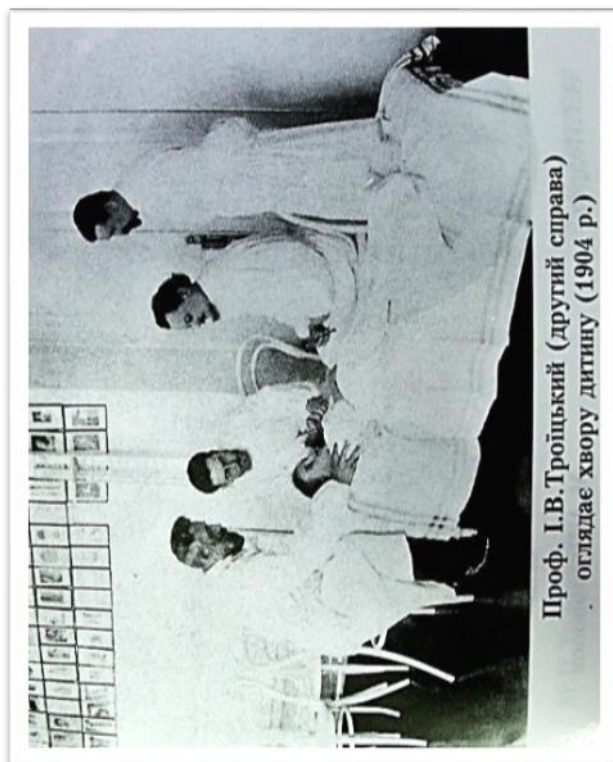

Рис.АР.1.1 Професор оглядає дитину

Рис. АР.1 Професор І. В. Троїцький (1854–1923) оглядає хвору дитину

Джерело: Історія кафедри педіатрії ХНУ імені В. Н. Каразіна. URL:
<http://medicine.karazin.ua/kafedri/kafedra-pediatric/Istoriya-kafedri-pediatric> (дата звернення: 15.06.2018).

Рис.АС.1.1 План добродичинних установ М. П. Дегтерєва

Рис.АС.1.2 Ранкове прибирання спальні притулку

Рис. АС.1 Притулок для сиріт імені М. П. Дегтерєва, м Київ

Джерело: Благотворительные учреждения коммерции советника, потомственного и почётного гражданина г. Киева Михаила Парфеньевича Дегтерева и приют потомственной почётной гражданки Елизаветы Ивановны Дегтеревой за десятилетие 1902–1912 гг. Киев : Тип.-лит. насл. Круглянского, 1913. С. 53, 103.

Додаток АС

Рис.1.4 Фребелівські заняття в притулку

Рис. АС.1.3 Огляд дитини директором притулку

Рис. АС.1. Притулок для сиріт імені М. П. Дегтерева, Київ

Джерело: Благотворительные учреждения коммерции советника, потомственного и почётного гражданина г. Киева Михаила Парфеньевича Дегтерева и приют потомственной почётной гражданки Елизаветы Ивановны Дегтеревой за десятилетие 1902–1912 гг. Киев : Тип.-лит. насл. Круглянского, 1913. С. 37, 39.

191 годъ.

Мальчикъ.

СТАТИСТИЧЕСКАЯ КАРТА

ИМЯ

Поступилъ 191 г. мѣс. ч.

ПРИКЛ. ЖУРНАЛА
ГЛАВНОЙ
КНИЖИ

№

подкидышей Харьк. губ. земства

Одаль 191 г. мѣс. ч.

Брошюръ въ изданіи пр.:
принес

Налид. { похъ откр. неб.
въ закр. помѣщ.

Г Д ъ { Харьковъ
друг. мѣст.

Въ холоди
Въ теплодн

Особ. прим.

ЗАПИСКА (св. на оборотъ)

Вѣстъ при пост. мѣс. ч. годъ. мѣс. ч.

Возр. при пост. мѣс. ч. годъ. мѣс. ч.

ФИЗИЧЕСКОЕ РАЗВИТІЕ:

отдѣлн., хорош., средн., посредн., неудачн., плохое,
домш. мѣс. ч. годъ. мѣс. ч.

Искривл. грудью: до мѣс. ч. годъ. мѣс. ч.

Развинутии: снѣж. съ мѣс. ч. годъ. мѣс. ч.

Развинутии: снѣж. съ мѣс. ч. годъ. мѣс. ч.

Развинутии: снѣж. съ мѣс. ч. годъ. мѣс. ч.

Развинутии: снѣж. съ мѣс. ч. годъ. мѣс. ч.

Развинутии: снѣж. съ мѣс. ч. годъ. мѣс. ч.

Развинутии: снѣж. съ мѣс. ч. годъ. мѣс. ч.

Возрастъ

Умеръ въ приютъ
Болѣзнъ

Возрастъ

Умеръ въ деревнѣ
Болѣзнъ

Черезъ сколько времени
послѣ отдачи

Сколько дней пром. въ приютѣ

Посѣщ. школу

Отдѣлн. въ обуч.

Отд. въ услуж.

Принес. въ общ.

На груди, рокохъ, хлѣбъ

Передавъ кому

Когда

Причина передачи

Возвр. матери, роств., напередъ полеч.

За плату

Возвр. при отдачи

Год. мѣс. ч.

1) Достатокъ семьи: Замѣт., нуждающ., бѣднѣ.

Земли: нахлѣб. дес.; аренда дес.

Дом. кор. овецъ свиней

Постор. зароб. мѣс. ч. годъ. мѣс. ч.

Изда: простори, средн., тѣсн., част., гразн., свѣтл., темн.

2) Составъ семьи: дѣтей до 5 л. до 10 л.

Грудной: живъ, возр. мѣс. ч. годъ. мѣс. ч.

Грудной: умеръ, возр. мѣс. ч. годъ. мѣс. ч.

Сколько было своихъ дѣтей: сколько умерло

Воспитательницъ дѣтъ; вдова; солдатка.

3) Брѣя дѣтей изъ приюта: до; пѣтъ; сколько; сѣдѣла вхъ:

Рис. АТ.1 Статистична карта на підкидька Харківського губерньського земства

Джерело: Звенигородский С. Призрение покинутых детей (подкидышей) в Харьковской губернии. *Врачебная хроника Харьковской губернии*. 1911. № 5. С. 465.

Додаток АУ

ВѢДОМОСТЬ						
о числѣ дѣтей Симферопольскаго Земскаго Дѣтскаго Приюта.						
Съ 1-го января 1915 года по 1-е октября 1915 года.	Грудныхъ.	Подросшихъ.	Старшихъ.	Итого.		
	Мальчицъ.	Дѣвочекъ.	Мальчицъ.	Дѣвочекъ.	Мальчицъ.	Дѣвочекъ.
На 1-е января 1915 г. состояло	135	241	544	707	349	458
За 9 мѣсяцевъ прибыло	420	421	20	20	3	443
Итого	555	662	564	727	352	462
На 1-е октября 1915 г. состояло	305	383	12	21	3	380
За 9 мѣсяцевъ умерло	11	14	8	10	7	26
Возвращено родителямъ	4	—	2	11	1	2
Отдано на усыновленіе	—	—	—	—	—	—
Отдано на воспитаніе, ремесло и услуженіе	—	—	—	—	27	23
Всего убыло	380	397	22	49	38	440
На 1-е октября 1915 г. до переисчисления дѣтей въ послѣдующее возрасты состояло	176	265	542	678	314	435
Переведено изъ грудныхъ въ полроста	—	69	156	+69 +156	—	—
Переведено изъ полроста въ старшіе	—	—	—	—	—	—
На 1-е октября 1915 г. состоятъ въ дѣтствѣ дѣтей въ возрастѣ отъ 1-го до 1½ года.	113	109	501	727	417	822
Итого	113	109	501	727	417	822
Директоръ Приюта А. Закіевъ.	Смотрительница Приюта Е. Добровольская.					

Рис. АУ.1.1 Відомість про кількість дітей у притулку

Рис. АУ.1 Відомості про вихованців Сімферопольського земського дитячого притулку, 1915 р.

Джерело: Журнали засідань Таврического губернского земского собрания 50-й очередной сессии с 14 по 22 января 1916 года и чрезвычайной сессии 29 марта и 15 августа 1916 г. Симферополь : Тип. Таврич. губ. земства, 1916. С. 167, 171.

ВѢДОМОСТЬ				
о числѣ дѣтей, присланныхъ въ Сиротское Отдѣленіе при отношеніяхъ какъ мѣстной, такъ и иногородней полиціи съ 1-го января 1915 года по 1-е октября 1915 года.				
Изъ какихъ городовъ и уѣздовъ были присланы дѣти.	Какого пола и сколько.		Число.	
	Мал.	Дѣв.	Мал.	Дѣв.
1 Симферополь, (городъ и уѣздъ)	256	251	507	
2 Севастополь, (городъ и градоначальство)	30	42	72	
3 Керчь, (городъ и градоначальство)	25	25	51	
4 Феодосія, (городъ и уѣздъ)	28	19	47	
5 Мелитополь, (городъ и уѣздъ)	53	46	99	
6 Ялта, (городъ и уѣздъ)	9	10	19	
7 Ематорія, (городъ и уѣздъ)	9	11	20	
8 Перевозъ, (городъ и уѣздъ)	11	16	27	
9 Станція жѣлѣзной дороги	16	16	32	
10 Приѣзды изъ больницъ	6	7	13	
Итого	443	444	887	
Директоръ Приюта А. Закіевъ.				
Смотрительница Приюта Е. Добровольская.				

Рис.АУ.1.2 Відомість про кількість дітей у сирітському відділенні

Додаток АФ

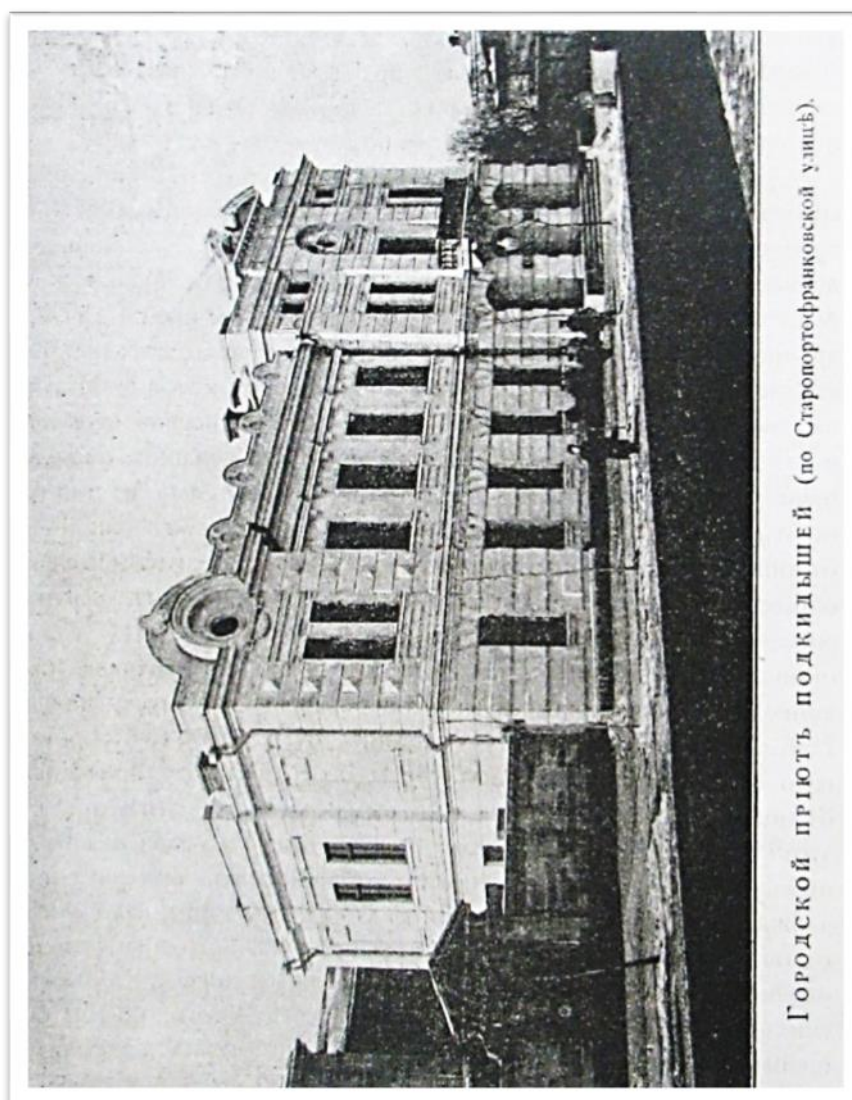

Рис. АФ.1 Одеський міський сирітський притулок, м. Одеса

Джерело: Благотворительность / сост. А. С. Бориневич. Одесса. 1794–1894 : издание городского общественного управления к столетию города. Одесса: Тип. А. Шульце, 1895. С. 705–780.

Додаток АФ.1

Таблиця АФ.1

Кількість дітей в Одеському міському сирітському притулку

Рік	Прибуло	Померло	Залишилось
1865	50	41	9
1866	55	48	7
1867	74	68	6
1868	49	42	7
Усього	228	199	29

Джерело: Держархів Одеської області. Ф. 4. Оп. 120. Спр. 50. Арк. 10.

Додаток АХ

Рис.АХ.1 Павловський притулок для немовлят і породіль, м. Одеса

Джерело: Благотворительность / сост. А. С. Бориневич. Одесса. 1794–1894 : издание городского общественного управления к столетию города. Одесса: Тип. А. Шульце, 1895. С. 705–780.

Додаток АШ

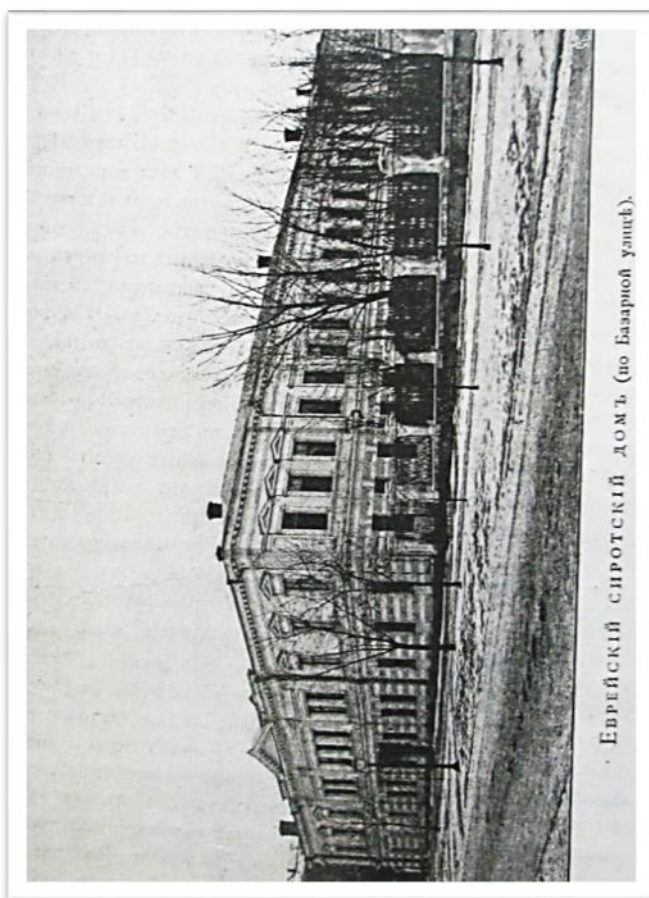

Рис. АШ.1 Єврейський сирітський будинок, м.Одеса

Джерело: Благотворительность / сост. А. С. Бориневич. Одесса. 1794–1894 : издание городского общественного управления к столетию города. Одесса: Тип. А. Шульце, 1895. С. 705–780.

Додаток АЩ

Клопотання голови правління товариства благоустрою селища Горлівка Бахмутського повіту Катеринославської губернії Віктора Івановича Кавалерова до Всеросійського опікунства охорони материнства й дитинства від 23 липня 1914 р.

«С уходом на войну с Горловских рудников более 2000 горнорабочих на рудничных поселках осталось около 2400 детей школьного возраста. Жены и дети горнорабочих на родину – в центральные губернии России не поехали отчасти вследствие недостатка средств на проезд, отчасти же вследствие боязни испытывать на родине нужду ещё в большей степени, чем здесь. Члены семейств, взятых на войну горнорабочих, остались без всяких средств, вследствие чего началось недоедание. Уже теперь ощущается острая нужда в устройстве бесплатных столовых для детей, начиная от грудного возраста до 12-ти летнего. Идя на встречу этой насущной потребности детского населения, желая дать полуголодным детям, количество пищи, достаточное хотя бы только для поддержания существования, общество благоустройства устраивает бесплатную столовую для детей горнорабочих, взятых на войну. Детям грудного возраста, не получающим материнского молока, предполагается выдавать молочные смеси, приготовляемые под руководством врача и соответствующие возрасту детей, а также цельное пастеризованное молоко. Необходимо заметить, что на рудничных поселках смертность детей до 1 года и при обычных условиях достигает 75 %. Для устройства столовой своих средств у общества не хватает, так как общество образовалось и функционирует всего несколько месяцев. Вследствие этого общество благоустройства решило обратиться с просьбой о субсидии хотя бы в 300 руб. На эту сумму, сообразуясь с местными ценами, можно выдать 6000 обедов. Обращаясь с вышеизложенной просьбой, общество позволяет себе выразить надежду, что его просьба, во имя спасения нескольких сот детских жизней не будет оставлена без удовлетворения».

Джерело: ДАРФ. Ф. 1795. Оп. 1. Спр. 6. Арк. 1–1 зв.

Додаток АЮ

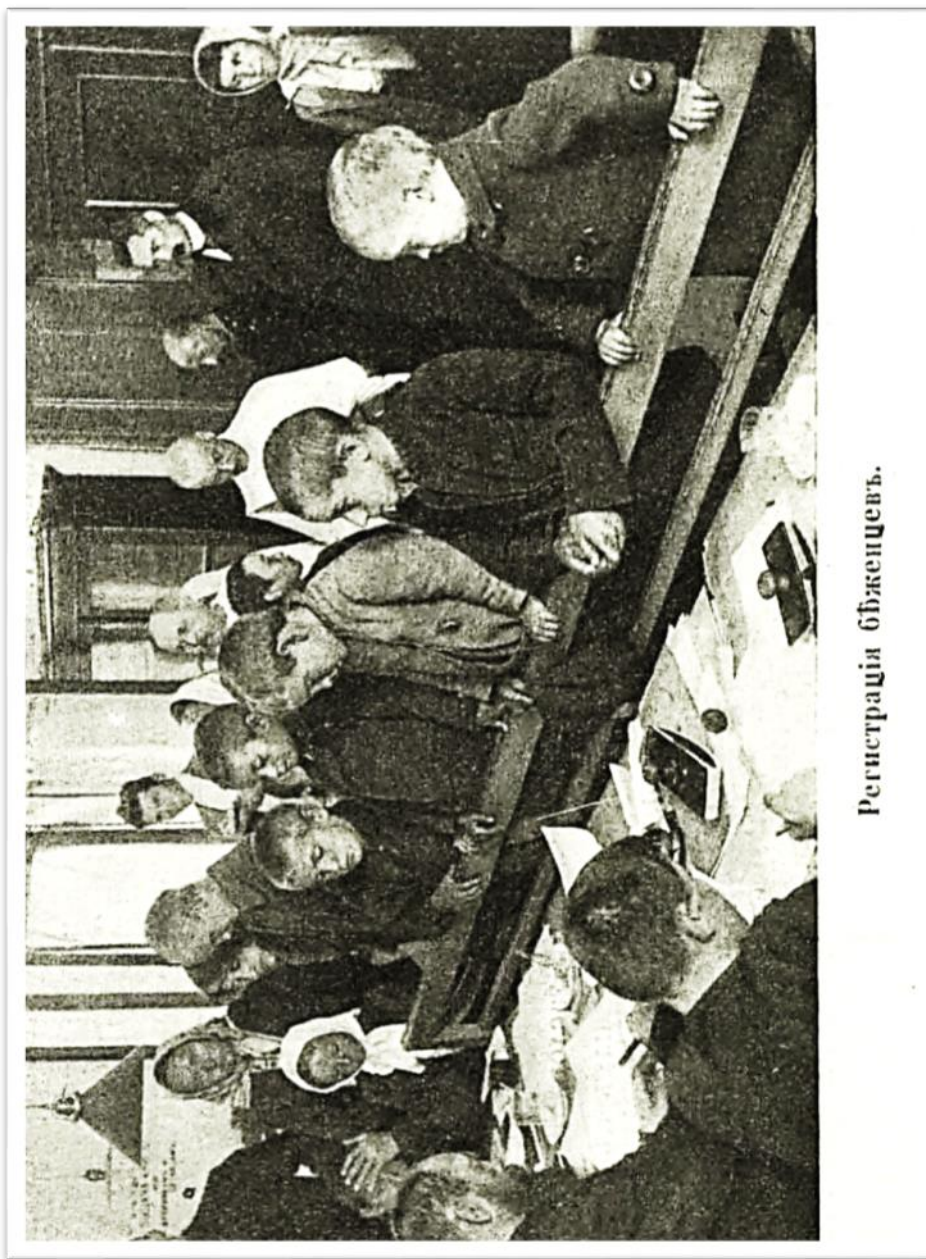
Таблиця АЮ.1

**Притулки для дітей запасних Центрального комітету товариства
допомоги бідним, м.Одеса, 1914 р.**

№ з/п	Назва	Адреса	Кількість місць
I. Притулки-інтернати			
1.	Притулок Сретенського комітету	Старопортофранківська вул. 4	70
2.	Другий притулок Соборного комітету	Приморська вул. 81	30
3.	Притулок Петропавлівського комітету	Південна вул.	100
II. Денні притулки			
4.	Перший притулок Соборного комітету	Старопортофранківська вул. поряд з Маасовським нічліжним притулком	100
5.	Другий притулок Соборного комітету	Приморська вул. 81	25
6.	Притулок Михайло-Молдаванського комітету	Олексіївська пл.	50
7.	Притулок Монастирського комітету	Італійський бул. 16	100
8.	Притулок Хрестовоздвиженського опікунства	Пересип, при церкві	30
III. Притулки-ясла для немовлят			
9.	Притулок товариства допомоги бідним на Пересипу	Ярмаркова пл. 141	50
10.	Притулок Новослобідського комітету	Слобідка Романівка, вул. Тодорова	100
11.	Притулок Монастирського комітету	1-й Водопровідний пров. 11	50

Складено автором за: Южная мысль. Ежедневная газета. Одесса, 1914 (14 авг.).

Додаток АЯ

Регистрація б'женцевъ.

Рис. АЯ.1 Ресстрація дітей-біженців

Джерело: часопис *Летопись войны*, 1915–1916 рр.

Додаток АЯ

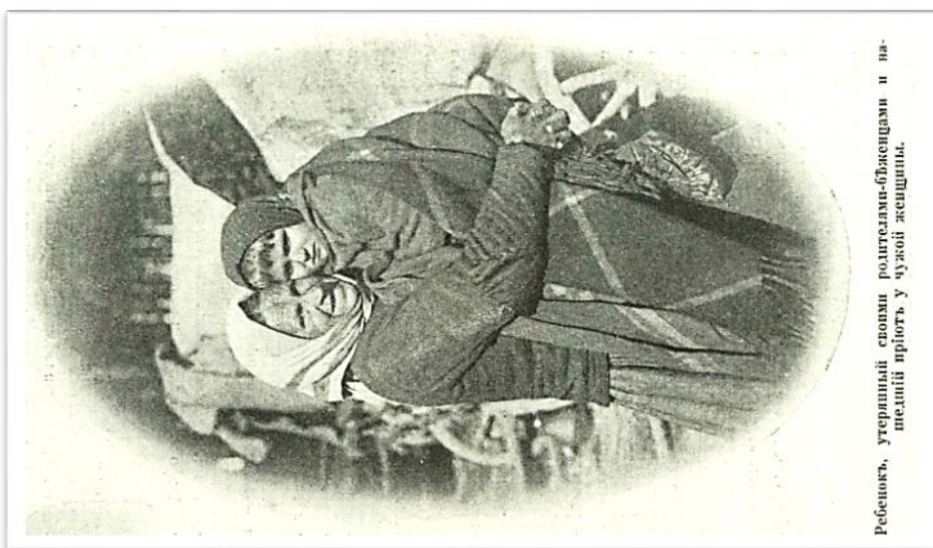

Рис. АЯ.2.1 Дитина, загублена батьками
біженцями

Рис. АЯ.2.2 Фото дітей біженців

Рис. АЯ.2 Діти-біженці

Джерело: часопис *Летопись войны*, 1915–1916 рр.

Додаток БА

Таблиця БА.1

Ясла-притулки КПЗФ

№ з/п	Назва	Час відкриття	Кількість дітей на 27.11.1915
Волинська губернія			
1.	Мізоч	27.10.1915	3256
2.	Охотникове	21.10.1915	4874
3.	Желудськ	10.11.1915	4490
4.	Городець	10.11.1915	3722
5.	Дермани	Дані відсутні	Дані відсутні
6.	Кременець	Дані відсутні	Дані відсутні
Київська губернія			
7.	Бобринська	28.09.2015	4178
8.	Біла Церква	15.10.1915	5384
9.	Катеринівка	26.09.1915	7465
10.	Миронівка	14.10.1915	4760
11.	Фастів	01.11.1915	1962
Херсонська губернія			
12.	Знаменка	31.10.1915	18285
Галичина			
13.	Борщове	Дані відсутні	Дані відсутні
14.	Грималів	Дані відсутні	Дані відсутні
15.	Копичинці	Дані відсутні	Дані відсутні
16.	Мельнице	Дані відсутні	Дані відсутні
17.	Озеряни	Дані відсутні	Дані відсутні
18.	Скалат	Дані відсутні	Дані відсутні
19.	Тернопіль	Дані відсутні	Дані відсутні
20.	Чорткове	Дані відсутні	Дані відсутні
	Усього:		58 376

Додаток ББ

Таблиця ББ.1

Всеросійське товариство піклування про біженців.**Відділи в українських губерніях 1915 р.**

№ з/п	Назва відділу	Губернія	Голова
1.	Катеринославський	Катеринославська	священик Костянтин Айвазов
2.	Київський	Київська	преосвящ. Никодим, єпископ Чигиринський
3.	Миколаївський	Херсонська	член Державної Думи о. Димиртій Стоянов
4.	Ново- Миколаївський	Катеринославська	Родіон Мартемьянович Копилов
5.	Харківський	Харківська	віце-губернатор д.с.р. П. Н. Масальський
6.	Чернігівський	Чернігівська	Ольга Африканівна Матвєєва
7.	Волинський	Волинська	заст. голови член Державної Ради проф. Рейн

Джерело: Всероссийское общество попечения о беженцах. *Вестник Всероссийского общества попечения о беженцах*. 1915. № 1. С. 8–9.

Додаток БВ

Таблиця БВ.1

**Дитячі притулки Бюро Південноросійської обласної земської
переселенської організації**

№ з/п	Місце	Дата відкриття	Штат	Кількість дітей
1.	Полтава	18 вересня 1915 р.	40	67
2.	Полтава	жовтень 1915 р.	100	
3.	Куземин	1 жовтня 1915 р.	15	13
4.	Лохвиці	1 жовтня 1915 р.	50	40

Складено за: ЦДІАК. Ф. 715. Оп. 1. Спр. 1635. Арк. 1–1 зв.

Додаток БГ

Таблиця БГ.1

**Ясла-притулки при церковнопарафіяльних школах
Чернігівської єпархії у 1915 р.**

Назва повіту	Назва школи	Час існування	Кошти на утримання	Кількість дітей
1	2	3	4	5
Борзенецький	Парафіївська ЦПШ	5 липня – 1 жовтня 1915 р.	М. С. Олів та О. П. Олів	2934
Козелецький	Кобизька Покровська ЦПШ	6–18 липня 1915 р.	Парафіяльне братство	12
Козелецький	Ярославківська ЦПШ	1 червня – 28 липня 1915 р.	Козелецька земська управа і кошти від вистави	62
Новозибківський	Каменська ЦПШ	1–27 серпня 1915 р.	Опікунство материнства й дитинства	721
Новозибківський	Курозновська ЦПШ	3–24 серпня 1915 р.	Опікунство материнства й дитинства	816
Новозибківський	Любичанська ЦПШ	25 липня – 9 серпня 1915 р.	Опікунство материнства й дитинства	120
Новозибківський	Петровська ЦПШ	1–25 серпня 1915 р.	Опікунство материнства й дитинства	496
Новозибківський	Плавнянська ЦПШ	3–24 серпня 1915 р.	Опікунство материнства й дитинства	1138
Новозибківський	Семенівська ЦПШ	Дані відсутні	Дані відсутні	Даних немає
Новозибківський	Казанська ЦПШ	Дані відсутні	Дані відсутні	Даних немає
Новозибківський	Старо-Бобовичська ЦПШ	9 липня – 9 серпня 1915 р.	Парафіяльне братство	Щоденно до 69
Ніжинський	Талалаєвська ЦПШ	Дані відсутні	Місцеві	4
Ніжинський	Галицька ЦПШ	10 червня – 10 серпня 1915 р.	Місцеві	10
Остерський	Котовська ЦПШ	Дані відсутні	Дані відсутні	Даних немає
Остерський	Сивокська ЦПШ	3 тижні	Кошти відсутні	5

Продовження таблиці БГ.1

1	2	3	4	5
Остерський	Михайлівська ЦПШ	Липень – серпень 1915 р.	12 руб.	6
Остерський	Воскресенська школа грамоти	Дані відсутні	2 руб.	Даних немає
Стародубський	Гриньовська школа грамоти	26 червня – 12 серпня 1915 р.	Парафіяльне братство Св. Михайла, В. І. Дятлов, А. Аменицький	23
Суразький	Калинківська ЦПШ	18–30 липня 1915 р.	Місцеві	14
Суразький	Кузнецовська-1 ЦПШ	16–31 липня 1915 р.	Місцеві	12

Таблицю складено за: Лавров В. Участие церковных школ Черниговской епархии в настоящей Отечественной войне. *Вера и жизнь*. 1916. № 11–12. С. 99–105.

Додаток БД

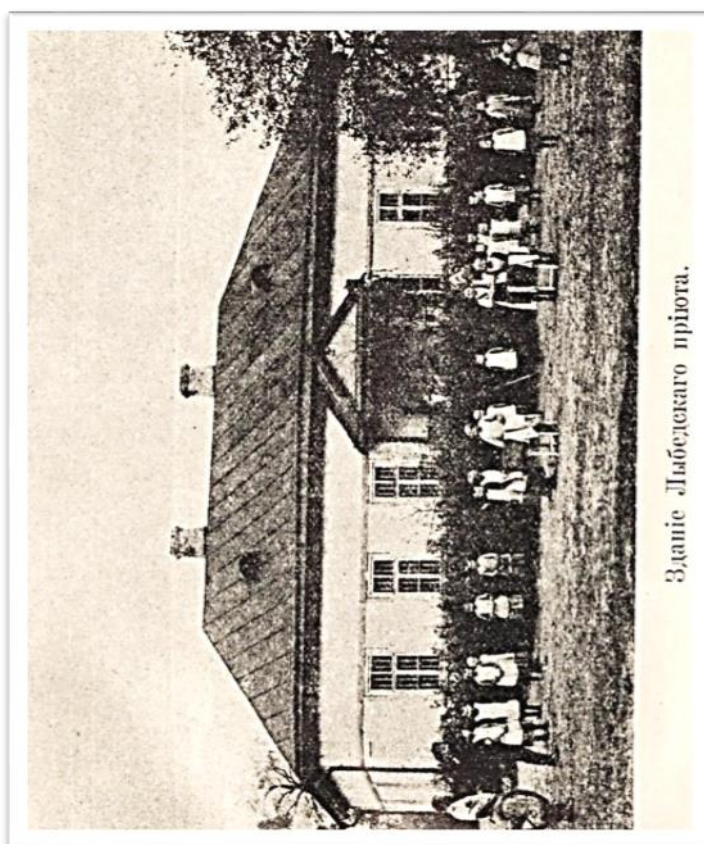
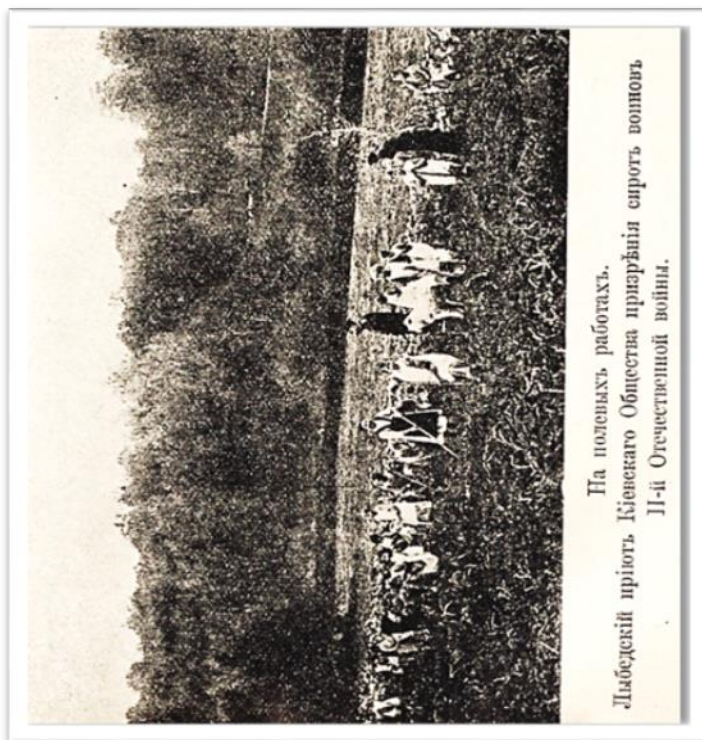

Рис. БД.1.1 Будинок притулку

Рис. БД.1.2 На польових роботах

Рис. БД.1 Льбідський притулок Київського товариства опіки сиріт-воїнів, м. Київ

Джерело: Ди-Сеньи Н. К. Отчет по командировке старшего помощника начальника отделения канцелярии Совета Министров Н. К. Ди-Сеньи в Бессарабскую, Волынскую, Киевскую, Могилевскую, Полтавскую, Таврическую, Харьковскую и Херсонскую губернии и Терскую область для ознакомления с деятельностью некоторых учреждений, получающих от Романовского комитета пособия на дело призрения круглых сирот и детей воинов. Петроград : Гос. тип., 1916. 115 с., 10 л. ил.

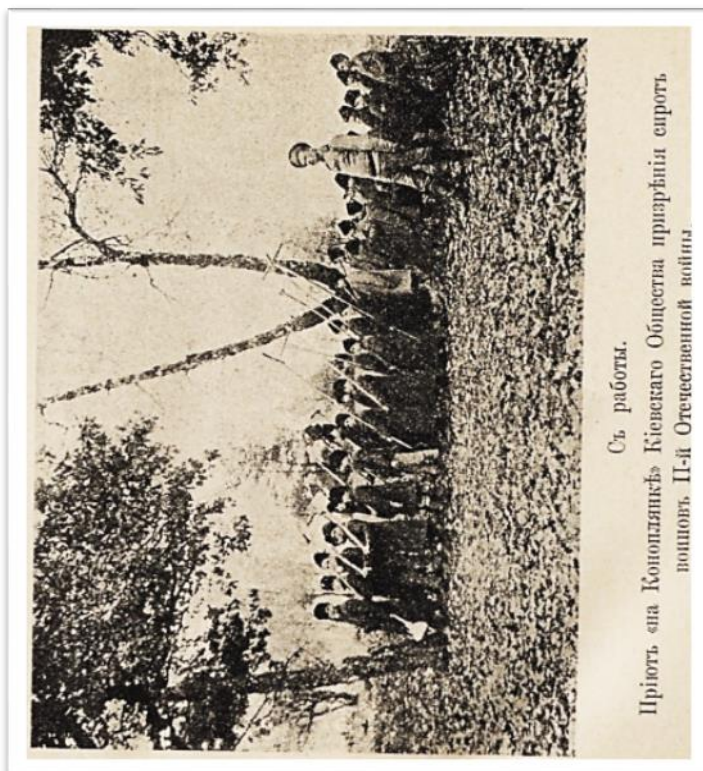

Рис. БЕ.1.1 Будинок притулку

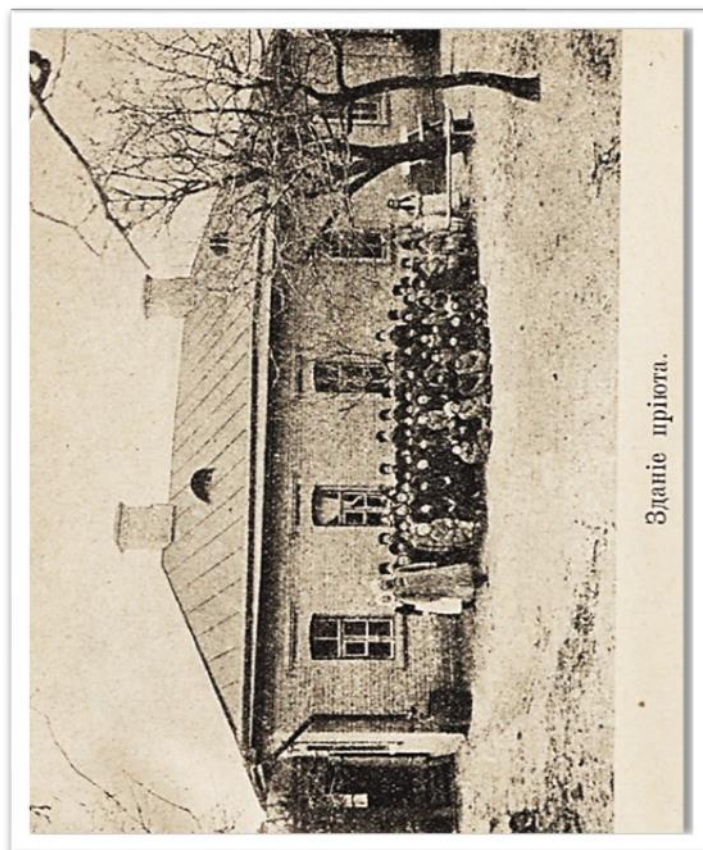

Рис. БЕ.1.2 Вихованці притулку

Рис. БЕ. 1.Притулок на Коноплянці Київського товариства опіки сиріт-воїнів, м. Київ

Джерело: Ди-Сенъи Н. К. Отчет по командировке старшего помощника начальника отделения канцелярии Совета Министров Н. К. Ди-Сенъи в Бессарабскую, Волынскую, Киевскую, Могилевскую, Полтавскую, Таврическую, Харьковскую и Херсонскую губернии и Терскую область для ознакомления с деятельностью некоторых учреждений, получающих от Романовского комитета пособия на дело призрения круглых сирот и детей воинов. Петроград : Гос. тип., 1916. 115 с., 10 л. ил.

Додаток БЖ

Листи дітей-біженців*

Лист № 1.

«Здравствуйте дорогая сестрица Стефания. Мы теперь в Москве в рабочем доме. Дорогая сестрица, нас второй раз обманывают, мы собираемся удрать. Коля, Семен, я, Франц, Ефим, Тавлю [? – О. К.]».

Джерело: РДВІА. Ф. 13273. Оп. 1. Спр. 340. Арк. 132.

Лист № 2.

«Здравствуйте дорогая сестричка, Зиночка. Я нахожусь в Москве в приюте, где очень плохо кормят. Утром чаю одну кружку и два куска сахара, на обед капусту и кусок хлеба маленький и немного каши, на ужин то, что осталось на обед. От нас удрало шесть человек Яблоков [Александр – О. К.], Мохонь, Гриша, Коля и Бас Семен [вказано лише п'ять – О. К.], но два вернулись – Вася [Гриняк – О. К.] и Коля [Сакович – О. К.]. У нас в Минске лучшее со стола сливали в ведро, чем здесь кушаем. Франц [Войцехович – О. К.] от такой пищи заболел, в понедельник были рвоты, и болел сильно живот. Франца и Виктора вероятно оставят в Москве в польском приюте, а нас православных отправят в Россию. Больше нечего писать, остаюсь жив и здоров. К. Радько».

Джерело: РДВІА. Ф. 13273. Оп. 1. Спр. 340. Арк. 133.

Лист № 3.

«1916 года. 27 января. Здравствуйте дорогие сестрицы. Когда мы были в Москве, то нам было очень плохо, а когда нас отправили в Вятскую губернию г. Котельнич и нас отправили только четырех, а Василия Гриняка, оставили в Москве, потому что ему было уже 15 лет, но мы не хотели ехать без него, мы очень хотели, чтобы были вместе, но нас всё таки не послушали и отправили нас одних. Письмо от Александра Ефимова Ханька. Адрес мой: Вятская губ., г. Кательничи, приют Всероссийского Земского Союза».

Джерело: РДВІА. Ф. 13273. Оп. 1. Спр. 340. Арк. 133.

Продовження додатку БЖ

Лист № 4.

«1915 года, 23 ноября. Здравствуйте дорогая и многоуважаемая сестрица Стефания. Первым долгом спешу уведомить, что моих товарищей всех отправили, кого куда отправили в таганрогское отделение и в вятскую губернию, а меня отправили в таганское отделение, мне очень плохо, дорога сестрица, уведомляю, что нам очень скучно и плохо и ещё прошу я вас не обижайтесь на меня, что я вам долго не писал письма потому, что у меня украли деньги и теперь нет ни одной копейки и нет за что купить конвертов и бумаги, а учитель не даёт. Ещё уведомляю я вас, что нас очень плохо кормят и одевают не так как в Минске. Как у вас дела, напишите мне и ещё уведомляю я вас, что может быть увидимся, я хочу ехать домой, и ещё уведомляю я вас, что мы теперь учимся и я в третьем отделении, но какое тут ученье, только названье ученье. Василий Гриняк».

Джерело: РДВІА. Ф. 13273. Оп. 1. Спр. 340. Арк. 133.

Лист № 5.

«1916 г. 19-го января. Здравствуйте дорогая и многоуважаемая сестрица Зинаида. Дорогая сестрица, нам хорошо, нас учат грамоте, я находился в городе Арск Казанской губ., я один без своих товарищей, все остались в Москве, мне очень хорошо, но только скучно без товарищей. Мой адрес: г. Арск, Казанской губ., 1-й приют детей беженцев. Письмо от Александра Мохоня».

Джерело: РДВІА. Ф. 13273. Оп. 1. Спр. 340. Арк. 133 зв.

Продовження додатку БЖ

Лист № 6.

«1916 года 9-го января. Здравствуй дорогой и многоуважаемый товарищ Ефим, дорогой товарищ, нам очень плохо и нас отправляют на то самое место, где мы были, мы удрали бы, но только что моя сестра [там – О. К.] и я не хочу с ней разлучаться. А. М. пока больше нечего писать, остаюсь жив и здоров. Александр Мохонь и Семен Сидорчук».

Джерело: РДВІА. Ф. 13273. Оп. 1. Спр. 340. Арк. 133 зв.

Лист № 7.

«Москва, 1 января 1916 г. Милые сестрички Л. и Вер. Поздравляю я вас с новым годом и с новым счастьем. Не знаю только, что делается с Степой потому, что я оставил его в работном доме. Мой адрес: Московский проезд, Измайловский зверинец, на моё имя. Целую вам ручки. Болеслав Даукшце».

Джерело: РДВІА. Ф. 13273. Оп. 1. Спр. 340. Арк. 133 зв.

Лист № 8.

«21 декабря 1915 г. Письмо от ваших детей, мы прибыли в Нижний Новгород 26 дня, нас взяли только 29 человек, нам здесь хорошо, мы учимся и мы здесь нашли товарища А. Литвина. Вот вам наш адрес: Нижний Новгород, Фабричная слобода, дом Карпова, приют беженцев № 2, получить Александру Кунашку».

Джерело: РДВІА. Ф. 13273. Оп. 1. Спр. 340. Арк. 133 зв.

Лист № 9.

«19-го числа. Здравствует дорогая и многоуважаемая сестричка Стефания. Поздравляю вас с рождеством христовым и желаю вам всего хорошего от господа Бога. Спешу уведомить вас, что я нахожусь на Александровском вокзале, и там нашел себе товарища. Я расспросил, как он удрал с польского комитета, то их отвезли на фабрику, где делают железные

Продовження додатку БЖ

кровати, а спать там очень холодно, так как постройка сколоченная из досок, а одеяла нет. Затем до свидания ваш любящий мальчик Николай Сакович. Адрес мой: г. Москва, Московский проезд, Измайловский зверинец»

Джерело: РДВІА. Ф. 13273. Оп. 1. Спр. 340. Арк. 133 зв.

Лист № 10.

«14 дек. 1915 г. Здравствуйте многоуважаемая и дорогая сестрица Стефания. Мне очень скучно без вас не выпускают во двор, только держат нас как в тюрьме. Дорогая сестрица, я теперь нахожусь в приюте русском вместе с другими мальчиками. Франца и Виктора отослали в польский приют выучиться какому-нибудь ремеслу... До свидания. Мой адрес: Москва, Большой Харитоновский пер, рабочий дом № 22. Получить Францу Войцеховичу».

Джерело: РДВІА. Ф. 13273. Оп. 1. Спр. 340. Арк. 133 зв. – 134.

Лист № 11.

«Здравствуйте дорогая сестричка Стефания. Поздравляю вас с праздником Рождества Христова и желаю вам всего хорошего от господ Бога. Дорогая сестрица, я теперь нахожусь на Александровском вокзале, как Коля удрал с польского комитета, то меня и Виктора отправили на железную фабрику делать кровати, но там было очень плохо, мы спали на кроватях, но ни одеял и подушек, кушать дают три раза в день, утром одну чашку чаю и кусок черного хлеба, на обед супу и каши, а на ужин то, что на обед, потому мы и удрали. Мы на вокзале встретили Колю и вместе приедем назад в Минск. Больше не имею, что писать. До свидания. Ожидайте нас. Франц, Коля, Виктор. Вас любящий мальчик Франц Войцехович».

Джерело: РДВІА. Ф. 13273. Оп. 1. Спр. 340. Арк. 134.

Продовження додатку БЖ

Лист № 12.

«Письмо 1916 года 24 мая. Здравствуйте многоуважаемая Екатерина Яковлевна. Посылаю я вам свой унижающий [*нижайший* – О. К.] поклон и свое почтение. Я слава Богу жив и здоров, того и вам желаю от Господа Бога всего хорошего и доброго здоровья в жизни вашей на белом свете. Мне здесь плохо и скучно, а здесь мальчиков бьют очень крепко, если что-нибудь сделают, так 30 плеток прямо кровь льется, но я еще не заслужил ни разу. Жду ответа как соловей лета. Затем до свидания Екатерина Яковлевна. Мой адрес: Харьковской губернии Волчанского уезда село Старо-Салтов [*Старый Салтов* – О. К.] Керяновский приют детей беженцев получить Петру Сахаруку».

Джерело: РДВІА. Ф. 13273. Оп. 1. Спр. 581. Арк. 46–46 зв.

Лист № 13.

«Письмо 1916 года 26 мая. Здравствуй мой многоуважаемый товарищ Александр [Балтич]. Посылаю я тебе свой низкий поклон и свое почтение. Я слава Богу жив и здоров, того и тебе желаю от Господа Бога всего хорошего и доброго здравия в жизни твоей на многие лета. Мне здесь плохо, и мальчиков так бьют, что даже кровь льется, по 30 плеток. В лесу у нас водятся ядовитые змеи и очень опасно. Затем до свидания. Мой адрес: Харьковской губернии, Волчанского уезда, село Старо-Салтова [*Старый Салтов* – О. К.], Керяновский приют, получить Петру Сахаруку».

Джерело: РДВІА. Ф. 13273. Оп. 1. Спр. 581. Арк. 46–46 зв.

*Опубліковано: Кравченко Е. Письма детей-беженцев Первой мировой войны как исторический источник. *Актуальные проблемы источниковедения*: материалы III международной научно-практ. конф., 8–9 октября 2015 г., Витебск, 2015. С. 265–268.

ЗМІСТ ДОДАТКІВ

№ з/п	Назва додатку		Стор.
1	А	Список публікацій здобувача за темою дисертації	583–590
2	А.1	Відомості про апробацію результатів дисертації	591–594
3	А.2	Сертифікат апробації результатів дисертаційного дослідження	595
4	Б	<i>Таблиця Б.1</i> Список дітей, які знаходилися під опікою Кирилівських закладів та за віком могли вступити до Київського сирітського будинку	596–598
5	В	<i>Таблиця В.1.1</i> Губернські відділення Опікунства дитячих притулків ВУІМ в Україні	599
6	В	<i>Таблиця В.1.2</i> Міські відділення Опікунства дитячих притулків ВУІМ в Україні	600
7	В	<i>Таблиця В.1.3</i> Повітові відділення Опікунства дитячих притулків ВУІМ в Україні	601–602
8	В	<i>Таблиця В.1.4</i> Сільські та волосні відділення Опікунства дитячих притулків ВУІМ в Україні	603–604
9	Г	<i>Таблиця Г.1.1</i> Губернські та міські дитячі притулки ВУІМ в Україні	605–606
10	Г	<i>Таблиця Г.1.2</i> Повітові та сільські дитячі притулки ВУІМ в Україні	607–609
11	Д	Відомість про пожертвування на користь Одеського Олександрівського дитячого притулку в 1854 р.	610
12	Е	<i>Рис. Е.1</i> Катеринославський дитячий притулок ВУІМ, м. Катеринослав	
		<i>Рис. Е.1.1</i> Зовнішній вигляд дитячого притулку	611
		<i>Рис. Е.1.2</i> Вигляд дитячого притулку	611
13	Ж	<i>Рис. Ж.1</i> Кам'янець-Подільський дитячий притулок ВУІМ, м. Кам'янець-Подільський	
		<i>Рис. Ж.1.1</i> Будинок притулку	612
		<i>Рис. Ж.1.2</i> Школа домоводства	612
14	З	<i>Рис. З.1</i> Одеський притулок імені Марії Федорівни ВУІМ, м. Одеса	613
15	И	<i>Рис. И.1</i> Одеський Олександрівський дитячий притулок ВУІМ, м. Одеса	614
16	К	<i>Рис. К.1</i> Полтавський Олександринський дитячий притулок ВУІМ, м. Полтава	615
17	Л	<i>Рис. Л.1</i> Херсонський Миколаївський дитячий притулок ВУІМ, м. Херсон	
		<i>Рис. Л.1.1</i> Будинок дитячого притулку	616
		<i>Рис. Л.1.2</i> Зовнішній вигляд дитячого притулку	616
18	М	<i>Рис. М.1</i> Харківський губернський дитячий притулок ВУІМ, м. Харків	
		<i>Рис. М.1.1</i> Внутрішній вигляд дитячого притулку	617
		<i>Рис. М.1.2</i> Заняття в притулку	617
19	М	<i>Рис. М.2</i> Харківський губернський дитячий притулок ВУІМ, м. Харків	
		<i>Рис. М.2.1</i> Група вихователів та дітей	

		<i>Рис. М.2.2</i> Майстерня притулку	618
20	Н	<i>Рис. Н.1</i> Харківські сільські дитячі притулки ВУІМ	618
		<i>Рис. Н.1.1</i> Сільський дитячий притулок на Холодній Горі імені Олександра ІІ в пам'ять 19 лютого 1861 р.	619
		<i>Рис. Н.1.2</i> Дитячий притулок в сл. Ново-Павлівка	619
21	П	<i>Рис. П.1</i> Житомирський Маріїнський дитячий притулок ВУІМ, м. Житомир	620
22	Р	<i>Рис. Р.1</i> Київські дитячі притулки ВУІМ, м. Київ	
		<i>Рис. Р.1.1</i> Олександрівський дитячий притулок	621
		<i>Рис. Р.1.2</i> Притулок імені Олександра ІІ	621
23	С	<i>Рис. С.1</i> Київський Маріїнський дитячий притулок ВУІМ, м. Київ	
		<i>Рис. С.1.1</i> Діти в класі	622
		<i>Рис. С.1.2</i> Зовнішній вигляд притулку	622
		<i>Рис. С.1.3</i> Діти на заняття	622
24	Т	<i>Рис. Т.1</i> Чернігівський дитячий притулок ВУІМ, м. Чернігів	
		<i>Рис. Т.1.1</i> Зовнішній вигляд притулку	623
		<i>Рис. Т.1.2</i> Двір притулку	623
25	Т	<i>Рис. Т.2</i> Домова церква Чернігівського дитячого притулку ВУІМ, м. Чернігів	
		<i>Рис. Т.2.1</i> Зовнішній вигляд церкви	624
		<i>Рис. Т.2.2</i> Внутрішній вигляд церкви	624
26	У	<i>Рис. У.1</i> Притулок Боярського опікунства дитячих притулків ВУІМ, с. Боярка Київська губернія	625
27	Ф	<i>Рис. Ф.1</i> Сирітський будинок імені А. Я. Фабра ВУІМ, м. Сімферополь	626
28	Х	<i>Рис. Х.1</i> Керченський дитячий притулок ВУІМ, м. Керч	
		<i>Рис. Х.1.1</i> Група дітей в притулку	627
		<i>Рис. Х.1.2</i> Зовнішній вигляд притулку	627
29	Ц	<i>Рис. Ц.1</i> Притулок Ялтинського опікунства дитячих притулків ВУІМ, м. Ялта	628
30	Ш	<i>Рис. Ш.1</i> Сирітський притулок Севастопольського міського опікунства дитячих притулків ВУІМ, м. Севастополь	
		<i>Рис. Ш.1.1</i> Будинок притулку	629
		<i>Рис. Ш.1.2</i> Майстерня притулку	629
31	Щ	<i>Рис. Щ.1</i> Дитячий притулок-корабель цесаревича Олексія Севастопольського опікунства дитячих притулків ВУІМ, м. Севастополь	
		<i>Рис. Щ.1.1</i> Вигляд корабля-притулку	630
		<i>Рис. Щ.1.2</i> Вихованці притулку	630
32	Ю	<i>Рис. Ю.1</i> Притулок-корабель імені цесаревича Олексія Миколайовича Одеського опікунства дитячих притулків ВУІМ, м. Одеса	
		<i>Рис. Ю.1.1</i> Діти на кораблі-притулку	631
		<i>Рис. Ю.1.2</i> Вихованці притулку	631
33	Я	<i>Таблиця Я.1</i> Загальна кількість сліпих в українських губерніях, 1886 р.	632
34	АА	<i>Рис. АА.1</i> Одеське училище для сліпих, м. Одеса	633
35	АБ	<i>Рис. АБ.1</i> Полтавське училище сліпих, м. Полтава	634
36	АВ	<i>Таблиця АВ.1</i> Навчально-виховні заклади та відділення	

37	АГ	Опікунства над глухонімими в Україні <i>Рис. АГ.1</i> Харківське училище глухонімих, м. Харків	635–637
		<i>Рис. АГ.1.1</i> Будинок училища	638
		<i>Рис. АГ.1.2</i> Вихованці училища	638
38	АД	<i>Рис. АД.1</i> Київське училище глухонімих, м. Київ	
		<i>Рис. АД.1.1</i> Метод дослідження слуху	639
		<i>Рис. АД.1.2</i> Група дітей	639
39	АЕ	<i>Рис. АЕ.1</i> Училище-хутір глухонімих, м. Олександрівськ Катеринославської губернії	640
		<i>Рис. АЕ.1.1</i> Урок рукоділля	640
		<i>Рис. АЕ.1.2</i> Урок усної мови	
40	АЖ	Розклад одягу, білизни та взуття для сиріт, що опікувалися в будинку, заснованому Жіночим благодійним товариством в Одесі	641–642
41	АЖ.1	Проект Положення для будинку опіки сиріт Одеського жіночого благодійного товариства	643–647
42	АЖ.2	Список іменних стипендій, заснованих у Благовіщенському сирітському будинку Жіночого благодійного товариства, м. Одеса	648
43	АЖ.3	Список іменних стипендій, заснованих у Михайло-Семенівському сирітському будинку Жіночого благодійного товариства, м. Одеса	648
44	АЖ.4	Заява на ім'я Є. К. Воронцової про прийом дітей до сирітського будинку Жіночого благодійного товариства, м. Одеса	649
45	АЖ.5	<i>Рис. АЖ.5.1</i> Михайло-Семенівський сирітський будинок Жіночого благодійного товариства, м. Одеса	650
46	АЗ	<i>Рис. АЗ.1</i> Дамське благодійне товариство, м. Полтава	651
47	АИ	<i>Рис. АИ.1</i> Ялтинське благодійне товариство, м. Ялта	
		<i>Рис. АИ.1.1</i> Група дітей з притулку	652
		<i>Рис. АИ.1.2</i> Дитячий денний притулок «Ясла» імені М. Г. Нестеренко	652
48	АИ	<i>Рис. АИ.1</i> Ялтинське благодійне товариство, м. Ялта	
		<i>Рис. АИ.1.3</i> Будинок дитячого притулку	653
		<i>Рис. АИ.1.4</i> Будинок пологового притулку	653
49	АК	<i>Рис. АК.1</i> Товариство опіки над дітьми, м Керч	
		<i>Рис. АК.1.1</i> Будинок товариства	654
		<i>Рис. АК.1.2</i> Група дітей з притулку	654
50	АЛ	<i>Таблиця АЛ.1</i> Товариства виправних притулків і ремісничих колоній в Україні	655–657
51	АМ	<i>Рис. АМ.1</i> Лінніченко Іван Андрійович – дійсний член Одеського товариства виправних притулків	658
52	АН	<i>Рис. АН.1</i> Прихисток для безпритульних і тих, що відбули покарання, м. Одеса	659
53	АП	<i>Рис. АП.1</i> Притулок для дітей каторжників при Київському патронаті, м. Київ	
		<i>Рис. АП.1.1</i> Будинок притулку	660
		<i>Рис. АП.1.2</i> Діти і службовці притулку	660
54	АР	<i>Рис. АР.1</i> Професор І. В. Троїцький оглядає хвору дитину	
		<i>Рис. АР.1.1</i> Професор оглядає дитину	661

55	АС	<i>Рис. АР.1.2</i> Фото професора І. В. Троїцького <i>Рис. АС.1</i> Притулок для сиріт імені М. П. Дегтерева, м. Київ <i>Рис. АС.1.1</i> План добродійних установ М. П. Дегтерева <i>Рис. АС.1.2</i> Ранкове прибирання спальні притулку	661 662 662
56	АС	<i>Рис. АС.1.3</i> Огляд дитини директором притулку <i>Рис. АС.1.4</i> Фребелівські заняття в притулку	663 663
57	АТ	<i>Рис. АТ.1</i> Статистична карта на підкидька Харківського губернського земства	664
58	АУ	<i>Рис. АУ.1</i> Відомості про вихованців Сімферопольського земського дитячого притулку, 1915 р. <i>Рис. АУ.1.1</i> Відомість про кількість дітей у притулку <i>Рис. АУ.1.2</i> Відомість про кількість дітей в сирітському відділенні	665 665 665
59	АФ	<i>Рис. АФ.1</i> Одеський міський сирітський притулок, м. Одеса	666
60	АФ.1	<i>Таблиця. АФ.1</i> Кількість дітей в Одеському міському сирітському притулку	667
61	АХ	<i>Рис. АХ.1</i> Павловський притулок для немовлят і породіль, м. Одеса	668
62	АЦ	<i>Рис. АЦ.1</i> Довідка міського притулку опіки немовлят щодо поховання дитини, м. Одеса <i>Рис. АЦ.1.1</i> Квиток на поховання дитини (титул) <i>Рис. АЦ.1.2</i> Квиток на поховання дитини (зворотній бік)	669 669 669
63	АШ	<i>Рис. АШ.1</i> Єврейський сирітський будинок, м. Одеса	670
64	АЩ	Клопотання голови правління товариства благоустрою селища Горлівка Бахмутського повіту Катеринославської губернії В. І. Кавалерова до Всеросійського опікунства охорони материнства й дитинства від 23 липня 1914 р.	671
65	АЮ	<i>Таблиця АЮ.1</i> Притулки для дітей запасних Центрального комітету товариства допомоги бідним, м. Одеса 1914 р.	672
66	АЯ	<i>Рис. АЯ.1</i> Реєстрація дітей-біженців	673
67	АЯ	<i>Рис. АЯ.2</i> Діти-біженці <i>Рис. АЯ.2.1</i> Дитина, загублена батьками біженцями <i>Рис. АЯ.2.2</i> Фото дітей-біженців	674 674 674
68	БА	<i>Таблиця БА.1</i> Ясла-притулки КПЗФ	675
69	ББ	<i>Таблиця ББ.1</i> Всеросійське товариство піклування про біженців. Відділи в українських губерніях 1915 р.	676
70	БВ	<i>Таблиця БВ.1</i> Дитячі притулки Бюро Південноросійської обласної земської переселенської організації	677
71	БГ	<i>Таблиця БГ.1</i> Ясла-притулки при церковнопарафіяльних школах Чернігівської єпархії у 1915 р.	678–679
72	БД	<i>Рис. БД.1</i> Либідський притулок Київського товариства опіки сиріт-воїнів, м. Київ <i>Рис. БД.1.1</i> Будинок притулку <i>Рис. БД.1.2</i> На польових роботах	680 680 680
73	БЕ	<i>Рис. БЕ.1</i> Притулок на Коноплянці Київського товариства опіки сиріт-воїнів, м. Київ <i>Рис. БЕ.1.1</i> Будинок притулку <i>Рис. БЕ.1.2</i> Вихованці притулку	681 681 681
74	БЖ	Листи дітей-біженців	682–686